संस्कृत-शिक्षा-विवृतिः

पण्डितकन्हैयालालशास्त्रिकृता ।

SANSKRITA-SIKSHA-VIVRITI.

A COMPLETE KEY

TO THE SASKRIT SIKSHA

ENTRANCE COURSE,

ALLAHABAD UNIVERSITY.

BY

PANDIT KANHAIYA LAL SASTRI.

Late Sanskrit scholar, Benares college,
Examiner, Calcutta University. &c.

3rd EDITION.

Published by
B. P. Capoor
Manager, School-book-Depot.
Allahabad.

1892.

Price Rs. 2/. Postage As-3.

PRINTED BY ASHUTOSH BANERJEA
AT THE ANGLO-SANSKRIT PRESS,
2, NAWABDI OSTAGUR'S LANE, CALCUTTA.

संस्कृतशिक्षाविवृतिः ।

—०००—

हितोपदेशः ।

१ पृष्ठा । हितोपदेशः—हितानां पथ्यवचसां (हिधातोः भावे क्तः) उपदेशः (षष्ठीतत्पुरुषः) शिक्षार्थकथनं (उप दिशधातोः भावे घञ् प्रातिपदिकार्थे प्रथमा) ।

हितोपदेशो नाम अविनीतानां राजपुत्राणां नीतिशिक्षार्थं विष्णुशर्म्मणा प्रणीत इति प्रसिद्धिः । सन्ति च अत्र मित्रलाभः सुहृद्भेदः विग्रहः सन्धिरिति चत्वारि प्रकरणानि । मित्रलाभे वायसमूषिकयोः सुहृत्प्राप्तिः । सुहृद्भेदे सिंहबलीवर्दयोः मित्रयोर्भेदः । विग्रहे चक्रवाकमयूरयो र्युद्धं, सन्धौ च तेषामेव मिलनं । इह हि पञ्चतन्त्रात् ग्रन्थान्तराच्च बालकानां नीतिः कथाच्छलेन विष्णुशर्म्मणा कथिता । संस्कृतशिक्षायां मित्रलाभान्तर्गतकपोतमित्रोपाख्यानमेव संगृहीतम् ।

मित्रलाभवृत्तान्तः । एकदा लघुपतनकनामा काकः अटन् कञ्चित् व्याधमपश्यत्, तमवलोक्य व्याकुलहृदयस्तदनुसरणक्रमेण चलितः, स च व्याधः तण्डुलकणान् विकीर्य्य जालं विस्तीर्य्य च प्रच्छन्नोभूत्वा स्थितः । अस्मिन्नेव काले चित्रग्रीवनामा कपोतराजः सपरिवारस्तान् तण्डुलकणान् अवलोकयामास । ततः सर्व्वे तण्डुलकणलोभेन नभोमण्डलादवतीर्य्य जालनिबद्धाः बभूवुः । अथ ते बहु विचार्य्य जालमादाय उत्पतिताः, व्याधेनापि पश्चात् धावितं, तेषु पक्षिषु चक्षुर्विषयमतिक्रान्तेषु स व्याधः निवृत्तः । ते च सर्व्वे गण्डकीतीरे चित्रवने तेषां मित्रस्य हिरण्यकनाम्नो

मूषिकराजस्य विवरसमीपं गताः । हिरण्यकेनापि तेषां बन्धनानि छिन्नानि तत आतिथ्यं कृत्वा आलिङ्ग्य च सम्मानितः चित्रग्रीवः सपरिवारः यथेष्टदेशान् ययौ । स च लघुपतनकनामा वायसः सर्व्ववृत्तान्तदर्शी हिरण्यकेन सह मित्रतामिच्छन् आगतस्तमाह, अहो हिरण्यक श्लाघ्योऽसि, अतोऽहमपि त्वया सह मैत्रीमिच्छामि, हिरण्यकः वायसं मैत्रीमिच्छन्तं ज्ञात्वा विहस्य प्रोवाच, भोः का त्वया सह मैत्री ! यतः भक्ष्यभक्षकयोरित्यादिना कपटिमित्रोपाख्यानं वक्तु मारभते ।

कपटिमित्रम्—कपटः शाठ्यं अस्य अस्तीति (कपटशब्दात् इन्) तच्च तत् मित्रञ्चेति (कर्म्मधारयः) धूर्त्तसुहृत् (प्रातिपदिकार्थे प्रथमा) ।

भक्ष्यभक्षकयोरिति ।—भक्ष्यभक्षकयोः—भक्ष्यश्च भक्षते असौ (भक्ष+कर्म्मणि यत्) भक्षकश्च भक्षयति यः सः (भक्ष+कर्त्तरि णक) तौ (द्वन्द्व) तयोः खाद्यखादकयोः (कर्त्तरि ६ष्ठी २व) प्रीतिः प्रणयः (प्री-धा भावे-क्तिः भवतीति अध्याहृतक्रियापदस्य कर्त्तरि १मा) विपत्तेः=विपदः (वि-पद्-धा+भावे-क्ति, सम्ब ६ष्ठी १व) महत् कारणं=हेतुः (कृ+भावे-ल्युट्) प्रीति रित्यस्य विधेयविशेषणं) शृगालात्=शृगालं आश्रित्य (ल्यब्लोपे ५मी) पाशबद्धः=पाशेन जालेन (३तत्) बद्धः (बन्ध, धा+कर्म्मणि क्त, मृगस्य विण) असौ=वक्ष्यमाणः (अदस्, श+१मा, १व, सर्व्व, विण)

खानेवाले और खाने की चीज इन दोनोंका प्रेम आपदा का बड़ा भारी कारण हैं, किसी हरिण को एक शृगाल ने फंदे में फंसाया था और एक काक ने उसे बचाया था ।

मगधदेश में चम्पकवती नाम एक बड़ा भारी जंगल है । वहां एक

Friendship between the consumer and consumable is a great cause of calamity as a fawn was insnared by the artifice of a Jackal and was only saved by a crow.

"In the country of Magdha there is a large forest named

मृगः = हरिणः (कर्म, १मा, १व) काकेन=(कर्त्तरि ३या, १व) रक्षितः= परित्रातः (रक्ष धा+कर्म्मणि क्तः) [वाच्यान्तरं—प्रीत्या काकेन भूयते यावत्तं चमुं मृगं शृगालः रक्षितवान्] ।

पृ० १—अस्ति—युक्ता । मगधदेशे=विहार इति अधुना प्रसिद्धे प्रदेशे (अधि ७मी १व) चम्पकवती=चम्पकाः चम्पकवृक्षाः विद्यन्ते अस्यां (चम्पक,अ+वतुप् विण) नाम (अव्य) अरण्यानी=महारण्यं (महा-रण्यमरण्यानीत्यमरः) (हिमारण्ययोर्महत्वे इति स्त्रियां आनिप, कर्त्ता १मा १व) अस्ति=विद्यते (अस्-धा लट्, १पु १व क्रिया) (वाच्यान्तरं—चम्पक-वत्या अरण्यान्या भूयते)। तस्यां=अरण्यान्यां (सर्व्व-तद् अ+७मी१व अधि ७मी) मृगकाकौ=मृगश्च काकश्च (द्वन्द्व) तौ हरिणवायसौ (कर्त्ता १मा २व) महता=अतिशयितेन (स्नेहेनेत्यस्य विण) स्नेहेन=प्रणयेन (प्रकृत्यादिभ्यश्चेति ३या १व) चिरात्—बहुकालं व्याप्य (अव्यय) निवसतः तिष्ठतः (नि-वस्-धा+लट् १पु २व क्रिया) [वाच्यान्तरं—मृगवायसाभ्यां उष्यते] सः=पूर्व्वोक्तः (सर्व्व कर्त्ता विण) च (अव्य) मृगः=हरिणः (कर्म १मा १व) स्वेच्छया=स्वस्य (षष्ठीवत्) इच्छा तया यदृच्छया (प्रकृत्यादि-भ्यश्चेति ३या १व) भ्राम्यन्=विचरन् (भ्रम-धा+शतृ १मा १व) हृष्ट-पुष्टाङ्गः=हृष्टं कण्टकितरोमावृतं पुष्टं मांसलं च अङ्गं यस्य (बहुव्री) स्वाच्छन्द्य-युक्तस्य लक्षणः (कर्म विण) केनचित्=(किम् ३या १व+चित् विण, अव्य)

हरिण और काक बहुत दिनों से बड़े स्नेह से रहते थे। वह मृग अपनी इच्छा से घूम,फिर और चर के मोटा ताजा हुआ, और उसे किसी शृगाल ने देखा। उसे देख उसने सोचा कि, अरे कैसे इसके कोमल

Champakavati, in which an antelope and a crow had long dwelt in great friendship. A Jackal observing this fat antelope while roaming at will, said within himself'—'Ah ! by what means can I feast on its delicate flesh. Well, let me try to

शृगालेन (कर्त्ता ३या १व) अवलोकितः दृष्टः (अव-लोकि, धा+कर्म्मणि क्त १मा १व क्रिया) तं [वाच्यान्तरम्—तं मृगं आत्मनं हृष्टपुष्टाङ्गं कश्चित् शृगालः अवलोकितवान्]। असौ=शृगालः (कर्त्ता १मा १व)। तं मृगं (कर्म्म २या १व) आलोक्य=दृष्ट्वा (आ-लोकि+ल्यप १म पु १व क्रिया) [अमुना अचिन्त्यत]। आः (सदुःखं सविसर्गस्तु आ इति यो निपातः स पीड़ायां कोपे च वर्त्तते) कथं केन प्रकारेण एतत्=(कर्म्म विश) सुललितं=अति-मनोहरं (सु-लल-धा+क्त २या १व कर्म्मविश) मांसं=(कर्म्म) भक्षयामि (भक्षि+लट १पु १व) [वाच्यान्तरं—भक्ष्यते]। भवतु=अस्तु एवं, (क्रिया तावत्=अग्रे (अव्य) विश्वासं प्रत्ययं (कर्म्म) उत्पादयामि=जनयामि (उ-पद+णिच्=आदि+लट् १पु १व क्रिया) [वाच्यान्तरं—भूयतां, विश्वासः-उत्पाद्यते] इति=एवं (अव्य) आलोच्य=विचार्य्य (आ-लोचि+ल्यप), उपसृत्य=मृगसन्निधानं उपगम्य (उप-सृ+ल्यप्, अव्य) अब्रवीत् अवोचत् (ब्रू-धा लङ १पु १व क्रिया) [वाच्यान्तरं औच्यत], मित्र=(सम्बो) ते तव (सम्ब) कुशलं=मङ्गलं (प्रातिपदिकार्थे १मा) मृगेण=कर्त्ता ३या) उक्तं=कथितं (वच-धा-क्त क्रिया) वाच्यान्तरं—मृगः उक्तवान्, त्वं कः। जम्बुकः=शृगालः (कर्त्ता) ब्रूते=कथयति (ब्रू-धा+लट् क्रिया, वाच्यान्तरं—तेन उच्यते) क्षुद्रबुद्धिनामा=क्षुद्रा बुद्धिः यस्य (बहुव्री) स नाम यस्य (बहुव्री) सः (विश) जम्बुकः=शृगालः अहं (प्रातिपदिकार्थे

मांसको खाऊं। जो हो, पहिले इसका विश्वास उत्पन्न करूं, यह सोच उसके पास आ उसने कहा कि, मित्र आप का कुशल है? हरिण ने कहा, तू कौन है? शृगाल ने कहा है, कि मैं क्षुद्रबुद्धि (थोड़ीबुद्ध

gain his confidence. Thus meditating and approaching him he said :—'Friend, does all fare well with you?' Who are you? said the antelope 'I am a Jackal, named Kshudrabuddhi or Little-sense,' said he, 'and here in this forest live friendless,

१मा)। अत्र अस्मिन् (इदम्-श+त्रल् अव्य अधि विण) अरण्ये=वने (अधि) बध्नाति स्नेहेनेति बन्धुः तेन हीनः (३तत्) मित्रशून्यः (कर्त्ता विण हा धा+क्त) मृतवत्=मृतेन तुल्यः (तुल्यार्थे वति अव्य) निवसामि तिष्ठामि (नि-वस+लट् ३म पु १व क्रिया) [वाच्यान्तरं—बन्धुहीनेन न्युष्यते] इदानीं=अधुना (अव्य) च=(अव्य) त्वां (कर्म्म युष्मद्-श २या १व, मित्रं बन्धुं (कर्म्म-विण २या १व, नित्य नपुं) आसाद्य=प्राप्य (आ-सादि+ल्यप, अव्य) पुनः=(अव्य) सबन्धुः=बन्धुना सह वर्त्तमानः (बहुव्री, कर्त्ता विण) मित्रसहितः जीवलोकं=(कर्म्म, प्रविष्टोऽस्मि=आत्मानं जीवितं मन्ये इत्यर्थः (प्र-वि+क्त अस+लट्, ३पु १व क्रिया) [वाच्यान्तरं—प्रविष्टेन भूयते]। अधुना इदानीं (अव्य) मया (कर्त्ता अस्मद श ३या १व) सर्व्वदा सर्व्वस्मिन्नेव समये (सर्व्व श+दा अव्य) तव अनुचरेण=अनुचरति यः सः=सहचारिणा (अनुचर+अन ३या १व विण) भवितव्यं सर्व्वदैव ते सहचरी भविष्यामीत्यर्थः [वाच्यान्तरं—अनुचरः भविष्यामि]। मृगेण=हरिणेन (कर्त्ता ३या १व) उक्तं=कथितं (वच-धा+भावे-क्त १मा १व क्रिया) एवं=इत्थं (अव्य, कर्त्ता) अस्तु=भवतु (अस धा+लोट १पु १व क्रिया) [वाच्यान्तरं—मृगः कथितवान्, एवं भूयतां]। ततः= तदनन्तरं (तद+५मी+तस् अव्य) तौ=मृगशृगालौ कर्त्ता (१मा २व) भगवति पूज्ये षडैश्वर्य्यशालिनि (ऐश्वर्य्यस्य समग्रस्य वीर्य्यस्य यशसः श्रियः। ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इति स्मृतः।) अथवा माहात्म्यवति, (भग

नाम शृगालः हूं, इस जंगल में बे-मित्रका मुआ सा रहता हूं, अब तुम को मित्र पाके फिर सबन्धु हो जीवलोक में मैंने प्रवेश किया। अब मैं सदा तुम्हारे साथ रहूंगा। हरिण ने कहा, अच्छा ऐसा ही हो।

as a lifeless corpse; but now having you for my friend, I shall enter into living world. Now I shall in every respect be your companion. 'Well,' said the antelope, 'be it so'. Now when

श्रीकाममाहात्म्यवीर्य्य यत्नार्कंकीर्त्तिषु इत्यमरः) भगः षडैश्वर्य्य माहात्म्यं वा विद्यते अस्य तस्मिन् (भग-वतुप, ७मी १व अधि-विष) मरीचि-मालिनि मरीचीनां (६ष्ठी तत्) माला विद्यते अस्य तस्मिन् किरणमालिनि (मरीचिमाला+इन्, ७मी १व, अधि विष) सवितरि=सूर्य्ये (सु-धा+तृच, भावे ७मी १व गते इत्यस्य कर्त्तृपदं) अस्तं गते=अस्तमिते (गम-धा-कर्त्तरि-क्त, ७मी १व सूर्य्ये इत्यस्य विष) मृगस्य (सम्ब ६ष्ठी १व) वास-भूमिं=वासस्य भूमिः तां वासस्थानं (६ष्ठी तत्, कर्म्म) गतौ यातौ (गम-धा+कर्त्तरि=क्त १मा २व क्रिया) [वाच्यान्तरं—ताभ्यां वासभूमिः गता]। तत्र—वासभूमौ ७मी (तत्र अव्य अधि) चम्पकवृक्षशाखायां चम्पकवृक्षस्य शाखा तस्यां (६ष्ठी तत् अधि ७मी १व) मृगस्य (सम्ब षष्ठी) चिरमित्रं चिरसुहृत् (कर्त्ता-विष नित्यपुंसकं) सुबुद्धिनामा=सु सुष्ठु बुद्धिः यस्य स नाम यस्य सः (बहुव्री, कर्त्ता विष) काकः (कर्त्ता १मा १व) निव-सति= तिष्ठति (नि+वस-धा+लट् १म १व क्रिया) [वाच्यान्तरं—चिर-सुहृदा सुबुद्धिनाम्ना काकेन न्युष्यते]। सः काकः (कर्त्ता सर्व्वं तद=अ १मा १व) अब्रवीत्=अवदत् (ब्रू-धा+लङ् १पु १व क्रिया) [वाच्यान्तरं—तेन काकेन अोच्यत]। सखे=बन्धो (सम्बो) द्वितीयः=अपरः (द्वि-अ+तीय) अयं कः,) प्रातिपदिकार्थे १मा)।

२पृष्ठा) मृगः=(कर्त्ता) ब्रूते=वदति ब्रू-धा-लट् १पु १व क्रिया) [मृगेण उच्यते]। अयं (इदम् अ+१मा १व सर्व्वं कर्त्ता विष)

पीछे भगवान् सूर्य्यदेवके अस्त जाने पर दोनों हरिण के वासस्थान को गए। वहां चम्पा की शाख पर हरिण का मित्र सुबुद्धि नाम काक रहता था। उस काकने कहा, कि, हे मित्र यह। दूसरा कौन हैं।

the many rayed and glorious sun went down the horizon, they both sought the retreat of the antelope. There on the branches of a champaka tree, dwelt a crow named Subuddhi, an old friend of the antelope. The bird observing them addressed the

जम्बुकः शृगालः कर्त्ता अस्मत् सख्यं=सख्युः भावः सख्यं वन्धुता (सखि शब्द+ष्यण्) अस्माकं सख्यं (षष्ठी तत्, कर्म्म) इच्छन्= अभिलषन् (इष-धा+शतृ १म १व) आगतः=उपस्थितः (आ-गम-धा=कर्त्तरि-क्त १मा १व) अनेन जम्बुकेन इच्छता आगतं। तत्= वाक्यं (कर्म्म तद्-श २या १व) श्रुत्वा (श्रु-धा=त्वा अव्य) काकेन= (कर्त्तरि ३या) उक्तं=कथितं [वाच्यान्तरं—काकः कथितवान्] सखे बन्धो (सम्बो) अकस्मात्=झटिति (अव्य) आगन्तुना=नवागतेन अपरिचितेन इति यावत् (आ-गम+तुन सहयोगे ३या) सुहृ=(अव्य) मैत्री= वन्धुत्वं (कर्त्ता) न (निषेधे अव्ययं) युक्ता नोचिता (युज्-धा+कर्त्तरि क्त क्रिया) [वाच्यान्तरं—मैत्र्या न युक्तं]।

तथाच (अव्य) उक्तं=कथितं (वच-धा+भावे=क्त क्रिया) शास्त्रकारैरिति शेषः।

अन्वयः—अज्ञातकुलशीलस्य कस्यचित् वासः न देयः। मार्जारस्य दोषेण वृद्धः जरद्गवः हतः।

व्याख्या। अज्ञातकुलशीलस्य=कुलं च शीलं च कुलशीले, (द्वन्द्व) अज्ञाते (न-ज्ञा-धा+क्त) अविदिते कुलशीले यस्य सः तस्य (बहुव्री, सम्ब-विधा) अविदितवंशचरितस्य कस्यचित्=जनस्य (किम्-श+६ष्ठी+चित् अव्य, सम्बन्धविवक्षायां ६ष्ठी) वासः आश्रयः (वस धा+अधि=घञ, कर्म्म १मा १व) न देयः न दातव्यः (दा-धा+कर्म्मणि यत्) वृद्ध-

---

हरिण बोला, यह शृगाल हमारी मित्रता चाह के यहां आया है। यह सुन काकने कहा, अनजान के साथ इतनी जल्दी मित्रता करनी उचित नहीं है।

antelope, and said,—'Friend, who is this second individual? 'He is a Jackal,' said the antelope, 'and has come here with

ज्ञेनेति शेषः । यो हि वंशतः चरिततो वा न परिज्ञातः तस्मै आश्रयदानं न कर्त्तव्यं, "यस्य न ज्ञायते कुलं न शीलं न च संश्रयः । न तेन संगतिं कुर्य्यादिति भावः । एतदेव उदाहरणेन द्रढ़यति । हि=तथाहि (अव्य) मार्ज्जारस्य बिड़ालस्य वक्ष्यमाणस्य दीर्घकर्णस्य, (ओतुः बिड़ालो मार्ज्जार इत्यमरः) (दोषेण इत्यस्य कर्त्ता ६ष्ठी) दोषेण=पक्षिशावकविनाशरूपेण अपराधेन (दुष्-धा+भावे-अल) जरद्गवः=जरती (जॄ-धा+शतृ) गौः दृष्टिः यस्य सः (बहुव्री विण) गौः स्वर्गे बलीवर्दे रश्मौ च कुलिशे पुमान् । स्त्री सौरभेयीदृग्बाणदिग्वाग्भूष्वप्सु भूम्नि च इति मेदिनी) तन्नामा गृध्रः= (गृध+र) गीध् इति ख्यातः पक्षिभेदः (कर्म १मा १व) हतः=विनाशितः (हन्-धा+कर्म्मणि क्त क्रिया) पक्षिभिरिति शेषः, परापराधेन परस्य दण्ड इति भावः । [वाच्यान्तरं वासं न दद्यात्, यतः जरद्गवं हतवन्तः] ।

तावाहतुः—कथयति । तौ=मृगशृगालौ (कर्त्ता तद-श १मा २व) आहतुः=कथयतः (ब्रू-धा+लट् १पु २व, क्रिया) ; एतत्= उपाख्यानं (प्रातिपदिकार्थे १मा) कथं किंप्रकारं (अव्य) ; काकः (कर्त्ता) कथयति=ब्रूते (क्रिया) (वाच्यान्तरं—ताभ्यां उच्यते, काकेन कथ्यते] ।

अस्ति—जीवति । भागीरथीतीरे=भगीरथेन आनीता भागीरथी (भगिरथ-अ+ण स्त्रियामीप्) गङ्गा तस्याः तीरं तटं तस्मिन् (अधि ७मी) गृध्रकूटनाम्नि=गृध्रकूटः गृध्रः कूटे यस्य स नाम यस्य (बहुव्री) स तस्मिन् (अधि विण) पर्व्वते=शैले (अधि) महान् विशालः (कर्त्ता विण,

---

(पक्षितोंने) ऐसा कहा—ऐसे किसी (मनुष्य) को वासस्थान देना नहीं चाहिए, जिसका कुल और सुभाव जाना हुआ न हो । बिड़ाल के अपराध से एक, जरद्गव (अंधा) गृध्र मारा गया था ।

the desire of being our friend. ' 'Oh !' said the crow, 'it is not right to make friendship with a stranger so hastily.

१मा १व) पर्कटीवृक्षः (कर्ता) अस्ति=वर्त्तते [वाच्यान्तरं—पर्कटीवृक्षेण भूयते]। तस्य=वृक्षस्य (सम्ब) कोटरे=गह्वरे (अधि) दैवदुर्व्विपाकात्=देव एव दैवं (देव अ+स्वार्थे अण्) तस्य दुर्व्विपाकः परिणामः (६तत्) तस्मात् दुर्दैववशादित्यर्थः (हेतौ ५मी) गलितनख·नयनः — नखानि च नयने च (नी-धा+करणे ल्युट्) (द्वन्द्व) नखनयने गलिते नखनयने यस्य (वहुव्री) सः अपगतनखः दृष्टिहीनश्चेत्यर्थः (कर्त्ता विण) जरद्गवः (विण (नाम (अव्य) गृध्रः (कर्त्ता) प्रतिवसति=तिष्ठति (प्रति-वस्-धा+लट् १पु १व, क्रिया) [वाच्यान्तरं—गलितनखनयनेन जरद्गवेन प्रत्युष्यते] तज्जीवनाय=तस्य जीवनं (६ष्ठीतत्) तस्मै तज्जीवनं रचितुं (क्रियार्थोपपदस्येत्यादिना कर्म्मणि ४र्थी जीव धा+भावे-ल्युट) तद्वृक्षवासिनः= सः वृक्षः (कर्म्मधारय) तस्मिन् वसन्ति (उपपद) ये ते तद्वृक्षस्थिताः इत्यर्थः:(कर्त्ता विण १मा ३व) (वस-धा+णिन) पक्षिणः=पक्षा विद्यन्ते येषां (पक्ष-अ+इन्) विहङ्गमाः (कर्त्ता १मा ३व) स्वाहारात्=स्वेषां आहारः (६तत्, आ-हृ+भावे घञ) तस्मात् निजनिजस्वाद्यात् (अपा ५मी) किञ्चित् किञ्चित्=यत्किञ्चित् (किम चित् कर्म्म) ददति=यच्छन्ति (दा-धा+लट् १पु ३व क्रिया) । तेन=भक्षितेनेत्यर्थः (करण सर्व्व-तद्-अ+३या) असौ=जरद्गवः (कर्त्ता) जीवति=प्राणिति (जीव-धा लट् क्रिया) [वाच्यान्तरं—तद्वृक्षवासिभिः पक्षिभिः दीयते, अमुना जीव्यते]।

उन दोनोंने कहा कि, यह कैसे हुआ, काक कहता है कि—

भागीरथी के किनारे पर गृध्रकूट (जिस की चोटीपर गृध्र रहते थे) नाम पर्व्वत पर एक बड़ा पाकड़ का पेड़ है। उस के कोठर में

It is said, —'to a person of unknown lineage and character, no one should give any shelter, because, for the fault of a cat the vulture Jaradgava lost his life,' Both enquired, how was it? The crow went on :—

अथ—श्रूयोऽस्मि । अथ=अनन्तरं (अव्य) कदाचित्=एकदा (किम्-अ+दा+चित् अव्य) दीर्घकर्णः=दीर्घौ कर्णौ यस्य (बहुव्री) सः (कर्त्ता) विशे) नाम (अव्य) मार्ज्जारः=बिड़ालः (कर्त्ता) पक्षिशावकान्= पक्षिणां शावकाः (शव्-धा+घञ्, स्वल्पार्थे कः,६तत्) तान् पक्षिशिशून् भक्षयितुं=खादितुं (भक्ष-धा+तुमुन्) आगतः = आजगाम (आ-गम-धा+ कर्त्तरि-क्त क्रिया) [वाच्यान्तरं—दीर्घकर्णेन मार्ज्जारेण आगतं] । ततः= तदनन्तरं(तद्-अ+५मी+तस्, अव्य अनन्तरार्थे ५मी) तं मार्ज्जारं (कर्म्म) आयान्तं आगच्छन्तं (आ-या धा+शतृ २या १व) दृष्ट्वा=अवलोक्य (दृश- धा+क्त्वा अव्य) पक्षिशावकैः=पक्षिशिशुभिः (कर्त्ता ३या) भयाकुलैः= भयेन (भी-धा+अच्) आकुलाः (३तत्) तैः भयत्रस्तैः (कर्त्तृ विशे) महान्=अत्युच्चैः (कर्म्म विश, १मा १व) कोलाहलः=(कुल धा+घञ= कोलः, तं आहलतीति कोल-आ-हल-धा+अच्) कलरवः (कर्म्म १मा १व) कृतः (कृ-धा+कर्म्मणि क्तः क्रिया) । [वाच्यान्तरं—पक्षिशावकाः भयाकुलाः महान्तं कोलाहलं कृतवन्तः] तत् (कर्म्म) श्रुत्वा=आकर्ण्य (श्रु धा-क्त्वा अव्य) जरद्गवेन=गृध्रेण (कर्त्ता ३या) उक्तं कथितं (वच धा- भावे क्तः) । अयं कः (कर्त्ता) आयाति=आगच्छति । (आ-या धा+ लट् क्रिया) [वाच्यान्तरं—जरद्गवः उक्तवान् । केन अनेन आयायते] दीर्घकर्णः=मार्ज्जारः (कर्त्ता) गृध्रं=शकुनिं जरद्गवं (कर्म्म) अवलोक्य= दृष्ट्वा सभयं—भयेन सह वर्त्तमानं यथा तथा सत्रासं (क्रिया विश २या)

एक जरद्गव (अंधा) नाम गृध्र रहता था, दैव घटना से उस के नख और आंख जाती रही थीं । उस के प्राण धारण के लिए उस पेड़ पर रहनेवाली चिड़ियां अपने खाने से कोई कुछ दिया करती थीं । उसी से वह जीता था ।

There stand on a mountain, called Gridhrakuta or Vulture-top, near the Bhagirathi, a large Parkati tree, in the

आह=ब्रवीति (ब्रू-धा+लट् १पु १व) हा=(खेदे अव्य) हतः=मृतः (हन-धा+क्तः) अस्मि (अस-धा+लट् १पु १व) (अथवा अस्मदर्थाचि अव्ययं) ; जरद्गवः ममाभिप्रायं विदित्वा हन्यादेव इति भावः। [वाच्यान्तरं—दीर्घकर्णेन उच्यते, हतेन भूयते]। अथवा किम्वा (अव्य)।—

यावदितिअन्वयः ।—यावत् भयं अनागतं, तावत् भयस्य भेतव्यम्, भयं तु आगतं वीक्ष्य यथोचितं प्रतिकुर्य्यात् ।

व्याख्या। यावत्=यत् कालपर्य्यन्तं भयं=बिभेति अस्मात् (भी-धा+अल्=कर्त्ता १मा १व) भयकारणं अनागतं=अनुपस्थितं (न+आ-गम+ कर्त्तरि-क्त), तावत्=तत्कालपर्य्यन्तं (यावत् तावत् इति च कालावधारणे अव्ययम् द्वितीया) भयस्य=भयात् (सम्बन्ध विवक्षयां षष्ठी) भेतव्यं=शङ्कितव्यं (भी-धा+भावे-तव्य) जनैरिति शेषः, तु=किन्तु (कर्म्म) आगतं=उपस्थितं (कर्म्म विण) वीक्ष्य=विलोक्य (वि-ईक्ष-धा+ल्यप् अव्य) यथोचितं=उचितं=अनतिक्रम्य (अव्ययी) यथायोग्यं (क्रिया विण) प्रतिकुर्य्यात=प्रतिविदध्यात् (प्रति-कृ-धा+विधि-१पु १व) यावद् भयहेतु नायाति तावत् लोकः पलायितुं क्षमः उपस्थिते तु भयकारणे तत्प्रतिकाराय यतेत इत्यर्थः। [वाच्यान्तरं—भयेन अनागतं ; प्रतिक्रियेत]।

इस के पीछे किसी समय दीर्घकर्ण (जिस के कान लम्बे हैं) नाम कोई बिड़ाल चिड़ियों के बच्चोंके खाने के लिए आया तब उसे आते हुए देख चिड़ियों के बच्चे उसी आकुल हो बहुत चिल्ला उठे। यह सुन जरद्गवने कहा, यह कौन आता है ? दीर्घकर्ण गृध्र को देख डर से बोला कि, हा मैं मरा गया।

hollow of which lived a vulture named Jaradgava. The birds that lived on that tree, out of kindness, were used to give him

अधुना—इदानीम् । अधुना=इदानीं (अव्य कालाधि) अस्य=जरद्गवस्य (सम्ब) सन्निधाने=समीपे (स-नि धा-धा+ल्युट् अधि) पलायितुं=दूरं अपसर्तुं (परा-अय-धा+तुमुन्, अव्य) अक्षमः=असमर्थः, अहमिति शेषः। तत्=तस्मात् (हेतौ ५मी अव्य) तावत् प्रथममेव (अव्य) विश्वासं=प्रत्ययं (वि-श्वस्-धा+भावे-घञ्, कर्म्म) उत्पाद्य=जनयित्वा (उत्-पद-धा+णिच्+ल्यप, अव्य) अस्य=जरद्गवस्य समीपं=निकटं (कर्म्म) उपगच्छामि=उपसर्पामि (उप गम+लट् ३पु १व); [वाच्यान्तरं—उपगम्यते मया]। इति=एवं (कर्म्म-अव्य) आलोच्य विचिन्त्य (आ-लोचि+ल्यप् अव्य) उपसृत्य=उपगम्य (उप=सृ धा—ल्यप, अव्य) अब्रवीत्=अवदत् (ब्रू धा+लङ १म १व) [वाच्यान्तरं—अौच्यत]। आर्य्यं=मान्य (सम्बो ऋ धा+ण्यत्, कर्त्तव्यमाचरन् काम-मकर्त्तव्यमनाचरन्। तिष्ठति प्रकृताचारे स वा आर्य्य इति स्मृतः)। त्वां=(कर्म्म, युष्मद-अ+२या १व) अभिवन्दामि=प्रणमामि, (अभि-वन्द धा+लट् ३पु १व)। गृध्रः=जरद्गवः (कर्त्ता) ब्रूते=आह, (क्रिया) त्वं (प्रातिपदिकार्थे १मा) कः (विध) सः=मार्जारः (कर्त्ता) अब्रवीत्=अवदत्। अहं=(प्रातिपदिकार्थे १मा) मार्ज्जारः=विड़ालः (विधेय विध) [वाच्यान्तरं—त्वं अभिवन्द्यसे। गृध्रेण उच्यते। तेन अौच्यत]

अथवा—जबतक डर न आया हो, तबतक डर से डरना चाहिए। जब डर आ पहुंचे तब जैसा बन पड़े, उसका प्रतिकार करना चाहिए।

अब इस के पास में भाग नहीं सक्ता। इस लिए पहिले इसका विश्वास उत्पन्न कर के इस के पास जाऊं। यह विचार करके पास

a portion of their own food, for his subsistence, and thereby the life of that vulture was preserved. It happened that a cat named Dirgha-karna or Long-ear came thither to devour the

गृध्रः ब्रूते = जरद्गवः आह, तत् = तस्मात् (हेतौ ५मी अव्य) अपसर = दूरं गच्छ (अप-सृ-धा+लोट् २पु १व) नो-चेत् = इतरथा यदि न अपसरसि इत्यर्थः (अव्य) मया = (कर्त्ता, अस्मद्-श+३या १व) हन्तव्यः = वध्यः (हन-धा कर्म्मणि-तव्यत्) असि भवसि, (अस-धा+लट् २पु १व, अथवा युष्मद् वाचि अव्ययं) [वाच्यान्तरं—अपसियतां, हन्तव्ये न भूयते]। मार्ज्जारः = विड़ालः (कर्त्ता) अवदत् = अब्रवीत्, श्रूयतां = आकर्ण्यतां (श्रु-धा+कर्म्मणि लोट् १पु १व) मम (कर्त्तरि ६ष्ठी) वचनं = वाक्यं (कर्म्म २या १व)। ततः अवधानान्तरं (तत्+५मी+तस्, अव्य) यदि अहं (कर्म्म-अस्मद्-श १मा १व) वध्यः वधं अर्हति (वध-धा+अर्हार्थे यत्) वधार्हः। भवेयमितिशेषः तदा = तर्हि (तद+७मी+दा, अव्य) हन्तव्यः = विनाशनीयः (हन् धा+कर्म्मणि तव्यत्। अहं इति शेषः। [वाच्यान्तरं—मार्ज्जारेण भोयत, श्रूयताम्।] यतः = यस्मात् कारणात् (सर्व्व, यद्-श+तस् हेतौ ५मी, अव्य)।

२पृष्ठा ।—जातीति । अन्वयः । कश्चित् कश्चित् जातिमात्रेण किं हन्यते अथवा पूज्यते व्यवहारं-परिज्ञाय वध्यः अथवा पूज्यः भवेत् ।

व्याख्या । क्वचित् = कस्मिन्नपि स्थाने (कस्मिन् स्थाने इत्यर्थे क+चित्, अव्य अपि) जातिमात्रेण = जातिः एव जातिमात्रं (जाति = श+

जा उसने कहा, आर्य्य मैं आप को प्रणाम करता हूं। गृध्र कहता हैं, तू कौन है ? उस ने कहा, मैं विड़ाल हूं। गृध्र कहता है कि, तो दूर जा। नहींतो मैं तुझे मार डालूंगा। विड़ाल ने कहा,

young birds. The young one perceived his approach and in terror made a noise. Jaradgava heard it and said, —Who comes !

The cat seeing the vulture, exclaimed in alarm : Alas ? I am destroyed.

आगच्छ) तेन त्वया आत्मा इत्यर्थः (तेती १ वा) किं (प्रश्न-वाच्य) । कश्चित्=जनः (कर्म, किम्-अ+१मा+चित्, अव्य) हन्यते=विनाश्यते (हन्-धा+कर्मणि=लट १पु १व, क्रिया) पूज्यते=पर्य्यते वा (पूज-धा+कर्मणि लट-१पु १व, क्रिया) जगति जातेरतत्कर्षापकर्षविवेचना-धीनं किं लोकानां पूजावधकार्य्यमित्यर्थः । नहि एतत् युज्यते इत्याह, व्यवहारं=आचारं (वि-अव-हृ-धा+घञ्, कर्म) परिज्ञाय=विशेषेण विदित्वा (परि-ज्ञा-धा+ल्यप्, अव्य) वध्यः=विनाश्यः (वध-धा+यत्, कर्त्ता-विध) अथवा=किम्वा (अव्य) पूज्यः=सत्कारयोग्यः (पूज-धा+यत्, कर्त्ता-विध) भवेत् (क्रिया) जनः इति कर्त्तृपदमध्याहार्य्यं, पूर्व्वं तावत् मम आचरणं जानीहि ततः वध्यश्चेत् हनिष्यसीत्यर्थः । [वाच्य-परिवर्त्तनं—कश्चित् हन्ति, पूजयति, वध्येन पूज्येन भूयेत ।

गृध्रः—धर्म्मः । गृध्रः=जरद्गवः (कर्त्ता) अवदत्=अकथयत् (क्रिया), ब्रूहि=कथय (ब्रू-धा+लोट २पु १व, क्रिया) किमर्थं कस्मै इति किमर्थं (अर्थेन नित्यसमासः) किं निमित्तं आगतः अभि=आयातः अभि (आ-गम-धा+क्त, कर्त्ता विध) । [वाच्यान्तरं—इत्थं च, भीरुत, उच्यतां । आगतेन भूयते] । सः=मार्ज्जारः (सर्व्व, तद-अ+१मा १व, कर्त्ता) अवदत्

पहिले हमारी बात तो सुन लीजिए, तो मैं मारने योग्य ही हूं तो मारिएगा।

But danger is to be feared till it is not come, but when it appears, measures should be adopted to avert it. Being so near the vulture I cannot retreat. But be it so. Let me approach him after gaining his confidence. Having thought thus, he went before him and said Noble sir, I salute you. Who are you ? said the vulture. A cat, was the answer. Begone, said the other, or else you shall be killed by me. Listen to my words replied the cat, and if then I deserve death, you can kill me.

अकथयत् (क्रिया)। अहं (कर्त्ता अस्मद् म+१मा १व) अत्र=अस्मिन् (इदम्+७मी+त्रल अव्य-अधि-विष) गङ्गातीरे=गङ्गायाः तीरे (६तत्) तस्मिन् (अधि) नित्यस्नायी=नित्यं स्नातुं शीलं यस्य सः (नित्य स्ना-धा+ताच्छील्ये णिन्) नित्यगङ्गास्नानशीलः इत्यर्थः (कर्त्ता-विष) निरामिषाशी=निर् नास्ति आमिषं यस्मिन् (बहुव्री) तत् अशितुं शीलमस्य सः (उपपद, निरामिष-अश-धा+णिन्) मत्स्यमांसाहारविरतः (कर्त्ता-विष, पललं क्रव्यमामिषमित्यमरः) ब्रह्मचर्य्येण=ब्रह्मणे वेदाय तदध्ययनाय इत्यर्थः चरतीति ब्रह्मचारी (ब्रह्मन्-चर-धा+णिन्) तस्य भावः ब्रह्मचर्य्यं (ब्रह्मचारिन्+ष्यञ) तेन ब्रह्मचर्य्याश्रमेण इत्यर्थः (कर) चान्द्रायण-व्रतं चान्द्रः चान्द्रलोकः अयते प्राप्यते अनेन (चान्द्र-अय-धा+ल्युट्) चान्द्रायणं तदेव व्रतं नियमः (कर्म्मधा) चान्द्रायणव्रतं हि पक्षद्वयसाध्यं ग्रासपिण्डस्य ह्रासवृद्ध्यादिनियमयुक्तं चन्द्रलोकप्राप्तिफलकं व्रतं (एकैकं ह्रासयेत् पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्द्धयेत् इति । कर्म्म) आचरन्=अनुतिष्ठन् (आ चर-धा+शतृ १मा १व, कर्त्ता-विष) तिष्ठामि=प्रतिवसामि (स्था-धा+लट १पु १व, क्रिया)। [वाच्यान्तरं तेन चोच्यते। मया नित्य-स्नायिना निरामिषाशिना आचरता स्थीयते]। युष्मान्=भवतः त्वामिति-भावः (प्रस्तुवन्ति इत्यस्य कर्म्म युष्मद्+२या ३व, मान्यार्थे बहुवचनं) धर्म्मज्ञान्=धर्म्मं जानन्ति ये ते (धर्म्म-ज्ञा-धा+क, क, कर्म्म विष) तान् धार्म्मिकान् इत्यर्थः। धर्म्मज्ञानरतान् इति पाठे=धर्म्मस्य ज्ञानं (६तत्) तस्मिन् रता (७मी तत्) तान् धर्म्माचरणैकव्रतान्, अतएव विश्वास-

---

क्यों कि, क्या कोई कहीं केवल जाति से मारा या पूजा जाता है। व्यवहार को जान के लोग वध्य वा पूज्य होते हैं।

Does any distinction of race make one deserve punishment or respect, or is it his conduct that determines whether he should be punished or respected?

भूमयः=विश्वासस्य प्रत्ययस्य भूमयः स्थानानि (भूमिर्वसुन्धरायां स्यात् स्थानमात्रेऽपि च स्त्रियां इति मेदिनी। १मा ३व) इति सर्व्वैः (सर्व्व, कर्त्ता-विण) पथिकैः (कर्त्ता पथिन्-श+१मा ३व) सर्व्वदा=नियतमेव (सर्व्व-श+दा, अव्य अधि) मम (सम्ब) अग्रे (अधि) मत्पुरतः स्तुवन्ति= प्रशंसन्ति (स्तु-धा+लट् १पु ३व क्रिया) [वाच्यान्तरं यूयं धर्म्मज्ञाः सर्व्वैः पथिभिः स्तूयध्वं]। ततः=तस्मात् कारणात् (तद् श+५मी+तस, हेतौ ५मी अव्य) विद्यावयोवृद्धेभ्यः=विद्या च वयश्च (द्वन्द्व) ताभ्यां वृद्धाः (३तत्) तेभ्यः विद्यावयोजीर्णेभ्यः (अप-विण) भवद्भ्यः युष्मभ्यः त्वत्तः इति अर्थः (गौरवे बहुवचनं, आख्यातोपयोगे इति अपादाने ५मी) अहं (कर्त्ता) अत्र=अस्मिन् स्थाने युष्मद्सकाशे इत्यर्थः (इदम्-श+७मी+त्रल, अव्य-अधि) धर्म्मं (कर्म्म) श्रोतुं आकर्णयितुं (श्रु-धा+तुमुन्, अव्य) आगतः= उपस्थितः (आ-गम्-धा+कर्त्तरि-क्त, १मा १व, क्रिया) [वाच्यान्तरं मया आगतं]। भवन्तः=यूयं (प्रातिपदिकार्थे १मा) च (अव्य) ईदृशाः= एतादृशाः (इदम-दृश-धा+टक्, विण) धर्म्मज्ञाः=धर्म्मविदः (विण धर्म्म-ज्ञा-धा+क) यत् (क्रिया विण) अतिथिं=नास्ति तिथिः यस्य (बहुव्री) सः (यः गृहस्थस्य गृहे अपरदिने न तिष्ठति स अतिथिः) तं अभ्यागतं (कर्म्म-विण) मां (अस्मद्-श+२या १व, कर्म्म) हन्तुं=विनाशयितुं (हन्-धा+तुमुन, अव्य) उद्यताः प्रस्तुताः (उत्-यम-धा+कर्त्तरि-क्त क्रिया [वाच्यान्तरं उद्यतं]।

अरौ इति। अन्वयः। अरौ अपि गृहं आगते उचितं आतिथ्यं कार्य्यं, द्रुमः पार्श्वगतात् छेत्तुः छायां न उपसंहरति।

गृध्र ने कहा, कह, क्यों तू आया है। वह बोला, मैं यहां गंगाजी के तीर पर नित्य स्नान करता हूं, निरामिष भोजन करताहूं, ब्रह्मचर्य्य

Tell me, said the vulture, why you have come. I dwell here, said the cat, near the Ganga, bathe daily in it, take no animal

व्याख्या । अरौ शत्रौ (ऋ-धा+इ, भावे ७मी १व । रिपौ-वैरि सपत्नारि द्विषद्द्वेषण दुर्हृदः इत्यमरः) (किमुत मित्रे इति अपिशब्दार्थः,) गृहं भवनं (कर्म्म) आगते=उपस्थिते (अधि-विश) उचितं=यथायोग्यं (कर्म्म-विश) आतिथ्यं=अतिथिसत्कारः (अतिथि-अ+ष्यञ, कर्म्म १मा १व) । कार्य्यं करणीयं (कृ-धा+कर्म्मणि ण्यत् १मा १व) । अत्र अर्थान्तरं न्यस्यति द्रुम इति । द्रुमः=वृक्षः (वृक्षो महीरुहः शाखी पलाशी द्रुद्रुमागमाः इत्यमरः । (कर्त्ता) पार्श्वगतात्=पार्श्वं गतः (२तत्) तस्मात् पार्श्ववर्त्तिनः छेत्तुः=छेदकात् (छिद-धा+तृच्=छेत्तृ+५मी १व, अपा) संहारकात् शत्रोरपीति भावः । छायां अनातपं (कर्म्म, छाया सूर्य्यप्रिया-कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपमित्यमरः) न (निषेधे अव्य) उपसंहरति= अपनयति नाकर्षतीति भावः (उप-सं-हृ धा+लट १पु १व) । वृक्षाः छेदकाय इव साधवः शत्रवेऽपि आश्रयदाने न कातरा भवन्तीति भावार्थः । [वाच्यान्तरं आतिथ्यं कुर्य्यात्, द्रुमेण छाया उपसंह्रियते] ।

यद्यपि-पूज्यः । सोदरपूरणेऽपि असामर्थ्यात् मम कुतः अतिथिसत्कारलाभाशा इत्याशङ्क्याह यद्यपीति । यद्यपि (अव्य) अन्नं= अद्यते भक्ष्यते यत् तत् (अद-धा+क्त, कर्म्म १मा १व) भक्ष्यं न (अव्य) अस्ति=विद्यते (क्रिया), तदा=तर्हि (तद-अ+दा (अव्य) प्रीतिवचनेन= प्रीतये वचनं (४तत्) तेन मधुरसम्भाषणेन (करण) अपि (अव्य) तावत् (वाक्यालङ्कारे अव्य) पूज्यः=सत्कार्य्यः (पूज-धा+कर्म्मणि यत्)

कर के चान्द्रायणव्रत करता हुआ बसता हूं, आप धर्म्म के जानने वाले और विश्वास के पात्र हैं, यह बात सब चिड़िया मेरे पास सदा कहती हैं, इस लिए, आप विद्या और वयः दोनों में वृद्ध हैं, आप से धर्म्म को

food, live the life of an anchorite, and perform the rites of Chandrayana. The birds always speak to me of your love of religious knowledge, and of your trustworthiness. I have,

[वाच्यान्तरं अतिथिं पूजयेत्]। तथाच (अव्य) उक्तं (क्रिया) शास्त्रकारैरिति शेषः।

तृणानीति। अन्वयः। तृणानि, भूमिः, उदकं चतुर्थी सुनृता वाक् एतानि अपि सतां गेहे कदाचन न उच्छिद्यन्ते।

व्याख्या। तृणानि=उपवेशनार्थं कुशादिनिर्म्मितं आसनं, भूमिः=विश्रामार्थं स्थानं, उदकं=पादक्षालनाद्यर्थं जलं, चतुर्थी=चतुर्णां पूरणी (चतुर-श+युक, वाक् इत्यस्य विश) सुनृता=प्रिया सत्या च (प्रिय सत्यञ्च सुनृतमित्यमरः) वाक्=कथा मधुरसम्भाषणमित्यर्थः सर्व्वाण्येतानि ("एतानि" इत्यस्य परिचारक-विशेषणानि) एतानि=पूर्व्वोक्तानि तृणादीनि चत्वारि (कर्त्ता, एतद-श+१मा ३व) अपि=(अव्य,) अपिशब्देन अन्नाद्यभावेऽपीति बोध्यं, सतां=साधूनां (सम्ब ६ष्ठी ३व) गेहे=गृहे (अधि, गृहं गेहोदवसितमित्यमरः) कदाचन=कस्मिन्नपि काले (अधि, किम्-श+७मी+दा+चन, अव्य) न (अव्य) उच्छिद्यन्ते अप्राप्याणि भवन्ति (उत्-छिद-धा+कर्त्तृ-कर्म्मणि-लट् १पु, ३व, क्रिया)।

३—४ पृष्ठा। गृध्रः—एकमत्यं। गृध्रः जरद्गवः (कर्त्ता) वदति=आह (क्रिया)। मार्ज्जाराः=विड़ालाः (प्रातिपदिकार्थे १मा) हि=निश्चितं (अव्य) मांसरुचयः मांसे रुचिः येषां (बहुव्री) ते मांस-प्रियाः (मार्ज्जारा इत्यस्य विश)। पक्षिशावकाः=पक्षिणां शावकाः पक्षिशिशवः, (कर्त्ता) च=(समुच्चये अत्र=अस्मिन् स्थाने (अधि, इदम्-श+७मी+त्रल, अव्य) निवसन्ति=तिष्ठन्ति (नि-वस-धा+लट् १पु, ३व क्रिया)। तेन=हेतुना (हेतौ ३या) एवं=इत्थं (अव्य) ब्रवीमि=

बात सुनने के लिए यहां आया हूं, आप ऐसे धार्म्मिक हैं कि, मैं अतिथि हूं, मुझे मारने को तैयार हैं। गृहस्थ का तो यह धर्म्म हैं।

therefore, come hither to hear a discourse on religion from you, who are eminent in age and knowledge. But I now find you

कथयामि (ब्रू धा+लट् ३पु, १व)। [वाच्यान्तरं,—गृध्रेण उच्यते, पक्षिशावकैः न्युष्यते, उच्यते,]। मार्ज्जारः=विड़ालः (कर्त्ता) भूमिं= पृथिवीं (कर्म्म) स्पृष्ट्वा (स्पृश्-धा+क्त्वा, अव्य) कर्णौ=श्रवणे (कर्म्म २या २व) स्पृशति=हस्ताभ्यां कर्णौ आच्छादयति (स्पृश-धा+लट् क्रिया, भूमि-स्पर्शपूर्व्वककर्णस्पर्शः शपथप्रकारः) [वाच्यान्तरं मार्ज्जारेण कर्णौ स्पृश्येते] । ब्रूते च (क्रिया) मया (कर्त्ता, अस्मद्-श+३या १व) च=किन्तु (अव्य) धर्म्मशास्त्रं=शिष्यते अनेनेति शास्त्रं धर्म्मग्रन्थः, धर्म्मस्य शास्त्रं (६तत्, कर्म्म) पठित्वा=अधीत्य (पठ धा+क्त्वा, अव्य) वीतरागेण=वीतः (वि-इ-धा+क्त) विगतः रागः (रञ्ज-धा+घञ्) विषयस्पृहा यस्य (बहुव्री) स तेन गतस्पृहेन इत्यर्थः (कर्त्ता-विण) इदं (कर्म्म विण) व्रतं=नियमः चान्द्रायणव्रतमिति भावः (कर्म्म १मा १व) अध्यवसितं=अनुष्ठितं संकल्पश्च निश्चयेन अवलम्बितमिति यावत् (अधि-अव-सो-धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया) [वाच्यान्तरं—अहं वीतरागः व्रतं अध्यवसितवान्]। यतः=यस्मात् (यद्-श+५मी+तस् हेतौ ५मी) परस्परं=अन्योन्यं (कर्म्म) विवदमाना-नाम्=विसम्वादिनां (वि-वद-धा+शानच्, सम्ब-विण) भासनोपसंभाषेत्या-दिना विमतौ इति आत्मनेपदं) धर्म्मशास्त्राणां नास्तिकास्तिकाध्यात्मशास्त्राणां (सम्ब) अहिंसा (इति योगे १मा) परमः (धर्म्म इत्यस्य विण) धर्म्मः (अहिंसा इत्यस्य विधेयविशेषणं) इति अत्र=अस्मिन् विषये अहिंसाविषये (इदम् श+७मी+त्रल अधि अव्य) ऐकमत्यं=एकं मतं येषां (बहुव्री)

जो शत्रु घर में आए तो, भी उचित आतिथ्य करना चाहिए। पेड़ अपने काटनेवाले से जो उसके बगलमें हैं, अपनी छाया नहीं लेता हैं ।

so pious, that a guest as I am, you are ready to put me to death ! The following are the duties of one who lives in society,—

Even towards an enemy, who is a guest, the offices of

तानि एकमतानि तेषां भावः एकमतता इत्यर्थः (कर्त्ता, भवतीति शेषः) यद्यपि धर्म्मशास्त्रेषु मतभेदाः इश्यन्ते, तथापि "माहिंस्यात् सर्व्वभूतानि" इति "अहिंसा परमो धर्म्मः" इत्यत्र च सर्व्वेएव धर्म्मशास्त्रकाराः अभिन्नमताः इत्यर्थः। [वाच्यान्तरं ऐकमत्यं न भूयते]।

उक्तं च (वच-धा+भावे क्त, क्रिया) शास्त्रकारैरिति शेषः।

सर्व्वेति। अन्वयः। ये नराः सर्व्वहिंसानिवृत्ता ये च सर्व्वसहाः सर्व्वस्य आश्रयभूताश्च, ते नराः स्वर्गगामिनः।

व्याख्या। ये नराः=मनुष्याः (प्रातिपदिकार्थे १मा) सर्व्वहिंसानिवृत्ताः=सर्व्वाः सर्व्वप्रकाराः हिंसाः प्राणिवधादयः (हिंस-धा+अङ् कर्म्मधा) ताभ्यः निवृत्ताः विरताः (५ तत्पु, नि वृत्-धा=क्त; नरा इत्यस्य विण) ये (सर्व्वप्रातिपदिकार्थे १मा) च (अव्य) सर्व्वसहाः=सर्व्वं सह-न्ते ये ते (उपपद, सर्व्वं सह-धा+खच्) सर्व्वसहिष्णवः, ये च सर्व्वस्य सर्व्वस्य=लोकस्य=(कर्त्तरि ६ष्ठी) आश्रयभूताः=शरणरूपाः यं आश्रित्य अनेके जीवन्ति इत्यर्थः (आ-श्रि-धा+अल=आश्रय-भू-धा=क्त विण) ते (सर्व्वे विण) नराः मनुष्याः (कर्त्ता) स्वर्गगामिनः=स्वर्गं गच्छन्ति ये ते (उपपद, स्वर्ग-गम-धा+णिन् नराः इत्यस्य विण) स्वर्गवासयोग्याः इत्यर्थः भवन्तीति शेषः। [वाच्यान्तरं तैः नरैः स्वर्गगामिभिः भूयते।]

एकइति। अन्वयः। धर्म्मः एकएव सुहृत्, यः निधने अपि अनुयाति, अन्यत् सर्व्वं शरीरेण समं नाशं गच्छति।

जो घर में अन्न नहीं, तो मिठी बातों से भी अतिथि की पूजा करनी चाहिए। ऐसा ही पंडितो ने कहा है—

hospitality must be performed, as the tree withdraws not its shade from the wood-cutter standing under it.

Although there be no wealth, a stranger may be entertained with sweet words.

व्याख्या। धर्म्मः (प्रातिपदिकार्थे १मा) एकएव=एकमात्रः सुहृत्=सु सुन्दरं हृदयं यस्य सः=बन्धुः (धर्म्म इत्यस्य-विधेय विण) यः=धर्म्मः (कर्त्ता) निधने अपि मरणे अपि (अपि) अनुयाति=अनुगच्छति बन्धु-मितिशेषः (अनु·या-धा+लट्, क्रिया) अन्यत्=अपरं (कर्त्ता विण) सर्व्वं =धर्म्मातिरिक्तवस्तुजातं (कर्त्ता) शरीरेण=देहेन (समयोगे ३या) समं =सह (अव्य) नाशं=ध्वंसं (नश-धा+घञ, कर्म्म) गच्छति=याति प्राप्नोति इत्यर्थः (गम-धा+लट् क्रिया) यानरत्नादिकं इह सुखोत्पादकं धर्म्मस्तु परत्र इह च सुखाय भवति इति भावः। [वाच्यान्तरं—अनु-यायते, अन्येन सर्व्वेण नाशः गम्यते।

य इति, अन्वयः। यः यदा यस्य मांसं अत्ति उभयोः अन्तरं पश्यत, एकस्य क्षणिका प्रीतिः अन्यः प्राणैः विमुच्यते।

व्याख्या। यः=जनः (कर्त्ता,) यदा=यस्मिन् समये (यद् श+७मी+दा, अव्य अधि) यस्य प्राणिनः (सर्व्व-सम्ब) मांसं (कर्म्म) अत्ति=खादति (अद-धा+लट् प्रपु १व)। उभयोः=खाद्यखादकयोः (सम्ब) अन्तरं= भेदं (कर्म्म) पश्यत=आलोकत यूयमिति शेषः (दृश-धा+लोट मपु ३व, क्रिया), एकस्य खादकस्य (कर्त्तरि ६ष्ठी) क्षणिका=क्षणकालस्थायिनी (क्षण-श+णिकण ; विण) प्रीतिः=सन्तोषः (प्री-धा+क्ति, प्रातिपदिकार्थे

तृण, भूमि, जल मिठी और प्यारी बात यह साधुओं के घर से कभी नहीं जाती हैं।

गृध्र कहता है कि, बिड़ाल मांस खाते हैं, यहां चिड़ियों के बच्चे रहते हैं। इसी लिए मैं ऐसा कहता हूं। बिड़ाल मिठी कु के कान

Straw, earth, water and pleassing words—these four are never wanted in the houses of good men.

The vulture said, the cats love flesh, and young birds live here, therefore I am thus speaking. The cat on hearing

१मा) यदा खादति तदैव प्रीतिः इत्यर्थः। भक्षः=खाद्यः (कर्म १मा) प्राणैः जीवितेन कर्तृभिः (कर्ता ३या नित्यबहुवचनान्तः) विमुच्यते=परित्यज्यते (वि-मुच+कर्मणि-लट प्रपु १व) खाद्यस्य तु प्राणनाशः भवतीत्यर्थः। खादकस्य महापराधकरणं मूढचेष्टितमितिभावः। [पाठान्तरं येन भक्ष्यते, पश्यतां, अन्ये प्राणान् विमुञ्चन्ति]।

स्वच्छन्देति। अन्वयः। स्वच्छन्दवनजातेन शाकेन अपि (उदरं) प्रपूर्यते। अस्य दग्धोदरस्य अर्थे कः महत् पातकं कुर्य्यात्।

व्याख्या। स्वच्छन्दवनजातेन=स्वस्य आत्मनः छन्दः यस्मिन् (बहुव्री) तत् यथातथा वने जातः (७तत्, जन्-धा+कर्त्तरि-क्त, करण-विण) तेन कृष्यादिकर्षणं अन्तरा स्वतः उत्पन्नेन इत्यर्थः शाकेन अपि=वन्यफलादिना अपि इति भावः (करण) प्रपूर्य्यते=परिपूर्णं भवति उदरमिति शेषः (पूर-+कर्त्तरि लट प्रपु १व, दिवादित्वात् यक्, क्रिया) अस्य (सर्व्व-सम्ब-विण) दग्धोदरस्य=दग्धं दूषितं उदरं (कर्म्म-धा) तस्य (सम्ब, आक्षेपे दग्धेति विशेषणं) अर्थे निमित्ते, कः=जनः (कर्त्ता, किम्-श+१मा १व महत् (कर्म्म विण) पातकं—पातयति इति (पत+णिच+ल्यु) प्राणिवधरूपं महापापं (कर्म्म) कुर्य्यात् (कृ-धा+विधि १पु १व, क्रिया) न कोऽपीत्यर्थः। [पाठान्तरं केन क्रियते]।

४-पृष्ठा। एवं विश्वास—व्यापादितः। एवं=इत्थं (अव्य) विश्वास्य=प्रत्ययं उत्पाद्य (वि-श्वस्+णिच+ल्यप, अव्य) तत्कोटरे=

छूता है। मैं धर्म्मशास्त्र पढ़के विषय के अनुराग छोड़के यह व्रत किया है। क्यों कि, आपस में जो विवाद करनेवाले धर्म्मशास्त्र कों इस विषय में एक मत है कि अहिंसा परम धर्म्म हैं।

this, touched his ears after touching the ground, and thus spoke,—Having heard the Dharmashastras and given up all earthly desires, I have been performing the austere rites of

तरोः इचस्य कोटरं गह्वरं तस्मिन् (६तत्, इचो महीरुहः शाखी विटपी पादपस्तरु रित्यमरः (अधि) स्थितः=उवास (स्था-धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया) [वाच्यान्तरं स्थितं] ततः=तदनन्तरं (अनन्तरार्थे ५मी+तस्, अव्य) दिनेषु=दिवसेषु (भावे ७मी) गच्छत्सु=चलत्सु (गम्-धा+शतृ ७मी ३व, अधि विश) पक्षिशावकान्=पक्षिशिशून् (कर्म) आक्रम्य=धृत्वा (आ-क्रम-धा+ल्यप, अव्य) कोटरं=निजगह्वरं (कर्म) आनीय=प्रापय्य (आ-नी-धा+ल्यप्, अव्य) प्रत्यहं=अहनि अहनि (अव्ययी) प्रतिदिनं (अव्य) खादति=भक्षयति (खद-धा+लट, क्रिया) [वाच्यान्तरं—खाद्यते]। अथ=अनन्तरं (अव्य) येषां=पक्षिणां (सर्व्व-सम्ब, यद-श+६ष्ठी ३व) अपत्यानि=न पतति वंशो येन जातेन (न-पत+य) तानि सन्तानाः (कर्म-१मा ३व) खादितानि=भक्षितानि (खाद-धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया) तैः=पक्षिभिः (जिज्ञासां इत्यस्य कर्त्तरि ३या ३व) शोकार्त्तैः=शोकेन ऋताः (३तत्, ऋते च तृतीयासमासे इति वृद्धिः, कर्त्ता विश) तैः शोकपीड़ितैः, विलपद्भिः (वि, लप-धा+शतृ ३या ३व, कर्त्ता विश) जिज्ञासां=ज्ञातुमिच्छां (ज्ञा-धा+सन+अ, स्त्रियां आप, परिज्ञाय इत्यस्य कर्म्म) अपत्यानां विनाशकारणं अनुसन्धातुं चर्चितां परिज्ञाय=विदित्वा (परिज्ञा+ल्यप, अव्य) मार्ज्जारः=विड़ालः (कर्त्ता) कोटरात्=गह्वरात् (अपा) निःसृत्य=निर्गत्य (निर् सृ-धा+ल्यप्,

---

और भी कहा है कि—एक धर्म्म ही मित्र है, जो मृत्यु होने पर भी साथ जाता है। और सब शरीरके साथ नाश प्राप्त होते हैं।

Chandrayana. The conflicting shastras are unanimous in asserting, that,—not to kill is the supreme virtue.

Those men only who do not wish to wrong any one, who patiently endure all things, and who are, as it were, the support of all, go to heaven. Virtue is the only true friend,

अव्य) पलायितः=वह्निः पलायाञ्चक्रे (परा-अय+कर्त्तरि-क्त, क्रिया)। जिज्ञासाः समारब्धा तत् परिज्ञाय इति पाठे तु, पक्षिभिः जिज्ञासा (कर्म्म) समारब्धाः उपक्रान्ताः (क्रिया) तत् परिज्ञाय विदित्वा इति अर्थः। [वाच्यान्तरं—मार्ज्जारेण पलायितं]। इतस्ततः=सर्व्वत्र (इदम-अ+७मी+तस्, तद-अ+७मी+तस्, अव्य-अधि) निरूपयद्भिः=अन्विष्यद्भिः (नि-रूपि-धा+अतृ ३या ३व, कर्त्ता विण) पक्षिभिः (कर्त्ता ३या ३व) तत्र=तस्मिन् (तद+त्रल, अव्य विण) तरुकोटरे—वृक्षकोटरे (अधि) शावकास्थीनि—शावकानां शिशूनां अस्थीनि (६तत्, कर्म्म १मा ३व) प्राप्तानि=लब्धानि (प्र आप्-धा+कर्म्मणि क्त, क्रिया) [वाच्यान्तरं—निरूपयन्तः पक्षिणः शावकास्थीनि प्राप्तवन्तः]। अनन्तरं (अव्य) अनेन (इदम्-अ+३या १व, सर्व्व कर्त्त विण) एव=निश्चितं (निश्चयार्थे अव्य) जरद्गवेन=(कर्त्ता ३या) अस्माकं=(अस्मद अ+६ष्ठी ३व, सर्व्व-सम्ब) शावकाः=शिशवः (कर्म्म १मा ३व) खादिताः= भक्षिताः (खाद धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया) इति—इत्थं (अव्य)·पक्षिभिः कर्त्ता ३या ३व) निश्चित्य—स्थिरीकृत्य (निर्-चि-धा+ल्यप, अव्य) सः=

कहा कि—जो सब हिंसा से निवृत्त हैं जो सब सहते हैं, और सभों के आश्रय हैं, वह स्वर्ग को जाते हैं।

यो जिसका मांस खाता है, उन दोनों का अन्तर देखो, एक को थोड़े देर के लिए प्रीति होती है, और दूसरा प्राणही जाता रहता है।

because it accompanies even in death ; all else perish as the body. Mark the difference between him who eats and the creature that is eaten. One experiences only a momentary pleasure and the other is deprived of life. When this damned belly can be filled with the spontaneous herbs of the forest, who would commit a great sin for its sake? Thus securing

पूर्व्वोक्तः जरद्गवः (तद शब्द+१मा १व सर्व्व कर्म विश) गृध्रः=शकुनिः (कर्म २मा) व्यापादितः=विनाशितः (वि-आ-पद-णिच्+कर्म णि-क्त, क्रिया) [वाच्यान्तरं—अयं जरद्गवः शावकान् खादितवान्, पक्षिणः तं गृध्रं व्यापादितवन्तः]।

५पृष्ठा । अतोऽहं—वर्धते । अतः=अस्मात् कारणात् (इदम्-श+५मी+तस्, हेतौ ५मी, अव्य) अहं (कर्त्ता, अस्मद श-१मा १व) ब्रवीमि=कथयामि (क्रिया)। अज्ञातकुलशीलस्येत्यादि=जरद्गवो यथा अविदित-कुलशीलस्य विड़ालस्याश्रयं दत्त्वा स्वयं विनष्टः, तथा एतत्सख्येनास्मद्-विनाशो माभूयादित्यर्थः। [वाच्यान्तरं—मया उच्यते] इति=एवं (अव्य) आकर्ण्य=श्रुत्वा (आ-कर्ण-धा+ल्यप्, अव्य) जम्बुकः शृगालः (कर्त्ता, शृगाल-वञ्चकः क्रोष्टुफेरुफेरवजम्बुकाः इत्यमरः) सकोपं=कोपेन सह-वर्त्तमानं यथा यथा (बहुव्री) सक्रोधं (क्रिया-विश) आह=ब्रवीति =(ब्रू=धा+लट् १पु १व क्रिया) [वाच्यान्तरं—जम्बुकेन उच्यते]। मृगस्य=हरिणस्य (दर्शन इत्यस्य कर्म्मणि ६ष्ठी) प्रथमदर्शनदिने=प्रथम-साक्षात्कारदिवसे प्रथमं दर्शनं (कर्म्मधा, दृश-धा+ल्युट्) तस्य दिनं तस्मिन् (६तत्, अधि) भवान्=(कर्त्ता भवत्-श+१मा १व) अपि (अव्य) अज्ञातकुलशीलः कुलं च शीलं च कुलशीले (द्वन्द) न ज्ञाते कुलशीले यस्य सः (नञ्तत्, बहुव्री, कर्त्ता-विश) अविदितवंशचरितः इत्यर्थः, आसीदिति शेषः। तत्=तस्मात् (हेतौ ५मी, अव्य) भवता (सहयोगे ३या) सह=साद्धं (अव्य) कथं=किम्प्रकारेण (किम्=श+था, अव्य) एतस्य=अस्य मृगस्य (सर्व्व, एतद श+६ष्ठी १व) स्नेहा-

---

जो जिसका मांस खाता है, उन दोनों का अन्तर देखो, एक को थोड़े देर के लिए प्रीति होती है, और दूसरा प्राण से जाता रहता है।

his confidence the cat took up his abode in the hollow of the tree.

वृत्तिः=स्नेहस्य अनुवर्त्तिः आचरणं (६तत्) प्रणयबन्धनं (कर्म्म) उत्तरोत्तरं=क्रमशः (क्रिया-विश) वर्धते=वृद्धिं प्राप्नोति (वृध-धा+लट् प्रपु १व क्रिया) [वाच्यान्तरं—भवता अज्ञातकुलशीलेन अभूयत। स्नेहानुवृत्त्या वृध्यते] ।

अयमिति । अन्वयः । अयं निजः परः वा इति लघुचेतसां गणना, उदारचरितानां तु वसुधा एव कुटुम्बकं ।

व्याख्या । अयं (प्रातिपदिकार्थे १मा) निजः आत्मीयः वा=अथवा (अव्य) अयं परः इति=इत्थं (अव्य) लघुचेतसां= लघु चेतः येषां ते तेषां (बहुव्री, कर्त्तरि ६ष्ठी) असारचित्तानामित्यर्थः, गणना=विवेचना (प्रातिपदिकार्थे १मा) । उदारचरितानां=उदारं सरलं चरितं येषां ते तेषां (बहुव्री) (दक्षिणे सरलोदारौ इत्यमरः) महात्मनां इत्यर्थः तु =(अव्य) वसुधा=वसूनि धीयन्ते अस्यां वसुधा पृथिवी (वसु-धा+क, प्रातिपदिकार्थे १मा) एव (अव्य) कुटुम्बकं कुटुम्बएव परिवारवर्गः (स्वार्थे क, वसुधा इत्यस्य विधेयविश), तादृशाः पुरुषाः सर्व्वानपि वसुधा-वासिनः भ्रातृन् मन्यन्ते इत्यर्थः । अतः न मां परं मन्यतिपत्तुमर्हसि इति भावः ।

अतः—स्थीयतामिति । अतः=अस्मात् वसुधाकुटुम्बकत्वात् (हेतौ इदम्-अ+प्रभी+तस्, अव्य) अयं=सम्मुखवर्त्ती (सर्व्व-विश) मृगः (प्रातिपदिकार्थे १मा) यथा यादृशः (यद-अ+था, अव्य) मम (सम्ब) बन्धुः=बध्नाति स्नेहेन इति बन्धुः मित्रं (बन्ध-धा+कर्त्तरि-उ, मृग

आप से वनमें उपजे हुए शाक से भी पेट भर जाता है, इस लिये पेठ के लिए बड़ा पाप कौन करे।

But some days having elapsed, he assailed the young birds, carried them off to his cavern and devoured them, The old

इत्यस्य-विण) तथा=तादृश: (तद-श+था, अव्य) भवान् अपि त्वं अपि मित्रमिति शेष: । मृग: (कर्त्ता) ब्रूते=कथयति (क्रिया) । अनेन= एवम्विधेन (सर्व्व-विण) उत्तरोत्तरेण=उत्तरोत्तरवाक्यप्रपञ्चेन (किं योगे ३या) किं (प्रश्ने अव्य) प्रयोजनं नास्तीत्यर्थ: । सर्व्वै: = अस्माभि: (कर्त्ता ३या) विश्रब्धालापै:=(वि= श्रनभ्-धा+अल) विश्वासपूर्णै: प्रणयगर्भै: वा सम्भाषणै: (करं) सुखिभि=(सुख-श+णिन), सुखं अनुभवद्भि: सद्भि: (कर्त्ता विण) स्थीयतां=अवस्थीयतां (स्था-धा+कर्म्मणि लोट १पु १व, क्रिया) । [वाच्यान्तरं—मृगेण उच्यते, सर्व्वे वयं सुखिन: तिष्ठाम:] । यत: यस्मात् (हेतौ ५मी अव्य) ।

नेति । अन्वय: । कश्चित् कस्यचित् मित्रं न, कश्चित् कस्यचित् रिपु: न, व्यवहारेण मित्राणि तथा रिपव: जायन्ते ।

व्याख्या । कश्चित्=जन: (किम्-श+१मा+चित्, अव्य, प्रातिपदिकार्थे १मा) कस्यचित्=जनस्य (किम्-श+६ष्ठी+चित्, अव्य, सम्ब) मित्रं बन्धु: (विण) न (निषेधे अव्य), कश्चित्=जन: कस्यचित् जनस्य रिपु: शत्रु: न न कोऽपि कस्यचित् मित्रं शत्रुर्वा भूत्वा जायते इत्यर्थ: । व्यवहारेण=हिताहिताचरणेन (वि-अव-हृ+घञ्, करण) मित्राणि (कर्त्ता-१मा ३व, नित्य नपुं) तथा (अव्य) रिपव:=शत्रव: (कर्त्ता १मा ३व) जायन्ते (जन्-धा+लट् प्रपु ३व, क्रिया) । [वाच्यान्तरं—मित्रै: तथा रिपुभि: जायते] ।

यह विश्वास पैदा कर पेड़ के कोटर मे रहने लगा । इस से पीछे कुछ दिन बीतने पीछे उस त्पश्चको अल्प शक्ति ज्ञान कर चिड़ियों के

birds whose young ones were thus devoured, were overcome with grief and clamorously began to make enquiries. The cat perceiving this, issued from the cavern and ran away. The birds on examining the place in every direction, found

५-६-पृष्ठा । काकेन—आयस्व मां । काकेन=सुबुद्धिनाम्ना मृगबन्धुना (कर्त्ता ३या) उक्तं=कथितं (वच-धा+भावे क्त, क्रिया) एवं=इत्थं (कर्त्ता, अव्य) अस्तु=भवतु (क्रिया) (अस्-धा लोट् प्रपु. १व) [वाच्यान्तरं काकः कथितवान् एवं भूयतां । ततः=तदनन्तरं (५मी+तस् अव्य) प्रातः=प्रभातसमये (अव्य अधि) सर्व्वे=शृगालमृगवायसाः (सर्व्व कर्त्ता १मा ३व) यथाभिमतं=अभिमतं अनतिक्रम्य (अभि-मन-धा+क्त, अव्ययी) यथेष्ठं (कर्म्म विश) देशं (कर्म्म) गताः-प्रस्थिताः (कर्त्तरि-क्त क्रिया) (वाच्यान्तरं सर्व्वैः यथाभिमतः देशः गतः । एकदा=एकस्मिन् दिवसे (एक-श+दा, अव्य-अधि) तेन (कर्त्ता-विश) जम्बुकेन=शृगालेन (कर्त्ता ३या) सुनिभृतं=सुगुप्तं (सु-नि-भृ-धा+क्त क्रिया-विश) उक्तं=कथितं (वच+भावे क्त, क्रिया) [वाच्यान्तरं सः जम्बूकः उक्तवान्) । सखे=मित्र (सम्बो-विश) मृग (सम्ब) एतस्मिन्=अस्मिन् (एतद्-श+७मी अधि-विश) वनैकदेशे=वनस्य एकः देशः (६तत्, कर्म्मधा, अधि) अस्मिन् वनैकभागे इत्यर्थः, शस्यसंपूर्णं=शस्यैः संपूर्णं (३तत्, पूर-धा+क्त, कर्त्ता-विश) बहुलशस्ययुक्तमित्यर्थः क्षेत्रं (कर्त्ता) अस्ति=विद्यते (क्रिया) । तत्=क्षेत्रं (सर्व्व कर्म्म) अहं (कर्त्ता) त्वां (कर्म्म, युष्मद्-श-२या १व) नीत्वा=(नी-धा+क्त्वा, अव्य) दर्शयामि=प्रेक्षयामि

बच्चों को पकड़ कोटर में लाके हर दिन खाता है। पीछे जिन के बच्चों को उसने खाया वह शोकार्त्त हो री री पूछने लगीं, यह जान बिड़ाल कोटर से निकल भागा। इधर उधर तलाश करके चिड़ियोंने पेड़ के the bones of their young ones in that cavern, and believing that Jaradgava had certainly devoured the little birds, immediately killed him.

Therefore I say to a person of unknown &c. Jackal on hearing this said in an angry mood—"On your first interview with this antelope, you were also of an unknown race and

(दृश् धा+णिच्, लट् उपु १व, क्रिया)। [वाच्यान्तरं शस्यपूर्णं क्षेत्रं च भूयते, मया दृश्यते]। तथा (भावे ७मी, अव्य) कृते = अनुष्ठिते सति शृगालेन मृगेण इति शेषः, सः = पूर्व्वोक्तः मृगः (कर्त्ता) प्रत्यहं अहनि अहनि (अव्ययी, समासान्तः अच्) प्रतिदिनं (अधि-अव्य) तत्र = क्षेत्रे (अधि-अव्य) गत्वा (गम धा+क्त्वा अव्य) शस्यं=गोधुमादिकं (कर्म्म) खादति=भक्षयति (क्रिया) [वाच्यान्तरं—तेन मृगेण शस्यं खाद्यते। अथ = अनन्तरं (अव्य) क्षेत्रपतिना=क्षेत्रस्य पतिः तेन क्षेत्रस्वामिना (६तत्, कर्त्ता-३या) क्षेत्रं (कर्म्म) दृष्ट्वा=अवलोक्य (दृश धा+क्त्वा अव्य) पाशः=मृगबन्धनार्थं जालं (कर्म्म-१मा, पाशः केशादिपूर्व्वः स्यात् मृगपत्त्यादिबन्धने इति मेदिनी) तत्र=तस्मिन् क्षेत्रे (अधि) नियोजितः= विस्तारितः (नि-युज-धा+णिच् कर्म्मणि क्तः, क्रिया)। [वाच्यान्तरं— क्षेत्रपतिः पाशं नियोजितवान्]। अनन्तरं पुनः (अव्य) आगतः=आयातः (आ-गम्-धा क्त, कर्त्ता-विण) मृगः (कर्त्ता) पाशैः=जालैः (करण) बद्धः (बन्ध-धा+क्त, कर्त्ता विण) अचिन्तयत्=चिन्तितवान् (क्रिया) [वाच्यान्तरं—आगतेन मृगेण बद्धेन अचिन्त्यत]। मित्रात्=वर्ष्मीः (अन्य-

कोटर मे बच्चों की हड्डियां पाईं। तब चिड़ियों ने यह निश्चय कर के कि, इस जरद्गव ने हमारे बच्चों को खायां है, उस गृध्र को मार डाला।

इस लिए मैं कहता हूं कि, जिसका कुल और सुभाव नहीं जाना है इत्यादि। यह सुन शृगाल क्रोध के साथ बोला कि, मृग के पहिले

character, and how is your friendship with him continually increasing? The weak-minded only reckon such a one as a relation and such a one as a stranger, but to a man of a noble heart, the whole world is related. This antelope is as much a friend to me as you are."

योगे ५मी) अन्यः=भिन्नः (कर्त्ता-विश) कः=जनः (प्रातिपदिकार्थे-१मा) मां (कर्म्म) इतः=अस्मात् (इदम्=अ=५मी+तस् अव्य) कालपाशादिव=कालस्य यमस्य पाशः (६तत्) तस्मादिव यमपाशसदृशात् (इवेन नित्यसमासः, विभक्त्यलोपश्चेति नित्यसमासः अलुक् चेति) व्याधपाशात् व्याधस्य (६तत्) पाशः तस्मात् (अपा) परित्रातुं=मोचयितुं (परि-त्रै धा+तुमुन्, अव्य) समर्थः=प्रभुः (कर्त्ता विश) ।

तदान्तरे=तस्मिन् समये (अधि) आगत्य (आ+गम् धा+ल्यप्, अव्य) उपस्थितः (उप-स्था धा+कर्त्तरि क्त, कर्त्ताविश) जम्बुकः=शृगालः (कर्त्ता) अचिन्तयत्=चिन्तितवान् (चिन्ति-धा+लङ ; क्रिया) अस्माकं=मम इत्यर्थः (अस्मद्-अ+६ष्ठी ३व) कपटप्रबन्धेन=कपटः छलपूर्णः प्रबन्धः प्रयोगः उपायो वा (कर्म्मधा) तेन छलप्रयोगेण (कर्त्ता, ३या १व) फलितं=निष्पन्नं सिद्धं इति यावत् (फलनिष्पत्तौ इति फल-धा+भावे-क्त, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—उपस्थितेन जम्बुकेन अचिन्त्यत ।

दर्शन के दिन आप का भी कुल और सुभाव जाना हुआ नहीं था। तो आप केसाथ इस की स्नेहानुवृत्ति दिन दिन क्यों बढ़ती जाती है ?

यह अपना है, यह बिगाना है, ऐसा विचार ओछो समझ के लोगों का है, जिनका चरित्र महत् है, वह सारी पृथ्वी को अपना कुटुम्ब समझते हैं ।

"What is the necessity," said the antelope, "of this debate ? Let us all live in one place enjoying the pleasure of confidential intercourse. No one is a friend or an enemy to any one ; it is by conduct only that a friend or an enemy is determined, said the crow

"Be it so," "My beloved antelope!" said the Jackal one day in private, "ah one side of the wood, is a field full of

कथितवान् कपटप्रबन्धः]। मे=मम (सम्ब) मनोरथसिद्धिः=मनः रथः यत्र सः मनोरथः (इष्यमाणप्रापकत्वात् मनोरथत्वं उक्तं) लिप्सा अभीष्ट-पूर्मिति यावत् (वाञ्छा लिप्सा मनोरथः इत्यमरः) तस्य सिद्धिः (६तत्,कर्त्ता) मृगमांसाहाररूपस्य अभीष्टस्य पूरणमित्यर्थः, अपि=(अव्य) बाहुल्यात्= प्राचुर्य्यात्(स्तोकाल्पेत्यादिमध्येपाठाभावात् बाहुल्यात् इति पाठः नः समीचिनः बाहुल्येन इति पाठस्तु सङ्गच्छते) भविष्यति (भू-धा+लृट् १पु १व) यतः=यस्मात् (यद् अ+५मी+तस्, हेतौ ५मी, अव्य) उत्कृत्यमानस्य =खण्डशः क्रियमाणस्य (उत्-कृत् धा+कर्म्मणि शानच्, सम्बविश) एतस्य=अस्य मृगस्य (इदम्-अ+६ष्ठी १व, सर्व्व सम्ब) मांसासृगलिप्तानि मांसञ्च असृक् च (द्वन्द्व) मांसासृजौ ताभ्यां लिप्तानि मिश्रितानि मांसरुधिराक्तानि (३तत्, कर्म्म विश, रुधिरेऽसृक्लोहितास्ररक्तक्षतजशोणितमित्यमरः) अस्थीनि (कर्म्म, अस्थि-अ+१मा ३व) मया=शृगालेन (कर्त्ता, अस्मद्=अ+३या १व) प्राप्तव्यानि=लब्धव्यानि (प्र-आप-धा+कर्म्मणि तव्यत्, क्रिया) [वाच्यान्तरं--मनोरथसिद्ध्या भविष्यते, अहं

इस लिए यह मृग जैसा मेरा मित्र है, आप का भी वैसे ही मित्र हैं। मृग बोला—जवाब के जवाब से क्या प्रयोजन है। सब एक जगह विश्वास पूर्ण आलप कर के सुख से रहैं; क्यों कि, कोई किसी का मित्र भी नहीं है और कोई किसी का शत्रु भी नहीं है, व्यवहार से सब मित्र और शत्रु होते हैं।

corn, I will take you there and show it. This was done and the antelope went thither every day and fed on the corn-The owner of the field observing it, spread there a net and the antelope on resorting to the place was caught in the snare. Then he thought within himself,—"who but a friend has power to extricate me from this fowler's net which resembles the shackles of Death?" In the meantime the Jackal went to

प्राप्स्यामि]। मृगः=हरिणः कर्त्ता तं=शृगालं (कर्म्म) दृष्ट्वा=अवलोक्य (दृश-धा-क्त्वा) उल्लसितः=प्रहृष्टः (उत्-लस-धा+क्त, कर्त्तृ विश) ब्रूते=आह (क्रिया)। सखे=मित्र शृगाल (सम्बो) मम (वदनं इत्यस्य कर्म्मणि ६ष्ठी) बन्धनं=पाशं (कर्म्म बन्ध-धा+ल्युट) छिन्धि=खण्डय (छिद-धा+लोट् मपु १व) मां = कर्म्म, अस्मद्-श+२या १व) सत्वरं=शीघ्रं (क्रिया विश) त्रायस्व=रक्ष पाशबन्धनात् उन्मोचय इतिभावः (त्रै-धा+लोट मपु १व) [वाच्यान्तरं—मृगेण उल्लसितेन उच्यते, छिद्यतां, त्राये अहं]। यतः

आपत्स्विति। अन्वयः। आपत्सु मित्रं, युद्धे शूरं, धने शुचिं, वित्तेषु क्षीणेषु भार्य्यां, व्यसनेषु च बान्धवान् जानीयात्।

व्याख्या। आपत्सु=विपद्कालेषु (अधि) मित्रं= बन्धुं (कर्म्म) जानीयात्=विद्यात् (ज्ञा-धा+विधि-प्रपु १व) आपदेव मित्रपरीक्षा-समयः इत्यर्थः। युद्धे=संग्रामे (युध धा+भावे क्त, अधि) शूरं=वीरं (कर्म्म, शूरोवीरश्च विक्रान्तः इत्यमरः) (धने=ऐश्वर्य्ये सम्पद्काले इति यावत् (अधि) शुचिं=पवित्रं धार्म्मिकमितिभावः (कर्म्म) वित्तेषु धनेषु (भावे ७मी) क्षीणेषु=अल्पेषु सत्सु भार्य्यां=भ्रियते असौ (भृ-धा+कर्म्मणि क्यप्) तां पत्नीं (कर्म्म) व्यसनेषु=विपत्सु दुःखसमयेषु इति यावत् (अधि, व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे इत्यमरः) बान्धवान्

काक ने कहा ऐसाही हो। तब प्रातः काल को सब, जिस ने जिधर चाहा—चले गए। किसी वक्त शृगाल ने निर्जन में कहा, मित्र मृग ! इसी बन के एक जगह शस्यपूर्ण क्षेत्र है, मैं तुझे लेके दिखाता हूं।

the spot, and as he approached, thought within himself—my purpose is accomplished by my hypocrisy. When he will be hacked to pieces, I shall of course get the bones covered with flesh and blood. They will be sufficient for me."—The antelope

बन्धुरेव बान्धवः तान् आत्मीयान् (बन्धु-अ+स्वार्थे षण, कर्म) सर्व्वत्र आत्मीयात् इति क्रियापदं योज्यं। [बाख्यान्तरं—मित्रं ज्ञायेत, शूरः शुचिः, भार्य्या बान्धवाः ज्ञायेरन्]।

जम्बुकः—फलमेतत्। जम्बुकः=शृगालः (कर्त्ता) पाशं=जालं (कर्म्म) वि-लोक्य=दृष्ट्वा (विलोकि+ल्यप्, अव्य) अचिन्तयत्=चिन्तितवान्=(चिन्ति-धा+लङ् प्रपु १व, क्रिया) अयं बन्धः=पाशबन्धनं (प्रातिपदिकार्थे १मा) तावत् (वाक्यालङ्कारे अव्य) दृढ़ः=कठिनः दुर्च्छेद्यः इति यावत् (दृह-धा+क्त, बन्ध इत्यस्य विण)। ब्रुते=कथयति (क्रिया) च (समुच्चये अव्य) सखि=वन्धो (सम्बो) पाशाः (प्रातिपदिकार्थे १मा) स्नायुनिर्म्मिताः=स्नायुभिः नाड़ीभिः निर्म्मिताः प्रस्तुताः (३तत्, पाशा इत्यस्य विण ; निर्म्मिताः निर्-मा-धा+क्त, स्नायुः स्त्रियां कालखण्डयकृती तु समे इमे इत्यमरः)।

ऐसा करने पर वह मृग हर दिन वहां जाके शस्य खाने लगा। पीछे खेत के मालिक ने खेत देख के वहां जाल लगाया, उस के बाद मृग जब फिर आया जाल में बांधा जाके सोचने लगा—कालपाशकेसे इस व्याध के पाश से मित्र के सिवाय कौन मुझे बचा सक्ता है ? इसी अवसर

saw him and exclaimed with joy. "Oh ! my friend, gnaw those bonds and quickly deliver me.

Adversity tries friendship ; the battle-field proves the soldier hero ; prosperity is the true test of virtue (integrity of propose), the character of a wife comes out in its true colours when the fortune is as its ebb ; misfortune is what brings our relatives to the touch-stone.

The Jackal having looked on the net said to himself,—"This fastening is very strong," and then spoke aloud,—"My beloved the net is made of thongs of leather. How can I touch it on Sunday with my teeth ? My friend, if you don't

तत्=तस्मात् स्नायुनिर्म्मितत्वात् (हेतौ ५मी अव्य) अद्य=अस्मिन् दिवसे (अव्य) भट्टारकवारे=भट्टं स्वामित्वं ऋच्छति यः सः (भट-ऋ-धा+कर्त्तरि-अन्+संज्ञायां क,) भट्टारकः सूर्य्यः तस्य वारं दिनं तस्मिन् आदित्यवासरे इत्यर्थः (अधि) कथं=केन प्रकारेण (किम्-श+था अव्य) एतान्=स्नायुनिर्म्मितान् पाशान् (एतद्-श=२या ३व कर्म्म) दन्तैः=दशनैः (करण) स्पृशामि=स्पृशामि (स्पृश्-धा+लट उपु १व, क्रिया)। आदित्यवासरे मांसभक्षणनिषेधादितिभावः। [वाक्यान्तरं—जम्बुकेन अचिन्त्यत, उच्यते, एते स्पृश्यन्तां]। मित्र=सखे (सम्बो) अन्यथा अन्यप्रकारं (अव्य) न (निषेधे अव्य) मन्तव्यं मनसि विचारितव्यं (मन-धा+तव्यत्, क्रिया)। मां पाशमोचनविमुखं मा सम्भावयेः इतिभावः। प्रभाते=प्रातःकाले

में शृगाल वहां आके सोचने लगा, हमारे कपटप्रबन्ध का फल फला है। मेरी मनोरथ सिद्धि भी बहुत कर के होगी। क्यों कि, अब यह चोरा फाड़ा जाएगा, मुझे मांस और रक्त लगी हुई हड्डियां मिलेंगी। मृग उसे देख खुशी से कहने लगा, मित्र मेरे बन्धन को काटो। जलद मुझे बचाओ, क्यों कि, आपदा में मित्र को, लड़ाइ में शूरको, सम्पद में धार्म्मिक को, धन घटने पर भार्य्या को, और व्यसन में बान्धवों को जानना चाहिए।

शृगाल उस पाश को देख के सोचने लगा। यह बन्धन बहुत मजबूत हैं; और कहता है कि, मित्र तांत के यह पाश हैं। आज रवि-

---

think otherwise, to-morrow I will do whatever you will bid me'"

After this, the crow perceiving that the antelope had not returned in the evening, searched for him; and having found him in that condition, said,—"My dear, what is this?" "It is," said the antelope, "the consequence of rejecting the

(अधि) त्वया (कर्त्ता, युष्मद्-श+३या १व) यत् (कर्म्म यत्-श+नपुं १मा १व) वक्तव्यं=कथितव्यं (वच्-धा = तव्यत्, क्रिया)। तत् तव वचनं (कर्म्म) कर्त्तव्यं=सम्पादयितव्यं ([कृ-धा+तव्यत्, क्रिया) एव निश्चये (अव्य)। (वाक्यान्तरं मन्येथाः। त्वं वक्ष्यसि तत् करिष्यामि। अनन्तरं (अव्य) सः=पूर्व्वोक्तः सुबुद्धिनामा (तद-श+१मा १व) (सर्व्व विश) काकः (कर्त्ता) प्रदोषकाले=सन्ध्यासमये आवासगमनकाले आगते इति भावः (अधि) तं (सर्व्व कर्म्मविश) मृगं (कर्म्म) अनागतं अनुपस्थितं (न-गम-धा क, कर्म्म-विश) अवलोक्य=दृष्ट्वा अन्विष्यन्=निरूपयन् (अनु-इष्-धा+शट १मा १व) तथाविधं=तादृशं जालबद्धं (कर्म्म विश) दृष्ट्वा= विलोक्य उवाच=कथयामास (वच्-धा+लिट १पु १व क्रिया)। सखे= मित्र (सखी) किं एतत्=किम् इदं (प्रातिपदिकार्थे १मा)। मृगः (कर्त्ता) अवदत् = अकथयत् (वद-धा+लङ् १पु १व क्रिया) एतत्= मम पाशबन्धनं (प्रातिपदिकार्थे १मा) अवधीरितसुहृद्वाक्यफलं=सु सुन्दरं हृदयं यस्य=सः सुहृत्=बन्धुः (बहुव्री) अवधीरितं=अवज्ञातं (अव-धीर-धा+कर्म्मणि—क्त) सुहृदः बन्धोः (६तत्) वाक्यं वचनं तस्य (६तत्) फलं परिणामः (प्रातिपदिकार्थे-१मा) त्वद्वचनं न श्रुतं तत-स्तत्फलं प्राप्तमित्यर्थः।

बार के दिन इन को दातों से कैसे कूटूं, मित्र और कुछ न समझौती प्रातःकाल में जो कहोगे, वही करूंगा, बाद उस के सायं काल को काक हरिन को गैर हाजिर देख खोजता हुआ उसे उस हालत में पाके बोला, मित्र यह क्या है? मृग ने कहा, मित्र की बात को मेरे न मानने का यह फल है। ऐसा भी कहा है—

counsel of a friend. It is said in the *shastras*, that, his danger is at hand, and he gratifies his enemy, who listens not to the words of well-wishing friends."

तथाच (अव्य) उक्तं=कथितं (क्रिया) शास्त्रकारैरिति शेषः ।

सुहृदामिति । अन्वयः । हितकामानां सुहृदां भाषितं यः न शृणोति, तस्य विपत् सन्निहिता, स नरः शत्रुनन्दनः ।

व्याख्या । हितकामानां=हितं कामयन्ते ये ते तेषां हितैषिणां (हित-कम-धा+अच्, विश) सुहृदां=सु सुन्दरं हृदयं येषां ते (बहुव्री) तेषां मित्राणां (भाषितं इत्यस्य कर्त्तरि ६ष्ठी) भाषितं=वचनं (भाष-धा+भावे क्त, कर्म्म) यः=जनः (कर्त्ता) न (अव्य) शृणोति=आकर्णयति प्रतिपालयति इति यावत् (श्रु-धा+लट् क्रिया), तस्य=नरस्य (सर्व्वं सम्ब) विपत्=आपत्, (कर्त्ता) सन्निहिता—निकटवर्त्तिनी आचिरेणैव आपातति इत्यर्थः, (सम्-नि-धा+कर्त्तरि क्त क्रिया) सः=(सर्व्व-विश) नरः (प्रातिपदिकार्थे १मा) शत्रुनन्दनः=नन्दयति यः सः नन्दनः आनन्दकरः (नन्दि-धा+कर्त्तरि ल्युट्) शत्रूणां नन्दनः (विधेय विश) तादृशं पुरुषं

हिताभिलाषी मित्र की बात जो नहीं सुनता है, आपद उस के साथ हैं, वह शत्रुओं का अनन्द बढ़ाने वाला है ।

काक कहता है कि, वह शृगाल कहां है ? हरिन ने कहा, मेरा मांस खाने की इच्छा से यहां हो है । काक बोला मित्र मैंने कहाही था ।

मैंने अपराध नहीं किआ हैं, यह विश्वास के लिए कोई कारण नहीं है, दुष्टों से गुणवानों को भी डर रहता है ।

"Where is that traitor ? exclaimed the crow. "He is close by" said the antelope, "desirous of feeding on my flesh." The crow replied,—"I predicted this. That I am innocent is no cause of security ; at the hand of the wicked, there is no safety even for the righteous.

आसन्नविपदं मत्वा मत्वः इष्यन्ति इत्यर्थः [वाच्यान्तरं—येन श्रुयते, विपद्दा सन्निहितं]।

काकः—मया। काकः (कर्त्ता) ब्रूते=आह (क्रिया) सः= पूर्व्वोक्तः (तद्-श+१मा- १व, सर्व्व विण) शृगालः(कर्त्ता-१मा) क=कुव (अधि अव्य) आस्ते इति शेषः [वाच्यान्तरं—काकेन उच्यते, तेन शृगालेन आस्यते]। मृगेण (कर्त्ता-३या) उक्तं=कथितं (क्रिया)। मन्मांसार्थी=मम (६तत्) मांसं अर्थयते यः सः मम मांसं भक्षयितुकामः सन् (उपपद अर्थि+णीन् कर्त्ता विण) अत्र एव=अस्मिन् स्थाने एव (अव्य-अधि) तिष्ठति=आस्ते (स्था-धा+लट्, क्रिया)। काकः (कर्त्ता) अवदत्=अकथयत् (क्रिया) मित्र=सखे (सम्बो) मया (अस्मद् श+३या १व, कर्त्ता) उक्तं एव=कथितं एव (क्रिया)। वाच्यान्तरं—काकेन उच्यते, तेन शृगालेन आस्यते। मृगः कथितवान्। मन्मांसार्थिना स्थीयते। काकेन भीद्यत। अहं उक्तवान्]।

अपराध इति। अन्वयः। मे अपराधः न अस्ति इति एतत् विश्वासकारणं न। हि नृशंसेभ्यः गुणवतामपि भयं विद्यते।

व्याख्या। मे=मम अपराधः=दोषः अनिष्टचिन्तनादिः इति यावत्

लम्बी सांस लेके अरे ठग तू पापकर्म्म ने क्या किया ?

हे भगवति पृथ्वि! उपकार करनेवाले विश्वास से निडर और विशुद्ध-बुद्धि का अनिष्ट जो करता है, उस झूठे प्रतिज्ञाकरनेवाले को क्यों धारण करती है।

अथवा दुर्जनों की स्थिति ऐसीही है—

Then the crow having a sigh, cried, "Oh ? deceitful villain, what hast thou done? These wicked imposters, who injure a confiding, guiltless benefactor, Oh! world! how cant thou bear!"

(कर्त्ता) नास्ति = न विद्यते (क्रिया) इति उक्तिमात्रं विश्वासकारणं विश्वासस्य प्रत्ययस्य कारणं हेतुः (इतत्) न बोद्धव्यम् इति शेषः। विश्वासप्रयोजकं भवितुं न अर्हति इत्याशयः, अथवा मे=मम (सम्ब) अपराधः दोषः नास्ति, इत्येतत् विश्वासकारणं विश्वासप्रयोजकं न भवतीति शेषः, दोषशून्यः अहं न कस्यापि वध्यः इति विश्वासः अनिष्टकरः इति भावः। हि=यतः (अव्य) नृशंसेभ्यः=नृन् शंसन्ति हिंसन्ति ये ते नृशंसाः निष्ठुराः (नृ-शंस-धा+कर्त्तरि-अच्) निसर्गतः क्रूरप्रकृतयः इति यावत् (नृशंसः घातुकः क्रूर इत्यमरः।) तेभ्यः (अपा ५मी) गुणवतां=गुणाः विद्यन्ते येषां ते तेषां (गुण-श+वतुप्, ६ष्ठी ३व) भयं= अनिष्टापातशङ्का (भी-धा+भावे-अल-कर्त्ता) विद्यते=अस्ति (विद् धा+ लट, क्रिया)। नहि खलानां अकरणीयं किञ्चिदस्ति, ते हि परस्यान्वेषणपराः सापराधेषु निरपराधेषु च समं अनिष्टं घटयन्तीति भावः। [वाध्यान्तरं अपराधेन न भूयते, भयेन विद्यते]।

७५। निःश्वस्य—कृतं। निःश्वस्य = दीर्घनिश्वासं परित्यज्य (निर-श्वस्+ल्यप्, अव्य) प्राह इति शेषः। अरे (सम्बोधनसूचकं अव्य) वञ्चक=प्रतारक (सम्बो) पापकर्मणा=पापं असाधु कर्म यस्य सः (बहुव्री) तेन पापकारिणा (कर्त्ता विश) त्वया (कर्त्ता, युष्मद्-श+

मशक (मच्छड़) खल के सब कामों को करता है, पहिले पाओं पर गिरता है, पीठ का मांस खाता है, कानों में आके कुछ धीरे से मिठी आवाज करता है, छिद्र देख झट बेडर घुस जाता है।

Or this is the characteristic of evil men. The mosquito, flying near the knee, biting at the back, playing her sweet, varied notes to the ear, boldly making her way to us, through holes carefully sought in the dark, most closely imitate the virtues of the knee-bending, back-biting, or mischievous men.

श्या १ब) किं=भयावहं कर्म्म (कर्म्म) कृतं=आचरितं (कृ-धा+कर्म्मणि-क्तः, क्रिया)। विशुद्धमती त्वयपि कृतविश्वासे च अस्मिन् मृगे एवं आचरणं सर्व्वथा महापापमित्यर्थः [वाख्यान्तरं त्वं कृतवान्] ।

उपकारिणीति । अन्वयः । उपकारिणि विश्रब्धे शुद्धमतौ यः पापं समाचरति, असत्यसन्धं तं जनं भगवति वसुधे कथं वहसि ।

व्याख्या। उपकारिणि=उपकरोति य सः तस्मिन् उपकारके (उप-कृ-धा+णिन्; अधि विण) विश्रब्धे=विश्वासं आपन्ने विश्वासवशात् निःशङ्के इति यावत (वि-श्रन्भ-धा+ कर्त्तरि क्त, अधि विण) शुद्धमतौ= शुद्धा मतिः यस्य (बहुव्री) तस्मिन् अकपट-हृदये जने (अधि) यः= जनः (कर्त्ता) पापं=अनिष्टं (कर्म्म) समाचरति=घटयति (सम्-आ-चर-धा+लट, क्रिया। असत्यसन्धं=असत्ये वञ्चनायां सन्धा अभिसन्धिः [सम् धा-धा+भावे-ङ स्त्रियां आप्) यस्य (बहुव्री) तं वञ्चनैकव्रतं (कर्म्म-विण) जनं=नरं (कर्म्म) हे भगवति=ऐश्वर्य्यादि-षड़्गुणशालिनि (सम्बो-विण) वसुधे=वसूनि धनानि धत्ते या सा तत्-सम्बोधने (वसु-धा-धा+कर्त्तरि क्विप्) पृथ्वि (सम्बो) वसुधा स्त्री वसुन्धरा गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी इत्यमरः) कथं=केन प्रकारेण (अव्य) वहसि= धारयसि (वह-धा+लट, क्रिया) अतिदुर्व्वहः तस्य पापस्य भारः इति भावः । [वाख्यान्तरं येन पापं चर्य्यते, असत्यसन्धः सः जनः उह्यते] । अत्र श्लोके आर्य्यावृत्तं ।

अथवा=किंवा (अव्य) दुर्ज्जनानां=दुः दुष्टाः जनाः (कर्म्मधा) तेषां खलानां (स्थितिः इत्यस्य कर्त्तरि ६ष्ठी) इयं (इदम् अ+स्त्रियां

पीछे प्रातः काल को उस खेत के मालिक को काक ने हाथ में लाठी ले उस जगह आते देखा। देख के काक बोला—मित्र तू अपने

Afterwards in the morning the crow saw the farmer advancing with a cudgel in his hand, and seeing this, said —

१मा १व विण) स्थितिः नियमः आचरणं मैत्रीति यावत् (स्था धा+भावे-क्ति, प्रातिपदिकार्थे १मा, मर्य्यादाधारणास्थितिरित्यमरः)।

प्रागिति, अन्वयः। प्राक् पादयोः पतति, पृष्ठमांसं खादति, ननु कर्णे शनैः विचित्रं कलम्बिरौति, छिद्रं निरूप्य अशङ्कः (सन्) सहसा प्रविशति, मशकः खलस्य सर्व्वं चरितं करोति।

व्याख्या। प्राक् प्रथमं (अव्य-अत्यन्तसंयोगे २या) पादयोः (अधि) पतति (क्रिया) मशको हि आदौ पादसमीपे चरति, दुर्ज्जनः प्रणिपातादिना सन्तोषयति इति व्यज्यते। पृष्ठमांसं पृष्ठस्य मांसं (६तत्, कर्म्म) खादति (क्रिया) पृष्ठं दंशति इति यावत्, दुर्ज्जनस्तु परोक्षे हितं नाशयतीति व्यज्यते, कर्णे=कर्णसमीपे (अधि) शनैः क्रमशः (क्रिया विण) विचित्रं विविधं (कर्म्म विण) कलं=मधुरध्वनिं (कर्म्म) ननु (अव्य) विरौति =शब्दायते, (वि-रु-धा+लट १पु १व, क्रिया); दुर्ज्जनपक्षे आपातमधुरं विविधचाटुवचनं वदति इति व्यङ्ग्यार्थः। छिद्रं=रन्ध्रं दुर्ज्जनपक्षे दोषं प्रमादमिति यावत् (कर्म्म)। निरूप्य=निश्चित्य (नि=रूपि-धा+ल्यप् अव्य) अशङ्कः निर्भीकः सन् (कर्त्ता विण) सहसा हठात् अज्ञातसारेणैव इति यावत् (अव्य) प्रविशति (क्रिया), मशकः (कर्त्ता) खलस्य=दुर्ज्जनस्य (चरितं इत्यस्य कर्त्ता ६ष्ठी) सर्व्वं (सर्व्वं कर्म्म-विण) चरितं=आचरणं (चर-धा+भावे-क्त, कर्म्म) करोति=विदधाति (कृ-धा+लट्, क्रिया)। खलः मशकवत् वञ्चनापरः लोकानां अहितकरश्च

तई सुभासा दिखा, हवा से पेट भर पावों को स्थिर कर रह। मैं तेरी आखों को चोच से खोदूं। जब मैं शब्द करूंगा, तो तू झट उठ

"My friend counterfeit death by making thy stomach puffed up with air and keeping thy legs motionless. I will peck thy

इति यावत्। [वाच्यान्तरं—पत्यते, खाद्यते, विरूप्यते प्रविश्यते, मशकेन क्रियते। अत्र श्लोके वसन्ततिलकावृत्तं।

अथ प्रभातकाले—विलिखामि। अथ=अनन्तरं (अव्य) प्रभातकाले=प्रभातस्य कालः तस्मिन्, प्रातःकाले (प्र-भा-धा+क्त, ६तत्, अधि) चेत्रपतिः=चेत्रस्य पतिः चेत्रस्वामी (६तत्, कर्म्म १मा) लगुड़हस्तः=लगुड़ं हस्ते यस्य सः, गृहीतयष्टिः (बहुव्री, कर्म्म त्रिया) प्रदेशं=स्थानं (कर्म्म) आगच्छन् (आ-गम धा+शतृ, १मा १व) काकेन (कर्त्ता-३या) अवलोकितः=दृष्टः (अव-लोकि-धा+कर्म्मणि क्त, क्रिया) [वाच्यान्तरं—चेत्रपतिं लगुड़हस्तं आगच्छन्तं काकः अवलोकितवान्]। अवलोक्य=दृष्ट्वा (अव-लोकि-धा+ल्यप्, अव्य) काकेन (कर्त्ता-३या) उक्तं=कथितं (वच-धा+भावे-क्त, क्रिया। मित्र=सखे (सम्बो) त्वं (कर्त्ता) आत्मानं (आत्मन् श+२या १व, कर्म्म) मृतवत्=मृतमिव (मृत-श+वति, अव्य) संदर्श्य=सर्व्वतोभावेन दर्शयित्वा (सं-दृश+णिच्+ल्यप्, अव्य) वातेन=वायुना (करण) उदरं=जठरं (कर्म्म) पूरयित्वा (पूर+णिच्+ल्यप्, अव्य) पादान्=चरणानि (कर्म्म) स्तब्धीकृत्य=अस्तब्धान् स्तब्धान् कृत्वा स्थिरीकृत्य (स्तब्ध-कृ-धा+ल्यप् अभूततद्भावे च्विः, अव्य) तिष्ठ (स्था+धा+लोट् मपु १व, क्रिया)। वाच्यान्तरं—काकः कथितवान्, त्वया स्थीयतां। अहं (कर्त्ता) तव (सम्ब) चक्षुषी =नयने (चक्षुस्-श+२या २व, कर्म्म) चञ्चा=त्रोट्या तुण्डाग्रेण इति यावत् (चञ्चु श+३या १व, करण, चञ्चुस्त्रोटिरुभे स्त्रियां इत्यमरः)

भागना। जब खेत के मालिक ने खुशी से प्रफुल्ल लोचन हो, हरिन को उस हालत में देखा। आः आपही मर गया है, यह कह बन्धन से

eyes with my beaks. As soon as thou hearest me cry aloud, run away with speed.

विलिखामि=कर्षामि, (वि-लिख-धा+लट् उपु १व, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—मया चक्षुषी विलिख्येते]।

ततः-इतः। ततः=तदनन्तरं यदा=यस्मिन् समये (यद् अ+दा, अव्य अधि) अहं=काकः (कर्त्ता) शब्दं=रवं (कर्म्म) करोमि (कृ-धा+लट् उपु १व) तदा=तस्मिन् काले (तद्-अ+दा, अव्य-अधि) त्वं=मृगः (कर्त्ता) उत्थाय (उत्-स्था-धा+ल्यप्, अव्य) सत्वरेण=त्वरया सह वर्त्तमानेन (बहुव्री प्रकृत्यादिभ्य इति ३या) पलायिष्यसे=प्रस्थास्यसे (परा-अय धा+लृट् मपु १व, क्रिया) [वाच्यान्तरं—मया शब्दः क्रियते, त्वया पलायिष्यते]। ततः=तदनन्तरं (इतो धूमी, अव्य) क्षेत्रपतिना=क्षेत्रस्वामिना (कर्त्ता-३या) हर्षोत्फुल्ललोचनेन=हर्षेण=मृगं पाशवद्धं दृष्ट्वा आनन्देन (हृष-धा+अल) उत्फुल्ले विकशिते (उत् फुल्ल-धा+अच्) लोचने-चक्षुषी (लुच्-धा+ल्युट्) यस्य तेन आनन्दविस्फारितनेत्रेण (बहुव्री, कर्त्ता-विण) तथाविधः=तदवस्थः (कर्म्म विण तद्-अ+था=तथा-वि-धा+ड, अथवा वि-धा-धा+कः) मृगः=हरिणः (कर्म्म-१मा) अवलोकितः=दृष्टः (कर्म्मणि-क्त, क्रिया) [वाच्यान्तरं – क्षेत्रपतिः हर्षोत्फुल्ललोचनः तथाविधं मृगं अवलोकितवान्]। आः (हर्षसूचकाव्ययं) अयं=मृगः (इदम्-अ-१मा १व, कर्त्ता) स्वयं=आत्मना एव (अव्य) मृतः=विनष्टः (मृ-धा+कर्त्तरि-क्त क्रिया) इति=इत्थं (अव्य) उक्त्वा कथयित्वा (वच्-धा+क्त्वा, अव्य) बन्धनात्=जालबन्धनात् (अपा)

मुक्त कर जाल सम्भारने की जतन करने लगा। तब काक के शब्द को सुन हरिन झट उठ भागा। उसे मारने के लिए चेत्र के मालिक ने लाठी फेंकी उस से शृगाल मारा गया।

While the owner of the field with eyes expanded with joy saw the antelope in that state- "Ah!" said he "you are dead of yourself." So saying he released the antelope from

मोचयित्वा=उन्मोच्य मृगमितिशेषः (मुच-धा+णिच्+क्त्वा, अव्य) पाशं जालं (कर्म्म) संवरितुं=संहर्तुं (सं-वृ-धा+तुमुन्, अव्य) सयत्नः= यत्नेन सह वर्त्तमानः सचेष्टः (बहुव्री, कर्त्ता-विश) बभूव यत्नं अकरोदित्यर्थः (भू-धा+लिट्, क्रिया) [वाच्यान्तरं अनेन भूतं, सयत्नेन बभूवे] । ततः तदनन्तरं काकशब्दं=काकस्य शब्दः तं (६तत् कर्म्म) श्रुत्वा=आकर्ण्य (श्रु-धा+क्त्वा, अव्य) मृगः=हरिणः (कर्त्ता) सत्वरं= शीघ्रं, उत्थाय (उत्-स्था-धा+ल्यप्, अव्य) पलायितः=धावितः (परा= अय-धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया) । तं=मृगं (सर्व्व-कर्म्म) उद्दिश्य= अभिलक्ष्य (उत्-दिश-धा+ल्यप्, अव्य) तेन (सर्व्व-कर्त्ता-विश) क्षेत्रपतिना=क्षेत्रस्वामिना (निक्षिप्त इत्यस्य कर्त्ता-३या) निक्षिप्तलगुडेन= निक्षिप्तः प्रयुक्तः (नि-क्षिप्-धा+कर्म्मणि-क्त) लगुडः यष्टिः तेन (कर- ३या) शृगालः (कर्त्ता १मा) हतः=मृत (हन-धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया] । [वाच्यान्तरं मृगेण पलायितं, शृगालेन हतं] ।

बुद्धिबलं ।

८प्र बुद्धिबलं=बुद्धेः प्रज्ञायाः (बुध्-धा+क्ति) बलं=शक्ति (प्रातिपदिकार्थे १मा) ।

the net, and while he was diligent in folding it up, immediately the antelope, hearing the sound uttered by the crow, ran off at full speed, and the Jackal was killed by the cudgel flung at the antelope.

उपाय से जो किया जासक्ता है, पराक्रम से वह नहीं किया जा सक्ता । काकी ने सोने के सूत्र के वसीले से काले सांप को मरवाया था ।

What cannot be achieved by force, may be performed by stratagem. A female crow by means of a golden chain caused death of a black serpent.

उपायेनेति । अन्वयः । यत् उपायेन शक्यं, तत् पराक्रमैः न शक्यं, काकी कनकसूत्रेण कृष्णसर्पं अघातयत् ।

व्याख्या । यत्=कर्म्म (यद्-श+नपुं १मा १व, कर्म्म) उपायेन=कौशलेन (उप-इ-धा अथवा अय धा+घञ, करण) हि=(निश्चितार्थे-अव्य) शक्यं=साध्यं (शक धा+कर्म्मणि-यत्) (क्रिया) तत्=कर्म्म (सर्व्व-कर्म्म) पराक्रमैः=विक्रमैः (परा क्रम-धा+अल, करण) न शक्यं=न साध्यं लोकैरिति कर्त्तृपदमुभयत्र-अध्याहार्य्यं । पराक्रमं अपेच्य कौशलेन साध्यसिद्धिः अनायासेन भवतीत्यर्थः । तदेव प्रदर्शयन् आह काकीति, काकी=काकपत्नी (कर्त्ता) कनकसूत्रेण=कनकस्य स्वर्णस्य सूत्रं तेन (करण) सुवर्णसूत्रं सर्पविवरे स्थापयित्वा इत्यर्थः, कृष्णसर्पं=कृष्णश्चासौ सर्पश्चेति तं (कर्म्मधा, कर्म्म) अघातयत्=अनाशयत् (हन धा+णिच्=घाति-धा+लङ, प्रपु १व) [वाच्यान्तरं शक्युः । काक्या कृष्णसर्पः अघात्यत] ।

कस्मिंश्चित्—भविष्यति । कस्मिंश्चित्=अनिर्द्दिष्टे (किम्-श+७मी+चित्, अधि विण, अव्य) तरौ=वृक्षे (अधि, वृक्षो महीरुहः शाखी विटपी पादपस्तरुः इत्यमरः) वायसदम्पती=जाया च पतिः च दम्पती, पत्नीस्वामिनौ (द्वन्द्व, दम्पती जम्पती जायापती भार्य्यापती च तौ इत्यमरः, जायाशब्दस्य जभावः दम्भावश्च निपात्यते इति भट्टोजीः) वायसस्य दम्पती (६तत्, कर्त्ता १मा २व) काकमिथुनं, निवसतः=तिष्ठतः (नि-वस धा+लत्, १पु २व, क्रिया । [वाच्यान्तरं काकदम्पतीभ्यां न्यूष्यते] । तयोः=काकदम्पत्योः (सम्ब ६ष्ठी २व) च (अव्य) अपत्यानि=

किसी पेड़ पर एक जोड़े काक के रहते थे । उन के बच्चों को पेड़ के कोटर का रहनेवाला एक काला सांप खा डाला था । जब काकी

On the top of a certain tree lived a male and female crow, whose young ones were devoured by a serpent living in the hollow of it. When the female was again pregnant, husband,

न पतति वंश: येन जातेन तानि (न-पत-धा+यत्) शावका: (कर्म्म, १मा, ३व) तरुकोटरावस्थितेन=तरो: कोटरं (६तत्) तस्मिन् अवस्थित: (७तत्, अव स्था-धा+कर्त्तरि-क्त) तेन कोटराभ्यन्तरवर्त्तिना (कर्त्ता-विश) कृष्णसर्पेण (कर्त्ता ३या) खादितानि=भक्षितानि (खाद-धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया) [वाच्यान्तरं—अपत्यानि कृष्णसर्प: खादितवान्] । तत:= तदन्तरं (५मो+तस्, अव्य) पुन:=भूय: (अव्य) गर्भवती=गर्भ: विद्यते अस्या: (गर्भ-श+वतुप, कर्त्ता-विश) अन्तर्वत्नी वायसी=काकी (कर्त्ता-१मा) ब्रूते आह (क्रिया) स्वामिन् (सम्वो) अयं=आवयो: निवासभूमि: (इदम्-श+१मा १व, सर्व्व-कर्म्म विश) तरु: वृक्ष: (कर्म्म-१मा) त्यज्यतां= विमुच्यतां परित्यज्य गम्यतां इतिभाव:, आवाभ्यामितिशेष: (त्यज-धा= कर्म्मणि-लोट प्रपु १व) [वाच्यान्तरं गर्भवत्या वायस्या उच्यते, त्यजाव: इमं तरुं] । अत एव=अस्मिन् स्थाने एव (इदम्-श+७मो+त्रल्, अव्य-अधि) अस्मात्=अस्मिन् वृक्षे स्थितात् (इदम्-श=५मी १व, अपा-विश) कृष्णसर्पात् (अपा-५मी) आवयो:=तव च मम च (अस्मद्-श+ ६ष्ठी, सम्व) सन्तति:=शावका: (सं-तन-धा+क्ति, कर्त्ता) न (निषेधे-अव्य) भविष्यति=स्थास्यति (भू-धा+लृट्, क्रिया) अत्र विवरे कृष्णसर्पे स्थिते अस्माकं शावकरक्षणं दुष्करं इत्यर्थ: । [वाच्यान्तरं—सन्तत्या न भविष्यते] । यत: यस्मात् (हेतौ ५मी, अव्य) ।

दुष्टेति । अन्वय: । दुष्टा भार्य्या, शठं मित्रं, उत्तरदायक: भृत्य: च, ससर्पे गृहे वास: च मृत्यु: एव, संशय: न ।

को फिर गर्भ हुया तब वह कहती है, कि हे स्वामिन् इस पेड़ को छोड़ दो, यहां इस काले सांप से हमारे बच्चे नहीं बचेंगे । क्यों कि—

said she, this tree must be quitted by reason of this serpent, or not one of our young ones will live.

व्याख्या । दुष्टा=व्यभिचारिणी (दुष-धा+त, स्त्रियां आप विण) भार्य्या=भ्रियते असौ (भृ-धा+क्यप्) पत्नी (१मा) शठं=कपटाचःकरणं (विण) मित्रं=बन्धुः, उत्तरदायकः=उत्तरं ददाति यः सः स्वामिवचनं उपेक्ष्यमाणः अनाज्ञावहः इत्यर्थः (उत्तर-दा+णक, विण) भृत्यः=सेवकः (भृ-धा+क्यप्, सर्व्वत्र प्रातिपदिकार्थे १मा) ससर्पे=सर्पेण सह वर्त्तमाने (बहुव्री, अधि-विण) गृहे (अधि) वासः=अवस्थानं (कर्त्ता) भवतीतिशेषः, मृत्युः=मरणं (प्रातिपदिकार्थे १मा) एव (निश्चये अव्य), न (निषेधे-अव्य) संशयः=सन्देहः (शंसि-धा+अल, प्रातिपदिकार्थे १मा) यस्य दुष्टभार्य्यादीनां एकमपि अस्ति तस्य अचिरेणैव मृत्युर्भविष्यति इत्यर्थः ।

वायसः—शंकया । वायसः=(कर्त्ता) ब्रूते=आह (क्रिया), प्रिये=काकि (सम्बो) न (अव्य) भेतव्यं=शङ्कितव्यं (भी-धा+तव्य, क्रिया) वारंवारं=पुनः पुनः (अव्य) मया (कर्त्ता ३या) एतस्य =अस्य कृष्णसर्पस्य (एतद्-ष्य+६ष्ठी १व, सर्व्वसम्ब) महापराधः=महान् चासौ अपराधश्चेति (कर्म्म धा) अपत्यविनाशरूपं महत् अनिष्टं (कर्म्म १मा) सोढ़ः=उपेक्षितः (सह-धा+कर्म्मणि क्त, क्रिया) । इदानीं= अधुना (अव्य) पुनः=भूयः (अव्य) न (अव्य) क्षन्तव्यः=सोढ़व्यः (क्षम्-धा+तव्यत्, क्रिया) । [वाच्यान्तरं, वायसेन उच्यते, न बिभेः, अहं महापराधं सोढ़वान्, क्षमिष्ये] वायसी काकी (कर्त्ता) आह=

दुष्टा भार्य्या, शठ मित्र, जवाब देनेवाला नौकर और सांपवाले घर में रहना मरण है, इस में संशय नहीं है ।

Since—A bad wife, a deceitful friend, a servant giving saucy answer, and dwelling in a house infested by serpent; these without, doubt are causes of death.

कथयति (क्रिया) वलवता=वलिना (वल श+ वतुप् ३या १व, विश) अनेन=एतेन लक्षसर्पेण (सर्व्व-सार्द्धं योगे ३या) सार्द्धं=सह (अव्य) भवान् (कर्त्ता) विग्रहितुं=योद्धुं (वि ग्रह-धा+तुमुन्, अव्य) समर्थः शक्तः भवतीति शेषः। [वाच्यान्तरं—वायस्या उच्यते, समर्थेन भूयते]। वायसः काकः (कर्त्ता) अब्रवीत्=अकथयत् (ब्रू-धा+लङ्, १पु, १व, क्रिया) अनया=एतया (सर्व्व-विश) शङ्कया=भयेन (अलं योगे ३या) अलं=प्रयोजनं नास्ति, (अव्य)। यतः=यस्मात् (हेतौ ५मी+तस, अव्य)।

वुद्धिरिति। अन्वयः। यस्य वुद्धिः तस्य वलं, निर्वुद्धेः तु वलं कुतः, मदोन्मत्तः सिंह शशकेन निपातितः, पश्य। प्रज्ञा f.

व्याख्या। यस्य=जनस्य (यद् श+६ष्ठी १व) वुद्धिः=(वुध-धा+क्ति, कर्त्ता) अस्तीति शेषः, तस्य (सम्ब) वलं=शक्तिः प्रातिपदिकार्थे १मा) निर्वुद्धेः=नास्ति वुद्धिः यस्य (वहुव्री) तस्य वुद्धिहीनस्य (सम्ब) वलं कुतः=नैव तत् सम्भवति इत्यर्थः। (किम् श+७मी+तस, अव्य)। मदोन्मत्तः—मदेन उन्मत्तः (३तत्, उत् मद्-धा+क्त, कर्म्म विश) महावलः इत्यर्थः, सिंहः (कर्म्म १मा) शशकेन=दुर्व्वलेनापीति भावः (कर्त्ता) ३या) निपातितः=विनाशितः (नि पत धा-णिच्+कर्म्मणि क्त, क्रिया) पश्य= अवगच्छ (दृश-धा+लोट् २पु १व)। [वाच्यान्तरं—मदोन्मत्तं सिंहं शशकः विनाशितवान्, दृश्यतां]।

काक ने कहा प्यारि न डर, वार वार मैं ने इस का महापराध सहा है। अब फिर न सहूंगा। काकी ने कहा, इस वलवान् के साथ आप क्यों कर लड़ाई कर सकोगे? काक ने कहा—इस शंका से क्या

My beloved, said the crow, we must not continue in this fear; from time to time I have borne with this horrid crime, but now he must be punished. How, said the female, will

वायसि अचिन्तयत् । वायसो (कर्त्ता) आह=ब्रूते, एतत्=इदं वृत्तान्तं कथं=किम्प्रकारं (अव्य), वायसः=काकः (कर्त्ता) कथयति=वक्ति, (क्रिया) । [वाच्यान्तरं—वायसा उच्यते, काकेन कथ्यते] । मन्दराभिधाने मन्दर इति अभिधानं यस्य तस्मिन् मन्दरनाम्नि (बहुव्री, अधि-विण ७मी १व) पर्व्वते=शैले (अधि) दुर्दान्तः=दुः दुःखेन दान्तः (३तत्, दम्-धा+क्त, कर्त्ता-विण) नाम (अव्य) दुर्द्दान्तनामा इत्यर्थः सिंहः=पशुराजः (कर्त्ता) अस्ति=तिष्ठति, (अस्-धा+लट्, क्रिया) [वाच्यान्तरं दुर्द्दान्तेन सिंहेन भूयते] ।

सः=दुर्द्दान्तः सिंहः (सम्ब-कर्त्ता) च (अव्य) सर्व्वदा=सर्व्वस्मिन् काले (अव्य-अधि) पशूनां=मृगाणां अरण्यजन्तूनामिति यावत् (वध-मित्यस्य कर्म्मणि ६ष्ठी) वधं=हननं (वध-धा+भावे-अल) (विदधान इत्यस्य कर्म्म २या) विदधानः= कुर्व्वन् (वि-धा-धा+शानच् १मा १व) एव (अव्य) आस्ते=वर्त्तते (आस-धा+लट्) [वाच्यान्तरं तेन विदधानेन आस्यते] । ततः तदनन्तरं (तत्-श+५मी+तस, अनन्तरार्थे ५मी, अव्य) सर्व्वैः=समस्तैः (कर्त्ता-विण) पशुभिः (कर्त्ता-३या) मिलित्वा=मेलकं कृत्वा एकत्रीभूय इत्यर्थः (मिल धा+क्त्वा अव्य) सः=दुर्दान्तनामा सिंहः (कर्म्म-१मा) विज्ञप्तः=निवेदितः (वि-ज्ञा+णिच्=ज्ञपि-धा+कर्म्मणि-क्तः, क्रिया) [वाच्यान्तरं—सर्व्वे पशवः तं सिंहं विज्ञप्तवन्तः] । मृगेन्द्र=मृगेषु इन्द्रः (निर्धारे षष्ठी न समस्यते अतः सप्तमीसमासः) तत्-सम्बोधने ! पशुराज सिंह (सिंहो मृगेन्द्रो पञ्चास्यः इत्यमरः),

---

प्रयोजन है, जिसके बुद्धि होती है वही बलवान होता है, जिसकी बुद्धि नहीं है उसके बल कहां है, देखो मद से मतवारे सिंह को शशा ने मारा था ।

you be able to contend with one so powerful ? This apprehension, answered the crow, is vain.

सर्व्वपशुच्छेदं करोषि] वयं (कर्त्ता, अस्मद्-श+१मा ३व) एव (निश्चये-अव्य) भवदाहारार्थं=भवतः (६तत्)-आहाराय तव भोजनार्थं (अर्थेन सह नित्यसमासः विशेष्यलिङ्गता चेति वार्त्तिकसूत्रेण नित्यसमासः) प्रत्यहं=अहनि अहनि (अव्ययी) प्रतिदिनं, एकैकं एकः एकः तं (वीप्सार्थे द्विर्भावः कर्म्म-विण) पशुं (कर्म्म) ढौकयामः=प्रापयामः उपायनरूपेण प्रेषयामः इत्यर्थः (ढौकि-धा+सामान्ये लट् उपु ३व) [वाच्यान्तरं—एकैकः पशुः ढौक्यते]। सिंहेन (कर्त्ता-३या) उक्तं=कथितं (वच्-धा+भावे-क्त, क्रिया) एवं=इत्थं (कर्त्ता-अव्य) अस्तु=भवतु (क्रिया) [वाच्यान्तरं—सिंहः कथितवान्, एवं भूयते]। ततः प्रभृति तद्दिनादारभ्य (प्रभृति योगे ५मी-अव्य) एकैकं (कर्म्म-विण) पशुं (कर्म्म) ददतः=यच्छन्तः प्रेरयन्तः इति यावत् (दा-धा+शतृ १मा ३व, अभ्यस्तत्वात् नुम्-निषेधः) सन्तः ते पशवः इतिशेषः, समासते=तत्र वने तिष्ठन्ति (सम् आस्-धा+लट्, १पु ३व, क्रिया) [वाच्यान्तरं—ददद्भिः समास्यते]। अथ=अनन्तरं (अव्य) कदाचित्=कस्मिंश्चित् दिवसे (किम्-श+७मी+दा+चित्, अव्य-अधि) कस्यचित्=अनिर्द्दिष्टस्य (किम्-श+६ष्ठी+चित्, सम्ब-विण अव्य) वृद्धशशकस्य=वृद्धश्चासौ शशकश्चेति तस्य प्राचीनशशकस्य (कर्म्मधा, सम्ब षष्ठी) वारः=समयः (वारी इति भाषा कर्त्ता) समागतः=उपस्थितः (सम्-आ-गम-धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया) [वाच्यान्तरं—वारेण

काकी ने कहा, यह कैसे हुआ काक ने कहा—

मन्दर नाम पर्वत में एक दुर्दान्त नाम सिंह था। वह सदा पशुओं को बध किया करता था। तब सब पशुओं ने मिल के सिंह को यह कहा कि, हे मृगेन्द्र क्यों सब पशुओं को मारते हो। हम आप के

He, who has wisdom has strength. Whence has a fool strength ? See how a ferocious lion was killed by a hare.

समागत]। ततः=तदनन्तरं (अव्य) सः=वृद्धशशकः (सर्व्व-कर्त्ता) अचिन्तयत्=चिन्तयतिस्म (चिन्ति-धा+लङ् १पु १व) वाच्यान्तरं—तेन अचिन्त्यत]।

पृ ८ । त्रासहेतोरिति । अन्वयः । जीविताशया त्रास-हेतोः विनीतिः तु क्रियते, चेत् पञ्चत्वं गमिष्यामि मे सिंहानुनयेन किं ।

व्याख्या । जीविताशया=जीवितस्य आशा (६तत्) तया प्राण-रक्षार्थं (हेतौ ३या) त्रासहेतोः=त्रासस्य हेतुः (षष्ठीतत्) तस्य भय-कारणस्य प्राणविनाशे उद्यतस्य जिघांसो रित्यर्थः (विनीतिः इत्यस्य कर्म्मणि षष्ठी) विनीतिः=विनयः (वि-नी-धा+क्ति, कर्म्म १मा) क्रियते विधत्ते: इति शेषः (कृ-धा+कर्म्मणि-लट्, क्रिया) चेत् यदि पञ्चत्वं=पञ्चानां क्षित्यादीनां भावः पञ्चत्वं पञ्चता मृत्युः (अव्य, पञ्चन्-अ+त्व, स्यात् पञ्चता कालधर्म्मः अन्तो नाशो द्वयोर्मृत्युः इत्यमरः (कर्म्म) गमि-ष्यामि=प्राप्स्यामि (गम-धा+लृट् उपु १व, क्रिया) मृत्यौ नियते सति इत्यर्थः, मे=मम (अनुनयेन इत्यस्य कर्त्तरि षष्ठी) सिंहानुनयेन=सिंहस्य अनुनयः तेन (६त्, अनु-नी-धा+अल) सिंहस्य विनयेन सिंहा-ज्ञापालनेन इत्यर्थः (किंयोगे ३या) किं=किं प्रयोजनं प्रयोजनं नास्ती-त्यर्थः, नाहं इमं अनुनेष्यामि, प्रत्युत अस्य वधोपायं उद्भाव्य आत्मरक्षार्थं यतिष्ये इति भावः । [वाच्यान्तरं—विनीतिं कुर्व्वन्ति, गमिष्यते]।

भोजन के लिए हर दिन एक एक पशु भेजेंगे। सिंह ने कहा ऐसाही हो। उस दिन से एक एक पशु वह देते रहे। पीछे एक दिन किसी वृद्धशशा की वारी आई। वह सोचने लगा—

How, said the female crow, did that happen? The mate relates—in the mountain named *Mandara* dwelt a lion, named *Durdanta*, who hunted the beasts and killed great numbers of them for his food. All the beasts being assembled he was

तन्मन्द'—काले। तत्=तस्मात् कारणात् (हेतौ ५मी, अव्य मन्दं मन्दं=शनैः शनैः (क्रिया-विण) उपगच्छामि=उपसर्पामि, (उप-गम धा+लट, उपु १व, क्रिया) [वाच्यान्तरं—उपगम्यते]। ततः=तदनन्तरं (५मी अव्य) सिंहः=(कर्त्ता) अपि (अव्य) क्षुधापीड़ितः=क्षुधया पीड़ितः (३तत्, पीड़ धा+क्तः) क्षुधाकातरः (कर्त्ता-विण) कोपात्=क्रोधात् (हेतौ ५मी) तं=वृद्धशशकं (कर्म्म) उवाच=कथयामास (वच-धा+लिट १पु १व, क्रिया)। त्वं=(कर्त्ता) विलम्बात =विलम्बं कृत्वा (ल्यपलोपे ५मी) कुतः=कस्मात् (किम्-श+५मी+तस, हेतौ ५मी, अव्य) आगतः=आयातः (आ-गम-धा-कर्त्तरि-क्त), असि (अस्-धा+लट् २पु १व, क्रिया अथवा असि त्वं, अव्य)। [वाच्यान्तरं—सिंहेन क्षुधापीड़ितेन सः ऊचे, त्वया आगतेन भूयते]। सः=वृद्धशशकः (कर्त्ता) अब्रवीत्=अवदत् (क्रिया) मम (अपराधः इत्यस्य कर्त्तरि षष्ठी) अयं (सर्व्व विण) अपराधः=दोषः (अप-राध-धा+अल्, प्रातिपदिकार्थे १मा) न (निषेधे-अव्य), पथि=मार्गे (अधि) सिंहान्तरेण=अन्यः सिंहः तेन केनचित अपरेण सिंहेन (नित्यसमासः, कर्म्म-३या) बलात्=बलं आश्रित्य बलपूर्व्वकमित्यर्थः (ल्यपलोपे-५मी) धृतः=गृहीतः (धृ धा+कर्म्मणि क्त) सन् (अस्-धा+शतृ=सत्+१मा १व) पुनः=भूयः (अव्य) आगमनाय=प्रत्यावर्त्तनाय (आ-गम-धा+ल्युट्, तादर्थ्ये

डर से जीने की आस से लोग मारनेवाले की विनय करते हैं, जो मुझे मरनाही है, तो सिंह के अनुनय करने से मुझे क्या प्रयोजन है।

thus addressed by them, Lord, why are so many beasts killed by you? We will give you one every day for your food. Be it so, said the lion as you desire. From that time the

४र्थी) अपथं (कर्म्म) कृत्वा (कृ-धा+क्त्वा अव्य) स्वामिनं = प्रभुं भवन्तमित्यर्थः (स्वामिन्-श+२या १व, कर्म्म) निवेदयितुं = विज्ञप्तुं (नि-विद-धा+णिच् = वेदि धा+तुमुन्, अव्य) अत्र = अस्मिन् स्थाने तव समीपे इत्यर्थः (इदम्-श+७मी+त्रल, अव्य) आगतः = आयातः अस्मि (क्रिया)। [वाच्यान्तरं—तेन उच्यते, मृतेन आगतेन भूयते]।

सिंहः (कर्त्ता) सकोपं = कोपेन सह वर्त्तमानं (बहुव्री) सक्रोधं (क्रिया-विण) आह = कथयति (क्रिया। अत्वरं = शीघ्रं (क्रिया-विण) गत्वा (गम-धा+क्त्वा, अव्य) मां (अस्मद्-श+२या १व, कर्म्म) दर्शय (दृश-धा+णिच्=दर्शि-धा+लोट् २पु १व, क्रिया) दुरात्मा = दुः दुष्टः आत्मा यस्य सः (बहुव्री) पापात्मा (कर्त्तृ-विण) सः = अन्यसिंहः (सर्व्व-कर्त्ता) क्व = कुत्र (अव्य-अधि) आस्ते=तिष्ठति (आस्-धा+लट्, क्रिया)। [वाच्यान्तरं सिंहेन उच्यते, तेन दुरात्मना आस्यते]।

ततः शशकः—पश्चात्त्वं गतः । ततः = तदनन्तरं (५मी अव्य) शशकः (कर्त्ता) तं=दुर्दान्तसिंहं (कर्म्म; गृहीत्वा=आदाय, तेन सह इति भावः (ग्रह-धा+क्त्वा, अव्य) गम्भीरकूपं=गम्भीरश्चासौ कूपश्चेति तं (कर्म्मधा, कर्म्म) गतः=प्रस्थितः (गम-धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया)। अत्र=अस्मिन् स्थाने कूपसमीपे इत्यर्थः (इदम् श+७मी+त्रल, अव्य) आगत्य=एत्य (आ-गम् धा+ल्यप्, अव्य), पश्यतु=अवलोकयतु (क्रिया)

इस लिए मैं धीरे धीरे जाऊं। तब सिंह क्षुधा से पीड़ित हो क्रोध से उसे कहने लगा—तू देरकरके क्यों आया। उस ने कहा—यह मेरा अपराध नहीं है। राह में दूसरे सिंह ने मुझे बलसे पकड़ा था, मैं

lion lived there feeding upon the beasts provided by them. On a certain day when the lot fall upon an old hare he thus thought within himself.

स्वामी=प्रभुः (स्वामीन्-शब्द+१मा १व, कर्त्ता), इति (कर्म-अव्य) उक्ता=कथयित्वा (वच-धा+क्त्वा, अव्य) तस्मिन् (तद्-श+७मी १व, अधि-विष) कूपजले कूपस्य जलं तस्मिन् (६तत्, अधि) तस्य एव=सिंहस्य एव (सम्ब) प्रतिविम्बं=छायां (कर्म) दर्शितवान्=दर्शयामास (दृश-धा+णिच्=दर्शि-धा+क्तवत्, १मा १व, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—शशकेन गम्भीरकूपः गतः। दृश्यतां स्वामिना, प्रतिविम्बं दर्शितं]। ततः=तदनन्तरं (५मी अव्य) असौ=सिंहः (अदस् श+१मा १व, कर्त्ता) क्रोधाध्मातः=क्रोधेन आध्मातः (३तत्) क्रोधपूर्णः क्रोधोद्धतः इति यावत् (आ-ध्मा+क्त, कर्त्ता-विष) दर्पात् अहङ्कारात् (दृप-धा+अल, हेतौ ५मी) तस्य=कूपस्य (सम्ब) उपरि (अव्य-अधि) आत्मानं=आत्मशरीरं (आत्मन्-श+२या, १व, कर्म) निक्षिप्य=क्षिप्त्वा (नि-क्षिप-धा+ल्यप्, अव्य) पञ्चत्वं=मृत्युं (कर्म) गतः=प्राप्तः ममार इत्यर्थः (गम धा+कर्त्तरि क्त, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—अमूना क्रोधाध्मातेन पञ्चत्वं गतं]।

वायसी—व्यापादितश्च। वायसी (कर्त्ता) आह (क्रिया)। मया (कर्त्ता ३या) सर्व्वं=सकलं विवरणं (कर्म-१मा) श्रुतं=आकर्णितं (श्रु-धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया) यथा=यत्प्रकारं (यद्-श+था, क्रिया विष-अव्य) कर्त्तव्यं=विधातव्यं (कृ धा+तव्यत्, क्रिया) ब्रूहि=कथय (ब्रू-धा+लोट् मपु १व, क्रिया) [वाच्यान्तरम्—वायस्या उच्यते, श्रुतवती अहं सर्व्वं। यथा करिष्यामि, उच्यतां]। वायसः=काकः (कर्त्ता) आह=कथयति (क्रिया)। अत्र=अस्मिन् स्थाने (अधि-अव्य)

उस के पास फिर लौट जाने के लिए सेगंन्द खा स्वामि को खबर देने के लिए आया हूं। सिंह ने क्रोध से कहा जलद चल, मुझे दिखा, वह

Homage is to be paid to one whom we apprehend to be the cause of death in hope of life. But if I must meet this fate what need have I to entreat the lion.

आसन्ने=सन्निहिते समीपवर्त्तिनि (आ-सद-धा+क्त, अधि-विण) सरसि=सरोवरे (अधि, सरस-श+७मी १व) राज्ञः=भूपतेः (सम्ब, राजन्-श+षष्ठी १व) पुत्रः=पुतः पुन्नामनरकात् त्रायते यः सः (पुत्रै-धा+ड, अथवा पुनाति कुलं इति पुत्रः (पू-धा+त्र) कुमारः (कर्त्ता) प्रत्यहं=अहनि अहनि (अव्ययी) प्रतिदिनं आगत्य (आ-गम-धा+ल्यप्, अव्य) स्नाति=निमज्जति (स्ना-धा+लट् क्रिया)। तदङ्गात्=तस्य अङ्ग (६तत्) तस्मात् राजपुत्रदेहात् (अपा ५मी) अवतारितं=उन्मोचितं (अव-तृ धा+णिच्=तारि-धा+क्त कर्म्म-विण) तीर्थशिलानिहितं=तीर्थस्य घट्टस्य शिला प्रस्तरं (६तत्) तस्यां निहितं स्थापितं (७तत्, नि-धा-धा+क्त) अङ्गात् उन्मुच्य घट्टपाषाणे रक्षितं इत्यर्थः (कर्म्म-विण) कनकसूत्रं=कनकस्य सूत्रं सुवर्णसूत्रं (६तत्, कर्म्म) चञ्चा=तुण्डाग्रेण (करण, चञ्चु-श+३या १व) धृत्वा=गृहीत्वा आनीय (आ-नी-धा+ल्यप्, अव्य) अस्मिन् (इदम्-श+७मी १व, अधि-विण) कोटरे=गर्त्ते (अधि) धारयिष्यसि=स्थापयिष्यसि (धृ धा+णिच्=धारि धा+लृट् उपु १व, क्रिया) वाच्यान्तरं—काकेन भीयत, पुत्रेण स्नायते, धारयिष्यते त्वया]। अथ=अनन्तरं (अव्य) कदाचित्=कस्मिंश्चित् काले (किम्-श+दा+चित्, अधि-अव्य) स्नातुं=निमज्जितुं (स्ना+धा+तुमुन्, अव्य) राजपुत्रे=राज्ञः पुत्रः तस्मिन् राजतनये (६तत्, भावे ७मी) जलं (प्रविष्टे इत्यस्य

दुष्ट कहां है? तब शशक उसे ले एक गेहरे कुए के पास गया। यहां आ के देखो स्वामी यह कह उस कुए के पानी में उसी की छाया उसे

Therefore I will slowly go to the lion. The lion tormented by hungry said to him angrily. Why dost thou come so late? It is not my fault, said the hare; for in the way I was forcibly seized by another lion and having sworn to return to him I come to inform your lordship of it. The lion passionately

कर्म्म) प्रविष्टे=कृतप्रवेशे सति (प्र-विश-धा+कर्त्तरि-क्त, अधि-विण) वायस्या=काक्या (कर्त्ता, वायसी-अ+३या १व) तद् (कर्म्म २या) अनुष्ठितं=निष्पादितं कनकसूत्रं आदाय कोटरे स्थापितं इत्यर्थ: (अनु-स्था-धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया) [वाच्यान्तरं—वायसी तत् अनुष्ठितवती]। तत: तदन्तरं (५मी-अव्य) कनकसूत्रानुसरणप्रवृत्तै:=कनकस्य सूत्रं तस्य अनुसरणं अन्वेषणं (अनु-सृ-धा+ल्युट) तस्मिन् प्रवृत्ता: रता: तै: (प्र वृत-धा+क्त, कर्त्ता-विण) कनकसूत्रान्वेषणे नियुक्तैरित्यर्थ:, पुरुषै:= लोकै: राजभृत्यै:, (कर्त्ता ३या) कोटरे=गह्वरे (भावे-७मी) निरूप्यमाणे= निर्णीयमाने दृश्यमाने इति यावत् (अधि-विण) कृष्णसर्प: (कर्म्म १मा) दृष्ट:+अवलोकित: (दृश-धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया) व्यापादित:=विना-

दिखा दी। तब वह क्रोध से गर्म हो अहंकार से उस मे अपने को डाल के मरगया।

वायसो ने कहा—मैं ने सब सुना। जो करना है सो कहो। काक बोला—इस पास के तालाब में राजा का बेटा हर दिन आके स्नान करता है, उस के बदन से उतारा हुआ सोने का सूत्र चोंच से पकड़ के ला इस कोटर में रखेगी। पीछे किसी वकत स्नान करने के लिए पानी में राजपुत्र के प्रवेश करने पर काकी ने वैसाही किया। तब कनकसूत्र

said, go with speed and show me where that audacious animal is. The hare led him near a deep well and said, behold my lord, and saying this he showed the lion's own image in the well upon which the lion, proudly throwing himself down with rage, perished in the well. Thence I say who has wisdom &c.

I have heard this, said the female crow, but declare what is to be done. The king's son, said the crow, goes constantly to bathe in the adjacent pool; you will take up his necklace

शिता: (वि-आ-पद्-णिच्+कर्म्मणि-क्त) च (समुच्चये अव्य) [वाक्यान्तरं—कनकसूत्रानुसरणप्रवृत्ताः पुरुषाः कृष्णसर्पं दृष्टवन्तः व्यापादितवन्तः च] ।

स्वपक्षपरित्यागादनिष्टाधिगमदृष्टान्तः ।

स्वस्य पक्षः स्वपक्षः आत्मपक्षः (६तत्) तस्य परित्यागः तस्मात् (६तत्, परि-त्यज-भा+घ+, हेतौ ५मी) अनिष्टस्य अहितस्य (न इष-भा+क्त ; नञ्तत्) अधिगमः प्राप्तिः (अधि-गम-+अल) तस्य (षष्ठीतत्) दृष्टान्तः उदाहरणं (प्रातिपदिकार्थे १मा) ।

आत्मपक्षेति । अन्वयः । यः आत्मपक्षपरित्यागात् परपक्षे च रतः, मूढः सः नीलवर्णशृगालवत् परैः हन्यते ।

व्याख्या । यः जनः (कर्त्ता) आत्मपक्षपरित्यागात् आत्मनः पक्षः

की तलाश करनेवाले उन कोटर के ठेराय जाने पर सांप को देखा और मारडाला ।

of gold, which ~~you~~ you will pull off and lay upon a stone on the bank, and drop it into the hole where the serpent is. It happened accordingly that the prince went to bathe, and the female crow did as she was directed ; so that the prince's attendants searching for the necklace found it in the hole and killed the serpent.

अपने पक्ष को त्याग करके जो शत्रु के पक्ष में जाता है, वह मूर्ख नीलवर्ण शृगाल की तरह शेत्रुओं की तरफ से मारा जाता है, कोई

One who leaves his own race and delights in another's, is destroyed by strangers like the blue Jackal.

(षष्ठीतत्) तस्य परित्यागः (षष्ठीतत्, परि-त्यज-धा+घञ्) तस्मात्- स्वपक्षं विहाय (ल्यप्लोपे ५मी) परपक्षे=अन्य पक्षे (अधि) रतः= अनुरक्तः (रम-धा+कर्त्तरि क्त, कर्त्ता-विण) भवतीति शेषः, मूढः=मन्द- मतिः मूर्खः (मुह-धा+क्त, कर्म्म-विण) सः=जनः (तद्-श+१मा १व, कर्म्म) नीलवर्णशृगालवत्=नील: वर्णः यस्य (बहुव्री) स चासौ शृगाल- श्चेति (कर्म्म-धा) स इव नीलवर्णशृगालेन तुल्यः (इवार्थे वति अव्य) परैः=शत्रुभिः (कर्त्ता ३या) हन्यते=वध्यते (हन-धा+कर्म्मणि-लट् १पु १व)। [वाच्यान्तरं—येन रतेन भूयते, परे तं मूढं घ्नन्ति]।

अस्ति—निपतितः । कश्चित्=अनिर्दिष्टः (किम्-श+१मा+ चित्, कर्त्ता-विण अव्य) शृगालः (कर्त्ता) स्वेच्छया=स्वस्य इच्छा तया (षष्ठी-तत्) आत्मच्छन्दानुसारेण (प्रकृत्यादिभ्यः इति ३या) नगरोपान्ते= नगरस्य उपान्ते (षष्ठीतत्) नगरप्रान्ते (अधि) भ्राम्यन्=पर्य्यटन् (भ्रम- धा+शतृ १मा १व) नीलीभाण्डे=नील्याः भाण्डं (षष्ठीतत्) तस्मिन् नीलरसस्थापनपात्रे (अधि ७मी) निपतितः=निमग्नः (नि-पत-धा+ क्त, क्रिया, अस्ति इति प्रसिद्धार्थे अव्ययं)। [वाच्यान्तरं—केनचित् भ्राम्यता शृगालेन निपतितं]।

पश्चात्—साधितं । पश्चात्=अनन्तरं (अपर-+अस्तात्, अव्य) ततः=नीलीभाण्डात् (तद्-श+५मी+तस्, अव्य अपा) उत्थातुं=निष्क्रा- मितुं (उत्-स्था-धा+तुमुन्, अव्य) असमर्थः=न समर्थः अशक्तः (नञ्तत्,

---

शृगाल अपनी मर्जी से नगर के किनारे भ्रमण करता हुआ नील के भाण्ड में गिरपड़ा था। पीछे वह उस से उठ नहीं सका, प्रातःकाल में

A certain Jackal, as he was roaming about the borders of the town, just as his inclinations led him, fell into a pot of indigo, and unable to rise out of it laid in it as if he were

कर्ता-विण) प्रातः=प्रभाते (अव्य अधि) आत्मानं=स्वं (आत्मान् अ+२या १व, कर्म्म) मृतवत्=मृतमिव (इवार्थे वति, अव्य) सन्दर्श्य=दर्शयित्वा (सं-दृश धा+णिच=दर्शि-धा+ल्यप्, अव्य) स्थितः=आसीत् (स्था-धा+कर्त्तरि-क्त; क्रिया)। [वाच्यान्तरं असमर्थेन स्थितं]। अथ=अनन्तरं (अव्य) नीलीभाण्डस्य स्वामी=नीलीभाण्डस्वामीकर्तृक यावत्, (स्वामिन् अ+१मा १व, कर्त्ता) असौ=शृगालः (कर्म, अदस् अ+१मा १व) उत्थाप्य=उत्तोल्य (उ-स्था-धा+णिच्=स्थापि-धा+ल्यप्, अव्य) दूरे=अन्तरे (अधि) नीत्वा (नी-धा+क्त्वा, अव्य) प्रक्षिप्तः=स्थापितः परित्यक्तः इति यावत् (परि-क्षिप धा+कर्म्मणि क्त, क्रिया)। वाच्यान्तरं नीलीभाण्डस्वामी असुं परिक्षिप्तवान्। ततः तदनन्तरं (५मी अव्य) असौ=शृगालः (कर्त्ता) वनं=अरण्यं (कर्म्म) गत्वा आत्मानं-स्वं (कर्म्म, आत्मन् अ+२या १व) नीलवर्णं=नीलः वर्णः यस्य तं (बहुव्री, कर्म्म विण) अवलोक्य=दृष्ट्वा (अव-लक+णिच्=लोकि-धा+ल्यप्, अव्य) अचिन्तयत्=चिन्तितवान् (चिन्ति-धा+लङ, क्रिया)। अहं (कर्त्ता) इदानीं=सम्प्रति (अव्य) उत्तमवर्णः=उत्तमः वर्णः यस्य (बहुव्री, कर्त्ता-विण) तदा=तर्हि (तद्-अ+७मी+दा, अव्य) आत्मोत्-कर्षं आत्मनः स्वस्य उत्कर्षं श्रेष्ठतां प्राधान्यं इति यावत् (कर्म्म २या) किं=कथं (अव्य) न (अव्य) साधयामि=सम्पादयामि (साधि-धा+लट् उपु १व, क्रिया) [वाच्यान्तरं

अपनेतईं मुआ सा दिखा के रहा। बाद इसके नीलीभाण्ड के मालिक ने उसे उठा दूर जगह जाके रख दिया। तब वह बन में जाके अपने तईं नीलवर्ण देख सोचनेलगा, मैं अब उत्तम वर्ण हूं, तब अपना उत्कर्ष

dead. The owner of the pot pulled him out and threw him at a distance. Perceiving that he was of a blue colour, he thus thought within himself, I am now of a good colour, why

अमुना अचिन्त्यत, मया उत्तमवर्णेन आत्मोत्कर्षः साध्यते]। इति इत्थं, (अव्य) आलोच्य=विविच्य (आ-लोचि-धा+ल्यप, अव्य) शृगालान् कर्म्म-२या ३व) आहूय=आमन्त्र्य एकत्रीकृत्य इत्यर्थः (आ+ह्वे-धा +ल्यप, अव्य) तेन=शृगालेन (कर्त्ता-३या) उक्तं=कथितं (वच-धा+भावे-क्त, क्रिया) अहं (कर्म्म) भगवत्या=ऐश्वर्य्यादिसम्पन्नया (कर्त्ता विण) वनदेवतया=वनस्य देवता तया वनाधिष्ठात्र्या देव्या (६तत्, कर्त्ता ३या) स्वहस्तेन स्वस्य हस्तः करः तेन निजकरेण (६तत्, करण) सर्व्वौषधिरसेन= सर्व्वौषधिः कुष्ठादिद्रव्यवर्गः तस्य रसः निर्य्यासः सारभूतं जलं तेन (६तत्, करण) कुष्ठ-मांसहरिद्राभिर्वृक्षाग्रैलेयचन्दनैः। मुराचम्पककर्पूरैर्मुस्तः सर्व्वौषधिः स्मृतः, अरण्यराज्ये=(अधि) अभिषिक्तः=स्थापितः अरण्यराज्यपालने नियोजितः इति भावः (अभि-सिच्-धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—शृगालः सः उक्तवान्। मां भगवती वनदेवता अभिषिक्तवती]। पश्यत=अवलोकयत (दृश-धा+लोट्, २पु ३व), मम (सम्ब) वर्णं (कर्म्म)। तत्=तस्मात् राज्याभिषेकात् (अव्य) अद्यारभ्य=अद्यप्रभृति (आ रभ धा+ल्यप्, अव्य) अस्मदाज्ञया अस्माकं आज्ञा अनुमतिः तया (६तत्, हेतौ ३या) अस्मिन् (इदम्-श+७मी, अधि-विण) अरण्ये वने (अधि) व्यवहारः=ऋणादीनां अष्टादशविवादपदानां विचारः (वि-अव-हृ-धा+घञ्, कर्म्म १मा) कार्य्यः (कृ-धा+कर्म्मणि-ण्यत्, क्रिया)

क्यों न करूं। यह सोच के शृगालों को बुला के उस ने कहा। मुझे भगवती वनदेवता ने अपने हाथ से सब औषधि से इस वन के राज्य में अभिषेक किया है। मेरा रंग देखो।

greatness, therefore, may I not attain? Having accordingly summoned the rest of Jackals, he said to him; the deity of this wood has herself appointed me king of it with a water

युष्माभिः इति शेषः। [वाच्यान्तरं—इह्यतां वर्णः, व्यवहारं करिष्यथ]। शृगालाः (कर्त्ता १मा ३व) च (अव्य) तं=नीलवर्णशृगालं (कर्म्म) विशिष्टवर्णं=विशिष्टः वर्णः यस्य स तं अन्यशृगालात् उत्कृष्टवर्णं (बहुव्री कर्म्म-विश) अवलोक्य=दृष्टा, साष्टाङ्गपातं=अष्टानं अङ्गानां समाहारः साष्टाङ्गं (द्विगु) अष्टाङ्गेन सह वर्त्तमानः साष्टाङ्गः बहुव्री) साष्टाङ्गः पातः यस्मिन् तत् (बहुव्री, क्रिया-विश) प्रणम्य=नमस्कृत्य (प्र-नमधा +ल्यप्, अव्य, साष्टाङ्गप्रणामः यथा, पद्भ्यां कराभ्यां जानुभ्यां उरसा शिरसा दृशा। वचसा मनसा चेति प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरीतः) ऊचुः=कथयामासुः (वच-धा+लिट् १पु, ३व)। यथा=यत्प्रकारं (यद् श+थां, अव्य) आज्ञापयति=अनुमन्यते (आ-ज्ञा+णिच् =ज्ञापि+लट् १पु १व, क्रिया) देवः=राजा (कर्त्ता, देवो मेघे सुरे राज्ञि इति मेदिनी)। [वाच्यान्तरं—शृगालैः ऊचे, आज्ञाप्यते देवेन]। अनेन (विश) एव (अव्य) क्रमेण (प्रकृत्यादिभ्य इति ३या) स्वज्ञातिभिः=स्वस्य ज्ञातयः गोत्रजाः (६तत्) तैः शृगालबान्धवैः इत्यर्थः (आवृतेन इत्यस्य कर्त्तरि ३या ३व) आवृतेन=वेष्टितेन (आ-वृ-धा+क्त, तेन इत्यस्य विश) तेन=शृगालेन (सर्व्वं कर्त्ता ३या) अरण्यवर्त्तिषु=अरण्ये वर्त्तन्ते ये ते

इस लिए आज हमारी आज्ञा से इस वन में विचार किया जाना चाहिए। शृगालों ने उसे विशिष्टवर्ण देख साष्टांग प्रणाम कर कहा कि; महाराज जैसी आज्ञा करते हैं, वैसाही होगा। इस क्रम से उस ने वन के रहने वाले सब पशुओं में अपने ज्ञातियों के साथ अधिक प्रभुता की। तब उस ने व्याघ्रसिंहादि उत्तम परिजनों को पा

of *Sarvaushadhi*, see my holy colour, from this day therefore, by my command, Justice shall be administered in this wood.

The Jackals, perceiving his distinguishing colour, fell prostrate and paid homage, saying as the king commands, and

तेषु (इदम्-धा+मिन्) वनवासिषु (अधि-विश) सर्व्वेषु (अधि-विश) पशुषु (अधि) अधिकं (विश) आधिपत्यं=अधिपतेः भावः प्रभुत्वं (अधि-पा-धा+क्ति, अधिपति-श+ष्यञ, कर्म्म १मा) साधितं=सम्पादितं (साध-धा+कर्म्मणि-क्त. क्रिया) [वाच्यान्तरं—सः ज्ञातिभिः आवृतः आधिपत्यं साधितवान्]।

११ पृष्ठा। ततस्तेन-शब्दः कर्त्तव्यः। ततः=तदनन्तरं (अव्य-५मी) तेन=नीलवर्णशृगालेन (सर्व्व-कर्त्ता ३या) व्याघ्रसिंहादीन्=व्याघ्राश्च सिंहाश्च (द्वन्द्व) ते आदयो येषां ते तान् व्याघ्रसिंहप्रभृतीन् (कर्म्म-विश) उत्तमपरिजनान्=उत्तमाश्च अमी परिजनाश्चेति (कर्म्मधा) तान् भद्रपरिवारान् (कर्म्म) प्राप्य=लब्ध्वा (प्र-आप-धा+ल्यप्, अव्य) शृगालान् (कर्म्म) आलोक्य=दृष्ट्वा (आ-लोकि धा+ल्यप्, अव्य) च (अव्य) लज्जमानेन=व्रीडमानेन (लज्ज-धा+शानच्, ३या १व, कर्त्तृ-विश) अवज्ञाय=अवमन्य (अव-ज्ञा-धा+ल्यप्, अव्य) स्वज्ञातयः स्वस्य ज्ञातयः (६तत्) स्वगोत्रजाः शृगालाः इत्यर्थः (कर्म्म-१मा) दूरीकृताः=अदूराः दूराः कृताः दूरीकृताः ताड़िताः (दूर-श-कृ+क्त, अभूततद्भावे च्विः, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—सः लज्जमानः दूरीकृतवान् स्वज्ञातीन्]। ततः=तदनन्तरं (अव्य) केनचित्=अनिर्दिष्टेन (किम्-श+३या+चित्, अव्य-कर्त्तृ-विश) वृद्धशृगालेन=वृद्धश्चासौ शृगालश्चेति तेन (कर्म्मधा,

---

शृगालों को देख उसे लज्जा होने लगी, तब उन को अनादर कर अपने उन ज्ञातियों को दूर कर दिया। तब सब शृगालों को दुखित देख किसी वृद्ध शृगाल ने यह प्रतिज्ञा की। तुम दुखित न हो, जैसा इस

then was supreme dominion conferred on him by all the wild animals, and he exercised his authority attended by the animals of his race. Soon after as he had also procured his

कर्त्ता-३या) शृगालान् (कर्म्म-२या) विषखान्=दुःखेन म्लानान् (वि-सद-धा+क्त, कर्म्म-विण) अवलोक्य=दृष्ट्वा, प्रतिज्ञातं=प्रतिश्रुतं अङ्गीकृतं इति यावत् (प्रति-ज्ञा-धा+भावे क्त, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—वृद्धशृगालः प्रतिज्ञातवान्]। मा=न (निषेधे अव्य) निषीदत=विषखाः भवत (नि सद-धा+लोट मपु ३व, क्रिया), यत्=यस्मात् (अव्य) अनीतिज्ञेन=जानाति इति ज्ञः (ज्ञा-धा+क) न नीतेः ज्ञः तेन (नञ्-६तत्, कर्त्ता-विण) नीतिशास्त्रानभिज्ञेन अदूरदर्शिना इति यावत् अनेन=शृगालेन (कर्त्ता-३या) मर्म्मज्ञाः मर्म्मणः ज्ञाः (६तत्) गृहच्छिद्रस्य परिज्ञातारः (कर्म्म-विण) वयं=ज्ञातयः शृगालाः (कर्म्म १मा) परिभूताः=अवमानिताः (परि-भू धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—विषयतां, अनीतिज्ञः अयं मर्म्मज्ञान् अस्मान् परिभूतवान्]। तत्=तस्मात् मर्म्मज्ञानां परिभवात् (अव्य, अयं=शृगालः (सर्व्व-कर्त्ता) यथा=येन प्रकारेण ('यद्-श+था अव्य) नश्यति=म्रियते (नश-धा+कर्त्तरि लट्, क्रिया) मया=वृद्धशृगालेन (कर्त्ता-३या) तत्=अस्य विनाशरूपं कार्य्यं (कर्म्म-१मा)=विधेयं कर्त्तव्यं (वि-धा+कर्म्मणि यत्, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—अनेन विनश्यते, तत् अहं करिष्यामि]। यतः यस्मात् (हेतौ-५मी, अव्य) व्याघ्रादयः व्याघ्रः आदिः येषां (बहुव्री) ते व्याघ्रप्रभृतयः (कर्त्ता-१मा ३व) अमी=पशवः (अदस-श+पुं १मा ३व, कर्त्ता-विण-सर्व्व) वर्णमात्रविप्रलब्धाः=वर्णमात्रेण विप्रलब्धाः प्रतारिताः (३तत्, वि-प्र-लभ-धा+क्त, कर्त्ता-विण) नीलवर्णं दृष्ट्वा शृगालोऽयं इति न बुद्धा इत्यर्थः शृगालं (कर्म्म)

अनीतिज्ञ ने मर्म्म के जानने वाले हम को अनादर किया है, इस लिए यह शीघ्र जिस ढब से नाश को प्राप्त होगा, वह मैं करूंगा। क्यों कि,

officers amongst lions, tigers and other superior animals he despised his species and dismissed all the Jackals who were

अज्ञात्वा=अविदित्वा अमुं=नीलवर्णं शृगालं (अदस् अ+२या १व, कर्म्म) राजानं=भूपतिं (राजन्-अ+२या १व, कर्म्म-विधेय-विण) मन्यन्ते= मनसा सम्भावयन्ति (मन्-धा+कर्त्तरि-लट् १पु ३व क्रिया) । तत्= तस्मात् (अव्य) अयं=शृगालः (कर्म्म १मा) यथा=येन प्रकारेण (अव्य) परिचियते=प्रत्यभिज्ञायते शृगालः इति निर्णीयते (परि-चि-धा+कर्म्मणि लट् क्रिया) तत्=कार्य्यं (कर्म्म-२या १व) कुरुत दूयमिति शेषः (कृ-धा+लोट २पु ३व, क्रिया) । [वाच्यान्तरं—अमीभिः व्याघ्रादिभिः वर्णमात्रविप्रलब्धैः अयं राजा मन्यते, इमं परिचिन्वन्ति, तत् क्रियतां] । तत्र=तस्मिन् विषये (तद्-अ+७मी+त्रल, अव्य अधि) च (अव्य) एवं= इति (अव्य कर्म्म) अनुष्ठेयं=विधेयं (अनु-स्था-धा+कर्म्मणि-यत्, क्रिया) । यत् (अव्य) सर्व्वैः=शृगालैः (सर्व्व कर्त्तरि ३या ३व) सन्ध्या- समये=सन्ध्यायाः समयः तस्मिन् (६तत्) सायंकाले (अधि-७मी) तत्सन्निधाने=तस्य शृगालस्य सन्निधानं समीपं तस्मिन् (६तत्, सम्- नि-धा+ल्युट्, अधि) महारावं=महांश्चासौ रावश्चेति (कर्म्मधा) तं महाशब्दं (कर्म्म, रु धा+घञ्) करिष्यथ (कृ-धा+लृट २य ३व, क्रिया) । [वाच्यान्तरं—अनुष्ठातव्य, सर्व्वैः महारावः करिष्यते] । ततः तच्छब्दश्र- वणात् (इतौ ५मी+तस, अव्य) तं (सर्व्व-कर्म्म-विण) शब्दं=रावं

यह व्याघ्रादि केवल उस के वर्ण से प्रतारित हुए हैं, इसे शृगाल न जान कर राजा मानते हैं । जिस ढब से इस का परिचय मालूम हो, सो करो । इस विषय में ऐसा करना चाहिए । एक दिन संध्या समय उस

much afflicted with their disgrace. But an old jackal arose among them and said, be not grieved. I promise you relief. We, who know him, are driven by him ; but I must contrive to destroy him. The lion, tiger and the rest, deceived by his colour obey him as their king, but be it our care that he may

(कर्म्म) आकर्ण्य=श्रुत्वा (आ कर्णि-धा+ल्यप्, अव्य) स्वभावात्=स्वस्य भावः (षष्ठीतत्) तस्मात् (हेतौ-५मी) तेन नीलवर्णश्रृगालेन (सर्व्व कर्त्ता ३या) अपि (निश्चये अव्य) शब्दः=रावः (कर्म्म-१मा) कर्त्तव्यः, करिष्यते, (कृ-धा+कर्म्मणि-तव्यत्, क्रिया)। वाच्यान्तरं—सः शब्दं करिष्यति]।

ततः—हन्त। ततः तदनन्तरं (अव्य) शब्दात्=रावात् (हेतौ पञ्चमी) अभिज्ञाय=विदित्वा (अभि ज्ञा-धा+ल्यप्, अव्य) सः=श्रृगालः (कर्म्म-१मा) व्याघ्रेण (कर्त्ता ३या) हन्तव्यः=विनाशितव्यः (हन धा+कर्म्मणि तव्य, क्रिया) तथा=तस्मिन् प्रकारे (तद् श+था, अव्य) अनुष्ठिते=सति (अनु-स्था-धा+क्त) तद्=श्रृगालहननं (कर्त्ता) वृत्तं=भूतं (वृत-धा+कर्त्तरि क्त, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—तं व्याघ्रः हन्यात्, तेन वृत्तं]।

के पास एक वार सब मिल के महा शब्द करो, तो वह भी उस शब्द को सुन स्वभाव के हेतु शब्द करेगा।

तब शब्द से पहिचान कर व्याघ्रने इसे मार डालेगा। ऐसा किए जाने पर वैसाही हुआ।

be detected; thus we may effect our purpose; one evening when you are all collected before him set up a loud cry; when he hears it, his nature will prompt him to join in it. The tigers knowing his voice will kill him. This being done, the consequence followed.

पञ्चतन्त्रम् ।

१२ पृष्ठा । पञ्चतन्त्रं=पञ्च तन्त्राणि उपदेशप्रदानि सिद्धान्त-वाक्यानि प्रकरणानि इति यावत् सन्ति यस्मिन् नीतिशास्त्रे इति पञ्चतन्त्रं नाम नीतिशास्त्रं (तन-धा+ष्ट्रन्, तन्त्रं कुटुम्बकृत्ये स्यात् सिद्धान्ते चौषधी-समे इति मेदिनी) पञ्चतन्त्राणि च मित्रभेदमित्रप्राप्तिकाकोलुकीय-लब्धप्रणाशाऽपरीक्षितकारकाणि ।

एकताविपर्य्यये कुफलदृष्टान्तः ।

एकताविपर्य्यये=एकस्य भावः एकता (एक श+तल) तस्याः विपर्य्ययः वैपरीत्यं, तस्मिन् अनैकमत्ये इत्यर्थः (वि-परि-इ धा+अल, अधि ७मी) कुफलदृष्टान्तः=कुत्सितं फलं कुफलं अहितपरिणामः (कुगति-प्रादयः इति नित्यसमासः) तस्य दृष्टान्तः उदाहरणं ।

एकोदरा: इति । अन्वयः । असंहता (जनाः) एकोदराः पृथक्ग्रीवा अन्योन्यफलभक्षिणः भारण्डाः इव विनश्यन्ति ।

व्याख्या । असंहताः=न मिलिताः (न-सं-हन्-क्त) परस्परस्वतन्त्राः जनाः इत्यर्थः (कर्त्ता) एकोदराः=एकं उदरं येषां ते (बहुव्री) पृथक्-ग्रीवाः पृथक् (अव्य) विभिन्ना ग्रीवा कण्ठा येषां (बहुव्री) ते विभिन्न-

---

मेल न रखने वाले लोग ऐसे भारण्ड पक्षीकी तरह मरते हैं, जिन के एक उदर और अलग अलग गला है, जो आपस के कार्य्यफल भोग करते हैं ।

Those who are wanting in unity die like *Varondas* (a kind of vulture) which have one stomach but defferent mouths by which they could separetly eat fruits.

मुखाः इत्यर्थः (कण्ठो गलोऽथ ग्रीवायां शिरोधिः कन्धरेत्यपि इत्यमरः। अन्योन्यफलभक्षिणः फलं कर्मफलं सुखदुःखमिति यावत्, अन्योन्यस्य (षष्ठीतत्) फलं तस्य (षष्ठीतत्) भक्षिणः भोक्तारः (भक्षि-धा+णिन् १मा ३व) (अत्र अन्योन्यः इति पदं कर्म्मव्यतिहारे सर्व्वनाम्नो द्वे वाच्ये इति वार्त्तिकेन अन्यशब्दस्य द्विवचनं, "समासवच्च इति वार्त्तिके बहुलग्रहणात् अन्यपरशब्दयोः न समासवत् तेन "असमासवद्भावे पूर्व्वपदस्य सुपः सुर्व्वक्तव्यः" इत्यनेन पूर्व्वपदस्य विभक्त्यलोपश्च) पक्षिणः भारण्डाः इव= (इवेन नित्यसमासः इति नित्यसमासः उपमापक्षे कर्त्ता) विनश्यन्ति= म्रियन्ते (वि-नश-धा=कर्त्तरि=लट् १पु ३व, क्रिया)। [वाच्यान्तरं— असंहतैः एकोदरैः पृथग्ग्रीवैः अन्योन्यफलभक्षिभिः भारण्डैः इव पक्षिभिः विनश्यते।

कस्मिंश्चित् अनुभवामि, कस्मिंश्चित्=अनिर्दिष्टे (किम्-श- ७मी+चित्, अव्य, अधि-विण) सरवरे=सरःसु वरः श्रेष्ठः हृहत्जलाशयः तस्मिन् (६तत्, अधि) भारण्डनामा भारण्डः नाम यस्य सः (नामन्-श +१मा १व, कर्त्ता विण, बहुव्री) पक्षी=पक्षौ विद्येते यस्य सः (पक्ष= श+इन-पक्षिन्-श=१मा १व, कर्त्ता) एकोदरः (कर्त्ता-विण) पृथग्- ग्रीवः (कर्त्ता-विण) प्रतिवसतिस्म=(प्रति-वस-धा=लट्, स्मयोगे अतीत)। [वाच्यान्तरं—भारण्डनाम्ना पक्षिणा एकोदरेण पृथग्ग्रीवेण प्रत्युष्यतेस्म]। तेन च=भारण्डेन च (कर्त्ता ३या) समुद्रतीरे समुद्रस्य तीरं तस्मिन् सागरतटे (६तत्, अधि ७मी) परिभ्रमता=पर्य्यटता (परि-

---

किसी तालाब में एक भारण्ड पक्षी रहता है, उस के एक उदर और अलग अलग गला था। उस ने समुद्र के किनारे फिरते भिरते समुद्र के

In a certain tank there lived a bird, Varanda by name having one stomach but deffirent mouths. Once upon a time when he was wandering by the sea-shore he got a fruit,

अम षा+अट-३या व, कर्त्ता-विण, विभाषया परिभ्राम्यता इत्यपि पदं भवति)। तरङ्गाक्षिप्तं तरङ्गैः आक्षिप्तं समुद्रकल्लोलैः आनीतं (आ+क्षिप-षा+क्त, कर्म्म-विण) अमृतकल्पं=अमृततुल्यं=(तुलार्थे-कल्प-प्रत्ययः) किञ्चित्=अनिर्द्दिष्टं (अव्य कर्म्म-विण १मा १व) फलं (कर्म्म) संप्राप्तं=लब्धं (सम्-प्र-आप-षा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—स पर्य्यटन् फलं प्राप्तवान्]। सः अपि=भारण्डः अपि (कर्त्ता) भुञ्जन्=भुञ्जानः (प्रट १मा १व) इदं (कर्म्म-२या आह=कथयति (क्रिया)। अहो (हर्षे अव्य) मया=(कर्त्ता-३या) अमृतप्रायाणि=प्रायेण अमृतानि अमृततुल्यानि (कर्म्म-विण) समुद्रकल्लोलाहृतानि=समुद्रस्य सागरस्य कल्लोलैः तरङ्गैः (६तत्) आहृतानि आक्षिप्तानि (३तत् हृ-षा+क्त, कर्म्म विण) बहूनि=अनेकानि (कर्म्म विण) फलानि (कर्म्म-१मा) भक्षितानि=खादितानि (कर्म्मणि-क्त, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—तेन भक्षयता इदं उच्यते, अहं फलानि भक्षितवान्]। परं=किन्तु (अव्य) अस्य=फलस्य (सम्ब) आस्वादः=रसग्रहः (प्रातिपदिकार्थे १मा) अपूर्व्वः=पूर्व्वं न अनुभूतः (विण)। तत्=तस्मात् अपूर्व्वास्वादव-

---

तरंग से निकल हुया एक अमृत फल पाया। वह खाता हुया कहने लगा कि, अहो मैं ने समुद्र के तरंग से लाए हुए बहुत अमृत फल खाए हैं। इसका स्वाद अपूर्व्व है, यह का परिजात या हरिचन्दन के पेड़ का फल है? या किसी अमृतमय फल को अव्यक्त देव ने उपस्थित किया है। उसे ऐसा कहते देख दूसरे मुह ने कहा अजी ऐसा ही तो मुझे भी

sweet like nectar, thrown ashore by the waves. He said when he was eating this, oh! I have eaten goodmany sweet fruits thrown ashore by the waves of the sea. But I have never tasted such a sweet one, whether this is from parijat (a tree in the garden of Indra) or from Harichandan (the best

त्वात् (अव्य, हेती ५मी) किं (प्रश्न अव्य) पारिजातहरिचन्दनतरु-सम्भवं=सम्भवति अस्मात् सम्भवः उत्पत्तिस्थानं पारिजातहरिचन्दनौ देव-द्रुमविशेषौ। पञ्चैते देवतरवः मन्दारः पारिजातकः सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनं इत्यमरः, तौ सम्भवः यस्य तत् पारिजातस्य हरि-चन्दनस्य वा फलं किम्वा=अथवा (अव्य) अमृतमयं=अमृतस्य विकारः (विकारार्थे मयट् (अमृतात्मकं किञ्चित् (कर्म-विश, अव्य) फलं (कर्म १मा) अव्यक्तेन=अप्रकाशितेन अतीन्द्रियेण अमूर्त्तेन इति यावत् (न-वि-अञ्ज धा+त, कर्त्ता-विश) विधिना=विदधाति यः सः तेन दैवेन (वि-धा-धा+कि, कर्त्ता ३या) आपतितं=उपस्थापितं आनीतं इत्यर्थः (आ पत धा+कर्म्मणि क्त, अन्तर्भूतीण्यर्थः क्रिया)। [वाच्यान्तरं= अव्यक्तः विधिः आपतितवान्]। एवं=इत्थं (अव्य) ब्रुवतः= कथयतः (ब्रू धा+शतृ, षष्ठी १व, सम्ब-विश) तस्य=भारुण्डस्य (सम्ब ६ष्ठी) द्वितीयमुखेन=द्वितीयं च तत् मुखञ्चेति (कर्म्म-धा) तेन अपरमुखेन (कर्त्ता-३या) अभिहितं=कथितं (अभि-धा+भावे क्त, क्रिया)। भो यदि एवं=(अव्य) अस्य फलस्य अमृतमयत्वादः, तत्= तर्हि मम अपि (सम्बन्धविवक्षाया षष्ठी अन्यथा मह्यं) स्तोकं=अल्पं (कर्म्म, स्तोकाल्पक्षुल्लकासूक्ष्मं इत्यमरः) प्रयच्छ=देहि (प्र-दान-धा+ लोट २पु १व) येन= अल्पेन (सम्ब-करण) जिह्वासौख्यं सुखमेव सौख्यं (स्वार्थे ष्यञ) जिह्वायाः सौख्यं (कर्म्म) अनुभवामि=उपभुञ्जामि (क्रिया)

कुछ दो, जिस से जीभ का सुख अनुभव करूं। तब पहले मुंह ने हंसके कहा हम दोनों का एकही पेट है, एकही तृप्ति होती है, अलग

sandal wood of the same garden) or this sweet fruit let fall from Heaven by the invisible hand of fate. While he was saying this the other mouth said, if such be the case, then

[वाच्यान्तरं—द्वितीयमुखं अभिहितवत्, स्तोकं प्रदीयतां, जिह्वासौख्यं अनुभूयते] ।

ततोविहस्य—वभूव । ततः=तद्द्वितीयमुखस्य कथनान्तरं (तद्-अ+५मी+तस् हेतौ ५मी, अव्य) प्रथमवक्त्रेण=प्रथमं च तत् वक्त्रञ्चेति तेन कृतफलास्वादेन मुखेन इत्यर्थ: (कर्त्ता-३या) विहस्य=हास्यं कृत्वा अभिहितं उक्तं (भावे-क्त, क्रिया) । आवयोः=तव मम च (अस्मद्-अ+षष्ठी २व) एकं उदरं=अभिन्नं उदरं (कर्त्ता) एका=अभिन्ना (विश) तृप्तिः= फलाहारेण प्रीतिः (तृप्-धा+क्ति, कर्त्ता,)ततः=तस्मात् अभिन्नत्वात् (हेतौ ५मी, अव्य) पृथगभक्षितेन=पृथक् विभिन्नं यथातथा भक्षितं आहारः तेन (किंयोगे ३या) किं=प्रयोजनं किमपि नास्तीत्यर्थः । [वाच्यान्तरं—प्रथमवक्त्रं अभिहितवत्, एकेन उदरेण एकया तृप्त्या च भूयते] । वरं=तव भोजनादपि श्रेयः इत्यर्थः (अव्य) अनेन (सर्व्व-करण विश) शेषेण=अवशिष्टफलेन (करण) प्रिया=भारुण्डी (कर्म्म १मा) तोष्यते=सन्तुष्टा क्रियते मया इति शेषः, (तुष-धा+णिच् कर्म्मणि लट) । एवं=इति (अव्य) अभिधाय—उक्त्वा (अभि-धा+ल्यप् अव्य) तेन प्रथमवक्त्रेण (सर्व्व-कर्त्ता-३या) शेषं भोजनावशिष्टफलं (कर्म्म १मा) भारुण्ड्याः=स्वप्रियायाः (सम्बन्ध विवक्षायां षष्ठी, अन्यथा भारुण्ड्यै) प्रदत्तं= अर्पितं (प्र दा-धा-+कर्म्मणि-क्त, क्रिया) । सा अपि—भारुण्डी अपि

खाने का प्रयोजन क्या है ? बलकेबाकी से प्रिया को खुश करूं । यह कह उस ने बाकी भारुण्डी को दिया । वह भी उस को चख के बड़ी खुश

give me a little so that I may also have the relish of it. Then the first mouth said laughing, we have but one stomach, and our enjoyment is mutual; what is the use of eating separately. It is better to satisfy the wife with the remaining

(तद-अ+स्त्रियां १मा १व, सर्व्व कर्त्ता,) तत्=अवशिष्टफलं (कर्म्म-२या) आस्वाद्य= भुक्त्वा (आ-स्वद-धा+णिच्+ल्यप्, अव्य) प्रहृष्टतमा=अति-शयेन प्रहृष्टा सती (प्र-हृष-धा+क्त=प्रहृष्ट-अ+तमप्, स्त्रियां आप) बहुचाटुपरा=बहुषु अनेकेषु चाटुषु प्रियवाक्येषु परा रता (कर्म्मधा, ७तत्, कर्त्ता-विण) बभूव=बहूनि चाटुवाक्यानि उवाच इत्यर्थः । [वाच्यान्तरं—प्रियां तुष्यामि, शेषं दत्तवत्, तया प्रहृष्टतमया अनेकचाटुपरया बभूवे] ।

१३ पृ, द्वितीयं—विनष्टौ । द्वितीयं=अपरं (द्वि-अ+तीय, कर्त्ता-विण) मुखं=वदनं (कर्त्ता) तदिनात् एव=तस्मात् दिनश्चेति (कर्म्मधा) तस्मात् (प्रभृतियोगे ५मी) (प्रभृति=अपमानदिनात् आरभ्य एव इत्यर्थः (अव्य) सोद्वेगं=उद्वेगेन सह वर्त्तमानं सोत्कण्ठं (बहुव्री उत् विज-धा+घञ, कर्त्तृविशेषणं क्रियाविशेषणं वा) सविषादं च=विषादेन सह वर्त्तमानं सदुःखं (बहुव्री वि-सद धा+घञ, कर्त्तृविशेषणं क्रियाविशेषणं वा) तिष्ठति=कालं यापयति (स्था-धा+लट्, १पु १व) । अथ=अनन्तरं (अव्य) अन्येद्युः=अन्यस्मिन् दिवसे (अन्य अ+एद्युस्, अव्य-अधि) द्वितीय-मुखेन=(कर्त्ता-३या) विषमयं=विषात्मकं (कर्म्म-विण) फलं (कर्म्म-१मा)प्राप्तं—लब्धं (कर्म्मणि क्त, क्रिया) । वाच्यान्तरं—द्वितीयेन मुखेन

की खुशामद करने लगी । दूसरा मूंह उस दिन से बड़ा दुखी रहने लगा । तब दूसरे दिन दूसरे मूंह ने एक विष फल पाया । यह देख दूसरे से कहा कि, अरे निष्ठुर पुरुषाधम, निरपेक्ष मैं ने एक विषफल पाया है । तेरे अपमान से खाता हूं । दूसरे ने कहा अरे मूर्ख ऐसा

portion. Saying this he gave the remainder to her. She as, very glad to taste of it and was loud in her parise. The second mouth from that day became dissatisfied and sad. Then on another day the second mouth got a poisonous fruit. Seeing this the other mouth said, oh ! You cruel wretch see

सौदर्य्येण सविषादेन खाद्यते, द्वितीयमुखं विषफलं प्राप्तवत्]। तत्= विषफलं (कर्म्म) दृष्ट्वा=अवलोक्य, अपरं=अपरमुखं.(कर्त्ता १मा) आह=वक्ति (क्रिया) भो (सम्बोधने-अव्य) निर्लज्ज=निर्गता विगता लज्जा यस्य सः: निष्ठुर इति यावत् (सम्ब) पुरुषाधम=पुरुषेषु अधमः (७मीतत्, नतु पुरुषाणां अधमः न निर्द्धारे इति षष्ठी समासनिषेधात्, सम्बो) निरपेक्ष=नास्ति अपेक्षा यस्य सः तत्सम्बोधने स्वार्थपर इत्यर्थः (सम्बो) मया (कर्त्ता ३या) विषफलं (कर्म्म-१मा) आसादितं= प्राप्तं (आ-सद+णिच्+कर्म्मणि-क्त, क्रिया)। तत्= तस्मात् (अव्य) तव (अपमानात् इत्यस्य कर्त्तरि षष्ठी) अपमानात्=अवज्ञावशात् (अप-मा-धा+ल्युट्, हेतौ ५मी) भक्षयामि=भुञ्जे (क्रिया)। [वाच्यान्तरं— अहं विषफलं आसादितवत्, भक्ष्यते]। अपरेण=प्रथमेन मुखेन (कर्त्ता-३या) अभिहितं कथितं (अभि-धा+भावे-क्त, क्रिया)। मूर्ख=मूढ़ हिताहितानभिज्ञ इति यावत् (सम्बो) मा मा=नहि नहि (अव्य सम्भ्रमे द्विवचनं) एवं=इत्थं (अव्य) कुरु=विधेहि (क्रिया)। एवं कृते=त्वया इत्थं अनुष्ठिते (भावे-७मी) द्वयोः अपि=आवयोः अपि (विनाशः इत्यस्य कर्त्तरि षष्ठी) विनाशः= मृत्युः (वि-नश-धा+घञ् कर्त्ता) भविष्यति=आवां मरिष्यावः इत्यर्थः [वाच्यान्तरं—अपरं अभिहितवत्, क्रियतां विनाशेन भविष्यते]। अथ=अनन्तरं (अव्य) एवं वदता—एवं कथयता (शतृ, कर्त्ता-विश, ३या) तेन=द्वितीयमुखेन

न कर न कर, ऐसा करेगा तो, दोनों की मौत होगी। यह कहते उस ने उस अभिमान से फल खा लिया, बहुत कहने का क्या प्रयोजन है, दोनों ही मर गए।

I have got a poisonous fruit. I shall eat this *to insult you.* The other mouth said, fool do not do so, then we shall both die.

(सर्व्व-कर्त्ता-३या) अपमानेन=अवज्ञया (इत्थं ३या) फलं=विषफलं (कर्म्म-१मा) भक्षितं=खादितं (कर्म्मणि-क्त, क्रिया) बहुना=अधिकेन उक्तेन (किंयोगे-३या) किंप्रयोजनं प्रयोजनं नास्ति एव इत्यर्थः, भारण्डौ अपि (कर्त्ता) विनष्टौ=मृतौ (वि-नश-धा+कर्त्तरि क्त, क्रिया। अत्र एकस्यैव भारण्डस्य पृथक्ग्रीवत्वात् द्वौ विनष्टौ इति पुंलिङ्गान्तः पाठः न सङ्गच्छते द्वे विनष्टे इत्येव पाठः समीचिनः मुखशब्दस्य नपुंसकत्वात्। [व्याख्यान्तरं—वदत् तत् फलं भक्षितवत् द्वाभ्यां विनष्टं] ।

ब्राह्मणसक्तुकलशयोः।

ब्रह्म वेदं वेत्ति अधीते वा ब्राह्मणः विप्रः (ब्रह्मन् श+अण्), सक्तूनां कलशः घटः (६तत्), ब्राह्मणश्च सक्तुकलशश्च तौ तयोः (द्वन्द्व) उपाख्यानं इति शेषः।

अनागतवतीं चिन्ता । अन्वयः। यः (जनः) असम्भाव्यां अनागतवतीं चिन्तां करोति। स एव सोमशर्म्मपिता यथा पाण्डुरः शेते।

व्याख्या। यः=जनः (यद्-श+१मा, १व, कर्त्ता) असम्भाव्यां= न संभाव्यां अघटनीयां (सं-भू+ण्यत्, स्त्रियां आप, कर्म्म-विशे) अनागतवतीं=अनुपस्थितां भविष्यन्तीमित्यर्थः (न-आ-गम-धा+क्तवत्, स्त्रियां)

Then to shame *that mouth* he eats the fruit, and alas! both were dead.

जो ऐसी बात की चिन्ता करता है, कि आई नहीं है, और जिसका होना असम्भव है, वह सोमशर्म्मा के पिता की तरह पीला होसौता है।

किसी नगर में कोई कृपण स्वभाव ब्राह्मण रहता था। उस ने भिक्षा मांग के उपार्जन किये और उस के खाने से बचे हुए सत्तू से

ईप कर्म्म विष) चिन्तां (कर्म्म) करोति (क्ट-धा+लट प्रपु १व) यः भविष्यन्तीं दुराशां चिन्तयतीत्यर्थः । सः एव (कर्त्ता) पाण्डुरः (=सक्तुभि: श्वेतवर्णः (कर्त्ता-विष) सोमशर्म्मपिता यथा=सोमशर्म्मणः तन्नामकपुत्रस्य पिता इव (षष्ठीतत्) (उपमापक्षे कर्त्ता, पितृ श+१मा १व) शेते सोम-शर्म्मपिता इव भग्नकलशपतितैः सक्तुभिः पाण्डुरः दुःखेन म्लानश्च सन् अवसीदति इति भाव: सो-धा+लट् १पु १व, क्रिया)। वाच्यान्तरं— येन अनागतवती असम्भाव्या चिन्ता क्रियते, तेन पाण्डुरेण सोमशर्म्मपित्रा इव शय्यते] ।

कस्मिंश्चित्—यशोध्यामो,—कस्मिंश्चित=अनिर्द्दिष्टे (किम् श+७मी+चित्, अव्य, अधि विष) नगरे=पत्तने (अधि) कश्चित्= अनिर्दिष्टः (किम् श+१मा १व+चित्, अव्य, कर्त्ता-विष) स्वभावकृपण:= स्वभावेन कृपण: व्ययकुण्ठः (कर्त्ता-विष) ब्राह्मणः=विप्रः (कर्त्ता) प्रति-वसतिस्म= तस्थौ (प्रति-वस-धा+लट्, स्मयोगे अतीत:) । वाच्यान्तरं— केनचित् स्वभावकृपणेन ब्राह्मणेन प्रत्युष्यतेस्म)। तेन=ब्राह्मणेन (सर्व्व-कर्त्ता-३या) भिक्षार्ज्जितैः=भिक्षया अर्ज्जितैः उपार्ज्जितैः (३तत्) भोजनात् (भुज-धा+भावे-क्त) शेषैः भुक्तावशिष्टैः इत्यर्थः (५मीतत्, करण विष) सक्तुभिः (करण) कलशः=घटः) कर्म्म) सम्पूरितः=परिपूर्णः कृतः (सम् पूर-धा+णिच्-कर्म्मणि-क्त, क्रिया)। वाच्यान्तरं=स कलशं सम्पूरितवान्] तं=सक्तुपूर्णं (सर्व्व-कर्म्म-विष) घटं च=कलशं च

एक कलसा भरा था। उस कलसे को भीत में गड़े हुए दंडों में रख उस के नीचे खाट बिछा उस पर लेटा हुआ सर्व्वदा टक टकी लगा के उसे देखता है। बाद इस के किसी दिन रात को लेटा हुआ सोचता है

He who thinks of impossibilities, becomes disheartened and grows pale like the father of Som sarma. There lived a

(कर्म्म) नागदन्ते=द्रव्याद्यावलम्बनार्थं गृहभित्तौ प्रोतः काष्ठविशेषः नागदन्तः तस्मिन् (अधि, नागदन्तः विपद्रद्दि गृहान्निर्गतदारुणि इति मेदिनी) अवलम्ब्य=लम्बीकृत्य स्थापयित्वा इति यावत् (अव-लम्ब-धा-णिच्+ल्यप्, अव्य) तस्य=लम्बमानसक्तुपूर्णघटस्य (सम्ब) अधस्तात्=निम्नभागे (अधस्-अ+अस्तात्, अव्य) खट्वां=पर्य्यङ्कं (कर्म्म) निधाय=स्थापयित्वा (नि-धा+ल्यप्, अव्य) सततं=सर्व्वदा (अत्यन्तसंयोगे-२या) एकदृष्ट्या =एका दृष्टिः (कर्म्मधा) तया निर्निमेषनयनेन अनन्यमनसा इति यावत् (करण) तं=घटं (कर्म्म) अवलोकयति=पश्यति (अव-लोकि+लट्, क्रिया) । [वाच्यान्तरं—सः अवलोक्यते] । अथ=अनन्तरं (अव्य) कदाचित्=कस्मिंचित् (किम्-अ+दा+चित्, अव्य, अधिविष) रात्रौ=निशायां (अधि-७मी) सुप्तः=शयितः (स्वप-धा+कर्त्तरि क्त, कर्त्ता विष) चिन्तयामास (क्रिया) ब्राह्मणः इति शेषः । यत्=यस्मात् (अव्य) अयं=नागदन्तस्थः (इदम् अ+१मा १व, कर्त्ताविण-सर्व्व) घटः=कलशः (कर्त्ता,) सक्तुभिः (करण-३या) परिपूर्णः (परि-पूर-धा+कर्त्तरि-क्त, कर्त्ता-विण) वर्त्तते=तिष्ठति (वृत-धा+लट् प्रपु १व, क्रिया) । [वाच्यान्तरं—सुप्तेन चिन्तयामासे । परिपूर्णेन अनेन घटेन वृत्यते] । तत्=तस्मात् (अव्य) यदि (अव्य) दुर्भिक्षं=भिक्षायाः अभावः (अव्ययी) अन्नकष्टमित्यर्थः (कर्त्ता) भवति (क्रिया)

कि, यह घड़ा सत्तु से भरा हुआ है। जो अकाल पड़े तो इस से एक सौ रुपक होंगे ; मैं उस से दो बकरी मोल लुंगा। उस के छः छः

Brahmin miser by nature in a certain city. He filled up a pot with saktu, obtained by begging and left after his daily consumption. He kept the pot hanging on a wooden peg fixed on the wall, lying down on bed-stead below it and fixed his eyes always upon the pot.

तत्=तस्मात् दुर्भिक्षात् (अव्य) अनेन=सक्तुपूर्णघटेन (सर्व्व करण) रूपकं गुञ्जात्रयपरिमितः मुद्राविशेषः तेषां रूपकाणां (सम्ब) शतं शत-संख्यापरिमितानि रूपकाणि इत्यर्थः (कर्त्ता, सन्त्याली प्रोच्यते गुञ्जा तास्तिस्रो रूपकं भवेत् इति वचनात्)। उत्पद्यते उत्पन्नं भवति (उत्-पद-+ लट्, क्रिया), सक्तुकलशविक्रयेण रूपकशतं भवति इत्यर्थः। वाच्यान्तरं—दुर्भिक्षेण भूयते शतेन उत्पद्यते]। ततः तदनन्तरं (अव्य ५मी) तेन=रूपकशतेन (सर्व्व करण) मया (कर्त्ता-३या) अजाद्वयं= अजायाः छागस्य द्वयं स्त्रीपुंमांसौ छागमिथुनं इत्यर्थः (६तत्, कर्म्म-१मा) गृहीतव्यं क्रेतव्यं (ग्रह-धा+कर्म्मणि तव्यत, क्रिया) सक्तुकलसं विक्रीय छागी छागौ क्रेतव्यौ इत्यर्थः। ततः तदनन्तरं (अव्य-५मी) षाण्मासिक-प्रसववशात्=षट् मासाः (कर्म्म धा) तेषु भवः (षट्-मास अ+णिकण) षाण्मासिकः प्रसवः सन्तानजननं (६तत् प्र-सु-धा+अल) तस्य वशः तस्मात्, षण्मासानन्तरं तयोः अपत्यसम्भवात् (हेतौ ५मी) ताभ्यां=छागी-छागाभ्यां (सर्व्व-करण-३या) यूथं=कुलं समूहं इत्यर्थः (सजातीये कुलं यूथमित्यमरः, कर्त्ता) भविष्यति=जनिष्यते (क्रिया)। [वाच्यान्तरं— अहं अजाद्वयं ग्रहिष्यामि, यूथेन भविष्यते] ततः तदनन्तरं (तद-अ+ ५मी+तस्, अव्य, हेतौ-५मी) अजाभिः छागैः (करण) प्रभूताः बहवः

महने में बच्चे होंगी, इस से मेरे बहुत बकारियां होंगी। तब बकारीयों को बेच के बहुत सी गाएं लूंगा, गायों से भैंस,भैंसों से घोड़ियां घोड़ियों के बच्चों से घोड़े होंगे। उन के बेचने से बहुत सोने होगे। सोनों से चार

Then one night as he was lying on the bed began to think. Now this pot is wholly filled with saktu if there be a famine, then I shall get a hundred rupaks by selling them. Then I shall by two goats with the money. My goats will *increase* by breeding every six months. Then I shall

गाः धेनूः (कर्म, गो-श+२या १व) ग्रहीष्यामि, (ग्रह-धा+लट्-३पु-१व, क्रिया)। वाच्यान्तरं—गावः ग्रहीष्यन्ते]।

गाभिः—अवधारयिष्यामि। गाभिः धेनुभिः करण) महिष्यः (कर्म-२या ३व) ग्रहिष्यामि इति शेषः, महिषीभिः (करण) वड़वाः=घोटकीः (कर्म २या ३व, वाल: किशोरी वाम्यश्वा वड़वा वाड़वं गणे इत्यमरः) ग्रहीष्यामीति शेषः। वड़काप्रसवतः—घोटकीसन्तानजननात् (हेतौ प्रसव श-५मी=तस, अव्य) प्रभूताः वह्वः कर्त्ता-विश) अश्वाः=घोटकाः (कर्त्ता) भविष्यन्ति (क्रिया) तेषां=घोटकानां (विक्रयात् इत्यस्य कर्मणि षष्ठी) विक्रयात् (-हेतौ-५मी) प्रभूतं=वहु (कर्त्ता-विश) सुवर्णं—स्वर्णमुद्रा (कर्त्ता-१मा) भविष्यति (क्रिया)। सुवर्णेन=स्वर्णमुद्रया (करण) चतुःशालं चतसृणां शालानां समाहारः संजवनं अन्योन्याभिमुखशालाचतुरस्कं इत्यर्थः चौक इति प्रसिद्धं (कर्म-विश, वास: कुटी द्वयो: शाला सभा संजवनं त्विदं। चतुःशालमित्यमरः) गृहं=भवनं (कर्त्ता) सम्पद्यते=सम्पन्नं भवति, (सं-पद-धा+कर्त्तरि-लट्, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—महिष्यः वड़वाः, ग्रहीष्यन्ते, प्रभूतैः अश्वैः भविष्यते। सुवर्णेन भविष्यते, चतुःशालेन गृहेण सम्पद्यते]। ततः तदनन्तरं (अव्य ५मी) कश्चित्=अनिर्दिष्टः (किम्-श+१मा १व, चित्, कर्त्ता विश, अव्य) ब्राह्मणः=विप्रः (कर्त्ता) मम (सम्ब) गृहं (कर्म) आगत्य (अव्य) प्राप्तवरां=व्रियते अस्मिन् इति

महल मकान बनजाएगा। तब कोई ब्राह्मण मेरे घर आके, विवाह योग्य रूपवती कन्या मुझको दान करेगा। उस से मेरे एक बेटा होगा

purchase cows by selling them, with the cows I shall buy buffaloes, with the buffaloes mares, then mares will beget many horses, then by their sale I shall obtain much gold, with that wealth I shall build a magnificient house.

वरः (वृ-धा=अल) वरग्रहणयोग्यकालः इति लक्ष्यार्थः, प्राप्तः वरः यया सा तां विवाहयोग्यवयस्कां इत्यर्थः (कर्म्म-विण) रूपाढ्यां=रूपेण आढ्या युक्ता तां रूपवतीं (कर्म्म-विण) कन्यां तनयां (कर्म्म) दास्यति (दा-धा+लृट्, क्रिया) उद्वाहयिष्यति इति भावः, ततसकाशात्=तस्याः ब्राह्मणकन्यायाः सकाशात् समीपात् तद्गर्भात् इत्यर्थः (६तत्) मे=मम (सम्ब) पुत्रः=पुत्तः पुन्नामनरकात् त्रायते यः सः (पु-त्रै-धा+ड) तनयः (कर्त्ता) भविष्यति जनिष्यते (क्रिया)। अहं (कर्त्ता) तस्य=पुत्रस्य (सम्बो) सोमशर्म्मा [इतियोगे १मा) नाम=संज्ञां (नामन्-शब्द+२या १व, कर्म्म) करिष्यामि (क्रिया)। [वाच्यान्तरं—केनचित् ब्राह्मणेन प्राप्तवरा रूपाढ्या कन्या दास्यते, पुत्रेण भविष्यते, मया नाम करिष्यते]। ततः तदनन्तरं (५मी तस्, अव्य) तस्मिन्=पुत्रे (तद-शब्द+७मी १व, भावाधिकरण) जानुचलनयोग्ये=जानुभ्यां चलनं (३तत्) तस्य योग्यं (६तत्, युज-धा+ण्यत्; विण) संजाते=संवृत्ते सति जानुभ्यां चलितुं समर्थे सति इत्यर्थः, (सं-जन-धा+क्त) अहं (कर्त्ता) पुस्तकं कर्म्म गृहीत्वा=आदाय (ग्रह-धा+क्त्वा, अव्य) अश्वशालायाः अश्वस्य शाला गृहं तस्याः मन्दुरायाः (६तत्, सम्बो) पृष्ठदेशे=पश्चाद्भागे (अधि) उपविष्टः (उप-विश+कर्त्तरि-क्तः) तत् पुस्तकं (कर्म्म २या) अवधारयिष्यामि पठिष्यामि (अव धृ-धा+णिच्=धारि-धा+लृट् उपु १व, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—मया उपविष्टेन तत् अवधारयिष्यते]।

उस का मैं सोमशर्म्मा नाम रखूंगा। तब जब वह घुटनों से चल सकेगा, मैं पुस्तक ले, अश्वशाला के पीछे बैठके इसका अर्थ लगाऊंगा।

Then a brahmin coming to my house shall offer me a fair and young daughter for marriage. I shall have a son by that. I shall call that son by the name of Some Sarma. Then when he shall be able to crawl (walk by means of hands and

अत्रान्तरे—गतः। अत्रान्तरे=इतिमध्ये (अधि) सोमशर्मा=तन्नामकः मम पुत्रः (कर्त्ता, शर्मन्-श+१मा १व) मां (अस्मद्-श+२या १व, कर्म्म) दृष्ट्वा=अवलोक्य जनन्युत्सङ्गात्=जनन्याः उत्सङ्गः तस्मात् मातृक्रोड़ात् (६तत्, अपा-५मी) जानुप्रचलनपरः=जानुभ्यां प्रचलने परः जानुभ्यां चलन् (कर्त्ता-विश) अश्वखुरासन्नवर्त्ती=अश्वस्य खुरं (षष्ठी-तत्) तस्य (षष्ठीतत्) आसन्नं (आ-सद-धा+क्त, उपपद) वर्त्तते यः (आसन्न-वृत-धा+णिन् आसन्नवर्त्तिन्-श+१मा १व, कर्त्ता-विश), अश्व-पादसमीपं आगतः सन् इत्यर्थः, मत्समीपं=मम (षष्ठीतत्) समीपं निकटं (कर्म्म) आगमिष्यति (क्रिया)। [वाच्यान्तरं—सोमशर्म्मणा जानुप्रचलनपरेण अश्वखुरासन्नवर्त्तिना मत्समीपं आगमिष्यते] ततः तदनन्तरं (अव्य, ५मी-तस्) अहं कर्त्ता-१मा) ब्राह्मणीं=ब्राह्मणस्य पत्नी तां (स्त्रियां ईप्) मम पत्नीं इत्यर्थः (कर्म्म) कोपाविष्टः=कोपेन आविष्टः क्रोधान्वितः (३तत्, आ-विश-धा+क्त कर्त्ता-विश) अभिधा-स्यामि=कथयिष्यामि (अभि धा-धा+लृट् ३पु १व, क्रिया) तावत् (वाक्यालङ्कारे अव्य) बालकं=शिशुः बालः तं शिशुं सोमशर्म्माणं (अल्पार्थे क, कर्म्म) तावत् प्रथमं (अव्य) गृहाण= आदत्स्व (ग्रह-धा+लोट मपु १व, क्रिया)। सा अपि=ब्राह्मणी अपि (कर्त्ता) गृहकर्म्मव्यग्रतया =गृहस्य कर्म्माणि तत्र व्यग्रता तया संसारस्य कार्य्ये व्यापृततया (इतो ३या) अस्मद्वचनं (६तत्, आत्मगौरवे वहुवचनं वच-धा+ल्युट्, (कर्म्म) न

इस काल में सोमशर्म्मा मुझे देख मा के गोद से घुटनों भर घोड़े के खुरके पास हो मेर पास आएगा। तब मैं कोप कर ब्राह्मणी को कहूंगा

knees) I taking a book in my hand and seating behind a Stable shall read the same. On this Soma Sarma seeing me shall come forward from his mother's lap and crawl towords the hoops of the horse. Then I shall angrily scold my wife and

आकर्णयिष्यति (शु-धा+लुट्, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—मया ब्राह्मणी अभिधास्यते। गृह्यतां बालकः तया मद्वचनं न श्रोष्यते]। ततः (अव्य) अहं (कर्त्ता) समुत्थाय=दण्डायमानः सन् (सं-उत्-स्था-धा+ल्यप्, अव्य) तां=ब्राह्मणीं (सर्व्व-कर्म्म) पादप्रहारेण=पादेन प्रहार तेन पादाघातेन (३तत्, प्र-हृ-धा-+अल, करण) ताडयिष्यामि=हनिष्यामि (ताड़ि धा+लृट् क्रिया)। एवं-इत्थं (अव्य) ध्यानस्थितेन=ध्याने स्थितः तेन चिन्तामग्नेन अन्यमनस्केन इति यावत् (ध्यै-धा+ल्युट्=ध्यान, स्था-धा+क्त=स्थितं, कर्त्ता-विश) तेन ब्राह्मणेन (सर्व्व-कर्त्ता-३या) तथा एव=तादृशः एव (तद्-श-था, अव्य) पादप्रहारः=पादाघातः (कर्म्म १मा) दत्तः=पादाघातेन ताड़ित इति यावत् (दा-धा+क्त, क्रिया) यथा=येन प्रकारेण (अव्य) घटः सक्तुकलशः (कर्त्ता) भग्नः खण्ड-खण्डोभूतः (भञ्ज-धा+कर्त्तरि क्त, क्रिया)। तस्य पादाघातेन कलसः बभञ्ज इत्यर्थः। कलशात् पतद्भिः सक्तुभिः (करण) पाण्डुरतां पाण्डुरस्य भावः तां श्वेतवर्णत्वं (कर्म्म) गतः=प्राप्तः स इति शेषः, (गम-धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया) सक्तुभिः आवृतः सन् श्वेतवर्णः बभूव इत्यर्थः। [वाच्यान्तरं—मया सा ताड़यिष्यते, ध्यानस्थितः सः पादप्रहारं दत्तवान्, तेन घटेन भग्नं, पाण्डुरता गता]।

कि, उठा लड़के को। वह घर के कामों में लगी रहने कारण मेरी बात नहीं सुनेगी। तब मैं उठ के उसे लात मारूंगा। इसी ढब से उस ने उसी ध्यान में ऐसी लात मारी कि वह घड़ा टूट गया। और वह सत्तू से पीला होगया।

bid her take the boy. She also being very busy with her house-hold affairs, shall not attend my words, then rising I shall kick her out. While he was thus thinking he actually raised his feet to kick her and the pot was broken. He became pale with the Saktu.

त्रयाणां मत्स्यानां ।

त्रयाणां—त्रिसंख्यकानां (त्रि-श+षष्ठी ३व, विश) मत्स्यानां मीनानां (सम्ब) उपाख्यानं इति शेषः ।

अनागतेति । अन्वयः । अनागतविधाता तथा प्रत्युत्पन्नमतिश्च एतौ- द्वौ सुखं एधेते, यद्भविष्यः विनश्यति ।

व्याख्या । अनागतविधाता=अनागतस्य विधाता (६तत्, न-आ-गम-धा+भावे-क्त, अनागत, वि-धा+कर्त्तरि-तृच्=विधातृ-श+१मा १व, विश) सम्प्रति अनुपस्थितस्यापि विषयस्य मनसा तु पूर्व्वमेव आलोचितस्य प्रतिकारार्थं पूर्व्वस्मादेव कालात् विधानकर्त्ता इत्यर्थः, तन्नामकः मत्स्यः, तथा तादृशः (तद्+श+था, अव्य) प्रत्युत्पन्नमतिः=प्रत्युत्पन्ना कार्य्यकाले कृत्याकृत्यनिर्द्धारणविषये झटिति उपस्थिता (प्रति उत्-पद्-धा+क्त) मतिः बुद्धिः (मन्-धा+क्ति=मतिः) यस्य सः (वहुव्री, विश प्रति उत्-पद्-धा+क्त) तन्नामकः मत्स्यः एतौ (एतद्-श=१मा २व, कर्त्ता विश) द्वौ=द्विसंख्यकौ (द्वि-श-१मा-२व, कर्त्ता) सुखं (क्रिया-विश) एधेते=वृद्धिं प्राप्नुतः (एध धा+लट् प्रपु २व, क्रिया), यद्भविष्यः=भविष्यं (भू-धा+स्यतृ, विकल्पे न-लोपः) यत् भविष्यं यस्य (वहुव्री) दैवाधीनं कर्म्म, पुरुषकारः सर्व्वथा निरर्थकः इति भ्रान्त्या यद् भविष्यति तद् भविष्यति इति दैवे एव कृतनिर्भरः इत्यर्थः तन्नामकः मत्स्यः (कर्त्ता) विनश्यति=

अनागतविधाता और प्रत्युत्पन्नमतिनाम दो मत्स्य सुख से रहे और यद्भविष्य नाम मत्स्य मारा गया ।

Anagotabidhata (one who provides before hand for calamities that may happen) and Pratutpanna-moti (one having presense of mind) lived very happily but yadvabisya (one who depends solely upon chance) perished.

म्रियते, (वि नश्-धा+कर्त्तरि लट्-क्रिया)। [वाच्यान्तरं—अनागत-विधात्रा प्रत्युत्पन्नमतिना एताभ्यां द्वाभ्यां सुखं एधिष्यते, यद्भविष्येण विनङ्क्षते]।

१५ पृष्ठा। कस्मिंश्चित्—उक्तं च। कस्मिंश्चित्=अनिर्द्दिष्टे (किम्-श+७मी+चित्,अव्य, अधि-विण) जलाशये=आशेते अस्मिन् आशयः स्थानं (आ+शी-धा+अधि-अल) जलानां आशयः तस्मिन् सरोवरे, (६तत्, अधि) अनागतविधाता प्रत्युत्पन्नमतिः यद्भविष्यः (इति शब्दयोगे प्रथमा) च इति (अव्य) त्रयः (त्रि-श+१मा ३व, विण) मत्स्याः=मीनाः (कर्त्ता) प्रतिवसन्तिस्म=तिष्ठन्तिस्म (प्रति+वस-धा+लट्, प्रपु ३व, स्मयोगे अतीत, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—त्रिभिः मत्स्यैः प्रत्युष्यतेस्म]। अथ=अनन्तरं (अव्य) कदाचित्=कस्मिन् अपि समये (किम्-श+दा+चित्, अव्य-अधि) तं (सर्व्व-विण) जलाशयं=सरोवरं (कर्म्म) दृष्ट्वा=अवलोक्य (दृश-धा क्त्वा, अव्य) गच्छद्भिः=पथि चलद्भिः (गम-धा+शतृ=गच्छत्-श+३या ३व, कर्त्ता-विण) मत्स्य-जीविभिः=मत्स्यैः जीवन्ति ये ते (मत्स्य-श जीव-धा+णिन्-श+३या ३व, कर्त्ता) मत्स्यविक्रयेण जीविकानिर्व्वाहकैः धीवरैः इत्यर्थः, उक्तं=(वच-धा+भावे-क्त, क्रिया)। अहो (विस्मयसूचकसम्बोधने अव्य) अयं=दृश्यमानः (इदम्-+पुं १मा १व, विण) ह्रदः=अगाधजलाशयः

किसी जलाशय में अनागतविधाता, प्रत्युत्पन्नमति और यद्भविष्य नाम तीन मच्छ वसते थे। अनन्तर किसी समय धीवरों ने जाते २ उस जलाशय को देख कहा कि, इस तालाव में बहुत मछली हैं। हम

In a certain pool there lived three fishes Anagatabidhata' Pratutpannamati and yadbhabishya. Once upon a time some fishermen as they were passing by the pool, said. 'This pool is full of fishes. We never searched for it, Then we have

(जलाशया जलाधारास्तत्रागाधजलो ह्रदः इत्यमरः प्रातिपदिकार्थे-१मा) बहुमत्स्यः=बहवः मत्स्याः यस्मिन् (बहुव्री विश) अत्र ह्रदे, प्रभूताः मत्स्याः सन्ति इति भावः। कदाचित् अपि=कस्मिन् अपि काले (अधि-अव्य) अस्माभिः (अस्मद्-श+३या, ३व, कर्त्ता) न (अव्य) अन्वेषितः=गवेषितः विशेषेण न दृष्टः इति यावत्, (अनु इष-धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—गच्छन्तः मत्स्यजीविनः उक्तवन्तः, वयं न अन्वेषितवन्तः]। तत्=तर्हि (अव्य) अस्मिन् दिवसे (अव्य अधि) तावत्=(अव्य) आहारवृत्तिः=आहारस्य वृत्तिः (६तत्, आ-हृ धा+घञ्, आहार, वृत धा+क्ति=वृत्तिः कर्त्ता) सञ्जाता=संवृत्ता (सं-जन-धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया)। आहारोपयुक्ताः पर्य्याप्ताः मत्स्याः धृता इति भावः, सन्ध्यासमयः च=सन्ध्यायाः समयः (६तत् कर्त्ता) संवृत्तः=जातः (कर्त्तरि-क्त, क्रिया)। ततः=तस्मात् आहारोपयोगिमत्स्यलाभात् सन्ध्यागमाच्च (५मी-तस-अव्य) प्रभाते=प्रातःकाले (प्र-भा-धा+क्त, अधि) अत्र=अस्मिन् जलाशये (इदम्-श+७मी-+त्रल, अव्य) आगन्तव्यं=आयातव्यं (आ-गम-धा+तव्यत्, क्रिया), इति=एषः (अव्य-विश) निश्चयः=निर्णयः (निर-चि-धा+अल्, प्रातिपदिकार्थे-१मा)। [वाच्यान्तरं—आहारवृत्त्या संजातं, सन्ध्यासमयेन संवृत्तं, आगमिष्यामः]। अथ (अव्य) तेषां=मत्स्यजीविनां (सम्ब) तत्=पूर्व्वोक्तं (तद्-श+

ने कभी भी नहीं इसे अन्वेषण किया है। आज के खाने भर तो हो चुका है, सन्ध्या भी हो गई है। प्रातःकाल में यहां आएंगे निश्चय। तब अनागत विधाता ने उन को वज्रपात के समान यह बात सुन के उन

already got our living for this Jay. And now it is evening; therefore we should certainly come here tomorrow early in the morning. ', Then Anagata-bidhata hearing these words,

२या १व, कर्म्म-विण) कुलिशपातोपमं=कुलिशस्य पातः (६तत्) सः उपमा यस्य तत् (वहुव्री, कर्म्म-विण) वज्रपतनसदृशं (ह्रादिनी वज्रमस्त्री स्यात् कुलिशं भिदुरं पविः इत्यमरः) वचः (कर्म्म, वचस्-अ+नपुं-२या १व) आकर्ण्य=श्रुत्वा (आ-कर्णि-धा+ल्यप्, अव्य) अनागतविधाता (कर्त्ता, विधातृ-अ+१मा १व) तौ=प्रत्युत्पन्नमतियद्भविष्यौ (तद् अ+२या २व, अर्म्म-कर्म्म-विण) मत्स्यौ (कर्म्म-२या २व) आहूय=अन्दाय्य सम्बोध्य इति यावत् (आ-ह्वे-धा+ल्यप्, अव्य) ऊचे=कथयामास (वच्-धा+लिट, १पु १व, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—अनागतविधातावा ऊचे]। अहो (सम्बोधने अव्य) मत्स्यजीविभिः=धीवरैः (कर्त्ता), यत्=वचः (कर्म्म, यद्-अ+१मा १व) अभिहितं=कथितं (अभि-धा-धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया), भवद्भ्यां=युवाभ्यां (कर्त्ता ३या २व) श्रुतं=आकर्णितं (आ-कर्णि-धा+क्त, क्रिया)। तत्=तस्मात् (अव्य) रात्रौ अपि=अस्यां निशायामेव (अधि, रात्रि अ+७मी १व) निकटं=समीपस्थं (कर्म्म-विण) किञ्चित्=किमपि अन्यत् (किम्-अ+नपुं १मा १व, चित्-अव्य-कर्म्म-विण) सरः=जलाशयः (कर्म्म) गम्यतां=प्रस्थीयतां (गम-धा+कर्म्मणि-लट, १पु १व, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—श्रुतवत्यौ भवन्तौ मत्स्यजीविनः अभिहितवन्तः, गच्छामः सरः]। उक्तं च=कथितं च शास्त्रकारैरिति शेषः (वच्-धा+क्त, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—उक्तवन्तः शास्त्रकाराः]।

दोनों मछलियों को बुला के यह कहा कि, इन धीवरों ने जो कहा सो तुम ने सुना ? इस लिए रातहीको किसी पास के तालाव चलो जाएं। ऐसा कहा कि,

deadly like the fall of thunder, thus addressed the other fishes. "Well ! you hear what the fishermen said. Therefore let us go to any nearest pool this very night." It is said :—

अशक्तैरिति । अन्वयः । अशक्तैः (जनैः) बलिनः शत्रोः प्रपलायनं कर्त्तव्यं, अथवा दुर्गः संश्रयितव्यः, तेषां अन्या गतिः न भवेत् ।

व्याख्या । अशक्तैः असमर्थैः प्रतिकाराक्षमैः दुर्व्वलैरिति यावत् (न-शक धा+कर्त्तरि-क्त, कर्त्ता-विश) जनैरिति शेषः बलिनः=बलं विद्यते यस्य तस्य बलवतः (बल-श+इन्—बलिन् श+५मी १व) शत्रोः=विपक्षात् (अपा) प्रपलायनं प्रस्थानं (प्र-परा-अय-धा+ल्युट्, कर्म्म-१मा) कर्त्तव्यं=विधेयं (कर्म्मणि तव्यत्, क्रिया) अथवा किम्बा दुर्गः=दुर्गमस्थानं शत्रुणामगम्यं इति यावत् (किल्ला इति भाषा) (कर्म्म-१मा) (संश्रयितव्यः इति साधु, मूले संश्रितव्य इति पाठस्तु छन्दानुरोधात् कल्पितः अन्यथा अक्षराधिक्यं स्यात्) संश्रितव्यः=संश्रयितव्यः आश्रयणीयः (सं-श्रि-तव्यत्, क्रिया) तेषां=अशक्तानां (सर्व्व, गतिः इत्यस्य कर्त्ता ६ष्ठी) अन्या गतिः=अन्यः उपायः (गम-धा+क्तिः, कर्त्ता) न भवेत् (क्रिया) । [वाच्यान्तरं—अशक्ताः प्रपलायनं कुर्य्युः, अथवा दुर्गं आश्रयेयुः अन्यथा गत्वा न भूयते] ।

तत्र नं—अवस्थातु ततः=तस्मात् (इतो ५मी-अव्य) प्रभातसमये=प्रातःकाले (अधि) ते (सर्व्व-विश) मत्स्यजीविनः=मत्स्यैः जीवन्ति ये ते धीवराः (कर्त्ता, १मा ३व) नूनं=निश्चितं (अव्य) अत्र=अस्मिन् स्थाने (अव्य) समागत्य=आगत्य, मत्स्यसंचयं=मत्स्यानां संचयः तं मत्स्यानां नाशं (सं-चि धा+अल, कर्म्म) करिष्यन्ति (क्रिया) । एतत्=इदं

असमर्थों को चाहिए कि, बलवान शत्रु के पास से भाग जाएं या या दुर्ग का आश्रय लें इन के सिवाए उन की और कोई गति नहीं हैं । निश्चय प्रातःकाल में गए मछली मारने वाले यहां आके मछली

— The weak ought to fly from a strong foe or to take shelter in a fortress they have no other means of escape.

(सर्व्व-कर्त्ता) मम (सम्ब) मनसि=अन्तःकरणे (मनस्-अ+७मी १व, अधि) वर्त्तते=भवति (वृत्-धा+लट्, प्रपु १व, क्रिया) तत्=तस्मात् (अव्य) साम्प्रतं=अधुना (अव्य) क्षणं अपि=किञ्चित् कालमपि (अत्यन्त संयोगे-२या) अवस्थातुं न युक्तं अत्रावस्थानं सर्व्वथानुचितमित्यर्थः (अव-स्था-धा+तुमुन्, क्रिया) । [व्याख्यान्तरं—तैः मत्स्यजीविभिः मत्स्य-संचयः करिष्यते, एतेन ह्रस्यते] ।

विद्यमाना: इति । अन्वयः । येषां अन्यत्र सुखावहा गतिः विद्यमाना: ते विद्वांसः देशभङ्गं कुलक्षयं न पश्यन्ति ।

व्याख्या । येषां=जनानां (यद् अ+६ष्ठी ३व, कर्त्तरि ६ष्ठी) अन्यत्र=अन्यस्मिन् स्थाने (अव्य) अधि) सुखावहा=सुखं आवहति इति सुख-करी (कर्त्ता विश) गतिः=उपायः (गम धा+क्ति, कर्त्ता) विद्यमाना=वर्त्तमाना अस्ति इति शेषः, ते (सर्व्व-विश) विद्वांसः=पण्डिताः (कर्त्ता

मारेंगे । यह मेरे मन में हो है । तब क्षणभर भी यहां रहना नहीं चाहिए, कहा है कि,

जिन विद्वानों की अन्यत्र अच्छी गति बनी रहती है, वह देश त्याग और कुल क्षय को नहीं देखते । जो परदेश से डरते हैं, और जिन को अपने देश पर बड़ी माया है, वे नपुंसक कापुरुष काक. और हरिण की न्याई अपने देश में मरते हैं । जो सब जगह जा सक्ता है, वह अपने

No doubt the fishermen coming here in the morning shall kill many fishes. This is what I think. Therefore it is not advisable to remain here for a moment. It is said:—The learned wise men who have good means of living elsewhere, do not see the ruin of their race.

Eunuchs, crows, cowards and deer having a great fondness for their own country, and fearing to go to a foreign country, meet with death at their houses.

विद्-धा+शतृ=विद्वस्-श+१मा इव, विद्वः शतुर्वसुः इति वसु, पचे विदन्) देशभङ्गं=देशस्य भङ्गः तं (६तत्, भञ्ज-धा+घञ्), खदेशत्यागं (कर्म्म) कुलक्षयं=कुलस्य चयः तं वंशनाशं (६तत्, चि-धा+अल, कर्म्म), न पश्यन्ति=[दृश-धा+लट्, प्रपु ३व, क्रिया)। न अवलोकयन्ति) देशादित्यागं कुलनाशं च न गणयन्ति इत्यर्थः। [वाच्यान्तरं— विद्यमानया गत्या भूयते, तैः विद्वद्भिः देशभङ्गः कुलक्षयः न दृश्यते।

परदेशेति। अन्वयः। परदेशभयात् भीताः बहुमायाः नपुंसकाः कापुरुषाः काकाः मृगाः खदेशे निधनं यान्ति।

व्याख्या।' खदेशानुरागिस्य आत्मविनाशे दोषमाह। परदेशभयात्= परस्य देशः तस्मात् भयं (भी-धा+अल) तस्मात् (अपा) भीताः परदेशे कथं मया वर्त्तितव्यं कथम्वा जीवितव्यं इति चिन्तया शङ्किताः (भी-धा+क्त=कर्त्ता-विण) बहुमायाः=बह्व्यः मायाः येषां ते खदेशानुरागवन्तः (बहुव्री, कर्त्ता विण) नपुंसकाः=क्लीवाः अकर्म्मण्याः इति यावत् (कर्त्ता-विण) कापुरुषाः=कु कुत्सिताः पुरुषाः (कर्म्म-धा कु शब्दस्य कादेशः कर्त्ता) काकाः=वायसाः मृगाः हरिणाः (कर्त्ता) खदेशे=खस्य देशः तस्मिन् निजदेशे पितृपैतामहिके देशे (अधि) निधनं=मृत्युं (कर्म्म-२या, अन्तो नाशोद्वयोर्मृत्युर्मरणं निधनोऽस्त्रियां इत्यमरः) यान्ति= प्राप्नुवन्ति (अत्र गत्यर्थस्य प्राप्त्यार्थत्वं, या-धा+लट्, क्रिया) यथा खभावकातरा काका मृगा खस्वस्थानं परित्यक्तुमसमर्था तत्रैव प्राणान् मुञ्चन्ति क्लीववत् दीनखभावा कापुरुषा अपि तथैव आसन्नविपदि खदेशं

देश के अनुराग से क्यों नाश को प्राप्त होगा? यह मेरे बाप का कुआ है, यह कह कापुरुष खारा पानी पीते हैं।

' He who can go to any country why he shall die for the love of his country. The cowards only drink salt-water be-

त्यक्त्वा मशक, वाला विपद्यन्ते इति सरलार्थः। [व्याख्यान्तरं—भीतैः बहुभयैः नपुंसकैः काकैः मृगैः निधनं यायते]।

यस्येति। यस्येति। अन्वयः। यस्य सर्व्वत्र गतिः अस्ति, स कस्मात् स्वदेशरागेण हि नाशं याति। कापुरुषाः तातस्य अयं कूपः इति ब्रुवाणाः चारं जलं पिवन्ति।

व्याख्या। दोषान्तरं आह। यस्य=जनस्य (गतिः इत्यस्य कर्त्ता-६ष्ठी) सर्व्वत्र=सर्व्वस्मिन् स्थाने (सर्व्व=श+७मी+त्रल्, अधि-अव्य) गतिः=गमनं (गम-धा+क्ति, कर्त्ता) अस्ति (क्रिया) सः=जनः (सर्व्व-कर्त्ता) स्वदेशरागेण=स्वस्य (६तत्) देशः तस्मिन् (७तत्) रागः=आसक्तिः (रन्ज-धा+घञ्) जन्मभूमिवात्सल्येन (करण) कस्मात्=कथं (हेतौ ५मी) नाशं=मृत्युं (नश-धा+घञ्, कर्म्म) याति=प्राप्नोति=म्रियते इत्यर्थः (या-धा+लट, क्रिया)। कापुरुषाः=कु कुत्सिताः पुरुषाः (कुशब्दस्य कादेशः, कर्म्मधा, विभाषा पुरुषे इति पचान्तरे कुपुरुषः) अधमाः (कर्त्ता) तातस्य=पितुः पितृपितामहादिपूर्व्वपुरुषस्य (सम्ब) अयं (सर्व्व-विण) कूपः तातेन खानितः इत्यर्थः (इति योगे-१मा) इति=इत्थं (अव्य) ब्रुवाणाः=कथयन्तः सन्तः (ब्रू-धा+शानच् कर्त्ता-विण) क्षारं सलवणं (कर्म्म-विण) जलं (कर्म्म) पिवन्ति (पा-धा-+लट-१पु ३ब, क्रिया)। पितृखानितस्य कूपस्य चारजलपानमिव स्वदेशानुरागेण प्राणसमर्पणं सर्व्वथा विगर्हितमिति भावः। [व्याख्यान्तरं—

तुमें जो अच्छा दीख पड़े सो करो। यह कह वह अपने परिवार के साथ दूसरे ह्रद के चला गया।

cause they are loath to leave the well of their forefathers. Do as you think best." Saying this he went into another pool with family.

मत्या भूयते, तेन नाथः याग्यते, कापुरुषैः प्रवाचैः पीयते]। अत्र इन्द्रवज्रावृत्तं।

भवद्भ्यां—युवाभ्यां (युष्मार्थानां प्रीयमाणः इति सम्प्रदानं भवत्-अ+४र्थी २व) यत्=(सर्व्व-कर्त्ता) प्रतिभाति=रोचते (प्रति-भा-धा+लट्, क्रिया) तत् (कर्म्म-१मा) कर्त्तव्यं (कृ-धा+तव्य, क्रिया) मया तु परित्यज्य मं पैत्रिकमपि ह्रदं जलाशयान्तरं गम्यते इत्यर्थः। इति (अव्य) उक्त्वा कथयित्वा (वच-धा+क्त्वा) सः=अनागतविधाता (सर्व्व-कर्त्ता) परिजनेन=स्त्रीपुत्रादिभिः (सहयोगे-३या) सह (अव्य) ह्रदान्तरं=अन्यः ह्रदः (कर्म्म-धा,कर्म्म) गतः=प्रस्थितः (कर्त्तरि-क्त, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—येन प्रतिभायते, तत् करिष्यथः, गतं]।

अपरेण—अनुष्ठेयं। अपरेण=अन्येन (कर्त्ता-विश) प्रत्युत्पन्नमतिनाम्ना=प्रत्युत्पन्नमतिः नाम यस्य स तेन तन्नामकेन मत्स्येन (बहुव्री, कर्त्ता ३या) अभिहितं=कथितं (अभि धा-धा+भावे-क्त, क्रिया)। भविष्यदर्थे=भविष्यन् अर्थः (कर्म्मधा) तस्मिन् भाविविषये (अधि) प्रमाणाभावात्=प्रमीयते अनेन प्रमाणं (प्र मा-धा+करणे ल्युट्) तस्य (६तत्) अभावः तस्मात् (हेतौ ५मी) तत्=तर्हि (अव्य) कुत्र=कस्मिन् विषये (अधि-अव्य) किं (कर्म्म-१मा) समाधातव्यं=निर्णेतव्यं भाविविषयस्य अवश्यभाविताया निश्चयाभावात्, कर्त्तव्यस्यापि निश्चयाभावः इत्यर्थः (सम्-आ-धा-धा+कर्म्मणि-तव्य, क्रिया)। तत=तस्मात् (अव्य)

प्रत्युत्पन्नमति नाम दूसरे मत्स्य ने कहा कि, होने वाले विषय में कोई प्रमाण नहीं है, इस लिए किस विषय में क्या करना चाहिए

Then the fish Pratutpannamati by name thus said "As there is no certainty regarding the future we could not provide for it now. When it is come I shall do the needful."

उत्पन्ने=उपस्थिते कार्य्यकाले इत्यर्थः (उत्-पद्-धा+क्त) यथाकार्य्यं कार्य्यं अनतिक्रम्य यथाकार्य्यं (अव्ययी) अनुष्ठेयं विधातव्यं (अनु-स्था-धा+यत्, क्रिया)। [वाख्यान्तरं—अपरः प्रत्युत्पन्नमतिनामा मत्स्यः अभिहितवान् समाधास्यामि, अनुष्ठास्यामि]।

ततः=तदनन्तरं (अव्य) यद्भविष्येण (कर्त्ता-३या) उक्तं=कथितं (क्रिया)। [वाख्यान्तरं—यद्भविष्यः कथितवान्]।

यद्भावि इति। अन्वयः। यत् अभावि तत् न भावि, चेत् भावि तदन्यथा न, इति चिन्ताविषघ्नः अयं अगदः किं न पीयते।

व्याख्या। यत्=कर्म्म—(प्रातिपदिकार्थे १मा) अभावि=न भावि न भविष्यति (भू-धा+णिन्, विण) तत् न भावि=न भविष्यत्येव अघटनीयं वस्तु कदापि न घटिष्यते इति भावः। चेत्=यदि (अव्य) भावि=यत् भविष्यति (विण) तदन्यथा न=तस्य अन्यथा (६तत्) अन्यप्रकारता (अव्य) न, यत् भविष्यति तत् भविष्यति एव। इति=एवंरूपः (अव्य) चिन्ताविषघ्नः=चिन्ताएव (रूपक कर्म्मधा) विषं (उपपद) हन्ति यः सः (विष-हन् धा+ड) चिन्तारूपविषनाशकः (कर्म्म विण) अयं=पूर्व्वोक्तरूपः (सर्व्व-कर्म्म-विण) अगदः=औषधं (कर्म्म-१मा, भेषजौषधभैषज्यागदो आयुरित्यपि इत्यमरः) किं=कथं (अव्य) न पीयते (पा-धा+कर्म्मणि लट्) यत् भविष्यति तत् भविष्यति च यन्न तन्नेति

निश्चय नहीं किया जाता। इस लिए जब जैसा होगा वैसाही किया जाएगा।

Then the fish yadvabishya said :—"What can not be, can not be : What will be, can not be otherwise. Why people do not take this medicine which kills all anxieties. He who is unprotected is protected by fate ; he who is well protected

विविच्य सर्व्वथा निश्चिन्तेन स्थातव्यमित्यर्थः (क्रिया)। [वाच्यान्तरं— चिन्ताविषघ्नं इमं न पिवति]।

अरक्षितमिति । अन्वयः। अरक्षितं (वस्तु) दैवरक्षितं (सत्) तिष्ठति। सुरक्षितं (वस्तु) दैवहतं (सत्) विनश्यति। वने विसर्ज्जितः अनाथः अपि (जनः) जीवति। गृहे कृतप्रयत्नः अपि (जनः) विनश्यति ।

व्याख्या। अरक्षितं=न रक्षितं (नञ्तत् रक्ष=धा+क्त) अकृतरक्षं अप्रतिपालितं इत्यर्थः (कर्म्मा-विण) वस्तु इति शेषः दैवरक्षितं=दैवएव दैवं (देव श+स्वार्थे-अण) तेन रक्षितं दैवेन कृतरक्षं सत् (३तत् कर्त्ता-विण) तिष्ठति=न विनश्यति (स्था-धा+लट, क्रिया), सुरक्षितं=सु सुन्दरं रक्षितं (कर्त्ता-विण) वस्तु इति शेषः, दैवहतं=दैवेन (३तत्) हतं अकृतरक्षं (हन्-धा+क्त) सत् (कर्त्ता-विण) विनश्यति=विनष्टं भवति (वि नश-ध +लट्, क्रिया)। वने=अरण्ये (अधि) विसर्ज्जितः= परित्यक्तः (वि-सृज धा+णिच+क्त, कर्त्ता-विण) अनाथः अपि=नास्ति नाथः यस्य (वहुव्री) सः रक्षकशून्यः अपिः (कर्त्ता-विण) जनः इति शेषः जीवति=प्राणिति (जीव धा+लट, क्रिया)। गृहे (अधि) कृत-प्रयत्नः अपि=कृतः प्रयत्नः यस्मिन् (वहुव्री) सः विविधचेष्टया परिरक्षितः अपि (कर्त्ता-विण) जनः इति शेषः, विनश्यति=म्रियते (वि-नश-धा+

तब यज्ञ विष्य ने कहा कि, जो नहीं होगा वह होहोगा नहीं और जो होने वाली बात है वह पलटती भी नहीं, चिन्ता रूप विष के मार

(by men) perish unprotected by fate. A friendless person thrown into a forest lives, and a person well taken care of perishes in his home. Therefore I shall not go to any other place leaving this pool of my fore-fathers."

कर्त्तरि लट् क्रिया)। पुरुषकारात् दैवमेव बलवदिति भावः। [वाच्यान्तरं—अरक्षितेन दैवरक्षितेन स्थीयते सुरक्षितेन विनश्यते, विसर्ज्जितेन अनाथेन जीव्यते, कृतप्रयत्नेन विनश्यते]। अत्र वंशस्थविलम्बं।

तत्—तस्मात् (अव्य) अहं (कर्त्ता) पितृपैतामहिकं=पिता च पितामहश्च=पितृपितामहौ (द्वन्द्व) ताभ्यां आगतं (पितृपितामह-श+षिकण्) कुलक्रमागतं (कर्म्म विण) एतत् (सर्व्व-कर्म्म-विण) सरः=सरोवरं (सरस्-श+२या-१व, कर्म्म) त्यक्त्वा=विहाय (त्यज-धा+क्त्वा, अव्य) अन्यत्र=जलाशयान्तरे (अन्य श+७मी+त्रल्, अधि-अव्य) न यास्यामि=न गमिष्यामि (या धा+लृट् क्रिया)। [वाच्यान्तरं—मया न गमिष्यते]।

अथप्रभाते—व्यापादितश्च। अथ=अनन्तरं (अव्य) प्रभाते=प्रातःकाले (अधि) तैः=पूर्व्वोक्तः (सम्ब-कर्त्ता-विण) मत्स्यजीविभिः=मत्स्येन जीवन्ति ये ते तैः (जीव-धा+णिन्) धीवरैः (वद्धः इत्यस्य कर्त्ता-३या) जालेन (करण) बद्धः=जड़ितः (बन्ध-धा+क्त, कर्त्ता-विण) सन् (अस-धा+शतृ, १मा १व, कर्त्ता-विण) प्रत्युत्पन्नमतिः (कर्त्ता) आत्मानं (कर्म्म) मृतवत्=मृतं इव (तुल्यार्थे-वति, अव्य) दर्शयित्वा (दृश-धा+णिच्+क्त्वा, अव्य) स्थितः (स्था-धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया)। ततः=तदनन्तरं (अव्य) जालात् (अपा-५मी) अपसारितः=मोचितः (अप-सृ-धा+णिच्+कर्म्मणि-क्त, कर्त्ता-विण) यथाशक्ति=शक्तिम् अनतिक्रम्य (अव्ययी,

---

ने वाले इस औषधि को क्यों नहीं पीते। जिस की रक्षा कोई नहीं करता दैव उस को रक्षा करते है, दैव का मारा अच्छी तरह से रक्षा

Then in the morning pratutpannamati being caught in the net by fishermen showed himself like one dead. On this when he was taken away from the net he fled with all his

भ्य) स्वबलानुसारेण, उत्प्लुत्य=उल्लम्फ्य (उत्-प्लु-धा+ल्यप्) गंभीर-नीरं=गंभीरं नीरं (कर्म्मधा) अगाधजलं (कर्म्म) प्रविष्टः, (प्र विश-धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया)। यद्भविष्यः च (कर्त्ता) धीवरैः=मत्स्यजीविभिः (कर्त्ता-३या) प्राप्तः=आसादितः गृहीतः इत्यर्थः (प्र-आप-धा+कर्म्मणि क्त, क्रिया) व्यापादितः च=विनाशितः च (वि-आ-पद धा+णिच्+कर्म्मणि-क्त, क्रिया)। [वाक्यान्तरं=बलेन प्रत्युत्पन्नमतिना स्थितं। अपसारितेन गभीरनीरं प्रविष्टं, यद्भविष्यं धीवराः प्राप्तवन्तः आसादित-वन्तः च]।

विरोधिविशेषेषूपायविशेषाः।

१७ पृष्ठा। विरोधिविशेषेषु उपायविशेषाः=विरुन्धन्ति ये ते विरोधिनः (वि-रुध-धा+णिन्) तेषां विशेषाः भेदाः (६तत् वि-शिष-धा+घञ) तेषु शत्रूणां तारतम्येषु (अधि) उपायविशेषाः उपायानां (उप-इ-धा+घञ्) मार्गाणां कौशलानां इति यावत् विशेषाः (६तत्, कर्म्म) तारतम्याः प्रयोक्तव्याः इति शेषः विषिष्टेऽपि शत्रुः विशिष्टे नैवो-पायेन वशमानेया इत्येवास्योपाख्यानस्य वर्णयितव्यो विषयः।

उत्तममिति। अन्वयः। प्रणिपातेन उत्तमं, भेदेन शूरं, अल्पप्रदानेन नीचं, पराक्रमैः समशक्तिं योजयेत्।

को जाने परभी नहीं जीता। बिना रखवाले के वन में छोड़दिया हुआ भी जीता रहता है, घर में बहुत यत्न करने पर भी मरजाता है, तो मैं बाप दादे के इस तालाब को छोड़के और कहीं नहीं जाऊंगा।

might, and went to the deepest part of the pool. yadvabishya was caught by the fishermen and killed.

व्याख्या। उपख्यानवर्णितमेव विषयं अनुष्टुभा संक्षेपेणाह। प्रणिपातेन=नमस्कारेण (प्र-णि-पत-धा+घञ, सहार्थे-३या) उत्तमं=अयं एषां उत्कृष्टः तं (उत्-अ+तमप्,) साधुं श्रेष्ठमित्यर्थः (कर्म) योजयेत्=संगमयेत् (युज-धा+णिच्+योजि-धा+विधि, प्रपु १व, क्रिया)। उत्तमं श्रेष्ठं प्रणामेन सन्तोष्य वशं नयेदित्यर्थः। भेदेन उपजापेन मिथ्याकल्पितपरपक्षस्य शक्तिमत्तादिगुणवर्णनद्वारा मनसि भयमुत्पाद्य निराकारणेन इत्यर्थः (भिद-धा+घञ, सहार्थे-३या) शूरं=बलवन्तं (कर्म) योजयेत् आत्मनः समधिकबलवन्तं श्रेष्ठं तदनुरक्तानां मध्ये विरोधं उत्पाद्य क्षीणबलं कुर्य्यात्, इतिभावः। अल्पप्रदानेन=अल्पानां प्रदानं तेन यत्किञ्चित्दानेन (६तत्, प्र-दा-धा+ल्युट्, सहार्थे-३या) नीचं नीचप्रकृतिकं योजयेत्, नीचप्रकृतिकाय श्रेष्ठे यत्किञ्चित् दत्त्वा वशमानयेत् इत्यर्थः, पराक्रमैः=विक्रमप्रकाशैः (परा-क्रम-धा+घञ, सहार्थे-३या) समशक्तिं समा शक्तिः यस्य (बहुव्री, शक-धा+क्ति=शक्ति) तं तुल्यबलं (कर्म) योजयेत् समबलं श्रेष्ठं पराक्रमं प्रदर्श्य भीषयेत् इत्यर्थः। [वाच्यान्तरं—उत्तमः, शूरः, नीचः, समशक्ति योज्येत]।

अस्ति—स्वामी। कस्मिंश्चित्=कस्मिन् अपि अनिर्द्दिष्टे (अव्य, अधि-विण) वनोद्देशे=वनभूमौ (अधि) महाचतुरकः=महान् चासौ चतुरश्चेति कर्मधा) महाचतुरः एव महाचतुरकः (स्वार्थे-क, कर्त्ता-विण)

अनन्तर प्रातःकाल में वे मछली मारने वाले धीवरों ने प्रत्युत्पन्नमति को जाल से बांधा, वह अपने तईं मुआ सा दिखा के चुप रहा। तब

The good (noble) should be propitiated by bowing het; waerior should be checked by disunion; the mean should be

नाम (अव्य) शृगालः (कर्त्ता) अस्ति=प्रतिवसति (अस-धा+लट, क्रिया)। वाच्यान्तरं—महाचतुरकेण शृगालेन भूयते]। तेन=शृगालेन (कर्त्ता-३या) कदाचित्=कस्मिन् अपि समये (अव्य अधि) अरण्ये= वने (अधि) स्वयं (अव्य) मृतः=स्वभावेन मृतः न तु अन्येन व्यापादितः इत्यर्थः (मृ-धा-क्त, कर्म्म-विश) गजः=हस्ती (कर्म्म-१मा) समासादितः= प्राप्तः (सम् आ सद्-णिच +कर्म्मणि-क्त, क्रिया)। तस्य=गजस्य (सम्बं सम्ब) समन्तात्=चतुर्दिक्षु (अव्य) परिभ्रमति पर्य्यटति तं वेष्टयति इत्यर्थः (परिभ्रम्-धा+लट्, क्रिया)। परं=किन्तु (अव्य) कठिनां= दृढ़ां (कर्म्म-विश) त्वचं=चर्म्म (कर्म्म २या, त्वक् स्त्री चर्म्मणि वल्क च इति मेदिनी) भेत्तुं=छेत्तुं (भिद् धा+तुमुन्, अव्य) न शक्नोति=न समर्थः भवति (शक्-धा+लट्, १पु·१व क्रिया)। [वाच्यान्तरं—स तं गजं समासादितवान् । परिभ्रम्यते, शक्यते]। अत्र=अस्मिन् (इदम्· अ+७मी+त्रल, अव्य, अधि विश) अवसरे=समये (अधि) इतश्चेतश्च= इतस्ततः यत्र कुत्रचित् इत्यर्थः (इदम-अ+तस् =इतः अव्य अधि) विचरन्=पर्य्यटन् (वि-चर+शतृ=विचरत्·अ+१मा, १व, कर्त्ता-विश) कश्चित्=कोऽपि (अव्य कर्त्ता·विश) सिंहः (कर्त्ता) तत्रएव=तस्मिन्एव (अव्य) प्रदेशे=स्थाने वनैकदेशे इत्यर्थः (अधि) समाययौ=आजगाम (सम्-आ या-धा+लिट्, १पु १व, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—विचरता केनचित् सिंहेन समाययै]। अथ=अनन्तरं (अव्य) समागतं=आयातं उपस्थितं सिंहमित्यर्थः (कर्म्म) दृष्ट्वा=अवलोक्य (अव्य) सः=शृगालः

अब जाल से खोला गया यथाशक्ति कूदके गहरे पानी जा घुसा। यद्भविष्य को धीवरों ने पकड़ा और मारडाला।

satisfied by giving him a little ; and the eqnal should be met by force.

(सर्व्व कर्त्ता) चितितलविन्यस्तमौलिमण्डल:=चितेः तलं (६तत्) तस्मिन् (७तत्) विन्यस्तं (वि-नि-अस्-धा+क्त) मौलिमण्डलं शिरोमण्डलं येन पृष्टभूतलेन शिरसा प्रणम्य इत्यर्थः (बहुव्री, कर्त्ता-विश) संयोजितकरयुगलः=संयोजितं (सं--युज-धा+णिच+क्त) करयोः (६तत्) युगलं येन सः कृताञ्जलिः सन् इत्यर्थः, (बहुव्री, कर्त्ता-विश) सविनयं विनयेन सह वर्त्तमानं यथा तथा (बहुव्री, क्रिया विश) उवाच= कथयामास (वच-धा+लिट, प्रपु १व, क्रिया)। स्वामिन्=प्रभो(सर्व्वो) अहं (कर्त्ता) त्वदीयः=तव अयं (युष्मद्-श+णीयण्, कर्त्ता-विश) लागुडिकः=लगुडं प्रहरणं यस्य सः यष्टिधारी इत्यर्थः (लगुड-श+णीकण, कर्त्ता विश) स्थितः=वर्त्तमानः तिष्ठामि इत्यर्थः (स्था-धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया), त्वदर्थे=तुभ्यं तव भोजनार्थं (अर्थेन नित्यसमासः) इमं= सम्मुखस्थं मृतं (सर्व्व-कर्म्म-विश) गजं हस्तिनं (कर्म्म) रक्षामि अन्यो यथा न उच्छिष्टतां नयति तथा करोमि इत्यर्थः (रक्ष-धा+लट, क्रिया), तत्=तस्मात् (अव्य) एनं=मृतं गजं (इदमशब्दात् पश्चादुक्तौ एनादेशः, कर्म्म) स्वामी=प्रभुः भवान् इत्यर्थः (स्वामिन्-श+१मा १व, कर्त्ता) भक्षयतु=खादतु (भक्षि-धा+लोट, क्रिया)। [वाच्यान्तर— तेन चितितलविन्यस्तमौलिना संयोजितकरयुगलेन ऊचे, त्वदीयेन मया लागुडिकेन स्थितं, गज अयं रक्ष्यते, अयं भक्ष्यतां स्वामिना]।

तं प्रणतं—भविष्यति। तं=शृगालं (सर्व्व-कर्म्म) प्रणतं कृतनमस्कारं नम्रमिति यावत् (प्र-नम-धा+क्त, कर्म्म-विश) दृष्ट्वा=अव-

उत्तम को प्रणाम से शूर को भेद से नीच को कुछ देके तुल्यबल को पराक्रम से योजना करना चाहिए।

In a certain forest, there lived a jackal Mahachaturaka (very cunning) by name. He once found in the forest the

आलोक्य, सिंहः (कर्त्ता) प्राह=कथयति (क्रिया), भो (सम्बोधने अव्य) अहं (कर्त्ता) अन्येन=अपरेण (इतर मित्यस्य+कर्त्ता-३या) हतं=विनाशितं (हन धा+कर्म्मणि-क्त) सत्वं=प्राणिनं (कर्म्म) न भक्षयामि=न खादामि (क्रिया)। तत्=तस्मात् (अव्य) तदेव (अव्य) अयं=सम्मुखस्थः (सर्व्व कर्म्म-विण) गजः=हस्ती (कर्म्म-१मा) मया (सर्व्व-कर्त्ता-१मा) प्रसादीकृतः=अप्रसादः प्रसादः कृतः (प्रसाद-कृ-धा+कर्म्मणि-क्तः, अभूततद्भावे च्वि, क्रिया) एतद्दानेनानुगृहीत इत्यर्थः। [वाच्यान्तरं—सिंहेन प्रोच्यते, मया सत्वं भक्ष्यते, इमं गजं अहं प्रसादीकृतवान्]। तत्=सिंहवाक्यं (सर्व्व-कर्म्म-२या) श्रुत्वा=आकर्ण्य, शृगालः (कर्त्ता) सानन्दं=आनन्देन सह वर्त्तमानं यथातथा (क्रिया-विण) आह=कथयति (क्रिया)। निजभृत्येषु=निजस्य भृत्याः (६तत्) तेषु स्वीयसेवकेषु (अधि) स्वामिनः=प्रभोः (कर्त्ता-६ष्ठी) इदं=ईदृशं चरितं (सर्व्व-कर्म्म) युक्तं=कर्त्तव्यं (युज-धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—शृगालेन उच्यते, स्वामी इदं युक्तवान्)। अथ=अनन्तरं (अव्य) सिंहे (भावाधिकरणे ७मी) गते=प्रस्थिते (गम-धा-क्त, अधि-विण) कश्चित्=कोऽपि एकः (किम्-श+१मा+१व+चित्, अव्य, कर्त्ता-विण) व्याघ्रः (कर्त्ता) समाययौ=आजगाम (सम्-आ-या-धा+लिट्, १पु, १व, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—केनचित् व्याघ्रेण समाययै]। तमपि=आगतं व्याघ्रं अपि (सर्व्व-कर्म्म) दृष्ट्वा=आलोक्य, असौ=शृगालः (कर्त्ता) अचिन्तयत्=चिन्तितवान् (चि-चिन्ति-धा+लङ, क्रिया)। अहो (अव्य) तावत् (वाक्यालङ्कारे अव्य) एकः दुरात्मा=दुष्टः आत्मा [illegible] दुराशयः

किसी वन में महाचतुरक नाम एक शृगाल था। उस ने किसी समय वन में मौत से मरा हुआ एक हाथी पाया। उस के चारों गिर्द

carcass of an elephant that died a natural death. He began to walk around it. But he was unable to pierce through its

सिंह इत्यर्थः (वहुव्री, कर्म-१मा) प्रणिपातेन = प्रणामेन (प्र-नि-पत-धा+घञ, करण-३या) अनुवाहितः=ताड़ितः (अप-वह धा+णिच = वाहि-धा+कर्मणि-क्त, क्रिया)। तत्=तर्हि (अव्य) कथं=केन उपायेन (अव्य) इदानीं=अस्मिन् समये अधुना इत्यर्थः (अव्य-अधि) एनं=व्याघ्रं (इदम्-ग्र+२या १व, कर्म) अपवाहयिष्यामि=दूरीकरिष्यामि (क्रिया)। वाच्यान्तरं—असुना व्यचिन्त्यत, एकं दुरात्मानं अपवाहितवान्, अयं अपवाहिष्यते]। अयं=व्याघ्रः (प्रातिपदिकार्थे-१मा) नूनं=निश्चितं (अव्य) शूरः=बलवान् (विण), भेदं=वियोगं स्वपचात् पृथक्करणं (विनायोगे-२या) विना ऋते (अव्य) खलु=निश्चितं (अव्य) साध्यः=शक्यः (कर्म विण) न भविष्यति (क्रिया) एनमपि अपवाहितुं न शक्नोमि इत्यर्थः। [वाच्यान्तरं—साध्येन भविष्यते]।

उक्तं च=कथितं च, यतः=यस्मात्।

नेति। अन्वयः। यत्र साम अथवा दानं अपि कर्त्तुं न शक्यते, तत्र भेदः प्रयोक्तव्यः, यतः सः वशकारकः।

व्याख्या। यत्र=यस्मिन् शत्रौ (अधि-अव्य) साम=शान्तिवाक्यं विनयः इति यावत् (सामन्-श-२या १व, (कर्म) अथवा=किम्वा (अव्य) दानं अपि (कर्म) कर्त्तुं=साधयितुं (अव्य) न शक्यते न पार्य्यते (शक-धा+कर्मणि-लट्, क्रिया) यत्र विनयं कृत्वा किञ्चित् दत्त्वा वा कार्य्यसिद्धिः न भवति इत्यर्थः। तत्र=तस्मिन् शत्रौ (अधि-अव्य) भेदः=वियोगः तत्पक्षेषु विरोधं उत्पाद्य पृथक्करणमिति यावत्,

---

फिरता है। पर उस के कठिन चमड़े को काट नहीं सक्ता है। इस अवसरमें इधर उधर फिरता हुआ एक सिंह उसी जगह आपड़ा, उसे

hard skin. In the meantime, a lion, as he was ranging the forest came to the spot. Seeing him come, the jackal bowed to him by making his head touch the ground and putting his

(भिद्-धा+अल, कर्म्म-२मा, प्रयोक्तव्यः=विधातव्यः (प्र-युज-धा+तव्यत्, क्रिया), यतः=यस्मात् (अव्य) सः=भेदः वशकारकः=वशं करोति यः सः (वश कृ-धा+णक) साम्ना दानेन वा वशीकर्त्तुमशक्यो हि शत्रुः भेदेन साध्यो भवति इत्यर्थः । [वाच्यान्तरं—न शक्नोति, भेदं प्रयुञ्जीत] ।

१८ पृ । किञ्च=अपरञ्च (अव्य) सर्व्वगुणसम्पन्नः अपि, सर्व्वैः (कर्म्मधा) गुणैः सम्पन्नः (३तत्, सम-पद-धा+क्त) सर्व्वगुणयुक्तः अपि जनः इति शेषः (कर्म्म-१मा) भेदेन (कर्त्ता-३या) वध्यते=वद्धः भवति (वन्ध-धा+कर्म्मणि-लट्) । वाच्यान्तरं—सर्व्वगुणसम्पन्नं भेदः वध्नाति]

अत्यच्छेनेति । अन्वयः । अत्यच्छेन अविरुद्धेन सुवृत्तेन अतिचारुणा अन्तर्भिन्नेन मौक्तिकेन अपि वन्धनं सम्प्राप्तं ।

व्याख्या । अत्यच्छेन=शुद्धाशयेन मुक्तापक्षे निर्म्मलेन (विण) अविरुद्धेन=न विरुद्धः तेन विद्वेषशून्येन मुक्तापक्षे-अरुचेण मसृणेन इत्यर्थः रुक्षता च मुक्तानां दुष्टत्वापादिका) वि रुध-धा+क्त, विण) अतिचारुणा= मनोहरेण सुन्दरेण इति यावत् (उभयत्र समानं) सुवृत्तेन=सु सुष्ठु, वृत्तं चरित्रं यस्य=स तेन सदाचारेण मुक्तापक्षे सुवर्त्तुलेन च (वहुव्री विण), एतैः गुणैः सम्पन्नेन अपि जनेन इति शेषः, मौक्तिकेन=मुक्ता फलेन इव (कर्त्ता ३या) अन्तर्भिन्नेन=स्वपक्षात् पृथक्कृतेन सता

उपस्थित देख उस ने जमीन पर सिर रख दोनों हाथ जोड़ के विनय के साथ कहा कि, स्वामिन् आप का पहरेदार हूं इसी लिए इस हाथी की रखवाली करता हूं स्वामी इसे भोजन करिए । उसे नम्र देख सिंह

forefeet togather, thus humbly said. My Lord ! I am your servant. So I am keeping watch upon this elephant for you.

मुक्तापथे लक्ष्यवेधेन सच्छिद्रेण इति यावत् (भिद-धा+क्त, कर्त्ता-विण) बन्धनं = संसारबन्धनं मुक्तापथे सूत्रेण ग्रथनं (बन्ध-धा+ल्युट्, कर्म्म १मा) सम्प्राप्तं = अधिगतं (सम्-प्र-आप-धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया)। विमलमतिना मत्सरादिदोषशून्येन विशुद्धचारिणा मुमुक्षुणा जीवात्मपरमात्मनो भेदज्ञानवता सता संसारबन्धनं प्राप्तं इत्यर्थोऽपि व्यज्यते)। [वाच्यान्तरं—अत्यच्छं अविरुद्धं सुवृत्तं अन्तर्भिन्नं मौक्तिकं बन्धनं प्राप्तवत्]।

एवं—नाश्यीया। एवं=इति (अव्य) सम्प्रधार्य्य=निश्चित्य (सं-प्र धृ-धा + णिच+ल्यप्, अव्य) तस्य = व्याघ्रस्य (सम्ब) अभिमुखः= सम्मुखीनः (कर्त्ता-विण) भूत्वा (भू-धा+क्त्वा) गर्व्वात्=गर्व्वं अवलम्ब्य (ल्यप्-लोपे-५मी) उन्नतकन्धरः=उन्नता कन्धरा येन (बहुव्री, कर्त्ता-विण) ऊर्द्ध्वग्रीवः सन्, स = शृगालः (सम्ब-कर्त्ता) ससम्भ्रमं - सम्भ्रमेण सह वर्त्तमानं यथा तथा भयचकितं (क्रिया-विण) उवाच=कथयामास, (वच-धा+लिट्, क्रिया)। माम — मातुल (सम्बो) अत्रभवान् = आर्य्यः (कर्त्ता, अत्र भवत्-श-१मा-१व) कथं = केन हेतुना (अव्य) मृत्युमुखे = मृत्योः मुखं तस्मिन् यमस्य ग्रासे (६तत्, अधि) प्रविष्टः=आगतः (प्रविश-धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया) येन = हेतुना (हेतौ-३या) एषः सम्मुखस्थः हतः (एतद-श-१मा १व, सर्व्व-कर्त्ता-विण) गजः (कर्म्म १मा) सिंहेन (कर्त्ता-३या) व्यापादितः = विनाशितः (वि-आ-पद-धा+णिच्+कर्म्मणि-

---

ने कहा, है मैं और के मारे हुए जन्तु को कभी नहीं खाता; इस

Please feed upon it. The Lion seeing him submissive said. I never eat any animal killed by another. Therefore I give you this elephant as a token of my favour. On hearing this, the jackal gladly replied, it is becoming your lordship, thus to favour own servants.

क्त, क्रिया) स = सिंहः (सर्व्व-कर्त्ता) च (अव्य) मां = शृगालं (कर्म्म)
एतद्रक्षणे = एतस्य रक्षणं तस्मिन् (६तत्, अधि) नियुज्य = स्थापयित्वा
(नि-युज-धा+ल्यप, अव्य) नद्यां (अधि, नदी-श+७मी १व) स्नानार्थं=
स्नानाय (अर्थेन नित्यसमासः) गतः (गम-धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया) ।
[वाच्यान्तरं—तदभिमुखेन उन्नतकन्धरेण तेन ऊचे, अत्रभवता प्रविष्टः,
एतं गजं सिंहः व्यापादितवान्, तेन गतं] । गच्छता (गम-धा+शतृ
३या १व) तेन=सिंहेन (कर्त्ता-३या) मम (सम्बन्धविवक्षया षष्ठी)
समादिष्टं = आज्ञप्तं (सम्-आ-दिश्-धा+भावे-क्त, क्रिया) । यदि =
चेत् कश्चित् = कोऽपि (अव्य-विण) व्याघ्रः (कर्त्ता)' समायाति = आग-
च्छति (सं-आ-या-धा+लट, क्रिया), तत् = तस्य आगमनं (कर्म्म-१मा)
त्वया=शृगालेन (सर्व्व-कर्त्ता-३या) सुगुप्तं=सुनिभृतं तस्य अज्ञातं यथा
स्यात् तथा इति यावत् (सु गुप्-भावे क्त, क्रिया-विण) मम (सम्बन्ध
विवक्षया षष्ठी) आवेदनीयं=वक्तव्यं= (आ-विद्-धा+कर्म्मणि अनी-
यर्, क्रिया); [वाच्यान्तरं —गच्छन् सः समादिष्टवान् । केन-
चित् व्याघ्रेण समायाते, तत् त्वं आवेदयिष्यसि] । येन=हेतुना
(हेतौ ३या) इदं वनं (कर्म्म १ मा) मया (कर्त्ता-३या) निर्व्याघ्रं
=निर् नास्ति व्याघ्रः यस्मिन् व्याघ्रशून्यं (बहुब्री, कर्म्म विण)' कर्त्तव्यं
विधातव्यं (क्रिया) । यतः=यस्मात् (हेतौ-५मी) पूर्व्वं= पूर्व्वकाले
(अ यत्नसंयोगे-२या) मया (व्यापादितः इत्यस्य कर्त्ता-३या) व्यापादितः=

लिए मैं यह गज तुझे प्रसन्न हो के देता हूं । यह बात सुन शृगाल ने
आनन्द से कहा अपने दास के साथ स्वामी को ऐसाही करना चाहिए ।

When the lion was gone there came a tiger. Seeing him the jackal began to think. I have got rid of a wicked fellow by bowing. How shall I get rid of this tiger also. Surely he is

कृतः (कर्म्मणि-क्त) गजः=हस्ती (नीधातोः द्विकर्म्मकत्वात् अकथित-कर्म्मणि-१मा) एकेन=केनापि (सर्व्व-विण) व्याघ्रेण (नीतः इत्यस्य कर्त्ता-३या) शून्ये=निर्ज्जनस्थले (अधि) उच्छिष्टतां (कर्म्म-२या) नीतः=प्रापितः भोजनेन दूषितः इत्यर्थः (नी-धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया) तद्दिनात् (यतश्च कालाध्वनिर्म्माणं इति ५मी) आरभ्य=तद्दिनावधि (आ-रभ-धा+ल्यप्) व्याघ्रान् प्रति (प्रतियोगे-२या) प्रकुपितः=क्रुद्धः (प्र-कुप+क्त) अस्मि=भवामि (क्रिया)। [वाच्यान्तरं—वनं मया करिष्यामि, एकः व्याघ्रः व्यापादितं गजं नीतवान्]। तत् (कर्म्म-३या) श्रुत्वा=आकर्ण्य, व्याघ्रः=(कर्त्ता) संत्रस्तः=भीतः (सं त्रस्-धा+कर्त्तरि-क्त, कर्त्ता-विण) तं=शृगालं (सर्व्व-कर्म्म) आह=कथयति (क्रिया), भो भगिनीसुत=भगिन्याः सुत (६तत्) भागिनेय (सम्बो) मे=मम (सम्बन्धविवक्षायां षष्ठी अन्यथा मह्यं) प्राणदक्षिणां=प्राणानां दक्षिणा तां प्राणदानं (कर्म्म) देहि (दा-धा+लोट, मपु १व, (क्रिया)। ततः तस्मात् हेतौ-५मी-अव्य) त्वया शृगालेन (सर्व्व-कर्त्ता-३या) चिराय=विलम्बेन (अव्य) आयातस्य अपि=आगतस्य अपि, तस्य=सिंहस्य (सर्व्व, सम्बन्धविवक्षायां षष्ठी) मदीया=मम इयं (अस्मद्-श+ईयण, विण) मम सम्बन्धिनी, का अपि वार्त्ता=कथा (कर्म्म १मा) न आख्येया=न वक्तव्या (आ-ख्या-धा+यत्, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—व्याघ्रेण संत्रस्तेन उच्यते दीयतां प्राणदक्षिणा, त्वं मदीयां वार्त्तां न आख्यास्यसि]।

सिंह के पीछे एक व्याघ्र आया उसी भी देख वह सोच ने लगा, अहो एक दुष्ट को तो प्रणाम कर के दूर किया। अब इसी किस प्रकार से

a warrior I shall not be able to make him yield to my purpose without sowing discord. It is said, where we fail to accomplish our ends by negotiations or even concessions then we

एवं—करोमि । एवं इति (अव्य) अभिधाय—उक्त्वा (अभि-धा-धा+ल्यप् अव्य) सत्वरं=त्वरया सह वर्त्तमानं यथा तथा (क्रिया-विश) पलायाञ्चक्रे=प्रतस्थे (परा-अय-धा+लिट् १पु १व, क्रिया)। अथ =अनन्तरं (अव्य) व्याघ्रे (भावाधिकरणे-७मी (गते=प्रस्थिते (कर्त्तरि-क्त) तत्र=तस्मिन् स्थाने (अधि-अव्य) कश्चित् द्वीपी=तरक्षुः (द्वीपिन्-श+१मा १व, कर्त्ता) समायातः=उपस्थितः (सं आ-या+धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया)। तं अपि=द्वीपिनं अपि (कर्म्म) दृष्ट्वा, असौ=शृगालः= (अदस्-श+१मा १व, कर्त्ता), व्यचिन्तयत् (वि-चिन्ति धा+लङ, क्रिया), अयं—उपस्थितः (सर्व्व-विश) चित्रकः=द्वीपी (प्रातिपदिकार्थे १मा), दृढ़दंष्ट्रः=दृढ़ा दंष्ट्रा यस्य (बहुव्री-विश) अस्य दन्ताः कठिनाः इत्यर्थः। तत्=तस्मात् (अव्य) अस्य=चित्रकस्य (सर्व्व-सम्ब) पार्श्वात्=सन्निधानात् (अपा), अस्य=मृतपतितस्य (सर्व्व-विश) गजस्य (सम्ब) यथा=येन प्रकारेण (अव्य) चर्म्मच्छेदः=चर्म्मणः छेदः चर्म्मणः विदारणं (इतत्, छिद-धा+अञ्, कर्त्ता) भवति (क्रिया) तथा=तादृशं (अव्य) करोमि (क्रिया)। [वाक्यान्तरं—केनचित् द्वीपिना समायातं। अमुना व्यचिन्त्यत, चर्म्मच्छेदेन भूयते, तथा क्रियते]।

१८ पृष्ठा । एवं निश्चित्य—अपयास्यामि । एवं=इत्थं (अव्य) निश्चित्य=स्थिरीकृत्य (निर्-चि-धा+ल्यप, अव्य) तं अपि=द्वीपिनं अपि (कर्म्म) उवाच—कथयामास (वच-धा+लिट् क्रिया) भो

दूर करूं। यह निश्चय शूर है, वे भेद के यह साध्य नहीं होगा। क्यों कि ऐसा कहा भी है—

should have recourse to sowing dissensions (among our foes themselves.) Even a man of all good qualities may be entaraped as it is a means of subduing all by means of discord.

भगिनीसुत=भगिन्याः सुत (६तत्) भागिनेय (सम्बो) किमिति= कथं (अव्य) चिरात्=बहुदिनात् परं (अव्य) दृष्टः (दृश-धा+क्त) असि=भवसि (क्रिया)। कथं च (अव्य) बुभुक्षित: इव=क्षुधित इव (भुज-धा+सन्=बुभुक्ष-धा+क्त) लक्ष्यसे=दृश्यसे मया इति शेषः (लक्ष धा+कर्म्मणि-लट, क्रिया), तत्=तस्मात् क्षुधितत्वात् (अव्य) मे=मम (सम्बन्ध) अतिथिः असि=भवसि (क्रिया) त्वं इति शेषः। [वाच्यान्तरं—तेन सः ऊचे, दृष्टेन भूयसे, बभुक्षितमिव लक्षामि, अतिथिना भूयते]। एषः=सम्मुखस्थः (सर्व्व-विश) गजः (हतः इत्यस्य कर्म्म) सिंहेन (हतः इत्यस्य कर्त्ता-३या) हतः=विनाशितः (हन धा+कर्म्मणि-क्त) तिष्ठति=वर्त्तते (स्था-धा+लट क्रिया)। अहं च (प्रातिपादिकार्थे-१मा) तदादिष्टः=तेन आदिष्टः (३तत, आ-दिश-धा+कर्म्मणि-क्त) सिंहेन आज्ञप्तः (विश) अस्य=गजस्य, रक्षपालः रक्षकः=एतस्य रक्षणे नियुक्तः इत्यर्थः। परं तथापि=सिंहेन हतोऽपि (अव्य) यावत्=यदवधि (अव्य) सिंहः (कर्त्ता) न समायाति=आगच्छति (सम्-आ-या-धा+लट, क्रिया), तावत्=तदवधि (अव्य) अस्य गजस्य=(सम्ब) मांसं (कर्म्म) भक्षयित्वा=भुक्त्वा, तृप्तिं (कर्म्म) कृत्वा=लब्ध्वा दूरतरं=द्वयोः अनयोः दूरं (दूर-श+तरप, कर्म्म) अधिकदूरं (कर्म्म) व्रज=गच्छ (व्रज धा+लोट २पु १व, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—एतेन गजेन

यहां साम और दान नहीं कर सके हैं, वहां भेद प्रयोग करना चाहिए, क्यों कि उस से वश किया जाता है।

It is further said. As a pure smooth shining round pearl, can be threaded by a hole peerced through its middle, so a noble well-intentoned and good-natured sage may easily get entangled in the world when he has been separated from men of his own party.

कृतेन खादीयते, सिंहेन समागम्यते, व्रज्यतां]। सः=शेषो (कर्त्ता), आह=अब्रवीत (क्रिया), माम=मातुल (सम्बो) यदि एवं=इत्थं चेत् (अव्य) तत्=तर्हि (अव्य) मे=मम (कर्त्ता-षष्ठी) मांसाशनेन= मांसस्य अशनं (६तत्, अश्-धा+ल्युट्, करण) कार्य्यं न अस्तीति शेषः (कृ-धा-ण्यत्)। यतः यस्मात् (हेतौ ५मी, अव्य) नरः=मनुष्यः (कर्त्ता) जीवन्=प्राणन् (जीव-धा+शतृ) भद्रशतानि=भद्राणां शतानि (६तत, कर्म्म) परः शतानि मङ्गलानि, पश्यति=अवलोकयति प्राप्नोति इति यावत् (दृश-धा+लट् क्रिया) अस्य भक्षणेन जीवामि चेत्, ततः सौख्यशतं भुञ्जामि इति भावः। तत्=तस्मात् (अव्य) तदेव=वस्तु (कर्म्म-१मा) भुज्यते भक्ष्यते, (भुज-धा+कर्म्मणि-लट्) लोकैः इति शेषः, यत्एव=वस्तु (कर्त्ता-१मा) परिणमति=परिपाकं व्रजति (परि नम-धा+लट्, क्रिया) दुष्पथ्यवस्तुभोजनेन पीड़ा वर्द्धते, सिंहहतस्य गजस्य भक्षणेनापि मृत्युरूपी रोगः भविष्यति इत्यर्थः। तत् तस्मात् (अव्य) अहं (कर्त्ता) इतः=अस्मात् स्थानात् (इदम्-श+५मी+तस्, अपा-अव्य) अपयास्यामि=पलायिष्यामि (अप-या-धा+लृट्, उपु १व, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—तेन उच्यते, कार्य्येण न भूयते, जीवता नरेण भद्रशतानि दृश्यन्ते, तत् भुज्यते, येन परिणम्यते, मया अपयास्यते]।

शृगालः—अपठत्। शृगालः (कर्त्ता) आह (क्रिया) अधीर=न धीरः तत्सम्बुद्धौ भो चञ्चल त्वं (कर्त्ता) विश्रब्धः=विश्वस्तः

और सर्व्वगुण सम्पन्न भी भेद से बांधा जाता है; क्यों कि पण्डितों ने कहा है कि, अतिनिर्म्मल, चमकीला, गोल, सुन्दर मोती भी छेद किये

Considering this he appeared before the tiger and proudly raising his shoulder spoke to him with haste, "dear uncle! why your honour has come within the clutches of death; for this elephant is killed by a lion, who has gone to bathe in the river, placing me to keep watch upon it. He left with this

(वि-श्रम्भ-धा+क्त) भूत्वा भक्षय=भुङ्क्ष्व (क्रिया), अहं (कर्त्ता) दूरतः दूरात् स्थानात् (५मी-तस, तस्य-अपा) तस्य=सिंहस्य (सर्व्व, आगमनं इत्यस्य कर्त्ता-षष्ठी) आगमनं (कर्म्म, आ-गम-धा=ल्युट) तव (सम्बन्धविवक्षया षष्ठी) निवेदयिष्यामि=कथयिष्यामि (नि-विद-धा+णिच+लृट, उपु, १व, क्रिया)। वाच्यान्तरं—शृगालेन उच्यते, त्वया विश्रब्धेन भक्ष्यतां, मया निवेदयिष्यते }। तथा अनुष्ठिते=द्वीपिना गजेन भोक्तुं आरब्धे सति (अनु- स्था-धा+क्त) द्वीपिना (द्वीपिन्-अ+३या, भिन्नां इत्यस्य कर्त्ता) भिन्नां=विदारितां (भिद-धा+क्त, विण) त्वचं=चर्म्म (कर्म्म) विज्ञाय=विदित्वा (वि ज्ञा-धा+ल्यप, अव्य) जम्बुकेन=शृगालेन (कर्त्ता ३या) अभिहितं =कथितं (अभि धा+क्त, क्रिया)। भो भागिनीसुत= भागिनेय (सम्बो) गम्यतां=प्रस्थीयतां (गम-धा+भावे-लोट, क्रिया) एषः (सर्व्व-विण) सिंहः (कर्त्ता) समायाति=आगच्छति (सं-आ-या-

---

जाने पर (डोरे से) बांधा जाता है, जैसे कि शुद्धस्वभाव द्वेषशून्य सदाचारी अतिसुन्दर सुसुक्षु अपने पक्ष से अलग होने पर संसार में फंस जाते हैं।

ये निश्चय कर के उस के सामने आ घमण्ड से सिर ऊंचा कर वह संभ्रम के साथ बोला, मामा क्यों आप मौत के मुंह में आ घुसे हो, क्योंकि इस हाथी को सिंह ने मारा है, और वह मुझे इस की रक्षा में नियुक्त कर नदी में नहाने गया है। और उसने जाते वक्त मुझे येह

order, "if a tiger come to this place then you will inform me in secret; for I am determined to extirpate the race of tigers from this jungle; because formerly a tiger ate an elephant killed by me, and left without a guard and thus spoiled my food. From that day I have been angry with tigers." Hearing

धा+खट, क्रिया) तत् (कर्म-२या) शुत्वा=आकर्ण्य, चित्रकः—द्वीपी (कर्त्ता) दूरं (अत्यन्तसंयोगे-२या) प्रणष्टः=अदर्शनं गतः पलायितः इति यावत् (प्र-नश-धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—अव्यक्तः अभिहितवान्, गच्छ, एतेन सिंहेन समायायते, चित्रकेण प्रणष्टं]। अथ= अनन्तरं (अव्य) यावत्=यस्मिन् समये (अव्य) असौ=शृगालः (सर्व्व-कर्त्ता) तद्दंष्ट्राकृतद्वारेण=तस्य द्वीपिनः दन्तः भेदः तेन कृतं द्वारं तेन द्वीपिकृतविदीर्णस्थलेन (करण) किञ्चित् मांसं (कर्म्म) भक्षयति=

भाञ्जा को है-कि जो कोई व्याघ्र यहां आए तो, तू छिप के मुझे खबर देगा, जिस लिये कि मैं इस बन को निर्व्याघ्र करूंगा, क्यों कि पहले मेरे मारे हुए एक हाथी को एक व्याघ्र ने सुने में खा के झूंठा कर दिया था। उस दिन से मैं व्याघ्रों पर कुपित हुआ हूं। यह सुन व्याघ्र ने उस से उसे कहा कि भाञ्जा मुझे प्राणदक्षिणा दे। उस के बहुत देरं पीछे यहां आने पर भी मेरी कोई खबर उसे न देनी। व्याघ्र के चले जाने पर वहां कोई चीता आया। उसे भी देख उस ने सोचा कि, इस चीते के दांत बड़े मजबूत हैं, इस लिए इस के पास से इस हाथी का चमड़ा जैसे फाड़ा जाय, करूं। यह निश्चय कर उसे भी कहा, हे भाञ्जा क्यों, बहुत दिनों पर आया है, कुछ भूकासा दिखता हैं, तू मेरा अतिथि है, यह सिंह का मारा हाथी पड़ा हुआ है मैं उस के हुक्म

this the tiger said in terror oh nephew! grant me my life: and when the lion will come to this p ace even after a long while. please do not tell him any thing about me, Saying this he fled without deley. when the tiger was gone their came a panther. Seeing him the jackal thought, this panther has very sharp teeth. Therefore I shall contrive matters, so that I shall get the skin of this elephant torn by him. Thinking this he told him; "Oh nephew! how is it that I see you after long time, you also look hungry: so you have become a guest

खादति (क्रिया), तावत्=तस्मिन् समये (अव्य) अतिसंक्रुद्धः=अति-कुपितः (अति-सं-क्रुध-धा+क्त, विश) अपरः=अन्यः (विश) शृगालः (कर्त्ता) समाययौ=आजगाम (सं-आ-या-धा+लिट्, १पु, १व, क्रिया)। अथ=अनन्तरं (अव्य) तं=अपरशृगालं (सम्ब-कर्म्म) आत्मतुल्य-जातपराक्रमं=आत्मनः (६तत्) तुल्यः जातः पराक्रमः यस्य तं (बहुव्री, कर्म्म-विश) दृष्टा=अवलोक्य तस्य पराक्रमं स्वस्य सदृशं ज्ञात्वा इत्यर्थः पूर्व्वोक्तं उत्तमं प्रणिपातेन इत्यादि (पश्चादुक्तौ एनं इदमः एनादेशः श्लोकं (कर्म्म) अपठत्=पठितवान् (पठ-धा+लङ, १पु, १व)। [वाच्या-न्तरं—अमुना मांसं भक्ष्यते, अति संक्रुद्धेन अपरेण शृगालेन समाययै, अयं श्लोकः अपठ्यत]। उत्तमं प्रणिपातेन इत्यादिश्लोकव्याख्या उपा-ख्यानादौ द्रष्टव्या।

से इस को रक्षा करता हूं। पर तब भी जब तक सिंह नहीं आता है तब तक इस हाथी का मांस खा के अपनी तृप्ति कर जलद चला जा। उस ने कहा मामा जो ऐसा है, तो मेरे मांस खाने का प्रयोजन नहीं है, क्यों कि आदमी जीता रहता है तो सैकड़ों सुख करता है। इस लिए सब तरह से ऐवाही खाना चाहिये जो हजम हो। इस लिए यहांसे मैं चला जाउंगा। शृगाल ने कहा रे अधीर वेडर हो के खा

to me. Here is an elephant killed by a lion. I have been ordered by him to keep watch over it. Notwithstanding so long as the lion does not come you can feed upon this elephant to your satisfaction and then go far away. He said, Uncle! if such is the case then I have no need of eating the flesh for a person if he lives, may enjoy hundred blessings Therefore one ought always eat that which he can well digest. So I shall go hence. The jackal said, well why impatient feed thou it without fear I shall inform you of his commiug from a distance, This being done wheu the jackal thought that the

ततः—बुभुजे । ततः=तदनन्तरं (अव्य) तदभिमुखकृतप्रयाणः=तस्य अभिमुखं तस्मिन् कृतं प्रयाणं येन (बहुव्री, कर्त्ता-विण) युद्धार्थं तदभिमुखं गच्छन् इत्यर्थः, स्वदंष्ट्राभिः स्वस्य दंष्ट्राः ताभिः निजदन्तैः (करण) तं=अपरशृगालं (कर्म) विदार्य्य=विभिद्य (वि-दृ-धा+ल्यप्) दिशोभाजं—दिशं भजते यः सः तं (दिशस्-भज-धा+ण्विः, कर्म-विण, सान्तोदिशशब्दोऽप्यस्ति,) कृत्वा=विद्राव्य इत्यर्थः, स्वयं (अव्य) सुखेन (प्रकृत्यादिभ्यः इति ३या) चिरकालं बहुदिनं व्याप्य (अत्यन्त-संयोगे २या) तन्मांसं=तस्य मांसं (कर्म (बुभुजे=चखाद (भुज-धा+लिट्, १पु, १व,) [वाच्यान्तरं—तदभिमुखकृतप्रयाणेन बुभुजे]।

अब वह आवेगा मैं दूर ही से तुझे कहूंगा। उस चीते ने वैसा ही किया, और शृगाल ने चमड़े को फटा हुआ जान के कहा रे भाञ्जा जा यह सिंह आता है। यह सुन चीता दूर भागा। तब उस के किये हुये दरवाजे से ज्यों कुछ मांस खा रहा है, इतने में एक और एक शृगाल बहुत कुपित हो कर आया। तब उस ने उसे अपनी बराबर जोरावर देख यह श्लोक पढ़ा। उत्तमको प्रणाम से इत्यादि।

तब उस के सामने जा के अपनी दांतों से उसे चीर और भगा आप सुख से उस को खाने लगा।

skin of the elephant has been torn by the panther, he said Oh nephew! fly hence, the lion is comming. Hearing this the panther fled out of sight. Then while the jackal was eating a little flesh through the opening made by the panther, there came anothere jackal full of anger. Then seeing him to be his own species and equally powerful with him he read the following couplet,

The noble should be by bowing &c.

Then jumping before him, and tearing him to pieces with his teeth he lived happily upon the flesh for a long time.

मण्डूककृष्णसर्पयोः ।

—मण्डूकः भेकः सः च कृष्णसर्पः च (द्वन्द्व) तयोः (सम्बी) उपाख्यानं इति शेषः ।

अस्ति—उत्तमम् । कस्मिंश्चित्=कस्मिन्नपि अनिर्दिष्टे (किम्-ङ+७मी+चित्, अधि-विश, अव्य) कूपे (अधि) गङ्गदत्तः=गङ्गया (३तत्) दत्तः (दा धा+क्त, ङ्यापोः संज्ञाच्छन्दसोः बहुलं इति सूत्रेण गङ्गाशब्दस्य आकारस्य अकारः, कर्त्ता) नाम (अव्य) मण्डूकराजः=मण्डूकानां राजा (६तत्, राजाहःसखिभ्यष्टच् इति टच्) भेकपतिः प्रतिवसतिस्म=तिष्ठतिस्म (प्रति वस्-धा+लट, अयोगे अतीत, क्रिया) अस्ति=किल (प्रसिद्धौ-अव्य)। सः=गङ्गदत्तः (कर्त्ता) कदाचित्=कस्मिन् समये (अव्य ; अधि) दायादैः=दीयते इति दायः (दा-धा+घञ) पितृपैतामहिकं धनं (दायः स्त्रीस्वभाषणे विभक्तव्यपितृद्रव्ये तथा हरणदानयोः इति मेदिनी) तं आददति ये ते (दाय-आ-दा-धा+ड) तैः—बान्धवैः ज्ञातिभिः इत्यर्थः) उद्वेजितः—उपद्रुतः सन् (उत्-विज्-धा+णिच्+क्त, कर्त्ता-विश) अरघट्टघाटीं=अरैः चक्रावयवसदृशैः घट्यते विरच्यते इति अरघट्टः कूपविशेषः अथवा अरं शीघ्रं घट्यते चाल्यते इति अरघट्टः जलोत्तोलनार्थं कूपपरिनिबद्धकाष्ठविशेषः, तस्य घाटी आरोहणावरोहणमार्गः (६तत्) तां (कर्म, समारुह्य—तेन पथा कूपात् उत्थाय (सम आ-रुह-धा+ल्यप्, अव्य) निष्क्रान्तः=बहिर्गतः (निर-क्रम-धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया)। अथ=निर्गमानान्तरं (अव्य) तेन=गङ्गदत्तेन (कर्त्ता-३या) चिन्तितं=

किसी कूप में गंगदत्त नाम मेंडकों का राजा रहता था। वह किसी समय अपने ज्ञातियों से दिक हो, अरघट की राह से बाहिर

There lived in a well a king of frogs, Gangadatta by name. He, once being annoyed by his relations, got out of the well

आलोचितं (भावे-क्त, क्रिया) यत् (क्रिया-विश, अव्य) मया (कर्त्ता-३या) तेषां=उपद्रवकारिणां (सर्व्वं-विश) दायादानां=ज्ञातीनां (प्रत्यु-पकारः इत्यस्य कर्म्म-षष्ठी) प्रत्यपकारः=ततृक्ततापकारस्य प्रतिशोधः (प्रति-अप-कृ-धा+घञ्, कर्म-१मा) कथं=केन उपायेन (अव्य) कर्त्तव्यः=विधास्यते (कर्म्मणि-तव्यत्, क्रिया)। उक्तं च (क्रिया)। [व्याख्यान्तरं—गङ्गदत्तेन मण्डुकराजेन प्रत्युक्तं, तेन उद्वेजितेन निष्क्रान्तं, अचिन्तितवान्, अहं प्रत्यपकारं करिष्यामि]।

आपदिति। अन्वयः। येन आपदि अपकृतं, येन च विषमासु दशासु हसितं, तयोः उभयोः अपकृत्य नरं पुनः अपि जातं मन्ये।

व्याख्या। येन=जनेन (कर्त्ता-३या) आपदि=विपद्काले (अधि ७मी-१व) अपकृतं=अहितं कृतं (अप-कृ-धा+भावे-क्त, क्रिया), येन च (सर्व्वं कर्त्ता ३या) विषमासु=विपर्य्यस्तासु अवसन्नासु (अधि-विश) दशासु=अवस्थासु विपत्काले इति यावत् (अधि) हसितं=उपहसितं (उप-हस-भावे-क्तः क्रिया), तयोः=उभयोः=अपकारकस्य उपहासकस्य च (सम्बन्धविवक्षया षष्ठी) अपकृत्य=अनिष्टं कृत्वा (अप-कृ-धा+ल्यप्) नरं=कृतापकारं, उपहसितं च जनं (कर्म्म) पुनः अपि=भूयोऽपि (अव्य) जातं=कृतजन्मग्रहणं पुनर्जीवितं इत्यर्थः (जन-धा+क्त, कर्म्म विश) मन्ये=वेद्मि अहं इति शेषः (मन-धा+कर्त्तरि लट-३पु-१व, क्रिया), कृतापकारी हि जनः अविहितप्रतियातनो

निकल आया। और तब सोच ने लगा, मैं किस ढब से इन ज्ञातियों का अपकार करूं। पण्डितों ने ऐसा कहा है कि,

by taking hold of a round piece of wood used for raising water from the well. He then thought, how I shall do mischief to my

न सुखमीभते इति भावः । [वाच्यान्तरं—यः अपकृतवान्, यः हसितवान्, आत. नरः मन्यते] ।

एवं विचिन्तयन्—उवाच । एवं=इत्थं (अव्य) विचिन्तयन्= विचारयन् (वि-चिन्ति धा+शतृ) विले=गर्त्ते (अधि) प्रविशन्तं= गच्छन्तं (प्र-विश-धा+शतृ, २या १व, कर्म-विश) कृष्णसर्पं कालसर्पं (कर्म) अपश्यत्=आलोकयत् (दृश-धा+लङ्, क्रिया) । तं= कृष्णसर्पं (सर्व-कर्म) दृष्ट्वा=अवलोक्य (अव्य) भूयः अपि=पुनरपि (अव्य) अचिन्तयत् (क्रिया), यत् (अव्य) एनं=कृष्णसर्पं (इदम्-अ+२या पश्चादुक्तौ एनादेशः, कर्म) तत्र=तस्मिन् (७मी+त्रल, अधि-विश-अव्य) कूपे (अधि) नीत्वा (नी-धा+क्त्वा) सकलदायादानां= सकलाः दायादाः (कर्म धा) तेषां ज्ञातीनां (उच्छेदं इत्यस्य कर्म-षष्ठी) उच्छेदं=उन्मूलनं विनाशमिति यावत् (उत्-छिद्-धा+घञ्, कर्म) करोमि=सम्पादयामि (क्रिया) उक्तं च=कथितं च (क्रिया) । वाच्यान्तरं—चिन्तयता प्रविशन् कृष्णसर्पः अदृश्यत, अचिन्त्यत, उच्छेदः क्रियते] ।

शत्रुमिति । अन्वयः । प्राज्ञः तीक्ष्णेन शत्रुणा तीक्ष्णं व्यथाकरं शत्रुं कण्टकं कण्टकेन इव सुखार्थाय उन्मूलयेत् ।

व्याख्या । प्राज्ञः=प्रकृष्टं जानाति यः सः (प्र-ज्ञा-धा+क) बुद्धिमान् जनः (कर्त्ता) तीक्ष्णेन=तीव्रेण=बलवता इत्यर्थः, सूक्ष्माग्रेण च (करण-

---

आपदा के समय जो अपकार करता है, बिगड़ी हुई हालत में जो हंसता है, जो इन दोनों का अपकार करता है, उसे मैं फिर जन्मा-हुआ समझता हूं ।

kinsmen, it is said. If any one does mischief to a man in distress or if another laughs upon his miseries, then I think that

विश) शत्रुणा=रिपुणा (करण) तीक्ष्णं =बलवन्तं तीक्ष्णाग्रभागं च (कर्म-विश) व्यथाकरं=व्यथां करोति यः सः (व्यथा-कृ-धा+अच्) वेदनादायकं, उभयत्र समानं (कर्म-विश) शत्रुं=रिपुं (कर्म) कण्टकं (उपमा-कर्म) तीक्ष्णेन कण्टकेन इव (उपमा-करण, इवेन अलुकसमासः) सुखार्थाय=सुखाय इति सुखार्थं तस्मै सुखहेतवे (तादर्थे-४र्थी) उन्मूलयेत्=उच्छेदयेत् स्वभाववैरिणं स्वभाववैरिणा शोधयेदिति भावः (उन्मूल-अ+णिच्=उन्मूलि-नामधा+विधि, क्रिया)। वाच्या-न्तरं—प्राज्ञेन तीक्ष्णः व्यथाकरः शत्रुः उन्मूल्येत]।

२१ पृष्ठा। एवं उक्त्वा—इत्थं पूर्वोक्तरूपं (अव्य) सः= गङ्गदत्तः (कर्त्ता) विभाव्य=विचिन्त्य (वि-भू-धा+णिच्+ल्यप्) बिलद्वारं=बिलस्य द्वारं (६तत्) गर्त्तस्य समीपं (कर्म) गत्वा (ल्यप्) तं=कृष्णसर्पं (सर्व-कर्म) आहूतवान्=सम्बोधितवान् (आ-ह्वे-धा+ क्तवतु, क्रिया) एहि एहि=आगच्छ (आ-इ-धा+लोट, २पु १व, क्रिया)। प्रियदर्शन=प्रियं सुन्दरं दर्शनं यस्य सः सुन्दरः, तन्नामकनामकसर्पः तत्-सम्बोधने (सम्बो) एहि (क्रिया), तत्=वाक्यं (सर्व-कर्म-२या) श्रुत्वा=आकर्ण्य सर्पः=सर्पति उरसा यः स (सृप-धा+अच्) भुजङ्गमः (कर्त्ता) चिन्तयामास (क्रिया)। [वाच्यान्तरं—तेन सः आहूतः, सर्पेण चिन्तयाञ्चक्रे]। यः (सर्व-कर्त्ता-विश) एषः=आह्वानकारी (सर्व-कर्त्ता) मां (कर्म) आह्वयति=सम्बोधयति (आह्वे-धा+लट,

---

ऐसे सोचते हुए उस ने बिल में प्रवेश करते हुए एक काले सांप को देखा। उसे देख फिर भी सोचने लगा, कि, इसे उस कूप में ले जा सब ज्ञातियों की नाश करूं। ऐसा कहा है कि :—

man is born a second time (well requited) if he can do mis-chief to both of them in return. As he was thinking thus he

क्रिया), यः (अव्य-कर्त्ता-१मा) स्वजातीयः=स्वस्य जातिः (६तत्) तस्याः अयं (स्वजाति-अ+ईयण) सर्पजातीयः इति यावत् (कर्त्ता-विण) न भवति (क्रिया) यतः=यस्मात् (हेतौ-५मी+तस्, अव्य) एषा (एतद्-अ+स्त्रियां १मा १व, सर्व्व-विण) न सर्पवाणी=सर्पस्य वाणी वाक्यं (६तत्, प्रातिपदिकार्थे-१मा)। मर्त्त्यलोके=मृत्युं अर्हन्ति ये ते मर्त्त्याः (मृत्यु-अ+ष्यञ) तेषां (६तत्) लोकः तस्मिन् पृथिव्यां (अधि) अन्येन=अपरेण (विण) केन अपि सह (सहयोगे-३या) मम (सन्धानमित्यस्य कर्म्म षष्ठी) सन्धानं=अनुबन्धं, मिलनं, मैत्री इति यावत् (सम्-धा+ल्युट्, कर्म्म-१मा) न अस्ति (क्रिया)। तत्=तस्मात् (अव्य) अत्र-एव=अस्मिन्एव (अधि-विण, अव्य) दुर्गे (अधि) स्थितः (स्था-धा+कर्त्तरि-क्त, कर्त्ता-विण) तावत्=प्रथमं (अव्य) वेद्मि = जानामि (विद्-धा+लट, उपु, १व, क्रिया) अयं = आह्वानकारी (सर्व्व-कर्त्ता) कः (सर्व्व कर्त्ता-विण) भविष्यति (क्रिया)। [वाच्यान्तरं—येन एतेन आहूयते, तेन स्वजातीयेन न भूयते]। उक्तं च (क्रिया)।

यस्येति । अन्वयः । यस्य शीलं, कुलं संश्रयः च न ज्ञायते तेन सङ्गतिं न कुर्य्यात्, बृहस्पतिः इति उवाच ।

व्याख्या । यस्य=जनस्य (सर्व्व सम्बो) शीलं=चरित्रं (कर्म्म-१मा) कुलं=वंशः (कर्म्म-१मा) संश्रयः=संश्रियते अस्मिन् (सम्-श्रि-धा+अधि-अल) आवासः (कर्म्म-१मा) न ज्ञायते=न परिचीयते (ज्ञा-धा+लट्, क्रिया), तेन (सहार्थे-३या) सङ्गतिं=मिलनं (सम्-गम-धा+ति, कर्म्म)

बुद्धिमान् तीक्ष्ण शत्रु को तीक्ष्ण शत्रु से, चाहिए कि, उखड़वाए, दुख देनेवाले कांटे को कांटे सेही सुख के लिए निकाल ते हैं।

saw a black snake enter into a hole. Seeing him he again thought within himself—I shall take this snake to the well and destroy all my kinsmen. It is said :—

न कुर्य्यात् (कृ-धा+विधिलिङ्, क्रिया), बृहस्पतिः बृहत्याः वाचः पतिः (६तत्, बृहती वसनान्तरे—वारिधानीसु वाचि च इति मेदिनी) वाक् वै बृहती तस्या एव पतिरिति श्रुतिश्च तद्बृहतीः करपत्योश्चौरदेवतयोः इति वार्त्तिकसूत्रेण सुट् तलोपश्च इति) स्मृतिशास्त्रप्रयोजकानां अन्यतमः ऋषिः (कर्त्ता, यमापस्तम्बसम्वर्त्तकात्यायनबृहस्पति—शातातपोवशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः इति याज्ञवल्क्यः इति (अव्य) आह=ब्रवीति (क्रिया) स्वप्रणीते स्मृतिग्रन्थे इति शेषः । [वाच्यान्तरं—कुलं शीलं संश्रयं च न जानाति, न सङ्गतिः क्रियते, बृहस्पतिना उच्यते] ।

कदाचित् = उक्तञ्च—मन्त्रवाद्यौषधचतुरः=मन्त्रः सर्पमन्त्रः, वा वंशीप्रभृतिसर्पवशीकरणवाद्यं, औषधं सर्पवशीकरणलताादिकमूलं, (द्वन्द्व) तेषु चतुरः निपुणः (कर्त्ता-विश) कः अपि=कश्चित् जनः (कर्त्ता) मां (कर्म्म) आहूय=आकारय्य (आ-ह्वे-धा+ल्यप्) कदाचित् (सम्भावनायां अव्य) बन्धने (अधि) क्षिपति=बध्नाति इत्यर्थः (क्रिया), अथवा =किम्वा (अव्य) कश्चित् (किम्-श+१मा+चित्, कर्त्ता विश अव्य) पुरुषः=लोकः (कर्त्ता) वैरं= शत्रुतां (कर्म्म) आश्रित्य=अवलम्ब्य (आ-श्रि-धा+ल्यप्) कस्यचित्=कस्यापि वैरिणः (भक्षणार्थे इत्यस्य कर्म्म-षष्ठी) भक्षणार्थे=भक्षणं भोजनं (भक्ष-धा+ल्युट्) तस्मै

उस ने ऐसा सोच के बिल के दरवाजे पर आ उसे बुलाया, आओ जी प्रियदर्शन आओ। यह सुन उस सर्प ने सोचा। यह जो मुझको बुलाता है, वह मेरा स्वजातीय नहीं है, क्यों कि यह सांप की बोली

Wise men destroy their deadly foes by means of other deadly enemies, as men get rid of painful thorns from their feet by means of other thorns.

(अर्थेन नित्यसमासः) मां (कर्म्म) आह्वयति=आकारयति (आ ह्वे-धा +लट्, क्रिया)। [वाच्यान्तरं=केनापि मन्त्रवाद्यौषधचतुरेण क्षिप्यते, केनचित् पुरुषेण आहूयते] आह (क्रिया) च (अव्य) सर्पः इति शेषः। भोः (सम्बो अव्य) भवान्=त्वं (प्रातिपदिकार्थे १मा) कः (सर्व्व-विश) । सः=मण्डूकः (कर्त्ता) आह (क्रिया) अहं (कर्त्ता) गङ्गदत्तः (कर्त्ता-विश) नाम (अव्य) मण्डूकाधिपतिः=मण्डूकानां (६तत्) अधिपतिः स्वामी (अधि-पा-धा+ति, (कर्त्ता) त्वत्सकाशे= तव (६तत्) सकाशं तस्मिन् (अधि) मैत्र्यर्थं=मैत्री बन्धुता तस्यै (अर्थेन नित्यसमासः, क्रिया-विश) अभ्यागतः=आयातः (अभि-आ-गम-धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया)। तत् (कर्म्म) श्रुत्वा आकर्ण्य (अव्य) सर्पः आह भो तृणानां=गुच्छदूर्व्वादीनां (सङ्गमः इत्यस्य कर्त्ता षष्ठी) वह्निना सह=अग्निना सह (सहयोगे ३या) सङ्गमः मिलनं (सम्-गम-धा+अल, प्रातिपदिकार्थे-१मा), एतत्=तव वाक्य (प्रातिपदिकार्थे-१मा) अश्रद्धेयं—नश्रद्धां अर्हति यत् तत् (श्रद्-धा+कर्म्मणि-यत्, विश) मया सह तव बन्धुता तृणवह्निसमागमतुल्या इत्यर्थः। [वाच्यान्तरं—उच्यते,

---

नहीं है। मन्त्र भूम में मेरी और किसी के साथ मिलता नहीं है। इस लिए इस किले में बैठ के जानूं कि यह कौन है। वृहस्पति जी ने कहा है कि, जिस का कुल सुभाव और घर न जाना हो उस के साथ मिलना नहीं चाहिये। क्या जाने कोई मन्त्र, वाद्य, और औषध का जानने वाला मुझे बुला के बांध ले। अथवा कोई पुरुष किसी के

Thus resolved he walked to the mouth of the hole and cried out—"Come Priyadasrana, come out of thy hole." Hearing this the serpent thought thus :—"The cry does not proceed from one of my own species, for this is not the cry of a

तेन उच्यते, मया गङ्गदत्तेन मण्डूकाधिपतिना अभ्यागतं। सर्पेण उच्यते]

उक्तं च कथितं च (क्रिया)—

यः इति। अन्वयः। यः यस्य वध्यः जायते स स्वप्ने अपि तत्समीपं कथञ्चन न अभ्येति, तत् एवं किं प्रजल्पसि।

व्याख्या। यः=जनः (सर्व्व, जायते इत्यस्य कर्त्ता) यस्य=जनस्य (सर्व्व, वध्य इत्यस्य-कर्त्ता षष्ठी) वध्यः=हन्तव्यः (वध-धा+यत्, कर्त्ता-विश) जायते=भवति (जन धा+लट्, क्रिया) सः=जनः (सर्व्व-कर्त्ता) स्वप्ने अपि=निद्रितावस्थायां अपि (स्वप-धा-न, अधि-७मी) तत्समीपं=तस्य घातकस्य (६तत्) समीपं निकटं (कर्म्म) कथञ्चन+कथमपि) (किम्-थ+धा+चन अव्य) न अभ्येति=आगच्छति (अभि-इ-धा+क्रिया), तत्=तर्हि (अव्य) किं=कथं (अव्य) एवं=इत्थं (अव्य) प्रजल्पसि=कथयसि (प्र-जल्प-धा+लट्, २पु १व, क्रिया)। तव मम च खाद्यखादकसम्बन्धः कुतः मैत्री सम्भवति इति भावः। [वाच्यान्तर— येन वध्येन जन्यते, तेन न अभीयते, प्रजल्प्यते]।

गङ्गदत्त—उक्तञ्च। गङ्गदत्तः (कर्त्ता) आह (क्रिया), भोः (अव्य) एतत्=तव वाक्यं (प्रातिपदिकार्थे-१मा) सत्यं (विश) त्वं=सर्पः (प्रातिपदिकार्थे-१मा) अस्माकं=मण्डूकजातीनां (सम्ब) स्वभाववैरी=स्वभावेन वैरी शत्रुः (विश) परं=किन्तु (अव्य) परपरिभवात्=परेभ्यः शत्रुभ्यः (५तत्) परिभवः पराजयः अवमाननमिति यावत्

साथ वैर कर मुझे उस को खाने के लिए बुलाता है। उस ने कहा

serpent, and I have no friendship with any other animal; let me therefore, remaining in my hole, ascertain who it is that addresses me. Moreover it is said, 'It is the advice of Brihaspati that friendship should not be made with one, whose family, character aed residenee are not known.

(परि-भू-धा+अल) तस्मात् (अपा) अहं (कर्त्ता) ते=(सम्ब-षष्ठी) सकाशं = समीपं (कर्म्म) प्राप्तः=उपस्थितः (प्र-आप्-धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया)। पाठान्तरं—गङ्गदत्तेन उच्यते, मया प्राप्तं]। उक्तं च कथितं च (क्रिया)।—

२१ पृष्ठा। सर्व्वनाशे इति। अन्वयः। सर्व्वनाशे च सञ्जाते सति प्राणानां संशये अपि शत्रुं अपि प्रणम्य अपि प्राणधनानि च रक्षेत्।

व्याख्या। सर्व्वनाशे च=सर्व्वेषां वस्तूनां (६तत्) नाशः हानिः (नश-धा+घञ्) तस्मिन् च (भावाधिकरण) सञ्जाते=उपस्थिते च (सम्-जन-धा+कर्त्तरि, अधि-विध) प्राणानां जीवनानां (संशये इत्यस्य कर्त्ता-षष्ठी) संशये=सन्देहे सत्यौ उपस्थिते सति इत्यर्थः (सम-शी-धा+अल, भावाधिकरण) शत्रुं अपि=वैरिणं अपि (कर्म्म) प्रणम्य अपि= नमस्कृत्य अपि (प्र-नम-धा+ल्यप्, शत्रुना सह सन्धापनं नोचितं तस्य प्रणामस्तु सुदूरपराहतः इति द्वौ अपिशब्दौ सूचयतः) प्राणधनानि च= प्राणान् च धनानि च (द्वन्द्व, कर्म्म) रक्षेत् (रक्ष-धा+विधि-१पु-१व, क्रिया)। अपमानं पुरस्कृत्य स्वकार्य्यं साधयेत् बुध इति भावः [पाठान्तरं—प्राण-धनानि रक्षेरन्]।

आप कौन हो। वह बोला मैं गङ्गदत्त नाम मेड़कों का राजा हूं, आप के पास मित्रता के लिए आया हूं। यह सुन सर्प बोला यह बात सुनने की नहीं है, कि, तृण के साथ आग का मेल हो।

A man skilled in incantations, music or medcine may draw me into a snare, or one may call me in order to destroy "He then asked ;—" Who art thou" The other returned "I am king of frogs named Gangadatta. I have come to make friendship with thee"

सर्पः—उवाच। सर्पः (कर्त्ता) आह (क्रिया) कस्मात् (अपा) ते=तव (परिभवः इत्यस्य कर्म्म षष्ठी) परिभवः=अवमानना (कर्त्ता) सञ्जातः इति शेषः। सः=गङ्गदत्तः (कर्त्ता) आह (क्रिया), दायादेभ्यः=ज्ञातिभ्यः पराभवःसञ्जातः इति शेषः। सः अपि (कर्त्ता) आश्रयते अस्मिन् (आ-श्रि-धा+अधि-अल) वासस्थानं (कर्त्ता) क=कुत्र (अधि अव्य) अस्ति इति शेषः। वाप्यां=वापी दीर्घिका तस्यां (अधि, वेशन्तपल्वलं याल्पसरो वापी तु दीर्घिका इत्यमरः) कूपे=कूपः उदपानं तस्मिन् (अधि, पुंस्येवान्धुः प्रहिः कूप उदपानं तु पुंसि वा इत्यमरः) तड़ागे=पद्माकरे (अधि, पद्माकरस्तड़ागोऽस्त्री कासारः सरसीसरः इत्यमरः) ह्रदे वा=अगाधजलजलाशयः ह्रदः तस्मिन् (अधि, जलाशया जलाधारास्तत्रागाधजलो ह्रदः इत्यमरः) तत् (अव्य) स्वाश्रयं=स्वस्य आश्रयः (६तत्) तं निजवासस्थानं (कर्म्म) कथय=वद (कथि-धा+लोट, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—सर्पेण उच्यते, आश्रयेण भूयते, स्वाश्रयः कथ्यतां]। तेन=गङ्गदत्तेन (कर्त्ता-३या) उक्तं=कथितं (भावे-क्त, क्रिया) पाषाणचयनिबद्धे=पाषाणानां प्रस्तराणां (६तत्) चयः समूहः तेन (३तत्) निबद्धे खचिते (नि-बन्ध-धा+क्त, अधि-विश) कूपे (अधि) मम आश्रयः इति शेषः। सर्पः (कर्त्ता) आह (क्रिया), अहो=भोः (अव्य) वयं=सर्पजातयः (प्रातिपदिकार्थे-१मा) अपदाः=न अस्ति पदं येषां (बहुव्री) ते अचरणाः (विश), तत्=तस्मात् अपदत्वात् (अव्य) तत्र=कूपे (अधि-अव्य) मे=मम=प्रवेशः=गमनं

जो जिस से मारेजाने लायक होता है, वह किसी तरह स्वप्न में भी उस के पास नहीं जाता, तु क्यों ऐसा कहता है।

On hearing this the serpent answered, "Thy words are not worthy of credit. Can there be an amicable union between fire

(प्र-विश धा+अल, कर्त्ता) न अस्ति (क्रिया) प्रविष्टस्य मम (प्र-विश-धा+कर्त्तरि क्त) स्थानं (कर्त्ता, स्था-धा+ल्युट्) न अस्ति (क्रिया), यत्र=यस्मिन् स्थाने (अधि-अव्य) स्थितः सन् (स्था-धा+कर्त्तरि-क्त) तव (सम्ब) दायादान्=ज्ञातीन् (कर्म्म) व्यापादयामि=। (वि-पद-णिच्+लट, क्रिया)। तत्=तस्मात् (अव्य) गम्यतां= अपसृप्यतां (भावे-लोट, क्रिया)। [वाक्यान्तरं—स उक्तवान्। सर्पेण उच्यते, प्रवेशेन न भूयते, स्थितेन दायदाः व्यापाद्यन्ते, गच्छ]। उक्तं च (क्रिया)।

२२ पृष्ठा। यदिति। अन्वयः। यत् ग्रस्यं ग्रसितुं शक्यं, ग्रस्तं यत् च परिणमेत्, यत् च परिणामे हितं, भूतिं इच्छता तत् खाद्यं।

व्याख्या। यत्=यादृशं (सर्व्व-कर्म्म-विण-२या-१व) ग्रस्यं= धान्यादिकं (कर्म्म-२या) ग्रसितुं=कवलयितुं भक्षयितुं इत्यर्थः (ग्रस-धा+तुमुन्, अव्य) शक्यं यद्भक्षणे शक्तिरस्ति इत्यर्थः, (शक-कर्म्मणि-यत्, क्रिया) जनैरिति शेषः। ग्रस्तं=भक्षितं (ग्रस-धा+कर्म्मणि-क्त कर्त्ता विण) यत् (कर्त्ता-१मा) परिणमेत्=परिपाकं व्रजेत् (परि-नम-धा+विधि ; क्रिया) यस्मिन् भक्षिते अपाकजन्या पाड़ा न भवेत्। यत् च=ग्रस्यं (कर्त्ता) परिणामे उत्तरकाले परिपाकात् परमित्यर्थः (परि-णम्-धा+घञ, अधि) हितं हितकरं मङ्गलदायकमित्यर्थः (हि-धा+क्त, कर्त्ता विण) यत् पुष्टिवलादिकरं इतिभावः, भवेत् इतिशेषः, भूतिं=मङ्गलं (भू-धा+क्ति, इच्छता इत्यस्य कर्म्म) इच्छता=अभिलषता जनेन (इष-धा+शतृ, कर्त्ता-विण) तत्=ग्रस्यं (कर्म्म १मा) खाद्यं=

गंगदत्त ने कहा, हां जी यह सच है। तुम हमारे स्वभाव वैरी

and straw ? It is said, "He who is a prey to another should not go before him even in a dream, then how do you say so."

भक्षयितव्यं (भक्ष-धा+कर्म्मणि-तव्यत्, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—यत् भक्ष्यात्, परिवर्ज्येत, येन स्थितेन भूयेत, इच्छन् तत् भक्षात्]।

गङ्गदत्तः—भक्षयामीति। गङ्गदत्तः=मण्डूकः (कर्त्ता) आह (ब्रू-धा+लट्, क्रिया)। भोः (अव्य) त्वं कर्त्ता) समागच्छ=एहि(सम्-आ-गम-धा+लोट्, क्रिया)। अहं (क्रिया) सुखोपायेन=सुखः सुखजनकः उपायः पन्थाः (कर्म्मधा) तेन अनायासेन (प्रकृत्यादिभ्यः इति ३या) तत्र=कूपे (अधि) तव=सर्पस्य (प्रवेशः इत्यस्य कर्म्मणि-६ष्ठी) प्रवेशं=गमनं (प्र-विश-धा+अल कर्म्म) कारयिष्यामि (कृ-धा-णिच+लट, क्रिया)। तथा तस्य=कूपस्य मध्ये, अन्तस्य समीपे उपान्तं (अव्ययी) जलस्य (६तत्) उपान्तं तस्मिन् जलप्रान्ते (अधि) रम्यतरं=अतिशयरमणीयं (कर्त्ता-विश-रम-धा+यत्-रम्य) कोटरं=विलं (कर्त्ता-१मा) अस्ति=विद्यते (क्रिया) तत्र=तस्मिन् कोटरे (अधि) स्थितः वर्त्तमानः (कर्त्ता-विश) त्वं (कर्त्ता) लीलया=हेलया अनायासेन (करण) दायादान्=ज्ञातीन् (कर्म्म) व्यापादयिष्यसि=विनाशयिष्यसि (क्रिया)। [वाच्यान्तरं—गङ्गदत्तेन उच्यते, आगम्यतां त्वया। मया प्रवेशः कारयिष्यते। रम्यतरेण कोटरेण भूयते; स्थितेन त्वया दायादाः व्यापादयिष्यन्ते]। तत् (कर्म्म-२या) श्रुत्वा आकर्ण्य सर्पः (कर्त्ता) अचिन्तयत् विशेषेण चिन्तितवान् (क्रिया), अहं (कर्त्ता) तावत् (वाक्यालङ्कारि अव्य) परिणतवयाः=परिणतं परिपक्वं (परि-नम-धा+क्त) वयः यस्य सः (बहुव्री) वृद्धः (वयस्-श+१मा-१व, कर्त्ता-विश), कदाचित्=(अव्य-अधि) कथञ्चित्=केन प्रकारेण, एकं (कर्म्म-

---

ही। पर शत्रुओं के अपमान से मैं तुम्हारे पास आया हूं ऐसा कहा

"It is true" said Gangadatta, "that thou art my natural enemy, but I, being unable to bear insult have come to thee" It

विश) मूषकं=इन्दुरं (कर्म्म) प्राप्नोमि=लभे (प्र-आप्-धा+लट्, क्रिया) सततं मूषिकोऽपि न लभते इत्यर्थः, तत् (अव्य) अनेन (कर्त्ता-विश) कुलाङ्गारेण=अङ्गारः दग्धकाष्ठः कुलस्य वंशस्य अङ्गारः (६तत्) तेन कुलनाशनेन कुलाधमेन (कर्त्ता-३या) सुखावहः=आवहति यः सः (आ-वह-धा+अच्) आवहः जनकः सुखस्य (६तत्) आवहः सुख-जनकः (कर्म्म-विश) जीवनोपायः=जीवनस्य प्राणानां (जीव-धा+ल्युट् ६तत्) उपायः पन्थाः (उप-इ-धा+घञ्) जीवनवृत्तिः इत्यर्थः (कर्म्म-१मा) मे=मम (सम्बन्ध विवचया ६ष्ठी) दर्शितः (दृश-धा+णिच्+कर्म्मणि-क्त, क्रिया)। तत् (अव्य) गत्वा (अव्य) तान् मण्डूकान्=अस्य ज्ञातीन् भेकान् (कर्म्म) भक्षयामि=खादामि (क्रिया)। [वाच्यान्तरं—सर्पेण व्यचिन्त्यत, मया परिणतवयसा एकः मूषकः प्राप्यते। सुखावहं जीवनोपायं अयं कुलाङ्गारः दर्शितवान्, ते मण्डूकाः भक्षयिष्यन्ते]।

एवं विचिन्त्य—भक्षिताः। एवं=इत्थं (अव्य) विचिन्त्य=आलोच्य (असमापिका क्रिया) तं गङ्गदत्तं (कर्म्म) आह (क्रिया), भो (अव्य) गङ्गदत्त (सम्बो) यदि एवं (अव्य) तत्=तर्हि (अव्य) अग्रे (अधि) भव (क्रिया) येन हेतुना (हेतौ ३या) तत्र कूपे (अधि-अव्य) गच्छावः (लट् उपु-२व) आवां इति शेषः। गङ्गदत्तः (कर्त्ता) प्राह (प्र-ब्रू-धा+लट्, क्रिया) भो (अव्य) प्रियदर्शन=प्रियं दर्शनं यस्य (बहुव्रो) प्रियदर्शननामककृष्णसर्प (सम्बो) अहं (कर्त्ता) त्वां

कि, जब सर्व्व नाश होने को है, और प्राण का सन्देह हो, शत्रु को प्रणाम करके भी प्राण और धन की रक्षा करनी चाहिए।

is said, "when any one is in danger of losing all he has or his life, he should save his wealth and life even by bowing before

(कर्म्म) सुखोपायेन (प्रकृत्यादिभ्यः इति ३या) तत्र=कूपे (अधि-करण) नेष्यामि=प्रवेशयिष्यामि (नी-धा+लृट्, क्रिया) स्थानं च=तव वासस्थानं च (कर्म्म) दर्शयिष्यामि (दृश धा+णिच्+लृट्)। परं =किन्तु (अव्य) त्वया (कर्त्ता ३या) अस्मत्परिजनः=अस्माकं (षष्ठी·तत्) परिजनः (कर्म्म-१मा) रक्षणीयः (कर्म्मणि अनीयः, क्रिया) केवलं (क्रिया-विश) यान्=मण्डूकान् (सर्व्व-कर्म्म) अहं (कर्त्ता) तव (सम्बन्धविवक्षा) दर्शयिष्यामि (क्रिया) ते=मण्डूकाः (सर्व्व-कर्म्म-१मा) एव (अव्य) भक्षणीयाः (कर्म्मणि-अनीय, क्रिया) इति (अव्य) । [वाच्यान्तरं—सः उच्यते, भूयतां, गम्यते, गङ्गदत्तेन उच्यते, मया त्वं नेष्यसे, दर्शयिष्यते, त्वं अस्मत्परिजनं न भक्षयिष्यसि, मया ये दर्शयिष्यन्ते, तान् भक्षयिष्यसि]। सर्पः (कर्त्ता) आह (क्रिया) साम्प्रतं=अधुना (अधि अव्य) त्वं (कर्त्ता) मे=मम (सम्ब) त्वं मित्रं=बन्धुः (त्वं इत्यस्य विधेय·विश) जातं=भूतं (जन धा+कर्त्तरि-क्त, अत्र विधेयप्राधान्यात् नपुंसकत्वं क्रिया)। तत्=तस्मात् (अव्य) न भेतव्यं (भी-धा+तव्य, क्रिया)। तव (वचनेन इत्यस्य कर्त्ता-षष्ठी) वचनेन=वाक्येन (वच-धा+ल्युट्, हेतौ-३या) ते=तव (सम्बो) दायादाः=ज्ञातयः (कर्म्म·१मा) भक्षणीयाः (कर्म्मणि-अनीय, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—सर्पेण उच्यते, त्वया मित्रेण जातं, न विभेः। दायादान् भक्षयिष्यामि]। एवं (अव्य) उक्त्वा=कथयित्वा (वच्-धा+क्त्वा, अव्य) विलात् (अपा) निष्क्रम्य=निर्गत्य (निर·क्रम-धा+ल्यप, अव्य)

सर्प बोला कहो कहां से पराभव हुआ है, वह बोला ज्ञातियों से। उसने भी कहा तुम कहां रहते हो, वापी, कूप, तालाव या ह्रद में।

an enemy' "By whom hast thou been insulted" enquired the serpen t. "By my own kindred, returned the frog "And where"

तं=गङ्गदत्तं (कर्म्म) आलिङ्ग्य च [आ-लिङ्ग-धा+ल्यप] प्रस्थितः=गतः (कर्त्तरि-क्त, क्रिया)। अथ=अनन्तरं—(अव्य) कूपं (कर्म्म) आसाद्य=प्राप्य (आ-सद-णिच्+ल्यप्) अरघट्टघाटिकामार्गेण=जलोत्तोलनार्थकूपनिबद्धकाष्ठमार्गेण (करण) सर्पः (प्रधाने नीहृकृषवहां इत्यनेन मुख्यकर्म्मणि-१मा) तेन आत्मना=स्वयं गङ्गदत्तेन (कर्त्ता-३या) स्वालयं=निजवासस्थानं (नीधातोः द्विकर्म्मकत्वात् गौण कर्म्म-२या) नीतः=प्रापितः=प्रवेशितः इत्यर्थः (नी-धा+कर्म्मणि क्त, क्रिया)। ततः=प्रवेशानन्तरं (प्रमी+तस्, अव्य) गङ्गदत्तेन (कर्त्ता-३या) कृष्णसर्पं (कर्म्म) कोठरे=बिले (अधि) धृत्वा=स्थापयित्वा, ते=उपद्रवकारिणः (सर्व्व, कर्म्म विण) दायादाः=ज्ञातयः (कर्म्म १मा) दर्शिताः (दृश-धा+णिच+कर्म्मणि क्त, क्रिया)। ते च-दायादाः (सर्व्व-कर्म्म-१मा) तेन=सर्पेण (कर्त्ता-३या) शनैः शनैः=क्रमशः (क्रिया-विण, अव्य) भक्षिताः=खादिताः (कर्म्मणि क्त, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—प्रस्थितवान्, सर्पं सः स्वालयं नीतवान्, गङ्गदत्तः दायादान् दर्शितवान्, तान् सः भक्षितवान्]।

अथ मण्डूकाभावे - उच्यते। अथ=दायादभक्षणानन्तरं (अव्य) मण्डूकाभावे=मण्डूकानां (षष्ठीतत) अभावः (न-भू धा+घञ्) तस्मिन् सति (भावाधिकरण-७मी) सर्पेण (कर्त्ता-३या) अभिहितं=उक्तं

तुम अपने रहने की जगह बताओ। इस ने कहा पत्थर से बंधे हुए कूप में। सांप बोला, अभी हमारे पांव नहीं हैं, वहां मैं नहीं जा सक्ता। और जो जाभी सकू तो ठैरने की जगह नहीं है। जहां बैठ तुम्हारे ज्ञातियों को मारूं। तुम जाओ, ऐसा कहा है कि जो

again asked the cobra, "is thy dwelling place, in a tank, well, pond, or lake"? He answered—"In a well, whose sides are made of stones cemented together." The snake said, "We are without

(अभि-धा-धा+भावे-क्त, क्रिया) । भद्र—साधो (सम्बो) रिपवः—अरयः (कर्म्म-१मा) निःशेषिता=निःशेषं प्रापिताः भक्षिताः इति भावः (निर्-शिष्-धा+णिच्-कर्म्मणि-क्त, क्रिया) मया इति शेषः, तत्=निःशेषत्वात् (अव्य) अन्यत्=अपरं (कर्म्म-विश) किञ्चित् (कर्म्म-विश-अव्य) भोजनं=भुज्यते यत् तत् (भुज-धा+कर्म्मणि ल्युट्) खाद्यं (कर्म्म) मे=मह्यं (सम्प्र-४र्थी) प्रयच्छ=देहि (प्र दान-धा+लोट, क्रिया), यतः=यस्मात् (अव्य) त्वया (कर्त्ता-३या) अहं (कर्म्म-१मा) अत्र=अस्मिन् स्थाने (अधि-अव्य) आनीतः=प्रापितः (कर्म्मणि क्त, क्रिया) । [वाच्यान्तरं सर्पः अभिहितवान्, रिपून् निःशेषितवान्, प्रदीयतां, त्वं मां आनीतवान्] । गङ्गदत्तः (कर्त्ता) आह (क्रिया) भद्र=साधो (सम्बो) त्वया (कर्त्ता ३या) मित्रकृत्यं=मित्रस्य बन्धोः (६तत्) कृत्यं कार्य्यं (कृ-धा+क्यप् कर्म्म-१मा) कृतं (कर्म्मणि क्त, क्रिया) ; तत्=तस्मात् (अव्य) साम्प्रतं=अधुना (अधि अव्य) अनेन एव (करण-विश) घटिकायन्त्रमार्गेण=अरघट्टघटीपथेन (करण) गम्यतां (कर्म्मणि-लोट, क्रिया) इति (अव्य) । [वाच्यान्तरं—गङ्गदत्तेन उच्यते, कृतवान्, गच्छ] । सर्पः (कर्त्ता) आह (क्रिया) भोः गङ्गदत्त (सम्बो) त्वया (कर्त्ता-३या) सम्यक्=साधु (क्रिया-विश-अव्य) न अभिहितं=कथितं (अभि-धा-धा+भावे क्त, क्रिया) । तत्र=मदीयबिले (अधि-अव्य) अहं (कर्त्ता) कथं=किंप्रकारेण (अव्य) गच्छामि (क्रिया) । अन्येन=अपरेण (कर्त्त-

---

अस्य खाया जा सके, और जो पचे, और पीछे दुख न दे, उसे ऐसाही खाना चाहिए जो अपनी भलाई चाहते हैं ।

feet, I can not, therefore, descend into it and even if that were effected I won't find a place in it remaining where I can slay

मित्यस्य कर्त्ता-३या) मदीयविलदुर्गं (कर्त्ता) रुद्धं=आक्रान्तं अधिकृत-मिति यावत् (रुध्-धा+क्त, कर्त्ता-विण) भविष्यति (विभाषा धातौ सम्भावनवचने इति सूत्रेण सम्भावनायां लृट्)। तस्मात् (हेतौ ५मी) अत्र=अस्मिन् स्थाने (अधि-अव्य) स्थितस्य (स्था-धा+कर्त्तरि क्त, सम्ब-विण) अवस्थितस्य मे=मम (सम्बन्ध विवक्षायां ६ष्ठी) स्ववर्गीयं=स्वस्य (६तत्) वर्गीयः तं (वर्ग-अ+ईयन्) स्वपचं (कर्म विण) एकैकं (कर्म-विण) मण्डूकं=भेकं (कर्म) प्रयच्छ=देहि (प्र-दा-धा+लोट्, क्रिया)। नोचेत्=अन्यथा (अव्य) सर्व्वान् अपि=अन्यान् त्वत्पक्षान् त्वामपि इति यावत् (कर्म) भक्षयिष्यामि (क्रिया) इति (अव्य)। [वाच्यान्तरं सर्पेण उच्यते, त्वं अभिहितवान्। मया गम्यते। मदीय-विलदुर्गेण रुद्धेन भूयते, स्ववर्गीयः एकैकः प्रदीयतां। सर्व्वे भक्षयिष्यन्ते]। तत् (कर्म) श्रुत्वा=आकर्ण्य (असमापिका क्रिया) गङ्गदत्तः (कर्त्ता) व्याकुलमना=व्याकुलं मनः यस्य सः (बहुव्री) सन् (मनस् अ+पुं १मा-१व, कर्त्ता-विण) व्यचिन्तयत् चिन्तितवान् (क्रिया)। अहो (खेद अव्य) सर्पं (आनयता इत्वस्य कर्म) आनयता=गृहं प्रवेशयता (आ-नी धा+शतृ-३या, कर्त्ता विण) मया (कर्त्ता-३या) सर्पं आनीय इत्यर्थः एतत् किं कृतं (कर्म्मणि क्त, क्रिया) न भद्रं कृतं इत्यर्थः। तत् (अव्य) यदि (अव्य) निषेधयिष्यामि=निवारयिष्यामि, (नि-सिध-धा--णिच्+लृट्, क्रिया), तत्=तर्हि (अव्य) सर्व्वान् एव (कर्म) भक्षयिष्यति

गंगदत्त बोला अजी तुम आओ में सुख से तुमें वहां ले जाऊंगा। और उस के भीतर जल के पास एक सुन्दर कोटर है, उसमें बैठ के तुम अनायास से ज्ञातियों को मार सकोगे। यह सुन सर्प ने सोचा, मैं

thy relatives. Therefore go away. It is said. He who desires good to himself must take such food as he can devour and

(क्रिया)। अथवा=किम्वा (अव्य) युक्तं=साधु (क्रिया-विश) उच्यते=कथ्यते (वच धा+भावे-लट, क्रिया) [वाच्यान्तरं—गङ्ग-दत्तेन व्याकुलमनसा व्यचिन्त्यत। अहं ज्ञातवान्। निषेधयिष्यते; सर्व्वे भक्षयिष्यन्ते]।

य: इति। अन्वयः। यः आत्मनः वीर्य्याभ्यधिकं अमित्रं मित्रं कुरुते, स स्वयं हि विषभक्षणं करोति, सन्देहः न।

व्याख्या। यः=जनः (कर्त्ता) आत्मनः=स्वस्मात् (अपा) वीर्य्याभ्यधिकं=वीरस्य भावः (वीर-अ+ष्यण) वीर्य्य-शौर्य्यं तेन (३तत्) अभ्यधिकं उत्कृष्टं आत्मनः समधिकबलसम्पन्नं इत्यर्थः (कर्म्म-विश) अमित्रं=न मित्रं (नञ् तत्) शत्रुं (कर्म्म) मित्रं=बन्धुं (विधेय-विश) कुरुते (कृ-धा+लट १पु-१व, क्रिया), सः=जनः (सर्व्व-कर्त्ता) स्वयं (अव्य) विषभक्षणं=विषस्य (६तत्) भक्षणं (भक्ष-धा+ल्युट) विष-पानं (कर्म्म) करोति (क्रिया), सन्देहः=संशयः (सम्-दिह-धा+अल, कर्त्ता) न=अत्र विषपान विषये सन्देहः नास्ति (अव्य) बलवता शत्रुणा सह सुश्लिष्टेन सन्धिनापि न सन्दध्यात् तेन ध्रुवं मरणं भवेदिति भावः। [वाच्यान्तरं—येन क्रियते, तेन क्रियते, सन्देहेन न भूयते]।

तत्=तस्मात् (अव्य) प्रतिदिनं=दिने दिने (वीप्सार्थे-अव्ययी-भावः) प्रत्यहं (अधि-अव्य) एकं (कर्म्म-विश) सुहृदं=बन्धुं स्वव-र्गीयं मण्डूकं इत्यर्थः (कर्म्म) अस्य=सर्पस्य (सम्बन्धविवक्षया ६ष्ठी)

तो वृद्ध हुआ हूं, कभी किसी ढब से एक चूहा मिल जाता है। इस कुलांगार ने सुख की वृत्ति दिखाई है। अब जा के मेंड़कों को खाऊं।

devouring can well digest and which will do him good in the end."

प्रयच्छामि=ददामि (प्र-दान धा+लट, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—एकः सुहृत् प्रदीयते]। तथाच (श्लोक)।

सर्व्वनाशे इति। अन्वयः। पण्डितः सर्व्वनाशे समुत्पन्ने (सति) अर्द्धं त्यजति, अर्द्धेन कार्य्यं कुरुते सर्व्वनाशो हि दुस्तरः।

व्याख्या। पण्डितः=पण्डा बुद्धिः विद्यते यस्य (पण्डा-अ+इतच्, पण्डे षण्डे धियि स्त्री स्यात् इति मेदिनी) बुद्धिमान् (कर्त्ता) सर्व्वनाशे=सर्व्वेषां (६तत्) नाशः (नश-धा+घञ) सर्व्वसम्पत्ध्वंसः तस्मिन् (भावाधिकरण) समुत्पन्ने=जाते उपस्थिते सति इत्यर्थः (सम्-उत्-पद-धा+कर्त्तरि-क्त, अधि-विण) अर्द्धं=सम्पत्तेः अर्द्धभागं (कर्म्म) त्यजति=मुञ्चति। (त्यज-धा+लट, क्रिया)। अर्द्धेन=अपरार्द्धभागेन (करण) कार्य्यं (कर्म्म) कुरुते (कृ-धा+लट्, क्रिया)। हि=तथाहि (अव्य) सर्व्वनाशः (प्रातिपदिकार्थे-१मा) दुस्तरः=दुःखेन तीर्य्यते असौ (दुर-तृ-धा+कर्म्मणि+खल विण) अर्द्धत्यागे न कृते सर्व्वेषां एव नाशः स्यात् इति भावः। [वाच्यान्तरं—पण्डितेन त्यज्यते, अर्द्धेन क्रियते]।

नेति। अन्वयः। मतिमान् नरः स्वल्पस्य कृते न भूरि नाशयेत, स्वल्पात् यत् भूरिरक्षणं एतत् एव हि पाण्डित्यं।

व्याख्या। मतिमान्=मतिः अस्य अस्ति इति (मन्-धा+क्ति=मति-अ+मतुप्) बुद्धिमान् (कर्त्ता-विण) नरः=मनुष्यः (कर्त्ता) स्वल्पस्य=

यह सोच उसने कहा कि, ऐ गंगादत्त जी ऐसा है तो, आगे चल कि, वहां हम जाएं। गंगादत्त ने कहा ऐ प्रियदर्शन मैं तुमें सुख से वहां ले जाऊंगा, और जगह दिखा दूंगा। पर मेरे परिवार की रक्षा

Gangadatta said, "Come with me and I shall make thee enter the well by easy means. Thou mayest put up in a nice cavity, which is in the water and kill my kindred with ease."

सु-अति अल्पं (कर्म्म-धा) तस्य अत्यल्पस्य (सम्बी) कृते=निमित्ते (अव्य) भूरि=अधिकं (कर्म्म २या) न नाशयेत् (नश-धा+णिच्+विधि, क्रिया) छागस्य मङ्गलार्थं महिषवलिदानं अनुचितमिति भावः। स्वल्पात्=स्वल्पं परित्यज्य (ल्यप् लोपे-५मी) यत् (सर्व्व-विण-१मा-१व) भूरिरक्षणं= अधिकवस्तुनः रक्षा (रक्ष-धा+ल्युट्, प्रातिपदिकार्थे-१मा) एतत् एव (सर्व्व विण) हि (निश्चये अव्य) पाण्डित्यं=पण्डितस्य कर्म्म (पण्डित-श+ष्यण्, प्रातिपदिकार्थे १मा)। [वाच्यान्तरं—मतिमता नरेण भूरि नाश्यते]।

२४५ एवं—भक्षयति । एवं=इत्थं (अव्य) निश्चित्य= स्थिरीकृत्य (निर्-चि-धा+ल्यप्, अव्य) नित्यं=प्रतिदिनं (अत्यन्तसंयोगे-२या-अव्य) एकैकं=एकः एकः (वीप्सायां द्विवचनं) तं एकमेव (कर्म्म) आदिशति=आज्ञापयति तद्भक्षणार्थं नियोजयति, इत्यर्थः (आ-दिश-धा+ लट्, क्रिया)। सः अपि=सर्पः अपि (कर्त्ता) तं=आदिष्टं मण्डूकं (कर्म्म) भक्षयित्वा=भुक्त्वा (असमापिका क्रिया) तस्य=मण्डूकस्य (सम्ब) परोक्षे=अक्ष्णोः परं परोक्षं (अव्ययी) तस्मिन् (तृतीयासप्तम्योर्बहुलं इति बहुलग्रहणात् सप्तम्यां न अम्भावः) अगोचरे (अधि) अन्यान् अपि (कर्म्म) भक्षयति=खादति (क्रिया)। [वाच्यान्तरं=एकैकः आदिश्यते, अन्येऽपि भक्ष्यन्ते]।

करनी। केवल मैं तुमे जिन को दिखा दूंगा उनही को खाना। सर्प ने कहा अब तुम मेरे मित्र भए। अब डरो मत। तुमारी ही बात से तुमारे ज्ञातिओं को खाऊंगा।

Having heard this the snake thought thus. „I am grown old It is hard for me now to get even a mouse. This, the disgrace of his race, shewed me a comfortable way of obtaining my livelihood. Let me go then, and feed on his species."

अथान्यदिने—विरराम। अथ=अन्यान्यमण्डूकभक्षणानन्तरं (अव्य) अन्यदिने=अन्यत् दिनं (कर्म्म धा) तस्मिन अपरदिवसे एकदा इत्यर्थः (अधि) तेन=सर्पेण (कर्त्ता ३या) अपरान्=अन्यान् (कर्म-विश) मण्डूकान् (कर्म्म) भक्षयित्वा (असमा) गङ्गदत्तसुतः=श्रूयते असौ (सु-धा+कर्म्मणि-क्त) पुत्रः गङ्गदत्तस्य सुतः (कर्म्म-विश) यमुनादत्तः= यमुनया (३तत्) दत्तः (दा-धा+कर्म्मणि-क्त, कर्म्म १मा) तन्नामकः भेकः भक्षितः=कवलितः (कर्म्मणि-क्त, क्रिया) तं यमुनादत्तं (सर्व्व-कर्म्म) भक्षितं=कवलितं (कर्म्मणि क्त, कर्म्म विश) मत्वा=निश्चित्य ज्ञात्वा (मन्-धा-क्त्वा, अव्य) गङ्गदत्तः (कर्त्ता) तारस्वरेण=तारः स्वरः (कर्म्मधा उच्चैःस्वरेण (प्रकृत्यादिभ्यः इति ३या) धिक् धिक (अव्य वीप्सार्थः द्विर्भावः) प्रलापपरः=प्रलापः विलापः (प्र-लप्-धा+घञ) तस्मिन् (७तत्) परः रतः धिक् धिक इति उक्त्वा विलापं कुर्व्वन् इति भावः, कथञ्चित् अपि=केनापि प्रकारेण (अव्य) न विरराम=न निवृत्ते नियतमेव विललाप इत्यर्थः (वि-रम-धा+लिट्, क्रिया)। [वाच्यान्तरं— स गङ्गदत्त-सुतं यमुनादत्तं भक्षितवान्। गङ्गदत्तेन प्रलापपरेण न विरेमे]।

अथ गच्छता—क्रियतां। अथ=अनन्तरं (अव्य) गच्छता (गम-धा+शतृ-३या विश) कालेन=गच्छति काले इत्यर्थः (अववर्गे ३या) सकलं अपि (कर्म्म-विश) मण्डूककुलं=मण्डूकस्य ? (६तत्) कुलं

यह काठ के बिल से निकल उसी आलिङ्गन कर उस के साथ चला, पीछे कुए के पास पहुंच के उस अरघट की राह से उस सांप को वह अपने घर में ले गया। बाद उसके काले सांप को कोटर में रख के उन

Having thought this, he said "Gangadatta, if this be the case, then proceed on, so that we can reach the place." Gangadatta replied, O Priyadarsan, I shall take thee there

वंश: (कर्म्म) कवलितं = भक्षितं (क्रिया, कवल-अ-णिच् = कवलि-नाम-धा + कर्म्मणि-क्त) गङ्गदत्त: (कर्त्ता) केवलं (क्रिया-विश) गङ्गदत्त: एक: एव इत्यर्थ: (कर्त्ता-विश), तिष्ठति = वर्त्तते-जीवतीति यावत् (स्था-धा + लट, क्रिया)। ततः = तदनन्तरं (अव्य) प्रियदर्शनेन = तन्नामक-कृष्णसर्पेण (कर्त्ता ३या) भणितं = कथितं (भण-धा + भावे क्त, क्रिया)। भो: गङ्गदत्त (सम्बो) अहं = (कर्त्ता) बुभुक्षित: = क्षुधित: (भुज-धा + सन् = बुभुक्ष धा + ङ = बुभुक्षा + अ + इतच् - अहं इत्यस्य-विश) सर्व्वे मण्डूका: (कर्म्म) निःशेषिता: भक्षिता: (निर-शिष-धा + कर्म्मणि क्त: क्रिया) मया इति शेष:। यत: = यस्मात् (अव्य) त्वया (कर्त्ता-३या) अत्र = अस्मिन् कूपे (अधि-अव्य) अहं (कर्म्म-१मा) आनीत: (कर्म्मणि क्त, क्रिया) तत् = तस्मात् (अव्य) मे = मह्यं (सम्प्र ४र्थी) किञ्चित् (कर्म्म विश, अव्य) भोजनं = आहार: (कर्म्म १मा) दीयतां (दा-धा + कर्म्मणि-लोट, क्रिया)। [वाच्यान्तर'—मण्डूककुलं भक्षितवान्, एकेन गङ्गदत्तेन स्थीयते, प्रियदर्शन: भक्षितवान्, मया बुभुक्षितं (अथवा बुभुक्षितेन भूयते, सर्व्वान् मण्डूकान् निःशेषितवान्, देहि भोजनं त्वं मां आनीतवान्] स: = गङ्गदत्त: (कर्त्ता) आह (क्रिया) भो: मित्र = सखे (सम्बो) मया (इतो-३या) अवस्थितेन = वर्त्तमानेन मयि जीवति

ज्ञातियों को दिखा दिया। उस ने उन को आहिस्ते खाडाला। अन-न्तर मेड़कों के हो जाने पर सांप ने कहा। हे भद्र तुमारे रिपु सब होगए अब मुझे कुछ भोजन दो, क्यों कि, तुम मुझको यहां लाए हो। गङ्गदत्त ने कहा कि भद्र तुम ने मित्र का काम किया, अब तुम इस

with great ease and show thee the place, but thou must spare those of my own family. These only are to be eaten, whom I shall show thee." The snake replied "Thou hast become my

इत्यर्थः (अव-स्था-धा+क्त, विण-२या) अत्र अस्मिन् (अधि-विण-अव्य) विषये=व्यापारे तव भोजनविषये इति यावत् (अधि) त्वया (कर्त्ता-३या) का अपि (सर्व्व-कर्म्म-विण) चिन्ता (कर्म्म-१मा) न कार्य्या (कृ-धा+ण्यत्, क्रिया) चिन्तया अलं इत्यर्थः, तत् यदि (अव्य) मां (कर्म्म) प्रेषयसि (प्र-इष-धा+णिच्+लट् २पु १व, क्रिया) ततः=तर्हि (अव्य) अन्यकूपस्थान्=अन्यः कूपः (कर्म्मधा) तस्मिन् तिष्ठन्ति (उप-पद) ये ते (अन्य-कूप-स्था-धा+ड,) अपरकूपे स्थितान् (कर्म्म-विण) अपि (अव्य) मण्डूकान् (कर्म्म) विश्वास्य=प्रत्याय्य तेषां विश्वासं उत्पाद्य इत्यर्थः (वि-श्वस-धा+णिच्-ल्यप्, अव्य) अत्र=अस्मिन् कूपे (अधि) आनयामि (आ-नी-धा+लट, क्रिया)। [वाच्यान्तरं— तेन उच्यते, त्वं कामपि चिन्तां कुर्य्याः अहं प्रेष्यें, अन्यकूपस्थाः मण्डूकाः आनीयन्तें]। सः=सर्पः (कर्त्ता) आह (क्रिया), त्वं (कर्म्म-१मा) तावत् (वाक्यालङ्कारे अव्य) मम (अभक्ष्य इत्यस्य कर्त्ता-षष्ठी) अभक्ष्यः= न भक्ष्यः भक्षणानर्हः (भक्ष्य-धा+अर्हार्थे यत्) भोजनस्य अनुपयुक्तः इत्यर्थः (क्रिया)। भ्रातृस्थाने=भ्रातुः स्थानं (६तत्) तस्मिन् भ्रातृपदव्यां (अधि) वृत्तः इति शेषः त्वं भ्रातृतुल्यः इति यावत्। तत् यदि (अव्य) एवं (कर्म्म-अव्य) करोषि (क्रिया) तत्=तर्हि (अव्य) साम्प्रतं= इदानीं (अधि-अव्य) पितृस्थाने (अधि) भवसि पितृतुल्यः जातः इति यावत्, (क्रिया), तत्=तस्मात् (अव्य) एवं=इत्थं (अव्य) क्रियतां

घाटिका यन्त्र की राह चली जायी। सर्प बोला तुम ने यह बात अच्छी नहीं कही। मैं कैसे वहां जाऊं। मेरे बिल रूप किले को और ने

friend now, so thou hast no cause to fear. Thy relations are my food by thy words" So saying, he crawled out of his hole and after embracing him went on with him. Then having been to

(कर्म्मणि-लोट, क्रिया) इति (अव्य)। [वाच्यान्तरं—तेन उच्यते, क्रियते, भूयते, एवं कुरु]।

२४—२५ पृष्ठा । सोऽपि—गम्यतामिति। सः अपि=गङ्गदत्तः अपि (कर्त्ता) तत्=सर्पवाक्यं (कर्म्म) आकर्ण्य=श्रुत्वा (असमापिका क्रिया) अरघट्टघाटिकां (कर्म्म) आश्रित्य=अधिष्ठाय (आ-श्रि-धा+ल्यप, अव्य) विवधदैवतोपकल्पितपूजोपयाचितः=विविधाः (कर्म्मधा)-दैवताः ताभ्यः (४तत्) उपकल्पितानि विरचितानि अर्पयितुं मनसा सङ्कल्पितानि इति यावत् (उप-क्लृप-धा-णिच+कल्पि-धा-क्त) पूजानां (६तत्) उपयाचितानि पूजोपचाराः वलयः इति यावत् येन सः (बहुव्री) निजप्राणरक्षणाय देवताभ्यः पूजां प्रतिश्रुत्य इति यावत् (कर्त्ता-विश) अस्मात् अपा-विश) कूपात् (अपा-५मी) विनिष्क्रान्तः=विनिर्गतः (वि-निर-क्रम-धा+कर्त्तरि क्त, क्रिया)। प्रियदर्शनः अपि (कर्त्ता) तदागमनकाङ्क्षया—तस्य गङ्गदत्तस्य (६तत्) आगमनं प्रत्यावर्त्तनं तस्य (६तत्) आकाङ्क्षा इच्छा तया (आ-काङ्क्ष-धा+ङ, स्त्रियां आप इेती-३या)

ने अधिकार किया होगा इस लिए मैं यहां रहूंगा और तुम अपने घर से एक २ मेंडक दो, नहीं तो सभों को खाऊंगा। यह सुन गंगादत्त ने व्याकुल मन हो सोचा कि, मैं ने इस सर्प को ला के क्या किया, जो मने करता हूं तो सभों को खाएगा। अथवा यह ठीक कहा है कि, जो अपने से बड़े बलवान् अमित्र को मित्र करता है, वोह आपही विष खाता है इस से सन्देह नहीं; इस लिए इसी एक एक मित्रं हूं।

the well, the snake was taken to his own habitation by means of that water-machine. After this Gaugadatta placed him in a hole and showed him his relatives, all of whom were eaten by the snake one after the other. Then the snake for want of frogs told him, "well, thy enemies are all over, so give me

तत्रस्थः=तत्र तस्मिन् कूपे तिष्ठति यः सः (तत्र-स्था-धा+ड, कर्त्ता-विण) प्रतीक्षमाणः=प्रतिपालयन् सन् (प्रति-ईक्ष-धा+शानच्, कर्त्ता-विण) तिष्ठति=वर्त्तते (स्था-धा+लट, क्रिया)। अथ=अनन्तरं (अव्य) गङ्गदत्ते (भावाधिकरण) चिरात्=बहुकालं (अव्य) अनागते=न प्रत्यागते (कर्त्तरि-क्त, अधि विण) प्रियदर्शनः (कर्त्ता) अन्यकोटरवासिनीं= अन्यत् कोटरं(कर्मधा)तस्मिन् वसति या सा (वस-धा+णिन् कर्म्म-विण) गोधां=गोधिकां (कर्म्म) उवाच=कथयामास (वच्-धा+लिट्-प्रपु १व, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—विविधदेवतोपकल्पितपूजोपयाचितेन विनिक्रान्तं, प्रियदर्शनेन तत्रस्थेन प्रतीक्षमाणेन स्थीयते, प्रियदर्शनेन अन्य-कोटरवासिनी गोधा ऊचे] भद्रे=सौम्ये (सम्बो) स्तोकं=अल्पं (कर्म्म विण) साहाय्यं=सहायस्य भावः (कर्म्म १मा) क्रियतां (कर्म्मणि-लोट-क्रिया)। यतः यस्मात् (अव्य) गङ्गदत्तः (कर्म्म-१मा) ते= तव (क्तस्य च वर्त्तमाने इति कर्त्तरि-षष्ठी) चिरपरिचितः=चिरं परिज्ञातः (परि-चि-धा+वर्त्तमाने-क्त), तत्=तस्मात् (अव्य) कुत्रचित्=कस्मि-न्नपि (अधि-विण-अव्य) जलाशये=आशेते अस्मिन् आशयः स्थानं (आ-

सर्व्वनाश होने की हालत में पण्डित आधा त्याग करते हैं और आधे से आपना काम करते हैं क्यों कि, सर्व्वनाश बड़ा दुस्तर है। बुद्धिमान् थोड़े के लिए अधिक का नाश नहीं करते उसी को पण्डिताई कहते हैं कि, थोड़े से अधिक वचाया जाए।

यह निश्चय कर नित एक एक के लिए आदेश कर दिया, वह उसको खाने पीछे उसी के आड़ में औरों को भी खाया करता था।

some other food, as I am taken here by thee. Gangadatta replied "Thou hast done a friendly duty, thou canst go out now by means of this water-machine," The snake replied "O Gangadatta, thou hast not spoken very well: how can I go

श्री-धा+अधि-अल्) जलानां (षष्ठीतत्) आश्रयः तस्मिन् सरसि (अधि) प्रविश्य (प्र-विश-धा+ल्यप्) तत्सकाशं=तस्य (६तत्) सकाशं समीपं (कर्म्म) गत्वा (असमापिका क्रिया) मम (सन्देशं इत्यस्य कर्त्ता ६ष्ठी) सन्देशं=वार्त्तां (सम्-दिश-धा+अल, कर्म्म) कथय=ब्रूहि (कथ-धा+णिच्+लोट, मपु-१व, क्रिया)। यत् (क्रिया-विश) एकाकिना अपि (कर्त्ता-विश) भवता (कर्त्ता-३या) द्रुततरं=शीघ्रं (क्रिया-विश) आगम्यतां (भावे-लोट क्रिया) यदि=यद्यपि (अव्य) अन्ये=अपरे (कर्त्ता-विश) मण्डूकाः (कर्त्ता) न आगच्छन्ति (क्रिया)। अहं=सर्पः (कर्त्ता) त्वया=गङ्गदत्तेन (विना योगे ३या) विना (अव्य) अत्र=अस्मिन् कूपे (अधि) वस्तुं=स्थातुं=(वस-धा+तुमुन्, अव्य) न शक्नोमि=असमर्थोऽस्मि (शक+धा+लट, क्रिया)। [वाच्यान्तरं कुरु, त्वं गङ्गदत्तं परिचिनोषि, सन्देशः कथ्यतां, आगच्छतु एकाकी भवान्, अन्यैः मण्डूकैः नागम्यते। मया न शक्यते]। यदि (अव्य) अहं (कर्त्ता) तथा=तादृशं अन्यमण्डूकानां इव इत्यर्थः (अव्य) तव (सम्ब) विरुद्धं=विपरीतं (क्रिया-विश) आचरामि=व्यवहरामि त्वां भक्षयामि इति यावत्, तत्=जन्मजन्मार्जितं (कर्म्म-विश) सुकृतं=पुण्यं (सु-कृ-धा+

पीछे एक दिन उस ने और मेंड़कों को खा के गङ्गदत्त के बेटे यमुनाके को भी खाडाला, उस को खाडाला जान् के गङ्गदत्त चिल्ला के अपनेतईं धिक्कार देके रोनेलगा, किसी तरह रुका नहीं, कुछ दिनो में उस ने सबमेंड़कों को खाडाला केवल एक गंगदत्त रहगया। तब प्रियदर्शन ने कहा ऐ गंगदत्त मुझे भुख लगी है। सब मेंड़क तो हो

there, my fort of that hole might have been taken possession of by some other. I must remain here and so you must allow me frogs from thy own family one after another, otherwise I shall devour all.

भावे-क्त, अन्तरे योगे २या) अन्तरे=विना (अव्य) मया (कर्त्ता) विधृतं (विधृ+त, क्रिया) जन्मजन्मार्जितपुण्यं मम पणभूतमस्तु। दोषे सति तस्य नाशः मे दण्डः भवेत् इति भावः। [वाच्यान्तरं—मया आचर्य्यते, अहं विधृतवान्]। गोधा अपि (कर्त्री) तद्वचनात्=तस्य (६तत्) वचनं (वच-धा+ल्युट) तस्मात (हेतौ ५मी) गङ्गदत्तं (कर्म्म) द्रुततरं=शीघ्रतरं (क्रिया-विश) अन्विष्य=अनुसन्धाय (अनु-इष-धा+ल्यप) आह (क्रिया), भद्र=साधो (सम्बो-विश) गङ्गदत्त (सम्बो) सः (सर्व्व-विश) तव (सम्ब) सुहृत्=बन्धुः (कर्त्ता-विश) प्रियदर्शनः=तन्नामकः सर्पः (कर्त्ता) तव (सम्ब) मार्गं=पन्थानं (कर्म्म) समीक्षमाणः=प्रतिपालयन् (सम्-ईक्ष धा+शान) कर्त्ता-विश) तिष्ठति=

गए। अब मुझे कुछ भोजन दो क्यों कि, तुम मुझ को यहां लाए हो। उस ने कहा ऐ मित्र मेरे रहते इस विषय में कुछ चिन्ता न करो। मुझे भेजो तो मैं और और कूप के मेड़कों को उन का विश्वास उत्पन्न कर यहां लाऊं, तुम मेरे अभक्ष्य हो, तुम मेरे भाई हो, और जो अब

Or it is rightly said:—" Whoever makes friendship with one stronger than himself, there is no doubt that he takes poison for himself (i e, surely he comes to a miserable end). There- fore I shall give him every day one of my relatives"

"For it is said:— In time of great danger wise men give up half of what they had (if they can not save the whole) and do their work with that half, because the destruction of the whole is unbearable. Wise men do not suffer much to be destroyed for the sake of a little; for it is real wisdom to save much by giving up a little."

He then permitted the serpent to eat one frog every day. The serpent devouring one frog began immediately after to feed on the others without his knowledge.

वर्त्तते (क्रिया) । तत्=तस्मात् (अव्य) शीघ्रं=द्रुतं (क्रिया-विश) गम्यतां (गम-धा+कर्म्मणि-लोट, क्रिया) । [वाच्यान्तरं गोधया उच्यते तेन तत्र सुहृदा प्रियदर्शनेन समीक्षमाणेन स्थीयते, गच्छ] । तत्= कार्म्म-२या) आकर्ण्य श्रुत्वा (आ-कर्ण-धा+णिच+ल्यप) गङ्गदत्तः (कर्त्ता) आह (क्रिया) । [वाच्यान्तरं—गङ्गदत्तेन उच्यते] ।

ऐसा करो तो मेरे पिता को बराबर होगे । तो ऐसा करो. वह भी यह सुन अरघट की राह से देवतायों को वहुत मन्नत मनाता हुया उस कुए से निकल [illegible] और प्रियदर्शन उस को आस से वहां उस को राह देखता रहा । जब गंगदत्त वहुत दिनोंतक नहीं आया तब दूसरे कोटर को रहने वाली गोधा से कहा कि, भद्रे कुछ सहायता करो । क्यों कि, गंगदत्त से तेरा परिचय वहुत दिनों का है, किसी जलाशय में उस के पास जा के मेरी खबर दे । कि, जो और मेड़क न आवें तो आप

On another day the snake having eaten up the other frogs, swallowed Gangadatt's son, by name Jamunadatta. Upon this Gangadatta lamented much and aloud and nothing could make him cease from it.

In a short time after this, the snake devoured all the frogs of the well, excepting Gangadatta himself. Then Priyadarsan said—"My good Gangadatta, I am hungry ; the race of frogs is extinct. Do therefore supply me with something to feed on for thou hast brought me here." Gangadatta replied—"Friend be not uneasy abont the matter as long as I am alive. If you permit me, I can by gaining their confidence, bring hither the frogs of another well." The snake said "Thou art to me even as a brother, so that I cannot feed on thee. If thou do as thou sayest, thou shalt be like a father. Therefore act up to thy own proposal"

Gangadatta on hearing this, issued out of the well by the help of the water-raising machine, thinking within his mind to

बुभुक्षितः इति । अन्वयः । बुभुक्षितः (जनः) किं पापं न करोति । क्षीणाः जनाः निष्करुणाः भवन्ति । भद्रे प्रियदर्शनस्य आख्याहि । गङ्गदत्तः कूपं पुनः न एति ।

व्याख्या । बुभुक्षा संजाता अस्य (बुभुक्षा-शब्द+इतच, अथवा सनन्त भुज-धा+क्त) क्षुधितः (कर्त्ता-विश) किम् (कर्म्म-विश) पापं = दुष्कर्म्म (कर्म्म) न करोति=न सम्पादयति (क्रिया) । क्षीणाः=दुर्बलाः (क्षी-धा-क्त, कर्त्ता-विश) नराः (कर्त्ता) निष्करुणाः=निर् नास्ति करुणा दया येषु (बहुव्री) न दयापात्राणि (कर्त्ता-विश) भवन्ति (क्रिया) क्षीण-मनुष्येषु न कोऽपि दयां कुर्व्वन्ति इति भावः अथवा भोजनाभावात् क्षीण-देहाः पुरुषा निर्दया भवन्ति, क्षुधाक्षीणशरीरात् प्रियदर्शनात् कुतो मे निस्तारः इत्यर्थः । भद्रे=साधो गोधि (सम्बो) प्रियदर्शनस्य=तन्नामक-

---

एकलेही चले आईए मैं तुमारे बिन यहां नहीं रहसक्ता । मैं जो कुछ विरुद्धाचरण करूं तौ मेरा सारा पुण्य जाता रहैगा । गोधा ने उस की बात से गंगदत्तको झट खोज कहा कि, भद्र वह तेरा मित्र प्रियदर्शन तेरी राह देख रहा हैं, जलदी चल ।

offer sacrifices to several gods for his escape from the well. Priyadarsana remained there in expectation of his return. Having waited long for the arrival of Gangadatta, the snake thus said to a lizard, who occupied another cavity of the well—"Good freind ! Do me this favour, seek out Gangadatta, who has been known to thee for a longtime in some other well and tell him, that if other frogs do not come he should return alone immediately and that without him I cannot live here. Tell him also that if I injure him, all my virtues of this life shall be his" The lizard did as he was requested, and having sought out Gangadatta said to him "Good Gangadatta thy friend Priyadarsana is anxiously expecting thy return. Therefore come quickly."

सर्पस्य मम वम्यं इत्यर्थः (कर्म्मणि-६ष्ठी विवक्षावशात्) आख्याहि= ब्रूहि (आ-ख्या-धा+लोट-२पु-१व, क्रिया)। गङ्गदत्तः (कर्त्ता) कूपं (कर्म्म) पुनः=(अव्य) न एमि=न गच्छामि (इ-धा+लोट-३पु-१व, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—बुभुक्षितेन पापं न क्रियते, क्षीणैः जनैः निष्करुणैः भूयते, आख्यायतां, गङ्गदत्तेन कूपः न इयते]। अत्र उपेन्द्र-वज्रेन्द्रवज्रयोः उपजातिवृत्तम् ।

शशकपिञ्जलयोः ।

शशश्च कपिञ्जलश्च तौ (द्वन्द्) तयोः (सम्ब) उपाख्यानं इति शेषः । कपिञ्जलः कस्यचित् चटकस्य नाम ।

क्षुद्रमिति । अन्वयः । पुरा न्यायान्वेषणतत्परौ उभौ अपि शशकपिञ्जलौ क्षुद्रं अर्थपतिं प्राप्य क्षयं प्राप्तौ ।

यह सुन गंगदत्त ने कहा कि, भूखा कौन पाप नहीं कर सक्ता है, क्षीण पुरुष निर्दय होते हैं, हे भद्र प्रियदर्शन से कहना कि, गंगदत्त फिर कुए में नहीं आता।

On hearing this Gangadatta replied :—

"What sin cannot be committed by one who is hungry ? He that is weak is cruel. Good friend, tell Priyadarsana that Gangadatta is not going back to the well"

न्याय के चाहने वाले शशक कपिञ्जल दोनों एक छोटे विचारपति को पा के नाश प्राप्त हुए थे।

In the days of yore a hare and a sparrow eager to have justice done to them, met with their end from a cruel cat

व्याख्या। पुरा=पूर्व्वस्मिन् काले (अधि-अव्य) न्यायान्वेषणतत्परौ= न्यायस्य (नी-धा-घञ्, ६तत्,) अन्वेषणे (अनु-इष-ल्युट, ७तत्) तत्-परौ विचारप्रार्थिनौ (कर्त्ता), उभौ अपि—द्वौ अपि (कर्त्ता-विण) शशकपिञ्जलौ (कर्त्ता) क्षुद्रं=नीचप्रकृतिकं (कर्म्म-विण) अर्थपतिं अर्थस्य पतिः तं=विचारकर्त्तारं (कर्म्म) प्राप्य=लब्ध्वा तत्समीपं गत्वा इत्यर्थः (प्र-आप्-धा+ल्यप्) क्षयं विनाशं (चि-धा+अल, कर्म्म) प्राप्तौ= विनष्टौ इत्यर्थः (प्र-आप धा+क्तर्त्तरि-क्त, क्रिया)। वाच्यान्तरं—न्याया-न्वेषणतत्पराभ्यां उभाभ्यां शशकपिञ्जलाभ्यां क्षयः प्राप्तः]।

२५-२६ पृष्ठा। अस्ति—गतः। अस्ति=प्रसिद्धे (अव्यय) कस्मिंश्चित् (अव्य-अधि-विण) वृक्षे (अधि) पुरा=पूर्व्वकाले (अधि) अव्य), अहं=काकः (कर्त्ता) वसामि=तिष्ठामि (वस-धा+लट, उपु १व, क्रिया) तत्र=वृक्षे (अधि-अव्य) अधस्तात्=निम्नदेशे (अधस्-श +तातिल, अव्य) कोटरे=गर्त्ते (अधि) कपिञ्जलः नाम चटकः (कर्त्ता) प्रतिवसतिस्म=तिष्ठतिस्म (स्मयोगे अतीत)। [वाच्यान्तरं—मया उष्यते, कपिञ्जलेन नाम चटकेन प्रत्युष्यतेस्म]। अथ सदा एव सर्व्वस्मिन् एव समये (सर्व्व श+दा, अधि-अव्य) अस्तमनवेलायां=सूर्य्यास्तगमन-समये (अस्तम्-अन-धा-+अल, अधि) आगतयोः=तत्र उपस्थितयोः आवयोः (कालः इत्यनेन सह सम्ब) अनेकसुभाषितगोष्ठ्या=अनेकानि

किसी पेड़ पर मैं (काक) रहता था। उस के नीचे एक कोटर में कपिंजल नाम एक चटक रहता था। सूर्य्य के अस्त आनेके वक्त बहुत तरह की मीठी बातें देवर्षि ब्रह्मर्षि और राजर्षियों की पुरानी कथा

A crow says "It is well known, that in ancient days, I built my nest on a certain tree. A sparrow, Kapinjal, by name, used to live in a hollow of that tree. We both used

बहूनि सुन्दराणि भाषितानि आलापाः (सु-भाष-धा+भावे-क्त) तेषां गोष्ठी सभा तया (६तत्, समज्या परिषद् गोष्ठी सभा समितिः संसद इत्यमरः) एकत्रमिलितयोः आवयोः विश्रब्धालापेन इत्यर्थः, देवर्षिब्रह्मर्षि-राजर्षिपुराणचरितकीर्त्तनेन च=देवेषु ऋषयः (७तत्) देवर्षयः, ब्रह्माणः च ते ऋषयः श्चेति ब्रह्मर्षयः (कर्म्मधा), राजानः च ते ऋषयः श्चेति (कर्म्मधा) राजर्षयः, देवर्षयश्च ब्रह्मर्षयश्च राजर्षयश्च (द्वन्द्व) तेषां पुराणानि पुराकाले भवानि चरितानि (कर्म्मधा, चर-धा+भावे-क्त) तेषां कीर्त्तनं (६तत्, कीर्त्त-धा+ल्युट्, करण) देवर्षिप्रभृतीनां गुणानुवादेन इत्यर्थः, पर्य्यटनदृष्टानेककौतूहलप्रकथनेन=पर्य्यटनेन (३तत्) दृष्टानि अनेकानि कौतूहलानि (कर्म्मधा) तेषां (६तत्) प्रकथनं तेन (परि-अट-धा=ल्युट=पर्य्यटनं; दृश-धा+क्त=दृष्टः; कुतूहलमेव कौतूहलं कुतूहल-अ+स्वार्थे-अण; प्र-कथि-धा+ल्युट्=प्रकथन, करण) पथि गच्छद्भ्यां आवाभ्यां कौतूहलजनकानि यानि दृष्टानि तानि परस्परं कथयतोः आवयोः इत्यर्थः, परमसुखं=परमञ्च तत् सुखञ्चेति (कर्म्मधा) अतिशयं आनन्दं (कर्म्म) अनुभवतोः आवयोरिति शेषः (अनु भू-धा+शतृ-षष्ठी २व, सम्ब-विण) कालः=समयः (कर्त्ता) व्रजति=गच्छति (व्रज धा+ल्युट्-प्रपु १व, क्रिया) अहं चटकेन सह सायं एकत्र मिलितः नानाविधकथोपकथनसुखेन कालं यापयामि इति भावः। [वाच्यान्तर —

से और ऐसी बहुत सी कौतुहल की चीजों के बयान करने से जो घुमने फिरने में देखने में आती थीं, परम सुख से हम दोनों का काल कटता था। फिर किसीवक्त कपिञ्जल प्राणयात्रा के लिए और चटकों के साथ

to come there just before the sunset and happily passed our time in pleasant conversation in reciting the noble character of several divine, sacred and royal sages and in narrating

कालेन व्रज्यते]। अथ=अनन्तरं (अव्य) कदाचित्=कस्मिन् अपि समये (किम्-अ+दा+चित्, अव्य-अधि) कपिञ्जलः=स चटकः (कर्त्ता) प्राणयात्रार्थं=प्राणानां (६तत्) यात्रा तस्यै (नित्यसमास) जीविकार्थं (क्रिया-विश) अन्यैः चटकैः सह=स्वजातिभिः सह (सहयोगे ३या) सह (अव्य) अन्यं=अपरं (कर्म्म-विश) पक्वशालिप्रायं=पक्वाः (पच-धा+क्त) शालयः (कर्म्मधा) ते प्रायाः यस्मिन् (बहुव्री) यत्र देशे धान्यानि बाहुल्येन परिपक्वानि इत्यर्थः तं (कर्म्म-विश) देशं (कर्म्म) गतः=प्रस्थितः (गम-धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया)। वाच्यान्तरं—कपिञ्जलेन पक्वशालिप्रायः देशः गतः]।

ततो यावत्—समायातः। ततः+तदनन्तरं (अव्य) यावत्=यदा (अव्य) निशासमये=निशायाः (६तत्) समयः तस्मिन् रात्रिकाले (अधि) अपि (अव्य) न आयातः=न आगतः चटकः इतिशेषः (आ-गम-धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया)। तावत्=तदा (अव्य) अहं=काकः

ऐसे एक देश को गया, जहां बहुत धान पके हुएथे। जब शाम के वक्त यह नहीं आया तब मैं वहुत उद्विग्नचित्त और उस के वियोग से दुखित हो के सोच ने लगा कि आज कपिञ्जल क्यों नहीं आया क्या किसी के फन्दे में फंस गया या किसी ने उसे मार डाला। जो वह कुशली रहता तो, मेरे बिन नहीं रहता। इस ढब से सोचते सोचते उस के बहुत दिन बीत गए। तब किसी समय शीघ्रग नाम एक शशक सूर्य्य

those interesting incidents which we have observed while we were on our wings. When once upon a time Kapinjal with other sparrows, to support his life, went into a different country which was full of crops nearly ripe. But when even in the night he did not come, then I became very anxious for his return and sad for his absence began to think within

(कर्त्ता) सोद्वेगमनाः=उद्वेगेन सह वर्त्तमानं (बहुव्री) तत् मनः यस्य सः (बहुव्री, मनस-शब्द+१मा-१व, कर्त्ता-विश) उत्कण्ठितः सन् इत्यर्थः, तद्वियोगदुःखितः=तस्य (६तत) वियोगेन (३तत्) दुःख-श+इत, कर्त्ता-विश) चिन्तितवान्=आलोचितवान् (चिन्ति-धा+क्त वत्=चिन्तितवत्-श१मा-१व, क्रिया) अहो (विस्मये अव्य) किं=कथम् (अव्य) अद्य=अस्मिन् दिवसे (अव्य) कपिञ्जलः (कर्त्ता) न आयातः=न आगतः (आ- या-धा=कर्त्तरि-क्त, क्रिया)। किं (प्रश्न-अव्य) केन-अपि=अनेन (सर्व्व कर्त्ता-३या) पाशेन=जालेन (करण) बद्धः (बन्ध-धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया) उत आहोस्वित (प्रश्नवाचकाः अव्ययाः)। केन अपि (कर्त्ता-३या) व्यापादितः विनाशितः (वि-आ-पद धा+णिच+क्त, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—न आयातं। सोद्वेगमनसा तद्वियोग दुःखितेन चिन्तितं, कपिञ्जलेन न आयातम्। कः अपि बद्धवान्, कः अपि व्यापादितवान्]। सर्व्वथा=सर्व्वप्रकारेण (प्रकारार्थे-था-अव्य) यदि=चेत् (अव्य) कुशली=कुशलं विद्यते अस्य (-कुशल श+इन्, कुशलिन् श-१मा १व, कर्त्ता-विश) भवति (भू धा+लट, क्रिया) तत्=तर्हि (अव्य) मां (विना योगे-२या) विना (अव्य) न तिष्ठति (स्था-धा+लट-१मा-१व, क्रिया)। कपिञ्जलः इति कर्त्तृपद मध्याहार्य्यं कपि-

के अस्त जाने के वक्त उस कोटर में आ घुसा। मैं ने भी कपिञ्जल के आने से निराश होके उसे मने नहीं किया। दूसरे दिन कपिञ्जल धान खाके खुब मीठा ताजा ही अपनी जगह की याद कर के फिर वहीं आया।

myself—Oh ! why Kapinjal has not come today ! Is he caught in a net or what is more unfortunate killed by any body. If he had been safe then he would not have lived any where

ञ्जलः न स्वतस्मिन् तर्हि मया विरहितः न कुत्रापि आस्ते इति भावः। एवं इत्थं (अव्य) चिन्तयतः=चिन्तां कुर्व्वतः (चिन्ति-धा+शत, अव्य-विश) मे=मम (सम्बन्धविवक्षया-षष्ठी) बहूनि=अनेकानि (कर्त्ता-विश) अहानि=दिनानि (अहन् श+१मा, ३व, कर्त्ता) व्यतिक्रान्तानि=अतीतानि (वि-अति-क्रम-धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—कुशलिना मूयते, न ज्ञायते, बहुभिः अहोभिः व्यतिक्रान्तम्]। ततः च (अव्य) तत्र=तस्मिन् (तद्-श+७मी+त्रल, अव्य-अधि-विश) कोटरे=गर्त्ते (अधि) कदाचित्=कस्मिन् काले (अधि-अव्य) शीघ्रगः=शीघ्रं गच्छति यः सः (शीघ्र-गम-धा+ड, कर्त्ता-विश) नाम (अव्य) शशकः (कर्त्ता) अस्तमनवेलायां=सूर्य्यास्तकाले (अधि) आगत्य (आ गम-धा+ल्यप्, अव्य) प्रविष्टः (प्र-विश-धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया)। मया अपि (कर्त्ता ३या) कपिञ्जलनिराशत्वेन=नास्ति आशा यस्य सः निराशः (बहुव्री) कपिञ्जले (७तत्) निराशः तस्य भावः तेन (भावार्थे-त्व, हेतौ-३या) न (अव्य) निवारितः निषिद्धः (नि-वृ-धा+णिच्=वारि-

उस ने कोटर के भीतर शशा को देख कहा शशक तैं ने अच्छा नहीं किया; तू मेरे रहने की जगह घुस आया है; जलद निकल जा। शशा बोला यह तेरा घर नहीं है मेरा ही है, तब क्यों झूट मूढ़ बड़ी बातें करता है। एसा कहा है कि, वापी कुआ तालाव देवमन्दिर और पेड़ों के उतसर्ग किए जाने पर उनमें हक नहीं रहता। यह मेरा घर है तेरा नहीं। कपिंजल ने कहा अच्छा तुम स्मृति को प्रमाण

leaving me. Thus I passed many days in thinking for him. Then after some time a hare, Sighraga (swift-footed) by name, came just at the time of sunset and entered into that hollow of the tree. I did not oppose him because there was no hope of Kapinjal's return. Afterwards one day Kapinjal growing very

धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—शीघ्रगेण शशकेन प्रविष्टं, अहं न निवारितवान्]। अथ=अनन्तरं (अव्य) अन्यस्मिन् (अन्य-श+७मी १व, अधि-विण) अहनि=दिने (अधि) कपिञ्जलः तन्नामकः चटकः (कर्त्ता) शालिभक्षणात्=शालीनां भक्षणं तस्मात् (६तत्, भक्ष-धा+ल्युट्=भक्षणं, हेतौ-५मी) धान्यं भक्षयित्वा इति भावः अतीव-पीवरतनुः=अतीवपीवरा तनुः यस्य (बहुव्री, कर्त्ता-विण) स्थूलकायः सन्, स्वं=निजं (कर्म्म-विण) आश्रयं=आश्रमं (आ-धा+अधि-अल, कर्म्म) स्मृत्वा (स्मृ-धा+क्त्वा, अव्य) भूयः अपि=पुनः अपि (अव्य) तत्रएव तस्मिन् कोटरे एव (अव्य-अधि) समायातः=प्रत्यागतः (सम्-आ-गम-धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया)। [वाच्यान्तरं कपिञ्जलेन अतीव पीवरतनुना समायातम्]।

अथासौ—उक्तञ्च । अथ=अनन्तरं (अव्य) असौ=चटकः (अदस्-श+१मा-१व, कर्त्ता) कोटरान्तरागतं=कोटरस्य अन्तरं (षष्ठीतत्) तत् गतः तं (२तत्, कर्म्म-विण) शशकं (कर्म्म) दृष्ट्वा=अवलोक्य, साक्षेपं =आक्षेपेण सह वर्त्तमानं सतिरस्कारं यथा तथा (क्रिया-विण) आह= कथयति (ब्रू-धा=लट, क्रिया) भोः शशक (सम्बो) त्वया (कर्त्ता-इया) सुन्दरं=भद्रं (क्रिया-विण) न कृतं (भावे-क्त, क्रिया) यत्=

मानते हो तो मेरे साथ आयो किसी स्मृतिपाठक को पुछ के वह जिसे को देगा वह लेगा। ऐसा किये जाने पर मैं ने सोचा इस विषय में क्या होगा मैं यह न्याय देखुंगा। कौतुक से मैं भी उन दोनों के पीछे

fat by feeding upon the crops, and thinking of his resting place in this tree came back to that place.

He, then seeing the hare in the hollow of the tree thus sorrowfully said ;— O hare! you have not acted very well because you have entered into my place. Therefore go

यस्मात् (अव्य) मम सम्ब) आवसथस्थाने=आवसति अत्र आवसथं (आ-वस-धा+अधि-अथच) वासस्थानं तस्य स्थानं तस्मिन् अत्र मम गृहे (षष्ठीतत्, स्था-धा+ल्युट, अधि) प्रविष्टः=आगत्य स्थितः (प्र-विश धा+कर्त्तरि-क्त, कर्त्ता-विण) असि (क्रिया) त्वमितिशेषः, तत्=तस्मात् (अव्य) शीघ्रं=त्वरितं (क्रिया-विण) निष्क्रम्यतां=निर्गम्यतां (निर्-क्रम-धा+भावे लोट, प्रपु १व, क्रिया) त्वया इति शेषः। [वाच्यान्तरं—असुना उच्यते, त्वं कृतवान्, प्रविष्टेन भूयते, निष्क्रम] शशकः (कर्त्ता) आह (क्रिया) इदं (विण) गृहं (प्रातिपदिकार्थे-१मा) न तव (सम्ब) किन्तु (अव्य) मम एव (सम्ब) गृहं इतिशेषः, तत्=तस्मात् (अव्य) मिथ्यापरुषाणि=मिथ्या च परुषाणि च (द्वन्द्वः कर्म-विण) असत्यकठोराणि वाक्यानि इतिशेषः। किं=कथं (अव्य) जल्पसि=कथयसि (जल्प-धा+लट्, २पु १व, क्रिया) [वाच्यान्तरं—शशकेन उच्यते मिथ्यापरुषाणि जल्प्यन्ते]। उक्तञ्च=कथितञ्च।

अपीति, अन्वयः। वापीकूपतड़ागानां देवालयकुजन्मनां उत्सर्गात् परतः स्वाम्यं अपि कर्त्तुं न शक्यते।

पीछे चला इस बीच में तीक्ष्णदंष्ट्र नाम एक जंगली बिल्ला उन दोनों का झगड़ा सुन सड़क के पास किसी नदी के किनारे जा कुश ले आंखें बन्द कर हाथ पांव ऊपर को कर सूर्य्य की तरफ मुंह कर यह धर्मोपदेश कर रहा था कि, यह संसार असार हैं जीन्दगी थोड़े दिन की है। प्रिय वस्तु का मिलाना स्वप्न की बराबर है, कुटुम्बों का परिग्रह इन्द्रजाल सा है, धर्म्म की छोड़ के और गति नहीं है।

out of it quickly. The hare said, This place is not yours but mine. Wherefore are you speaking lies? It is said "that if any one gives up possession of a tank, a well, a pond, a temple, on a tree, he cannot again lay any claim to it.

व्याख्या। वापी दीर्घिका (वेशन्तः पल्वलं चाल्पसरो वापी तु दीर्घिका इत्यमरः) कूपः उदपानं (पुंस्येवान्धुः प्रधिः कूप उदपानन्तु पुंसि वा इत्यमरः) तड़ागः सरः (पद्माकरस्तड़ागोऽस्त्री कासारः सरसी-सरः इत्यमरः) वाप्यश्च कूपाश्च तड़ागाश्च (द्वन्द्व) तेषां (उत्सर्गात् इत्यस्य कर्म्म-षष्ठी) देवालय कुजन्मनां=दिव्यन्ति ये ते देवाः सुराः, आलीयते अस्मिन् आलयः वासस्थानं (आ-ली-धा+अधि-अल), देवानां आलयाः देवालयाः, कुः पृथिवी तस्यां जन्म येषां ते कुजन्मानः वृक्षाः, देवालयाश्च कुजन्मानश्च ते तेषां (द्वन्द्व), उत्सर्गात्—परित्यागात् (षष्ठी-तत् उत्-सृज-धा+घञ, अन्यारादितरदित्यादिना ५मी) परतः (अव्य) स्वाम्यं=स्वामिनः भावः स्वामित्वं अधिकारः (स्वामिन्-श+ष्यञ, कर्म्म) तत् अपि (अव्य) कर्तुं (कृ-धा+तुमुन्, अव्य) न शक्यते (शक-धा+भावे-लट्, क्रिया) लोकैः इति शेषः। स्वखानितवापीकूपादिष्वपि यदा स्वाम्यं न भवति तर्हि का कथा स्वभावजाततरुकोटरस्य इत्यर्थः। [वाच्या-न्तरं—शक्नुवन्ति]।

२७ पृ। तस्मैतत्—अनुप्रस्थितः। तत्=तस्मात् (अव्य) एतत् (सर्व्व-विण) गृहं मम न तव गृहं इति शेषः। कपिञ्जलः=चटकः (कर्त्ता) आह (क्रिया) भो (सम्बोधनसूचकमव्ययं) यदि (अव्य) स्मृतिं=धर्म्मशास्त्रं (कर्म्म) प्रमाणीकरोषि=अप्रमाणं प्रमाणं करोषि निर्णायकत्वेन स्वीकरोषि (प्रमाण-कृ-धा+लट-२पु १व, अभूततद्भावे च्वि, क्रिया) तत्=तर्हि (अव्य) मया (सर्व्व, सहयोगे ३या) सह

पीछे उस के धर्मोपदेशकों सुन शशक ने कहा कि ऐ कपिञ्जल, नदी के किनारे पर यह धर्म्मवादी तपस्वी हैं। इसे पूछें। कपिञ्जल

Therefore the place is mine and not yours. Kapinjal said, that if you take *Smriti* for our guidance then come with me;

(अथ) आगच्छ=आयाहि (आ गम-धा+लोट २पु-१व, क्रिया) येन=हेतुना (सर्व्व-हेतौ-३या) स्मृतिपाठकं=स्मृतिः मन्वादिप्रणीतं धर्म्मशास्त्रं (स्मृतिधर्म्मशास्त्रस्मरणयोः स्त्रियां इति मेदिनी) पठति य सः पाठकः (पठ्-धा+णवुल) स्मृतेः पाठकः तं स्मृतिशास्त्रज्ञं (६तत्, कर्म्म) पृष्ट्वा=जिज्ञासानन्तरं (प्रच्छ-धा+क्त्वा अव्य) सः=स्मृतिपाठकः (मध्य-कर्त्ता) यस्य=आवयोः एकतरस्य (सम्बन्धविवक्षया षष्ठी, यस्मै इत्यर्थः) ददाति=प्रयच्छति (दा-धा+लट, प्रपु १व, क्रिया सः (सर्व्व-कर्त्ता) गृह्णातु=लभतां (ग्रह-धा+लोट्, २पु १व, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—कपिञ्जलेन उच्यते, स्मृतिः प्रमाणीक्रियते, आगम्यतां, तेन दीयते, गृह्यतां] तथा=तस्मिन् प्रकारे (अधि अव्य) अनुष्ठिते=सम्पादिते स्वीकृते इत्यर्थः (अनु-स्था धा+क्त, विण) मया अपि=काकेन अपि (कर्त्ता-३या) चिन्तितं=आलोचितं (भावे-क्त, क्रिया)। अत्र=अस्मिन् विवादे (अधि-अव्य) किं (कर्त्ता-१मा) भविष्यति=घटिष्यते (क्रिया) अयं (इदम् अ+१मा १व, कर्म्म विण) न्यायः=विचारः (कर्म्म-१मा) द्रष्टव्यः अवलोकयितव्यः (दृश-धा+कर्म्मणि-तव्यत्, क्रिया)। ततः=तदनन्तरं (अनन्तरार्थे-५मी+तस्-अव्य) कौतुकात्=कौतूहलात् (हेतौ-५मी) अहं अपि (कर्त्ता) तौ=शशकचटकौ (तद अ-२या २व, कर्म्म) अनुप्रस्थितः=अनुगतः (अनु-प्र-स्था+धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया)। [वाच्यान्तरं=अहं अपि चिन्तितवान्, केन भविष्यते, अहं इमं न्यायं द्रक्ष्यामि, मया अपि तौ अनुप्रस्थितौ]।

बोला, यह स्वभाव से हमारा शत्रु है, इस लिए दूर से पुछें। कदाचित् इस का व्रतभंग होजाए। तब दूर से उन दोनों ने कहा कि ए

let us ask a man well-versed in *Smriti* and then take his word. When they desired to determine the mater this way I thought,

अत्रान्तरे—अस्ति। अत्र=अस्मिन् (इदम्-अ+७मी+त्र, अव्य अधि-विण) अन्तरे=अवसरे समये इत्यर्थः (अधि) तीक्ष्णदंष्ट्रः= तीक्ष्णा प्रखरा दंष्ट्रा दन्ताः, यस्य सः (बहुव्री कर्त्ता-विण) नाम (अव्य) अरण्यमार्ज्जारः, अरण्यस्य वनस्य मार्ज्जारः विड़ालः, वन्यविड़ालः इत्यर्थः (कर्म्मधा, कर्त्ता) तयोः=अस्मपटकयोः (विवादं इत्यस्य कर्त्ता-षष्ठी) विवादं=कलहं (वि-वद-धा+घञ, कर्म्म) श्रुत्वा=आकर्ण्य। (अव्य) मार्गासन्नं=मार्गः पन्थाः तस्य आसन्नं निकटस्थितं (आ-सद धा+क्त) (कर्म्म-विण) नदीतटं=नद्याः तटं तीरं तत् (षष्ठीतत्, कर्म्म) आसाद्य= प्राप्य गत्वा इत्यर्थः (आ-सद-धा+णिच्+ल्यप्, अव्य) कृतकुशोपग्रहः= कृतः (कृ-धा+कर्म्मणि-क्त) कुशाः तृणविशेषः कुशासनं इत्यर्थः, तस्य उपग्रहः ग्रहणं स्वीकारः इत्यर्थः, येन सः कुशासने उपविष्टः इत्यर्थः (कर्त्ता-विण) निमीलितैकनयनः=निमीलितं अर्द्धमुद्रितं (नि-मील धा+ कर्म्मणि-क्त), नीयते अनेन इति नयनं चक्षुः (नी धा+करण ल्युट) निमीलितं एकं नयनं येन सः, चक्षुः अर्द्धं निमिल्य इत्यर्थः (बहुव्री, कर्त्ता-विण) ऊर्द्ध्वबाहुः=ऊर्द्ध्वौ बाहू यस्य सः द्वौ करौ उद्धृत्य इत्यर्थः (बहुव्री, कर्त्ता-विण) अर्द्ध पादस्पृष्टभूमिः=पादस्य अर्द्धं अर्द्धपादः (पूर्व्वनिपातः) भूमिः पृथिवी (स्पृश-धा+क्त=स्पृष्ट) अर्द्धपादेन=(३तत्) स्पृष्टा भूमिः येन सः पादाग्रेण पृथिव्यां दण्डायमानः इत्यर्थः (बहुव्री,

---

तपस्विन् धर्म्मोद्देशक हम दोनों में कुछ विवाद है। इस लिए धर्म्म-शास्त्रानुसार हमारा निर्णय करो। जो हारेगा, वह तेरा भक्ष्य होगा।

what will be the out-come of the matter. I should see the determination of the point in issue. Thus led by eagerness I also followed them. In the meantime a wild cat, Tikshna-danshtra (sharp-toothed) by name, hearing their quarrel, went to the bank of a river lying in their way, and taking a seat of kusha-

कर्त्ता-विण) श्रीसूर्य्याभिमुखः=श्रिया युक्तः सूर्य्यः=श्रीसूर्य्यः (गन्धपुष्पादिवत्, मध्यपदलोपिसमासः) अभिमुखः सम्मुखः सम्मुखीनः, श्रीसूर्य्यस्य अभिमुखः (६तत्, कर्त्ता-विण) इमां=अहो असारोऽयं संसारः इत्यादिरूपां वक्ष्यमाणां (इदम्-अ+स्त्री २या १व, कर्म्म-विण) धर्म्मोपदेशनां= उपदेशना उपदेशः शिक्षा इत्यर्थः (उपदिश धा+यन, स्त्रियां आप्) धर्म्मस्य उपदेशना तां (कर्म्म) अकरोत् (कृ धा+लङ्, १पु-१व, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—तीक्ष्णदंष्ट्रेण अरण्यमार्ज्जारेण कृतकुशोपग्रहेण निमीलितैकनयनेन ऊर्द्ध्ववाहुना अर्द्धपादस्पृष्टभूमिना श्रीसूर्य्याभिमुखेन इयं धर्म्मोपदेशना अक्रियत]। अहो (सम्बोधनसूचकमव्ययं) अयं=वर्त्तमानः (विण) संसृतिः इह जगति आगमन (सं सृ-धा=घञ्, प्रातिपदिकार्थे-१मा) असारः=नास्ति सारः यस्मिन् सः शून्यः निरर्थकः इति भावः (विण)। प्राणाः=जीवनं (प्रातिपदिकार्थे १मा, नित्यबहुवचनान्ता) क्षणभङ्गुराः=भङ्गुराः भङ्गप्रवणाः विनाशशीलाः इत्यर्थः (भञ्ज्-धा+कुर) क्षणेन भङ्गुराः (३तत, विण) प्रियसमागमः=प्रीयन्ते येन प्रिया स्नेहास्पदमित्रादयः (प्री-धा+क) तैः समागमः मिलनं (सं गम-धा+अल्) (३तत्, प्रातिपदिकार्थे-१मा) स्वप्नसदृशः=स्वप्नः अर्द्धनिद्रावस्थायां मनसा विषयोपभोगः (स्वप्-धा+न) तेन सदृशः तुल्यः (३तत्, विण) अयं=सर्व्व-विण) कुटुम्बपरिग्रहः=कुटुम्बः स्त्रीप्रभृतिपरिवारवर्गः, तस्य परिग्रहः स्वीकारः (परि ग्रह-धा+अल) (१मा) इन्द्रजालवत्= इन्द्रजालः मायादयः, इन्द्रजालः इव (तुल्यार्थेवति) यथा इन्द्रजाले

उस ने कहा भद्र ऐसी बात न बोलो। मैं नरक में गिरने की राह से

grass closing one of his eyes, casting his forefeet upwards, partially touching the ground with his bind feet aud turning his face towards the sun, thus began to impart religious instruction. Oh! this world is a mere shaddow, This life is tran-

सत्यतया प्रतीयमानान्यपि वस्तूनि मिथ्या भवन्ति तद्वत् इत्यर्थः (विश) तत् = तस्मात् (अव्य) धर्म्मं वेदाद्युक्तविधिनिषेधरूपं कर्म्म (धृ धा+मन्, कर्म्म) मुक्त्वा=परित्यज्य (मुच्-धा+क्त्वा, अव्य) अन्या=अपरा (कर्त्ता-विश) गतिः=उपायः (गम धा+क्ति, कर्त्ता १मा) न अस्ति न विद्यते (क्रिया)। [वाच्यान्तरं—अन्यया गत्या न भूयते]।

अथ तस्य—भव्य इति । अथ=अनन्तरं (अव्य) तस्य= विड़ालस्य (सर्व्व, उपदेशानां इत्यस्य कर्त्ता-षष्ठी) तां (सर्व्व कर्म्म) धर्म्मोपदेशनां=धर्म्मोपदेशं (कर्म्म) श्रुत्वा=आकर्ण्य, शशकः (कर्त्ता) आह (क्रिया) भोः भोः (अव्य) कपिञ्जल (सम्बो), एषः सम्भ्रुखगतः (एतद् श+१मा १व, सर्व्व कर्त्ता) तपस्वी=तपः विद्यते अस्य प्रशस्ततपः-शाली (तपस-श+विण, कर्त्ता विश) धर्म्मवादी=धर्म्मं वदति यः सः (धर्म्म-वद्-धा+णिन्) धर्म्मवक्ता (कर्त्ता-विश) नदीतीरे (अधि) तिष्ठति =वर्त्तते (स्था-धा+लट्, क्रिया)। तत्=तर्हि (अव्य) एनं=धर्म्म-वादिनं (इदमो एनादेशः कर्म्म) पृच्छावः=अस्मात् निर्णयं जानीवः इत्यर्थः (प्रच्छ-धा+लट उपु-२व, क्रिया) आवामिति शेषः। [वाच्या-न्तरं—शशकेन उच्यते, तपस्विना धर्म्मवादिना स्थीयते, एषः पृच्छ्यते]। कपिञ्जलः (कर्त्ता) आह (क्रिया), अयं=मार्ज्जारः (सर्व्व कर्त्ता) अस्माकं=शशकचटकजातीनां (अस्मद्-श+षष्ठी, ३व, सम्ब) स्वभावतः=

निवृत्त हुआ हूं। अहिंसाही धर्म्मकी राह है। इस लिए मैं नहीं खाता। जय पराजय का निर्णय कर दूंगा। पर मैं बुड्ढा हूं, दूर से ठीक ठीक नहीं सुन सक्ता। यह जान मेरे पास या मेरे सामने

sient. The meeting of friends is like a dream. The acceptance of a wife and rearing a family is like magic. Therefore there is no other means except righteousness.

स्वभावेन (प्रकृत्यादिभ्यः इति ३या+तस, अव्य) नूनं=निश्चयेन (अव्य) अवभूतः (अव-भू धा+क्त, कर्त्ता-विश) अस्ति=भवति (क्रिया)। तत्=तस्मात् (अव्य) दूरे (अधि) स्थितौ=वर्त्तमानौ आवां इति शेषः पृच्छावः (क्रिया)। कदाचित् (अव्य) अस्य=मार्ज्जारस्य (सम्ब) व्रतवैकल्यं=व्रतं निरामिषभक्षणादिरूपः नियमः, विकलस्य भावः वैकल्यं भङ्गः, (विकल-अ+ष्यण्, ६तत्, कर्त्ता-१मा) सम्पद्यते=घटते (सम-पद-धा+लट्, क्रिया)। ततः=तदनन्तरं (५मी+तस्, अव्य) दूरस्थितौ=दूरे वर्त्तमानौ (कर्त्ता-विश) तौ इति शेषः, ऊचतुः कथयामासतुः (वच् धा+लिट् १पु-२व, क्रिया)। भोः भोः (अव्य) तपस्विन्=धर्म्मोपदेशक (सम्बो) आवयोः (अस्मद्-अ+षष्ठी २व, विवादः इत्यस्य-कर्त्ता) विवादः=कलहः (वि-वद-धा+घञ्, कर्त्ता) वर्त्तते=अस्ति (वृत-धा+लट्, क्रिया) तत् तस्मात् (अव्य) धर्म्मशास्त्रद्वारेण=धर्म्मशास्त्रानुसारेण (करण) अस्माकं (सम्ब) निर्णयं =निश्चयं अवस्थां इत्यर्थः (निर-नी-धा+अल, कर्म्म) देहि=प्रयच्छ (दा-धा+लोट् २पु-१व, क्रिया)। यः (सर्व्व, प्रातिपदिकार्थे १मा) हीनवादी=हीनः (हा-धा+क्त,) वदति यः सः वादी (वद-धा+णिन्) हीनश्चासौ वादी चेति मिथ्यावादी (कर्म्मधा) सः=ते=तव (कर्त्ता षष्ठी (भक्ष्यः, तं भक्षयिष्यसि इत्यर्थः (भक्ष-धा+यत्, क्रिया) इति।

न्याय कहो। क्योंकि, विवाद के तथ्य को अच्छे से जान के निर्णय करूंगा, तो मेरा परलोक बना रहेगा। इस लिए वेडर मेरे कानो

Then hearing his religious instructions the hare said oh Kapinjal, here is a pious ascetic, let us ask him. Kapinjal said that he is our natural enemy. Therefore we should ask him from a distance. Or we may distrust him in his devotion, so we ought to ask him from a distance. Oh ascetic ! there is

[वाच्यान्तरं—कपिञ्जलेन उच्यते, भनेन ब्रत्: श्रूयते, स्थिताभ्यां पृच्छ्यते, व्रतवैकल्येन सम्पाद्यते, दूरस्थिताभ्यां ऊचे, विवादेन ह्रयते, निर्णयः क्रियतां, तं त्वं भक्षयिष्यसि ।

२७-२८ पृ । स आह – भद्रिताविति । सः=मार्ज्जारः (कर्त्ता) आह (क्रिया), भद्रौ=सौम्यौ (सम्बो-२व) एवं=इत्थं (अव्य) मा=न (अव्य) वदतं=कथयतं (वद-धा+लोट-२पु-२व, क्रिया) अहं (कर्त्ता) नरकपातमार्गात्=नरके पातः गमनं (७तत्, पत-धा+घञ) तस्य मार्गः पन्थाः तस्मात् (षष्ठीतत्, अपा) निवृत्तः=प्रत्यावृत्तः पराङ्मुखः इत्यर्थः (नि-वृत-धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया)। अहिंसा एव=न हिंसा (नञ्-तत्, हिन्स-धा+अ, स्त्रियां आप) धर्म्मप्राणिवधः (प्रातिपदिकार्थे-१मा) धर्म्ममार्गः=धर्म्मस्य मार्गः पन्थाः (षष्ठीतत्, विधेय-विशे) । तत्=तस्मात् (अव्य) अहं (कर्त्ता) न भक्षयिष्यामि] । परं=किन्तु (अव्य) जयपराजयनिर्णयं=जयश्च (जि-धा+अल) पराजयश्च (द्वन्द्व) तयोः निर्णयं निश्चयं (षष्ठीतत्, कर्म्म) करिष्यामि (क्रिया), किन्तु (अव्य) अहं (कर्त्ता) वृद्धः=जराजीर्णः (वृध-धा+क्त, कर्त्ता-विश) दूरात् (अपा) युवयोः=युवा इव युवयोः कथानुरूपं इत्यर्थः (क्रिया-विश) न शृणोमि=न आकर्णयामि, (श्रु-धा+लट-३पु-१व)। एवं (अव्य) ज्ञात्वा=वुद्ध्वा (ज्ञा-धा+क्त्वा, अव्य) मम (सम्ब) समीपवर्त्तिनौ=समीपे वर्त्तेते यौ तौ निकटस्थौ (समीप-वृत् धा+णिन्, कर्त्ता-विश) भूत्वा (भू-

---

के पास आ के साफ कहो। बहुत क्या कहूं उस नीच ने दोनों को

a quarrel between us, which is to be decided by referring to Sastras. Therefore settle the matter by reference to Sastras and eat him who is prevaricating. He said oh ! you pious ones, do not say so. I have abstained from doing any thing that leads to hell. A regard for animal life is the way religion.

धा+क्त्वा) मम (सम्ब) अग्रे=निकटे (अधि) न्याय्यं (कर्म्म) वदत (क्रिया)। [वाच्यान्तरं—जयपराजयनिर्णयः करिष्यते, मया वृद्धेन न श्रूयते समीपवर्त्तिभ्यां उच्यतां]। येन=मत्समीपे कथनेन (सर्व्व-करण) विवादपरमार्थं=विवादस्य परमार्थं तथ्यं (कर्म्म) ज्ञात्वा=विदित्वा वचः=वाक्यं निर्णयं इत्यर्थः (कर्म्म) वदतः=कथयतः (वद-धा+शतृ= वदत्-अ+षष्ठी·१व, सम्ब·विण) मे=मम (सम्ब) विवादस्य याथार्थं वुद्धा निर्णये उक्ते सति इत्यर्थः। परलोकबाधः = परलोकस्य स्वर्गस्य बाधः विघ्नः (अप्रीतन, कर्त्ता) न भवति (क्रिया)। तस्मात् (हेतौ-५मी) विश्रब्धौ=विश्वस्तौ (वि श्रम्भ धा+क्त, कर्त्ता·विण) मम (सम्ब) कर्णोपान्तिके = अन्तस्य समीपं उपान्तं (सामीप्यार्थे-अव्ययी) उपान्ते भवः उपान्त·अ+विकण) उपान्तिकः, कर्णस्य उपान्तिके समीपे (६तत्, अधि) स्फुटं = व्यक्तं (क्रिया·विण) निवेदयतं = कथयतं युवां इति शेषः (नि विद-धा+णिच् =वेदि धा+लोट २पु २व, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—परलोकबाधेन न भूयते, विश्रब्धाभ्यां निवेद्यतां]। (किं बहुना इत्यादि काकस्य उक्तिः) बहुना = अधिकेन वचनेन (किं योगे-३या) किं = किं प्रयोजनं किञ्चिदपि प्रयोजनं नास्ति इत्यर्थः, क्षुद्रेण नीचप्रकृतिना (विण) तेन = मार्ज्जारेण (सर्व्व-कर्त्ता ३या) तौ = शशचटकौ (सर्व्व-कर्म्म·१मा) तूर्णं = शीघ्रं (क्रिया-विण) तथा = तेन प्रकारेण

जलद ऐसा विश्वास कराया कि, दोनों उस की गोद में पहुंच गए।

Therefore I shall not eat. But I shall decide who is to gain and who to lose the case. But I am old and cannot hear properly form a distance. Knowing this approach me and lay the matter before me for decision. Knowing which I shall decide your quarrel and that will not prevent my going into the next world (Heaven). Therefore relying upon my words tell clearly what you have to say close to my ears. What shall

(अव्य) विश्वासितौ=विश्वासं प्रापितौ (वि-श्वस-धा+णिच्+कर्मणि-क्त, क्रिया), यथा=येन प्रकारेण (यद् श+था, अव्य) तस्य=मार्ज्जारस्य (सम्ब) उत्सङ्गवर्तिनौ=उत्सङ्गे क्रोड़े वर्त्तेते यौ तौ (उत्सङ्ग-वृत-धा+णिन्, कर्त्ता विश) क्रीड़ागतौ इत्यर्थः सञ्जातौ=भूतौ (सं-जन-धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया)। ततः=तदनन्तरं (५मी+तस्, अव्य) च (अव्य) तेन अपि=मार्ज्जारेण (सर्व्व कर्त्ता ३या) समकालं एव=समः कालः तं (कर्म्मधा) युगपत् एव (अन्यत्रसंयोगे-२या) एकः=प्रथमः (कर्म्म) पादान्तेन=पादस्य अन्तं तेन (६तत्) पादाग्रेण (करण) आक्रान्तः गृहीतः (आ-क्रम-धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया) अन्यः=चटकः दंष्ट्राक्रकचेन=दंष्ट्राः दन्ताः, क्रकचं करपत्रं (क्रकचोऽस्त्री करपत्र मारा चर्म्मप्रभेदिकेत्यमरः), दंष्ट्राएव क्रकचं तेन (रूपक-कर्म्मधा, करण) आक्रान्तः इति शेषः। ततः=तदनन्तरं (तद्-श+५मी+तस्, अव्य) गतप्राणौ=गताः प्राणाः ययोः तौ मृतौ इत्यर्थः (कर्म्म-विश) भक्षितौ=खादितौ (भक्ष-धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया) तेन च इति शेषः। इति। [वाच्यान्तरं—सः क्षुद्रः तौ विश्वासितवान्, उत्सङ्गवर्त्तिभ्यां सञ्जातं। ... एकं आक्रान्तवान्, अन्यं आक्रान्तवान्]।

तब उस ने उसी वक्त एक को पाव से पकड़ा दूसरे को दंष्ट्रा रूप आरी से दाब लिया। दोनों मर गए, और उस ने दोनों को खा डाला।

I say, both of them easily belived this cruel cat and approached within his clutches. Then the cat simultaneously seized one by his feet and the other by his sharp teeth and thus they were killed and eaten.

साङ्केतिकानि चिह्नानि ।

१मा—प्रथमा विभक्ति—First class.

प्रपु—प्रथम पुरुष—3rd person.

२तत्—द्वितीया तत्पुरुष—2nd. Determinative.

मपु—मध्यम पुरुष—2nd person.

२या—द्वितीया विभक्ति—Second class.

३तत्—तृतीया तत्पुरुष—3rd. Determinative.

उपु—उत्तम पुरुष—1st. person.

३या—विभक्ति— Third class.

४तत्—चतुर्थी तत्पुरुष—4th Determinative.

४र्थी विभक्ति—Fourth class.

५तत्—पञ्चमी तत्पुरुष—5th Determinative.

५मी—पञ्चमी—Fifth class.

६तत्—षष्ठीतत्पुरुष—6th Determinative.

६ष्ठी—षष्ठी विभक्ति—Sixth class.

७तत्—सप्तमी तत्पुरुष—7th Determinative.

७मी—सप्तमी विभक्ति—Seventh class.

अधि—अधिकरण कारक—Locative case.

अपा—अपादान कारक—Ablative case.

अव्य—अव्यय—Indiclinable.

अव्ययी—अव्ययीभाव समास—Indiclinable compound.

आशी—आशीर्लिङ—Benedictive.

१व—एक वचन—Singular number.

कर्त्तरि—कर्तृवाच्य—Active voice.

कर्मणि—कर्मवाच्य—Passive voice.

कर्त्ता—Nominative case.

कर्म—Accusative case.

कर्तृकर्म—कर्तृकर्मवाच्य—Active-passive voice.

करण—Instrumental case.

कर्म्मधा—कर्म्मधारय समास—Appositional compound.
कृत्—कृत् प्रत्यय—Verbal affixes.
तद्धि—तद्धित प्रत्यय—Nominal affixes.
द्वन्द्व—Copulative compound.
२व—द्विवचन—Dual number.
द्विगु—Numeral compound.
धा—धातु—Verbal roots.
नपु—नपुंसक लिङ्ग—Neuter gender.
नाम धा—नाम-धातु—Nominal verbs.
पुं—पुंलिङ्ग—Masculine gender.
बहुब्री—बहुब्रीहि समास—Relative compound.
विधि—विधिलिङ—Potential.
लङ—First preterite.
लट्—Present tense.
लिट्—Second preterite.
लुट्—First future.
लुङ्—Third preterite.
लृङ्—Conditional Tense.
लृट—Second future.
लोट्—Imperative.
३व—बहुवचन—Plural number.
विश्व—विशेष्य—Noun.
विण—विशेषण—Adjective.
भाव—भाववाच्य—Neuter passive voice.
शं—शब्द वा प्रातिपदिक—Bases,
सम्प्र—सम्प्रदान—Dative case,
सर्व्व—सर्व्वनाम—Pronoun.
स्त्री—स्त्रीलिङ्ग—Faminine gender.
सम्ब—सम्बन्ध—Genitive,
सम्बो—सम्बोधन—Vocative or case of address.

संस्कृतशिक्षाविष्टतिः ।

पञ्चतन्त्रम् ।

चतुर्णां मित्राणां ।

चतुर्णां (चतुर=अ+६ष्ठी ३व, सम्ब विष) । मित्राणां = वन्धूनां (सम्ब) उपाख्यानमिति शेषः ।

असाधना इति । अन्वयः । असाधनाः अपि प्राज्ञाः बुद्धिमन्तः बहुश्रुताः (जनाः) काकाखुमृगकूर्म्मवत् कार्य्याणि आशु साधयन्ति ।

व्याख्या । असाधना साध्यते अनेन इति साधनं (साधि+धा+ल्युट्)=नास्ति साधनं येषां (वहुव्री) पुरुषसम्पदा द्रव्यसम्पदा च रहिताः इत्यर्थः (कर्त्ता-विष) अपि (अव्य) प्राज्ञाः=प्रकृष्टं जानन्ति ये ते (उपपदसमासः, प्र-ज्ञा+धा+कः) प्रज्ञाः एव प्राज्ञाः बहुदर्शिनः (प्रज्ञा-अ+स्वार्थे-अण, कर्त्ता विष) बुद्धिमन्तः=बुद्धिः विद्यते येषां ते (बुद्धि-अ+मतुप्=बुद्धिमत्-अ+१मा-३व, कर्त्ता-विष) बहुश्रुताः = बहु श्रुतं (श्रु-धा+भावे-क्त) शास्त्राध्ययनं येषां ते विद्वांसः (वहुव्री, कर्त्ता-विष) जनाः

दूरदर्शी बुद्धिमान् बहुशास्त्रके जानने वाले=काके चूहे, हरिण, और कछुए की तरह वे साधन के शीघ्र कार्य्य साधन करते हैं ।

Men, who are wise, intelligent and well-read, can accomplish their object, like the crow, the mouse, the deer and tortoise, even when there is no apparent means for its accomplishment.

इति शेषः (कर्ता) काकाखुमृगकूर्म्मवत्=आखनति भूमिमिति आखुः मूषिकः काकश्च आखुश्च मृगश्च कूर्म्मश्च ते इव (द्वन्द्व, तुल्यार्थे वतिप्रत्ययः) कार्य्याणि=कर्म्माणि (कर्म्म-१मा-१व) आशु=शीघ्रं (क्रिया-विश-२या १व) साधयन्ति=सम्पादयन्ति (साधि+लट-प्रपु ३व, क्रिया) साधनमन्तरेण केवलया बुद्ध्यापि कार्य्यसिद्धिर्भवति इति भावः। [वाच्यान्तरं—असाधनैः प्राज्ञैः बुद्धिमद्भिः बहुश्रुतैः कार्य्याणि साध्यन्ते]।

२८ पृष्ठा। अस्ति—महान्। दाक्षिणात्ये=दक्षिणा=दक्षिणा दिक् (दक्षिणा इति दिग्वाचि अव्ययं) तत्र भवः (दक्षिणा-आ+त्यक, अधिविश) जनपदे=जनानां लोकानां पदं स्थानं इत्यर्थः तस्मिन् देशे नीव्रजनपदौ देशविषयौ तुपवर्त्तनं इत्यमरः (६तत्, अधि ७मी। महिलारोप्यं नाम नगरं=पत्तनं (पुंस्त्री पुरी नगर्य्यौ वा पत्तनं पुटभेदनं इत्यमरः) (कर्त्ता) अस्ति=वर्त्तते (क्रिया)। [वाच्यान्तरं—नगरेण भूयते] तस्य=महिलारोप्यनगरस्य (सम्ब) अनतिदूरस्थः=न अतिदूरे तिष्ठति यः सः निकटस्थः इत्यर्थः। (नञ्-तत्, नित्यसमासः। अनतिदूर-स्था-धा+ड, कर्त्ता-विश) महोच्छ्रायवान्=महान् आसौ उच्छ्रायः औन्नत्यं चेति (उत्-श्रि-धा+घञ, कर्म्म-धा) सः विद्यते अस्य (वतुप् प्रत्ययः) अत्युन्नतः इत्यर्थः (कर्त्ता विश) नानाविहङ्गमोपभुक्तफलः=

...दक्षिण देश में महिलारोप्य नाम एक नगर है, उस नगर के पास बड़ा ऊंचा एक ऐसी वट का पेड़ है, जिसका फल सब चिड़िए खाती हैं, तोते जिसके कोटर में रहते थे, और जिस की छाया में पथिक आके ठंडे होते थे।

There is a city, Mohilaropya by name, in the Decan. Not far from that city there was a large *Buta'* (The large Indian fig tree) it was very high, its fruits were enjoyed by various

विहायसा गच्छन्ति ये ते (विहग-विहङ्ग-विहङ्गमाः इति पदत्रयं) पक्षिणः इत्यर्थः (विहायस्-गम-धा+खश) नाना विविधा विहङ्गमाः (कर्म्मधा) तैः उपभुक्तं (उप-भुज-धा+कर्म्मणि-क्त) भक्षितं फलं यस्य (बहुब्री, कर्त्ता-विण) कीटैः शुकैः (आवृतं इत्यस्य कर्त्ता ३या) मूलं कीटैः इति पाठस्तु प्रामादिकः) आवृतकोटरः=आवृतं अध्यासितं (आ-वृ-धा+कर्म्मणि-) कोटरं यस्य (बहुब्री, कर्त्ता-विण) छायाश्वासितपथिकजनसमूहः—पथि गच्छन्ति ये ते पथिकाः [पथिन्-श्र+णिकन्) छायाभिः आश्वासितः तर्पितः (आ-श्वासि+कर्म्मणि-क्त) पथिकजनानां समूहः येन सः; तस्य छायायां उपविश्य पथिकाः विगतश्रमाः भवन्तीत्यर्थः (बहुब्री-कर्त्ता-विण) महान्=अतिविस्तीर्णः (कर्त्ता-विण) न्यग्रोधपादपः न्यग्रोधः वटः पादपः पादेन पिबति यः सः वृक्षः (पाद-पा-धा+ड, कर्त्ता-१मा, न्यग्रोधो बहुपादटः इत्यमरः, वृक्षो महीरुहः शाखी विटपी पादपस्तरुः इत्यमरः) अस्ति इति शेषः।

२८-२९ पृ। तत्र—बभूव। तत्र च=वृक्षे (तद्-श्र+त्र, अधि-अव्य) लघुपतनकः=लघु पतनं उड्डयनं (पत-धा+भावे-ल्युट) यस्य (बहुब्री कर्त्ता विण) नाम (अव्य) वायसः=काकः (कर्त्ता) प्रतिवसतिस्म=तिष्ठतिस्म, (क्रिया। सः (सर्व्व कर्त्ता) कदाचित्

उस पेड़ पर लघुपतनक नाम एक काक रहता था। वह एक दिन अपनी जीविका के लिए नगरकी ओर निकला, जों देखता है तों उसने जाल हाथ में लिए हुए काले रंग के फटे हुए पाव वाले, उपर को बाल बांधे हुए, यमदूत की बराबर एक आदमीको सामने आते देखा। उसे देख डर भरे हुए मन् में सोच ने लगा कि यह जो दुरात्मा आज मेरे

kinds of birds; its hollows were full of insects; it hailed travellers, from far, as it were, to refresh themselves under its spreading branches.

(अव्य-भधि) प्राणयात्रार्थं प्राणानां यात्रा (इतत्) तस्मै इदं (नित्य-समासः) जीविकार्थं (क्रिया-विश) पुरं=नगरं (कर्म्म) उद्दिश्य=लचीकृत्य (उत्-दिश-धा+ल्यप् अव्य) प्रचलितः गतः सन् (प्र-चल-धा+कर्त्त रि-क्त) यावत्=यदा (अव्य) पश्यति=अवलोकयति, (दृश-धा+लट क्रिया), तावत्=तदा (अव्य) जालहस्तः=जालं पाशः हस्ते यस्य सः गृहीतपाशः (बहुव्री, कर्त्ता-विश) अतिकृष्णतनुः=अतिकृष्णा तनुः शरीरं यस्य (बहुव्री, कर्त्ता-विश) स्फुटितचरणः=स्फुटितौ पथि कण्टकैः क्षतौ (स्फुट-धा+क्त) चरणौ यस्य सः अथवा विपादिकाङ्कितपादः (कर्त्ता-विश) ऊर्द्धकेशः=उद्दतकेशः (कर्त्ता-विश) यमकिङ्कराकारः=यमस्य किङ्करः भृत्यः तस्य आकार इव आकारः यस्य, यमदूतसदृशः (कर्त्ता-विश) नरः=मनुष्यः (कर्त्ता) सम्मुखः (कर्त्ता-विश) बभूव (क्रिया)। [वाच्यान्तरं—लघुपतनकेन वायसेन प्रत्युष्यतेस्म, तेन प्रचलितेन दृश्यते, जालहस्तेन अतिकृष्णतनुना स्फुटितचरणेन ऊर्द्धकेशेन यमकिङ्कराकारेण नरेण सम्मुखेन बभूवे]।

अथ तं—स्थितः। अथ=अनन्तरं (अव्य) तं=नरं (सर्व्व-कर्म्म) दृष्ट्वा=अवलोक्य, शङ्कितमनाः=शङ्कितं मनः यस्य सः भीतमानसः इत्यर्थः (कर्त्ता-विश) अचिन्तयत् (क्रिया)। यत्=यस्मात्

आश्रय इस वट के सामने आता है। नहीं जानता हूं कि, आज इस वट पर रहने वाली सब चिड़ियों का नाश होगा या नहीं। इस ढब से बहुत सोच विचार उसी वक्त लौट उस वट के पेड़ पर आ चिड़ियों से कहा कि, यह दुरात्मा चिड़िमार हाथ में चावल और जाल लिए

There lived a crow Laghupatanack by name. As he was one day flying towards the city to procure food for himself, he saw before him a man with skin black as jet, having nets in his hands, thorns under his feet, his hairs erected upwards

(अव्य) अयं (सर्व्व-विण) दुरात्मा=दुः दुष्टः आत्मा यस्य, पापात्मा=(दुरात्मन्-श+१मा १व, कर्त्ता) अद्य=अस्मिन् अहनि (अधि अव्य) मम (आश्रय इत्यस्य कर्त्ता-षष्ठी) आश्रयवटपादपसम्मुखः=आश्रियते अस्मिन् इति आश्रयः वासस्थानं (आ-श्रि-अधि-अल्) आश्रयः एव वटपादपः तस्य सम्मुखः (६तत्, कर्त्ता विण) अभ्येति=आगच्छति (अभि-इ-धा+लट, क्रिया) ; तत्=तस्मात् (अव्य) न ज्ञायते=नावगम्यते (ज्ञा-धा-भावे-लट, क्रिया) अद्य (अधि अव्य) वटवासिनां=वटे वटवृक्षे वसन्ति ये ते वटवृक्षस्थितानां (वस-धा+णिन् सम्ब विण) विहङ्गमानां पक्षिणां (विहायस्-गम-धा+खश, विनाशः इत्यस्य कर्म्म-षष्ठी-३व) विनाशः=मृत्युः (वि नश-धा+घञ, कर्त्ता) किं न वा (अव्य) भविष्यति (क्रिया)। [वाच्यान्तरं – शङ्कितमनसा व्यचिन्त्यत्, अनेन दुरात्मना आश्रयवटपादपसम्मुखेन अभीयते, न जानामि विनाशेन भविष्यते]। एवं बहुविधं=इत्थं नानाविधं विचिन्त्य=आलोच्य तत्क्षणात् (अव्य) निवृत्य=प्रत्यागत्य (नि वृत् धा+ल्यप्) तं एव वटपादपं (कर्म्म) गत्वा सर्व्वान् विहङ्गमान्=पक्षिणः (कर्म्म) प्रोवाच=कथयामास (प्र-वच्-धा+लिट्-१पु १व, क्रिया), भोः (अव्य) अयं दुरात्मा=दुष्टः

आता है। इस लिए इसी विश्वास करना न हीं चाहिए। यह जाल फैला के चावल बिखेरे गा। हम सब को उन चावलों को कालकूट की तरह समझना चाहिए। वह काक यह बोल रहा है इत ने में वोह व्याध उस बट के पेड़ के नीचे आ जाल फैला सिन्दूवार फूल की तरह चावल

and having an appearance of a messenger of death. Being alarmed to see him the crow thus thought within himself, if this villain go towards the *Bata* tree where I live, then I do not know whether the birds which live in that tree will be killed or not. Thinking over these things, he soon returned towards

(कर्त्ता-विश) लुब्धकः=व्याधः (लुभ-धा+क, स्वार्थे-क कर्त्ता, व्याधो मृगवधाजीवी मृगयुर्लुब्धकोऽपि सः इत्यमरः) जालतण्डुलहस्तः=जालञ्च तण्डुलानि च (द्वन्द्व) तानि हस्ते यस्य सः जालं तण्डुलानि च आदाय इत्यर्थः, (बहुव्री, कर्त्ता-विश) समभ्येति=समागच्छति (सं-अभि इ-धा+लट, क्रिया)। तत् तस्मात् (अव्य) सर्व्वथा=सर्व्वप्रकारेण (अव्य) तस्य (सर्व्व-सम्बन्ध-विवक्षया षष्ठी) न विश्वसनीयं=न प्रत्येतव्यम् (वि-श्वस्-धा+अनीयर, क्रिया)। एषः=व्याधः (एतद्-श+१मा-१व, जालं (कर्म्म) प्रसार्य्य=विस्तार्य्य (प्र-सारि-धा+ल्यप, अव्य) तण्डुलान् (कर्म्म-२या-३व) प्रक्षेप्स्यति=विकिरिष्यति (प्र-क्षिप-धा+लृट, क्रिया)। सर्व्वैः भवद्भिः=युष्माभिः (कर्त्ता ३या) ते=लुब्धकप्रकीर्णाः (सर्व्व-विश) तण्डुलाः (कर्म्म-१मा) कालकूटसदृशाः=कालकूटेन सदृशाः (३तत्) विषतुल्याः (कर्म्म-विश, पुंसि क्लीवे च काकोल कालकूटहलाहलः विषभेदाः अमीनव इत्यमरः) द्रष्टव्याः=अवलोकयितव्याः ज्ञातव्याः इति यावत् तेषां भक्षणेन विनाशसम्भवादिति भावः (दृश-धा+कर्म्मणि तव्यत्, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—सर्व्वे विहङ्गमाः प्रोचिरे, अनेन दुरात्मना लुब्धकेन जालतण्डुलहस्तेन समभीयते, न विश्वस्यते, एतेन तण्डुलाः प्रक्षेप्यन्ते तान् तण्डुलान् सर्व्वे भवन्तः कालकूटसदृशान् द्रक्ष्यन्ति] एवं=इत्थं

बिखेर थोड़ी दूर जा चुपका बैठ रहा। वहां जो चिड़िएं थीं, वह लघुपतक की बात की रुकावट से मनेकी जा कै उन चावलों को विष के अंकुर समझ चुपके बैठरही। इस अवसर में चित्रग्रीव नाम एक कपोतराज हजार परिवार के साथ जीविका के लिए फिरता हुआ, दूर से चावल

the *Buta* tree and thus addressed the birds there, oh ! here comes a fowler with net and grains in his hands ; therefore, we should not belive him at all. After setting his trap, he will scatter the grains. All of you should consider those grains as

(अव्य) वदतः=कथयतः (वद-धा+शतृ=वदत्-अ+षष्ठी-१व) तस्य= लघुपतनकस्य तस्मिन् एवं वदति सति इत्यर्थः सः (सर्व्व विण) लुब्धकः= व्याधः (कर्त्ता) जालं (कर्म्म) प्रसार्य्य=विस्तार्य्य, सिन्दवार-सदृशान्= सिन्दवारः निर्गुण्डी (सिन्दवारेन्द्र सुरसौ निर्गुण्डीन्द्राणिकेत्यपि इत्यमरः) तेन सदृशाः तुल्याः तान् तण्डुलकणान् इत्यर्थः (श्तत्, कर्म्म-विण) तण्डुलान् (कर्म्म) प्रक्षिप्य=विकीर्य्य, नातिदूरं=निकटं (कर्म्म) गत्वा, निभृतं=सुगुप्तं (क्रिया-विण) स्थितः (स्था-धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया)। तेन लुब्धकेन स्थितं]।

अथ ये—निबद्धाः। अथ=अनन्तरं (अव्य) ये पक्षिणः (कर्त्ता) तत्र=वटवृक्षे (तद्-अ+७मी+त्रल, अव्य-अधि) स्थिताः= (कर्त्तरि-क्त, क्रिया), ते=पक्षिणः (सर्व्व-कर्त्ता) लघुपतनकवाक्यार्गलया= लघुपतनकस्य वाक्यमेव अर्गला प्रतिबन्धः तया (करण) निवारिताः प्रति- रुद्धाः (नि-वृ-धा+ णिच् =वारि-धा+क्त) तान्=लुब्धकप्रक्षिप्तान्-(कर्म्म- विण) तण्डुलान् (कर्म्म) हालाहलाङ्कुरान् इव=हलाहलमिव हालाहलं (स्वार्थे-अण्) विषं, तस्य अङ्कुराः प्ररोहाः तान् इव (इवेन नित्यसमासः विभक्त्यलोपश्चेति समासः) वीक्षमाणाः पश्यन्तः (वि-ईक्ष-धा+शानच्,

---

देख लघुपतनक के मने कर ने पर भी जीभ के लोभसे खाने के लिए गिरा और परिवार के साथ फंस गया।

इस अवसर में व्याध उन को फंसे हुए जान खुशी भरे हुए मन से लाठी उठा उन के मार ने के लिए आया। चित्रग्रीव ने भी अपने तई परिवार के साथ जाल में फंसे हुए समझ और व्याध को आते देख

poison. When he said this the fowler coming under the tree, setting his net and scattering the grains like *Sindubar* (a kind of flower) hid himself in a place not far from the tree. The birds which lived there, being warned by Laghupatanak not

कर्त्ता-विण) निभृताः=निस्तब्धाः (कर्त्ता-विण) तस्थुः अवु: (स्था-धा+लिट्-१पु-३व, क्रिया) [वाच्यान्तर—यैः पक्षिभिः स्थितं, तैः निवारितैः वीक्षमाणैः निभृतैः तस्थे]। अत अन्तरे=अस्मिन् समये (अधि) चित्रग्रीवः=चित्रा विविधवर्णा ग्रीवा कन्धरा यस्य सः (कर्त्ता-विण) नाम (अव्य) कपोतराजः=कपोतानां पारावतानां राजा (षष्ठीतत्, राजाहस्सखिभ्यष्टच् इति टच्, कर्त्ता) सहस्रपरिवारः=सहस्रं परिवारा यस्य सः (बहुव्री, कर्त्ता-विण) प्राणयात्रार्थं=प्राणानां (षष्ठीतत्) यात्रा तस्यै (अर्थेन नित्यसमासः), जीविकार्थं इत्यर्थः (क्रिया-विण) परिभ्रमन्=पर्य्यटन् (परि-भ्रम धा+शतृ १मा, १व) तान्=व्याधविक्षिप्तान्=(सर्व्व-विण) तण्डुलान् (कर्म्म) दूरतः अपि=दूरात् अपि (५मी+तस, अव्य, अपा) पश्यन्=अवलोकयन् (दृश धा+शतृ-१मा १व) लघुपतनकेन=तन्नामककाकेन निवार्य्यमाणः इत्यस्य कर्त्ता ३या) निवार्य्यमाणः=निषिध्यमानः अपि (नि-वारि-धा+कर्म्मणि श नच) जिह्वालौल्यात्=लोलस्य भावः लौल्यं चाञ्चल्यं लोभः इत्यर्थः (लोल श+ष्यण, लोलसलमतृष्णयोः इत्यमरः) जिह्वायाः लौल्यं तस्मात् (षष्ठीतत्, हेतौ ५मी) भक्षणार्थं=भक्षणाय (क्रिया-विण) अपतत्=अवातरत् (पत-धा+लङ्, क्रिया), सपरिवारः=परिवारेण सह वर्त्तमानः (बहुव्री, कर्त्ता-विण) निवद्धः च=

उन कपोतों को कहा कि, कि डरना नहीं चाहिए, कहा है कि—

आपदा में जिस की बुद्धि नहीं घटती है। वह उस के प्रभाव से निःसन्देह पार उतर जाते हैं।

to eat the grains concealed themselves looking upon those grains as poison. After this, the king of pigeons, *Chittragriba* by name, while flying with his numerous families in quest of food, saw these grains from a distance and though he was ...ned by Laghunatanack, being unable to resist his tempta-

जालबद्धश्च बभूव (नि-बन्ध-धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया) । [वाच्यान्तरं— चित्रग्रीवेण कपोतराजेन सहस्रपरिवारेण परिभ्रमता पश्यता निवार्य्यमाणेन अपत्यत, सपरिवारेण निबद्धं] ।

२९—३०पृष्ठा । अत्रान्तरे—भेतव्यं । अत्र अन्तरे= अस्मिन् समये (अधि) लुब्धकः=व्याधः (कर्त्ता) तान्=कपोतान् (सर्व्व-कर्म्म) बद्धान् (बन्ध-धा+क्त, कर्म्म-विण) विज्ञाय=विदित्वा (वि ज्ञा धा+ल्यप्, अव्य) प्रहृष्टमनाः=प्रहृष्टं (प्र हृष्-धा+क्त) मनः यस्य आनन्दितमानसः सन् इत्यर्थः (बहुव्री, कर्त्ता-विण) प्रोद्यतयष्टिः= प्रोद्यता उत्तोलिता (प्र-उत्-यम्-धा+क्त) यष्टिः येन सः लगुडं उद्यम्य

इस लिए हम सब जाल लिए हुए अनायास से उड़ के इस की नज़र से निकल के मुक्ती को पाएगे । नहीं तो कातर हो के जो अनायास से नहीं उड़ ते हो, तो, मर ते हो ।

उन कपोतों ने ऐसा ही किया । तब वह व्याध जाल ले के आकाश में उड़ते हुए उन कपोतों के पीछे २ ज़मीन पर दौड़ा । और उपर को मूंह कर के उस ने यह श्लोक पढ़ा—

यह चिड़िए मिल के जाल लिए उड़ी जाती है, जब झगड़ा करेंगी सन्देह नहीं है कि, गिड़ पड़ेंगी ।

tion fell upon the grains with his whole family and got entangled in the net.

Then the fowler knowing that they were entanglad in the net was very glad and ran with his maoe to kill them. *Chittragriba* too thinking that he has been caught in the net with his family and seeing the fowler run thus said to his fellow pigoens. Don,t be afraid. It is said :—that he who can preserve his intellect amidst calamities unaffected by them is sure to overcome them by his dint of intelligence.

इत्यर्थः, (बहुव्री, कर्त्ता-विण) तद्धार्थं तेषां कपोतानां वधाय(हेतुत्, अर्थेन नित्यसमासः) प्रधावितः=द्रुतं चलितः (प्र धाव-धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया)। चित्रग्रीवः अपि=(कर्त्ता) सपरिवारं=परिवारेण सह वर्त्तमानं (कर्म्म-विण) आत्मानं (आत्मन्-अ+२या १व, कर्म्म) बद्धं=जालजड़ितं (बन्ध-धा+क्त, कर्म्म-विण) मत्वा=ज्ञात्वा=(मन-धा+क्त्वा, अव्य) लुब्धकं=व्याधं (कर्म्म) आयान्तं=आगच्छन्तं च (आ-गम धा+शतृ, २या १व, कर्म्म-विण) दृष्ट्वा=अवलोक्य, तान् निजपरिवारान् (सर्व्व-कर्म्म-विण) कपोतान्=पारावतान् (कर्म्म) ऊचे=कथयामास (वच-धा+लिट् १पु-१व, क्रिया) अहो=भोः (अव्य) न भेतव्यं=मा भैः (भी-धा+भावे-तव्यत, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—लुब्धकेन प्रहृष्टमनसा प्रोद्यतयष्टिना प्राधावितं। चित्रग्रीवेण ते कपोताः ऊचिरे]।

उक्तं च=कथितं च शास्त्रकारैः इति शेषः।

व्यसनेषु इति। अन्वयः। यस्य बुद्धिः सर्व्वेषु व्यसनेषु एव न हीयते, सः तत्प्रभावात् तेषां पारं अवश्यं अश्नुते।

व्याख्या। यस्य जनस्य (सर्व्व सम्ब) बुद्धिः=प्रज्ञा (बुध-धा+भावे-क्ति, कर्त्ता) सर्व्वेषु (अधि-विण) व्यसनेषु=विपत्सु (वि-अस धा+ल्युट, अधि-७मी) न(निषेधे (अव्य) हीयते=परिहीना भवति

लघुपतनक भी अपना खाना पीना छोड़ क्या होता है देखने के लिए कुतूहल से पीछे पीछे चला। अनन्तर व्याध उन को नजर से बाहिर निकल गए हुए जान निरास हो लौट गया।

Therefore let us all fly at once easily with the net and when we shall get out of his sight we shall disentangle ourselves from the net. Or if overwhelmed with fear you do not all fly easily at once then you are sure to meet with death.

परित्यज्यते इति भावः, (परि-त्यज धा+कर्म्म कर्त्तरि-लट, क्रिया)। सः=जनः (सर्व्व कर्त्ता) तत्प्रभावात्=तस्याः बुद्धेः प्रभावः माहात्म्यं तस्मात् बुद्धिबलेन इत्यर्थः (प्र-भू-धा+घञ, हेतौ ५मी) तेषां व्यसनानां (सर्व्व सम्ब) पारं=तीरं (कर्म्म) असंशयं=नास्ति संशयो यस्मिन् तत् निःसन्देहं यथा तथा (क्रिया-विश) अभ्येति=गच्छति विपदं उत्तरति इति भावः (अभि-इ धा+लट, क्रिया)। [पाठान्तरं—तेन पारः अभीयते]।

तत्—अवाप्स्यथ। तत्=तस्मात् विपद काले बुद्धेः श्रेष्ठत्वात् (अव्य) सपाशजालाः=पाशजालेन सह वर्त्तमानाः (बहुव्री) पाशजालं गृहीत्वा इत्यर्थः (कर्त्ता-विश) सर्व्वे वयं (कर्त्ता) हेलया=अवलीलया (प्रकृत्यादिभ्य श्चेति ३या) उड्डीय=आकाशं उत्पत्य (उत्-डी-धा+ल्यप, अव्य) अस्य=व्याधस्य (अदर्शनं इत्यस्य कर्त्ता-६ष्ठी) अदर्शनं=चक्षुरगोचरं (न-दृश धा-ल्युट, कर्म्म) गत्वा=दृष्टिपथं अतीत्य इत्यर्थः, मुक्तिं=जालबन्धनात् मोचनं (मुच-धा+क्ति, कर्म्म) प्राप्नुमः=लभेमहि (प्र-आप+लट-उपु १व, क्रिया)। नो (निषेधे ओकारान्तं अव्ययं) चेत्=यदि (अव्य) भयविक्लवाः=भयेन (३तत्) विक्लवाः विह्वलाः (कर्त्ताविश) सन्तः=भवन्तः (अस्-धा+शत=सत्-अ+१मा ३व, कर्त्ता विश) हेलया अवलीलया समुत्पातं=उड्डयनं

चित्रग्रीव ने भी उस व्याध की दृष्टि से बाहिर होते जान उनलोगों से कहा कि, वोह दुरात्मा व्याध लौट गया, अब सब स्वस्थ हो के महिलारोप्य के पूरब उत्तर की दिशा को चलो। वहां मेरा मित्र हिरण्यक नाम मूषिक सभों के बन्धन को काटेगा।

When he said this, they all flew in the skies with the net and the fowler ran after them and casting his eyes upwards repeated the following lines ;—These birds are flying with the net

(सं-उत्-पत धा+घञ, कर्म्म) न करिष्यथ (कृ-धा+लृट मपु ३व, क्रिया)
ततः = तस्मात् अनुत्पतनात् (इतो ५मी+तस, अव्य) मृत्युं = विनाशं
(कर्म्म) अवाप्स्यथ = लप्स्यध्वे यूयमिति शेषः सर्व्वे वयं मरिष्यामः इत्यर्थः
(अव-आप धा+लृट, २पु ३व, क्रिया) । वाच्यान्तरं—सर्व्वैः अस्माभिः
सपाशजालैः भुक्तिः प्राप्यते, भयविक्लवैः सद्भिः समुत्पातः न करिष्यते,
मृत्युः अवाप्स्यते] ।

तथा—अपठत् । तथा तस्मिन् (तद्)श+था, अव्य-अधि)
अनुष्ठिते=सम्पादिते तेषु पक्षिषु आकाशं उत्पतितेषु सत्सु इत्यर्थः (अनु-
स्था-धा+क्त, अधि-विण) जालं = पाशं (कर्म्म) आदाय=गृहीत्वा
(आ-दा-धा+ल्यप, अव्य) आकाशे (अधि) गच्छतां = उत्पततां
(गम धा+शतृ, ६ष्ठी ३व, सम्ब विण) तेषां = कपोतानां (सर्व्व-सम्ब)
पृष्ठतः = पृष्ठे पश्चात् इत्यर्थः (७मी+तस) लुब्धकः = व्याधः (कर्त्ता)
भूमिस्थः अपि = भूमिः पृथिवी तस्यां तिष्ठति यः सः पृथिव्यां स्थितः
अपि (भूमि-स्था-धा+ड, कर्त्ता-विण) पर्य्यधावत्=अभ्यद्रवत् (परि-
धाव-धा+लङ, क्रिया । ततः=तदनन्तरं (अव्य) ऊर्द्ध्वाननः ऊर्द्ध्वं आननं
यस्य सः (बहुव्री) ऊर्द्ध्वमुखः सन् (कर्त्ता-विण) श्लोकं=अनन्तरोक्तं
पद्यं (कर्म्म) अपठत् (क्रिया), [वाच्यान्तरं—लुब्धकेन भूमिस्थेन
पर्य्यधाव्यत ऊर्द्ध्वाननेन श्लोकः अपठ्यत] ।

जब कपोतो चित्रग्रीव के ऐसे कहने पर महिलारोप्य नगर में
हिरण्यक के बिल रूप दुर्ग को पहुंचे । हिरण्यक भी हजार दरवाजे

because there is unity among them, but as soon as they will quarrel with each other they will certainly fall down.

Laghupatanack also leaving aside his procuring food for himself and being eager to know what will become of these birds

जालं इति। अन्वय। अमी पक्षिणः अपि संहताः (सन्तः) जालं आदाय गच्छन्ति यावत् च विवदिष्यन्ते (तावत्) पतिष्यन्ति, संशयः न।

व्याख्या। अमी=जालबद्धाः (अदस्-श+पुं १मा-३व, कर्त्ता=विश) पक्षिणः=पक्षौ विद्यते येषां ते (पक्ष-श+इन, कर्त्ता-१मा ३व) संहताः मिलिताः सन्तः (सं-हन्-धा+कर्त्तरि-क्त, कर्त्ता-विश) जालं (कर्म) आदाय=गृहीत्वा (असमा) गच्छन्ति=पलायन्ते (गम धा+लट् प्रपु ३व, क्रिया) यावत् च=यदा च (अव्य) विवदिष्यन्ते भिन्नमताः भविष्यन्ति (वि-वद-धा+लृट, विमत्यर्थे आत्मनेपदं), तदा पतिष्यन्ति (क्रिया) अत्र संशयः सन्देहः न=नास्ति इत्यर्थः (संशि-धा+अल, प्रातिपदिकार्थे-१मा) अधुना एकमता इमे पक्षिणः मम जालमादाय गच्छन्ति यदा भिन्नमता भविष्यन्ति तदा अवश्यमेव पतिष्यन्ति इति सरलार्थः। [वाच्यान्तरं—गम्यते संहतैः पक्षिभिः विवदिष्यते, पतिष्यते]।

लघुपतनकः - निवृत्तः। लघुपतनकः अपि=तन्नामकः वायसः अपि (कर्त्ता) प्राणयात्राक्रियां=प्राणानां यात्रा तस्याः क्रिया तां भोजनादिकर्म (कर्म) त्यक्त्वा=विहाय भोजनादि अकृत्वैव (त्यज-धा+क्त्वा, अव्य) अत्र=अस्मिन् विषये (इदम्-श+७मी+त्रल, अधि-अव्य) किम् (कर्त्ता) भविष्यति=घटिष्यते (क्रिया) इति (अव्य-विश) कुतूहलात्=कौतुकात् (हेतौ ५मी) तत्पृष्ठलग्नः=तेषां कपोतानां (६तत्) पृष्ठे लग्नः (लग-धा+क्त, कर्त्ता-विश) तेषां पश्चात् इत्यर्थः अनुससार—

वाले बिल के दुर्ग में घुसके बैठकर सुख से रहता है। अथवा यह बात ठीक कही जाती है कि,

followed them close by. When the fowler saw them go beyond his sight he gave up the attempt in despair.

अनुजगाम (अनु-गम-धा+लिट् १पु-१व, क्रिया)। अथ=अनन्तरं (अव्य) लुब्धकः=व्याधः (कर्त्ता) दृष्टेः=दर्शनस्य (दृश-धा+क्ति, सम्ब) अगोचरत्वां=न गोषु इन्द्रियाणां विषयेषु चरन्ति ये ते अगोचराः तेषां भावः तां (न-गो-चर-धा+अच्=गोचर-श+त्ता, कर्म) अप्रत्यक्षतां इत्यर्थः गतान्=प्राप्तान् (गम-धा+कर्त्तरि-क्त, कर्म-विण) कपोतान् इति शेषः, विज्ञाय=विदित्वा मत्वा इति यावत्, निराशः=नास्ति-आशा यस्य सः (बहुव्री) आशाशून्यः (कर्त्ता-विण) निवृत्तः=निरस्तः प्रतिगतः इत्यर्थः (नि-वृत-धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—लघुपतनकेन अपि केन भविष्यते। पृष्ठलग्नेन अनुसर्त्तं। लुब्धकेन निराशेन निवृत्तं]।

चित्रग्रीवः—करिष्यति। चित्रग्रीवः अपि=तन्नामकः कपोतः अपि (कर्त्ता) लुब्धकं=व्याधं (कर्म) अदर्शनीभूतं=अदर्शनं भूतः दर्शनं भूतः स न भवतीति अदर्शनीभूतः तं अप्रत्यक्षतां गतं इत्यर्थः (न-दर्शन-भू-धा+क्त, अभूततद्भावे-च्वि प्रत्ययः, कर्म-विण) ज्ञात्वा=विदित्वा तान्=कपोतान् (सर्व्व-कर्म) उवाच=कथयामास (वच्-धा+लिट्, क्रिया) भो (अव्य) सः (सर्व्व-कर्त्ता-विण) दुरात्मा—दुः दुष्टः आत्मा यस्य सः पापात्मा इत्यर्थः (दुरात्मन्-श+१मा १व कर्त्ता-विण) लुब्धकः=व्याधः (कर्त्ता) निवृत्तः=प्रतिगतः (नि-वृत-धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया)। तत्=तस्मात् व्याधस्य निवर्त्तनात् (अव्य) स्वस्थैः=सुखितैः

वे दांत के सांप और मदशून्य गज की तरह वे किसी का राजा सब के वश में आता है।

When Chittragriba saw that the fowler was out of sight he told them, the wicked fowler has ceased from following us, so we may now fly at our ease towards the north-eastern part of Mohilaropya. There, a mouse, Hiranyak by name a friend of mine will disentangle us all from the net.

(स्व-ख्या धा+ड, कर्त्ता-विश) सर्व्वैः अपि अस्माभिः इति शेषः, महिलारोप्यस्य=तन्नामकस्य नगरस्य (सम्ब) प्रागुत्तरादिग्भागे=प्राच्याश्च उत्तरस्याश्च दिशः अन्तरालं प्रागुत्तरं (दिक्-नामान्तराले इति बहुव्रीहिः) सा दिक् (कर्म्म-धा) तस्याः भागः (६तत्) तस्मिन् ईशानकोणे इत्यर्थः (अधि) गम्यतां (गम्-धा+भावे-लोट, क्रिया)। तत्र=तस्मिन् स्थाने (अधि=७मी+त्रल, अव्य) मम (सर्व्व-सम्ब) सुहृत्=सुसुन्दरं हृदयं यस्य सः मित्रं इत्यर्थः (बहुव्री, कर्तृविश) मूषकः=इन्दुरः (मूष-धा+ण्वुल। मूषिकः इति पाठे मुष-धा+किकन्, मुषेः दीर्घश्च इति सूत्रेण दीर्घः, कर्त्ता) सर्व्वेषां (सर्व्व-सम्ब) पाशच्छेदः=पाशस्य जालस्य (६तत्) छेदः तं (छिद्-धा+घञ, कर्म्म) करिष्यति पाशान् छेत्स्यति इत्यर्थः (क्रिया)। [वाच्यान्तरं – चित्रग्रीवेण ऊचे, निहतं तेन दुरात्मना लुब्धकेन, सर्व्वैः खस्थाः गच्छन्ति, सुहृदा हिरण्यकेण मूषकेन पाशच्छेदः करिष्यते]।

और युद्ध में हजार हाथी से और लाख घोड़ों से जो काम नहीं होता है, एक किले से राजाओं का वह काम निकलता है।

एक भी धनुर्धारी जो किले के बुर्जेपर हो, सो योधा को मार सक्ताहै, इस लिए नीति शास्त्र के जानने वाले किले की प्रशंसा करते हैं।

The pigeons thus addressed by chittragriba reached the mouth of the hole (fortress) in which Hiranyak lived, in the city of Mohilaropya. Hiranyak lived happily and without any fear of danger in a hole (fortress) having a thousand openings. For it is well said, that a serpent without teeth, an elephant without temple juice (i. e. not mad) and a king without a fortress is easily brought to submission by others. Again in time of war a fortress is so serviceable to a king that he could not do the

२१ पृ । एवं ते—उच्यते, ते (सर्व्व-कर्त्ता-विश) कपोताः =पारावताः (कर्त्ता) चित्रग्रीवेण (सम्बोधिता इत्यस्य-कर्त्ता ३या) एवं=इत्थं (अव्य) सम्बोधिताः=आहूय कथिताः सन्तः (सम्-बुध-धा+णिच-कर्म्मणि-क्त, कपोताः इत्यस्य-विश) महिलारोप्यं नगरं (अधि) हिरण्यकविवरदुर्गं=हिरण्यकस्य (६तत्) विवरं गर्त्तं तदेव दुर्गं=दुर्गमः राजाश्रयः (कर्म्म-धा, कर्म्म) तत् प्रापुः=लेभिरे तत्र जग्मुः (प्र-आप-धा+लिट, १पु ३व, क्रिया)। हिरण्यकः अपि (कर्त्ता) सहस्रमुखविवरदुर्गं=सहस्रं मुखानि यस्य (बहुव्री) तच्च तत् विवरं चेति (कर्म्म-धा) तदेव दुर्गं (कर्म्म) प्रविष्टः—तत्र स्थितः (प्र-विश-धा+कर्त्तरि क्त, विश) सन् (अस्-धा+शतृ=सत्-अ+पु-१मा-१व, कर्त्ता-विश) अकुतोभयः= नास्ति कुतः कस्मादपि भयं यस्य सः (बहुव्री) निर्भयः (कर्त्ता-विश) सुखेन (प्रकृत्यादिभ्यः इति ३या) आस्ते=प्रतिवसति (आस-धा+लट १पु-१व, क्रिया)। अथवा=किम्वा (अव्य) इदं=वक्ष्यमाणरूपं वचः (कर्म्म-१मा) साधु=सुष्ठु (क्रिया-विश) उच्यते=कथ्यते (वच-धा+ कर्म्मणि-लट, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—तैः कपोतैः सम्बोधितैः हिरण्यकविवरदुर्गं प्रापे। हिरण्यकेनापि प्रविष्टेन सता अकुतोभयेन आस्यते, इदं वक्ति]

दंष्ट्राविरहितः इति । अन्वयः । यथा सर्व्वो दंष्ट्राविरहितः सर्पः यथा मदहीनः गजः तथा दुर्गहीनः नृपः सर्व्वेषां वश्यः जायते ।

अनन्तर चित्रग्रीव विवरके पास जा चिल्ला के बोला, ऐ मित्र हिरण्यक शीघ्र निकल आओ। मैं बड़ी दुःख की दशा में पड़ा हूं।

same work with a thousand elephants or a lac of horses. An archer can shot a hundred persons from *battlement* Therefore those who are well versed in political science highly praise a fortress.

व्याख्या। यथा (यद्-श+था, अव्य) दंष्ट्राविरहितः=दश्यन्ते आभिः (दंश-धा+करणे=त्रण-स्त्रियां-आप) दंष्ट्राः दन्ताः ताभिः (३तत्) विरहितः हीनः विषदन्तशून्यः निर्विषः इत्यर्थः (वि-रह धा=क्त विण) सर्पः=भुजङ्गः (उपमा-कर्त्ता) यथा (अव्य) मदहीनः=मदेन दानेन (३तत्) हीनः शून्यः (हा-धा+क्त, विण) यौवनकाले हस्तिनां कटादिभ्यः मदजलं चरति तेन हस्तिनः उन्मत्ताः भवन्ति (मदोरेतसि कस्तूर्य्यां गर्व्वे हर्षेभदानयोः इति मेदिनी) मत्तहस्ती (उपमा-कर्त्ता) तथा (अव्य) दुर्गहीनः=दुर्गेण (३तत्) हीनः शून्यः (कर्त्ता-विण) नृपः=नॄन् मनुष्यान् पाति पालयति यः सः (नृ-पा-धा+ड) राजा (कर्त्ता) सर्व्वेषां (सम्ब) वश्यः=तथा=तादृशः=(अव्य) अधीनः (वश श+यत्, कर्त्ता-विण) जायते=वशीभूतः भवति (जन धा+कर्त्तरि लट्, क्रिया) वाच्यान्तरं—दंष्ट्राविरहितेन सर्पेण मदहीनेन गजेन यथा दुर्गहीनेन नृपेण तथा वश्येन जन्यते]।

तथाच=अपिच (अव्य)।

न गजानामिति। अन्वयः। राज्ञां रणे एकेन दुर्गेण यत् कर्म्म (साध्यते) गजानां सहस्रेण न वाजिनां सहस्रेण न च तत् साध्यते।

व्याख्या। राज्ञां=रञ्जयन्ति प्रजाः ये ते राजानः (रञ्ज-धा+अन्) भूपतयः तेषां (दुर्गेण सह सम्बन्धः) रणे=युद्धे एकेन=अद्वितीयेन (कर्त्ता-विण) दुर्गेण (कर्त्ता-३या) यत्=कर्म्म (कर्म्म-१मा) साध्यते=निष्पाद्यते (साध्-धा+णिच+कर्म्मणि लट्, क्रिया)। गजानां (सम्ब)

यह सुन हिरण्यक उस विलरूप किले के भीतर ही से बोला कि, तुम कौन हो, किस लिए आए हो, कैसी तुमारी दुख की अवस्था हुई है,

Then chittragriba reaching the hole began to call aloud, Oh my friend Hiranyak come out soon. I am in a very difficult position. Hearing this Hiranyak also asked from within the

सहस्रेण=दशशतसंख्यया (कर्त्ता-३या) न तत् कर्म साध्यते, न च वाजिनां=घोटकानां (सम्ब) लक्षेण=शतसहस्रसंख्यया (कर्त्ता-३या) तत् कर्म (कर्म-१मा) साध्यते (क्रिया)। राज्ञां दुर्गमेव प्रधानसाधनमिति भावः।

शतमिति। अन्वयः। प्राकारस्थः एकः अपि धनुर्धरः शतं सन्धत्ते तस्मात् नीतिशास्त्रविदः जनाः दुर्गं प्रशंसन्ति।

व्याख्या। प्राकारस्थः=प्राकारे प्राचीरे तिष्ठति यः सः दुर्गप्राचीरस्थितः (प्राकार-स्था-धा+ड, प्राकारो वरणः सालः प्राचीरं प्रान्ततो वृत्तिः इत्यमरः) (कर्त्ता-विण) एकः अपि=असहायः अपि (कर्त्ता-विण) धनुर्धरः=धनुः धरति यः सः (धनुस्-धृ-धा+अच्,) धानुष्कः योद्धा (कर्त्ता) शतं=शतसंख्यकान् योधान् (कर्म २या) सन्धत्ते=शरेण युध्यते (सं-धा+लट-१पु १व क्रिया), तस्मात्=शतसन्धानात् (हेतौ-५मी) नीतिशास्त्रविदः=नीयते अनया इति नीतिः (नी+धा+क्ति) शिष्यते अनेन इति शास्त्रं उपदेशवाक्यं (शास्-धा+करणे-त्र) नीतिप्रतिपादकं शास्त्रं नीतिशास्त्रं विदन्ति ये ते नीतिज्ञाः (नीतिशास्त्रविद-धा+क्विप्=नीतिशास्त्रविद-श+१मा-३व उपपद समासः, कर्त्ता-विण) जनाः=लोकाः (कर्त्ता) दुर्गं (कर्म) प्रशंसन्ति=स्तुवन्ति दुर्गस्य प्रशंसां कुर्व्वन्ति इत्यर्थः (प्र-शंस-धा+लट, १पु-३व, क्रिया]। [वाच्यान्तरं—प्राकारस्थेन एकेन धनुर्द्धरेण शतं सन्धीयते, नीतिशास्त्रविद्भिः जनैः दुर्गं प्रशंस्यते]

कहो। यह बात सुन चित्रग्रीव नाम कपोतों का राजा तुमारा मित्र हूं। इस लिए जलद निकल आओ। बड़ा भारी प्रयोजन है। यह

hole, who are you, why do you come here, tell me into what difficulty you are fallen. Hearing this *Ghittragriba* replied I am your friend *Chittragriba* by name, the King of the pigeon.

अथचित्रग्रीवः - उच्यते। अथ=अनन्तरं (अव्य) चित्रग्रीवः=तन्नामकः कपोतः (कर्त्ता) बिलं=हिरण्यकगर्त्तं (कर्म्म) आसाद्य=प्राप्य तत्र आगत्य इत्यर्थः (आ-सद-धा+णिच्=ल्यप, अव्य) तारस्वरेण=उच्चैःस्वरेण (प्रकृत्यादिभ्यः ३या) प्रोवाच=कथयामास (प्र-वच-धा+लिट, प्रपु-१व, क्रिया)। भोः भोः मित्र=हे बन्धो (सम्बो-विण) हिरण्यक (सम्बो) सत्वरं=त्वरया सह वर्त्तमानं यथा तथा (बहुव्री) शीघ्रं (क्रिया-विण) आगच्छ=आयाहि (आ-गम-धा+लोट-मपु-१व, क्रिया)। मे=मम (सम्ब) महती=समधिका (कर्त्ता-विण) व्यसनावस्था=व्यसनस्य (६तत्, वि-अस-धा=ल्युट) अवस्था=दुःखदशा (अव-स्था-धा+अङ, स्त्रियां आप, कर्त्ता) वर्त्तते=विद्यते (वृत-धा+लट, क्रिया)। [वाच्यान्तरं चित्रग्रीवेण प्रोचे, आगम्यतां, महत्या व्यसनावस्थया वृत्यते]। तत्=चित्रग्रीववाक्यं (सर्व्व कर्म्म-२या) श्रुत्वा=आकर्ण्य हिरण्यकः अपि (कर्त्ता) बिलदुर्गान्तर्गतः सन्=बिलमेव दुर्गं तस्य (६तत्) अन्तर्गतः मध्यस्थितः (कर्त्ता-विण) प्रोवाच कथयामास (प्र-वच-धा+लिट, क्रिया) भोः=हे (अव्य) कः भवान्=कः त्वं (प्रातिपदिकार्थे-१मा), किमर्थं=कः अर्थः प्रयोजनं यस्मिन् तत् यथा तथा कथं (बहुव्री, क्रिया-विण) आयातः=आगतः (आ-या-धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया), ते=तव (सम्ब) कीदृक् किम् इव दृश्यते इति (किम्-दृश-धा+क्विप) कीदृशं (विण) व्यसनावस्थानं=दुःखावस्था। (अव-स्था-धा+ल्युट, प्रातिपदिकार्थे

सुन उस के बदन के रोंगटे खड़े होगए, बहुत खुश हुआ, और बेडर जलद निकल आया। अथवा यह ठीक कहा जाता है कि,

Therefore come out soon (*I am in great need of you.*) There is a very important businees. Hearing this he came out, glad of heart and *composed* in mind and his hair stood on end. Or it

१मा), तत्=व्यसनं (सर्व्व-कर्म्म-१मा) कथ्यतां=उच्यतां (कथि-धा+कर्म्मणि लोट, क्रिया) भवता इति शेषः [वाच्यान्तरं हिरण्यकेन विलदुर्गाभ्यन्तरेन प्रोचे, आयातं, तत् कथयतु]। तत्—हिरण्यकवाक्यं (कर्म्म) श्रुत्वा=आकर्ण्य चित्रग्रीवः (कर्त्ता) आह=कथयति (ब्रू-धा+लट-प्रपु-१व, क्रिया)। भोः (अव्य) चित्रग्रीवः (विण) नाम (अव्य) कपोतराजः=कपोतानां राजा (६तत्, राजाहःसखिभ्यष्टच् इति टच्) पारावताधिपतिः ते तव (सम्ब) सुहृत्=बन्धुः (विण), तत्=तस्मात् (अव्य) सत्वरं=शीघ्रं (क्रिया-विण) आगच्छ=आयाहि (क्रिया), गुरुतरं=इदं अनयोः अतिगुरु=(गुरु-श+तरप् कर्त्ता-विण) प्रयोजनं (प्र-युज-धा+भावे ल्युट, कर्त्ता) अस्ति (क्रिया)। [वाच्यान्तरं—चित्रग्रीवेण उच्यते आगम्यतां, गुरुतरेण प्रयोजनेन भूयते]। तत् (कर्म्म) आकर्ण्य=श्रुत्वा (आ-कर्णि-धा+ल्यप्, अव्य) पुलकिततनुः=पुलकिता सञ्जाता पुलका यस्याः सा रोमाञ्चिता (पुलक-श-इतच्) तादृशी तनुः यस्य (वहुव्री, कर्त्ता-विण) प्रहृष्टात्मा=प्रहृष्टः आनन्दितः (प्र-हृष-धा+क्त) आत्मा यस्य सः (वहुव्री, कर्त्ता-विण) स्थिरमनाः=स्थिरं निश्चलं मनः यस्य सः निर्भयः (वहुव्री, कर्त्ता-विण, मनस-श+१मा १व), त्वरमाणः=त्वरान्वितः (त्वर-धा शानच्, कर्त्ता-विण) हिरण्यकः इति कर्त्तृपदं उह्यं। निष्क्रान्तः वहिः आगतः (निस्-क्रम-धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया)। अथवा=

स्नेह सम्पन्न आंखों के आनन्द देने वाले मित्र महात्मा। गृहस्थ के घर नित्य नहीं आते हैं।

is well said such friends who are loving and whom we are very glad to see, do not come every day even to the houses of great men.

Hiranyak seeing *Chittragriba* entangled in the net with his family thus sorrowfully said, Oh ! what is it ? I have been

क्त्वा (अव्य) इदं (कर्म) साधु (क्रिया-विश) उच्यते=कथ्यते शास्त्रकारैः इति शेषः। [व्याख्यान्तरं—पुलकित-तनुना प्रहृष्टमनसा स्थिरमनसा त्वरमाणेन निष्क्रान्तं।

सुहृदः इति। अन्वयः। स्नेहसम्पन्नाः लोचनानन्ददायिनः सुहृदः महात्मनां (अपि) गृहवतां गृहे नित्यं न आगच्छन्ति।

व्याख्या। स्नेहसम्पन्नाः=स्नेहः=वत्सलता (स्निह धा+अल) तेन (३तत्) सम्पन्नाः युक्ताः (सम पद-धा+क्त, कर्त्ता-विश) स्नेहवन्तः लोचनानन्ददायिनः - लोचनयोः नयनयोः (६तत्, लुच-धा+ल्युट) आनन्दं सुखं ददति ये ते (दा+धा+णीन्) नयनप्रीतिकराः (कर्त्ता-विश) सुहृदः=मित्राणि (कर्त्ता) महात्मनां अपि=महान् आत्मा येषां ते तेषां महाशयानां (सम्ब-विश) गृहवतां=गृहं विद्यते येषां तेषां (गृह-अ+वतुप) गृहस्थानां (सम्ब) गृहे=आवासे (अधि) नित्यं=सततं (अत्यन्त-संयोगे २या) न आगच्छन्ति=न आयान्ति (गम-धा+लट-प्रथु २व, क्रिया। [वाच्यान्तरं—सुहृद्भिः स्नेहसम्पन्नैः लोचनानन्ददायिभिः आगम्यते]।

३२ पृष्ठा। मूल - उक्ताश्च। अनन्तरं (अव्य) हिरण्यकः (कर्त्ता) सपरिवारं=परिवारैः सह वर्त्तमानः (बहुव्री) तं चित्रग्रीवं (कर्म) पाशबद्धं—पाशेन जालेन बद्धं (बन्ध-धा+क्त, कर्म-विश) आलोक्य=दृष्ट्वा (आ-लोकि-धा+ल्यप, अव्य) सविषादं—

अनन्तर चित्रग्रीव को परिवार के साथ जाल में फंसे हुए देख हिरण्यक बहुत दुःख के साथ यह बोला कि, भलो यह क्या है? उस ने

thus entangled for my greediness. Now release me form the net, do not delay. Hearing this when the mouse was going to cut the net of *Chittragriba*, he said, My friend do not do that.

विषादः दुःखं (वि-सद-धा+घञ्) तेन सह वर्त्तमानं दुःखसहितं (क्रिया-विण) इदं (कर्म-२या) आह (क्रिया), भोः (अव्य) एतत् (प्रातिपदिकार्थे १मा) किं (प्रश्न-अव्य)। [वाचान्तरं—हिरण्यकेन उच्यते]। सः=चित्रग्रीवः (सर्व्व कर्त्ता) आह (क्रिया)। मया (कर्त्ता-३या) जिह्वालौल्यात्=जिह्वायाः लौल्यं लोभः तस्मात् (६तत्, हेतौ ५मी) एतत् (सर्व्व कर्म-विण) बन्धनं=जालबन्धनं (कर्म-१मा) प्राप्तं=लब्धं (आप-धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया)। साम्प्रतं= अधुना (अव्य) पाशमोचं=पाशात् मोचं मोचनं (मोच धा+अल, कर्म्म) कुरु=जालबन्धनात् मोचय (कृ-धा+लोट-मपु-१व, क्रिया)। विलम्बं (कर्म्म) मा=न (अव्य) कुरु, तत्=वाक्यं (कर्म्म) आकर्ण्य=श्रुत्वा चित्रग्रीवस्य (सम्ब) पाशं=जालं (कर्म्म) छेत्तुं= खण्डितुं (छिद-धा+तुमुन, अव्य) उद्यतं=कृतोपक्रमं (उत्-यम्-धा+ कर्त्तरि-क्त, कर्म्म-विण) तं=हिरण्यकं (सर्व्व-कर्म्म) सः=चित्रग्रीवः (सर्व्व कर्त्ता) आह (क्रिया) भद्र=सौम्य (सम्बो) एवं (अव्य) मा=न (अव्य) कुरु=प्रथमं मम पाशं न छिन्धि इत्यर्थः, प्रथमं (अनुक्त- संयोगे २या) मम (सम्ब) भृत्यानां=भियन्ते ये ते (भृ-धा+क्यप) भृत्याः अनुचराः तेषां (सम्ब) पाशच्छेदं=पाशस्य (६तत्) च्छेदः खण्डनं

कहा मैं जीभ् के लोभ से इस बन्धन में पड़ा हूं। अब जाल काटो देर न करो। यह सुन वह चित्रग्रीव के बन्धन को काट ने चला उसी चित्रग्रीव ने कहा। हे भद्र ऐसा नकरो, पहिले मेरे भृत्यों का पाश काटो, पीछे मेरा। यह सुन हिरण्यक कुपित हो बोला, अजी तुम ने ठीक नहीं कहा, क्यों कि स्वामी के पीछे भृत्य होते है।

First set my attendants (followers) free, then cut the net that binds me. Hearing this Hiranyak angrily said. It is not well said by you, first the master then the attendants ought to be

तं (छिद्-धा+अल, कर्म्म) कुरु (क्रिया)। तदनु=पश्चात्=(अव्य) मम अपि (अव्य) पाशच्छेदं करिष्यसि इत्यर्थः, [वाच्यान्तरं—तेन उच्यते, अहं बन्धनं प्राप्तवान्, पाशविमोचः क्रियतां, उद्यतः सः तेन उच्यते, मा क्रियतां, पाशच्छेदः क्रियतां]। तत्=वाक्यं (कर्म्म) श्रुत्वा =आकर्ण्य हिरण्यकः (कर्त्ता) कुपितः=क्रुद्धः सन् (कुप-धा+क्त, कर्त्ता विण) प्राह (क्रिया)। भोः (अव्य) भवता=त्वया (कर्त्ता-३या) युक्तं=समुचितं वाक्यं (कर्म्म-१मा) न उक्तं=कथितं (वच-धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया) यतः=यस्मात् (हेतौ ५मी+तस्, अव्य) स्वामिनः=प्रभोः (सम्बो) अनन्तरं=परं (अत्यन्तसंयोगे २या) भृत्याः=किङ्कराः (प्रातिपदिकार्थे १मा)। प्रभोः सत्कारात् परं भृत्याः सत्कर्त्तव्या इत्यर्थः। [वाच्यान्तरं—कुपितेन हिरण्यकेन प्रोच्यते, भवान् उक्तवान्]। सः= चित्रग्रीवः (कर्त्ता) आह (क्रिया), भद्र=साधो (सम्बो) एवं= इत्थं (अव्य) मा मा (निषेधे अव्य) वद=ब्रूहि (वद-धा+लोट, क्रिया), मदाश्रयाः=अहं आश्रयः शरणं (आ-श्रि-धा+अल) येषां ते मदधीनाः (कर्त्ता-विण) एते सर्व्वे (कर्त्ता-विण) वराकाः=शोचनीयाः प्राणिनः (वराकः शङ्करे पुंसि शोचनीयेऽभिधेयवत् इति मेदिनी, कर्त्ता) अपरं=अन्यं (कर्म्म-विण) स्वकुटुम्बकं=स्वस्य (६तत्) कुटुम्बः तं

उस ने कहा मित्र ऐसी बात न कहो, यह दीन सब मेरे आश्रित हैं और सब कुटुम्ब को छोड़ आए हैं। तब मैं इतना भी सम्मान क्यों

set free. Oh ! my friend do not say so, these birds have come with me leaving their all other friends. Therefore why shall I not pay them so much regard as to set them free first. It is said—A King who always kindly deals with his attendants, is never abandoned by them even in his distress. Again if you qreak your teeth to cut my net or the wicked fowler suddenly

मित्रपरिजनं (कर्म्म) परित्यज्य=विहाय (परि-त्यज-धा+ल्यप्) समागताः=आगताः (सम्-आ-गम-धा+कर्त्तरि क्त, क्रिया) तत्=तर्हि (अव्य) एतावन्मात्रं अपि=एतत् परिमाणं अस्य तत् (एतत्-अ+वतुप् ततः परिमाणार्थे मात्रच्प्रत्ययः) एतत् परिमितमपि स्वल्पं अपौरुषं (कर्म्म-विश) सम्मानं आदरं इत्यर्थः (सं-मन् धा+घञ, कर्म्म) न करोमि (क्रिया)। उक्तं च=कथितं च (क्रिया) शास्त्रकारैः इति शेषः। [व्याख्यान्तरं—तेन उच्यते, उच्यतां, महाशयैः सर्व्वैः एतैः वराकैः समागतं, न क्रियते कथयन्तः]।

यः इति। अन्वयः। यः क्षितिपः सदा भृत्यानां अधिकं सम्मानं धत्ते, ते वित्ताभावे अपि तं दृष्टा कर्हिचित् न त्यजन्ति।

व्याख्या। यः (सर्व्व कर्त्ता-विश) क्षितिपः=क्षितिं पृथिवीं पाति पालयति यः सः राजा (क्षिति पा-धा+ड, कर्त्ता) सदा=सर्व्वस्मिन् काले (सर्व्व-अ+दा, अधि-अव्य) भृत्यानां=अनुचरवर्गाणां (सम्मानं इत्यस्य कर्म्मणि-षष्ठी) अधिकं (कर्म्म-विश) सम्मानं=आदरं (सम्-मन-धा+घञ्, कर्म्म) धत्ते=विदधाति करोति इत्यर्थः ते=भृत्याः (सर्व्व कर्त्ता) वित्ताभावे अपि=वित्तं धनं तस्य (६तत्) अभावः राहित्यं (न-भू धा+घञ्) तस्मिन् धनाभावे अपि (भावे-अधि) तं=क्षितिपं (सर्व्व कर्म्म) दृष्टा=निरीक्ष्य कर्हिचित्=कदापि (किम्-अ+र्हि+चित्, अव्य अधि) न त्यजन्ति=परिहरन्ति इति (त्यज-धा+लट, क्रिया)।

न करूं। कहा है कि, जो राजा सबको अधिक सम्मान करता है, धन के अभाव होने पर भी वह उस को देख कभी छोड़ नहीं जाते।

comes to this place, then surely I shall go to hell (for not releasing my attendants first). It is said— if a master *illtreats* his servants who are well-behaved then he is sure to fall in hell after his death and th ruin his conduct in this.

समादरानुरक्ता भृत्या धनाभावेऽपि स्वामिनं न त्यजन्ति इत्यर्थः। [वाच्यान्तरं—येन चिंतिपेन सम्मानः समाधीयते, तैः सः न त्यज्यते]।

अपरं—उक्तञ्च। अपरं=अन्यत् (कर्म्म) कथयामि इति शेषः, मम (सम्ब) पाशच्छेदं=जालखण्डनं.(कुर्व्वतः इत्यस्य कर्म्म) कुर्व्वतः (कृ-धा+शतृ+कुर्व्वत्-श+षष्ठी १व, तव इत्यस्य विण) तव (सम्ब) दन्तभङ्गः दन्तानां भङ्गः (भनृज्-धा+घञ् कर्त्ता) कदाचित् (किम्-श+दा+चित्, अव्य अधि) भवति (क्रिया)। तथासति एतेषां वन्धनच्छेदो न भवेदित्यर्थः अथवा=किम्वा (अव्य) दुरात्मा=पापात्मा (कर्त्तविण) लुब्धकः=व्याधः (कर्त्ता)) समभ्येति=आगच्छति आगते व्याधे एतेषां विनाश एव स्यात् (सं-अभि इ-धा+लट, क्रिया) तत्=तर्हि (अव्य) नूनं=निश्चितं (अव्य) मम (पातः इत्यस्य कर्त्ता षष्ठी) नरकपात एव=नरके (७तत्) पातः पतनं (पत-धा=घञ् प्रातिपदिकार्थे-१मा) एव (अव्य) आश्रितजनरक्षामकुर्व्वतो मम नरकगमनं भविष्यति इत्यर्थः। उक्तं च=कथितं च (क्रिया) शास्त्रकारैः इति शेषः।
[वाच्यान्तरं—दन्तभङ्गेन भूयते। दुरात्मना लुब्धकेन समभीयते]।

और क्या जाने मेरे पाश के काटने में तुमारे दांत टुट जाएं, अथवा वह दुरात्मा व्याध आ जाए तो निश्चय मुझे नरक में पड़ना पड़ेगा। कहा गया है कि,

सदाचारी भृत्यों पर आपद आ पड़ने पर जो प्रभु सुखी होता है, वह परलोक में नरक को जाता है, और इस लोक में दुख पाता है।

Hearing this Hiranyak gladly said—I know this duty of the kings. I am trying you. I shall first cut the net of others. And you shall thus have a large family. It is said, The king who is always kind to his attendants and fairly devides the spoil among them is able to rule the three worlds (Heven Earth and Hell).

सदाचारेषु इति। अन्वयः। यः च प्रभुः सदाचारेषु भृत्येषु संसीदत्सु सुखी स्यात्, (सः) परत्र नरकं याति इह च सीदति।

व्याख्या। यः (सर्व्व कर्त्ता-विश) प्रभुः=प्रभवति यः स (प्र-भू-धा+ड) निग्रहानुग्रहसमर्थः स्वामी (कर्त्ता) सदाचारेषु=सन् उत्तमः आचारः व्यवहारः (आ-चर-धा+घञ्) येषां (बहुव्री) ते तेषु सच्चरित्रेषु (अधि-विश) भृत्येषु=सेवकेषु (अधि) संसीदत्सु=अवसन्नेषु दुःखं भजत्सु सत्सु (सं-सद-धा+शतृ, अधि-विश) सुखी=सुखं अस्य अस्ति (सुख-श+इन, कर्त्ता-वि) स स्यात्=भवेत् (अस-धा+विधि-१पु १व, क्रिया), सः प्रभुः परत्र=परस्मिन् लोके मरणानन्तरं इत्यर्थः (पर-श=त्रल, अव्य-अधि) नरकं (कर्म्म) याति=गच्छति (या-धा+लट, क्रिया), इह=अस्मिन् लोके जगति च इत्यर्थः (अव्य) सीदति =अवसन्नो भवति दुःखं प्राप्नोति इति यावत् आश्रितपालनविमुखस्य प्रभोर्न कुत्रापि सुखमस्ति इत्यर्थः (सद-धा+लट, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—येन प्रभुणा सुखिना भूयते, नरकं यायते, सद्यते]।

तत्—उक्ताश्च। तत्=वाक्यं (सर्व्व कर्म्म-२या श्रुत्वा=आकर्ण्य (असमा अव्य) हिरण्यकः (कर्त्ता) प्रहृष्टः=आनन्दितः (प्र-हृष-धा+क्त, कर्त्ता-विश) प्राह=कथयति (क्रिया), भोः (अव्य) अहं (कर्त्ता) राजधर्म्मं=राज्ञः धर्म्मः (६तत्) तं राजकर्त्तव्यं (कर्म्म) वेद्मि=जानामि

यह सुन हिरण्यक खुश हो बोला मैं राज धर्म्म को जानता हूं। पर मैं ने तुमारी परीक्षा ली है, इस लिए पहिले सभों के बन्धन काटता हूं। आप के इस विधि से वह कपोत परिवार होगी। कहा है कि,

Saying this Hiranyak cut the net of all and said to Chittragriba. Friend now go to your own place. Come again when you shall fall into difficulty. Thus bidding them good-bya he re-entered into the hole. Chittragriba with his family went to

(विद्-धा=लट्, ३पु-१व, क्रिया)। पर'=किन्तु (अव्य) मया (कर्त्ता-३या) तव (परीचा इत्यस्य कर्म्म-षष्ठी) परीचा=परिदर्शनं त्वं साधुः असाधुः वा इति निर्वाचनं इत्यर्थः- (परि-ईच-धा+अङ, कर्म्म-१मा) कृता=(कर्म्मणि-क्त, क्रिया), तत्=तस्मात् (अव्य) पूर्व्वं प्रथमं (अत्यन्तसंयोगे २या) सर्व्वेषां=तव परिवाराणां (सम्ब) पाशच्छेदं=पाशखण्डनं (कर्म्म) करिष्यामि (क्रिया)। भवान् अपि=त्वं अपि (कर्त्ता) अनेन (इदम्-अ- ३या, करण-विण) विधिना=विधानेन सदाचारप्रदर्शनोपायेन इत्यर्थः (वि-धा+कि, करण) बहुकपोत-परिवारः=बहवः कपोताः (कर्म्मधा) ते परिवाराः यस्य (बहुव्री) सः अनेककपोताध्यचः इत्यर्थः (कर्त्ता-विण) भविष्यति (क्रिया) उक्तं च कथितं च (क्रिया)। [वाच्यान्तर'—प्रहृष्टेन हिरण्यकेन प्रोच्यते। विद्यते मया राजधर्म्मः अहं परीचां कृतवान् पाशच्छेदः, करिष्यते, भवता बहुकपोतपरिवारेण भविष्यते।

२३ पृष्ठा। कारुण्यमिति। अन्वयः। यस्य भृत्येषु सर्व्वदा कारुण्यं संविभागः च। स महीपालः त्रैलोक्यस्य अपि रचणे सम्भवेत्।

व्याख्या। यस्य=राज्ञः (सर्व्व-सम्ब) भृत्येषु=सेवकेषु (अधि) सर्व्वदा (अव्य-अधि) कारुण्यं=करुणा दया तस्य भावः (करुणा-अ+ष्यण्) संविभागश्च=विजयलब्धस्य धनस्य अंशतः भृत्यसात्करणं संविभागः

जो सदा भृत्यों पर दया करता है, और जीता हुआ धन उन में बराबर बांट देता है, वह राजा तीनो लोक की रचा कर सक्ता है।

his own place. Or it is well said. He who has friends can accomplish even very difficult things, therefore one ought to make friends of those who are equal to him in position.

(सम्-वि-भज धा+घञ, कर्त्ता) विद्यते इति शेषः, सः=(सर्व्व-विण) महीपालः=महीं पृथिवीं पालयति यः सः (मही-पालि+धा-अच्), राजा (कर्त्ता) त्रैलोक्यस्य अपि=त्रयाणां लोकानां स्वर्गमर्त्त्यपातालानां समाहारः त्रिलोकी (समाहारद्विगुः) सा एव (स्वार्थे-ष्यञ्) त्रिभुवनं तस्य (रक्षणे इत्यस्य कर्म्म षष्ठी) रक्षणे=पालने (रक्ष-धा+ल्युट, अधि) सम्भवेत् समर्थो भवेत् (सम्-भू धा+विधि प्रपु १व, क्रिया) । आश्रित-जनपालनेन राजनि त्रिभुवनप्रभुत्वमपि युज्यते इति भावः [वाच्यान्तरं — कारुण्येन संविभागेन च भूयते, तेन महीपालेन सम्भूयेत] ।

एवं — उच्यते । एवं (अव्य-कर्म्म) उक्त्वा=कथयित्वा (वच-धा+क्त्वा, अव्य) सर्व्वेषां=कपोतानां (सर्व्व सम्ब) पाशच्छेदं जालबन्धन-खण्डनं (कर्म्म) कृत्वा, हिरण्यकः (कर्त्ता) चित्रग्रीवं (कर्म्म) आह (क्रिया) । मित्र=सखे (सम्बो) अधुना=इदानीं (अव्य-अधि) स्वाश्रयं=आश्रियते अस्मिन् आश्रयः गृहं (आ-श्रि-धा+अधि-अल) स्वस्य आश्रयः (६तत्) तं निजगृहं (प्रतियोगे २या) प्रति=(अव्य) गम्यतां (गम-धा+भावे-लोट, क्रिया) भूयः अपि=पुनः अपि (अव्य) व्यसने=विपदि (भावे-अधि) प्राप्ते=उपस्थिते (प्र-आप-धा+कर्त्तरि-क्त, अधि-विण) समागन्तव्यं=आयातव्यं (सं-आ-गम-धा+भावे तव्यत्, क्रिया) । [वाच्यान्तरं—हिरण्यकेन चित्रग्रीवः उच्यते, गच्छ समागमिष्यसि] । इति=इत्थं (अव्य) तान्=कपोतान् (सर्व्व-कर्म्म) सम्प्रेष्य=

यह कह सभों के पाश काट हिरण्यक ने चित्रग्रीव से कहा कि मित्र अब तुम अपने घर को जाओ, फिर भी आपद पहूंच ने पर आईयो। यह कह उन को विदा कर अपने किले में घुस गया। चित्रग्रीव भी

The crow Laghupatanack also, seeing all this, the entangling and the release of Chittragriba was amazed and began to

प्रेरयित्वा (सम्-प्र-इष-धा+ल्यप्, अव्य) पुनः अपि=भूयोऽपि (अव्य) दुर्गं=निजगर्त्तं (कर्म्म) प्रविष्टः=जगाम (प्र-विश-धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया) । चित्रग्रीवः अपि (कर्त्ता) सपरिवारः अनुचरैः सह (कर्त्ता-विण) स्वाश्रयं= निजगृहं (कर्म्म) अगमत्=प्रातिष्ठत (गम-धा+लुङ, क्रिया) । अथवा= किम्वा (अव्य) इदं (कर्म्म १मा) साधु (क्रिया-विण-२या) उच्यते= कथ्यते (क्रिया) । [वाच्यान्तरं—प्रविष्टं, चित्रग्रीवेण सपरिवारेण स्वाश्रयः अगामि ।

मित्रवान् इति । अन्वयः । यतः मित्रवान् दुःसाध्यान् अपि अर्थान् साधयति, तस्मात् आत्मनः समानानि एव च मित्राणि कुर्व्वीत ।

व्याख्या । यतः=यस्मात् (हेतौ-५मी+तस्-अव्य) वै (पादपूरणे अव्य) मित्रवान्=मित्रं अस्य अस्ति स (मित्र-श+वतुप्) सन्मित्रसम्पन्नः जनः (कर्त्ता) दुःसाध्यान्=दुः दुःखेन साध्यन्ते ये ते (दुर साधि-धा+ यत्), तान् साधयितुम् अशक्यान् (कर्म्म विण) अर्थान्=विषयान् कार्य्याणि इत्यर्थः (कर्म्म) साधयति=सम्पादयति (साधि-धा+लट, क्रिया) तस्मात् (हेतौ-५मी) आत्मनः स्वस्य (सम्ब) समानानि एव= तुल्यानि (कर्म्म-विण) मित्राणि=वन्धून् (कर्म्म) कुर्व्वीत=विदधीत (कृ धा+विधि आत्मनेपद प्रपु १व, क्रिया)। सन्मित्रवतामसाध्यं नास्तीति भावः । [वाच्यान्तरं—मित्रवता दुःसाध्याः अर्थाः साध्यन्ते, मित्राणि क्रियेरन्] ।

परिवार के साथ अपने आश्रय को चला गया । अथवा यह बात ठीक कही जाती है कि,

think—This Hiranyak has intelligence, power and a fortress. This is the way by which birds free themselves when they get entangled. I am not confident of any one and am fickle.

लघुपतनकः – उवाच । लघुपतनकः अपि (कर्त्ता) वायसः=(कर्त्ता-विश) सर्व्वं (कर्म्म विश) तं (सर्व्व-कर्म्म-विश) चित्रग्रीवबन्धमोचं=चित्रग्रीवस्य (६तत्) बन्धात् (५मी तत्) मोचः तं चित्रग्रीवपाशमोचनं (कर्म्म) ननु बन्धश्च मोचश्च इति द्वन्द्वः तत्र द्विवचनप्रसक्तेः) अवलोक्य=दृष्ट्वा विस्मितमनाः=विस्मितं मनः यस्य (बहुव्री) आश्चर्य्यान्वितः सन् (कर्त्ताविश) व्यचिन्तयत्=चिन्तितवान् (वि-चिन्ति-धा+लङ्, क्रिया)। अहो (विस्मये-अव्य) अस्य (इदम्-अ+षष्ठी·१व, सर्व्व विश) हिरण्यकस्य (सम्ब) बुद्धिः प्रज्ञा (बुध-धा+क्ति) शक्तिः च=बलं च (शक-धा+क्ति), दुर्गसामग्री च=दुर्गसम्पत्तिः च सर्व्वमेव विस्मयकरमिति भावः (सर्व्वत्र प्रातिपदिकार्थे-१मा)। तत्=तस्मात् (अव्य) विहङ्गमानां=विहायसा गच्छन्ति ये ते (विहायस्-गम-धा+खच्) पक्षिणां बन्धमोचात्मकः—बन्धश्च मोचश्च तौ आत्मा यस्य (बहुव्री-स्वार्थे कः) बन्धनमयः मोचमयश्च (विश) ईदृकएव=अयं इव दृश्यते इति (इदम्-दृश-धा+क्विप्) ईदृक् एवंविधः (विश) विधिः=विधानं उपायः इत्यर्थः (वि-धा+धा+कि, प्रातिपदिकार्थे १मा) विहङ्गैः विपदुत्तरणाय सर्व्वथा वन्धुता कर्त्तव्या इति भावः। अहं च (कर्त्ता) कस्यचित्=कस्य अपि (सम्बन्धविवक्षायां षष्ठी) न विश्वसिमि=न प्रत्येमि (वि-श्वस-धा+लट उपु·१व, क्रिया), चलप्रकृतिः च=चला चञ्चला प्रकृतिः यस्य सः चञ्चलस्वभावः च (अहं इत्यस्य-विश)। तथापि=चलप्रकृतिरपि (अव्य) एनं=हिरण्यकं (इदम्-अ+२या-

---

मित्रवान् ऐसे कामों को भी कर सक्ता है, जिसका करना कठिन है, इस लिए अपने समान मित्र करना चाहिए।

Therefore I shall make a friend of him. It is said, Wise men who are self-sufficeint even cultivate the friendship of others

१व, पश्चादुक्तौ एकादेशः कर्म्म), मित्रं=बन्धुं (कर्म्म-विण) करोमि (कृ-धा+लट-उपु-१व, क्रिया)। उक्तं च, कथितं च। [वाच्यान्तरं— लघुपतनकेन वायसेन प्रहृष्टमनसा व्यचिन्त्यत। मया विश्वस्यते चलप्रकृतिना च, अयं चित्तं क्रियते]।

अपि इति। अन्वयः। सम्पूर्णतायुक्तैः अपि बुधैः सुहृदः कर्त्तव्याः। परिपूर्णः अपि नदीशः चन्द्रोदयं उदीक्षते।

व्याख्या। सम्पूर्णतायुक्तैः अपि=सम्पूर्णस्य भावः (सम्-पूर-धा+क्त) सम्पूर्ण-अ+तल) परिपूर्णता तया (३तत्) युक्ताः अन्विताः (युज धा+क्त) तैः सर्व्वसम्पत्विशिष्टैः अपि (कर्त्ता-विण) बुधैः=पण्डितैः (कर्त्ता-३या, बुधः सौम्ये च पण्डिते इति मेदिनी) सुहृतः=सु सुन्दरं हृदयं येषां ते मित्राणि (कर्म-१मा-३व) कर्त्तव्याः=विधेयाः (कर्म्मणि-यत्, क्रिया), नदीशः=नदीनां (६तत्) ईशः स्वामी समुद्रः (कर्त्ता) परिपूर्णः अपि=अगाधजलयुक्तः अपि (कर्त्ता-विण) चन्द्रोदयं=चन्द्रस्य (६तत्) उदयः तं (कर्म्म) पूर्णचन्द्रदर्शनं इत्यर्थः उदीक्षते=अपेक्षते (उत्-ईक्ष-धा+लट, क्रिया) पूर्णिमायां चन्द्रदर्शनेन समुद्रः वर्द्धते इत्यर्थः [वाच्यान्तरं—सम्पूर्णतायुक्ताः बुधाः सुहृदः कुर्युः, नदीशेन परिपूर्णेन चन्द्रोदय- उदीक्ष्यते]।

एवं सम्प्रधार्य्य—व्यचिन्तयत्। एवं=इत्थं (अव्य) सम्प्रधार्य्य=निश्चित्य (सम्-प्र-धा+ल्यप्, अव्य) पादपात्=पादेन मूलेन पिवति

लघुपतनक काकभी चित्रग्रीव का जाल में फंसना और उस से छूटना देख आश्चर्यान्वित हो सोच ने लगा। इस हिरण्यक की बुद्धी, शक्ति और दुर्गसामग्री आश्चर्य है! चिड़ियों का जाल में फंस ने और

—the sea though it is full, requires (attraction) heop of the moon (for high tide).

स्थं यः सः (पाद-पा-धा+ड) तस्मात् वृक्षात् (अपा-५मी) अवतीर्य्य=अनिष्टं आगत्य (अव-तृ-धा+ल्यप्, अव्य) बिलद्वारं=बिलस्य गर्त्तस्य (६तत्) द्वारं सम्मुखं (कर्म्म) आश्रित्य=अवलम्ब्य तत्र गत्वा इत्यर्थः (आश्रि-धा+ल्यप, अव्य) चित्रग्रीववत्=चित्रग्रीव इव (इवार्थे वतिः अव्य) शब्देन=स्वरेण चित्रग्रीवस्य स्वरसदृशस्वरेण इत्यर्थः (करण) हिरण्यकं=तन्नामकमूषिकं (कर्म्म) समाहूतवान्=सम्बोधितवान् (सम् आ-ह्वे-धा+क्तवत्, क्रिया) लघुपतनक. इति शेषः एहि एहि—आगच्छ आगच्छ (आ-इ-धा+लोट् मपु १व, क्रिया) भोः हिरण्यक (सम्बो) एहि=आगच्छ । [वाच्यान्तरं—हिरण्यकः समाहूतः । आगम्यताम्] तच्छब्दं=तस्य (६तत्) शब्दं स्वरं (कर्म्म) श्रुत्वा=आकर्ण्य हिरण्यकः (कर्त्ता) व्यचिन्तयत् (क्रिया) [वाच्यान्तरं—हिरण्यकेन व्यचिन्त्यत] अपि अन्यः=अपरः (कर्त्ता-विण) कपोतः पारावतः (कर्त्ता) बन्धनशेषः =बन्धनं (बन्ध-धा+ल्युट) शेषः (शिष-धा+अल) यस्य सः (बहुव्री) अर्द्धं बन्धनात् मोचिताः अथ अवशिष्टः इत्यर्थः (कर्त्ता-विण) तिष्ठति= वर्त्तते (स्था-धा+लट, क्रिया), येन=हेतुना (सर्व्व-हेतौ-३या) मा (कर्म्म) व्याहरति=शब्दायते (वि-आ-हृ-धा+लट, क्रिया । आह च=(क्रिया) । भोः (अव्य) कः (किम-शब्द १मा १व, सर्व्व-विण) भवान्=त्वं (प्रातिपदिकार्थे १मा) सः=लघुपतनकः (कर्त्ता) आह (क्रिया) । अहं(प्रातिपदिकार्थे-१मा) लघुपतनकः (विण) नाम (अव्य) वायसः=काकः (विण) । [वाच्यान्तरं—अन्येन केनचित

उससे कुटने की भी ऐसी विधि है, मैं किसी को विश्वास नहि करता हूं, मेरी प्रकृति चंचल है। पर तब भी इसे मित्र करूं। कहा है कि,

Thinking this he (the crow) came down from the tree to the mouth of the hole, and called upon Hiranyak as Chittagriba did saying, come, come, oh! Hiranyak come. Hearing his voice

कपोतेन बन्धनशेषेण स्थीयते, अहं व्याक्रिये, उच्यसे। तत्=लघुपतनक-वचनं (कर्म-२या) श्रुत्वा विशेषात्=विशेषमवलम्ब्य (ल्यप्लोपे ५मी) अन्तर्लीनः=विशेषरूपेण गर्त्तमध्याश्रितः (लो-धा+क्त, कर्त्ता-विश) हिरण्यकः (कर्त्ता) आह (क्रिया)। भोः (अव्य) अस्मात् (इदम्-श+५मी १व, अपा-विश) स्थानात्=स्थीयते अस्मिन् स्थानं (स्था-धा+अधि-ल्युट्) मम विलद्वारात् (अपा) दूतं=शीघ्रं (क्रिया विश) गम्यतां=अपसृप्यतां (कर्म्मणि-लट्, [वाच्यान्तरं—अन्तर्लीनेन हिरण्यकेन उच्यते, नञ्च।

वायस उवाच। वायसः (कर्त्ता) आह (क्रिया) अहं (कर्त्ता) तव (सम्ब) पार्श्वे=सन्निधाने (अधि) गुरुकार्य्येण=गुरु च तत् कार्य्यञ्चेति (कर्म्म-धा, क्त-धा+ण्यत्) तेन अतिप्रयोजनवशेन (हेतौ-३या) समागतः=आयातः (सम्-आ-गम्-धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया)। तत् (अव्य) मया सह (सहयोगे-३या) दर्शनं साक्षात्कारः (दृश-धा+ल्युट्, कर्म्म १मा) किं कथं न क्रियते (कर्म्मणि-लट्, क्रिया)। हिरण्यकः (कर्त्ता) आह (क्रिया) त्वया सह (सहयोगे-३या) सङ्गमेन=मिलनेन (सं-गम-धा+अल, प्रयोजन् शब्दयोगे ३या) मे=मम प्रयोजनं=कार्य्यं (प्र युज-धा+ल्युट्, कर्त्ता) न अस्ति (क्रिया)। इति [वाच्यान्तरं—वायसेन उच्यते, मया समागतं, दर्शनं करोषि, हिरण्यकेन उच्यते, भूयते प्रयोजनेन] सः (कर्त्ता) आह क्रिया)। भोः (अव्य) मया=(कर्त्ता-३या) तव (सम्ब) सकाशात=सन्निधानात्

ऐसे पंडितों को, जिन के सब सम्पूर्ण है, मित्र करना चाहिए; समुद्र पूरा है पर तब भी चन्द्रमा के उदय को चाहता है।

Hiranyak began to think, what, is there any pigeon left unreleased, who thus calls me, and said who are you; he said I am

(अपा-५मी) चित्रग्रीवस्य=(सम्ब) पाशमोचणं=जालबन्धात मोचनं (कर्म-२या) दृष्टं=अवलोकितं (कर्म्मणि-क्त, क्रिया)। तेन= हेतुना (हेतौ-३या) ममः महती प्रीतिः सन्तोषः प्रणयः इति यावत् (प्री-धा+क्ति, कर्त्ता) सञ्जाता=सम्भूता अनुभूता (सम्-जन्-धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया) तत्=तस्मात् (अव्य) कदाचित् (अधि-अव्य) मम अपि (बन्धने इत्यस्य-कर्म्मणि-६ष्ठी) बन्धने (बन्ध-धा+ल्युट, भावाधि ७मी जाते इत्यस्य कर्त्ता च) जाते (जन धा+कर्त्तरि-क्त, अधि-विण) तव (सम्ब) पार्श्वात् =निकटात् (अपा ५मी) मुक्तिः=मोचनं (मुच-धा+क्ति, कर्त्ता) भविष्यति (क्रिया)। तत्=तस्मात् (अव्य) मया सह (सहयोगे-३या) मैत्री=मित्रस्य भावः बन्धुता (मित्र-श+अण-स्त्रियां ईप, कर्म-१मा) क्रियतां (कर्म्मणि-लोट, क्रिया)। वाच्यान्तरं—तेन उच्यते, अहं दृष्टवान् महत्या प्रीत्या सञ्जातं, मुक्त्या भूयते, कुरु मैत्रीं]। हिरण्यकः (कर्त्ता) आह (क्रिया)। अहो (विस्मये-अव्य) त्वं (प्रातिपदिकार्थे-१मा) भोक्ता=भक्षकः (भुज-धा+तृच विण)। अहं (प्रातिपदिकार्थे-१मा) भोज्यभूतः=भक्ष्यः (भुज-धा+यत्= भोज्य-भूत धा+क्त, विण)। तत्=तस्मात् (अव्य) त्वया सह (सह-योगे-३या) मम (सम्ब) का (सर्व्व-विण) मैत्री=बन्धुता (प्रातिपदि-

---

यह ठैरा के पेड़ से उतर बिल के दरवाजे पर आ चित्रग्रीव की सी अवाज से हिरण्यक को (यह कह) बुलाया, आयो हिरण्यक आयो। यह सुन चित्रग्रीव ने सोचा, क्या किसी कपोत का बन्धन काटा नहीं गया, जो मुझ को बुलाता है, और बोला अजी तुम कौन हो ?

a crow Laghupatanack by name. Hearing this remaining in the very interior of the hole he said, soon go away from this place. The crow said I have come to you for some *important* business, why you are not coming out to see me. Hiranyak

कार्थे-१मा), तत् तस्मात् (अव्य-विण) मैत्रीविरोध-भावात्=मैत्र्याः (६तत्) विरोधः=वैपरीत्यं (वि-रुध-धा+अल) तस्य भावः सत्ता (भू-धा+घञ) तस्मात् (हेतौ ५मी) गम्यतां=प्रस्थीयतां भक्ष्यभक्षकयोः प्रीतिर्न भवति इति भावः (कर्म्मणि-लोट, क्रिया) उक्तं च क्रिया)। [वाच्यान्तरं—हिरण्यकेन उच्यते, गच्छ]।

ययोरिति। अन्वयः। ययोः एव वित्तं समं, ययोः एव कुलं समं, तयोः मैत्री विवाहः च, पुष्टविपुष्टयोः नतु।

व्याख्या। ययोः=एव ययोः (यद्-शब्द६ष्ठी-२व, सम्ब) वित्तं=धनं (प्रातिपदिकार्थे-१मा) समं=तुल्यं (विण), ययोः एव कुलं=वंशः (प्रातिपदिकार्थे-१मा) समं=तुल्यं (विण) यौ द्वौ समानधनिनौ समानकुलीनौ च इत्यर्थः, तयोः=द्वयोः (तद्-श+६ष्ठी-२व, सम्ब) मैत्री=बन्धुता विधेया इति शेषः विवाहः उद्वाहः च (वि-वह-धा+घञ) विधेयः इति शेषः। पुष्टविपुष्टयोः=पुष्टः=बलवान् अधिकधनकुलवान् इत्यर्थः (पुष-धा+कर्त्तरि-क्त), विपुष्टः=विपरीतः असमधनः हीनकुलश्चन इत्यर्थः, यद्वा पुष्टः साधारणधनकुलवान्, विपुष्टः विशेषधनकुलवान्, पुष्टश्च विपुष्टश्च (द्वन्द्व) तयोः (सम्ब) मैत्री विवाहश्च नतु विधेयः इत्यर्थः दुर्व्बलबलवतोः मैत्री न युक्ता इति भावः।

तथाच=अपिच (अव्य)

वह बोला मैं लघुपतनक नाम काक हूं। यह सुन हिरण्यक विशेष कर के बिल के भीतर घुस के बोला इस जगह से जल्द चले जाओ। काक ने कहा, मैं तुमारे पास बड़ी जरूरत से आया हूं, मुझ से मुला-

said I have no business to meet you. He said I have seen you release Chittragriba from the net, I am very much pleased by that act. If I get myself entangled any time, I shall have my

सः इति । अन्वयः । कुधीः मूढ़ः यः हीनं वा अपि अधिकं वा अपि आत्मनः असदृशं मित्रं कुरुते असौ जनः हास्यतां याति ।

व्याख्या । कुधीः=कुत्सिता धीः बुद्धिः यस्य सः (बहुव्री) दुर्बुद्धिः (कर्त्ता-विण) मूढ़ः=मूर्खः (मुह-धा+क्त, कर्त्ता-विण) यः=जनः (सर्व्व-कर्त्ता) हीनं=नीचं (हा-धा+क्त, कर्म्म-विण) वा अपि= किम्वा अधिकं आत्मापेक्षयाधिकतरबलादियुक्तं आत्मा=स्वस्य असदृशं=समानः दृश्यते=यत् तत् सदृशं तुल्यं न सदृशं अयोग्यं (कर्म्म-विण) मित्रं = वन्धुं (कर्म्म) कुरुते (क्रिया) । असौ (अदस्-श-१मा-१व, सर्व्व-कर्त्ता-विण) जनः =लोकः (कर्त्ता) हास्यतां=हास्यस्य भावः (हस्-धा+ण्यत्=हास्य-श+तल) तां उपहास्यतां (कर्म्म) याति=प्राप्नोति (या-धा+लट, क्रिया) सर्व्वे तं उपहसन्ति इत्यर्थः । [वाच्यान्तरं— येन मूढ़ेन कुधिया मित्रं क्रियते, अमुना जनेन उपहास्यता यायते] ।

तत्—उक्तञ्च । तत्=तस्मात् (अव्य) गम्यतां (कर्म्मणि लोट, क्रिया) । इति (अव्य) । [वाच्यान्तरं—गच्छ] । वायसः=

कात क्यों नहीं करते ? हिरण्यक बोला, तुमारे साथ मिलने से मुझे कुछ प्रयोजन नहीं है । काक बोला मैं ने चित्रग्रीव को तुम से जाल से छुटाते देखा है । इस लिए मेरी बड़ी प्रीति हुई है । कभी मैं पड़ुंगा तो, तुम से मेरी भी मुक्ति होगी । इस लिए मेरे साथ मित्रता करो, हिरण्यक ने कहा तुम खाने वाले हो और मैं खाने की चीज हूं, तुमारे साथ मित्रता कैसी, मित्रता में विरोध पड़ता है चले जाओ, कहा है कि—

release from you. Therefore cultivate your friendship with me. Hiranyak said you are a mouse-eater, I am your food. Then how we could be friend. Therefore go hence, because there can be no friendship. It is said, whose riches are equal and

काकः (कर्त्ता) आह (क्रिया)। भो हिरण्यक (सम्बो) एषः (एतद्-श+१मा १व, कर्त्ता-विश) अहं (कर्त्ता) तव (सम्ब) दुर्गद्वारे=विल-मुखे (अधि) उपविष्टः (उप-विश-धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया)। यदि (अव्य) त्वं (कर्त्ता) मैत्रीं=बन्धुतां (कर्म्म) करोषि (क्रिया)। ततः=तर्हि (अव्य) अहं (कर्त्ता) प्राणधारणं=प्राणानां (६तत्) धारणं (धृ-धा+ल्युट) जीवनधारणं (कर्म्म) करिष्यामि (क्रिया) अन्यथा=नोचेत् (अव्य) मे=मम (सम्ब-षष्ठी) प्रायोपवेशनं=प्रायाय अनशन-मरणार्थं उपवेशनं, सङ्कल्पपूर्व्वकं सर्व्वकर्म्मत्यागेन अनशनमरणार्थमुद्दयोगः इत्यर्थः (प्राय-उप-विश+ल्युट, कर्त्ता प्रायो मरणानशने मृत्यौ वाहुल्य तुल्ययोः इति मेदिनी) स्यात्=भवेत् (क्रिया) इति (अव्य)। [वाच्यान्तरं—वायसेन उच्यते, एतेन मया उपविष्टं। त्वया मैत्री क्रियते, मया करिष्यते, प्रायोपवेशनेन भूयते। हिरण्यकः (कर्त्ता) आह (क्रिया)। भोः (अव्य) वैरिणा=शत्रुणा (विण) त्वया सह (सह योगे ३या) कथं=केन प्रकारेण (अव्य) मैत्रीं (कर्म्म) करोमि [वाच्यान्तरं—हिरण्यकेन उच्यते, मैत्री क्रियते]। उक्तञ्च पण्डितैः कथितञ्च।

जिन का धन बराबर है, जिन का कुल बराबर है, उन्हीं की मित्रता और विवाह होते हैं, दुर्बल और बलवान में नहीं।

और—जो मूर्ख दुर्बुद्धि ऐसी मित्रता करता है कि, उस के योग्य नहीं है, या उस से हीन या अधिक है, उसे सब लोग हंसते है।

.who are of equal descent, there can be friendship or marriage between those, but not between a fat (strong) and a lean (weak) person. Again, the fool who makes new friends of those who are unequal to him or who are inferior to him, is laughed at by men.

Therefore go hence. The crow said, Oh! Hiranyak I am sitting at the mouth of your hole. If you make a friend of me

३५ पृष्ठा । वैरिणा इति । अन्वयः । वैरिणा (सह) सुश्लिष्टेन अपि सन्धिना नहि सन्दध्यात्, पानीयं सुतप्तं अपि पावकं शमयति एव ।

व्याख्या । वैरिणा=शत्रुणा सह (सहार्थे-३या) सुश्लिष्टेन अपि= सुघटितेन दृढ़ेनेति यावत् (सु-श्लिष्-धा+क्त) सन्धिना=मिलनेन (सम्-धा=कि, करण) हि=निश्चितं (अव्य) न सन्दध्यात्=न सन्धिं कुर्य्यात् (सम्-धा+विधि-प्रपु १व, क्रिया) शत्रुं कथमपि न विश्वसेत् इति भावः । उक्तार्थं अर्थान्तरन्यासेन दृढ़यति । पानीयं=पीयते यत् तत् (पा-धा+ कर्म्मणि अनीयर्) जलं (कर्त्ता) सुतप्तं अपि=अत्युष्णं अपि वह्निना स्वस्वभावं नीतमपि इत्यर्थः (सु-तप-धा+क्त, कर्त्ता विण) पावकं= पुनाति पवित्रीकरोति यः सः (पु-धा+णक्) अग्निः तं (कर्म्म, अग्नि-वैश्वानरो वह्निः कृशानुः पावकोऽनलः इत्यमरः) शमयति एव=निर्व्वा-पयति एव (शम धा+णिच+लट, क्रिया) । गुणवानपि शत्रुः न विश्वास्यः इति भावः [वाच्यान्तरं—सन्धीयेत, पानीयेन सुतप्तेन पावकः शम्यते] ।

वायसः—उक्तम् । वायसः (कर्त्ता) आह (क्रिया) । भोः (अव्य) त्वया सह (सहयोगे-३या) दर्शनं अपि (दृश-धा+ल्युट,

---

इस लिए चले जाओ । काक बोला ऐ हिरण्यक, यह मैं तेरे किले के दरवाजे पर बैठा हूं । यदि तुम मित्रता करो तो जीऊंगा । नहीं तो प्रायोपवेशन करूंगा अर्थात् उपवास कर के मर जाऊंगा । हिरण्यक ने कहा, तुम वैरी हो, तुमारे साथ मित्रता कैसे करूं । कहा then I shall live. Otherwise I shall die by starvation. Hiranyak said—How I shall make a friend out of a foe. It is said —Never enter into friendship with a foe even by a well-arranged treaty, because even hot water can put out a fire.

कर्त्ता) न अस्ति (क्रिया)। वैरं=शत्रुता (कर्त्ता) कुतः=कस्मात् (हेतौ ५मी, अव्य) सम्भवेत् इति शेषः। तत्=तस्मात् (अव्य) अनुचितं=असदृशं वाक्यं (कर्म्म) किं कथं वदसि (क्रिया)। [वाच्यान्तरं—वायसेन उच्यते, दर्शनेन न भूयते, वैरेण सम्भूयेत, अनुचितं उच्यते], हिरण्यकः (कर्त्ता) आह (क्रिया)। सहजं=सहजायते यत् तत् (सह-जन-धा+ड) स्वाभाविकं (कर्त्ता-विण) कृत्रिमं कारणेन जातं कृत्रिमं (कृ-धा+त्रिमक, कर्त्ता-विण) द्विविधं=द्विप्रकारं कर्त्ता-विण) वैरं=शत्रुता (कर्त्ता) भवति (क्रिया)। तत्=तदनुसारेण (अव्य) त्वं=वायसः (प्रातिपदिकार्थे-१मा) अस्माकं=मूषिकाणां (सम्ब) सहजवैरी=सहजश्चासौ वैरी चेति (कर्म्म धा) स्वाभाविकशत्रुः (विण)। उक्तं कथितं। [वाच्यान्तरं—हिरण्यकेन उच्यते, द्विविधेन वैरेण भूयते सहजेन कृत्रिमेण]।

कृत्रिमं इति। अन्वयः। कृत्रिमं वैरं कृत्रिमैः गुणैः द्राक् नाशं अभ्येति, सहजं वैरं प्राणदानं विना क्षयं न याति।

व्याख्या। कृत्रिमवैरात् सहजवैरस्य दुरपनेयत्वमाह। कृत्रिमं=कारणेन जातं अस्वाभाविकं (कर्त्ता-विण) वैरं=शत्रुता (कर्त्ता) कृत्रिमैः=कृतैः (कर विण) गुणैः=उपकारादिभिः (करण) द्राक्-

है कि, अच्छी सन्धि होने पर भी वैरी के साथ मिलना नहीं चाहिए, पानी गरम हो पर तब भी आग को बुझाता है।

काक बोला तुमारे साथ मेरी मुलाकात ही नहीं है, शत्रुता कहां हुई? तब अनुचित क्यों कहते हो? हिरण्यक बोला वैर दो तरह का

The crow said—I have not even seen you, why do you talk of enmity. Then why are you saying improper things. Hiranyak said—There are two kinds of enemies, natural and

झटिति (अव्य) नाशं=क्षयं (नश-धा+घञ) अभ्येति=प्राप्नोति नश्यतीत्यर्थः (अभि-इ-धा+लट, क्रिया)। सहजं=स्वाभाविकं (कर्त्ता-विण) वैरं (कर्त्ता) प्राणदानं=प्राणानां दानं (६तत्) जीवनार्पणं (विना योगे २या) विना=ऋते द्राक्=झटिति (अव्य) क्षयं=विनाशं (क्षि धा+अल, कर्म्म) न याति=न प्राप्नोति न विनश्यति इत्यर्थः (या-धा+लट, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—कृत्रिमेण वैरेण नाशः अभीयते, सहजेन वैरेण क्षयः न यायते]।

वायसः—दुर्ज्जनानां। वायसः=काकः (कर्त्ता) आह (क्रिया)। भोः (अव्य) द्विविधस्य=द्विप्रकारस्य (सम्ब-विण) वैरस्य=शत्रुतायाः (सम्बो) लक्षणं चिह्नं स्वरूपमित्यर्थः=लक्ष्यते अनेन इति (लक्ष-धा-करणे ल्युट कर्म्म) श्रोतुं=आकर्णितुं (श्रु-धा+तुमुन्, अव्य) इच्छामि=अभिलषामि (इष-धा+लट-उप-१व, क्रिया)। तत्=लक्षणं (कर्म्म) कथ्यतां=उच्यतां (कर्म्मणि-लोट, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—वायसेन उच्यते, इष्यते, तत् कथय]। हिरण्यकः (कर्त्ता) आह (क्रिया)। भोः (अव्य) कारणेन=निमित्तेन अपकारादिना इत्यर्थः (कृ-धा+ल्युट, करण) निर्वृत्तं=जातं (निर-वृत-धा+क्त, कर्त्ता-विण) कृत्रिमं=अस्वाभाविकं (कर्त्ता-विण) वैरमिति शेषः तत्तदर्होपकार-करणात्=अर्हन्ति ये ते अर्हाः (अर्ह-धा+अच्), तत्तत्कार्य्याणां (६तत्) अर्हाः, ते (कर्म्म-धा) उपकाराः (उप-कृ+धा-घञ) तेषां

होता एक कृत्रिम और एक सहज। तुम हमारे सहज वैरी हो, कहा है कि, कृत्रिम वैर झट कृत्रिम गुणों से जाता रहता है, और सहज वैर बे प्राण दिए नहीं जाता।

artificial or made. The enmity between you and me is a natural one. It is said the artificial enmity is renounced by artifi-

(६तत्) कारणं तस्मात् तानि तानि कार्य्याणि साधयितुं योग्या: ये उपकारा: तेषां साधनात् परं (अनन्तरार्थे ५मी, तस्तत् इति समासस्थितं तत्पदं अव्ययं, नचेत् एकशेषद्वन्द्वसमासापत्ति: भवेत् यद्वा कृत्रिम इति प्रातिपदिकार्थे-१मा, तत् इति गच्छति इत्यस्य कर्त्तृपदं) गच्छति=याति दूरीभवति इत्यर्थ:, पुन:=किन्तु (अव्य) स्वाभाविकं=स्वस्य (६तत्) भाव: (भूधा+घञ) स्वभाव: तेन जातं (षिकण्) सहजं वैरं (कर्त्ता) कथं अपि=उपकारादिना अपि (अव्य) न गच्छति (क्रिया)। तत्= स्वाभाविकं वैरं यथा=तस्य उदाहरणं इत्यर्थ:, नकुलसर्पाणां नकुलाश्च सर्पाश्च (द्वन्द्व) तेषां (सम्ब), शष्पभुङ्नखायुधानां=शष्पाणि नवतृणानि भुञ्जते ये ते शष्पभुज: (शष्प-भुज-धा+क्विप्) गोमृगादय:, आयुध्यते अनेन इति आयुधं अस्त्रं (आ-युध+धा+करणे क:, आयुधंतु प्रहरणं शस्त्र मस्त्र मथास्त्रियां इत्यमर:) नखं आयुधं येषां (बहुव्री) ते श्वापदा: सिंहव्याघ्रादय:, शष्पभुजश्च (द्वन्द्व) तेषां (सम्ब), जलवह्न्यो:=जलं च वह्नि: अग्नि: च तयो: जलवह्न्यो: (द्वन्द, सम्ब-६ष्ठी२व), देवदैत्यानां दिव्यन्ति ये ते देवा: (दिव्-धा+अच्) अदिते: पुत्रा: अमरा, दिते: अपत्यानि पुमांस: दैत्या: (दिति-श्र+ण्य) असुरा: देवाश्च दैत्याश्च ते देवदैत्या हि वैमात्रेय-भ्रातर: तेषां (सम्ब), सपत्नीनां=समान: पति:

काक बोला मैं दो प्रकार के बैरका लक्षण सुना चाहता हूं, सो कहो। हिरण्यक ने कहा, जो किसी कारण से होता है, वह कृत्रिम है, वोह उस के योग्य उपकार करने से जाता रहता है, पर स्वाभाविक

cial means, but the natural enmity does not stop until one is killed by the other.

The crow said I wish to hear the signs by which the two sorts of enemies are distinguished. Therefore say. Hiranyak

यासां ताः सपत्न्यः (सम्ब, नित्यं सपत्न्यादिषु इति समासस्य सभावोऽपि निपात्यते । तासां, लुब्धकहरिणानां=लुब्धकाः व्याधाश्च हरिणाः मृगाश्च (सम्ब) तेषां (सम्ब), सज्जनदुर्ज्जनानां=सन्तः जनाः सज्जनाः साधवः दुः दुष्टाः जनाः दुर्ज्जनाः खलाः, सज्जनाश्च दुर्ज्जनाश्च (द्वन्द्व) तेषां (सम्ब) सर्व्वेषां स्वाभाविकवैरत्वं इति अध्याहार्य्यं उदाहरणीयानां सर्व्वेषां वैरं न कदापि प्राणदानं विना विरमति इत्यर्थः । [वाच्यान्तरं— हिरण्यकेन उच्यते, निहतेन कृत्रिमेण गम्यते, स्वाभाविकेन गम्यते] ।

वायसः—श्रूयतां । वायसः = लघुपतनकः (कर्त्ता) आह (क्रिया) । एतत्=सहजवैरं (कर्त्ता) अस्ति=तिष्ठति (क्रिया) । तथापि= सहजवैरसत्वेऽपि (अव्य) श्रूयतां=आकर्ण्यतां (भावे-लोट, क्रिया । [वाच्यान्तरं—वायसेन उच्यते एतेन भूयते, शृणु] ।

उपकारात् इति । अन्वयः । लोकानां=मनुष्याणां (सम्ब) उपकारात् मृगपक्षिणां (मैत्री) निमित्तात्, मूर्खाणां (मैत्री) भयात् च, सतां मैत्री दर्शनात् स्यात् ।

व्याख्या । लोकानां=मनुष्याणां (सम्ब) उपकारात्= उपकारं आश्रित्य (ल्यप् लोपे ५मी; हेतौ वा एवं (सर्व्वत्र) परस्परकृतोपकारा हि मित्रत्वमापद्यन्ते इत्यर्थः । मृगपक्षिणां मृगाश्च पक्षिणश्च (द्वन्द्व)

किसी तरह नहीं जाता जाता—जैसे कि, नेवले और सर्पों का, घास और मांसका खाने वालों का, पानी और आग का, देव और दैत्यों का, ऐसी स्त्रीयों का, जिन के एक पति हो, व्याध और हरिणों का, और साधु और दुर्ज्जनों का (वैर मिटता नहीं) ।

said, artificial enmity stops by artificial causes, for instance by doing good to the enemy. But natural enmity does not stop by such means, as between a mungoose and a serpent, between carnivoreus and harbiverous animals, wives having

तेषां (सम्ब) मैत्री (कर्त्ता) निमित्तात्=यत्किञ्चित् कारणं आश्रित्य (पूर्ब्बवत्)मूर्खाणां=मूढ़ानां (सम्ब) मैत्री (कर्त्ता) भयात्=भयं प्रदर्श्य, लोभात् च=लोभं प्रदर्श्य च (पूर्ब्बवत्) सतां=साधूनां (सम्ब) मैत्री बन्धुता (कर्म्म) दर्शनात् इति ५मी) स्यात्=भवेत् "सख्यं साप्तपदीन" मिति भावः (अस-धा+विधि-१पु १व, क्रिया) । [वाच्यान्तरं—मैत्र्या भूयते] ।

३६ पृष्ठा । मृद्घटः इति । अन्वयः । दुर्ज्जनः मृद्घटः इव सुखभेद्यः दुःसन्धानः च भवति, सुजनः तु कनकघटः इव दुर्भेदः सुकरसन्धिः च भवति ।

व्याख्या । दुर्ज्जनः=दुः दुष्टः जनः (कर्म्म-धा) खलः (कर्त्ता) मृद्घट इव=मृदां घटः (६तत्) मृत्तिकानिर्म्मितः कलसः (उपमा कर्त्ता) इव=(अव्य, इवेन अलुकसमासः) सुखभेद्यः=सुखेन अनायासेन भेद्यः विच्छेद्यः (भिद-धा+यत् कर्त्ता-विण) दुःसन्धानः च=दुः दुःखेन सन्धानं मेलनं (सम्-धा-धा+ल्युट) यस्य सः (कर्त्ता-विण) भवति (क्रिया) दुष्टानां कलहः अनायासेनैव उत्पद्यते नतु तेषां बन्धुता इति भावः तु=किन्तु (अव्य) सुजनः=सु साधुः जनः (कर्म्म धा, कर्त्ता) कनकघटः इव=कनकस्य घटः स्वर्णनिर्म्मितः कलसः (उपमा कर्त्ता) इव=(अव्य, इवेन समासः) दुर्भेदः=दुः दुःखेन भेदः विच्छेदः (भिद-

काक ने कहा हां ऐसा होता है, पर भी सुनो—उपकार से आदमियों की, किसी कारण से पशु पक्षियों की, डर और लोभ से मुर्खों की और दर्शन से साधुओं की मैत्री होती है। मिट्टी के घड़े की

the same husband, fire and water, gods and demons, the towler and dear and the good men and the wicked men.

The crow said—So it is: but hear me, the friendship between men comes out of good office, between birds and qua-

धा+अल) यस्य सः (कर्त्ता-विण) सुकरसन्धिः=सुकरः सन्धिः मेलनं यस्य (बहुव्री, कर्त्ता-विण) स भवतीतिशेषः। सज्जनानां मैत्री अनायासेनैव उत्पद्यते न च सहसा भिद्यते इति भावः। [वाच्यान्तरं—घटेन इव दुर्भेदेन सुकरसन्धिना सुजनेन भूयते]। अत्र आर्य्यावृत्तं। तथाच= अपिच (अव्य)।

आरम्भगुर्व्वीति । अन्वयः। आरम्भगुर्व्वी क्रमेण क्षयिणी पुरा लघ्वी पश्चात् वृद्धिमती खलसज्जनानां मैत्री दिनस्य छायाइव पूर्व्वार्द्धपरार्द्ध-भिन्ना।

व्याख्या। खलानां मैत्री आरम्भगुर्व्वी=आरम्भे प्रथममिलनसमये (७तत्) गुर्व्वी अधिका (गुरु-अ+स्त्रियां ईप कर्त्ता-वि) क्रमेण= क्रमशः क्षयिणी=क्षयः अस्ति अस्याः (क्षय-अ+ईन्-स्त्रियां ईप) विनाशशीला (कर्त्ता-विण), पूर्व्वार्द्धच्छायापक्षे आरम्भे प्रातःकाले गुर्व्वी दीर्घा क्रमेण=वेलाधिकक्रमेण ह्रस्वा, सज्जनानां मैत्री पुरा=प्रथमे (अव्य) लघ्वी=अल्पपरिमाणा (लघु अ+स्त्रियां ईप, कर्त्ता-विण) पश्चात्=क्रमशः (अव्य) वृद्धिमती=वृद्धिः अस्ति अस्याः (वृद्धि-अ=मतुप् स्त्रियां ईप) उन्नतिशीला (कर्त्ता-विण) परार्द्धच्छाया पक्षे पुरा=सम्मुखभागे लघ्वी ह्रस्वा पश्चात्=पृष्ठभागे वृद्धिमती=दीर्घा कर्त्ता-विण) खलसज्जनानां= खलाः दुर्ज्जनाः, सन्त. जनाः सज्जनाः साधवः, खलाश्च (द्वन्द्व) तेषां (सम्ब) मैत्री=बन्धुता (कर्त्ता) दिनस्य=दिवसस्य (सम्ब) छायाइव=छाया-तुल्या (उपमा-कर्त्ता, इवेन अलुकसमासः) पूर्व्वार्द्धपरार्द्धभिन्ना=पूर्व्व

तरह दुर्ज्जन की मित्रता झट टुट जाती है और फिर जुरती नहीं है; पर साधु की मित्रता सोने के कलसे की तरह जलदी टुटती नही टुटती हे तो, झट जुर जाती हे।

drupeds out of some business, between fools out of fear or greediness and between good men even by their meeting.

अर्द्धं पूर्व्वार्द्धं आरम्भकालः छायापक्षे प्रातःकालः,=परं अर्द्धं परार्द्धं शेषकालः, छायापक्षे सायंकालः, पूर्व्वार्द्धं च परार्द्धं च (द्वन्द्व) तयोः (७तत्) भिन्ना=पृथक् पा (भिद्-धा+क्त, कर्त्ता-विण) भवतीति शेषः। [वाच्यान्तरं—आरम्भगुर्व्वा क्षयिण्या लघ्वा वृद्धिमत्या मैत्र्या छायया इव पूर्व्वार्द्धपरार्द्धभिन्नया भूयते]। अत्र इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः उपजातिवृत्तम्।

एवं च=इत्थं च। (अव्य) विबुधाः=पण्डिताः (कर्त्ता-विण, विबुधे त्रो सुरे इति मेदिनी) जनाः (कर्त्ता) सतां साधूनां (सत्-श+६ष्ठी ३व, सम्ब) मैत्रं=मित्रस्य भावः (मित्र-श+षण) बन्धुता (इति-योगे-१मा) सप्तभिः पदैः सम्भाषणशब्दैः सम्प्राद्यमानं (तद्धितार्थे-द्विगु; सप्तपद-श+षण) सप्तभिः वाक्यैः सम्पन्नं (विण) इति (कर्म्म-अव्य) आहुः=वदन्ति (ब्रू-धा+लट प्रपु ३व, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—विबुधैः जनैः उच्यते]।

तच्छ्रुत्वा—अर्पयति। तत्=लघुपतनकवाक्यं (कर्म्म २या) श्रुत्वा=आकर्ण्य हिरण्यकः अपि (कर्त्ता) व्यचिन्तयत् (क्रिया), अयं (इदम् श-१मा-१व, सर्व्व-कर्म्म-विण) लघुपतनकः (कर्म्म १मा) विदग्ध-वचनः—विदग्धानां पण्डितानां वचनं इव वचनं यस्य (मध्यपदलोपि

खल और सज्जनों की मित्रता दिन की छाया जैसे प्रातःकाल और संध्या के समय भिन्न होती है वैसी ही होती है, पहिले मिलने के समय अधिक और पीछे छोले छोले घटती जातीहै, पहिले थोड़ी पीछे बढ़ती जाती है।

It is very difficult to make friends of wicked men and is easily destroyed like an earthen-pot. A good man can easily be made a friend and the friendship is as stong as a gold pot.

बहुव्री) सः पण्डितवत् वाग्मी (कर्म्म-विण) सत्यवाक्यः च = सत्यं वाक्यं यस्य (बहुव्री) सः सत्यवादी (कर्म्म १मा) दृश्यते = लक्ष्यते (कर्म्मणि लट, क्रिया) । तत् = तस्मात् (अव्य) अनेन = लघुपतनकेन सह (सहार्थे-३या) मैत्रीकरणं = मैत्र्याः (६तत्) करणं (कर्म्म १मा) युक्तं = उचितं मम इति शेषः (युज-धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया) । [वाच्यान्तरं—हिरण्य-केन व्यचिन्त्यत, इमं लघुपतनकं विदग्धवचनं सत्यवाक्यं च पश्यामि, मत्रीकरणं युक्तवान्]। ततः प्रभृति = तस्मात् अवधि (प्रभृति योगे ५मी+तस अव्य) तौ अपि द्वौ = लघुपतनकहिरण्यकौ (कर्त्ता) सुभाषित-गोष्ठीसुखं = सुभाषितस्य गोष्ठी (६तत्) सद्‌आलापः तया सुखं (३तत्, कर्म्म) अनुभवन्तौ = आस्वादयन्तौ (अनु-भू-धा+शतृ) तिष्ठतः = प्रतिवसतः (क्रिया)। परस्परं = अन्योन्यं कृतोपकारौ = कृतः उपकारः (उप-कृ-धा+घञ,) याभ्यां (बहुव्री) तौ (कर्त्ता-विण) कालं (कर्म्म) नयतः अतिवाहयतः (नी-धा+लट, क्रिया) । [वाच्यान्तरं—ताभ्यां द्वाभ्यां अनुभवद्भ्यां स्थीयते, कृतोपकाराभ्यां कालः नीयते] । लघुपतनकः अपि (कर्त्ता) मांसशकलानि = मांसानां शकलानि खण्डानि (कर्म्म), मेध्यानि = पवित्राणि (कर्म्म-विण) वलिशेषाणि = वलयः पूजोपकरणानि फलतण्डुलादीनि तेषां शेषाणि देवेभ्यः दत्वा अवशिष्टानि (वलिः दैत्य-

साधुओं की मित्रता सात पदों से अर्थात् बात करने से ही होती है, पण्डित ऐसा कहते हैं ।

यह सुन हिरण्यक ने सोचा, कि, यह लघुपतनक पण्डितों की तरह बोलता है, और इस की बात सच है। इस के साथ मित्रता

The friendship of a rogue is very strong in the commencement. It grows colder by degrees. That of a good man is not so warm in the beginning but grows warmer by degrees, like

प्रभेदे च करचामरदण्डयोः, उपहारेपुमान् इति मेदिनी) यद्वा वायसादिभ्यः भूतेभ्यः देयानि पञ्चमहायज्ञान्तर्गतभूतयज्ञोपकरणानि अन्नादीनि (कर्म्म, ऐन्द्रवारुणवायव्याः सौम्याः वै नैर्ऋतास्तथा वायसाः प्रतिगृह्णन्तु भूमौ पिण्डं मयार्पितं इति मन्त्रलिङ्गात् ततोऽन्यदन्नमादाय भूमिभागे शुचौ पुनः, दद्यादशेषभूतेभ्यः स्वेच्छया तत् समाहितः इति वचनाच्च) अन्यानि=अपराणि (कर्म्म-विण) वत्सलाहृतानि=वत्सल्यं (भावप्रधाननिर्देशः) स्नेहः तेन (३तत्) आहृतानि आनीतानि (आ-हृ-धा+क्त, कर्म्म-विण) पक्वानि (पच्-धा+क्त) अन्नानि तेषां (६तत्) विशेषाणि (कर्म्म) हिरण्यकार्थं हिरण्यकाय (अर्थेन नित्यसमासः) आनयति आहरति (आ-नी-धा+लट, क्रिया)। हिरण्यकः अपि (कर्त्ता) तण्डुलान् (कर्म्म) अन्यान् च=अपरान् (कर्म्म-विण) भक्ष्यविशेषान्=खाद्यविशेषान् (कर्म्म) लघुपतनकार्थं=लघुपतनकाय (अर्थेन सह नित्यसमासः) रात्रौ=निशायां (अधि) आहृत्य=सङ्गृह्य (आ-हृ-धा+ल्यप्, अव्य) तत्कालायातस्य=तस्मिन् (कर्म्मधा) काले (७तत्) आयातः आगतः तस्य लघुपतनकस्य (सम्बन्ध विवक्षया ६ष्ठी) अर्पयति=ददाति (ऋ-धा+णिच=अर्पि-धा+लट्, क्रिया) । [वाच्यान्तरं लघुपतनकेन आनीयन्ते । हिरण्यकेन तण्डुलाः अन्ये च भक्ष्यविशेषाः अर्प्यन्ते] ।

करना उचित है। उस दिन से वे दोनों सदालाप का सुख अनुभव करते हुए रहने लगे। परस्पर का उपकार करके दिन काटने लगे। लघुपतनक मांस के टुकड़े, पवित्र पूजा की सामग्री, और पक्वान्न विशेष

the shadow as it is seen divided in the early and the latter part of the day. Again—The wise men say that good men turn friends after talking seven words with one another.

Hearing this Hiranyak began to think, Laghupatanack speaks like a learned man and is also truthful. Therefore I ought to cultivate his friendship. From that time these two

एवं सः—यास्यामि । एवं=इत्थं (अव्य) सः=(सर्व्व-कर्त्ता-विण) मूषकः (कर्त्ता) तदुपकाररञ्जितः=तस्य वायसस्य तेन कृत इत्यर्थः (६तत्) उपकारः हितकरणं (उप कृ-धा+घञ्) तेन (३तत्) रञ्जितः आनन्दितः (रञ्ज-धा+क्त, कर्त्ता-विण) तथा=तेन प्रकारेण (अव्य) विश्वस्तः—विश्वासं प्राप्तः (वि-श्वस्-धा+क्त, कर्त्ता-विण) यथा=(अव्य) तस्य=वायसस्य (सम्ब) पक्षमध्यं=पक्षस्य (६तत्) मध्यं (तस्मिन् अधि) प्रविष्टः=गतः (प्र-विश-धा+कर्त्ता-विण) तेन=वायसेन (सहयोगे-३या) सह (अव्य) सर्व्वदा=सर्व्वस्मिन् काले सततं इत्यर्थः (अव्य) एव (अव्य) गोष्ठीं=सभां विश्रम्भसम्भाषणं इति यावत् (कर्म्म) करोति (क्रिया)। अथ (अव्य) अन्यस्मिन् (अधि-विण) अहनि=दिने (अधि) वायसः लघुपतकनामा काकः (कर्त्ता) अश्रुपूर्ण-

---

प्रेम से ला के हिरण्यक को दिया करता, और हिरण्यक भी चावल और और खाने की चीजें लघुपतनक के लिए रात को ला के उस समय आए हुए उस को दिया करता।

इस ढब से वह मूषिक उस के उपकार से इतना आनन्दित और विश्वस्त हो गया कि, उस के पक्ष के बीच में जा घुमता, उस के साथ सदा बातेचीत करता रहता। पीछे एक दिन काक ने डबडबाइ हुई आंखें हो पास आ लरखराती हुई आवाज से उसे कहा कि मित्र मैं इस देश से विरक्त हुआ हूं इस लिए और जगह जाऊंगा। हिरण्यक

began to live happily by pleasant conversation with each other. They passed their days also doing good to each other. Laghupatanack used to bring meats, purified remnants of offering and other dressed food out of friendship for Hiranyak, and Hiranyak also used to offer grains and other eatables to Laghupatanack at night.

नयनः=अश्रुभिः (इतत्) पूर्णे (पूर-धा+क्त) नयने यस्य सः (वहुव्री) सवाष्पचक्षुः सन् (कर्त्ता-विश) समभ्येत्य=समीपं आगत्य (सम्-अभि-इ-धा+ल्यप्) सगद्गदं=गद्गदेन अर्द्धस्फुटस्वरेण सह वर्त्तमानं यथास्यात् तथा (वहुव्री, क्रिया-विश) तं=हिरण्यकं (सर्व्व-कर्म्म) उवाच=कथयामास (वच-धा+लिट, क्रिया), भद्र=सौम्य (सम्बो-विश) हिरण्यक (सम्बो) साम्प्रतं=अधुना (अधि अव्य) अस्य (सर्व्व-सम्ब-विश) देशस्य (सम्ब) उपरि (अव्य-अधि) मे=मम (विरक्तिः इत्यस्य कर्त्ता-६ष्ठी) विरक्तिः=वैराग्यं तितिक्षा इत्यर्थः (वि-रञ्ज-धा+क्ति, कर्त्ता) सञ्जात (सम्-जन-धा+कर्त्तरि-क्त, (क्रिया), तत्=तस्मात् (अव्य) अन्यत्र=अन्यस्मिन् देशे (अधि-अव्य) यास्यामि=गमिष्यामि (क्रिया)। [वाच्यान्तरं—तेन मूषकेण उपकाररञ्जितेन विश्वस्तेन प्रविष्टेन गोष्ठी क्रियते, वायसेन अश्रुपूर्णनयनेन सः ऊचे, विरक्त्या सञ्जातं, यास्यते]।

हिरण्यकः (कर्त्ता), भद्र (सम्बो) किं (विश) कारणं (प्रातिपदिकार्थे-१मा)। सः=वायसः (कर्त्ता), आह (क्रिया) भद्र (सम्बो) श्रूयतां (श्रु-धा+कर्म्मणि-लोट, क्रिया) त्वया इति शेषः। अत्र=अस्मिन् (अधि) महत्या (करण विश) अनावृष्ट्या=वर्षाभावेन (न-आ-वृष-धा क्ति, हेतौ-३या) दुर्भिक्षं=भिक्षायाः अभावः (अव्ययी)। [वाच्या-

---

बोला मित्र विरक्ति का कारण क्या है? वह बोला सुनो इस देश में बड़ी अनावृष्टि हुई है, इस लिए अकाल होने के सबब सब भूके मरते हैं, कोई चिड़ियों को दाना तक नहीं देता और घर घर भूके लोगों ने चिड़ियों के पकड़ने केलिए जाल फैलाया हुआ है। मैं भी फंस गया।

Thus the mouse was so much pleased with the kind returns of the crow and had so much confidence that he often used to go within his wings and always passed his time in pleasant conversation with the crow. Then on a certain day the crow came

नरं—हिरण्यकेन उच्यते। तेन उच्यते। प्रणुहि]। दुर्भिक्षत्वात्= दुर्भिक्षं अन्नकष्टं तस्य भाव: तस्मात् अन्नाभावात् इत्यर्थ: (हेतौ-५मी) जन: (कर्त्ता) बुभुक्षापीड़ित:=भोक्तुं इच्छा बुभुक्षा (भुज-धा+सन्= बुभुक्ष-धा+ङ स्त्रियां आप) तया पीड़ित: (६तत्) कातर: सन् (पीड़-धा+क्त, कर्त्ता-विण) क: अपि (सर्व्व-कर्त्ता-विण) बलिमात्रं बलिरेव इति बलिमात्रं पक्षिभ्य: देयानि अन्नानि इत्यर्थ: (कर्म्म) न प्रयच्छति= न ददाति (प्र+दान-धा+लट,क्रिया), अपरं=अन्यच्च (अव्य) बुभुक्षित-जनै:=बुभुक्षिता: जना: तै: क्षुधितै: लोकै: (कर्त्ता ३या) विहङ्गमानाम्= पक्षिणाम् (विहायस-गम-धा+खश, बन्धनाय इत्यस्य कर्म्म-६ष्ठी, बन्धनाय (बन्ध+धा+ल्युट, तादर्थे ४र्थी) गृहे गृहे=प्रतिगृहं (वीप्सार्थे-द्विर्भाव: अधि) पाशा:=पक्षिबन्धनजाला: प्रगुणा: प्रगुणा: कृता: (प्रगुण कृ-धा+ कर्म्मणि-क्त, अभूततद्भावे च्वि:) सज्जीकृता: विस्तारिता: इत्यर्थ: (कर्त्ता-विण) (अस-धा+लट, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—पाशै: प्रगुणीकृतै: भूयते]। अहं अपि (बद्ध: इत्यस्य कर्म्म, अस्मि इत्यस्य कर्त्ता-१मा) पाशेन=जालेन (करण) बद्ध:=जड़ित: (बन्ध धा+क्त, कर्त्ता-विण) आयुष: शेषतया= आयुष: जीवितकालस्य (६तत्) शेष: तस्य भाव: (भावार्थे-तल) (हेतौ-३या) उद्धरित:=उद्धृत: उद्धरणं परित्राणं मिति यावत् (उत्-हृ धा+

था पर आयु: थी इस लिए निकल आया हूं यह विरक्ति का सबब है। इस लिए मैं विदेश को जाता हूं यह कह आंखों से आंसू टपका ने लगा। हिरण्यक ने कहा आप कहां जाओगे। वह बोला दक्षिण देश में भारी जंगल के बीच में एक बड़ा तालाब है। वहां तुम से

to him with his eyes full of tears and thus addressed him interrupted by sighs—Oh my good friend Hiranyak I have become dissatisfied with this country, so I shall go to another place. Hiranyak said well my dear, what is the cause of your

अप) उद्धरः सञ्जातः अस्य (उद्धर अ+इतच, तारकादिभ्यः इतच) (उद्धारितः इति पाठस्तु समीचीनः) अस्मि, (क्रिया) एतत्—इदं दुर्भिक्षादिकं इति यावत् (प्रातिपदिकार्थे-१मा) विरक्तेः (सम्ब) कारणं—हेतुः (विधेय-विण) । [वाच्यान्तरं—जनेन बुभुक्षापीड़ितेन केनापि न प्रदीयते, मया अपि वद्धेन उद्धरितेन भूयते] । तेन=हेतौ-३या) अहं (कर्त्ता) विदेशं=देशान्तरं (कर्म्म) चलितः=प्रस्थितः (चल-धा+कर्त्तरि-क्त, अहं इत्यस्य-विण) इति=अस्मात् हेतोः (अव्य) वाष्पमोचं=वाष्पाणां अश्रूणां (६तत्) मोचः तं अश्रुपातं (कर्म्म) करोमि (क्रिया) । हिरण्यकः आह-ब्रूते (अधि-अव्य) भवान् (कर्त्ता) क=कुत्र (अधि-अव्य) प्रस्थितः=चलितः (कर्त्तरि-क्त, क्रिया) । [वाच्यान्तरं—मया चलितं, वाष्पमोचः क्रियते, हिरण्यकेन उच्यते, भवता प्रस्थितं] । सः=वायसः (कर्त्ता) आह (क्रिया) दक्षिणापथे=दक्षिणा दक्षिणदिशि स्थितः (दक्षिणा इति दिक्वाचि आकारान्तमव्ययं) पन्था यस्मिन् (बहुव्री) तन्नामकदेशे (अधि) वनगहनमध्ये=वनस्य (६तत्) गहनं दुर्गमत्वं (गाह-धा+ल्युट, पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः) तस्य (६तत्) मध्ये निविड़वने (अधि) महासरः—महत् सरः (कर्म्म-

---

भी अधिक मित्र मन्थरक नाम एक कछुया रहता है। वह सभी मछलों के मांस का टुकड़ा देगा, वह खा के उस साथ सदालाप के सुख अनुभव करता हुया सुख से काल काटूंगा। मैं यहां जाल से बांधे जा के चिड़ियों का नाश देखना नहीं चाहता हूं।

dissatisfaction. He said, well my friend hear me. There is a very great famine in the country on account of the dearth of rain; and so the people being oppressed with hunger do not even throw away a handful of rice after they have finished eating (for dogs, crows, ants &c.) But on the other hand in

धा, आन्महतः इत्यादिना आकारादेशः) वृहत् जलाशयः (सरस्-श-+नपुं+१मा-१व-कर्त्ता) अस्ति=विद्यते (क्रिया), तत्र=तस्मिन् सरसि (अधि-अव्य) लक्षः=तेभ्यो अपेक्ष्य (अधिक योगे-५मी, यस्मा-दधिकमिति पाणिनिना पूर्व्वनिर्देशात्) अधिकः (कर्त्ता-विण) परम सुहृत्=परमश्चासौ सुहृच्चेति (कर्म्म-धा) प्रियतममित्रं (कर्त्ता-विण) मन्थरकः=कर्त्ता-विण) नाम (अव्य) कूर्म्मः=कच्छपः (कर्त्ता) प्रति-वसति इति शेषः। [वाच्यान्तरं+तेन उच्यते, महासरसा भूयते, अधि-केन परमसुहृदा कूर्म्मेण मन्थरकेण प्रत्युष्यते]। सः च मन्थरकः (सर्व्वं-कर्त्ता) मे=मह्यं (सम्प्र) मत्स्यमांसखण्डानि=मत्स्याः मांसानि च (द्वन्द्व) तेषां (६तत्) खण्डानि (कर्म्म) दास्यति (दा धा+लृट, क्रिया), तद्भक्षणात्=तेषां मत्स्यमांसखण्डानां (६तत्) भक्षणात् आहा-रात् (भक्ष-धा+ल्युट, हेतौ ५मी) तेन=कच्छपेन (सहयोगे ३या) सह (अव्य) सुभाषितगोष्ठीसुखं=सुभाषिता गोष्ठी (कर्म्मधा) तेन सुखं विश्रम्भालापजनितं सुखं (कर्म्म) अनुभवन् (अनु-भू धा-शतृ-१मा-१व, कर्त्ता-विण) सुखेन (प्रकृत्यादिभ्यः इति ३या) कालं=समयं (कर्म्म) नेष्यामि=अतिवाहयिष्यामि (नी-धा+लृट, क्रिया)। अहं (कर्त्ता) अत्र=अस्मिन् स्थाने (अधि-अव्य) पाशवन्धनेन (करण) विहङ्गमानां=पक्षिणां (विहायस् गम-धा+खश्, चयं इत्यस्य कर्म्म-६ष्ठी)

हिरण्यक बोला जो एसा है तो, म तुमारे साथ जाऊंगा। काक बोला मैं तो आकाश की राह से जाऊंगा आप का मेरे साथ कैसे जाना

almost all the houses hungry persons are ready with their nets or traps for catching birds. I have also been caught in a net that puts an end to one's life but have been saved from it—this is the cause of my dissatisfaction. Therefore I shall go to

क्षयं=विनाशं (चि-धा+अल, कर्म्म) द्रष्टुम्=(दृश-धा+तुमुन्) न इच्छामि=न अभिलषामि (इष-धा+लट् उपु-१व, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—तेन मत्स्यमांसखण्डानि दास्यन्ते, अनुभवता कालः नेष्यते, मया मया उच्यते]।

३७ पृष्ठा। हिरण्यकः—समारूढः। हिरण्यकः तन्नामकः मूषिकः आह (क्रिया) यदि=चेत् (अव्य) एवं=इत्थं निश्चितमेव गमिष्यसि इत्यर्थः (अव्य) अहं अपि (कर्त्ता) त्वया (सहयोगे ३या) सह (अव्य) गमिष्यामि (क्रिया) वायसः (कर्त्ता) आह (क्रिया), अहं (प्रातिपदिकार्थे १मा) तावत् (वाक्यालङ्कारे-अव्य) आकाशगतिः=आकाशे गतिः (गम-धा+क्ति) यस्य सः (वहुव्री, अहं इत्यस्य विण) अहं आकाशमार्गेण गन्तुं समर्थः इत्यर्थः, तत्=तस्मात् (अव्य) मया (सहयोगे ३या) सह (अव्य) कथं (अव्य) भवतः=तव (गमनं इत्यस्य कर्त्ता ६ष्ठी) गमनं (गम-धा+ल्युट्, कर्त्ता भविष्यति इति शेषः, स्थलचरः त्वं आकाशमार्गेण गच्छता मया सह तव गमनं कथं सम्भवति इत्यर्थः। [वाच्यान्तरं—हिरण्यक उच्यते, मया अपि गमिष्यते वायसेन उच्यते गमनेन भविष्यते]। सः मूषकः (कर्त्ता) आह (ब्रू-धा+

होगा। वह बोला जो मेरे प्राण की रचा करते हो तो मुझे अपनी पीठ पर बिठा के वहां पहुंचायो। और मेरी कोई गति नहीं है। यह सुन काक ने आनन्द से कहा कि, जो एसा हो तो मैं धन्य हूं तुमारे साथ वहां रहूंगा। यह सुन हिरण्यक उसी वक्त उस पर चढ़ बैठा। वह भी होले होले उसे ले उस तालाब को पहूंचा। तब लघुपतनक

a foreign country and so I am shedding tears. Hiranyak said where shall you go? He said there is a large tank in the midst of a thick jungle in Dakshinapath (Deccan). There I have a friend more affectionate than you in the person of

लट, क्रिया) यदि (अव्य) मे (सम्ब) प्राणान् (कर्म्म, नित्यबहुवचनान्तः) रक्षसि=मां जीवयसि इत्यर्थः (क्रिया), तदा=तर्हि (अव्य) स्वपृष्ठं=स्वस्य (६तत्) पृष्ठं (कर्म्म) आरोप्य=संस्थाप्य (आ-रुह-धा+णिच्=रोपि-धा ल्यप) मां (कर्म्म) तत्र=तस्मिन् स्थाने (अधि-अव्य) प्रापयिष्यसि=नेष्यसि (प्र-आप-धा+णिच+लट, क्रिया) अन्यथा =तथा न करोमि चेत् (अव्य) मम गतिः प्राणधारणोपायः (गम-धा+क्ति, कर्त्ता) न अस्ति (क्रिया)। [वाच्यान्तरं—तेन उच्यते, प्राणाः रक्ष्यते, अहं प्रापयिष्ये, गत्या न भूयते]। तत् (कर्म्म) श्रुत्वा (श्रु-धा+क्त्वा) वायसः=काकः (कर्त्ता) सानन्दं=आनन्देन सह वर्त्तमानं (क्रिया-विश) आह (क्रिया) यदि एवं=त्वं तत्र गमिष्यसि चेत् इत्यर्थः (अव्य) तत्=तर्हि (अव्य) अहं (प्रातिपदिकार्थे-१मा) अन्यः=अपरिसार्थे: (अहं इत्यस्य विश) यत (अव्य) भवता=त्वया (सहयोगे-३या) अपि (अव्य) तत्र=तस्मिन् स्थाने (अधि-अव्य) कालं (कर्म्म) नयामि =यापयामि (नी-धा+लट्, क्रिया) [वाच्यान्तरं—वायसेन उच्यते, कालः नीयते]। ततः=(कर्म्म) श्रुत्वा (श्रु-धा+क्त्वा) हिरण्यकः

की पीठ पर चूहा लिए हुए दूर से देख यह देश काल का जाने वाला काक सामन्य नहीं है, यह समझ मन्थरक झट पानी में घुस गया। लघुपतनक भी किनारे पर के पेड़ के कोटर में हिरण्यक को छोड़ ऊंची शाख पर बैठ चिल्ला के बोला हे मन्थरक आओ आओ, मैं तेरा मित्र लघुपतनक नाम काक बहुत दिनों में उत्कण्ठित हो आया हूं, मुझे आ के आलिंगन करो।

Mantharack, a tortoise. He will give me pieces of fish and flesh for eating then I shall pass my time happily in agreeable conversation with him. I do not wish to see my end by being caught in bird's net.

(कर्त्ता) तत्क्षणात् एव सद्यः एव (अव्य) तदुपरि=तस्य वायसस्य (६तत्) उपरि (अधि) समारूढ़ः=आरोढ (सम्-आ-कर्त्तरि-क्त, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—हिरण्यकेन आरूढं]

सः अपि=लघुपतनकः अपि (सर्व्व-कर्त्ता) तं=हिरण्यकं (कर्म्म) आदाय=गृहीत्वा स्वपृष्ठोपरि आरोप्य इत्यर्थः (आ-दा-धा+ल्यप) शनैः शनैः=मन्दं मन्दं (क्रिया-विण अव्य) तत् (कर्म्म-विण) सरः (सरस्-अ+नपुं २या १व, कर्म्म) प्राप्तः=उपस्थितः (कर्त्तरि-क्त, क्रिया) ततः=तदनन्तरं (अनन्तरार्थे ५मी अव्य) मन्थरः—तन्नामकः कूर्म्मः (कर्त्ता) लघुपतनकं (कर्म्म) मूषकाधिष्ठितं=मूषकेण (३तत्) अधिष्ठितः (अधि-स्था-धा+कर्म्मणि-क्त) तं स्वपृष्ठे गृहीतमूषिकं इत्यर्थः (कर्म्म-विण) दूरतः (अपा+५मी+तस् अव्य) विलोक्य=दृष्ट्वा (वि-लोकि-धा+अप) अलं (सर्व्व-विण) देशकालविद्=देशञ्च कालञ्च (द्वन्द्व) तौ वेत्ति यः सः (विद्-धा+क्विप्) देशकालज्ञः (विण) असामान्यकाकः=समानस्य भावः सामान्यं सादृश्यं (समान-ष्य+ष्यण) नास्ति सामान्यं यस्य सः अनन्यसदृशः (बहुव्री) स चासौ काकश्चेति (कर्म्म-धा इति योगे-१मा) इति (अव्य) ज्ञात्वा=विदित्वा मत्वा इत्यर्थः (ज्ञा-धा+क्त्वा) सत्वरं=शीघ्रं (क्रिया-विण) जले=सरसि (अधि) प्रविष्टः=प्रस्थितः (प्र-विश-धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—तेन तत् सरः

कहा है कि,—कपूर और चन्दन से और ठंढे तुषार से क्या प्रयोजन है, यह सब मित्र के देह की पीड़शीकला के योग्य नहीं है। और

Hiranyak said, if such be the case then I shall also go, with you. The crow said, I go by flying in the skies then how you shall go with me. He said, if you have a mind to save my life, then take me upon your back and carry me to that place, I have no other means left. Hearing this the crow glad-

प्राप्तं, मन्थरकेण प्रविष्टं] लघुपतनकः अपि (कर्त्ता) तीरस्थतरुकोटरे= तीरे तिष्ठति यः सः (स्था-धा+ड) जलाशयतटस्थितः सः चासौ तरु-श्चेति (कर्म्म-धा) तस्य (६तत्) कोटरे (अधि) हिरण्यकं (कर्म्म) मुक्त्वा=परित्यज्य तत्र स्थापयित्वा इत्यर्थः (मुच-धा+क्त्वा) शाखाग्रं= शाखायाः (६तत्) अग्रं (कर्म्म) आरुह्य (आ-रुह-धा+ल्यप्) तार-स्वरेण तारः स्वरः तेन (कर्म्म-धा) उच्चैः स्वरेण (प्रकृत्यादिभ्यः इति ३या) प्रोवाच (प्र+वच-धा+लिट्, क्रिया) ; भोः मन्थरक (सम्बो) आगच्छ आगच्छ=एहि एहि (आ-गम-धा+लोट, क्रिया, त्वरार्थं द्विर्व-चनं) अहं (कर्त्ता-विश) तव (सम्बो) मित्रं=बन्धुः (कर्त्ता विश) लघुपतनक (कर्त्ता-विश) नाम (अव्य) वायसः=काकः (कर्त्ता) सोत्कण्ठः=उत्कण्ठया सह वर्त्तमानः सोद्वेगः (बहुव्री, कर्त्ता-विश) चिरात्=बहुकालात् परं (अव्य) समायातः=आगतः (सम्-आ-गम-धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया) तत्=तस्मात् (अव्य) आगत्य=एत्य (आ-गम-धा+ल्यप) मां (कर्म्म) आलिङ्ग=परिष्वजस्व (आ-लिङ्ग-धा+लोट, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—लघुपतनकेन प्रोचे, आगम्यतां, मित्रं च मया लघुपतनकेन वायसेन सोत्कण्ठेन समायातं अहं आलिङ्ग्य] । उक्तं च क्रिया)।

विपद से त्राण करने वाले और शोक और संताप के औषध स्वरूप "मित्र" यह दो अक्षरों को सृष्टि किस ने की है ?।

ly replied, if so, then I am fortunate, because I shall pass my days there enjoying your company also. Hearing this, Hiranyak placed himself upon his back without delay. He also, taking him on his back reached slowly that tank. Then Mantharack seeing Laghupatanack from a distance, having a

किं चन्दनैरिति, अन्वयः। सकर्पूरैः चन्दनैः किम्, शीतलैः तुहिनैः च किं, सर्व्वे ते मित्रगात्रस्य षोड़शीं कलां न अर्हन्ति।

व्याख्या। सकर्पूरैः=कर्पूरेण सह वर्त्तमानाः तैः (विण) चन्दनैः (किम् योगे ३या) किं=किं प्रयोजनं, (अव्य) शीतलैः (विण) तुहिनैः—हिमैः (किम् योगे ३या) किम्=किं प्रयोजनं (अव्य) यदि मित्रमस्ति तदा सकर्पूरैः चन्दनैः तुहिनैः च प्रयोजनं नास्ति इत्यर्थः, ते सर्व्वे=कर्पूरचन्दनतुहिनाः (कर्त्ता) मित्रगात्रस्य=मित्रस्य (६तत्) गात्रं तस्य (सम्ब) षोड़शीं=षड़धिकाः दश षोड़श (मध्यपदलोपी कर्म्म-धा, दशधासुत्तरपदेषु इत्यादिना वार्त्तिकेन षष-उत्वं उत्वं टुत्वं च) षोड़शानां पूरणी भूता षोड़शी तां (षोड़षान्-डट् स्त्रियां ईप, कर्म्म-विण) कलां भागं (कर्म्म, कलास्यामूलविवृद्धौ शिल्पादावंशमात्रके इति मेदिनी) न अर्हन्ति (अर्ह-धा+लट, क्रिया) मित्रगात्रसंस्पर्शात् यथा गात्रं शीतलं भवति चन्दनं कर्पूरादिमानां लेपनेन न तथा इति भावः। [वाच्यान्तरं—तैः सर्व्वैः षोड़शी कला न अर्ह्यते]।

तथाच=अपिच (अव्य)

केन इति—अन्वयः। आपदां=परित्राणं शोकसन्तापभेषजं च मित्रं इति अक्षरद्वयं इदं अमृतं केन सृष्टं।

व्याख्या। आपदां—विपदां (परित्राणं इत्यस्य कर्म्म-६ष्ठी) परित्राणं=उद्धारणं (परि-त्रै-धा+ल्युट्, मित्रं इत्यस्य विधेय-विण) शोक-

यह सुन अच्छी तरह से जान मारे खुशी से उस के वदन के रोंगटे खड़े हो आए और आंखों से आंसू भर आया जलद पानी से निकल—

mouse on his back thought him to be a crow not commonly seen, and who knows what is suited to time and place, plunged into the water. Laghupatanack leaving Hiranyak in the

सन्तापभेषजं=शोकः=स्त्रीपुत्रादिवियोगजन्यं दुःखं (शुच धा+घञ्), सन्तापः=मनःक्षोभः (सम्-तप-धा+घञ्), भेषजं=भेषं रोगभयं जयति यत् तत् औषधं (भेष-धा+घञ्=भेषः (भेष-जि-धा+ड), शोकश्च सन्तापश्च (द्वन्द्व) तयोः (६तत्) भेषजं शोकसन्तापनाशकं (मित्रं इत्यस्य-विधेय विशे) मित्रं=बन्धुः (इतियोगे-१मा) इति (अव्य) अक्षरद्वयं=अक्षरस्य द्वयं यस्मिन् तत् (बहुव्री) द्विवर्णघटितं मित्रमिति पदं (कर्म्म-विशे) अत्र तु स्वरव्यञ्जनमिलितस्यैव एकाक्षरतया गणनं तेन मि इति एकमक्षरं त्र इति अपराक्षरं वस्तुतस्तुम्+इ, त्+र+अ= पञ्चाक्षरघटितं मित्रपदम्) इदं (कर्म्म-विशे) अमृतं=न म्रियते अनेन (मृ-धा+क्त) सृष्टं (कर्म्म-१मा) केन=अनिर्व्वचनीयगुणेन विधात्रा (कर्त्ता-३या) सृष्टं=विहितं (सृज-धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया) अमृतं यथा दुःखं निवारयति सुखं ददाति च मित्रमपि तथा इति भावः। [वाख्या-न्तरं—कः सृष्टवान्]।

तच्छ्रुत्वा – प्रविष्टः। तत् (कर्म्म-२या) श्रुत्वा (असमा-क्रिया) निपुणतरं=अतिशयेन निपुणं सम्यक् (क्रिया-विशे) परिज्ञाय= बुद्ध्वा (परि-ज्ञा-धा+ल्यप) सत्वरं=शीघ्रं (क्रिया-विशे) सलिलात्=जलात् (अपा) निष्क्रम्य=वहिरागत्य (क्रम-धा+ल्यप) पुलकिततनुः = पुलकं सञ्जातं अस्याः (पुलक श+इतच) इति पुलकिता आनन्देन रोमाञ्चिता

मन्थरक बोला आओ आओ मित्र मुझे आलिगंन करो बहुत देर पीछे मैं ने तुमे अच्छे से पहिचाना मे, इसी लिए मैं पानी के भीतर घुसा हुया था।

the hollow of a tree on the bank of that tank ascending on the extremity of a branch, thus called aloud Oh Mantharack come out, come out, I am Laghupatanack, a crow, your friend : I have come to you after a long time.

तनुः शरीरं यस्य सः (बहुब्री, कर्त्ता-विण) आनन्दाश्रुपूरितनयनः= आनन्देन (३तत्) यत् अश्रु नयनवारि तेन (३तत्) पूरिते (पूर-धा+क्त) नयने यस्य सः (बहुब्री, कर्त्ता-विण) मन्थरकः (कर्त्ता), प्रोवाच (क्रिया), मित्र=सखे (सम्बो) एहि एहि=आगच्छ (इ धा+लोट-मपु-१व, क्रिया) मां (कर्म्म) आलिङ्गय (क्रिया), चिरकालात्=बहु-दिवसात् बहुदिनं यावत् आवयोः अदर्शनात् इत्यर्थः मया (कर्त्ता-३या) त्वं (कर्म्म-१मा) न (अव्यय) सम्यक्=निपुणतरं (क्रिया-विण-अव्य) परिज्ञातः=प्रतिबुद्धः (कर्म्मणि-क्त, क्रिया,) तेन=हेतुना (हेतौ-३या) अहं (कर्त्ता) सलिलस्य जलस्य (६तत्) अन्तः मध्यं (कर्म्म, अन्तरं इति अव्य) प्रविष्टः=प्र-विश धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया) । [वाच्यान्तरं— पुलकिततनुना आनन्दाश्रुपूरितनयनेन मन्थरकेण प्रोचे, इयतां, अहं आलिङ्ग्ये, अहं त्वां परिज्ञातवान्, मया प्रविष्टं] ।

३८-३९ पृष्ठा । एवं—जीवितं । एवं (समस्यन्त-मव्ययं) उक्ते=कथिते (वच-धा+क्त, भावाधि विण) मन्थरकेण इति शेषः लघुपतनकः (कर्त्ता) वृक्षात् (अपा) अवतीर्य्य=अधः आगत्य (अव-तॄ-धा+ल्यप्) तं=मन्थरकं (कर्म्म) आलिङ्गितवान् (कर्त्तरि-क्त वतु, क्रिया) । एवं=इत्थं (अव्य) द्वौ अपि तौ (कर्त्ता) विहितालिङ्गनौ= विहितं (वि-धा-धा+क्त) आलिङ्गनं (आ-लिङ्ग-धा+ल्युट) याभ्यां तौ

यह बात कहने पर लघुपतनक ने पेड़ से उतर उसे आलिङ्गन किया। इस ढङ्ग से वे दोनों परस्पर आलिंगन कर पुलकित शरीर

Therefore come out and embrace me. It is said—The pleasure derived from the application of sandal wood mixed with camphor or from the refreshing cool snow is only a sixteenth part of what is felt by embracing a friend—Again who has created the sweet word (*mitra*) (friend) consisting of two letters;

परस्परं समालिङ्ग्य इत्यर्थः (कर्त्ता-विण) पुलकितशरीरौ=पुलकितं सञ्जातपुलकं शरीरं ययोः तौ (बहुव्री, कर्त्ता विण) इचात् (अधः योगे-५मी) अधः (अधि-अव्य) समुपविष्टौ (सम्-उप-विश-धा+कर्त्तरि-क्त, विण) परस्परं (क्रिया व्यतिहारे परशब्दस्य द्विर्वचनं बहुलग्रहणात् असमासभावः कस्कादिषु पाठात् सः अन्योन्यं (कर्म्म) आत्मचरित्रवृत्तान्तं वृत्तस्य भूतपूर्व्वस्य (६तत्) अन्तः शेषः वृत्तान्तः विवरणं आत्मनः (६तत्) चरित्रं तस्य (६तत्) वृत्तान्तं (कर्म्म) प्रोचतुः=कथयामासतुः (प्र-वच धा=लिट प्रपु = २व, क्रिया वच धातुः द्विकर्म्मकः) [वाच्यान्तरं— लघुपतनकेन सः आलिङ्गितः, ताभ्यां विहिता लिङ्गनाभ्यां पुलकित-शरीराभ्यां समुपविष्टाभ्यां परस्परः ऊचे]। हिरण्यकः अपि (कर्त्ता) मन्थरकस्य (प्रणामं इत्यस्य कर्म्म ६ष्ठी) प्रणामं = नमस्कारं (प्र-नम-धा+घञ्, कर्म्म) कृत्वा (कृ-धा+क्त्वा) वायसाभ्यासे=वायसस्य अभ्यासे तस्मिन् (अधि) समुपविष्टः (कर्त्तरि-क्त, क्रिया)। [वाच्यान्तरं— हिरण्यकेन समुपविष्टः]। अथ (अव्य) तं =हिरण्यकं (कर्म्म) समालोक्य=दृष्ट्वा (सम्-आ-लोकि-धा+ल्यप) मन्थरकः (कर्त्ता) लघु-पतनकं (कर्म्म) आह (क्रिया) भोः (अव्य) अयं (मूषकः इत्यस्य विण) मूषकः (प्रातिपदिकार्थे-१मा) कः (सर्व्व-विण), कस्मात्= कथं (हेतौ-५मी) त्वया (कर्म्म-३या) भक्ष्यभूतः (भक्ष्य-भू-धा+क्त,

---

दो पेड़ के नीचे बैठ गए, अपना अपना वृत्तान्त करने लगे। हिरण्यक भी मन्थरक को प्रणाम कर काक के पास बैठगया। पीछे उसे देख

Friend who saves us faom danger and who serves as a blam to us in our griefs ?

On hearing this, recognising him well Mantharack filled with delight, that made his hairs stand on end and eyes full

अयं इति उक्तकर्मपदस्य-विण) अपि (अव्य) पृष्ठं (आरोप्य इत्यस्य कर्म्म) आरोप्य (आ-रुह-धा+णिच =रोपि-धा+ल्यप) आनीत: (आ-नी-धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया) तत्=तस्मात् (अव्य) अत्र=अस्मिन विषये (अधि अव्य) स्वल्पकारणेन=सु अल्पं कारणं तेन (कर्म्म-धा-कर्त्ता-३या) न भवितव्यं (भावे-तव्यत् क्रिया) गुरुतरकारणमस्ति इति भाव: । [वाच्यान्तरं—मन्थरकेण लघुपतनक: उच्यते, त्वं भक्ष्यभूतं आनीतवान्, स्वल्पकारणं न भविष्यति]। तत् (कर्म्म-२या) श्रुत्वा (श्रु-धा+क्त्वा) लघुपतनक: (कर्त्ता) आह (क्रिया), भो (अव्य) मूषक: (प्रातिपदिकार्थे १मा) अयं (सर्व्व-विण), मम (सम्ब) सुहृत्=सुन्दरं हृदयं यस्य स: बन्धु: (प्रातिपदिकार्थे-१मा) द्वितीयं=अपरं (द्वि-अ+तीय, जीवितं इत्यस्य-विण) जीवितं इव=प्राणतुल्यं (जीव-धा+भावे-क्त)।

मन्थरक:—भक्षयति । मन्थरक: (कर्त्ता) आह (क्रिया) भद्र=सौम्य (सम्बो-विण) हिरण्यक (सम्ब) अयं=लघुपतनक: (कर्त्ता) सुहृद्=बन्धु: (कर्त्ता-विण) असन्दिग्धं=निश्चितं (सम्-दिह-धा+क्त, क्रिया-विण) भवति (क्रिया), य: लघुपतनक: (कर्त्ता) क्षुत्क्षाम:=क्षुधा क्षुधया (३तत्) क्षाम: क्षीण: (क्षै-धा+क्त) क्षुधा-पीड़ित: (कर्त्ता-विण) अपि (अव्य) भक्ष्यस्थाने=आहारस्थाने (अधि) स्थितं (स्था-धा+क्त) खाद्यभूतं इत्यर्थ: (कर्म्म-विण) अन्नभूतं=अन्नस्वरूपं (कर्म्म-

---

मन्थरक ने लघुपतनक से कहा कि, यह मूषिक कौन है ? यह तुम्हारे खाने की चीज है, पर भी तुम इसे अपनी पीठ पर चढ़ा कहां से लाए

of tears, came out of this water and said "Come, friend, embrace me, I could not at first recognise you as I did not see you for a long time, so, I went down into the water. On this,

विष) त्वां (कर्म्म) एवं=इत्थं (अव्य) पृष्ठं (कर्म्म) आरोप्य (आ-रोपि+ल्यप) आनयति (आ-नी-धा+लट, क्रिया), मार्गे=पथि(अधि) न अपि (अव्य) भक्षयति=खादति (क्रिया) । [वाच्यान्तरं—मन्थरकेण उच्यते, अनेन सुहृदा भूयते, येन लघुपतनकेन अवभूतः स्थितः त्वं आनीयते, नापि भक्ष्यते] । तथाच (अव्य) ।

आपत्काले इति । अन्वयः । आपत्काले तु संप्राप्ते यत् मित्रं तत् एव मित्रं, वृद्धिकाले तु संप्राप्ते दुर्ज्जनः अपि सुहृत् भवेत् ।

व्याख्या । आपत्काले=आपदः कालः (६तत्)तस्मिन् विपद्समये (भावाधिकरण) संप्राप्ते=उपस्थिते (सम्-प्र-आप-धा+क्त, अधि-विष) यत् (मित्रं इत्यस्य विष) मित्रं=बन्धुः (प्रातिपदिकार्थे-१मा) यः विपदि सहायः भवति इत्यर्थः, तत् एव (मित्रं इत्यस्य विष मित्रं प्रातिपदिकार्थे १मा) सः एव यथार्थः बन्धुः इत्यर्थः, वृद्धिकाले=वृद्धेः (वृध-धा+क्ति) उन्नतेः (६तत्) कालः तस्मिन् ऐश्वर्य्यसमये (भावाधि-करण) सम्प्राप्ते=आगते (अधि-विष) दुर्ज्जनः=दुः दुष्टः जनः (कर्म्म-धा+दुश्चरित्रः) खलः (कर्त्ता) अपि (अव्य) सुहृत्—बन्धुः (कर्त्ता-विष) भवेत् (क्रिया) । [वाच्यान्तरं—दुर्ज्जनेन सुहृदा भूयते] ।

यत्—जलचराणाम् । यतः=तस्मात् (हेतौ-५मी-अव्य) मांसा-

हो ? इस विषय में कुछ छोटा सा कारण नहीं होगा । यह सुन लघु-पतनक ने कहा, यह हिरण्यक नाम मूषिक है, यह मेरा दूसरे की तरह मित्र है ।

Laghupatanack descended from the tree and embraced him. Thus they both were filled with delight by embracing each other and sitting under the tree each began to give an account of his own adventure. Hiranyak also after saluting Muntharack sat himself down near Laghupatanack. Then seeing him, Mun-

तैभिः=मांसं अश्नन्ति ये ते तैः (अश-धा+णिन्) मांसभक्षकैः इत्यर्थः (सहयोगे ३या) सह (अव्य) जलचराणां=जले चरन्ति ये ते (चर-धा+अच्) कूर्म्मादयः तेषां (सम्ब) इयं=ईदृशी (विश) मैत्री=बन्धुता (प्रातिपदिकार्थे-१मा) नीतिविरुद्धा=नीत्या (३तत्) विरुद्धा (वि-रुध-धा+क्त) नीतिशास्त्रानुसारेण विपरीता (विश)। तत्=तस्मात् (अव्य) मम (विश्वासः इत्यस्य कर्त्ता-६ष्ठी) अपि (अव्य) अद्य=इदानीं (अधि-अव्य) अस्य=लघुपतनकस्य (सम्ब) विषये=लघुपतनकं प्रति इत्यर्थः (अधि) विश्वासः=प्रत्ययः (वि-श्वस्-धा=घञ्, कर्त्ता) समुत्पन्नः=जातः (सम्-उत्-पद धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया) अहं जलचरः लघुपतनकश्च मे भक्षकः कदा किं विधास्यति इति मे मनसि महती शङ्का आसीत्, अद्य तु सा शङ्का अपगता इति भावः। [वाच्यान्तरं—विश्वासेन समुत्पन्नं]।

तत् – कार्य्यम्। तत्=तर्हि (अव्य) भवतः=तव (स्वागतं इत्यस्य कर्त्ता-६ष्ठी) स्वागतं=सु शोभनं आगतं (आ-गम-धा+भावे क्त) सुखेन आगमनमित्यर्थः (प्रातिपदिकार्थे १मा), अत्र=अस्मिन् (अधि-विश-अव्य) सरस्तीरे=सरसः सरोवरस्य (६तत्) तीरं तस्मिन् (अधि) स्वगृहवत्=स्वस्य (६तत्) गृहे इव (तुल्यार्थे-वति) आस्यतां=स्थीयतां (आस्-धा+भावे लोट, क्रिया), अपरं=अन्यच्च (कर्म्म) ब्रवीमि इति शेषः। विदेशवासजं=विदेशे (७तत्) वासः (वस-धा+घञ्)

मन्थरक ने कहा, हे हिरण्यक! यह निःसन्देह सुहृद है, तुम इस के शत्रु हो, खाने की चीज हो, तब भी जो भुख से मरते मरते भी, तुम्हे पीठ पर चढ़ा के लाया है, राह में इस ने खाया नहीं। क्यों कि,

tharack said to Laghupatanack oh friend, who is this mouse that you have brought him here on your back though you live upon mouse as your food. This cannot be on any trifling

तस्मात् जायते यत् तत् (जन-धा+ड) देशान्तरागमनजनितं (कर्म्म-विण) अपि (अव्य) वैराग्यं विगतः रागः (रञ्ज-धा+घञ्) तस्य भावः (विराग-अ+ष्यण) विरक्तिः (कर्म्म १मा) त्वया (कर्त्ता-३या) न कार्य्यं=न कर्त्तव्यम् (कर्म्मणि-ण्यत् क्रिया)। [वाच्यान्तरं—आख, त्वं न करिष्यसि]। यतः यस्मात् (हेतौ ५मी अव्य)

कः इति। अन्वयः। धीरस्य मनस्विनः कः स्वविषयः, कः विदेशः वै स्मृतः, यं देशं श्रयते तमेव वाहुप्रतापार्ज्जितं कुरुते, सिंहः दंष्ट्रानखलाङ्गूलप्रहरणैः यत् वनं गाहते तस्मिन् एव हतद्विपेन्द्ररुधिरैः आत्मनः तृष्णां छिनत्ति।

व्याख्या। धीरस्य=अचञ्चलस्य (कर्त्ता-विण) मनस्विनः=प्रशस्तं मनः विद्यते अस्य (मनस्-अ=विण) उदारचेतसः (क्तस्य च वर्त्तमाने इत्यनेन कर्त्तरि ६ष्ठी) कः (कर्म्म-विण) स्वविषयः=(६तत्) विषयः देशः कः वै=वा (अव्य) विदेशः स्वदेशात् भिन्नः देशः (कर्म्म-१मा) स्मृतः=मतः (स्मृ+धा-कर्म्मणि-वर्त्तमाने क्त, क्रिया) सर्व्वे देशाः तस्य स्वदेश-एवेति भावः। यं (सर्व्व-कर्म्म-विण) देशं (कर्म्म) श्रयते=आश्रयते अधिवसति इत्यर्थः मनस्वी इतिशेषः (श्रि-धा+लट, क्रिया) तं एव=देशं (कर्म्म) वाहुप्रतापार्ज्जितं=वाह्वोः (६तत्) प्रतापः विक्रमः (प्र-तप-धा+घञ) तेन अर्ज्जितं उपार्ज्जितं स्ववशीभूतं इत्यर्थः (कर्म्म-विण)

आपदा के समय जो मित्र होता है वही मित्र है, उन्नति के समय आने पर दुर्ज्जन भी मित्र होते हैं।

इस लिए मेरा भी आज इस पर विश्वास हुआ, क्यों कि, मांस खाने वाले काकों के साथ जलचरों की मित्रता नीति विरुद्ध है।

account. Hearing this Laghupatanack said, oh! he is a mouse Hiranyak by name, my friend and is my second self.

कुरुते (क्रिया) स सर्व्वत्र विजयी भूत्वा स्वार्थसाधनं करोति इति भावः। सिंहः (कर्त्ता) दंष्ट्रानखलाङ्गुलप्रहरणैः=प्रक्रियते एभिः (प्र-हृ-धा+करणे-ल्युट) प्रहरणानि अस्त्राणि, दंश्यते आभिः (दंश-धा+करणे-त्र) दंष्ट्राः दन्ताः, दंष्ट्राश्च नखानि च लाङ्गुलं च (द्वन्द्व) तानि एव प्रहरणानि तैः सह (सहार्थे-३या) यत् (कर्म-विण-२या) वनं (कर्म) गाहते=मज्जति प्रविशति इत्यर्थः (क्रिया) तस्मिन् वने एव (अधि) हतद्विपेन्द्ररुधिरैः=द्वाभ्यां मुखशुण्डाभ्यां पिवन्ति ये ते (द्वि पा-धा+ड) द्विपाः हस्तिनः, तेषु इन्द्राः श्रेष्ठाः (इद-धा+र, ७तत्) द्विपेन्द्राः श्रेष्ठगजाः, हताः विनाशिताः (हन्-धा+कर्म्मणि-क्त) द्विपेन्द्राः (कर्म्म-धा) तेषां रुधिराणि तैः (करण) आत्मनः=स्वस्य (सम्ब) तृष्णां=पिपासां (कर्म्म) छिनत्ति खण्डयति निवारयति इत्यर्थः (छिद-धा+लट, क्रिया) सिंहः सर्व्वत्रैव स्वार्थं लभते इति भावः। [वाच्यान्तरं—धीरः मनस्वी कं स्वविषयं कं वै विदेशं मतवान्, यः देशः स्त्रियते, स एव वाहुप्रता-पार्ज्जितः क्रियते, सिंहेन गाह्यते, तृष्णा छिद्यते]। अत्र शार्द्दूल-विक्रीड़ितवृत्त।

४० पृष्ठा। अर्थहीन—उक्तं च। अर्थहीनः=अर्थेन हीनः (३तत्, हा-धा+क्त), निर्द्धनः (कर्त्ता-विण) परे=अन्यस्मिन् (अधि-विण पूर्व्वादिमध्ये पाठात् पक्षान्तरे परस्मिन्) देशे (अधि) गतः अपि (कर्त्तरि-क्त कर्त्ता-विण) यः (कर्त्ता) प्रज्ञावान्=बुद्धिमान्

आप का स्वागत, अपने घर की तरह इस तालाव के किनारे वसिये। और विदेश में रहने का वैराग्य भी न करिये। क्यों कि—

Muntharack said, oh Hiranyak this crow is undoutedly thy best friend, because you are a natural enemy to him and although he was hungry and you were his food, yet he has brought you here without devouring you in the way.

(प्रज्ञा-प्र+वतुप, कर्त्तृ-विण) भवति (क्रिया) सः (कर्त्ता) कथञ्चित् अपि (अव्य) न सीदति=न अवसन्नः भवति (सद्-धा+लट, क्रिया) न दुःखं प्राप्नोतीत्यर्थः । [वाच्यान्तरं—अर्थहीनेन गतेन येन प्रज्ञावता भूयते, तेन सद्यते] । उक्तं च=कथितं च शास्त्रकारैः इति शेषः (क्रिया) ।

कः इति । अन्वयः । समर्थानां कः अतिभारः व्यवसायिनां किं दूरं, सविद्यानां कः विदेशः, प्रियवादिनां कः परः ।

व्याख्या । समर्थानां=शक्तानां (सम्-अर्थि-धा+अच्, सम्ब) कः (विण) अतिभारः=गुरुभारः (अति-भृ-धा+घञ, प्रातिपदिकार्थे १मा) भारवहनसमर्थानां अतिभारः नास्ति इत्यर्थः, व्यवसायिनां=अध्यवसायशालिनां वणिजामित्यर्थः (वि-अव-सो-धा+णिन्, सम्ब) किं दूरं (प्रातिपदिकार्थे-१मा) वणिजो दूरदेशगमने न खिद्यन्ते इत्यर्थः । सविद्यानां=विद्यया सह वर्त्तमानानां विदुषां (सम्ब) कः (विण) विदेशः (प्रातिपदिकार्थे-१मा) विद्वान् सर्व्वत्र पूज्यते इति भावः, प्रियवादिनां =प्रियं वदन्ति ये ते तेषां (वद्-धा+णिन् सम्ब) कः (विण) परः (प्रातिपदिकार्थे १मा) प्रियवादिनः सर्व्वानेव मधुरवचनैः आत्मीयान् कुर्व्वन्ति इति भावः ।

अथैवं—मानुषसम्भवः इति । अथ (अव्य (एवं=इत्थं

और उदारचेता मनुष्य के लिए क्या स्वदेश क्या परदेश कहा जा सक्ता है, वह जिस देश में जाता है, उसी देशको अपने भुजा के प्रताप से अपना कर लेना है । सिंह दंष्ट्रा, नख और लांगुल रूप अस्त्र के साथ

A friend in need (adversity) is a friend in deed, even wicked persons become friends in time of our prosperity.

I myself also have become confident of him today, for this friendship, between the carnivorous crows and the creatures that live in water, is quite unnatural.

(अव्य) जल्पतां — कथयतां (जल्प-धा+शट ६ष्ठी·३व ; विण) तेषां =वायसमूषिककुर्म्माणां तान् अनादृत्य चासेन असम्भाष्य इत्यर्थः (षष्ठी चानादरे इति षष्ठी) चित्राङ्गः=चित्राणि अङ्गानि यस्य सः (बहुव्री, कर्त्ता-विण) नाम (अव्य) हरिणः (कर्त्ता) लुब्धकत्रासितः=लुब्धकेन (३तत्) त्रासितः विभीषितः (त्रस्-धा+णिच क्त) (कर्त्ता-विण) व्याधं दृष्ट्वा भीतः इत्यर्थः तस्मिन् (अधि-विण) एव (अव्य) सरसि— जलाशये (अधि) प्रविष्टः=गतः (प्र-विश-धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया)। अथ (अव्य) आयान्तं आगच्छन्तं (आ-या-धा+शट-२या १व, कर्म्म-विण) ससम्भ्रमं=सम्भ्रमेण सह वर्त्तमानं सभयं (कर्म्म-विण, मृगमिति कर्म्मपदमूह्यं) अवलोक्य=दृष्ट्वा, लघुपतनकः (कर्त्ता) वृक्षं (कर्म्म) आरूढ़ः (आ-रुह-धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया)। हिरण्यकः (कर्त्ता) निकटवर्त्तिनं=निकटे वर्त्तते इति (वृत-धा+णिन्) समीपस्थितं (कर्म्म-विण) शरस्तम्बं=शरस्य स्तम्बः गुच्छः (स्तम्बो प्रकाण्ड द्रुम गुच्छयो-रिति मेदिनी) तं (कर्म्म) प्रविष्टः=गतः (कर्त्तरि क्त, क्रिया)। मन्थरकः (कर्त्ता) सलिलाशयं=जलाशयं (कर्म्म) आश्रितः=प्रविष्टः (क्रिया)। [वाच्यान्तरं—चित्राङ्गेन हरिणेन लुब्धकत्रासितेन प्रविष्टं, लघुपतनकेन वृक्षः आरूढ़ः, हिरण्यकेन निकटवर्त्ती शरस्तम्बः प्रविष्टः। मन्थरकेण सलिलाशयः आश्रितः]। अथ (अव्य) लघुपतनकः (कर्त्ता)

जिस वन में जाता है, उसी वन में मारे हुए बड़े बड़े गजों के रुधिर से अपनी प्यास बुझाता है।

You are welcome. Live here on the bank of this tank as you live in your own house ; you ought not to be indifferent like one living in a foreign country for—

No place is foreign to a wise and high-minded man ; wherever he lives he makes that place his own by the strength of

मृगं (कर्म्म) सम्यक् = सुनिपुणं यथा तथा (क्रिया विश) परिज्ञाय= विदित्वा सम्यक् परीक्ष्य इत्यर्थः (परि-ज्ञा-धा+ल्यप्) मन्थरकं (कर्म्म) उवाच = कथयामास (क्रिया), सखे=बन्धो (विश) मन्थरक (सम्बो) एहि एहि=आगच्छ आगच्छ (आ-इ-धा + लोट, क्रिया, सम्भ्रमे द्विर्वचनं) अयं (सर्व्व-कर्त्तृ-विश) मृगः (कर्त्ता) तृषार्त्तः=तृषा तृषया (इतत्) आर्त्तः पीड़ितः पिपासाकुलः सन् (कर्त्ता विश) अत्र = अस्मिन् स्थाने (अधि-अव्य) समायातः=आगतः (कर्त्तरि-क्त, कर्त्ता-विश) सरसि= जलाशये (अधि) प्रविष्टः (कर्त्तरि क्त) तस्य=मृगस्य (सम्ब) अयं (सर्व्व-विश) शब्दः (प्रातिपदिकार्थे-१मा) न मानुष-सम्भव.=सम्भवति अस्मात् इति सम्भवः (सम् भू-धा + अपा-अल) उत्पत्तिस्थानं मानुषः सम्भवः यस्य सः (बहुव्री, शब्दः इत्यस्य विश) शब्दः इति शेषः अयं शब्दः मनुष्यागमनजन्यः न इति भावः । [वाच्यान्तरं—लघुपतनकेन मन्थ-रकः ऊचे, एयतां एयतां, मृगेण अनेन तृषार्त्तेन समायातं, प्रविष्टं] ।

अर्थ हीन जो पर देश में जाए और वह बुद्धिमान हो तो, वह किसी ढङ्ग से कष्ट नहीं पाता है। कहा है कि, समर्थ के लिए बोझ क्या है? वणिक् के लिए दूर क्या है? विद्वान के लिए परदेश क्या है? और प्रियवचन बोलने वाले के लिए पर कौन है?

वह ऐसी बातें कर रहे है, इतने में चित्रांग नाम एक हरिण

his arms. When a lion agitates any forest with his teeth, claws and tail, he slakes his thirst with the blood of elephant killed by him in that forest.

If a poor man goes to a foreign country and if he be intelligent, he will not come to distress. It is said :—

What is heavy for an able man? what place is far off to a trader? what country is foreign to a learned man? who is stranger to a man who speaks sweet words?

तच्छ्रुत्वा—उक्तञ्च। तत् (कर्म-२या) श्रुत्वा (असमा-क्रिया), मन्थरकः (कर्त्ता) देशकालोचितं=देशश्च कालश्च (द्वन्द्व) तयोः (६तत्) उचितं यथा स्थानं यथा समयं च करणीयं (क्रिया-विण) आह (क्रिया), भो लघुपतनक (सम्बो) यथा=यादृशः (अव्य) अयं=पुरोवर्त्ती (कर्म-विण) मृगः (कर्म) दृश्यते=लक्ष्यते (कर्म-विण-लट, क्रिया,) प्रभूतं दीर्घं (कर्म विण) उच्छ्वासं=निःश्वासं (उत्-श्वस धा+घञ, कर्म) उद्वहन्=धारयन् पुनःपुनः दीर्घं निश्वस इत्यर्थः (उत्-वह धा+शतृ) उद्भ्रान्तदृष्ट्या=उद्भ्रान्ता (उत्-भ्रम-धा+क्त) दृष्टिः (दृश्-धा+क्ति) तया भयचकितनयनेन (करण) पृष्ठतः=पश्चात् (७मी-अव्य) अवलोकयति=पश्यति (क्रिया) तत्=तस्मात् (अव्य) एषः=मृगः (प्रातिपदिकार्थे-१मा) न तृषार्त्तः=न तृष्णातुरः (एषः इत्यस्य विण), नूनं=निश्चितं (क्रिया-विण अव्य) लुब्धकत्रासितः=लुब्धकेन त्रासितः व्याधभयात् भीतः (एषः इत्यस्य विण), तत्=तस्मात् (अव्य) ज्ञायतां=अनुसन्धीयतां (कर्मणि-लोट, क्रिया) अस्य=मृगस्य (सम्ब) पृष्ठे=पश्चात् (अधि) लुब्धकाः=व्याधाः (कर्त्ता) आगच्छन्ति (क्रिया) न वा इति (अव्य)। [वाच्यान्तरं—मन्थरकेण उच्यते, इमं मृगं पश्यामि, उद्वहता अवलोकयते, जानीहि, लुब्धकैः आगम्यते]।

व्याध के डर से उसी तालाब में आधुसा। उसे उड़े हुए आते देख लघुपतनक पेड़ पर उड़ गया। हिरण्यक पास के शर वन में घुस गया और मन्थरक जलाशय में जा पैठा। पीछे लघुपतनक ने अच्छे से जान मन्थरके से कहा मित्र मन्थरक आ जायो, जह मृग प्यासा जहां

While they were talking thus a deer Chittranga (Spotted) by name, came panting to the tank being pursued by a hunter. Then seeing him come terrified Laghupatanak ascended

उक्तं च=कथितं च ।

भयत्रस्तः इति । अन्वयः । भयत्रस्तः नरः प्रभूतं श्वासं मुहुः कुरुते, दिशः एव अवलोकयति क्वचित् स्वास्थ्यं न व्रजति ।

व्याख्या । भयत्रस्तः=भयात् (भी+धा+अल) त्रस्तः भीतः (त्रस-धा+क्त) भयव्याकुलः इत्यर्थः (कर्त्ता-विश) जनः=लोकः (कर्त्ता) प्रभूतं=वहुलं दीर्घमित्यर्थः (कर्म्म-विश) श्वासं=निश्वासं (श्वस-धा+घञ, कर्म्म) मुहुः=वारम्वारं (क्रिया-विश) कुरुते (क्रिया) मुहुः दीर्घं निश्वसिति इत्यर्थः, दिशः (दिश्-श+२या इव, कर्म्म) अवलोकयति= पश्यति (क्रिया) दशदिक्षु दृष्टिं निःक्षिपन् भयहेतुं पश्यति इत्यर्थः, क्वचित=कस्मिन्नपि स्थाने (अधि अव्य) स्वास्थ्यं=स्वभावेन सुखेन वा तिष्ठति यः सः स्वस्थः (स्व-स्था-धा+क) स्वस्थस्य भावः तत् सुस्थतां (स्वस्थ-श+ष्यञ) न व्रजति=न प्राप्नोति (व्रज-धा+लट, क्रिया) । [वाच्यान्तरं—भयत्रस्तेन नरेण प्रभूतः श्वासः क्रियते, दिशः अवलोक्यन्ते, स्वास्थ्यं व्रज्यते] ।

४०-४१ । पृष्ठा तच्छ्रुत्वा—नीतिशास्त्रं । तत् श्रुत्वा चित्राङ्गः=तन्नामकः मृगः (कर्त्ता) आह (क्रिया), मन्थरक (सम्बो)

आया है और तालाब में घुसा है, यह उसका शब्द है, किसी मनुष्यका शब्द नहीं है यह सुन मन्थरक ने देश और काल को किसी व्याध से डरा हुआ है। यह जानो कि इस के पीछे व्याधें आते हैं या नहीं। कहा है कि।

the tree. Hiranyak entered into a neighbouring clump of reed. Mantharak went down into the water. Then Laghupatanak knowing the deer full well, said to Mantharak, come out, come out oh friend, Mantharak ! this deer has come to the tank being thirsty. The sound is produced by his stamping, and is

त्वया (कर्त्ता-३या) मे=मम (त्रास: इत्यस्य कर्त्ता-६ष्ठी) त्रासकारणं=भयहेतु: (कर्म्म-१मा) सम्यक्=निपुणतरं (क्रिया-विण) ज्ञातं=विदितं (कर्म्मणि क्त, क्रिया) । अहं (कर्त्ता) लुब्धकशरप्रहारात्=लुब्धकस्य व्याधस्य (६तत्) शर: बाण: तेन (३तत्) प्रहार: आघात: (प्र हृ-धा+घञ) तस्मात् (५मा) उद्धारित:=उत्तीर्णः सन् (उत्-धृ-धा+णिच्+क्त, कर्त्ता-विण) कृच्छ्रेण=अतिक्लेशेन (प्रकृत्यादिभ्यश्च इति ३या) अत्र—अस्मिन् स्थाने (अधि-अव्य) समायात:=आगत: (सम्-आ-धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया), मम (सम्ब) यूथं=सहचरमृगसमूहं (कर्त्ता) तै: (लुब्धकै: इत्यस्य विण) लुब्धकै:=व्याधै: (व्यापादितं इत्यस्य कर्त्ता-३या) व्यापादितं=विनाशितं) वि-आ-पद-धा+णिच+कर्म्मणि-क्त) भविष्यति (क्रिया), तत्=तस्मात् (अव्य) शरणागतस्य=शरणं (२या तत्) आगत: तस्य शरणापन्नस्य (मे इत्यस्य विण) मे=मम (सम्बन्धविवक्षया ६ष्ठी) लुब्धकानां (अगम्यं इत्यस्य कर्त्ता-६ष्ठी) अगम्यं=गन्तुं अशक्यं (कर्म्म-विण) किञ्चित् (कर्म्म-विण) स्थानं (कर्म्म) दर्शय (दृश धा+णिच+लोट् क्रिया) । तत् आकर्ण्य=श्रुत्वा

डरा हुया मनुष्य बार बार लम्बी सांस लेता है, चारों ओर ताकता है, कहीं स्थिर नहीं रहता है ।

not that of a man. Hearing this Mantharak said something fitted to the occasion and place. Oh Laghupatanak, as this deer is very much panting and is looking behind with bewildered eyes, so this is certainly thirsty but has got frightened, being pursued by a ... er. Therefore know, whether a hunter is coming behind (fo..wing) him or not. For It is said.

A frightened person breathes hard, casts his looks on all sides and cannot bring himself to his natural state.

Hearing this, Chittranga said Mantharak you have rightly thought of the cause of my terror. I have come to this place

मन्थरकः (कर्त्ता) आह (क्रिया), भोः चित्राङ्ग (सम्बो) नीतिशास्त्रं (कर्म्म) श्रुतयां (कर्म्मणि लोट, क्रिया) । [वाच्यान्तरं—चित्राङ्गेन उच्यते, ज्ञातवान् त्वं, मया उद्धारितेन समायातं, यूथेन व्यापादितेन भविष्यते, दर्श्यतां, मन्थरकेन उच्यते, श्रृणुहि] ।

द्वाविति अन्वयः । शत्रुदर्शने विमुक्तौ, हस्तयोः चालनात् एकः पादवेगजः द्वितीयः द्वौ उपायौ इह प्रोक्तौ ।

व्याख्या । शत्रुदर्शने=शत्रूणां (६तत्) दर्शनं तस्मिन् सति रिपौ सम्मुखस्थे सति इत्यर्थः (अधि) विमुक्तौ=परित्राण-विषये (वि-मुच्-धा+क्ति, अधि-७मी-१व) हस्तयोः बाह्वोः (चालनात् इत्यस्य कर्म्म-६ष्ठी) चालनात् प्रेरणात् विक्रमप्रकाशनं इत्यर्थः (हेतौ ५मी) एकः उपायः (कर्म्म-विण) पादवेगजः=पादयोः वेगात् जायते यः सः (जन-धा+ड, कर्म्म विण) पलायनरूपः इत्यर्थः द्वितीयः=अपरः उपायः (कर्म्म-विण) इति द्वौ उपायौ (कर्म्म) इह=अस्मिन् जगति (अधि-अव्य)

यह सुन चित्राङ्गने कहा मन्थरक तुम ने मेरे डर का कारण ठीक समझा है । मैं व्याध के तीर से बच के बड़े क्लेश से यहां आया हूं मेरे यूथ (साथी हरिणों) को व्याध ने मार डाला होगा। मैं शरणागत हूं मुझे ऐसी कोई जगह दिखा दो, जहां व्याध न जा सकें।

after narrowly escaping from the arrows of a hunter. My companion has certainly been killed by the hunters. Therefore show me, who have tak:n refuge here, a place where the hunters could not go. Hearing this Mantharak said Oh Chittranga hear what the science of political ethics says.

There are two ways of getting ride of an enemy; one is by the strength of arms and the other by the swiftness of

प्रोक्तौ=कथितौ शास्त्रकारैः इति शेषः (प्र-वच्-धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया)।
[वाच्यान्तरं—एकं पादवेगजं द्वितीयं कथितवन्तः]।

तद्गम्यतां—आरब्धाः। तत्=तस्मात् (अव्य) सघनं=घनेन विस्तारेण सह वर्त्तमानं सघनं अतिविस्तीर्णं (घनं स्यात्—ना मुस्ताव्दौघदार्ढ्येषु विस्तारे लौहमुद्गर इति मेदिनी) (कर्म्म-विश) घनं (कर्म्म-१मा) शीघ्रं (क्रिया-विश) गम्यतां (कर्म्मणि-लोट, क्रिया) यावत् (अव्य) अद्यापि=अधुनापि (अधि-अव्य) ते (सर्व्व-कर्त्ता-विश) दुरात्मान:= दुः दुष्टः आत्मा येषां ते पापात्मानः (कर्त्ता-विश) लुब्धकाः = व्याधाः (कर्त्ता) न आगच्छन्ति=न आयान्ति (क्रिया) अत्रान्तरे=इत्यवसरे (अधि) लघुपतनकः (कर्त्ता) सत्वरं (क्रिया-विश) अभ्युपेत्य= आगत्य (अभि-उप-आ-इ+ल्यप) उवाच (वच-धा+लिट, क्रिया)। [वाच्यान्तरं--गच्छ, आगम्यते तैः दुरात्मभिः लुब्धकैः, लघुपतनकेन ऊचे] भोः मन्थरक (सम्बो) प्रचुरमांसपिण्डधारिणः=प्रचुरं (कर्म्म धा) मांसस्य (६तत्) पिण्डं धारयन्ति ये ते (धृ-धा+णिन्) बहुलमांसभारं आदाय इत्यर्थः (कर्त्ता-विश) ते=तवानुसारिणः (सर्व्व-कर्त्ता-विश) लुब्धकाः = व्याधाः (कर्त्ता) स्वगृहोन्मुखाः=स्वेषां (६तत्) गृहाणि

यह सुन मन्थरक ने कहा, हे चित्रांग नीति शास्त्र सुनो अब, के देखने पर बचने के दो उपाय कहे गये हैं, एक तो हाथों को काम में लाना, दूसरा भागना। इस लिए झट भारी जंगल में चले जाओ वे दुरात्मा

Therefore soon enter into a thick forest as the hunters have not come to this place as yet. In the meantime Laghupatanack came abruptly and said oh Mantharak the hunters are going towards their home carryiug with them a large quantity of flesh. Therefore you come out of water and oh Chittrnaga you chase away your fears. From that day they four became

तत्र उन्मुखाः खगदृष्टाभिमुखाः सन्तः (कर्त्ता विश) गताः=प्रस्थिताः (गम-धा+कर्त्तरि-क्त-क्रिया), तत्=तस्मात् (अव्य) चित्राङ्ग=भो मृग (सम्बो) त्वं (कर्त्ता) विस्रब्धः—विश्वस्तः सन् (वि-स्रम्भ-धा+कर्त्तरि-क्त, कर्त्ता-विश) जलात् (वहिर्योगे-५मी) वहिः (अव्य) भव=आगच्छ (क्रिया)। [वाच्यान्तरं—गतं तैः लुब्धकैः खगदृष्टोन्मुखैः प्रचुरमांसपिण्डधारिभिः त्वया विस्रब्धेन वहिर्भूयतां]। ततः—तदनन्तरं (अनन्तरार्थे-५मी) चत्वारः अपि=मृगवायसमूषककच्छपाः अपि (चतुर-अ+१मा-३व, कर्त्ता) मित्रभावं=वन्धुभावं (कर्म्म) आश्रिताः=अवलम्बिताः (आ-श्रि-धा+कर्त्तरि-क्त), परस्परेण सह मैत्रीं विधाय इत्यर्थः (कर्त्ता-विश) तस्मिन् (सर्व्व-अधि-विश) सरसि=सरोवरे सरोवरतीरे इति लक्ष्यार्थः (सरस्-अ+७मी-१व, अधि) मध्याह्नसमये=अह्नः मध्यं मध्याह्नः तस्य समयः (६तत्) तस्मिन् (अधि, पूर्व्वापरप्रथमेत्यादिना पूर्व्वनिपातः रात्राह्नाहा पुंसि इति पुं, अह्नऽह्नः एतेभ्यः इति अह्नादेशः) वृक्षच्छायाधस्तात्=वृक्षस्य (६तत्) छायायाः (६तत्) अधस्तात् निम्नदेशे (अधस्-अ+अस्तात्) तरुतले इत्यर्थः (अधि-अव्य) सुभाषितगोष्ठीसुखं=सुभाषिता (कर्म्म-धा) गोष्ठी तया (३तत्) सुखं

व्याध अवतक नहीं आए हैं। इस अवसर में लघुपतनक ने झट पास आ के कहा, ऐ मन्थरक वह व्याध बहुत सा मांस ले अपने घर को तरफ गये। इस लिए हे चित्रांग तुम वे डर पानी से बाहर आओ। तब वह चारों आपस में मित्र हो गये और उस तालाव में मध्याह्न के समय

friends to each other. They happily lived together there passing their time in pleasant conve-sation with each other during the middle of the day under the shades of trees on the bank of the tank. Ther on a certain day Chittranga did not come at the (appointed) time of conversation.

परस्परविस्रम्भालापजनितं आनन्दं (कर्म्म) अनुभवन्तः=उपभुञ्जानाः (अट-१मा ३व, कर्त्ता-विश) सुखेन (प्रकृत्यादिभ्यः ३या) कालं=समयं (कर्म्म) नयन्ति=यापयन्ति (नी-धा+लट-प्रपु-३व, क्रिया)। अथ= अनन्तरं (अव्य) एकस्मिन् (अधि-विश) अहनि=दिने (अधि-७मी) गोष्ठीसमये=सभासमये सर्व्वेषु एकत्र मिलितेषु सत्सु इत्यर्थः (अधि) चित्राङ्गः (कर्त्ता) न आयातः=न आगतः (कर्त्तरि-क्त, क्रिया)। अथ (अव्य) ते=वायसमूषककच्छपाः (सर्व्व-कर्त्ता) व्याकुलीभूताः अव्याकुलाः व्याकुलाः भूताः (अभूततद्भावे च्विः) चञ्चलमनसः सन्तः इत्यर्थः (कर्त्ता-विश) परस्परं (कर्म्म) जल्पितुं=कथयितुं (जल्पि धा+ तुमुन्) आरब्धाः=प्रवृत्ताः (आ-रभ-धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया)। वाच्यान्तरं—तैः चतुर्भिः आश्रितैः अनुभवद्भिः कालो नीयते चित्राङ्गेण न आयातं तैः व्याकुलीभूतैः आरब्धं]।

अहो—उच्यते। अहो खेदे (अव्य) अद्य=अस्मिन् दिवसे अधुना इत्यर्थः (अधि-अव्य) सुहृत्=मित्रं मृग इत्यर्थः (कर्त्ता) किं= कथं=(प्रश्न-अव्य) न समायातः=न आगतः (कर्त्तरि-क्त, क्रिया), क्व अपि=कस्मिंश्चित् स्थाने (अधि-अव्य) सिंहादिभिः=सिंहः आदिः येषां ते (बहुव्री) तैः सिंहव्याघ्रप्रभृतिश्वापदैः (कर्त्ता-३या) किं प्रश्न अव्य) व्यापादितः=विनाशितः (वि-आ-पद-धा+णिच्+कर्म्मणि-क्त,

---

पेड़ के नीचे छाया में अच्छो अच्छी बातों के आलाप का सुख अनुभव करते हुए सुख से काल काटने लगे। एक दिन गोष्ठी के समय चित्रांग नहीं आया तब वह व्याकुल हो परस्पर कहने लगे; अहो आज

On that they became anxious and began to talk with each other oh! why our friend has not come! Has he been killed by wild beasts as lion &c. or by hunters or in fire or has he fallen

क्रिया,) उत—अथवा (अव्य) लुब्धकैः (कर्त्ता) किं व्यापादितः, अथवा (अव्य) अनले=दावाग्नौ (अधि) प्रपतितः (प्र-पत-धा+कर्त्त र क्त, (क्रिया), वा=अथवा (अव्य) नवतृणलौल्यात्—नवानि (कर्म्म-धा) तृणानि तेषां (६तत्) लौल्यं लोभः (लोल-य=ष्यञ) तस्मात् (हेतौ ५मी) गर्त्ताविषमे=गर्त्तैः (३तत्) आ समन्तात् विषमे उच्चा-वचे निम्नोन्नते स्थाने इत्यर्थः (अधि) प्रपतितः, व्याधाः हि मृगधारणार्थं गर्त्तं खनित्वा तन्मुखं नवतृणादिना पिधाय सुगुप्तं तिष्ठन्ति तृणलोभा-दागताः मृगाः गर्त्तमध्ये पतन्ति इति, अथवा=(अव्य) इदं वक्ष्यमाण-वचनं (कर्म्म) साधु=भद्रं युक्तियुक्तं (क्रिया-विश) उच्यते= कथ्यते पण्डितैः इति शेषः (वच-धा+कर्म्मणि-लट्, क्रिया) । [वाच्यान्तरं—सुहृदा समायातं, सिंहादयः व्यापादितवन्तः, लुब्धकाः, अथवा प्रपतितं, आहुः] ।

स्वगृहेति । अन्वयः । स्वगृहोद्यानगते अपि (आत्मीये) स्निग्धैः मोहात् पापं विशङ्कते, इष्टजनापायप्रतिभयकान्तारमध्ये किम् ।

व्याख्या । आत्मीये जने (भावाधि) स्वगृहोद्यानगते अपि=स्वस्य (६तत्) गृहं तस्य (६तत्) उद्यानं तत् (२तत्) गतः तस्मिन् सत्यपि आत्मीये जने गृहनिकटवर्त्तिनि उपवने स्थिते अपि इत्यर्थः (अधि-विश) स्निग्धैः=स्नेहयुक्तैः स्वजनैः (स्निह-धा+क्त, कर्त्ता-३या-३व) मोहात्=अज्ञानात् स्नेहेन अन्धीभूतत्वात् (मुह धा+अल, हेतौ-५मी)

मित्र क्यों नहीं आया क्या कहीं सिंह आदियों ने वा व्याधों ने मार डाला अथवा तृणके लोभ से आग या कहीं गर्त्त के सबब उचीं नीची जमीन में गिर पड़ा । अथवा यह बात ठीक कही गई है ।

into a pit from a precipice to which place he was temped to go by its new fresh grass, or it is rightly said.

पापं=अनिष्टं (कर्म्म) विशङ्क्यते=भीयते सन्दिह्यते इत्यर्थः (वि-शङ्क-धा+कर्म्मणि-लट, क्रिया)। दृष्टवह्वपायप्रतिभयकान्तारमध्यस्थे=अपायः विनाशः सिंहादिप्राणनाशकजन्तुवाहुल्यात् इत्यर्थः (अप-इ-धा अथवा अय धा+अल) दृष्टं वहुभ्यः (कर्म्म-धा) अपायेभ्यः (५तत्) प्रतिभयं यस्मिन् (वहुव्री) तादृशस्य (कर्म्म धा) कान्तारस्य वनस्य (६तत्) मध्ये तिष्ठति यः सः तस्मिन् (स्था+ड) यत्र सिंहादीनां भयं विद्यते इत्यर्थः, तादृशे महावनमध्ये निजपरिजने गते सति (अधि, महारण्ये दुर्गपथे कान्तारं पुन्नपुंसकं इत्यमरः) किमु=किम् वक्तव्यं, शङ्का भवत्येव इत्यर्थः (अव्य)। [वाच्यान्तरं—स्निग्धा. विशङ्कन्ते]। अत्र आर्य्या जातिः।

अथ—पश्यसीति। अथ (अव्य) मन्थरकः (कर्त्ता) वायसं (कर्म्म) आह (क्रिया), भो लघुपतनक (सम्वो) अहं हिरण्यकश्च द्वौ अपि (कर्त्ता) तावत् (वाक्यालङ्कारे अव्य) मन्दगतित्वात्=मन्दा अल्पा गतिः ययोः (वहुव्री) तयोः भावः तस्मात् आवां द्रुतं गन्तुं असमर्थौ तस्मात् इत्यर्थः (हेतौ-५मी) तस्य=मृगस्य (कर्म्म ६ष्ठी) अन्वेषणं=अनुसन्धानं (अनु-इष-धा+ल्युट, कर्म्म) कर्तुम् अशक्तौ=असमर्थौ (न-शक्+धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया), तत्=तस्मात् (अव्य) गत्वा अरण्यं=वनं (कर्म्म) शोधय=अन्वेषय (शोधि-धा+लोट, क्रिया) यदि (अव्य) कुत्रचित्=क्वापि (किम्-श+त्र+चित्, अधि-अव्य) तं=मृगं (कर्म्म)

अपने घर के बाग में रहने पर भी अपने लोग मोह से अनिष्ट की आशङ्का करते हैं, ऐसे जंगल में रहने पर तो कुछ बात ही नहीं है, जहां बहुत सिंह व्याघ्रादि जानवरों का डर है। पीछे मन्थरक ने काक

Even when one is in his own household garden, friends out of their affection are anxious for him; then not to speak of when he is in a fearful wildernees where danger is apparent.

जीवन्तं (जीव-धा+शतृ-२या-१व, कर्म्म-विश) पश्यसि (दृश-धा+लट, क्रिया) इति (अव्य)। [वाच्यान्तरं—मन्थरकेण वायसः उच्यते, मया हिरण्यकेन चाभ्यां अशक्तं, त्वया शोध्यतां, सः जीवन् दृश्यते]।

४२ पृष्ठा। तत्—युक्तमेतत्। तत् (कर्म्म) आकर्ण्य=श्रुत्वा (आ कर्णि-धा+ल्यप) लघुपतनकः (कर्त्ता) नातिदूरे निकटे इत्यर्थः (अधि) यावत्=यदा (अव्य) गच्छति (गम-धा+लट, क्रिया), तावत्=तदा (अधि-अव्य) पल्वलतीरे=पल्वलं=क्षुद्रसरोवरः (वेशन्तः पल्वलं वाल्पासरो वापी तु दीर्घिका, इत्यमरः) तस्य (६तत्) तीरे=तटे (अधि) चित्राङ्गः (कर्त्ता) कूटपाशनियन्त्रितः=कूटं कपटप्रबन्धः तेन निर्म्मितः कौशलेन रचितः इत्यर्थः सः (मध्यपदलोपि कर्म्म-धा+पाशः तेन (३तत्) नियन्त्रितः बद्धः (नि-यन्त्र-धा+क्त) जालबद्धः सन् इत्यर्थः (कर्त्ता-विश) तिष्ठति=(स्था-धा+लट, क्रिया), तं=पाशबद्धं मृगं (कर्म्म) दृष्ट्वा=आलोक्य (दृश-धा+क्त्वा) शोकव्याकुलमनाः=शोकेन

से कहा कि, ऐ लघुपतनक मैं और हिरण्यक दोनों ही उस का अन्वेषण कर नहीं सके, क्यो कि हमारी चाल मन्दी है। तो तुम जाके वन में खोजो, यदि कहीं उसे जीता देखो। यह सुन लघुपतनक जब कुछ दूर गया, तब एक तालाब के किनारे चित्रांग को कूट पाश से बंधा हुया उसे देख शोक से व्याकुल मन हो उसे बोला, हे भद्र यह

Then Mantharack said to the crow Oh! Laghupatanack, Hiranyak and I being slow of pace are unfit to make a search for him, therefore you go and search him in the forest if living anywhere.

Hearing this as he (Laghupatanack) was going, he saw Chittranga caught in a net on the back of a pool not far off that place. Seeing him, being moved with sorrow, he told

(शुच-धा+अल, ३तत्) व्याकुलं मनः यस्य सः (मनस् श-१मा) शोक-विह्वलः सन् (कर्त्ता-विण) तं=मृगं (कर्म्म) अवोचत्=अवादीत् (वच धा+लुङ, क्रिया), भद्र=सौम्य (सम्बो) इदं (प्रातिपदिकार्थे-१मा) किं (विण) कथं त्वं पाशवद्धः इत्यर्थः। चित्राङ्गः अपि (कर्त्ता) वायसं=काकं (कर्म्म) अवलोक्य=दृष्ट्वा (अव-लोकि-धा+ल्यप) विशे-षेण=अतिशयेन (प्रकृत्यादिभ्यश्चेति ३या) दुःखितमनाः=दुःखितं मनः यस्य (वहुव्री कर्त्ता-विण) वभूव (भू-धा+लट, क्रिया)। अथवा=किम्वा (अव्य) एतत् (प्रातिपदिकार्थे-१मा) युक्तं=उचितं (युज-धा=क्त, विण) तस्य दुःखवृद्धिः सम्भवत्येव इत्यर्थः, [वाच्यान्तरं—लघुपतनकेन गम्यते, चित्राङ्गेण कूटपाशनियन्त्रितेन स्थीयते, शोकव्याकुलमनसा सः अवाचि) चित्राङ्गेण दुःखितमनसा वभूवे]।

अपीति। अन्वयः। मन्दत्वं आपन्नः अपि वा नष्टः प्राणिनां दुःखावेगः इष्टदर्शनात् भूयः प्रायेण अधिकः भवेत्॥

व्याख्या। मन्दत्वं=मन्दस्य भावः अल्पत्वं (आपन्नः इत्यस्य कर्म्म) आपन्नः=प्राप्तः (आ-पद-धा+क्त) अल्पीभूतः इत्यर्थः (कर्त्ता-विण) वा=अथवा (अव्य) नष्टः=सर्व्वथा दूरीभूतः (नश-धा+क्त) निःशेषितः इत्यर्थः (कर्त्ता-विण) प्राणिनां=प्राणाः विद्यन्ते येषां (प्राण-श+इन्) जन्तूनां (सम्व) दुःखावेगः=दुःखस्य (६तत्) आवेगः अतिशयः (आ-

---

क्या है?। चित्रांग भी काक को देख विशेष करके दुःखित मन हुआ। अथवा यह ठीक है,

him Oh friend? what is it? Chittranga also was very sorry when he looked upon the crow. For it is well said.

Sorrow is generally rewakened within one in beholding a beloved, even when it is mitigated or at all removed from the heart.

विज-धा+घञ) दुःखातिभारः (कर्त्ता) इष्टदर्शनात्=इष्टस्य प्रियबन्धोः (इष-धा+क्त, ६तत्) दर्शनं तस्मात (दृश-धा+ल्युट) स्वजनस्य भयतः इत्यर्थः (हेतौ-५मी) भूयः=पुनरपि (अव्य) प्रायेण=बाहुल्येन (प्रकृत्यादिभ्यश्चेति ३या) अधिकः (कर्त्ता-विण) भवेत् (क्रिया) दुःखं हि स्वजनस्याग्रतः विवृतद्वारमिवोपजायते इति भावः। [वाच्यान्तरं— आपन्नेन नष्टेन दुःखावेगेन भूयते]।

ततश्च—उक्तञ्च। ततश्च—तदनन्तरं च (अव्य) वाष्पावसाने=वाष्पाणां अश्रूणां (६तत्) अवसाने शेषे (अव-सो धा+ल्युट) चक्षुर्जलं विसृज्य इत्यर्थः (आधि) चित्राङ्गः (कर्त्ता) लघुपतनकं (कर्म्म) आह (क्रिया), भो मित्र (सम्बो) तावत् (वाक्यालङ्कार-अव्य) अयं (सर्व्व-विण) मम (सम्ब) मृत्युः (कर्त्ता) सञ्जातः=उपस्थितः (सं जन-धा+कर्त्तरि-क्त क्रिया) अहं म्रिये इत्यर्थः। यत् (कर्त्ता-विण) भवता (सहयोगे-३या) सह (अव्य) मे (दर्शनं इत्यस्य कर्त्ता-६ष्ठी) दर्शनं (कर्त्ता) सञ्जातं=भूतं (क्रिया), तत् (कर्त्ता) युक्तं=उचितं भद्रमित्यर्थः (युज-धा+क्त, कर्त्ता विण) सम्पन्नं=भूतं (सम्-पद धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया) यत् भवता सह मे दर्शनं संजातं ईदृशे विपत्काले भवादृशमित्रदर्शनं सुखकरं इत्यर्थः। [वाच्यान्तरं—चित्राङ्गेण लघुपतनकः उच्यते, सञ्जातं अनेन मृत्युना, तेन युक्तेन सम्पन्नं दर्शनेन सञ्जातं।

प्राणि का दुःखा वेग कुछ मन्द हो जाने या जाते रहने पर अपने प्रिय मित्र को देख प्रायः अधिक होता है।

Then when the tears ceased, Chittranga said to Laghupatanack, Oh ! friend my death is at hand ; so it is a very fortunate circumstance that I have an interview with you. It is said

उक्तं च=कथितं च।

प्राणात्यये इति। अन्वयः। प्राणात्यये समुत्पन्ने यदि मित्रदर्शनं स्यात्, तत् जीवतः मृतस्य च अपि द्वाभ्यां पश्चात् सुखदं।

व्याख्या। प्राणात्यये=प्राणानां अत्ययः विनाशः (अति-इ-अल्) तस्मिन् (भावाधि) समुत्पन्ने=जाते सति मृत्यौ समुपस्थिते सति इत्यर्थः (सम्-उत्-पद-धा+क्त, अधि-विण) यदि (अव्य) मित्रदर्शनं=मित्रस्य (६तत्) दर्शनं बन्धुसाक्षात्कारः (कर्त्ता) स्यात्=भवेत् (अस-धा+विधि-प्रपु-१व. क्रिया), तत्=मित्रदर्शनं (कर्त्ता-१मा) जीवतः=(जीव-धा+शतृ-६ष्ठी-१व) प्राणान् धारयतः जनस्य (सम्ब) मृतस्य च अपि=गतप्राणस्य च अपि (सम्ब) द्वाभ्यां=जीवनमरणाभ्याम् (करण-३या) पश्चात्=शेषे (अव्य) सुखदं=सुखं ददाति यत् तत् (सुख दा-धा+ड) सुखजनकं (कर्त्ता-विण) भवतीति शेषः। आसन्नमृत्यु-दशायां जीवन्म्रियमाणयोः मित्रयोः परस्परदर्शनं सुखाय भवति इति भावः। [वाच्यान्तरं—मित्रदर्शनेन भूयते, तेन सुखदेन भूयते]।

तत् क्षन्तव्यं - वाचौ। मया (कर्त्ता-३या) सुभाषित-गोष्ठीषु—विश्रम्भालापसभासु (अधि) प्रणयात्=अनुरागात् प्रणयं आश्रित्य (ल्यप्लोपे-५मी) यत् (कर्म्म-१मा) अभिहितं=कथितं (अभि-धा+कर्म्मणि-क्त, (क्रिया), तत्=कथनं (कर्म्म-१मा) क्षन्तव्यं मर्षितव्यं

तब आंसू टपकाने पीछे चित्रांग ने लघुपतनक से कहा है, मित्र मेरी मौत आपहुंची। यह भला हुआ कि आप का दर्शन हुया। कहा है कि,

If one at the time of his death meets a friend, it makes both happy—him who dies, and him who survives. Therefore pardon me, if I have said anything out of love during the time of our sweet conversation. Please carry the following words from me to Hiranyak and Mantharack.

सोढ़व्यं इत्यर्थः (षम्-धा+तव्यत, क्रिया), लया इति शेषः। तथा (अव्य) मम (वाक्यात् इत्यस्य कर्त्ता-६ष्ठी) वाक्यात्=वचनात् (वच-धा+ण्यत्, हेतौ-५मी) हिरण्यकमन्थरकौ (कर्म्म-१मा) वाच्यौ=कथनीयौ (वच-धा+ण्यत्, वचोऽशब्दसंज्ञायां इत्यनेन कुत्वं न, शब्दाख्यायान्तु वाक्यं)। [वाच्यान्तरं—चमिष्यसे, अहं अभिहितवान्, वक्ष्यसि]।

अज्ञानादिति। अन्वयः। अज्ञानात् ज्ञानतः वा अपि यत् दुरुक्तं उदाहृतं। युवाभ्यां मनः प्रीतिपरं कृत्वा मे तत् क्षन्तव्यं।

व्याख्या। अज्ञानात्=न ज्ञानं तस्मात् (ज्ञा-धा+ल्युट, हेतौ-५मी) ज्ञानतः=ज्ञानात् (५मी+तस-हेतौ-५मी) वा अपि=अवज्ञा बुद्धा वा अपि इत्यर्थः (अव्य) यत् (कर्म्म-विश-१मा) दुरुक्तं=दुः दुष्टं (कर्म्म-धा) उक्तं वचनं (वच-धा+भावे-क्त) परुषवचनमित्यर्थः (कर्म्म-१मा) उदाहृतं=कथितं मया इति शेषः (उत-आ हृ-धा+कर्म्मणि क्त, क्रिया)। युवाभ्यां=हिरण्यकमन्थराभ्यां वन्धुभ्यां (कर्त्ता-३या) मनः= अन्तःकरणं (मनस्-श-२या, कृत्वा इत्यस्य कर्म्म) प्रीतिपरं=प्रीतिः (प्री-धा-क्ति), परं प्रधानं यस्य तत् प्रणयप्रवणं (कर्म्म-विश) कृत्वा= तत् विस्मृत्य मयि सन्तोषं अवलम्ब्य इति भावः (कृ-धा+क्त्वा) मे=मम (सम्व) तत् दुरुक्तं (कर्म्म-१मा) चन्तव्यं=मर्षितव्यं (कर्म्मणि-तव्यत, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—उदाहृतवान् चमिष्यथः युवां]।

प्राण नाश होने की हालत में यदि मित्र का दर्शन हो, तो वह पीछे जीने वाले और मरे हुए के लिए जीने मरने से सुख दाई होता है।

If I have said anything wrong either knowingly or unknowingly, you both forgive me with a pleasing heart.

Hearing this Laghupatanck said Oh friend! be not sad while you have friends like ourselves. I shall soon fetch

तत् श्रुत्वा—उपयान्ति । तत् (कर्म २या) श्रुत्वा=आकर्ण्य लघुपतनकः (कर्त्ता) आह क्रिया)। भद्र=सौम्य (सम्बो) अस्मद्विधैः=अस्मादृशैः (अस्मद-वि-धा=ड, ३या-विण) मित्रैः=बन्धुभिः इत्यम्भूतलक्षणे इति ३या) विद्यमानैः वर्त्तमानैः अस्मादृशमित्रविशिष्टेन त्वया अस्मासु स्थितेषु इत्यर्थः (विद्-धा+शानच्, ३या-विण) न भेतव्यं=न शङ्कितव्यं येन केनचित् उपायेन त्वां उद्धरिष्यामः इति भावः (भी-धा+भावे-तव्यत् क्रिया), यावत् (वाक्यालङ्कारे अव्य) अहं (कर्त्ता) हिरण्यकं (कर्म) गृहीत्वा=आदाय हिरण्यकेन सह इत्यर्थः (ग्रह-धा+क्त्वा) द्रुततरं=अतिशयेन द्रुतं=अतिशीघ्रं इत्यर्थः (द्रु-धा+क्त, द्रुत-अ+तर, क्रिया-विण) आगच्छामि=प्रत्यावर्त्ते (क्रिया)। अपरं=अन्यच्च (अव्य) ये=(कर्त्ता-१मा) सत्पुरुषाः=सन्तः पुरुषा (कर्मधा, कर्त्ता-विधेय-विण) भवन्ति (क्रिया) ते (कर्त्ता) व्यसने=विपद्काले (अधि) व्याकुलत्वं=चाञ्चल्यं (कर्म) न उपयान्ति=न प्राप्नुवन्ति (उप-या-धा+लट, क्रिया) अतः मम प्रत्यागमनं यावत् धैर्य्यमवलम्ब्य स्थीयताम् इत्यर्थः। [वाच्यान्तरं—लघुपतनकेन उच्यते, न विभीयाः आगम्यते, यैः सत्पुरुषैः भूयते, तैः उपयायन्ते]। उक्तं च=कथितं च (क्रिया)।

४३ पृष्ठा सम्पदीति । अन्वयः। यस्य सम्पदि हर्षः न

जो मैं ने प्रणय से विश्रम्भालाप की गोष्ठी में कहा है, वह क्षमा करना। और हिरण्यक और मन्थरक से मेरी बात से कह देता कि जो कुछ मैं ने निष्ठुर वचन कहा है, मन को प्रीतिपूर्ण कर के आप क्षमा करेंगे।

Hiranyak here. Again those who are good men are never overwhelmed with sorrows. It is said:—

विपदि विषादः न, रणे भीरुत्वं न, तं भुवनत्रयतिलकं सुतं जननी विरलं जनयति।

व्याख्या। सम्पदि=अभ्युदयसमये (अधि) यस्य=जनस्य (हर्षः इत्यस्य कर्त्ता-६ष्ठी) हर्षः=आनन्दः (हृष-धा+घञ, कर्त्ता) न (अव्य) विपत्काले(अधि) यस्य विषादः—दुःखं (वि-सद-धा+घञ, कर्त्ता) न, युद्धे (अधि) यस्य भीरुत्वं=भीरोः भावः भयशीलत्वं (कर्त्ता) न (अव्य, सर्व्वत्र भवतीति क्रियापदमध्याहार्य्यं), तं=तादृशं (सर्व्व-कर्म्म-विश) भुवनत्रयतिलकं=भवति अस्मिन् भुवनं (भू-धा+अधि-क्यु न्) जगत् तस्य (६तत्) त्रयं तस्य (६तत्) तिलक त्रिभुवनालङ्कारभूतं (कर्म्म-विश) सुतं=सूयते असौ (सु-धा+कर्म्मणि-क्त) सुतः पुत्रः तं कर्म्म) जननी=जनयति या सा (जन्-धा+णिच+कर्त्तरि ल्युट) प्रसविनी माता (कर्त्ता) विरलं=अल्पं (क्रिया-विश) जनयति=सूते (जन-धा+णिच+लट, क्रिया) तादृशः जनः भुवनशोभाकरः स्वल्पएव भवति इत्यर्थः। [वाच्यान्तरं—हर्षेण, विषादेन, भीरुत्वेन भूयते, सः सुतः जनन्या जनयते]। अत्र आर्य्या जातिः।

एवमुक्त्वा—आह। एवं=इत्थं (अव्य) उक्त्वा=कथयित्वा (वच-धा+क्त्वा) लघुपतनकः कथितवान् इत्यस्य कर्त्ता) चित्राङ्गं (कर्म्म)आश्वास्य=जीविताशाप्रदानेन सुस्थीकृत्य (आ-श्वस धा+णिच+ल्यप)

यह सुन लघुपतनक ने कहा हमारे से मित्र के रहते न डरो, जब तक मैं जलद हिरण्यक को लेके आता हूं। और जो सतपुरुष होते हैं, ते विपद में कभी व्याकुल नहीं होते हैं। कहा है कि, जिसे

Whoever is not moved with happiness, nor is distressop in sorrow, nor is afraid in battle, is the ornament of the three-worlds,—a son, very rarely bronght forth by a mother.

यत्र=यस्मिन् स्थाने (अधि-अव्य) हिरण्यकमन्थरकौ (तिष्ठतः इत्यस्य कर्त्ता-१मा २व) तिष्ठतः=अधिवसतः (स्था-धा+लट-१पु २व, क्रिया), तत्र=तस्मिन् स्थाने (अधि-अव्य) गत्वा (गम-धा+क्त्वा) सर्व्वं (कर्म्म-विश) चित्राङ्गपाशपतनं=चित्राङ्गस्य (६तत्) पाशे (७तत्) पतनं जालवद्धं चित्राङ्गमित्यर्थः (कर्म्म) कथितवान्=उक्तवान् (कर्त्तरि-क्तवतु क्रिया)। चित्राङ्गपाशमोचणं=चित्राङ्गस्य (६तत्) पाशात् (५तत्) मोचणं मुक्तिं (प्रतियोगे २या) प्रति (अव्य) कृतनिश्चयं=कृतः निश्चयः (निर-चि-धा+अल) येन सः तं (बहुव्री) चित्राङ्गं जालबन्धनात् विमोच्यामि इति कृतप्रतिज्ञं इति भावः (कर्म्म-विश) हिरण्यकं (अणि-जन्त कर्त्तरि कर्म्म) पृष्ठं (कर्म्म) आरोप्य (आ-रुह-धा+णिच=रोपि-धा+ल्यप् णिजन्तत्वात् द्विकर्म्मकः) भूयः अपि=पुनः अपि (अव्य) सत्वरं=शीघ्रं (क्रियां-विश) चित्राङ्गसमीपे=चित्राङ्गस्य (६तत्) समीपे (अधि) गतः (क्रिया) लघुपतनकः इति शेषः, सः अपि=चित्राङ्गः

सम्पद के समय हर्ष विपद में विषाद लड़ाई में भीरुता नहीं होता है, ऐसे तिन भुवन के तिलक पुत्र को माता बहुत विरल जनती है। यह कह लघुपतनक ने चित्रांग को भरोसा दे, जहां हिरण्यक मन्थरक थे, वहां जाके चित्रांग का जाल में पड़ना सब कहा। चित्रांग के पाश-मोचन के लिए निश्चय कर हिरण्यक को पीठ पर चढ़ा के। फिर शीघ्र

Saying this and consoling Chittranga, Laghupatanack went to the place where Mantharack and Hiranyak were staying, and told them every thing how Chittranga was caught in a net. Hiranyak determined to set him free, soon reached the place where he was, by placing himself on the back of the crow. When Chittranga saw the mouse, he again entertained hopes for life and said.

अपि (कर्त्ता) मूषिकं=हिरण्यकं (कर्म्म) अवलोक्य=दृष्ट्वा (अव-लोकि-धा+ल्यप्) जीविताशया=जीवितस्य प्राणानां (६तत्) आशा तया (संश्लिष्टः इत्यस्य कर्त्ता-विण) संश्लिष्टः=आलिङ्गितः युक्तः इत्यर्थः (सम्-श्लिष-धा+कर्म्मणि-क्त, कर्त्ता-विण) आह (क्रिया)। [वाच्यान्तरं—लघुपतनकेन, हिरण्यकमन्थरकाभ्यां स्थीयते, कथितं। मतं तेन संश्लिष्टेन उच्यते]।

आपदिति। अन्वयः। विबुधैः आपन्नाशाय अमलाः सुहृदः कर्त्तव्या अत्र यः कश्चित् मित्रविवर्ज्जितः (सः) आपदं न तरति।

व्याख्या। विबुधैः=पण्डितैः (कर्त्ता-३या) आपन्नाशाय=आपदः (६तत्) नाशः ध्वंसः विपदः परित्रातुं इत्यर्थः (तादर्थ्ये-४र्थी) अमलाः=निर्म्मलाः शुद्धाशयाः सच्चरित्राः इत्यर्थः (कर्म्म-विण-२या-३व) सुहृदः=मित्राणि कर्त्तव्या (कृ-धा+तव्यत्, क्रिया)। अत्र=अस्मिन् संसारे (इदम्-श-अधि-अव्य) यः कश्चित्=जनः (कर्त्ता) मित्रविवर्ज्जितः=मित्रेण (३तत्) विवर्ज्जितः (वि-वर्ज्ज-धा+क्त) बन्धुहीनः (कर्त्ता-विण) भवतीति शेषः। सः जनः (कर्त्ता-अव्य) आपदं=विपदं (कर्म्म) न तरति=आपदः पारं न गच्छति (तृ-धा+लट, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—विबुधाः कुर्य्युः, केनचित्, येन मित्रविवर्ज्जितेन भूयते]।

चित्रांग के पास आया। मूषिक को देख इस का कुछ जीने का भरोसा हुआ। और उस ने कहा पण्डितों को विशुद्ध हृदय मित्र करना चाहिए, जो कोई इस संसार मेंचे मित्र का होता है, वह आफद से पार नहीं पाता है।

The wise ought to make friends of pure-hearted men in order to overcome difficulties; whoever is friendless in this world cannot get rid of them.

हिरण्यकः—समायाति। हिरण्यकः (कर्त्ता) आह (क्रिया), भद्र=सौम्य (सम्ब) त्वं (प्रातिपदिकार्थे-१मा) तावत् (वाक्यालङ्कारे-अव्य) नीतिशास्त्रज्ञः—जानाति यः सः ज्ञः (ज्ञा-धा-+क) नीतिशास्त्रस्य (६तत्) ज्ञः नीतिशास्त्रवेत्ता (१या-विश) दृढमतिः=दृढा मतिः यस्य (बहुव्री) निपुणबुद्धिः (१मा-विश), तत्=तर्हि (अव्य) कथं (अव्य) अत्र=अस्मिन् (अधि-विश-अव्य) कूटपाशे—कूटेन कपटाभिसन्धिना निर्मितः पाशः तस्मिन् (अधि) पतितः (कर्म्मणि क्त, क्रिया), सः=चित्राङ्गः (कर्त्ता) आह (क्रिया) भोः (अव्य) विवादस्य कलहस्य (वि-वद्-धा+घञ, सम्ब) अयं कालः=समयः (प्रातिपदिकार्थे-१मा) न (अव्य), तत्=तर्हि (अव्य) यावत्=यदवधि (अव्य) सः (सर्व्व-कर्त्ता-विश) पापात्मा=पापः दुष्टः आत्मा यस्य (बहुव्री) स दुरात्मा (कर्त्ता-विश) लुब्धकः=व्याधः (कर्त्ता) समभ्येति=आगच्छति (सम्-अधि-इ-धा+लट, क्रिया) तावत्=तत्कालपर्य्यन्तं (अव्य) इमं (सर्व्व-कर्म्म-विश) मत्पादपाशं—मम (६तत्) पादौ तयोः पाशः (६तत्) तं मम चरणबन्धं (कर्म्म) त्वरितं=अतिशीघ्रं (क्रिया-विश) कर्त्तय=छिन्धि (कर्त्ति-धा+लोट, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—

हिरण्यक ने कहा, भद्र तुम तो नीति शास्त्र जानते हो, तुम्हारी बुद्धि भी निपुण है, तब क्यों इस कूटपाश में पड़े। वह बोला, यह विवाद का समय नहीं है। जब तक वह दुरात्मा व्याध नहीं आता है, तब तक शीघ्र मेरे पायों के बन्धन को काटो। यह सुन हिरण्यक हंस के

Hiranyak said, friend, you are intelligent and well-versed in the science of political ethics, then why have you fallen into this snare? He said this is no time for discussion. Soon cut the net that binds my feet before that wicked hunter comes to this place. Hearing this Hiranyak said with a smile, what,

हिरण्यकेन उच्यते, पतितं तेन उच्यते। तेन पापात्मना समभीयते अयं मन्यादपाश: कर्त्तव्यतां। हिरण्यक: (कर्त्ता) तत् (कर्म्म) आकर्ण्य= श्रुत्वा (आ-कर्ण-धा+ल्यप्) विहस्य (वि-हस् धा+ल्यप) आह (क्रिया)। किं (गव्व-अव्य) मयि (भावाधि) अपि (अव्य) समायाते=समागते (सम्-आ-या+धा+क्त, अधि विश) लुब्धकात्=व्याधात् (अपा) बिभेषि= त्रस्यसि (भी+धा+लट-२सु १व, जुहोत्यादित्वात् अभ्यस्तं, क्रिया)। एवं=इत्थं (अव्य) प्रवदतो:=कथयतो: (प्रव-६ष्ठी १व, विश) तयो: हिरण्यक चित्राङ्गौ अनाहृत्य तौ असम्भाव्य इत्यर्थः (अनादरे ६ष्ठी) सुहृद्व्यसनसन्तप्तहृदय:=सुहृद: (६तत्) मित्रस्य व्यसनं विपत्, तेन (३तत्) सन्तप्तं (सम्-तप-धा+क्त) हृदयं यस्य (वहुव्री) स: सुहृद: विपदुपातेन खिन्नमना इत्यर्थ: (कर्त्ता विश) मन्थरक: (कर्त्ता) शनै: = मन्दं मन्दं (अव्य) तं (कर्म्म विश) प्रदेशं=स्थानं (कर्म्म) आजगाम= आययौ (आ-गम-धा + लिट, क्रिया), तं=मन्थरकं दृष्ट्वा=आलोक्य लघुपतनक: (कर्त्ता) हिरण्यकं (कर्म्म) आह (क्रिया), अहो (सम्बोधने अव्य) शोभनं=भद्रं मङ्गलं इत्यर्थ: (शुभ-धा+भावे-ल्युट, कर्त्ता) न आपतितं = न उपस्थितं (कर्त्तरि-क्त, क्रिया)। हिरण्यक: (कर्त्ता) आह (क्रिया) किं (अव्य) स: (कर्त्ता विश) लुब्धक:=

बोला, क्या मेरे आने पर भी व्याध से डरते हो। दोनों ऐसी बातें कर रहे हैं, इतने मे मित्र के दुख से दुःखी हृदय हो मन्थरक होले होले इस जगह आया, उसे देख लघुपतनक ने हिरण्यक से कहा कि, अजी

do you fear that hunter while I am here? While they were speaking thus, Mantharack, being very sorry at the danger of his friend came slowly to that place. Seeing him Laghupatanack said to Hiranyak Oh! it does not fare well. Hiranyak said, what, is the hunter coming. He said, let the matter

व्याधः (कर्त्ता) समायाति=आगच्छति (सम्-आ-या-धा+लट, क्रिया)। [वाच्यान्तर—हिरण्यकेन उच्यते, भीयते, सहत्रासनसम्भ्रमहृदयेन मन्थरकेण आजन्म लघुपतनकेन हिरण्यकः उच्यते, शोभनेन आपतितं, हिरण्यकेन उच्यते, तेन लुब्धकेन समायायते]।

४३-४४ पृष्ठा । स आह उच्यते । सः=लघुपतनकः (तद् अ+१मा-१व, कर्त्ता) आह=ब्रवीति (ब्रू धा+लट, क्रिया)। लुब्धकवार्त्ता=लुब्धकस्य व्याधस्य (इतत्) वार्त्ता कथा (कर्त्ता) तावत् (वाक्यालङ्कारे अव्य) आस्तां=तिष्ठतु (आस-धा+लोट, क्रिया), एषः (सर्व्वकर्त्ता विण) मन्थरकः (कर्त्ता) समागच्छति=आयाति (क्रिया)। यतः=यस्मात् (हेतौ-५मी+तस, अव्य) अस्य=मन्थरकस्य (सम्ब) कारणात्=हेतो ५मी) नूनं=निश्चयेन (अव्य) वयं (कर्त्ता) व्यापादनं =विनाशं (वि-आ-पद्-धा+णिच+ल्युट, कर्म्म) यास्याम प्राप्स्यामः (पा-धा+लृट, उपुश्व, क्रिया सर्व्वे गमत्यर्थाः प्राप्त्यर्थाः इति नियमात), तत्=तस्मात् (अव्य) अनेन मन्थरकेण (कर्त्ता-३या) अनीतिः=अन्यायः (न—नी-धा+भावे-क्ति, कर्म्म-१मा) अनुष्ठिता=कृता (अनु-स्था-धा +कर्म्मणि-क्त, क्रिया)। [वाच्यान्तर—तेन उच्यते, आस्यतां लुब्धकवार्त्तया, एतेन मन्थरकेण समागम्यते, अनीतिं अनुष्ठितवान् अयं, अस्माभिः

यह अच्छी बात नहीं हुई। हिरण्यक बोला क्या यह व्याध आता है। वह बोला, व्याध की बात तो दूर रही, यह मन्थरक आता है, इस ने यह अनीत की है। हम भी इस के लिए जरूर मारे जाएंगे। यदि वह पापात्मा व्याध आएगा, तो मैं उड़ जाऊंगा, तुम बिल मे घुस के

about that hunter aside now, there comes this Mantharack here. He has acted wrongly, for we also shall be killed for him. If that wicked hunter comes here, then I shall fly into the skies you will also protect yourself by entering into a

यास्यते]। यदि=चेत् (अव्य) सर्व्वं कर्त्ता-विश) पापात्मा (कर्त्ता-विश) लुब्धकः (कर्त्ता) समागमिष्यति (लट्, क्रिया) तत्=तर्हि (अव्य) अहं (कर्त्ता) तावत् (अव्य) खं=आकाशं (कर्म्म) उत्पतिष्यामि=उड्डयिष्ये (क्रिया) त्वं=मूषकः (कर्त्ता) पुनः (अव्य) विलं=गर्त्तं (कर्म्म) प्रविश्य (प्र-विश-धा+ल्यप्) आत्मानं (कर्म्म) रक्षिष्यसि (क्रिया), चित्राङ्गः अपि (कर्त्ता वेगेन (प्रकृत्यादिभ्यश्चेति ३या) दिगन्तरं=अन्या दिक् (नित्य कर्म्मधा, कर्म्म) यास्यति (क्रिया), पुनः=किन्तु (अव्य) एषः=मन्थरक (कर्त्ता) जलचरः=जले चरति यः सः (चर-धा+अच्) जलनिवासी (कर्त्ता-विश) स्थले (अधि) कथं भविष्यति=कथं स्थास्यति (क्रिया) इति=अस्मात् हेतोः (अव्य) व्याकुलः=चञ्चलः (कर्त्ता-विश) अस्मि=भवामि व्याधहस्तात् अस्माकन्तु परित्राणस्योपायः अस्ति, परं स्थले आत्मानं रक्षितुमसमर्थस्यास्य कूर्म्मस्य का गतिरिति चिन्ताकुलोऽस्मि इत्यर्थः। (अस्-धा+लट प्रपु-१व, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—तेन पापात्मना लुब्धकेन समागमिष्यते, मया उत्पतिष्यते, त्वया आत्मा रक्षिष्यते, चित्राङ्गेण यास्यते, एतेन जलचरेण भविष्यते, व्याकुलेन भूयते]। अत्रान्तरे=अस्मिन् समये (अधि) मन्थरकः (कर्त्ता) सम्प्राप्तः=उपस्थितः (सम्-प्र-आप्-धा+

अपनी रक्षा करोगे, चित्रांग भी झट एक तरफ भाग जाएगा। यह जलचर है, जमीन पर क्यों कर रहेगा, यह सोच के मैं व्याकुल हूं। इस अवसर में मन्थरक आ पहुंचा। हिरण्यक बोला, भद्र आप ने अच्छा नहीं किया कि, यहां आए। तो झट लौट जायो जब तक वह व्याध

hole, and Chittranga will swiftly run away in another direction. But being an amphibious, how will he save himself on land, I am sorry to think. In the mean time Mantharack reached there. Hiranyak siad you have not acted wisely in

कर्त्तरि-क्त क्रिया)। हिरण्यकः (कर्त्ता) आह (क्रिया) भद्र (सम्बो) भवता (कर्त्ता-३या) युक्तं=उचितं (युज धा+भावे-क्त, कर्म्म-१मा) न अनुष्ठितं=कृतं (अनु स्था-धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया)। यत्=यस्मात् अव्य) अत्र=अस्मिन् स्थाने (अधि-अव्य) समायातः=समागतः भवान् इति शेषः जलाश्रयं परित्यज्य आगच्छता भद्रं न कृतमित्यर्थः (कर्त्तरि-क्त, क्रिया), तत्=तस्मात् (अव्य) भूयः अपि=पुनरपि (अव्य) द्रुततरं=अतिशीघ्रं (क्रिया विश) गम्यतां (भावे लोट, क्रिया), यावत्=यत्कालं (अव्य) असौ (सर्व्व-कर्त्ता-विश) लुब्धकः (कर्त्ता) न समायाति (क्रिया)। भद्र=साधो (सम्बो) किं (कर्म्म) करोमि (क्रिया) तत्रस्थः=तत्र तस्मिन् स्थाने तिष्ठति यः सः (तद्-श+७मी व, तत्र स्था धा+ड, कर्त्ता-विश) मित्र व्यसनाग्निदाहं=मित्रस्य (६तत्) व्यसनं विपत्, तदेव (रूपक-कर्म्मधा) अग्निः, तेन (३तत्) दाहं (दह-धा+घञ) ज्वलनं (कर्म्म) सोढुं (सह-धा+तुमुन्) न शक्नोमि=समर्थः भवामि (शक-धा+लट, उपु-१व, क्रिया), तेन=हेतुना (हेत्वर्थे ३या) अहं (कर्त्ता) अत्र=अस्मिन् स्थाने (अधि-अव्य) आगतः कर्त्तरि-क्त, क्रिया)। अथवा—किम्वा (अव्य) इदं=वक्ष्यमाणं वचनं (कर्म्म-१मा) साधु—भद्रं (क्रिया-विश) उच्यते=कथ्यते (वच धा+कर्म्मणि-लट, क्रिया) शास्त्रकारैरिति शेषः। [वाच्यान्तरं—मन्थरकेण

न आए। मन्थरक ने कहा, भद्र मैं क्या करूं मुझ से मित्र की विपद्-रूप आग की आंच सही नहीं गई। इस लिए यहां आया हूं, अथवा पण्डित यह ठीक कहते हैं कि,

coming hare ; so go away soon, before the hunter comes to the place. Mantharack said, friend what shall I do. I cannot remain there and patiently bear the extreme anguish that I

संप्राप्तं। हिरण्यकेण उच्यते, भवान् अनुष्ठितवान्, समायातं, गच्छ, अनेन लुब्धकेन समायायते। मन्थरकेण उच्यते, क्रियते, शक्यते तत्रस्थेन, मया आगते]।

दयितेति। अन्वयः। केन दयितजनविप्रयोगः वित्तवियोगश्च सह्यौ स्तः। यदि सुमहौषधकल्पः वयस्यजनसङ्गमः न स्यात्।

व्याख्या। केन=अनेन (कर्त्ता-३या) दयिताजनविप्रयोगा=दयिताः प्रियाः (कर्म्म धा) ये जनाः तैः (३तत्) सह विप्रयोगाः (वि-प्र-युज-धा+घञ) पुत्रादिभिः सह विरहाः इत्यर्थः (कर्म्म) वित्तवियोगाश्च धननाशः (कर्म्म) सह्यौ सहनीयौ (सह-धा+यत् कर्म्म-विण) स्तः=भवेतुः (अस-धा+१पु २व) यदि=चेत् (अव्य) सुमहौषधकल्पः=सुमहान् (कर्म्मधा) औषधं तेन तुल्यः (तुल्यार्थे कल्पप्रत्ययः, कर्त्ता-विण) वयस्य-जनसङ्गमः=वयस्यतुल्यः (वयस अ+यत्), समानवयस्कः वयस्यः वन्धुः स चासौ जनश्चेति तेन वयस्यजनेन सङ्गमः मिलनं (सम्-गम-धा+अल, कर्त्ता) न (अव्य) स्यात् भवेत् (अस्-धा+विधि, क्रिया) वन्धुहीनः जनः आत्मीयजनविरहं धननाशं च सोढुं न शक्नुयात् इति भावः। वाच्यान्तरं—दयितजनविप्रयोगैः वित्तवियोगैः च सह्याभ्यां भूयन्ते सुमहौषधकल्पेन वयस्यजनसङ्गमेन न भूयते]।

प्रियजन का वियोग और धन का वियोग कौन सह सक्ता, जो सुमहौषध रूप मित्रजन के साथ मिलन न होता। प्राणत्याग वरु कें अच्छा है, पर आपकेसे मित्र का वियोग अच्छा नहीं है। प्राण तो दूसरे जन्म भी मिलता है, पर आप के से मित्र नहीं मिलने के।

feel for my friend's peril. Therefore I have come here. Or it is rightly said :—

Who could stand the loos of the welth or separation of his beloved ones without the assistance of friends and companions

वरमिति अन्वयः। प्राणपरित्यागः वरं भवादृशैः वियोगः न वरं, अन्मान्तरे प्राणाः भूयः भवन्ति, भवद्विधाः न (भवन्ति)।

व्याख्या। प्राणपरित्यागः प्राणानां (६तत्) परित्यागः (परि-त्यज धा+घञ) मरणं (प्रातिपदिकार्थे-१मा) वरं=मनाक्-प्रियाम् (अव्य) भवादृशैः=भवन्तः इव दृश्यन्ते ये ते (भवत् दृश-धा+टक) तैः भवद्भिः तुल्यैः वन्धुभिः सह इत्यर्थः (सहार्थे ३या) वियोगः=विच्छेदः (वि-युज धा+घञ, प्रातिपदिकार्थे-१मा) न वरं नाभिलषितं इत्यर्थः। जन्मान्तरे=अन्यत् जन्म (नित्यकर्म्मधा) तस्मिन् परजन्मनि (अधि) प्राणाः (कर्त्ता, नित्यवहुवचनान्तः) भूयः पुनरपि (अव्य) भवन्ति (क्रिया), भवद्विधा=भवादृशाः वन्धवः (कर्त्ता) न भवन्ति। प्राण-लाभः न दुर्लभः, भवादृशः मित्रलाभस्तु दुर्लभः एव इति भावः। [व्याख्या-न्तरं—प्राणैः भूयते, भवद्विधैः न भूयते]।

एवं तस्य—आपतितं। एवं=इत्थं (अव्य) प्रवदतः= कथयतः (अट ६ष्ठी-विश) तस्य=मृगस्य तस्मिन् वदति सति इत्यर्थः (अनादरे-षष्ठी) आकर्णपूरितशरासनः=शराः वाणाः अस्यन्ते क्षिप्यन्ते अनेन इति (अस् धा+ल्युट) शरासनं धनुः, कर्णपर्य्यन्तं आकर्णं (अव्ययी) पूरितं (पूर-धा+क्त) आकृष्टं शरासनं येन (वहुव्री)

वह यह कह रहे हैं इतने मे कान तक धनुष चढ़ाए हुए व्याध आया। उसे देख मूषक ने उस के तांत के पाश को झट काट दिया। इस अवसर में चित्रांग झट पीछे को ताकता हुया भागा। लघुपतनक-

who serve as efficacious medicines in disease. It is better for us to lose our lives than be separated from friends like yourselves. We can have our life back in the next birth but friends like yourself can never be restored to us.

सः कर्णावधि धनुषः ज्यां आकृष्य इत्यर्थः (कर्त्ता-विश) लुब्धकः अपि= व्याधः अपि (कर्त्ता) उपागतः (कर्त्तरि क्त, क्रिया)। तं=लुब्धकं (कर्म्म) दृष्ट्वा=निरीक्ष्य (दृश-धा+क्त, मूषकेण (कर्त्ता-३या) तस्य=मृगस्य (सम्ब) स्नायुपाशः=स्नायुः तया निर्म्मितः पाशः (कर्म्म-१मा) तत्क्षणात्=व्याधदर्शनमात्रमेव (अव्य) खण्डितः= छिन्नः (कर्म्मणि क्त, क्रिया)। अत्रान्तरे=अस्मिन् समये (अधि) चित्राङ्गः= मृगः (कर्त्ता) पृष्ठं=पश्चाद्भागं (कर्म्म) अवलोकयन्=ग्रवः आगच्छति न वेति पश्यन् सन् (शत्र-कर्त्ता-विश) सत्वरं=शीघ्रं (क्रिया-विश) प्रधावितः पलायितः (प्र-धाव-धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया) लघुपतनकः (कर्त्ता)

पेड़ पर उड़ गया। हिरण्यक पास के बिल में घुस गया। अनन्तर व्याध मृग के भाग जाने के कारण दुखित मन और विफलश्रम हो, धीरे धीरे जमीन पर जाते जाते देखा भी सोचने लगा। विधाता ने हरिण हर लिया तब भी यह कछुया भोजन के लिए दिया है। आज इस के मांस से मेरे कुटम्ब का भोजन सुख होगा। यह सोच उसी कुश से ढक के धुनष में लटका कांधे पर रख घर की ओर चला। इस अवसर में उसे लेजाते देख हिरण्यक दुखित हो विलाप करने लगा। अये कष्ट बड़ा कष्ट आ पड़ा—

While he was saying this the hunter came to the place having his bow furnished with arrow and drawn to his ear. Seeing him the mouse soon cut the net that bound the deer. In the mean time Chittranga soon turned his back and fled away, Laghupatanack fled up to a tree. Hiranyack also entered into a hole that was nigh. Then the hunter seeing the deer run away looked sad and thought his labours vain; but saw Mantharack going slowly on land and thought, that though God has taken the deer away from me, he has given me a

वृक्षं (कर्म्म) आरूढ़: (आ-रुह-धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया), हिरण्यक: च (कर्त्ता) समीपवर्त्ती=निकटस्थ: (वृत-धा+णिन्, कर्म्म-विण) बिलं= गर्त्तं (कर्म्म) प्रविष्ट: (कर्त्तरि-क्त, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—आकर्ण पूरितशरासनेन लुब्धकेन उपागतं। मूषक: आयुधाग्रं स्खलितवान्। चित्राङ्गेण अवलोकयता प्रधावितं, लघुपतनकेन वृक्ष: आरूढ़: हिरण्यकेन प्रविष्टं]। अथ (अव्य) असौ (सर्व्वनामविण) लुब्धक: (कर्त्ता) मृगगमनात्=मृगस्य पलायनात् (हेतौ ५मी) विषण्णवदन:=उद्यते कथ्यते अनेन (वद-धा+करणे-ल्युट) वदनं मुखं, विषण्णं (वि-सद-धा+ क्त) वदनं यस्य (बहुव्री) स: म्लानमुख: (कर्त्ता-विण) व्यर्थश्रम:= विगत: अर्थ: यस्मात् (बहुव्री) स व्यर्थ: निष्फल: श्रम: यस्य (बहुव्री) स: निष्फल-प्रयास: सन् (कर्त्ता-विण) स्थलमध्ये=पृथिव्यां (अधि) मन्दं मन्दं=शनै: शनै: (क्रिया-विण, आभीक्ष्ण्ये द्विर्वचनं) गच्छन्तं (गम-धा +शतृ, कर्म्म-विण) तं (कर्म्म-विण) मन्थरकं (कर्म्म) दृष्टवान् (क्रिया), अचिन्तयत् च (क्रिया)। [वाच्यान्तरं—अनेन लुब्धकेन विषण्णवदनेन व्यर्थश्रमेण गच्छन् स: मन्थरक: दृष्ट:, अचिन्त्यत]। तदपि=(अव्य) धात्रा=विधिना (धा+धा+तृच, कर्त्ता-३या) कुरङ्ग:=मृग: (कर्म्म-१मा) अपहृत:=चोरित: इत्यर्थ: (अप-हृ-धा

जब तक मैं समुद्र के पार की न्याईं एक दुःख के पार को नहीं पहुंचा, तब तक यह दूसरा दुःख उपस्थित हुआ। छिद्र के होने पर अनर्थ बढ़ते ही जाते है।

tortoise instead for my livelihood. So the meal of my relative will be performed this day with flesh. Thinking this he bound him with *Khusha* grass and hanging him upon the bow put him upon his shoulder and marched homewards. In the mean time seeing him taken away. Hiranyak thus sorrow-

+कर्म्मणि-क्त, क्रिया), तथापि (अव्य) अयं (सर्व्व-कर्म्म-विश) कूर्म्मः—कच्छपः (कर्म्म) आहारार्थं=मम भक्षार्थं (क्रिया-विश) सम्पादितः—विहितः (सम्-पद-धा+णिच+कर्म्मणि-क्त, क्रिया)। तत्=तस्मात् (अव्य) अद्य=अस्मिन् दिवसे (अधि-अव्य) अस्य=कूर्म्मस्य (सम्ब) आमिषेण=मांसेन (करण) मे=मम (सम्ब) कुटम्बस्य=परिवार-वर्गस्य (आहारः इत्यस्य कर्त्ता-६ष्ठी) आहारनिवृत्ति=आहारस्य (आ-ह-धा+घञ, ६तत्) निवृत्तिः (निर-वृत-धा+क्ति) भोजनसुखं (कर्त्ता) भविष्यति (क्रिया)। वाक्यान्तरं—कुरङ्गं धाता अपहृतवान्, इमं कूर्म्मं सम्पादितवान्, आहारनिवृत्त्या भविष्यते]। एवं=इत्थं (अव्य) विचिन्त्य=आलोच्य (अव्य) तं=कूर्म्मं (कर्म्म) दर्भैः—कुशैः (करण ३या) संच्छाद्य=वेष्टयित्वा (सम्-छद-णिच+ल्यप) धनुषि+(अधि ७मी) समारोप्य=उत्तोल्य वद्धा (सम् आ-रुह-धा+णिच=रोपि धा+ल्यप) स्कन्धे (अधि) कृत्वा (अव्य) गृहं=गृहाभिमुखं (प्रतियोगी २या) प्रति (अव्य) प्रस्थितः=चलितः (प्र-स्था-धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया) अत्रा-न्तरे=अस्मिन् समये (अधि) तं=कूर्म्मं (कर्म्म) नीयमानं=उह्यमानं (नी-धा+कर्म्मणि-शानच, कर्म्म-विश) अवलोक्य=दृष्ट्वा (अवलोकि-धा+

यदि कृतान्त ने मेरा धन नाश किया, तो राह के थके मांदे का विश्राम स्वरूप यह मित्र क्यों हर लिया। मन्थरक की बराबर दुसरा मित्र नहीं होगा। कहा है कि, मित्र के यह तीन फल हैं, धन न रहने की हालत लाभ, गुप्त विषय कहना, और विपद से रक्षा करना।

fully mourned for him what calamity has befallen us?

No sooner have I got to the end of one misfortune like one that reaches the shore after falling into the sea, than another has overtaken me. When one misfortune has befallen a man it is followed by many others.

ल्यप्) हिरण्यक: (कर्त्ता) दु:खाकुल:=दु:खेन (३तत्) आकुल: चञ्चल: सन् (कर्त्ता-विश) पर्य्यदेवयत्=विलपतिस्म (परि-दिव-धा+णिच+लङ, क्रिया)। भो: (अव्य) कष्टं कष्टं (कर्त्ता-१मा, दु:खे द्विर्वचनं) आपतितं=उपस्थितं (कर्त्तरि क्त)। अतिक्लेशकरमित्र-व्यसनमुपस्थितमित्यर्थ:। [वाच्यान्तरं—प्रस्थितवान्, हिरण्यकेन दु:खा-कुलेन पर्य्यदेव्यत, कष्टेन आपतितं]।

४५ पृष्ठा। एकस्येति। अन्वय:। अहं अर्णवस्य पारं इव एकस्य दु:खस्य अन्तं यावत् न गच्छामि, तावत् मे द्वितीयं दु:खं समुपस्थितं, अनर्था: छिद्रेषु (सत्सु) बहुलीभवन्ति।

व्याख्या। अहं (कर्त्ता) अर्णवस्य=अर्णांसि जलानि विद्यन्ते अस्मिन् (अर्णस् अ+व) तस्य समुद्रस्य (सम्ब) पारं इव अपरसीमानं यथा (उपमा कर्म्म) एकस्य (सम्ब-विश) दु:खस्य मृगपाशबन्धनरूपस्य (सम्ब) अन्तं=शेषं यावत्=यदा (अव्य) न गच्छामि=एकदु:खं अन-तिक्रान्ते इत्यर्थ: (क्रिया) तावत्=तदा (अव्य) द्वितीयं=अपरं कूर्म्मबन्धनरूपं (द्वि-अ+तीय, कर्म्म-विश) दु:खं (कर्त्ता) समुपस्थितं=

इस के पीछे मेरा और कोई दूसरा मित्र नहीं है। हाय बिधाता मेरे ऊपर दु:ख के तीर निरन्तर बरस रहा है, पहिले तो धन का नाश, तब परिवारसे छूटना, तब देस का छोड़ना, बाद उस के मित्र का बियोग। अथवा यह सब प्राणियो के जीने के धर्म्म का सुभाव है। कहा गया है कि,

If destiny is determined to deprive me of my wealth then why he has taken away my friend with whom I used to take rest after being fatigued in my journey. Moreover I shall never have a friend like Mantharack (so good he was). It is said:—

समागतं सम्पत् सम्पदं विपत् विपदमनुसरति इत्यर्थः (सम्-उप-स्था-धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया), अनुत्तीर्णैकदुःखस्यापरदुःखपातं अर्थान्तरन्यासेन द्रढ़यति अनर्थाः इति : अनर्थाः=अमङ्गलानि विपदः इत्यर्थः (कर्त्ता) छिद्रेषु=रन्ध्रेषु दोषेषु सञ्जातेषु सत्सु इत्यर्थः (भावाधि) बहुलीभवन्ति=अबहुलाः बहुलाः भवन्ति (अभूततद्भावे च्विः क्रिया) विपदः युगपदेव आक्रमन्ति इति भावः। [वाच्यान्तरं—मया गम्यते, द्वितीयेन दुःखेन समुपस्थितं, अनर्थैः बहुलीभूयते]। इन्द्रवज्राछन्दः।

यदि तावत्—इत्यादि। यदि तावत्=यद्यपि (अव्य) कृतान्तेन=कृतः अन्तः नाशः येन (बहुव्री) तेन यमेन (कर्त्ता-३या) मे=मम (सम्ब) धननाशः=धनक्षयः (कर्म्म-१मा) विहितः=कृतः (वि-धा-धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया), तत्=तर्हि (अव्य) मार्गश्रान्तस्य=मार्गेण (३तत्) श्रान्तस्य (श्रम-धा+क्त) मार्गगमनेन क्लान्तस्य (सम्ब विण) मे=मम (सम्ब) विश्रामभूतं=आश्रयस्वरूपं बहुमार्गलङ्घनक्लिष्टस्य आश्रयः यथा दुःखनाशकः धनक्षयेण दुःखितस्य मे मत्सरकः तथा इति भावः (कर्म्म-विण) मित्रं=बन्धुः मत्सरकः (कर्म्म-१मा) कस्मात्=केन हेतुना (हेतौ-५मी) अपहृतं=चौरितं गृहीतं इत्यर्थः (अप-हृ-धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया), अपरं अपि=अन्यत् अपि (कर्त्ता विण) मित्रं=बन्धुः (कर्त्ता-१मा) मत्सरकेण (३तत्) समं तुल्यं (मित्रं इति उह्यपदस्य-विण) परं=उत्कृष्टं (पूर्ब्बवत्-विण) मित्रमितिशेषः (विधेय-विण) न स्यात्=न

सब प्राणियों का शरीर नाश होने वाला है, सम्पत थोड़े दिन के लिए है, जहां संयोग है वहीं वियोग है। और चोट के ऊपर चोट

The advantages we derive from our friends are three-folds —*viz*—they help us in our adversity ; we can communicate our secrets to them ; they can deliver us from danger :—

भवेत् (अस् धा+विधि, क्रिया)। उक्तं च=कथितं च (क्रिया)। [वाच्यान्तरं— कृतान्तः धननाशं विहितवान्, अपहृतवान्, अपरेण मित्रेण परेण मत्सरकसमेन न भूयेत]।

असम्पत्तौ इति। अन्वयः। असम्पत्तौ परः लाभः, तथा गुह्यस्य कथनं, आपद्विमोचणं च एव मित्रस्य एतत् फलत्रयं।

व्याख्या। असम्पत्तौ=धनाभावे सति (अधि) परः=उत्कृष्टः (लाभः इत्यस्य विण) लाभः=दरिद्रदशायां मित्रं साहाय्यकारि भवति इत्यर्थः (१मा) तथा (अव्य) गुह्यस्य=गुप्तस्य अन्यसन्निधाने अकथनीयस्य इत्यर्थः (कथनं इत्यस्य कर्म-६ष्ठी) कथनं (कथि-धा+ल्युट, १मा) आपद्विमोचणं च एव—आपद्भ्यः (५तत्) विमोचणं परित्राणं (वि-मोच धा+भावे ल्युट. १मा, एतत्त्द्विशेषणपदत्रयं फलत्रयं इत्यनेनैक-कारकम) एतत्=लाभः कथनं विमोचणं च (१मा-विण) मित्रस्य (सम्ब) फलत्रयं=फलानां त्रयं (६तत्) त्रिणि फलानि, वस्तुत्वस्य परिणामः इत्यर्थः सम्मित्रात् एतत्त्रयमेव लभ्यते इति भावः (प्रातिपदि-कार्थ-१मा)।

तदस्य—उक्तञ्च। तत्=तस्मात् (अव्य) अस्य=मन्थरकस्य (सम्ब) पश्चात्=परः अधिकः इत्यर्थः (अव्य) मे=मम (सम्ब) अन्यः

बार २ लगती है, धन के क्षय हो जाने पर उदराग्नि बढ़ के जलती है, आपद आ पड़ने पर शत्रु सन्तुष्ट होते है, दोष के होने से अनर्थ: बढ़ता जाता है।

Then I shall make no friends after this. Oh! is God always showering upon me the arrows of misfortune? because at first I was deprived of wealth then separated from my relatives, then obliged to leave my native land and lastly de-

(१मा-विण) सुहृत् न=बन्धुः नास्ति (प्रातिपदिकार्थे-१मा), ततः= तर्हि तस्मात् (अव्य) हन्त (खेदे अव्य)विधिः = विधाता (वि-धा धा+ क्ति कर्त्ता) मम (सम्ब) उपरि (अधि-अव्य) अनवरतं=निरन्तरं (क्रिया-विण) व्यसनशरैः=व्यसनानि एव (रूपककर्म्मधा) शराः तैः (करण) वर्षति = विपद्दृष्ट्रुपवाणान् मुञ्चति (वृष-धा+लट्, क्रिया), यतः = यस्मात् (हेतौ-५मी+तस्, अव्य) आदौ = प्रथमं (अधि) तावत् (वाक्यालङ्कारे अव्य) वित्तनाशः=धननाशः (१मा), ततः (अनन्तरार्थे ५मी ; अव्य) परिवारभ्रंशः=परिवारात् (५तत) भ्रंशः विच्युतिः (१मा) ततः (अव्य) देशत्यागः देशस्य (६तत) त्यागः (त्यज-धा+ घञ्, १मा), ततः (अव्य) मित्रवियोगः=मित्रेण सह विच्छेदः (वि-युज+धा+घञ्, १मा, प्रथमात्रयं प्रातिपदिकार्थे), अथवा=किम्वा (अव्य) सर्व्वेषां एव (सम्ब-विण) जन्तूनां= जायन्ते ये ते (जन-धा+तु) तेषां प्राणिनां (सम्ब) जीवितधर्म्मस्य=जीवितं (जीव धा+भावे-क्त) जीवनं आयुषः कालः इत्यर्थः तदेव धर्म्मः तस्य (सम्ब) एतत् १मा-विण) स्वरूपं= स्वस्य रूपं-स्वभावः (प्रातिपदिकार्थे-१मा) जीवता जन्तुना सुखं दुःखं चावश्यं भोक्तव्यमिति भावः उक्तं च शास्त्रकारैः इति शेषः। [वाच्यान्तरं—विधिना दृश्यते]।

कायः इति। अन्वयः। सर्व्वेषां एव देहिनां कायः सन्निहितापायः, सम्पदः क्षणभङ्गुराः, समागमाः सापगमाः।

किसी ने यह अच्छा कहा है कि मित्र यह दो अक्षर रूप रत्न को किस ने सृष्टि की है जो मित्र भय होने पर रक्षा करता है और जिसे प्रेम और विश्वास कर सक्ते हैं।

prived of my friends : or are these natural incidents to living creatures ?

व्याख्या। सर्व्वेषां एव (सम्ब-विण) देहिनां=देह: विद्यते येषां (देह+इन्) तेषां शरीरिणां प्राणिनां इत्यर्थ: (देहिन्-श+६ष्ठी-३व, सम्ब) काय:=देह: (१मा) सन्निहितापाय:=सन्निहित: आसन्न: (सन्-नि-धा-धा+क्त) अपाय: विनाश: (अप-इ-धा+घञ्) यस्य स: कमल-दलगतजलवत्तरलं शरीरं अद्य श्वो वा विनाशं यास्यति इति भाव: (१मा-तिण) सम्पद:=विभवा: (सम्-पद्-धा+क्विप्) क्षणभङ्गुरा:=क्षणेन क्षणकालेन भङ्गुरा: भङ्गशीला: (भनज-धा+उर) क्षणकाल-स्थायिन्य: इत्यर्थ: (१मा-विण), समागमा:=मिलनानि (सम्-आ-गम-धा+अल, १मा, प्रथमापदद्वयं प्रातिपदिकार्थे) सापगमा:=अपगमेन विच्छेदेन सह वर्त्तमाना: यत्र यत्र मिलनं तत्र तत्रैव विच्छेद: इति भाव: (१मा-विण)। तथाच=अन्यच्च (अव्य)।

क्षते इति। प्रहारा: क्षते अभीक्ष्णं निपतन्ति, धनक्षये जाठराग्नि: दीप्यति, वैराणि आपत्सु समुल्लसन्ति, छिद्रेषु अनर्था बहुलीभवन्ति।

व्याख्या। प्रहारा:=आघाता: (प्र-ह्-धा+घञ्, कर्त्ता) क्षते=आघातप्राप्ते अङ्गे (अधि) अभीक्ष्णं=पुन: पुन: (अव्य) निपतन्ति=

इतने में रोते हुए चित्रांग और लघुपतनक वहीं आपहुंचे पीछे हिरण्यक ने कहा क्यों वृथा रोते हो, जब तक येह मन्थरक दृष्टि से बाहर न निकल जाए तब तक इस की मुक्ति का उपाय सोचो। नीति-शास्त्र के पण्डितों ने कहा है कि, विपद के नाश करने का आरम्भ

Our bodies (*i.e.* we) are always in danger : our fortune is inconstant : our acquaintances soon go away : these generally happen to living creatures.

Also.—Our wounds often get hurt : our hunger increases when we become poor : our enemies are very glad when we

खञ्जस्य पादः गर्त्ते पतति इति भावः (क्रिया) धनक्षये=वित्तनाशे सति (अधि) जाठराग्निः=जठरे भवः जाठरः (जठर-अ+षण) सः चासौ अग्निश्चेति (कर्म्मधा) उदरानलः (कर्त्ता) दीव्यति=प्रदीप्तः भवति दरिद्रावस्थायां क्षुधा वर्द्धते इति भावः (दिव्-धा+कर्त्तरि-लट्, क्रिया), आपत्सु=विपद्‌कालेषु (अधि) वैराणि=शत्रुता, (कर्त्ता) समुल्लसन्ति =उल्लासितानि भवन्ति (सं-उत्-लस-धा+लट, (क्रिया) विपद्‌कालेऽन्ये शत्रवः पीड़यन्ति इत्यर्थः, छिद्रेषु रन्ध्रेषु (अधि) सत्सु अनर्थाः= अमङ्गलानि (कर्त्ता) बहुलीभवन्ति=प्रसरन्ति (क्रिया) । [वाच्यान्तरं— प्रहारैः=पत्यते, जाठराग्निना दीव्यते, वैरैः समुल्लस्यते, अनर्थैः बहुली-भूयते] । अत्र उपेन्द्रवज्रेन्द्रवज्रयोरुपजातिः ।

अहो (अव्य) केन अपि=पण्डितेन (कर्त्ता-३या) साधु (क्रिया-विण) उक्तं=कथितं (भावे-क्त, क्रिया) । [वाच्यान्तरं—कोऽपि उक्तवान्] ।

४६ पृष्ठा । प्राप्ते इति । अन्वयः । भये प्राप्ते परित्राणं प्रीतिविश्रम्भभाजनं मित्रं इति अक्षरद्वयं इदं रत्नं केन सृष्टं ।

व्याख्या । भये (भावाधिकरण-७मी) प्राप्ते=उपस्थिते सति (प्र-आप धा+क्त, अधि-विण) परित्राणं=विमोचनं (परि-त्रै-धा+ल्युट, कर्म्म-विधेय-विण), प्रीतिविश्रम्भभाजनं=प्रीतिः स्नेहः विश्रम्भः

और शोक दूर करनाही केवल विपद का औषध है । और लब्ध वस्तु

are in distress : evils become many if they get any opening (defects). Oh ! it is very properly said by some body :—

Who has created this precious jewel (मित्र) *mitra*, which consists of two words, who saves us when we are in fear, always gives us pleasure and in whom we can place our confi-

विश्वासः (द्वन्द्व) तयोः (६तत्) भाजनं आधारः (कर्म्म-विधेय-विण) मित्रं—बन्धुः (इति-योगे १मा) इति (अव्य) अक्षरद्वयं=अक्षरस्य द्वयं यस्मिन् तत् (वहुव्री) द्विवर्णघटितं मित्रमिति पदं (कर्म्म-विण) अत्र तु स्वरव्यञ्जनमिलितस्यैव एकाक्षरतया गणनं तेन मि इति एक-मक्षरं त्र इति अपराक्षरं वस्तुतस्तु म्+इ-त्+र+अ=पञ्चाक्षरघटितं मित्रपदं) इदं (कर्म्म-विण) रत्नं (कर्म्म-१मा) केन=अनीर्व्वचनीय-गुणेन विधात्रा (कर्त्ता-३या) सृष्टं=निर्म्मितं (सृज-धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया) रत्नं यथा दुःखं निवारयति सुखं ददाति च मित्रमपि तथा इति भावः। [वाच्यान्तरं—कः सृष्टवान्]।

अत्रान्तरे—उक्तञ्च। अत्रान्तरे च=अस्मिन् समये च (अधि) चित्राङ्गलघुपतनकाश्च (द्वन्द्व) तौ मृगवायसौ (कर्त्ता) आक्रन्दपरौ=आक्रन्दे रोदने (७त्) परौ विलपन्तौ सन्तौ इत्यर्थः (कर्त्ता विण) तत्र एव=तस्मिन् स्थाने एव (अधि-अव्य) समा-यातौ=समागतौ (सम्-आ-या-+कर्त्तरि-क्त, क्रिया), अथ (अव्य) हिरण्यकः (कर्त्ता) आह क्रिया), अहो (खेदे-अव्य) वृथा=निष्फलेन (३या-विण-अव्य) प्रलपितेन=रोदनेन (प्र-लप-धा+भावे क्त, किं योगे-३या) किं=किं प्रयोजनं प्रयोजनं नास्ति इत्यर्थः (अव्य) तत्=तस्मात् (अव्य) यावत्=यत्कालपर्य्यन्तं (अव्य) एषः (सर्व्व-कर्म्म-

---

की रक्षा के लिए होने वाले लाभ की प्राप्ति के लिए और आपदा में पड़े हुए की मुक्ति के लिए जो मन्त्रना की जाती है, वही परम मन्त्र है।

In the mean time Chittranga and Laghupatanack came vehemently crying to the place. Then Hiranyak said, Oh! what avails it to mourn his loss this way. Let us try to search means for his release till he is taken away beyond our sight.

विश) मन्थरकः (कर्म्म) दृष्टिगोचरात् = दृष्टेः (६तत्) गोचरः तस्मात् = दर्शनपथात् (अपा-५मी) न नीयते = न उह्यते (नी-धा+कर्म्मणि लट, क्रिया), तावत् = तत्कालपर्य्यन्तं (अव्य) अस्य = मन्थरकस्य (मोक्षः इत्यस्य कर्म्म-६ष्ठी) मोक्षोपायः (कर्म्म-१मा) चिन्त्यतां (चिन्ति-धा+ कर्म्मणि-लोट, क्रिया) इति (अव्य)। उक्तं च = कथितं च (क्रिया) [वाच्यान्तरं—आक्रन्दपराभ्यां चित्राङ्गलघुपतनकाभ्यां समायातं। हिरण्यकेन उच्यते, एवं मन्थरकं नयति, मोक्षोपायं चिन्तय]।

केवलं इति । अन्वयः। नयपण्डितैः तस्य उच्छेद-समारम्भः विषादपरिवर्ज्जनं व्यसनस्य केवलं भेषजं उक्तं ।

व्याख्या। नयपण्डितैः = नये (७तत्) पण्डिताः तै नीतिविशारदैः (कर्त्ता-३या) तस्य = व्यसनस्य (उच्छेदः इत्यस्य कर्म्म-६ष्ठी) उच्छेद-समारम्भः = उच्छेदे = नाशे (उत्-छिद्-धा+अल, ७तत्) समारम्भः उद्योगः (सम्-आ-रभ-धा+अल, भेषजं इत्यस्य विधेय-विश) विषाद-परिवर्ज्जनं = विषादस्य दुःखस्य (वि-सद्-धा+घञ, ६तत्) परिवर्ज्जनं = त्यागः (परि-वर्ज्ज-धा+ल्युट, भेषजं इत्यस्य-विधेय-विश) एतत् इयं व्यसनस्य = आपदः (सम्ब-६ष्ठी) केवलं = मुख्यं अद्वितीयं इत्यर्थः (कर्म्म-विश) भेषजं=औषधं निवारकं इत्यर्थः कर्म्म-१मा) उक्तं=कथितं (वच्-धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया)। विपदि धैर्य्यमवलम्बनीयमित्यर्थः। [वाच्यान्तरं—नयपण्डिताः उच्छेदसमारम्भं उक्तवन्तः]।

येह सुन काक ने कहा जो ऐसा हो तो मैं जो कहूं, वैसा करो, येह चित्रांग उस की राह में जा किसी तालाब के किनारे पर बे होस हो के रहे। मैं इस के शिर पर बैठ हौले हौले चोंच से इस का शिर

It is said by the learned in politics that the attempt to destruction, and in quitting of affliction are the only remedies of distress.

अन्यत् च=अपरं उक्तं इति शेषः।

अतीतलाभस्येति। अन्वयः। सुगमः। व्याख्या। अतीत-लाभस्य=अतीतः गतः (अति-इ-धा+क्त) लाभः (कर्म्मधा) तस्य लब्ध-वस्तुनः (सुरक्षणं इत्यस्य कर्म्म-६ष्ठी) सुरक्षणार्थं=सुरक्षणं पालनं अमि-तव्ययदस्युप्रभृतिभ्यः रक्षा वाणिज्यादौ विनियोगेन वृद्धिश्च इत्यर्थः तस्मै इदं (अर्थेन नित्यसमासः क्रिया-विण), भविष्यलाभस्य च=भविष्यः आगामी (भू-स्यत विकल्पेन तल्लोपः) स चासौ लाभश्चेति (कर्म्मधा) तस्य अलब्धस्य इत्यर्थः (सङ्गमः इत्यस्य कर्म्म-६ष्ठी) सङ्गमार्थं=सङ्गमः मिलनं (सम्-गम-धा+अल) तस्मै इदं (समासादि पूर्व्ववत्). आपत्-प्रपन्नस्य=आपदं (२तत्) प्रपन्नः विपद्ग्रस्तस्य जनस्य (प्र-पद-धा+कर्त्तरि-क्त) (मोक्षणं इत्यस्य कर्म्म ६ष्ठी) च (अव्य) मोक्षणार्थं=मोक्षणं परित्राणं (मोक्ष-धा+भावे+ल्युट). तस्मै इदं (समासादिकं पूर्व्ववत) यत् (कर्म्म १मा) मन्त्र्यते=चिन्त्यते विविच्य स्थिरीक्रियते इत्यर्थः (मन्त्रि-धा+कर्म्मणि-लट, क्रिया), असौ (अदस् शब्द+१मा १व, विण) हि= निश्चयेन (अव्य) परमः=उत्तमः (१मा-विण) मन्त्रः=मन्त्रणा (मन्त्रि--धा+अल, प्रातिपदिकार्थे १मा)।] वाख्यान्तरं—यत् मन्त्रयति]। अत्र उपेन्द्रवज्रेन्द्रवज्रयोः उपजातिः।

तच्छ्रुत्वा—उक्तञ्च। तत्=हिरण्यकवचनं (तद्-शब्द+नपुं २या-१व, कर्म्म) श्रुत्वा=आकर्ण्य (श्रु-धा+क्त्वा, अव्य) वायसः=

खोदूं जिस में वह दुष्ट व्याध उसे मेरी चोंच से खोदने के विश्वास से इसे मरा समझ मन्थरक को जमीन में रख हरिन के लिए दौड़ेगा,

Also.—Those are the best advices which teach us about the preservation of old wealth and the aquirement of new, and the release of the distress.

लघुपतनकः कर्त्ता-१मा) आह (ब्रू-धा+कर्त्तरि-लट-१पु-१व, क्रिया) भोः (सम्बोधने-अव्य) यदि = चेत् (अव्य) एवं = इत्थं (अव्य) तत् = तर्हि (अव्य) मद्वचः = मम (६तत्) वचः वाक्यं (वचस्-अ+१मा-१व, कर्म्म) क्रियतां (कृ-धा+कर्म्मणि-लोट-प्रपु-१व, क्रिया)। एषः = अयं (एतद् अ+१मा १व, कर्त्ता-विण) चित्राङ्गः = तन्नामकः हरिणः (कर्त्ता-१मा) अस्य = व्याधस्य (इदम्-अ+६ष्ठी-१व), (सम्बं-सम्ब) मार्गे = पथि (अधि-७मी) गत्वा = (गम-धा+क्त्वा, अव्य) किञ्चित् = अनिर्द्दिष्टं किमपि (किम्-अ+२या+चित् कर्म्म-विण, अव्य) पल्वलं = सरः (कर्म्म-२या) आसाद्य = प्राप्य = (आ-सद-धा+णिच् = साद्दि धा+ल्यप्, अव्य) तस्य तटे (अधि) निश्चेतनः = निः नास्ति चेतना यस्य (बहुव्री) ज्ञानशून्यः सन् इत्यर्थः (कर्त्ता-विण) भूत्वा (भू-धा+त्वा, अव्य) पतत् (पत-धा = लोट-प्रपु १व, क्रिया) अयं = वायसः (अस्मद्-अ+१मा-१व, कर्त्ता) अपि (अव्य) अस्य = मृगस्य (इदम् अ+६ष्ठी-१व, सम्ब) शिरसि = मस्तके (शिरस्-अ+७मी-१व, अधि) समारुह्य = उत्थाय उपविश्य च (सम्-आ-रुह-धा+ल्यप्, अव्य) मन्दैः = मृदुभिः (करण-विण) चञ्चुप्रहारैः = चञ्चुः तुण्डाग्रं तेन (३तत्) प्रहाराः आघाताः तैः (प्र-हृ-धा+घञ, करण-३या) शिरः = मस्तकं (शिरस्-अ+२या १व, कर्म्म) उल्लिखिष्यामि = आहनिष्यामि (उत्-लिख-धा+लृट उपु-१व,

इतने में तुम उस के कुश के बन्धनों को काट देना जिस से कि वह मन्थरक जलद तालाब में घुस जाय। चित्रांग ने कहा अभी तुम ने

Hearing this the crow said if it be so then hear me. This Chittranga must live as dead on the bank of a tank that lies in his way. I also shall sit upon his head and slowly beat him with my beak. The wicked hunter thinking the deer dead for my beating it with my beak, leaving Mantharack on the

क्रिया) येन=उच्छेदेन (यद्-श=३या १व, करण) असौ=मन्थरक-गृहीता (अदस्-श+१मा १व-सर्व्व-कर्त्ता-विण) दुष्टलुब्धकः दुष्टः पापः (दुष-धा+क्त) लुब्धकः व्याधः (कर्म्मधा, कर्त्ता) अमुं=मृगं (अदस्-श+२या १व, कर्म्म) मृतं=गतजीवनं (मृ-धा+क्त कर्म्म-विण) मत्वा=स्थिरीकृत्य (मन-धा+क्त्वा, अव्य) मम=वायसस्य (सम्ब) चञ्चुप्रहरण-प्रत्ययेन=चञ्चुः तुण्डाग्रः तेन (६तत्) प्रहरणं आघातः (प्र-हृ धा+भावे-ल्युट, तेन (३तत्) प्रत्ययः विश्वासः तेन (प्रति-इ-धा+अल, करण) मन्थरकं=तन्नामकं कूर्म्मं (कर्म्म-१या) भूमौ=पृथिव्यां (भूमि-श+७मी-१व-अधि) क्षिप्त्वा=निःक्षिप्य अवतार्य्य (क्षिप्-धा+क्त्वा, अव्य) मृगार्थे=मृगाय (अर्थेन नित्यसमासः) परिधाविष्यति=द्रुतं चलिष्यति (परि-धाव+लृट १पु-१व, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—वासनेन उच्यते, मृत्युः कुरु, एतेन चित्राङ्गेण निश्चेतनेन पत्यतां, मया शिरः उच्छिद्यते, अमुना दुष्टलुब्धकेन परिधाविष्यते]। अत्र=अस्मिन् (इदम्-श+७मी व, अधि-विण-अव्य) अन्तरे=समये (अधि) त्वया=मूषकेण (युष्मद्-श+३या १व, कर्त्ता) दर्भमयाणि=कुशनिर्म्मितानि (कर्म्म-विण) पाशानि=जालानि ((कर्म्म २या-३व) खण्डनीयानि=छेदनीयानि (खण्ड-धा+कर्म्मणि अनीय, क्रिया)। येन=छेदनेन (यद्-श+३या १व, करण) असौ=बन्धनमुक्तः (अदस् श+१मा १व, सर्व्व-कर्त्ता-विण) मन्थरकः=कूर्म्मः (कर्त्ता) द्रुततरं=अतिशीघ्रं (क्रिया-विण) पल्वलं=सरोवरं (कर्म्म-१मा) प्रविशति=अन्तर्गच्छति (प्र-विश-धा+लट, क्रिया),

अच्छा मन्त्र सोचा है, जरूर मन्थरक की मुक्ति होगी। कहा है कि,

ground shall run towards the deer. Meanwhile you should cut the *Khusha* grass that binds Mantharack, and he would soon go to the water of the tank. Chittranga said, well-

चित्राङ्गः=तन्नामकः मृगः (कर्त्ता-१मा) आह=ब्रवीति=(ब्रू-धा+लट्,-१मा-१व, क्रिया), भोः (अव्य) अयं (इदम्-श+१मा-१व, कर्म्म-विश) भद्रः=साधुः (कर्म्म-विश) मन्त्रः=परामर्शः (मन्त्रि-धा+अल, कर्म्म-१मा) त्वया=वायसेन (युष्मद्-श ३या-१व, कर्त्ता) दृष्टः=अवलोकितः विविच्य कथितः इत्यर्थः (दृश-धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया) अयं=सम्मुखस्थः वङ्कः (इदम्-श+१मा-१व, कर्म्म-विश) मन्थरकः (कर्म्म-१मा) नूनं=निश्चितं (क्रिया-विश) मुक्तः=परित्रातः (मुच-धा+क्त, कर्म्म-विश) मन्तव्यः=स्वीकर्त्तव्यः (मन्-धा+कर्म्मणि-तव्य, क्रिया) इति (अव्य) अस्माभिः इति शेषः । उक्तं च=कथितं च (वच्-धा+भावे-क्त, क्रिया) पण्डितैः इति शेषः । [वाच्यान्तरं—त्वं खण्डयिष्यसि, अमुना मन्थरकेण भविष्यते, चित्राङ्गेण उच्यते, भद्रं इमं त्वं दृष्टवान् मन्त्रं, मन्थरकं मुक्तं मन्यामहे] । कथितवन्तः ।

४७ पृष्ठा । सिद्धं इति । अन्वयः । सर्व्वजन्तूनां चित्तोत्साहः सिद्धं वा यदि वा असिद्धं प्रथमं निवेदयेत्, तत् प्राज्ञः वेत्ति, इतरः न ।

व्याख्या । सर्व्वजन्तूनां=जायन्ते ये ते जन्तवः प्राणिनः (जन-धा+तु) सर्व्वे (कर्म्म-धा) जन्तवः तेषां (जन्तु-श+६ष्ठी-३व, सम्ब) चित्तोत्साहः=चित्तं=मनः (चित्-धा+क्त) तस्य (६तत्) उत्साहः आवेगः (उत्-सह-धा—घञ, कर्त्ता) सिद्धं=सम्पन्नं (सि-धा+क्त,

चित्त का उत्साह सब जन्तुओं को कार्य्य सिद्ध वा असिद्ध होगा बता देता है, इसे पण्डित समझते हैं, और कोई नहीं ।

planned by you now Mantharack must be considered as friend. It is said :—

The wise men can understand the inward emotions of the heart within every person about the success or failure of an action, which the ignorant do not.

कर्म्म-विण) वा (अव्य) यदि वा=किम्वा (अव्य) असिद्धं असम्पन्नं (कर्म्म-विण उभयत्र, कर्म्म इति कर्म्मपदमध्याहार्य्यं) प्रथमं=आदौ (अत्यन्तसंयोगे-२या) निवेदयेत्=कथयेत् (नि-विद्-धा+णिच्, विधि-प्रपु १व, क्रिया), तत्=निवेदनं (कर्म्म-२या) प्राज्ञः=जानाति यः सः ज्ञः (ज्ञा-धा+क) प्रकृष्टः ज्ञः (कर्म्म-धा) स एव इति प्राज्ञः पण्डितः (कर्त्ता) वेत्ति=जानाति (विद्-धा+लट-प्रपु १व, क्रिया), इतरः=अन्यः अप्राज्ञः इत्यर्थः (कर्त्ता) न (अव्य) वेत्ति इति शेषः, प्रारब्धं कर्म्म सफलं निष्फलं वा भविष्यति मनसः सन्तोषेण असन्तोषेण वा ज्ञायते इति भावः। तथाच कालिदासः "सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाण-मन्तःकरणप्रवृत्तयः" इति। [वाच्यान्तरं—चित्तोत्साहेन निवेद्यते, प्राज्ञेन निवेद्यते, न इतरेण]।

तदेवं—अपश्यत्। तत्=तस्मात् (हेतौ ५मी, अव्य) एवं =लघुपतनककथनरूपं कार्य्यं (कर्म्म-अव्य) क्रियतां (कृ-धा+कर्म्मणि-लोट प्रपु-१व, क्रिया) अस्माभिरितिशेषः, इति (अव्य)। तथा=तादृशे (भावाधिकरण-अव्य) अनुष्ठिते=सम्पादिते कृते इत्यर्थः (अनु-स्था धा+क्त, अधि विण) सः (तद्-श+१मा १व, सर्व्व कर्त्ता-१मा)

तो ऐसा करो। ऐसे किये जाने पर उस व्याध ने उस ढब से रास्ते के पास के तालाब के किनारे पर चित्रांग को काक के साथ देखा। यह देख सन्तुष्ट मन हो सोचने लगा। निश्चय पाशबन्धन की पीड़ा से यह दीन मृग जीता रह गया है। पाश तोड़ के किसी ढब से इस

So let us do it. This being done the hunter saw in his way Chittranga on the bank of a river with the crow sitting on his head. Seeing him he gladly thought within himself this poor deer is certainly dead suffering greatly from being caught in the net. Breaking the net any how no sooner it

तथा एव = लघुपतनककथानुरूपं मृतमिव पतितं इत्यर्थः (अव्य) मार्गा-सन्नपल्वलतीरस्थं = मार्गः पन्थाः तस्य (६त्) आसन्नं निकटस्थं (आ-सद-धा+क्त, कर्म्म धा) पल्वलं क्षुद्रः सरोवरः तस्य (६तत्) तीरे तिष्ठति यः सः (स्था-धा+ड) (कर्म्म-विण) चित्राङ्गं = तन्नामकं मृगं (कर्म्म-२या) वायससनाथं = वायसेन काकेन (३तत्) सनाथं सहितं (कर्म्म-विण) अपश्यत् = अवलोकयत् (दृश-धा+लङ-प्रपु-१व, क्रिया) । [वाच्यान्तरं—कारवासः, तेन लघुपतनकेन मार्गासन्नपल्वल-तीरस्थः चित्राङ्गः वायससनाथः अदृश्यत] ।

तत्दृष्ट्वा—उपाद्रवत् । तत् (कर्म्म २या-१व) दृष्ट्वा= आलोक्य (दृश-धा+क्त्वा, अव्य) हर्षितमनाः—हर्षितं आनन्दितं (हृष-धा+क्त) मनः यस्य सः (वहुव्री, मनस् श+१मा-१व, कर्त्ता-विण) व्यचिन्तयत्=आलोचितवान् (वि-चिन्ति-धा+लङ, क्रिया) लुब्धकः इति शेषः । नूनं=निश्चितं (अव्य) अयं (इदम्-श-१मा-१व, कर्त्ता-विण) वराकः शोचनीयः=निरीहः इत्यर्थः (कर्त्ता-विण, वराकः शङ्करे पुंसि शोचनीये इति मेदिनी) पाशवन्धनवेदनया=पाशेन (३तत्) वन्धनं तेन (३तत्) वेदना यन्त्रणा तया (करण ३या) सावशेषजीवितः= अवशेषेण (अव-शिष-धा=घञ) सह वर्त्तमानं सावशेषं तत् जीवितं प्राणाः (जीव-धा+भावे-क्त) यस्य सः (कर्म्म-विण) आयुषः शेषतया तदा न मृतः इत्यर्थः । पाशं=जालं (कर्म्म) त्रोटयित्वा=छित्वा

वन के भीतर आ घुसा और मर गया है । यह कछुआ अच्छी तरह बंधा हुआ है और मेरे वस में है । तो इसे भी लूं । यह टेरा के कछुए

entered this forest than it died. This tortoise is entirely in my power because I have kept him well-bound. So I must take the deer also. Resolving this he threw the tortoise on the ground and went towards the deer. In the mean time Hira-

(वृट धा+णिच्+क्त्वा, अव्य) कथं अपि=अतिकष्टेन=(अव्य) एतत् इदं (कर्म्म-विण) वनान्तरं=अन्यत् वनं (द्विकर्मधा : कर्म्म) यावत् यस्मिन् समये (अधि-अव्य) प्रविष्ट:=आगत: (प्र-विश-धा+ कर्त्तरि क्त, क्रिया), तावत्=तस्मिन् एव समये (अधि-अव्य) मृत: (मृ-धा+कर्त्तरि क्त, क्रिया), अयं (इदम्-श १व, सर्व्व-कर्म्म-विण) कच्छप:=कूर्म्म: (कर्म्म-१मा) सुयन्त्रितत्वात्=दृढबद्धत्वात् (हेतौ-५मी) मे=मम (कर्त्ता ६ष्ठी) वश्य:=अधीन: अन्यत्र गन्तुं न शक्त: इत्यर्थ: (वश- धा+यत्, क्रिया)। तत्=तस्मात् (हेतौ ५मी अव्य) एनं अपि= मृगं अपि (इदम्-श+२या-१व, उक्तस्य पश्चादुक्तौ एनादेश:, कर्म्म) तावत्=(वाक्यालङ्कारे अव्य) गृह्णामि=आददे (ग्रह-धा+लट्-उपु-१व, क्रिया)। इति=इत्थं (अव्य) अवधार्य्य=स्थिरीकृत्य (अव-धृ-धा+ णिच्=धारि-धा+ल्यप्, अव्य) कच्छपं=कूर्म्मं (कर्म्म) भूतले=भुव: तलं (६तत्) तस्मिन् पृथिव्यां (अधि) प्रक्षिप्य=स्थापयित्वा (प्र क्षिप- धा+क्त्वा अव्य) मृगं=हरिणं (कर्म्म-२या) उपाद्रवत्=तदभिमुखं अभ्यधावत् (उप-द्रु-धा+लङ-प्रपु-१व, क्रिया)। [वाच्यान्तरं— हर्षितमनसा व्यचिन्त्यत, वराकेण अनेन मृगेण सावशेषजीवितेन प्रविष्टं मृतं ; अयं गृह्यते। मृग: उपाद्रूयते]।

को जमीन पर रख हरिण की तरफ़ दौड़ा। इस अवसर में हिरण्यक ने वज्र की बराबर दंष्ट्रा की चोट से उस कुश के बन्धन को काट दिया। मन्थरक भी घास के भीतर से पास के तालाब में घुस गया। चित्रांग

nyak with his hard teeth cut the *Kusha* grass that bound the tortoise to pieces. Mantharack also coming out of the grass entered into the adjacent tank. Chittranga also no sooner the hunter approached them nearer fled away with the crow.

एतस्मिन्—पलायितः । एतस्मिन्=अस्मिन् (एतद्-श+७मी-१व-अधि-विण) अन्तरे=अवकाशे समये इत्यर्थः (अधि-७मी) हिरण्यकेन=तन्नाम्ना मूषकेण (कर्त्ता-३या) वज्रोपमदंष्ट्राप्रहरणेन=दंश्यते अनया दंष्ट्रा दन्तः (दंश-धा+त्र-स्त्रियां आप) वज्रं उपमा यस्याः सा वज्रोपमा (बहुव्री) सा चासौ (कर्म्मधा) दंष्ट्रा चेति तया (३तत्) प्रहरणं आघातः तेन (प्र-हृ-धा+भावे-ल्युट , करण) तत् (सर्व्व-कर्म्म-विण) दर्भवेष्टनं=दर्भेण ३तत्) वेष्टनं (वेष्ट-धा+ल्युट) कुशबन्धनं (कर्म्म) खण्डशः=खण्डं खण्डं (क्रिया-विण, खण्ड-श=चशस्-अव्य) कृतं (कृ-धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया) । मन्थरकः+तन्नामकः कूर्म्मः कर्त्ता) अपि (अव्य) तृणमध्यात्=तृणानां मध्यं (६तत्) तस्मात् हिरण्यकेन खण्डीकृतकुशरज्जुमध्यादित्यर्थः (अपा) निष्क्रम्य=बहिः आगत्य (निर्-क्रम-धा+ल्यप अव्य) समीपवर्त्तिनं=समीपे वर्त्तते यत् तत् (वृत धा+णिन्) निकटस्थं (वर्त्तिन्-श-२या-१व, कर्म्म विण) पल्वलं=जलाशयं (कर्म्म) प्रविष्टः=तन्मध्यं गतः (प्र-विश-धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया) । चित्राङ्गः=तन्नामकः मृगः (कर्त्ता) अपि (अव्य) अप्राप्तस्य=अनुपस्थितस्य (न-प्र-आप-धा+क्त, ६ष्ठी-विण) तस्य=लुब्धकस्य लुब्धकः यावत् न आगतः तावदित्यर्थः (तद्-श+६ष्ठी-१व सम्बन्धविवक्षया ६ष्ठी) ततः=तस्मात् स्थानात् (अपा-अव्य) उत्थाय=दण्डायमानः सन् (उत्-स्था-धा+ल्यप, अव्य) वायसेन=काकेन (सहयोगे ३या) सह=सार्द्धं (अव्य) पलायितः

भी उस के न पहुंचते पहुंचते वहां से उठ के काक साथ भाग गया। इस अर्थ में लज्जित और दुखित हो व्याध ने लौट के देखा कि कछुया भी चला गया है। तब वह बहुत विलाप कर के अपने घर को चला

In the mean time the hunter as he returned ashamed and mourning, saw that the tortoise is gone also. Then bewailing

=द्रुतं प्रस्थितः (परा अय-धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया)। [वाच्यान्तरं— हिरण्यकः क्षतवान्, मन्थरकेण प्रविष्टं। चित्राङ्गेण पलायितं]।

एतस्मिन्—नयन्तिस्म। एतस्मिन्=अस्मिन् (एतद्-श+७मी, अधि-विण) अन्तरे=समये इतिमर्थ्ये इत्यर्थः (अधि-७मी, विलक्षः=लज्जितः विस्मितश्च (कर्त्ता-विण) विषादपरः=विषादे दुःखे (वि-सद-धा+घञ) परः रतः दुःखयुक्तः इत्यर्थः (कर्त्ता विण) लुब्धकः =व्याधः (कर्त्ता) निवृत्तः प्रतिगतः सन् (नि वृत-धा+क्त, कर्त्ता-विण) यावत्=यदा (अव्य-अधि) पश्यति=अवलोकयति (दृश-धा+लट-प्रपु १व, क्रिया), तावत्=तदा (अधि-अव्य) कच्छपः=कूर्म्मः (कर्त्ता-१मा) अपि (अव्य) गतः=पलायितः (गम-धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया), व्याधः पुनरागत्य कच्छपं पलायितं ददर्श इति सरलार्थः। ततः=तदनन्तरं (तद्-श=५मी-तस्, अनन्तरार्थे ५मी, अव्य) च (अव्य) बहुविधं=नानाप्रकारं (क्रिया-विण) विलप्य=आक्रुश्य दुःखं प्रकाश्य इत्यर्थः, (वि लप-धा+अव्य) स्वगृहं=स्वस्य (६तत्) गृहं (कर्म्म-२या) गतः=प्रस्थितः (लुब्धकः इति शेषः (गम-धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया)। [वाच्यान्तरं—विलक्षेण विषादपरेण लुब्धकेन निवर्त्तनं दृश्यते, कच्छपेन गतं]। अथ=अनन्तरं (अव्य) तस्मिन्= पूर्व्व-कथिते (तद्-श-८मी १व, अधि-विण) व्याधे=लुब्धके (भावाधि-करण) दूरतरं इदं अनयोः अतिशयेन दूरं (दूर-श+तर) चक्षु-गोचरं इत्यर्थः (कर्म्म-२या) गते=प्रस्थिते (गम-धा+कर्त्तरि-क्त, अधि-

गया। उस व्याध के दूर निकल जाने पर सब काक, कछुआ, हरिण, मूषिक बड़े आनन्द से परस्पर को आलिङ्गन कर अपना दूसरा जनम

greatly, he went home. When the hunter was gone they all four—the crow, the tortoise, the deer, and the mouse became

विण) सर्व्वे (सर्व्व-+१मा-३व, सर्व्व-कर्त्ता-विण) अपि (अव्य) ते पूर्व्वोक्ता: (तद-अ+१मा ३व, सर्व्व-कर्त्ता-विण) काककूर्म्ममृगमूषका:= काकश्च कूर्म्मश्च मृगश्च मूषकश्च (वहुपदे (द्वन्द्व) लघुपतनकमन्थरकचित्राङ्गहिरण्यका: (कर्त्ता-१मा ३व) परमानन्दभाज:=परमं (कर्म्म-धा) आनन्दं भजन्ते ये ते (भज्-धा+विण) अतिशयितं आह्लादं अनुभवन्त: सन्त: (भाज्-अ+१मा ३व, कर्त्ता-विण) परस्परं=अन्योन्यं (कर्म्म, क्रियाव्यतिहारे द्विर्वचनं, समासभावनिषेधात् न पूर्व्वपदस्य विभक्तिलोप:, कस्कादिषु पाठात् विसर्गस्य स:) आलिङ्ग्य=समाश्लिष्य (आ-लिङ्ग-धा+ल्यप, अव्य) पुनर्जीवितं इव (जन्-आ+कर्त्तरि-क्त, इवेन सह अलुक-समास:) आत्मानं+स्वं स्वं (आत्मन् अ२या-१व, कर्म्म) मन्यमाना:= स्वीकुर्व्वाणा: (मन-धा+शानच्, कर्त्ता-विण) तत् एव=पूर्व्वोक्तं तेषां आवासस्थानं एव (तद-अ+२या १व, सर्व्व-कर्म्मविण) सर:=जलाशयं सरस्-अ+२या-१, कर्म्म) सम्प्राप्य=लब्ध्वा तत्र गत्वा इत्यर्थ: (सम-प्र-आ-धा+ल्यप, अव्य) महासुखेन=महत् सुखं यस्मिन् (वहुव्री, ३या-विण) अथवा महत् सुखं तेन (कर्म्म-धा, प्रकृत्यादिभ्य: ३या) सुभाषितकथागोष्ठीविनोदेन=सुभाषिता सुखेन कथिता (सु-भाष-धा+क्त) कथा वाक्यं (कथ-धा+ड, स्त्रियां आप) यस्यां गोष्ठ्यां (वहुव्री) सा (कर्म्म-धा) गोष्ठी सभा एकत्र मिलनं इत्यर्थ: तया (६तत्) विनोद:= दु:खापनयनं (वि णुद-धा+अल) तेन मिलिला परस्परसुखदु:खराजर्षि-महर्षिचरितादिकथनेन दु:खं विस्मृत्य इत्यर्थ: (करण-३या) कालं= समयं (कर्म्म-२या) नयन्तिस्म=यापयन्ति-स्म (नी-धा+लट, १पु-३व क्रिया अयोगे अतीत) ते सुखेन ऊषु: इति भाव:। [वाच्यान्तरं—

हुया समझ उसी तालाव को आ वड़े सुख से अच्छी अच्छी वातों की

very glad and embraced each other and thought as if they have regained their lives. They again went to the same tank

सर्व्वैः तैः काककूर्म्मसृगमूषकैः परमानन्दभाग्भिः कालः नीयते स्म]।

एवं=इत्थं पूर्व्वोक्तप्रकारं इत्यर्थः (अव्य) ज्ञात्वा=विदित्वा (ज्ञा-धा+क्त्वा, अव्य) विवेकिना=विविक्ति यः सः (वि-विच-धा+घिणुन्) हिताहितज्ञानवता सुबुद्धिमता इत्यर्थः (विवेकिन्-श+३या १व, कर्त्ता) मित्रसंग्रहः सञ्चयः लाभः इत्यर्थः (सम्-ग्रह-धा+अल, कर्म्म-१मा) कार्य्यः=कर्त्तव्यः (कृ-धा+कर्म्मणि-ण्यत्, क्रिया) लघुपतनकादयः इव सुशीलं सरलचित्तं बन्धुगतप्राणं मित्रं कर्त्तव्यं इति भावः। [वाच्यान्तरं —विवेकी मित्रसंग्रहं कुर्य्यात्]।

गोष्ठी के विनोद से काल काटने लगे। यह जान विवेकी को चाहिए मित्र संग्रह करें।

there and happily passed their days enjoying the pleasures of sweet conversations with each other.

Knowing these wise men ought to secure friends.

चाणक्यनीतिसारसंग्रहः।

चाणक्यनीतिसारसंग्रहः=चणकस्य मुनेः गोत्रापत्यं पुमान् चाणक्यः विष्णुगुप्तः कौटिल्यः इति नाम्ना ख्यातश्च (चणक-श+ष्यण्) तेन प्रणीता (शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोपिकर्मधारयः) नीतिः (नी-धा+क्ति) तस्य (६तत्) सारः=उत्कृष्टांशः (सृ-धा+घञ्, सारो बले स्थिरांशे च इत्यमरः) तस्य (६तत्) संग्रहः सञ्चयः एकत्रीकरणं इति यावत् (सम्-ग्रह-धा+अल्, प्रातिपदिकार्थे १मा)।

कथासरित्सागरे इयमाख्यायिका दृश्यते, मगधदेशे नन्दो नाम राजा बभूव। शकटारो नाम तस्य च मन्त्री आसीत्। सः शकटारः राज्ञा नन्देन कारायां बद्धः पश्चात् मोचितः, नन्दवंशध्वंसाय प्रतिज्ञातवान्। अथैकदा पथि गच्छता तेन कुशमूले गुड़ं निःक्षिपन् कश्चित् ब्राह्मणो दृष्टः पृष्टश्च आह, अहं विष्णुगुप्तो नाम ब्राह्मणः, कुशाङ्कुराघातेन मे पादक्षतं अभवत्, तेन चतार्थोत्रेन विवाहे विघ्नः सञ्जातः। अतः एतान् उन्मूलयितुकामः मूले गुड़ं निःक्षिपामि। गुड़लोभात् पिपीलिकाभिः अत्र आगत्य कुशमूलानि भक्षितव्यानि। तच्छ्रुत्वा शकटारः विस्मयाविष्टः तं दृढ़प्रतिज्ञं बुद्धिमन्तं च निश्चित्य सहायकमकरोत्। ततः नन्दनृपतेः पितृश्राद्धदिने शकटारः कौशलेन विष्णुगुप्तं नन्देन अवमानितवान्। ततः स्वभावकोपनेन विष्णुगुप्तेन कोपप्रज्वलितेन शिखां विमुच्य प्रतिज्ञातं, यावत् नन्दवंशध्वंसः न क्रियते तावत् शिखा न बध्यते, ततश्च तेन अभिचारादिना नन्दवंशध्वंसं सम्पाद्य तद्वंशजातः दासीपुत्रः चन्द्रगुप्तः सिंहासने स्थापितः। तेन विष्णुगुप्तेन चन्द्रगुप्तस्य शिक्षार्थं संक्षिप्य नीतिः संगृहीता, स च विष्णुगुप्तः चणकमुनिवंशजत्वात् चाणक्यः कुटिलकार्यकारित्वात्-

कौटिल्यः इति नाम्ना च प्रसिद्धः, तत्संगृहीता नीतिः चाणक्यनीतिः इति प्रसिद्धा ।

अत्र संग्रहे सर्व्वेषु श्लोकेषु अनुष्टुभवृत्तं । तल्लक्षणं यथा । पञ्चमं लघु सर्व्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः । गुरु षष्ठञ्च पादानां शेषेष्वनियमो मतः, लोकेऽनुष्टुबिति ख्यातः तस्याष्टाक्षरन्तरीताः । पिङ्गलाचार्य्यकृता अस्या बहवः भेदाः तत्कृतछन्दोग्रन्थे द्रष्टव्याः ।

विद्वत्त्वञ्चेति । अन्वयः । विद्वत्त्वं च नृपत्वं च कदाचन नैव-तुल्यं, स्वदेशे राजा पूज्यते, विद्वान् सर्व्वत्र पूज्यते । १

व्याख्या । प्रथमं चतुर्भिः श्लोकैः विदुषः गुणं वर्णयति । विद्वत्वं=वेत्ति यः सः विद्वान् (विद् धा+शतृ=विद्वस्,) तस्य भावः (विद्वस्-श+त्व) पाण्डित्यं (कर्त्ता-१मा), च (समुच्चये अव्य) नृपत्वं=नॄन् पाति यः सः नृपः (नृ-पा-धा+ड) राजा तस्य भावः (नृप-श+त्व) भूपतित्वं (कर्त्ता) च (समुच्चये अव्य) कदाचन=कस्मिन्नपि काले (किम्-श+दा+चन. अव्य-अधि) न (निषेधे अव्य) एव (निश्चये अव्य) तुल्यं=समं (कर्त्ता-विण) भवति इति शेषः । अतुल्यत्वकथनेन द्वयोरेकतरं अवश्यमेव न्यूनं भविष्यति, तर्हि किं विद्वत्वं नृपत्वात् न्यूनं किम्वा नृपत्वं विद्वत्वात् न्यूनं इत्यपेक्षायां आह स्वदेशे इति । राजा=राजते यः सः (राज-धा+अन्) नृपः (कर्म-१मा) स्वदेशे=स्वस्य (६तत्) देशे स्वकीयराज्ये (अधि-७मी) पूज्यते=आद्रियते (पूजि-धा+कर्म्मणि-लट्-१पु-१व, क्रिया) लोकैः इति शेषः । विद्वान्=पण्डितः (कर्म, विद्वस्-श+१मा-१व) सर्व्वत्र=सर्व्वस्मिन् स्थाने स्वदेशे च इत्यर्थः (सर्व्व-श+त्र, अधि-अव्य) पूज्यते=सत्क्रियते (कर्म्मणि-लट्, क्रिया) । स्वदेशे नृपस्य सर्व्वत्र विदुषः पूज्यत्वकथनात् नृपत्वं विद्वत्वात् न्यूनं इति सिद्धं अतः धनात् विद्या गरीयसी इति निर्गलितार्थः । १ ॥

पाठान्तरं । विद्वत्वेन च नृपत्वेन च कदाचन नैव तुल्येन भूयते,

(सर्व्वे) राजानं पूजयन्ति । (सर्व्वः) विद्वांसं पूजयति । १ ॥

विद्वान् होना और राजा होना कभी बराबर नहीं है । राजा अपने देश में पुजता है, और विद्वान् की पूजा सब जगह होती है । १ ॥

(1). A king can never command equal respect with a learned man. A king is respected in his own kingdom but a learned man is respected everywhere.

पण्डिते इति । अन्वयः । पण्डिते च सर्व्वे गुणाः (वर्त्तन्ते, मूर्खे दोषा हि केवलं (वर्त्तन्ते), तस्मात् मूर्खसहस्रेषु एकः प्राज्ञः विशिष्यते ।

व्याख्या । पण्डिते=पण्डा धीः जाता अस्य (पण्डा=ज्ञ+इतच्, तारकादिभ्यः इपच्, पण्डः षण्डे धियि स्त्री स्यात् इति मेदिनी) विद्वान् तस्मिन् (अधि-७मी) सर्व्वे=सकलाः (कर्त्ता विण) गुणाः=विनयार्ज्जवादयः सद्गुणाः (कर्त्ता-१मा) वर्त्तन्ते इति शेषः । मूर्खे=अपण्डिते (अधि -७मी) केवलं-विरवच्छिन्ना गुणलेशशून्या इत्यर्थः, दोषाः=औद्धत्यादयः दोषाः (कर्त्ता-१मा) हि (निश्चये-अव्य) वर्त्तन्ते इति शेषः । तस्मात=पण्डिते सर्व्वगुणसद्भावात मूर्खे केवलदोषसद्भावाच्च (हेतौ-५मी) मूर्खसहस्रेषु मूर्खाणाम् (६तत्) सहस्राणि तेषु सहस्रमूर्खेषु (अनादरे-७मी बहुसहस्रविवक्षायां बहुवचनं) एकः (कर्म्म विण) प्राज्ञः=प्रकृष्टं जानाति यः सः प्रज्ञः (प्र-ज्ञा-धा+क) प्रज्ञएव इति प्राज्ञः (प्रज्ञादित्वादण्) पण्डितः (कर्म्म-१मा) विशिष्यते=लोकैः विशिष्टतया गण्यते (वि-शिष्-धा+कर्म्मणि-लट्) सर्व्वे मूर्खसहस्राणि अनादृत्य एकं पण्डितं बहुमन्यन्ते इत्यर्थः । २ ॥

वाच्यान्तरं—सर्व्वैः गुणैः वर्त्त्यते, दोषैः वर्त्त्यते, एकं प्राज्ञं विशिंष्यन्ति ।

पण्डित में सब गुण होते हैं, और मूर्ख में केवल दोष हैं, इस लिए हजारों मूर्खों से एक पण्डित अच्छा है । २ ॥

(2). In a wise man are to be found all the higher virtues but in a fool nothing but vice; hence one wise man is preferred to a thousand fools.

मातृवदिति । अन्वयः । यः परदारेषु मातृवत् परद्रव्येषु लोष्ट्रवत् सर्व्वभूतेषु आत्मवत् पश्यति सः पण्डितः । ३ ॥

व्याख्या । परदारेषु=परेषां (६तत्) दाराः तेषु अन्यस्त्रीषु (अधि ७मी) दारशब्दः नित्यबहुवचनान्तः पुंलिङ्गश्च) मातृवत्=मातरं इव (तुल्यार्थे-वतिः अन्य यः अव्य) यः=जनः (कर्त्ता) पश्यति=अवलोकयति (दृश॰धा+लट्-क्रिया) परस्त्रियमवलोक्य यस्य मनोविकारः न जायते इति भावः परद्रव्येषु=परस्य (६तत्) द्रव्याणि तेषु परधनादिषु (अधि) लोष्ट्रवत्=मृत्खण्डमिव यः पश्यति । यस्य मनसि परधनहरणेच्छा न जायते इति भावः । सर्व्वभूतेषु=सर्व्वे (कर्म्मधा) भूताः तेषु सकलजीवेषु (अधि) आत्मवत्=आत्मानमिव यः पश्यति सुखदुःखमानापमानेषु स्वयं यथा हृष्यति क्लिश्यति च अन्योऽपि तथा इति यः अनुभवति इति भावः, सः (सर्व्वः प्रातिपदिकार्थे-१मा) पण्डितः=प्राज्ञः (१मा-विण) केवलं शास्त्राध्ययनेन पण्डितः न भवति, शास्त्रनिर्द्दिष्ट वर्त्मनि चरन् पण्डितः इति भावः । ३ ।

वाच्यान्तरं—येन दृश्यते । ३ ।

परस्त्री को माता की बराबर, पर द्रव्य को मिट्टी के ढेले की बराबर सब प्राणियों को अपनी बराबर जो देखता है, वही पण्डित है । ३ ।

(3). He who looks upon another's wife as his mother; upon another's articles as ordinary stones and another self as himself, is a truly wise man.

किं कुलेन इति । अन्वयः । यः नरः गुणहीनः (तस्य) विद्याहीन कुलेन किं, शास्त्रज्ञः अकुलीनः अपि दैवतैः अपि पूज्यते । ४ ॥

व्याख्या । अत्र मूर्खस्य दोषवर्णनमुखेन विदुषः गुणं वर्णयति । यः

(सर्व्व-कर्त्ता-विण) नरः=मनुष्यः (कर्त्ता) गुणहीनः=गुणैः स्वाभाविकैः शिक्षाजनितैश्च विनयार्ज्जवादिगुणैः (३तत्) हीनः शून्यः (हा-धा+कर्म्मणि-क्त, कर्त्ता-विण) भवतीति शेषः । तस्य जनस्य इति शेषः; विशालेन=महता (वि+शालच्, करण-विण) कुलेन=आभिजात्येन (किम्-योगे ३या) किम्=प्रयोजनं नास्ति, तस्य महदपि कौलिन्यं निष्फलमिति भावः। शास्त्रज्ञः=शास्त्रं जानाति यः सः (शास्त्र-ज्ञा-धा+ड) अधीतशास्त्रः (कर्म्म-विण) अकुलीनः अपि=कौलिन्यगौरवशून्यः अपि नीचवंशोद्भवः अपि इत्यर्थः (कुल-ध+लीन, कर्म्म-विण) नरः इति शेषः (कर्म्म-१मा) दैवतैः=देवैः (कर्त्ता-३या, दैवतानि पुंसि वा दैवतास्त्रियां इत्यमरः) का कथा मनुष्याणां इति अपि शब्दार्थः, पूज्यते=सत्क्रियते (पूजि+धा कर्म्मणि-लट, क्रिया) अकुलीनस्य शास्त्रज्ञस्य देवताकर्त्तृकपूज्यत्वकथनात् मनुष्यकर्त्तृकपूज्यत्वं सिद्धमेव । ४ ।

वाच्यान्तरं । येन नरेण गुणहीनेन (भूयते), शास्त्रज्ञं अकुलीनमपि दैवतानि पूजयन्ति । ४ ।

जो नर गुणहीन हो, उसके बड़े कुलीन होने से क्या प्रयोजन है, क्यों कि अकुलीन शास्त्रज्ञ को देवता भी पूजते हैं । ४ ।

(4). What is high family connection to that man who is devoid of noble qualities; even a man though not well-connected but versed in the *shastras* is honored by the Gods.

रूपेति । अन्वयः । विद्याहीनाः (जनाः) रूपयौवनसम्पन्नाः (अपि) विशालकुलसम्भवाः (अपि) निर्गन्धाः किंशुकाः इव न शोभन्ते

। ५ ।

व्याख्या । उक्तमर्थं भङ्गान्तरेणाह । विद्याहीनाः=विद्यया (विद-धा+क्यप् स्त्रियां आप, ३तत्) हीनाः (हा-धा+क्त) विद्याशून्याः (कर्त्ता-विण) जनाः इति शेषः (कर्त्ता) रूपयौवनसम्पन्नाः=युनः भावः यौवनं,

(युवन्-अ+षण) रूपं च यौवनं च (द्वन्द्व) ताभ्यां (३तत्) सम्पन्नाः (सम्-पद् धा+क्त) सुरूपाः तारुण्यमनोरमाः अपि (कर्त्ता-विश) विशालकुलसम्भवाः=विशालं कुलं (कर्म्म-धा) महावंशः तस्मिन् सम्भवः उत्पत्तिः (सम्-भू-धा+अल) येषां (बहुव्री) ते सत्कुलसम्भूताः अपि (कर्त्ता-विश) निर्गन्धाः=निः नास्ति गन्धः येषां ते (बहुव्री) गन्धहीनाः (किंशुकाः इत्यस्य-विश) किंशुकाः इव=पलाशपुष्पाणि इव (उपमा-कर्त्ता) न (निषेधे अव्य) शोभन्ते=राजन्ते (शुभ-धा+लट, क्रिया) सत्यपि वर्णोत्कर्षे सत्यपि च विशालवृत्तसम्भूतत्वे यथा पलाशकुसुमं निर्गन्धतया न शोभते नापि लोकैः कुन्दकमलादिवत् शिरसा ध्रियते तथा सत्यपि रूपे यौवने च महावंशप्रसूतत्वेऽपि विद्याहीनतया नरः लोकैः न बहुमन्यते इति सरलार्थः। ५॥

वाच्यान्तरं। विद्याहीनैः (जनैः) रूपयौवनसम्पन्नैः विशालकुलसम्भवैः किंशुकैः इव न शुभ्यते। ५॥

रूप और यौवन वाले और जिनका जन्म अच्छे कुलमें हुआ है, वह विद्याहीन हों तो वे वासके पलास फूलकी तरह शोभा नहीं पाते। ५॥

(5). Men possessing youth and beauty and claiming descent from a high family but devoid of learning fail to distinguish themselves just as the *kingshuka* flowers fail to charm on account of their want of sweet smell.

नक्षत्रेति। अन्वयः। चन्द्रः नक्षत्रभूषणं, पतिः नारीणां भूषणं, राजा पृथिवीभूषणं, विद्या सर्व्वस्य भूषणं। ६॥

व्याख्या। चन्द्रः=चन्दयति आह्लादयति यः सः (चदि-धा=णिच+रक्) निशाकरः (प्रातिपदिकार्थे-१मा) नक्षत्रभूषणं=न क्षीयन्ते क्षरन्ति वा नक्षत्राणि अश्विन्यादितारकाः (क्षी-धा-अथवा-क्षर-धा+क्त्र) तेषां

(६तत्) भूषणं=भूष्यते अनेन (भूष-धा+करणे-ल्युट्) अलंकारः (१मा-विधेय-विण) चन्द्र ण नक्षत्राणि शोभन्ते इत्यर्थः । पतिः=पाति पालयति यः सः (पा-धा+ति) स्वामी (प्रातिपदिकार्थे-१मा) नारीणां—स्त्रीणां (भूषणं इत्यस्य कर्म्म-६ष्ठी १व) भूषणं=अलङ्कारः शोभाकरः इत्यर्थः । वलयकङ्कणादिकं नारीणां भूषणं न, स्वामीएव भूषणं इत्यर्थः, राजा=राजते रञ्जयति वा प्रजाः (राज वा रञ्ज धा=कनिन्) भूपतिः (प्रातिपदिकार्थे १मा) पृथिवीभूषणं=पृथिव्याः सज्जाः (६तत्) भूषणं (१मा-विधेय-विण) सौधादिकं पृथिवीं तथा न शोभयति, यथा साधुः राजा इत्यर्थः । विद्या=विद्यते ज्ञायते अनया (विद-धा+क्यप्, स्त्रियां आप) ज्ञानं (प्रातिपदिकार्थे-१मा) सर्व्वस्य=(विण) जनस्य इति शेषः (भूषणं इत्यस्य-कर्म्म-विण) भूषणं (१मा-विधेय-विण) कुरूपोऽपि विद्यया अलंक्रियते इत्यर्थः । वाच्यान्तरं नास्ति । ६ ॥

नक्षत्रों का चन्द्रमा स्त्रियों का पति, राजा पृथ्वी का और विद्या सबका भूषण है । ६ ॥

(6). The moon is in ornament to the stars ; husband is an ornament to the ladies ; king is an ornament to the world ; but learning is an ornament to all.

मतेति । अन्वयः । (यस्मात् अपाठितः बालः) हंसमध्ये बकः यथा (तथा) सभामध्ये न शोभते, (तस्मात्) (यया मात्रा) बालः न पाठितः (सा) माता (तस्य) शत्रुः, येन बालः न पाठितः (सः) पिता (तस्य) वैरी । ७ ॥

व्याख्या । सप्तभिः श्लोकैः मूर्खस्य दोषं वर्णयति । (यस्मात् हेतोः) (अपाठितः बालः) हंसमध्ये=हंसानां (६तत्) मध्ये (अधि) बकः यथा=बकः इव (उपमा-कर्त्ता सभामध्ये=सभायाः (६तत्) मध्ये तस्मिन् विद्वन्मण्डल्यां (अधि) न शोभते=न विराजते (शुभ-धा+लट्

क्रिया), (तस्मात् हेतोः) यया माता (कर्त्ता-३या) बालः=बालकः स्वपुत्रः इत्यर्थः (कर्म्म-१मा) न पाठितः=शिक्षितः (पठ-धा+णिच-कर्म्मणि क्त, क्रिया) सा माता (प्रातिपदिकार्थे-१मा) तस्य=बालस्य (सम्ब) शत्रुः=(शद्-धा+त्रन्) रिपुः (१मा-विधेय-विण), (येन= पिता (सर्व्व, कर्त्ता-३या) बालः (कर्म्म-१मा) न पाठितः (क्रिया) सः पिता (प्रातिपदिकार्थे १मा) तस्य=बालकस्य (सम्ब) वैरी=वैरस्य भावः (वीर-अ+षण्) वैरं विद्वेषः, तत् अस्य अस्ति (वैर अ+इन्) विद्वेषी शत्रुः इत्यर्थः (१मा विण)। असमाप्यात् पाठात् निवृत्तिः आपातरम्या पर्य्यन्तपरितापानी इति भावः । ७ ॥

पाठान्तरं—यः बालं न पाठितवान् । न शुभ्यते वकेन यथा । ७ ।

जो पिता और माता अपने बालक को पढ़ाते नहीं वह उसके शत्रु हैं, वह बालक हंसों में बगला की तरह सभा में शोभा नहीं पाता । ७ ।

(7). The father and the mother are both enemies to that boy who is not educated by them, he cannot figure well in an assembly just as a crane cannot in the midst of geese.

वरमिति । अन्वयः । एकः गुणी पुत्रः वरं, मूर्खशतैः अपि च (किञ्चित) न (साध्यते), एकः चन्द्रः तमः हन्ति, तारागणैः न च (हन्यते) । ८ ।

व्याख्या । एकः=एकलः सहायनिरपेक्षः (१मा-विण) गुणी=गुणः शौर्य्यादिः विद्यते अस्य (गुण अ+इन्) गुणवान् (१मा-विण) पुत्रः =पुतः पुन्नामनरकात् त्रायते यः सः (पुत् अ=त्रै धा+ड) तनयः (प्रातिपदिकार्थे-१मा) वरम्=श्रेयान् (अव्य) बहुभ्यः मूर्खपुत्रेभ्यः इति शेषः तेन कार्य्यसिद्धिः स्यात्, मूर्खशतैः अपि=मूर्खाणां (६तत्) शतानि तैः बहुभिः मूर्खपुत्रैः अपि (कर्त्ता-३या) न च=न किञ्चित

कार्य्यं साध्यते, अत्र दृष्टान्त माह एकः चन्द्रः इति। एकः अन्यज्योतिषां साहाय्यनिरपेक्षः=(कर्त्ता-विण) चन्द्रः =निशाकरः (कर्त्ता-१मा) तमः=अन्धकारं (कर्म्म, तमस-अ-२या) हन्ति=विनाशयति (हन्-धा+लट्-प्रपु १व, क्रिया)- तारागणैः=ताराणां (६त्) गणाः तैः नक्षत्र-समूहैः (कर्त्ता-३या) तमः (कर्म्म १मा) न च=हन्यते इति शेषः, पण्डितेन सह पातालगमनं वरं नच मूर्खशतैः सह स्वर्गगमनं इति भावः। ८।

वाच्यान्तरं। मूर्खशतानि किञ्चित् न साधयन्ति, एकेन चन्द्रेण तमः हन्यते, तारागणाः न घ्नन्ति। ८।

बलकि एक गुणी पुत्र अच्छा है पर सैकड़ों मूरख नहीं, एक चन्द्रमा अन्धेरे को नाश करता है, पर अनेक तारे नहीं . ८।

(8). One learned son is to be preferred to a hundred illiterate ones; one single moon dispels the darkness of the night but numerous stars cannot.

लालयेदिति। अन्वयः। पञ्चवर्षाणि लालयेत्, दशवर्षाणि ताड़येत्, षोड़शे वर्षे प्राप्ते तु पुत्रं मित्रवत् आचरेत्। ९।

व्याख्या। पञ्च (विण, पञ्च अ-२या-३व) वर्षाणि=वत्सराणि व्याप्य (अत्यन्तसंयोगे-२या) लालयेत्=प्रतिपालयेत्—पुत्रं इति शेषः चुम्बनादिना अभीष्टप्रदानादिना तन्मतानुवर्त्तनेन च सन्तोषयेत् (लल-धा+णिच्+विधि-प्रपु-१व, क्रिया) दश (विण, दशन्-अ+२या-३व) वर्षाणि=वत्सराणि व्याप्य (अत्यन्तसंयोगे-२या) ताड़येत्=दण्डयेत पुत्रं ताड़नहेतौ सति इति शेषः (तड़-धा+णिच-विधि-१पु-१व, क्रिया) पञ्चवर्षादूर्द्ध्वं पञ्चदशवर्षवयः पर्य्यन्तं अपराधे कृते दण्डविधानेन शिक्षयेत् इत्यर्थः। षोड़शे=षड़धिका दश षोड़श (मध्यपदलोपि कर्म्मधा, षष उत्वन्दतदशधासूत्तरपदादेः ष्टुत्वञ्च वेति वाच्यं इति वार्त्तिकसूत्रेण षष

इत्वं द्स्य टुत्वं) षोड़शानां पूरणं षोड़शं (षोड़शन्-शब्द+डट) आङ्गन् वर्षे=वत्सरे (भावे ७मी) प्राप्ते=(प्र-आप-धा+क्त, ७मी-विण) पुत्रे षोड़शवर्षवयस्के सति इत्यर्थः, पुत्रं=तनयं (कर्म) मित्रवत्=दस्युं इव (तुल्यार्थे-वति, अव्य) आचरेत्=व्यवहरेत् नतु ताड़येत्, उपदेशादिना शिक्षयेत् इत्यर्थः (आ-चर धा+विधि-१पु-१व, क्रिया) । ९ ।

वाच्यान्तरं। लाल्यं त, ताड्येत, पुत्रः मित्रवत् आचर्य्येत । ९ ।

पांच वरस तक लालन करना, पन्दरह वरस तक ताड़न करना चाहिये ; और जब पुत्र सोलह वरस का हो जाय तो उसके साथ मित्र की तरह आचरण करना चाहिये । ९ ।

(9). A son is to be treated indulgently till the fifth year of his age, he is to be treated with strictness till he is fifteen, but on his attaining the sixteenth year he is to be treated a a friend.

लालने इति । अन्वयः। लालने बहवः दोषाः, ताड़ने बहवः गुणाः। तस्मात् पुत्रं च शिष्यं च ताड़येत न तु लालयेत् । १० ॥

व्याख्या। लालने=प्रतिपालने तन्मतानुसारेण इत्यर्थः (लालि-धा+ल्युट, अधि ७मी) बहवः=अनेके (बहु शब्द-१मा-३व, कर्त्ता-विण) दोषाः=औद्धत्यादयः (दूष धा+अल, कर्त्ता-१मा) जायन्ते इति शेषः, ताड़ने=अपराधानुरूपदण्डदाने (ताड़ि-धा+ल्युट, अधि ७मी) बहवः= अनेके (कर्त्ता-विण) गुणाः=विनयादयः गुणाः (कर्त्ता-१मा-३व) भवन्ति इति शेषः। तस्मात्=लालनस्य दोषजनकत्वात् ताड़नस्य गुण-जनकत्वाच्च (तद् शब्द+हेतौ-५मी) पुत्रं=पुतः पुन्नामनरकात् त्रायते यः सः (पुत् त्रै-धा+ड) तं तनयं (कर्म-२या) शिष्यम्=शिक्षितं शक्यो (शास्-धा+य) तं छात्रं (कर्म-२या) ताड़येत्=अपराधे सति दण्ड-

येत् (क्रिया) न तु (अव्य) लालयेत्=तन्मतानुवर्त्तनादिना प्रतिपालयेत् (क्रिया) । १० ।

वाच्यान्तरं । दोषैः जायन्ते, गुणैः भूयन्ते, पुत्रः च शिष्यः च ताड्येत, नतु लाल्येत । १० ।

लालन में बहुत दोष और ताड़न में बहुत गुण हैं। इस लिए पुत्र और शिष्यको ताड़न करना चाहिये लालन करना नहीं । १० ।

(10). Many are the evils of indulgence, and so the advantages of strict discipline; hence a son and a student are to be treated with strictness and not with indulgence.

एकेनापि इति । अन्वयः । एकेन सुपुत्रेण कुलं यथा (तथा) एकेन अपि पुष्पितेन सुगन्धिना सुवृक्षेण सर्व्वं तत् वनं वासितं स्यात् । ११ ।

व्याख्या । एकेन=सहायान्तरनिरपेक्षेण (कर्त्ता-विण) सुपुत्रेण=सु सुन्दरः पुत्रः (कर्म्मधा) तेन गुणवता पुत्रेण (उपमापक्षे कर्त्ता-३या) कुलं वंशः यथा=वंशः इव (उपमापक्षे कर्म्म-१मा, यथा=यद्-अ+था उपमावाचि अव्य) एकेन अपि—वृक्षान्तरसाहाय्यनिरपेक्षेण (कर्त्ता-विण) पुष्पितेन=पुष्पाणि सञ्जातानि अस्य (पुष्प-अ+इतच्) तेन सञ्जातकुसुमेन (कर्त्ता-विण) सुगन्धिना=सु शोभनः गन्धः यस्य (बहुव्री, गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्य इति समासान्तः इत्) तेन (कर्त्ता-विण) सुवृक्षेण=सुन्दरवृक्षेण (वासितं इत्यस्य कर्त्ता-३ता) सर्व्वं=समस्तं (१मा-विण) वनं=अरण्यं (वासितं इत्यस्य कर्म्म, स्यात् इत्यस्य कर्त्ता च) वासितं=सुरभीकृतं कुलपक्षे ख्यातिं प्रापितं (वस-धा+णिच्+कर्म्मणि-क्त) स्यात्=भवेत् (अस्-धा+विधि-१पु-१व, क्रिया) । किं बहुभिः कण्टकिवृक्षैः यैः एव काननं दुर्गमं भवति, एकः अपि सुवृक्षः वरं, यः-खलु विकसितैः सुगन्धिभिः पुष्पैः सर्व्वं काननं सुरभीकरोति, तथा [illegible]

असंख्यैः असत्पुत्रैः, यैः एव केवलं कुलं मलिनं क्रियते, वरं एकोऽपि सुपुत्रः यः खलु स्वकीयैः सद्गुणराशिभिः ख्यातिभिश्च कुलं उज्ज्वलं करोति इति सहजार्थः। अत्र श्लोके एकेन सुपुत्रेण कुलं इव एकेन सुवृक्षेण वासितं स्यात् इति वक्तव्ये एकेन सुपुत्रेण कुलमिव एकेन सुवृक्षेण वनं वासितं स्यात् इति कथनात् प्रसिद्धस्य उपमानस्य उपमेयत्वं कल्पयित्वा प्रतीपालङ्कारेण वैचित्रं प्रदर्शितं। अत्र सुवृक्षस्य सुपुत्रेण सह पुष्पगन्धादीनां यशोगुणादिभिः सह उपमेयोपमेयभावः, सुवासनं साधर्म्यं। ११।

पाठान्तरं। सुपुत्रेण यथा सर्व्वं वनेन वासितेन भूयते। ११।

एक अच्छे पेड़के फुलने से उस की वास से सारा वन सुगन्ध होता है जैसे कि अच्छे पुत्र से कुल। ११।

(11). The whole of a wood is rendered pleasant by a single tree bearing sweet-scented flowers just as a family is glorified by a single worthy son.

एकेन इति। अन्वयः। कुपुत्रेण कुलं यथा एकेन कुवृक्षेण कोटरस्थेन वह्निना सर्व्वं तत् वनं दह्यते। १२।

व्याख्या। तद्विपरीतमाह। कुपुत्रेण=कुत्सितः पुत्रः (कर्मधा-) तेन मूर्खपुत्रेण (उपमा-कर्त्ता-३या) कुलं यथा=वंश इव (उपमा-कर्म्म) निजदोषैः इति शेषः एकेन (कर्त्ता-विण) कुवृक्षेण=कुत्सितः वृक्षः (कर्म्मधा) तेन कण्टकवृक्षेण (कर्त्ता-३या) कोटरस्थेन=कोटरे तिष्ठति यः सः (कोटर-स्था-धा+ड) तेन अन्तरस्थितेन (करण-विण) वह्निना=अग्निना (करण) सर्व्वं=समस्तं (कर्म्म-विण) तत्=कुवृक्षाधिष्ठितं (सर्व्व-कर्म्म-विण) वनं=अरण्यं (कर्म्म-१मा) दह्यते=प्रज्वाल्यते (दह-धा+कर्म्मणि-लट, क्रिया)। यथा सुपुत्रेण कुलं वर्द्धते तथा कुपुत्रेण कुलं भस्मीभूतं भवति इति भावः अत्रापि पूर्व्ववत् वैचित्र्यं।

अत्र वृक्षस्य कुपुत्रेण सह वासस्य दोषेण सह उपमानोपमेयभावः दहनं च साधर्म्यं । १२ ।

वाच्यान्तरं । कुपुत्रः कुलं यथा कुवृक्षः वनं दहति । १२ ।

ऐसे एक पेड़ से जिस के कोटर मे आग है वह सारा वन जल जाता है जैसे कि कुपुत्र से कुल १२ ।

(12). The whole of a wood is consumed by fire from the hollow of a single pernicious tree just as a family is ruined by a vicious son.

दूरतः इति । अन्वयः । मूर्खः लम्बशाटपटावृतः (सन्) दूरतः शोभते, मूर्खः यावत् किञ्चित् न भाषते तावत् शोभते । १३ ।

व्याख्या । मूर्खः—मूढ़ः अज्ञः (कर्त्ता-१मा) लम्बशाटपटावृतः—शाटः परिधेयं अर्धवस्त्रं पटः शोभनं प्रावरणं (द्वन्द्व) लम्बौ दीर्घौ शाटपटौ (कर्म्मधा) ताभ्यां आवृतः (आ-वृ-धा=क्त) सुपरिच्छदभूषितः सन् (कर्त्ता-विश) दूरतः=दूरात् (५मी)+तस्, अपा) शोभते=राजते (शुभ-धा+लट, क्रिया), यावत=यत्कालपर्य्यन्तं (अव्य) मूर्खः (कर्त्ता) किञ्चित्=किमपि वाक्यं (किम(अ+रया+चित, कर्म्म, अव्य) न भाषते=कथयति (भाष धा+लट, क्रिया) तावत=तत्कालपर्य्यन्तं (अव्य) शोभते—राजते (क्रिया) तस्य परिच्छदं दृष्ट्वा सर्व्वे मूर्खं प्रशंसन्ति समीपवर्त्तिनि सति सम्भाषणमात्रेण तं मूर्खं विदित्वा अवजानन्ति इति भावः । १३ ।

वाच्यान्तरं । शुभ्यते मूर्खेण, यावत् किञ्चित् न भाष्यते । १३ ।

मूर्ख लम्बी धोती और चादर ओढ़े हुए दूर से अच्छा दीखता है, उसी वक्त तक मूर्ख की शोभा होती है, जब तक कुछ नहीं बोलता । १३ ।

(13). It is distance that lends enchantment to illiterate man having flowing and gorgeous dress on. An illiterate man appears to advantage as long as he does not speak anything.

उत्सवे इति । अन्वयः । यः (जनः) उत्सवे, व्यसने, दुर्भिक्षे, राष्ट्रविप्लवे च एव, राजद्वारे, श्मशाने च तिष्ठति, सः बान्धवः । १४ ।

व्याख्या । यः=जनः (यद्-श+१मा, सर्व्व-कर्त्ता) उत्सवे (उत-सू-अधि-अल) पुत्रादीनां विवाहादौ (अधि-७मी) व्यसने=(वि-अस-धा+ल्युट) विपद्काले (अधि-७मी) दुर्भिक्षे=भिक्षायाः अभावः (अव्ययी) तस्मिन् अन्नादिकष्टे (अधि-७मी, तृतीयासमर्थीर्वहुलं इति वहुलग्रहणात् न अन् भावः) राष्ट्रविप्लवे=राष्ट्रं राज्यं तस्य (६तत्) विप्लवः विपर्य्ययः (वि-प्लु-धा+अल) तस्मिन् अन्यभूपतिना कृतावरोधे सति इत्यर्थः (अधि-७मी) च एव (अव्य) राजद्वारे=राज्ञः (६तत्) द्वारं तस्मिन् धर्म्माधिकरणादौ (अधि-७मी) श्मशाने च=श्मानः शवाः शेरते अत्र (श्मन् श शी-धा+आनच्) पितृकानने मृतदाहादिसमये इत्यर्थः (अधि-७मी) तिष्ठति=वर्त्तते सहायीभवतीत्यर्थः (स्था धा+लट, क्रिया) सः=उत्सवादौ सहायः (तद -श+१मा, सर्व्व-१मा विश) बान्धवः=बध्नाति प्रणयेन यः सः बन्धुः (बन्ध-धा+उ) बन्धुः एव बान्धवः (बन्धु-श+स्वार्थे-अण) मित्रं (प्रातिपदिकार्थे-१मा) । यः पार्श्वासनः चाटुकारः सः बन्धुः न, यः तु सुखे सुखी दुःखे दुःखी च भवति स एव यथार्थः बन्धुः इति भावः । १४ ॥

पाठान्तरं । येन स्थीयते । १४ ।

उत्सव, व्यसन, दुर्भिक्ष और राजाओं की लड़ाइमें और राजद्वार औ श्मशान में जो रहता है (सहायता करता है) वही बान्धव है । १४ ।

(14). He who stands by another at a time of festivity, disaster, famine, revolution, litigation (in a Court of Justice) or cremation (in a burning place) with the object of lending assistance is a friend.

परोक्षे इति । अन्वयः । परोक्षे कार्य्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनं तादृशं मित्रं पयोमुखं विषकुम्भं (इव) वर्जयेत् । १५ ।

व्याख्या । परोक्षे = अक्ष्णोः परं (अव्ययी, निपातनात् उकारादेशः, बहुलग्रहणात् अम् भावः न) असमक्षे (अधि ७मी) कार्य्यहन्तारं = हन्ति यः सः हन्ता (हन् धा+तृच) कार्य्यस्य (६तत्, कृ-धा + ण्यत्) हन्ता तं अनिष्टकारिणं (कर्म-विण प्रत्यक्षे — अक्ष्णोः समक्षं (अव्ययी, बहुलग्रहणात् न अम् भावः) तस्मिन् (अधि) प्रियवादिनं=प्रियं वदति यः सः (प्रिय-वद-धा+णिन्) तं हितैषितां प्रकटयन्तं (वादिन्-श+२या, कर्म-विण) तादृशं=सः इव दृश्यते असौ (तद्दृश्-धा+टक्) तं अन्तःक्रूरं बाह्ये सरलं इत्यर्थः (कर्म-विण) मित्रं=बन्धुं (कर्म-२या, नित्यनपुंसकः) पयोमुखं=पयः दुग्धं मुखे यस्य (बहुव्री) तं (उपमा-कर्म-विण) विषकुम्भं=विषस्य कुम्भः तं इव उपमा-कर्म, अत्र उपमा-वाचकं इव इति पदं अध्याहार्य्यं) वर्ज्जयेत्=परित्यजेत् (वर्ज्ज-धा+विधि, क्रिया) अभिप्रायं अपरिज्ञाय न कस्मिन्नपि विश्वसितव्यं इति भावः । अत्र कुम्भस्य मित्रेण सह उपमोपमेयभावः, आपातमधुरत्वं अनिष्टकारित्वं च साधर्म्यं । १५ ।

वाच्यान्तरं । पयोमुखः विषकुम्भः इव वर्ज्ज्यते । १५ ।

परोक्ष में काम बिगाड़ता है, और प्रत्यक्ष में मिठी बात बोलता है, ऐसे मित्र को, जिस के मुंह में दूध है और जो विष से भरा हुआ है, ऐसे कलस की तरह वर्ज्जन करना चाहिये । १५ ॥

(15). The so-called friend that acts against the interest of a man in his absence but uses sweet language to him in his presence is to be discarded like a vessel having poison inside and milk near its mouth.

न विश्वसेत् इति। अन्वयः। अविश्वस्तं (जनं) न विश्वसेत्, मित्रं च अपि न विश्वसेत्, मित्रं कदाचित् कुपितं (सत्) सर्व्वदोषं प्रकाशयेत्। १६।

व्याख्या। अविश्वस्तं=न विश्वस्तं (वि-श्वस-धा+क्त) यस्मिन् कोऽपि न विश्वसिति तं जनं (कर्म्म-२या) न विश्वसेत्=न प्रतीयात् (वि-श्वस-धा+विधि, क्रिया, श्वसधातुः अदादिगणीयत्वात् शपः (अकारस्य) लोपे सति, विश्वस्यात् इति भवितुमर्हति, गणकार्य्यस्य शपः (अकारस्य) लोपस्य अनित्यत्वात् न लोपः), मित्रं=बन्धुं (कर्म्म-२या) च अपि=अन्यंपरं का कथा (अव्य) न विश्वसेत् (क्रिया)।—मित्रं=(कर्त्ता-१मा) कदाचित्=कस्मिन् अपि समये (किम्-श+दा+चित्, अधि-अव्य) कुपितं=क्रुद्धं सत् (कुप धा+क्त, कर्त्ता-विण) सर्व्वदोषं=सर्व्वश्चासौ-दोषश्चेति (कर्म्म-धा, दूष-धा+अल) तं विश्वासपूर्व्वककथितदोषं (कर्म्म) प्रकाशयेत्=सर्व्वेषां समक्षं कथयेत् (प्र-काश-धा+णिच-विधि, क्रिया)। १६।

वाच्यान्तरं। अविश्वस्तः न विश्वस्येत, मित्रं च अपि न विश्वस्येत, मित्रेण सर्व्वदोषः प्रकाश्येत। १६।

अविश्वासी को विश्वास नहीं करना चाहिये, मित्र को भी विश्वास नहीं करना चाहिये। कदाचित् मित्र कुपित हो तो सब दोष प्रकाश कर दे सक्ता है। १६।

(16). Place no reliance on a treacherous man even a friend, if the friend be ever offended he may betray all your secret.

जानीयात् इति। अन्वयः। प्रेषणे भृत्यान्, व्यसनागमे बान्धवान्, आपदि काले च मित्रं, विभवक्षये च भार्य्यां जानीयात्। १७।

व्याख्या। प्रेषणे=कार्य्येषु नियोगे (प्र-इष धा+ल्युट, अधि)

भृत्यान्=भ्रियन्ते ये ते (भृ-धा+क्यप्) तान् सेवकान् (कर्म्म २या) जानीयात्=विद्यात् (ज्ञा-धा+विधि, क्रिया) यः नियुक्तमात्रः कार्य्यं सम्पादयति स एव यथार्थभृत्यः इति भावः । व्यसनागमे=व्यसनस्य (६तत्) आगमः (आ-गम-धा+अल) तस्मिन् अशुभसम्पातकाले (अधि) बान्धवान्=बध्नन्ति स्नेहेन ये ते बन्धवः (बन्ध-धा+उ) बन्धवः एव बान्धवाः अथवा बन्धोः इमे बान्धवाः (बन्धु-अ+ष्ण) पितृभ्रात्रादयः आत्मीयाः तान् (कर्म्म) जानीयात् (क्रिया), आपदि काले=विपद्समये (अधि) मित्रं=मेद्यति स्निह्यति (मिद-धा+त्र) तत् सखायं (कर्म्म) जानीयात् (क्रिया) यः व्यसनसमये विपदि च सहायः भवति स एव यथार्थबान्धवः मित्रं च, (अशुभसम्पातः व्यसनं, सः अशुभसम्पातः दुरुच्छेदश्चेत् आपत् इत्यनयोः भेदः, स्वभावेन स्नेहयुक्ताः पितृमात्रादयः बान्धवाः, उपकारादिना स्नेहयुक्तं मित्रं इत्यनयोश्च भेदः) विभवक्षये=विभवस्य (६तत्) क्षयः (क्षि-धा+अल) तस्मिन् धननाशे सति (अधि) भार्य्यां=भ्रियते असौ (भृ-धा+ण्यत्) भार्य्या स्त्री तां (कर्म्म) जानीयात् (क्रिया) धनहीने सति या स्वामिनं अनुसरति सा एव यथार्थभार्य्या इति भावः । १७ ॥

वाच्यान्तरं । भृत्याः, बान्धवाः, मित्रं, भार्य्या च ज्ञायेरन् । १७ ॥

नौकर को काम में भेज के, बान्धवों को व्यसन में, मित्र को आपद आपड़ने पर, और भार्य्या को धन नाश होने पर जानना चाहिये । १७ ॥

(17). Servants are to be tested by their conduct while on duty; relatives by their conduct in times of emergency; friends by their conduct in times of danger; and wife by her conduct in times of indigence.

उपकारेति । अन्वयः । पादलग्नं कण्टकं करस्थेन कण्टकेन इव उपकारण्टवैतेन शत्रुणा शत्रुं उद्धरेत् । १८ ॥

व्याख्या। पादलग्नं=पादे (७तत्) लग्नं (लग-धा+क्त) चरणे विद्धं (उपमा-कर्म्म-विण) कण्टकं (कर्म्म) करस्थेन=करे तिष्ठति यत् तत् (कर-स्था-धा+ड) हस्तगृहीतेन (उपमा-करण-विण) कण्टकेन इव (उपमा-करण) उपकारगृहीतेन=उपकारेण (उप-कृ-धा-घञ, ३तत्) गृहीतः वशीभूतः (ग्रह-धा+क्त) तेन (करण विण) शत्रुणा=रिपुणा (करण) शत्रुं=रिपुं (कर्म्म) उद्धरेत्=उन्मूलयेत् (उत्-हृ-धा+विधि, क्रिया)। एकं शत्रुं उपकारादिना वशीकृत्य तत्साहाय्येन अपरशत्रुविनाशः कर्त्तव्यः इति भावः। १८॥

वाच्यान्तरं। शत्रुः उद्धर्त्तव्यः। १८॥

ऐसे शत्रु से शत्रु को निकालना चाहिए जो उपकार से वश में आया है, जैसे कि हाथ में लिए हुए कांटे से पांव के कांटे को निकालते है। १८॥

(18). One should overcome his enemy with the assistance of another won over by good offices: just as a thorn stuck into his foot is extricated with the assistance of another thorn.

दुर्ज्जनः इति। अन्वयः। दुर्ज्जनः प्रियवादी च एतत् विश्वासकारणं न, (तस्य) जिह्वाग्रे मधु तिष्ठति, हृदये तु हलाहलं तिष्ठति। १९॥

व्याख्या। दुर्ज्जनः=दुः दुष्टः जनः (कर्म्म-धा) खलः (प्रातिपदिकार्थे-१मा) प्रियवादी=प्रियं हितवचनं वदति यः सः (वद-धा+णिन् वादिन्-श+१मा-विण) एतत्=प्रियकथनं (प्रातिपदिकार्थे-१मा) विश्वासकारणं=विश्वासस्य (६तत्) कारणं प्रत्ययहेतुः (१मा विण) न (अव्य) प्रियं वदति इति हेतोः दुर्ज्जनं न विश्वसेत्, (तस्य दुर्ज्जनस्य) जिह्वाग्रे=जिह्वायाः अग्रं (६तत्) तस्मिन् मुखे (अधि) मधु=क्षौद्रं तदिव मधुरप्रियवचनं इति यावत् (कर्त्ता-१मा) तिष्ठति=वर्त्तते (स्था-

धा+लट, क्रिया)। हृदये=मनसि (अधि) हलाहलं=विषं हला-हलमिव इ ष: इति यावत् (चि ड्गस्तु गरलं विषं, पुंसि क्लीवे च काकोल: कालकूटो हलाहल: इत्यमर:, कर्त्ता विष) तिष्ठति (क्रिया) दुर्जनस्य हृदये विषमिव द्वेष: तिष्ठति तस्मात् तस्य प्रियवचनं न विश्वासप्रयोजकं इति भाव:। दुर्ज्जनो हि मधुरवचनेन संतोष्य पश्चात् कार्य्यं नाशयति इत्यर्थ:। १८ ॥

वाच्यान्तरं, मधुना स्थीयते, हृदये हलाहलेन। १८।

दुर्जन मिठी बातें कहता है यह उसे विश्वास करने का कारण नहीं है। क्यों कि, उसके जिह्वा के सामने मधु और हृदय में विष रहता है। १८।

(19). A villain though using sweet language is never to be relied upon ; there is honey in his tongue but strong poison within his heart.

दुर्जन: इति । अन्वय:। दुर्ज्जन: परिहर्त्तव्य:, स: विद्यया अलङ्कृत: अपि (परिहर्त्तव्य:), सर्प: मणिना भूषित: असौ किं भय-ङ्कर: न । २० ।

व्याख्या। दुर्ज्जन:=दुष्ट: जन: (कर्म्म-धा) स्वभावकुटिल: खल: (कर्म्म-१मा) परिहर्त्तव्य:=त्यक्तव्य: (परि हृ-धा+कर्म्मणि-तव्य, क्रिया) स:=दुर्ज्जन: (कर्म्म-१मा) विद्यया=विद्यते ज्ञायते अनया सा (विद-धा+क्यप, स्त्रियां आप) तया शास्त्राध्ययनजनितेन ज्ञानेन (अल-ङ्कृत: इत्यस्य कर्त्ता-३या) अलङ्कृत:=(अलम् कृ-धा+कर्म्मणि क्त), शोभित: (कर्म्म-विण) अपि (अव्य, निर्गु णस्य खलस्य का कथा इति अपेरर्थ:) परिहर्त्तव्य:=त्यक्तव्य: (क्रिया)। अत्र दृष्टान्तमाह, सर्प:= सर्पति गच्छति उरसा (सृप-धा+कर्त्तरि-अच्) उरग: (कर्म्म-१मा) मणिना=रत्नेन (कर्त्ता-३या) भूषित:=अलङ्कृत: शोभित: इत्यर्थ: (भूष-

धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया)। असौ=मणिभूषितः सर्पः (अदस्-श+१मा, कर्त्ता) किं (प्रश्ने अव्य) न (निषेधे अव्य) भयङ्करः=भयं करोति यः सः (भय-कृ-धा+खच्) भयावहः (कर्त्ता-विण) भवतीति शेषः, अपितु भयङ्करः एव, गुणवान् अगुणवान् वा दुर्ज्जनः न विश्वसितव्यः इति भावः। २०।

वाच्यान्तरं। दुर्ज्जनं परिहरेत् विद्यया अलङ्कृतं अपि तं। २०।

दुर्ज्जन जो विद्वान् भी हो तो उसे वर्जन करना चाहिये, क्यों कि मणि से भूषित सर्प क्या भयानक नहीं होता। २०।

(20). A wicked man is to be avoided although he may have learning to recommend himself; a serpent is crowned with gem, but is he not fearful for all that?

सर्पः इति। अन्वयः। सर्पः क्रूरः, खलः क्रूरः, खलः सर्पात् क्रूरतरः, सर्पः मन्त्रौषधिवशः, खलः केन निवार्य्यते ॥ २१।

व्याख्या। सर्पः=सर्पति उरसा गच्छति यः सः (सृप-धा+कर्त्तरि-अच्) भुजङ्गमः (प्रातिपदिकार्थे-१मा) क्रूरः=क्रन्तति यः सः (क्रन्-धा+रक्) नृशंसः कुटिलहृदयः इत्यर्थः (१मा विण), खलः=दुर्ज्जनः (प्रातिपदिकार्थे-१मा) क्रूरः (१मा-विण), खलः (कर्त्ता) सर्पात् (पञ्चमी विभक्तिः इति ५मी) क्रूरतरः=अयं अनयोः अतिशयेन क्रूरः (क्रूर श+तरप्) अधिकतरकुटिलहृदयः (कर्त्ता-विण) भवति इति शेषः। सर्पः=(प्रातिपदिकार्थे १मा) मन्त्रौषधिवशः=मन्त्रः च औषधिः च (द्वन्द्व) ताभ्यां (३तत्) वशः (१मा-विण) आहितुण्डिकः मन्त्रौषधिभ्यां वशीकृत्य सर्पेण क्रीड़ति इति प्रसिद्धम्। खलः (कर्म्म १मा) केन=उपायेन (करण-३या) निवार्य्यते=प्रतिषिध्यते लोकैः इति शेषः न केनापि उपायेन इत्यर्थः। (नि-वृ धा+णिच्+कर्म्मणि लट् क्रिया)। सर्पेऽपि कथञ्चित् विश्वासः सम्भवति ननु दुर्ज्जने इति भावः। २१।

वाच्यान्तरं। खलं निवारयन्ति। २१।

सर्प क्रूर होता है, और खल क्रूर होता है, सर्प से भी खल क्रूर है, सर्प को मन्त्र और औषधि से वश कर सके है, पर खल किस उपाय से वश किया जा सक्ता है ? २१।

(21). A serpent and a wicked man are both mischievous, but a wicked man is more mischievous than the other, a serpent can be subduded by means of drugs and charms but a wicked man cannot be subdued by any means.

हस्तीति। अन्वयः। हस्तसहस्रेण हस्ती (परिहर्त्तव्यः) शतहस्तेन वाजिनः (परिहर्त्तव्याः), दशहस्तेन शृङ्गिणः (परिहर्त्तव्याः) स्थानत्यागेन दुर्ज्जनः (परिहर्त्तव्यः)। २२।

व्याख्या। हस्तसहस्रेण=हस्तानां (६तत्) सहस्रं तेन हस्तसहस्र-दूरेण इत्यर्थः। (दूरान्तिकार्थेभ्यः इति ३या) हस्ती=हस्तः करः शुण्डः इत्यर्थः विद्यते अस्य (हस्त-अ+णिन् हस्तः करे करिकरे सप्रकोष्ठकरेऽपि च इति मेदिनी) सः गजः (कर्म्म-१मा) परिहर्त्तव्यः लोकैः इति शेषः। शत-हस्तेन=शतं हस्तः (कर्म्म-धा) तेन शतहस्तदूरेण (३या) वाजिनः= घोटकाः (कर्म्म-१मा, घोटके वीतितुरग तुरङ्गाश्व तुरङ्गमाः वाजिवाहार्व-गन्धर्व्वहयसैन्धव सप्तयः इत्यमरः) परिहर्त्तव्याः इति शेषः। दशहस्तेन= दश हस्तः (कर्म्म-धा) तेन दशहस्तदूरेण (३या) शृङ्गिणः=शृङ्ग विद्यते येषां (शृङ्ग-अ+णिन्) गोमहिषादयः (कर्म्म-१मा) परिहर्त्तव्याः इति शेषः। यत्र हस्ती, घोटकः गोमहिषादयः वर्त्तन्ते, तस्मात् यथा-क्रमं सहस्रशतदशहस्तपरिमितं स्थानं परिहृत्य व्रजेत् इति भावः। दुर्ज्जनः =खलः (कर्म्म-१मा) स्थानत्यागेन=स्थानस्य (६तत्) त्यागः (त्यज धा +घञ) तेन (३या) परिहर्त्तव्यः (क्रिया) यत्र दुर्ज्जनः तिष्ठति तत्स्थान-परित्यागेन दुर्ज्जनसंसर्गं परिहरेत् इति भावः। २२।

वाच्यान्तरं। हस्तिनं वाजिनः, शृङ्गिणः दुर्जनं परिहरेत्। २२।

हाथी से हजार हाथ और घोड़े से सौ हाथ सींग वाले चौपायों से दश हाथ दूर रह के और दुर्जन से उस जगह को छोड़ के चलना चाहिये। २२।

(22). You must keep at a distance of a thousand cubits from an elephant; a hundred cubits from horses; ten cubits from animal with horns but you must at once keep clear of wicked men.

आपदर्थं इति। अन्वयः। आपदर्थं धनं रक्षेत्, धनैः अपि दारान् रक्षेत, दारैः अपि धनैः अपि आत्मानं सततं रक्षेत्। २३।

व्याख्या। आपदर्थं=आपत्=विपद्=तस्मै आपदुद्धरणाय इत्यर्थः (अर्थेन नित्यसमासः) धनं=अर्थं (कर्म्म-२या) रक्षेत्=गोपायेत् (रक्ष-धा+विधि, क्रिया) विपद्काले परित्राणाय धनसंग्रहं कुर्य्यात् इति भावः। धनैः अपि=संगृहीतैः अर्थैः अपि (करण-३या) दारान् स्त्रियं (कर्म्म नित्यवहुवचनान्तः पुंलिङ्गश्च) रक्षेत्=गोपायेत (क्रिया) स्वभार्य्यार्थं धनव्ययमपि कुर्य्यात् इति भावः। दारैः अपि=भार्य्यया अपि (करण) धनैः अपि=अर्थव्ययेन अपि (करण-३या) आत्मानं (कर्म्म) सततं=नित्यमेव (अत्यन्तसंयोगे-२या) रक्षेत्=गोपायेत् (क्रिया) आत्मानं सर्व्वतोभावेन गोपायेत् इति भावः आत्मरक्षार्थं स्त्रियं अपि परित्यजेत् इति तु श्लोकस्य अभिप्रायः। २३॥

वाच्यान्तरं। धनं रक्ष्येत, दाराः रक्ष्येरन्, आत्मा रक्ष्येत। २३॥

आपद के लिए धन को, और धन से स्त्रियों की रक्षा करनी चाहिये। और अपने आप को स्त्री और धन से सदा रक्षा करनी चाहिये। २३॥

(23). You should save your wealth as a provision against difficulty; you should save your wife with your

wealth ; But you shuld always preserve yourself by means of your wealth and wife too.

परदारानिति। परदारान्, परद्रव्यं, परस्य परीवादं च, गुरोः स्थाने परीहासं चापल्यं च विवर्जयेत्। २४॥

व्याख्या। परदारान्=परस्य (६तत्) दाराः तान् परिग्रह्य (कर्म) विवर्जयेत्=परित्यजेत् (वि-वर्जि-धा+विधि, क्रिया) परनारीं न स्पृशेत् नापि कलुषितेन मनसा पश्येत् इति भावः। परद्रव्यं=परस्य (६तत्) द्रव्यं (कर्म) विवर्जयेत् (क्रिया) परद्रव्यं न स्वीकुर्यात्-इति भावः, परस्य=अन्यस्य=(परिवादं इत्यस्य कर्मणि ६ष्ठी) परिवादं=निन्दां (कर्म, परि वद-धा+घञ्, उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलं वा दीर्घः इति परिवादः इत्यपि साधुः) विवर्जयेत (क्रिया) कस्यचित् न निन्देत् इति भावः, गुरोः पूज्यस्य पित्रादेः इत्यर्थः (सम्ब-६ष्ठी) स्थाने=समीपे (अधि-७मी) परीहासं=उपहासं कौतुकमिति यावत्, (कर्म, परि-हस-धा+घञ्, पूर्ववत् दीर्घः, परिहासः इत्यपि साधुः) चापल्यं=चपलः अस्थिरः तस्य कर्म (चपल-श+ष्यञ्) चाञ्चल्यं (कर्म) च (समुच्चये अव्य) विवर्जयेत्=परित्यजेत् (क्रिया) गुरुं न उपहसेत् नापि चाञ्चल्यं प्रदर्शयेत् इत्यर्थः। २३॥

वाच्यान्तरं। परदाराः विवर्ज्येरन्, परीवादः परीहासः चापल्यं विवर्ज्येत। २४॥

परस्त्री, परद्रव्य, दूसरा की निन्दा, गुरुजन के सामने उपहास और चपलता को वर्जन करना चाहिये। २४॥

(24). Another's wife, another's property, scandal against others, joking in presence of respectable person and fickleness are to be avoided.

त्यजेदिति। अन्वयः। कुलस्य अर्थे एकं त्यजेत्, ग्रामस्य अर्थे कुलं त्यजेत्, जनपदस्य अर्थे ग्रामं त्यजेत्, आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत्। २५॥

व्याख्या। कुलस्य=वंशस्य (सम्ब-६ष्ठी) अर्थे=प्रयोजनविषये वंशस्य उपकाराय इत्यर्थः (अधि-७मी, अर्थेन सह नित्यसमासः विशेष्यलिङ्गता च इति यत् नित्यसमासविधानं, तत् अर्थशब्दस्य विशेषणपरत्वे, नतु विशेष्यपरत्वे इति न समासः) एकं=जनं कुलाङ्गारपुत्रं कुलाटां कन्यां वा (कर्म्म) त्यजेत्=परिहरेत् गृहात् निष्क्रामयेत् इत्यर्थः (त्यज-धा+विधि, क्रिया) ग्रामस्य=बहुजनपूर्णस्य स्थानस्य (सम्ब) अर्थे=प्रयोजन-विषये ग्रामवासिनां उपकाराय इत्यर्थः (अधि) कुलं (कर्म्म) त्यजेत् (क्रिया), जनपदस्य=जनानां (६तत्) पदं स्थानं देशः तस्य (सम्ब) अर्थे=प्रयोजने देशस्य उपकाराय इत्यर्थः (अधि) ग्रामं (कर्म्म) त्यजेत् (क्रिया), आत्मार्थे=आत्मनः (६तत्) अर्थे आत्मोपकाराय (अधि) पृथिवीं क्षितिं तस्याः अधिकारः राजत्वं इति लक्ष्यार्थः (कर्म्म) त्यजेत् (क्रिया), आत्मा सर्व्वश्रेष्ठः तस्य रक्षा सर्व्वतः कर्त्तव्या इति भावः। २५॥

पाठान्तरं। त्यज्येत एकः, त्यज्येत कुलं, त्यज्येत ग्रामः, त्यज्येत पृथिवी। २५॥

कुल के लिए एक को, ग्राम के लिए कुल को, जनपद के लिए ग्राम को, और अपने लिए पृथिवी को त्याग करना चाहिये। २५॥

(25). You should give up one person for the sake of your family ; you should give up your family for the sake of your village ; you should sacrifice your village to the interest of the city ; But you should give up the whole world for your own interests.

चलतीति। अन्वयः। बुद्धिमान् एकेन पादेन चलति, एकेन (पादेन) तिष्ठति, परं स्थानं असमीक्ष्य पूर्व्वं आयतनं न त्यजेत्। २६॥

व्याख्या। बुद्धिमान्=बुद्धिः विद्यते अस्य (बुद्धि-अ+मतुप्) पण्डितः

(कर्त्ता) एकेन (करण-विण) पादेन=चरणेन (करण) चलति= गच्छति (चल-धा+लट्, क्रिया), एकेन=द्वितीयेन पादेन (करण) तिष्ठति=वर्त्तते (स्था-धा+लट, क्रिया), बुधः काष्ठकादिचलनभायात् उभाभ्यां पद्भ्यां एकदैव न चलति इत्यर्थः। बुद्धिमान् (कर्त्ता) परं अन्यत् (कर्म्म-विण) स्थानं=भाविपदक्षेपस्थानं इत्यर्थः (कर्म्म) असमीक्ष्य=न दृष्ट्वा (न सम् ईक्ष-धा+ल्यप्, अव्य) पूर्व्वं=प्रथमं (कर्म्म विण) आयतनं=स्थानं (कर्म्म) न त्यजेत् (क्रिया) बुधाः अविमृश्य किञ्चित न कुर्व्वन्ति इति भावः। २६॥

वाच्यान्तरं। बुद्धिमता चल्यते, स्थीयते, त्यज्येत। २६॥

बुद्धिमान् एक पांव से चलते हैं और एक पांव से खड़े रहते हैं, दूसरी जगह वे ठेराये पहिली जगह छोड़नी नहीं चाहिये। २६॥

(26). A prudent man advances with one leg and stands on another ; (*so*) you should not leave your former position without carefully nexamining the next.

लुब्धमिति। अन्वयः। अर्थेन लुब्धं, अञ्जलिकर्म्मणा क्रुद्धं छन्दानुवृत्तेन मूर्खं, याथात्थ्येन पण्डितं गृह्णीयात्। २७॥

व्याख्या। अर्थेन=धनदानेन (करण) लुब्धं=अर्थलोलुपं जनं (लुभ-धा+क्त, कर्म्म) गृह्णीयात्=आददीत वशीकुर्य्यात् इत्यर्थः (ग्रह-धा+विधि, क्रिया) अञ्जलिकर्म्मणा=अञ्जलिः (६तत्) कर्म्म तेन अञ्जलिरचनव्यापारेण विनयेन इति यावत् (करण) क्रुद्धं=कोपनस्वभावं (क्रुध-धा+क्त, कर्म्म) गृह्णीयात् (क्रिया) छन्दानुवृत्तेन=छन्दस्य अभिप्रायस्य (६तत्) अनुवृत्तं (अनु वृत-धा+क्त) अनुसरणं तेन प्रीतिकरकर्म्मसम्पादनेन इत्यर्थः (करण, विधुरं तु प्रविश्लेषेऽभिप्रायच्छन्द आशयः इत्यमरः) मूर्खं=मूढं—निर्ब्बोधं (कर्म्म) गृह्णीयात (क्रिया, यथातथ्येन—यथातथा सत्यं तस्य भावः (यथातथा-य+ष्यण) तेन सत्यव्यवहारेण (करण) पण्डितं

विद्वांसं (कर्म्म) गृह्णीयात्, लुब्धस्य धनदानेन, क्रुद्धस्य विनयेन, मूर्खस्य तन्मतानुसरणेन, पण्डितस्य सत्येन सन्तोषः भवेत् इति भावः । २७ ॥

पाठान्तरं । लुब्धः, क्रुद्धः, मूर्खः, पण्डितः गृह्णीत । २७ ॥

लोभी को धन से, और क्रुद्ध को हाथ जोड़ के, मूर्ख को उस के अभिप्राय के अनुसार चलने से और पण्डित को याथार्थ्य से वश में लाना चाहिये । २७ ॥

(27). An avaricious man is to be appeased by money, an angry man by the closing of palms by way of supplication, a fool by humouring and a prudent man by statement of the real truth.

अर्थनाशं इति । अन्वयः । मतिमान् (जनः) अर्थनाशं मनस्तापं गृहे दुश्चरितानि च वञ्चनं च अपमानञ्च न प्रकाशयेत् । २८ ॥

व्याख्या । मतिमान्=मतिः बुद्धिः (मन्-धा+क्ति) विद्यते अस्य (मतुप्) सुबोधः (कर्त्ता) अर्थनाशं (नश-धा+घञ) धनक्षयं=(कर्म्म) न प्रकाशयेत्=सर्व्वेषां सन्निधौ न वदेत् (प्र-काशि-धा+विधि. क्रिया) मनस्तापं=मनसः तापं (तप-धा+घञ, कर्म्म) न प्रकाशयेत् (क्रिया) एतद्द्वय-प्रकाशेन शत्रवः निन्दन्ति हृष्यन्ति च । गृहे (अधि) दुश्चरितानि= दुष्कर्म्माणि (दुर-चर-धा+भावे क्त) निजपरिवारदोषान् (कर्म्म) न प्रकाशयेत् (क्रिया) तेनायशो भवेत् । वञ्चनं=अन्यैः स्वस्य प्रतारणं (वञ्चि-धा+लुट, कर्म्म) न प्रकाशयेत्, तेन निर्ब्बोधापवादः स्यात्, अपमानं= अन्यैः मानहानिं (कर्म्म) न प्रकाशयेत्, तेन लोकैः अवज्ञायते । २८ ॥

पाठान्तरं । अर्थनाशः मनस्तापः दुश्चरितानि वञ्चनं अपमानं मतिमता न प्रकाश्येत । २८ ॥

धन का नाश, मनस्ताप, घर में जो कुछ दुश्चरित्र हो, प्रतारणा, और अपमान किसी बुद्धिमान् को प्रकाश करना नहीं चाहिये । २८ ॥

(28). Loss of money, depression of mind, corruptions in the family, the fact of being a dupe, the fact of being insulted, all these a sensible man should never disclose.

धनेति । अन्वयः । धनधान्यप्रयोगेषु तथा विद्यागमेषु च, आहारे व्यवहारे च सदा त्यक्तलज्जः भवेत् । २९ ॥

व्याख्या । धनधान्यप्रयोगेषु=धनानि च धान्यानि च (द्वन्द्व) तेषां (इतत्) प्रयोगाः विनियोगाः (प्र-युज-घा+घञ) तेषु ऋणदानग्रहणेषु इति भावः (अधि) सदा=सर्व्वस्मिन् काले (सर्व्व-अ+दा, अव्य) त्यक्तलज्जः= त्यक्ता लज्जा येन (बहुव्री) स (कर्त्ता-विश) भवेत्=लज्जां परित्यजेत् इति भावः अन्यथा प्रतारणासम्भवः । तथा=तादृशं (तद् अ+था, अव्य) विद्यागमेषु=विद्यायाः (इतत्, विद-घा+क्यप्) आगमः (आ-गम-घा+अल्) तेषु शास्त्राध्ययनकालेषु (अधि) त्यक्तलज्जः भवेत् (क्रिया) अन्यथा गुरुणा अजमानस्य शिष्यस्य जिज्ञासा न जायते; तेन उपदेष्टुं न शक्यते । आहारे च=भोजनसमये व्यवहारे च (वि-अव-हृ-घा-घञ् अधि) त्यक्तलज्जः भवेत् (क्रिया) अन्यथा सम्पूर्णभोजनमेव न स्यात् । २९ ॥

पाठान्तरं । त्यक्तलज्जेन भूयेत । २९ ॥

धन और धान्य के लेन देन में, विद्याप्राप्ति में, भोजन और व्यवहार में सदा लज्जा नहीं करनी चाहिये । २९ ॥

(29). In the matter of expenditure of money and paddy, in acquisition of knowledge, in eating and in outward dealing, a man should ever give up reserve.

धनिनः इति । अन्वयः । धनिनः श्रोत्रियः राजा नदी पञ्चमः वैद्यः (एते) पञ्च यत्र न विद्यन्ते, तत्र वासं न कारयेत् । ३० ॥

व्याख्या । धनिनः=धनं विद्यते येषां (धन+अ+इन्) अर्थवन्तः ऋणदायकाः इति यावत्, श्रोत्रियः=छन्दः वेदं वेत्ति अधीते वा (छन्दस-

श+षिरण्, श्रोत्रादेशः। एकां शाखां सकल्पां वा षड्भिरङ्गैरधीत्य यः, षटकर्मनिरतः विप्रः श्रोत्रियः नाम धर्मवित, इति। जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैः द्विजः उच्यते, विद्याभ्यासी भवेत विप्रः श्रोत्रियः त्रिभि-रुच्यते इति मनुः, वेदविदब्राह्मणः धर्मोपदेशकः इति यावत्। राजा=भूपतिः दुष्टशास्ता शिष्टपालकः इति यावत्। नदी=तरङ्गिणी अनावृष्ट्यादौ अपि जलदायिका इति यावत्, पञ्चमः=पञ्चानां पूरणं (पञ्चन्-श मट्, वैद्यः इत्यस्य-विश) वैद्यः=विद्या अस्ति अस्य (विद्या-श+अण्) भिषक् रोगनाशकः इति यावत् (एतानि पदानि पञ्च इत्यस्य परिचायकविशे-षणानि) एते पञ्च—धनिप्रभृतयः (कर्त्ता, नित्यबहुवचनान्तः) यत्र= यस्मिन् देशे (यद्-श+त्र, अधि-अव्य) न विद्यन्ते न तिष्ठन्ति तत्र तस्मिन् देशे (तद्-श+अधि-अव्य) वासं=स्थितिं (वस्-धा+घञ, कर्म) न कारयेत्=कुर्य्यात् (स्वार्थे-णिच्, क्रिया) ऋणग्रहणं धर्मोपदेशश्रवणं दुष्टदमनशिष्टपालनं अनावृष्ट्यादौ जललाभं रोगोपशमनं च विना संसारयात्रानिर्व्वाहः न भवति इति भावः: ३० ॥

वाच्यान्तरं। धनिभिः श्रोत्रियैः राज्ञा नद्या वैद्येन पंचमेन पञ्चभिः यत्र न विद्यते तत्र [illegible] कार्य्येत। ३० ॥

जहां [illegible], धनी ब्राह्मण, राजा, नदी, पांच वां वैद्य, यह पांच न हों, वहां वास नहीं करना चाहिए। ३० ॥

(30). You should never settle in a place where wealthy men, Brahmins versed in *veda*, king, river and medical practitioner, these five are wanting.

यस्मिन्निति। अन्वयः। यस्मिन् देशे सम्मानं न, प्रीतिः न, बान्धवाश्च न, कश्चित् विद्यागमः च न, तं देशं परिवर्जयेत्। ३१ ॥

व्याख्या। यस्मिन् (अधि-विण) देशे=जनपदे (अधि) सम्मानं= गुणग्राहिजनविरहात् गुणानां गौरवं (सम्-मन्-धा+अच्, ननु घञ,

पुंलिङ्गतापत्तेः कर्त्ता) न=अस्ति इति शेषः (क्रिया) यस्मिन् देशे प्रीतिः= कोऽपि आनन्दकरः उत्सवः = (प्रि-धा+क्ति, कर्त्ता) न = नास्ति (क्रिया) । यस्मिन्* देशे बान्धवाः=कृत्रिमाणि अकृत्रिमाणि मित्राणि (बन्धु-अ+अण्, कर्त्ता) न च सन्ति (क्रिया) यस्मिन् देशे कश्चित्= कोऽपि (किम्-अ+पुं+चित्, कर्त्ता-विश, अव्य) विद्यागमः=विद्यायाः (६तत) आगमः विद्यार्जनोपायः (कर्त्ता) न च = न च अस्ति (क्रिया) तं (सर्व्व कर्म्म-विश) देशं स्थानं=(कर्म्म) परिवर्ज्जयेत=यत्नतः परित्यजेत् लोकः इति कर्त्तृपदमूह्यं (परि-वर्ज्जि-धा+विधि, क्रिया) । ३१ ॥

वाच्यान्तरं । सम्मानेन प्रीत्या बान्धवैः केनचित् विद्यागमेन न भूयते स: देशः परिवर्ज्ज्यतां । ३१ ॥

जिस देश में सम्मान, प्रीति, बान्धव, और विद्या को प्राप्ति न हो, उस देश को छोड़ देना चाहिए । ३१ ॥

(31). You should avoid that country, in which you can not have proper respect, nor ease of mind, where there are no relations, and where there is no cultivation of learning.

मनसेति । अन्वयः । मनसा चिन्तितं कर्म्म वचसा न प्रकाशयेत्, यतः अन्यलक्षितकार्य्यस्य सिद्धिः न जायते । ३२ ॥

व्याख्या । मनसा=अन्तःकरणेन (मनस-अ-३या, करण) चिन्तितं= उद्भावितं (चिन्त-धा+क्त, कर्म्म-विश) कर्म्म=कार्य्यं (कर्म्मन् अ+२या कर्म्म) वचसा=वाक्येन (वचस+अ+३या, करण) न प्रकाशयेत=न वदेत (प्र-काशि-धा+विधि क्रिया), यतः=यस्मात् (इतो-५मी+तस्, अव्य) अन्यलक्षितकार्य्यस्य=अन्येन (३तत्) लक्षितं दृष्टं (लक्ष-धा+क्त) कार्य्यं (कृ-धा+ण्यत्) यस्य (बहुव्री) तस्य जनस्य (सम्ब) सिद्धिः= कार्य्यसाधनं (सिध-धा+क्ति, (कर्त्ता) न जायते=न भवति (जन-धा-+कर्म्मारि-लट, क्रिया), अन्येन ज्ञाते बहु विघ्नापातः इति भावः । ३२ ।

वाच्यान्तरं। कर्म न प्रकाशयेत, सिद्धिर्ना न जायते। ३२।

..जो काम मन में सोचा हो, उसे वाक्य से प्रकाश करना नहीं चाहिए, क्यों कि, जिस कार्य्य को दूसरे मनुष्य ने जान लिया है, उस की सिद्धि नहीं होती। ३२।

(32). You should not give out in words what you think within* yourself of doing, since success does not attend the act which is watched by others.

कुदेशं इति। अन्वयः। विचक्षणः कुदेशं च कुवृत्तिं च कुभार्य्यां च तथा कुनदीं कुद्रव्यं च, कुभोज्यं च वर्ज्जयेत्। ३३।

व्याख्या। विचक्षणः=बुद्धिमान् जनः (वि-चक्ष-धा+कर्त्तरि-ल्यु, कर्त्ता) कुदेशं च=कुत्सि[illegible] देशः (कर्म्मधा) यत्र-देशे तस्करादिभयं विद्यते इत्यर्थः तत् (कर्म्म) कुवृत्तिं—वृत्तिः जीवनोपायः (वृत+धा+क्ति) कुत्सिता वृत्तिः चौर्य्यप्राणित्रधादिभिः संसारयात्रानिर्व्वाहकं तां (कर्म्म) कुभार्य्यां=भ्रियते असौ (भृ-धा+ण्यत्) स्त्री, कुत्सिता भार्य्या (कर्म्मधा) अपतिव्रता अप्रियवादिनी च नारी तां (कर्म्म) तथा (अव्य) कुनदीं=कुत्सिता नदी (कर्म्मधा) कूलङ्कषा तरङ्गिणी तां (कर्म्म) कुद्रव्यं—कुत्सितं द्रव्यं (कर्म्म) कुभोज्यं=भुज्यते यत् तत् भोज्यं खाद्यं (भुज-धा+यत्) कुत्सितं भोज्यं (कर्म्मधा) रोगकरं अपथ्यं (कर्म्म) वर्ज्जयेत्=परित्यजेत् (वर्जि-धा+विधि, क्रिया) तु (पादपूरणे अव्य) ३३।

वाच्यान्तरं। कुदेशः, कुवृत्तिः, कुभार्य्या, कुनदी, कुद्रव्यं, कुभोज्यं वर्ज्यताम्। ३३।

बुरे देश, बुरी जीविका, दुष्ट स्त्री, बुरी नदी, बुरी चीज, और बुरे भोजन के द्रव्य पण्डितको चाहिए कि, छोड़ दें। ३३।

(33). A prudent man should avoid a bad place of residence, bad impulses, a bad wife, a bad river, bad things and bad food.

ऋणशेषः इति । अन्वयः । यस्मात् ऋणशेषः अग्निशेषः, तथा एव च व्याधिशेषः पुनः च वर्द्धते, तस्मात् (एतेषां) शेषं न कारयेत् । ३४ ।

व्याख्या । यस्मात् (हेतौ ५मी) ऋणशेषः=ऋणानां (६तत्) शेषः शिष्यते इति शेषः ऋणस्य अधिकांशं परिशोध्य अवशिष्टं अल्पमपि ऋणं (कर्त्ता) पुनः च=भूयः एव (अव्य) वर्द्धते=वृद्धिं प्राप्नोति कुसीदेन द्विगुणः त्रिगुणः वा भवति इत्यर्थः (वृध-धा+लट, क्रिया) अग्निशेषः च=अग्नेः (६तत्) शेषः निर्वापणान्तरं अवशिष्टः स्वल्पः अपि अग्निः (कर्त्ता , पुनः च=तृणकाष्ठादिसंयोगेन भूय एव च (अव्य) वर्द्धते (क्रिया) तथा एव च तादृशः एव (तद्-श+था, अव्य) व्याधिशेषः= (वि आ-धा+कि) व्याधिः रोगः तस्य (६तत्) शेषः औषधादिभिः उपशान्तप्रायः इत्यर्थः (कर्त्ता) पुनः च=कुपथ्यभोजनादिना भूय एव च वर्द्धते (क्रिया) तस्मात् (हेतौ ५मी) एतेषां ऋणादिनां शेषं (शिष-धा-+अल कर्म्म) न कारयेत्=न रचयेत एतान् समूलमुन्मूलयेत् इत्यर्थः (कृ-धा+णिच+विधि, क्रिया) । ३४ ॥

वाच्यान्तरं । ऋणशेषेण अग्निशेषेण व्याधिशेषेण वर्द्धते, शेषः न कार्य्येत । ३४ ॥

ऋण का शेष, अग्नि का शेष, और रोग का शेष फिर बढ़ता है, इस लिए इन का शेष नहीं राखना चाहिए । ३४ ॥

(34). As a debt not fully discharged, a fire not wholly extinguished, and a disease not perfectly cured, gather strength again, you should not allow any of these to outstand.

अस्तीति । अन्वयः । पुत्रः, भृत्यः तथा एव च भार्य्या यस्य वशे अस्ति, अभावे सति (यस्य) सन्तोषः (भवति) असौ महीतले स्वर्गस्थः । ३५॥

व्याख्या। पुत्रः=पुतः त्रायते (पुत् त्रै-धा+ड) तनयः (कर्त्ता) यस्य=जनस्य (सर्व्व-सम्ब) वशे=अधीने (अधि) अस्ति=तिष्ठति यस्य पुत्रः आज्ञाप्रतिपालकः (अस्-धा+लट, क्रिया) भृत्यः च=भ्रियते असौ (भृ-धा+क्यप) सेवकः (कर्त्ता) यस्य वशे अस्ति (क्रिया) भार्य्या= भ्रियते असौ (भृ-धा+ण्यत् स्त्रियां आप) स्त्री (कर्त्ता) यस्य वशे अस्ति (क्रिया)। अभावे=भावः स्थितिः (भू धा+घञ्) न भावः (नङ् तत्) तस्मिन् विभवक्षये इत्यर्थः (भावाधिकरणे ७मी) सति (अस्-धा+ शतृ, अधि-विण) सन्तोषः=प्रीतिः (सम्-तुष-धा+अल, कर्त्ता) भवतीति शेषः। असौ=जनः (सर्व्व-कर्त्ता-१मा) महीतले=मह्याः तलं (६तत) तस्मिन् (अधि) स्वर्गस्थः=स्वर्गे तिष्ठति यः सः (स्वर्ग-स्था-धा+ड) यस्य पुत्रो निदेशे स्थितः भृत्यश्चाज्ञावर्त्ती भार्य्या च वशवर्त्तिनी सः पृथिवीस्थोऽपि स्वर्गसुखं अनुभवति इति सरलार्थः। ३५॥

वाच्यान्तरं। पुत्रेण भृत्येन भार्य्यया भूयते, सन्तोषेण भूयते, अमुना स्वर्गस्थेन भूयते। ३५॥

जिस के बस में पुत्र, भृत्य और भार्य्या रहती है, और जिस के कुछ न होने पर भी सन्तोष रहता है, वह पृथ्वी पर भी स्वर्ग का सुख पाता है। ३५॥

(35). He that has his son, servant and wife under his control is happy, though in want; he enjoys the happiness of Heaven in this world.

दुष्टेति। अन्वयः। (यस्य) भार्य्या दुष्टा, मित्रं शठं, भृत्यः च उत्तरदायक. ससर्पे गृहे च वासः (तस्य) मृत्युः एव संशयः न। ३६।

व्याख्या। यस्य जनस्य भार्य्या—स्त्री (प्रातिपदिकार्थे-१मा) दुष्टा= व्यभिचारादिदोषयुक्ता अपतिव्रता अप्रियवादिनी च (दुष-धा+क्त, १मा-विण) यस्य मित्रं=मित्रावि (मिद्-धा+र) बन्धुः (१मा)

शठं=कपटि (१मा विश) भृत्यः च (भृ धा+क्यप्) सेवकः (१मा) उत्तरदायकः=ददाति यः सः (दा-धा+ण्वुल) उत्तरस्य (६तत्) दायकः अनाश्रावकः (१मा-विश), ससर्पे=सर्पेण सह वर्त्तमानं (बहुव्री), तस्मिन् (अधि-विश) गृहे (अधि) वासः=अवस्थानं (वस्-धा+घञ्, कर्त्ता), तस्य जनस्य मृत्युः एव=मरणं एव (प्रातिपदिकार्थे-१मा) संशयः न=सन्देहः न (सम्-शी-धा+अल, १मा) दुष्टभार्य्यादयः सर्पतुल्याः इति भावः। ३६।

दुष्ट भार्य्या कपटी मित्र, और जवाब देनेवाला नौकर, ऐसे घरमें बसना, जिस में सर्प है, मौत है, इन मे सन्देह नहीं। ३६॥

(36). It is certain death to a man to have a viceous wife, deceitful friend, an impertinent servant and a residence in a house infested with serpents.

मातेति। अन्वयः। यस्य गृहे माता नास्ति, भार्य्या च अप्रियवादिनी, तेन अरण्यं गन्तव्यं (तस्य) यथा अरण्यं तथा गृहं। ३७।

व्याख्या। यस्य=जनस्य (सम्ब) गृहे (अधि) माता=जननी (मा-धा+तृच, कर्त्ता) न अस्ति (क्रिया) यः मातृहीनः इत्यर्थः, यस्य भार्य्या च=स्त्री च (प्रातिपदिकार्थे-१मा) अप्रियवादिनी=अप्रियं वदति या सा (१मा विश), तेन=जनेन (सर्व्व-कर्त्ता-३या) अरण्यं=वनं (कर्म्म-१मा) गन्तव्यं=यातव्यं तस्य वनगमनमुचितमित्यर्थः (गम धा+कर्म्मणि-तव्य, क्रिया), तस्य यथा=यादृशं (अव्य-१मा विश) अरण्यं=वनं (प्रातिपदिकार्थे १मा) तथा=तादृशं (तद्-श+था-अव्य-१मा-विश) गृहं (प्रातिपदिकार्थे-१मा) तस्य गृहं अरण्येन तुल्यं गृहे तस्य किञ्चिदपि सुखं नास्ति इति भावः। ३७।

वाच्यान्तरं। माता न भूयते, सः अरण्यं गच्छेत्। ३७।

जिसके घर में माता नहीं, और स्त्री अप्रिय बोलनेवाली हो, उसे

वन में जाना चाहिए, क्यों कि उस के लिए घर और जङ्गल बराबर है। ३७।

(37). He who has not his mother in his house, and whose wife is a shrew, should take to retirement, for his house is as a desolate world to him.

कोकिलानामिति। अन्वयः। स्वरः कोकिलानां रूपं, पतिव्रतं नारीणां रूपं, विद्या कुरूपाणां रूपं, क्षमा तपस्विनां रूपम्। ३८।

व्याख्या। स्वरः=मधुरकण्ठरवः (प्रातिपदिकार्थे-१मा) कोकिलानां=कोकिलपक्षिणां (सम्ब) रूपं=सुश्रीकता लोकरञ्जनहेतुः इति यावत् (१मा-विण), पतिव्रतं=पतिरेव व्रतं स्वामिसेवादिकं (१मा) नारीणां=रमणीनां (सम्ब) रूपं (१मा-विण) विद्या=शास्त्राध्ययनादिजनितं ज्ञानं (१मा) कुरूपाणां=कुत्सितं रूपं येषां (बहुव्री) असुन्दराणां जनानां (सम्ब) रूपं (१मा) क्षमा=तितिक्षा (१मा) तपस्विनां=तपः विद्यते येषां (तपस्-अ+विण) ते तेषां मुनीनां (सम्ब) रूपं (१मा विण)। यथा कृष्णवर्णः कोकिलः मधुरस्वरवान् न स्यात् चेत् तर्हि कस्यचित् चित्तं आकर्षितुं न शक्नुयात्, तथा सुन्दरी अपि नारी यदि पतिव्रता न भवेत् तर्हि स्वामिनः चित्तं रञ्जयितुं न शक्नुयात्, तद्वत् विद्याहीनाः तपस्विनश्च इति विवृतार्थः। ३८।

कोकिल का रूप स्वर, पतिसेवा स्त्री का रूप, कुरूप का रूप विद्या, और तपस्वियों का रूप क्षमा है। ३८।

(38). The attraction of swallows lies in their voice, the attraction of women lies in their devotion to husbands, the attraction of the ugly looking lies in their learning, the attraction of devotees lies in forgiveness.

अविद्येति। अन्वयः। अविद्याजीवनं शून्यं, दिक् अबान्धवा चेत् (सा) शून्या, गृहं पुत्रहीनं (चेत्) (तत्) शून्यं, दरिद्रता सर्वशून्या। ३९।

व्याख्या। अविद्याजीवनं=न विद्यया (३तत्) उपलक्षितं (कर्म्मधा) जीवनं (अविद्यं जीवनं इति पाठे तु, नास्ति विद्या यस्मिन् तत् अविद्यं (बहुव्री, जीवनं इत्यस्य-विण) विद्याशून्यजीवितं (प्रातिपदिकार्थे-१मा) शून्यं=वृथा असारं इत्यर्थः (१मा विण), दिक् (कर्त्ता-१मा) अबान्धवा=नास्ति बान्धवः यस्यां सा (बहुव्री, कर्त्ती-विण) चेत्=यदि (अव्य) भवतीति शेषः, यस्यां दिशि बान्धवाः न सन्ति इत्यर्थः, (१मा) शून्या=वृथा जनरहिता इव भाति इत्यर्थः (१मा-विण) गृहं (कर्त्ता-१मा) पुत्रहीनं चेत्=पुत्रेण (३तत्) हीनं (हा धा+क्त कर्त्ता-विण) पुत्रशून्यं चेत् भवतीति शेषः, तत् गृहं शून्यं=अरण्यमिव इत्यर्थः (विण)। दरिद्रता=दरिद्रस्य भावः (ता प्रत्ययः) निर्धनत्वं (१मा) सर्व्वशून्या=सर्व्वैः (३तत्) शून्या (१मा-विण) यस्य धनं नास्ति तस्य न किञ्चिदपि अस्ति इत्यर्थः। ३९।

वेविद्या का जीवन शून्य है, बान्धव न हो तो दिशा शून्य है, पुत्र न हो तो घर शून्य है, और दरिद्रता हो तो सब शून्य है। ३९।

(39). Want of education makes life a void ; absence of friends makes a quarter desolute ; want of children makes a house a desert ; want of money makes a void of all.

गुरुरिति। अन्वयः। अग्निः द्विजातीनां गुरुः, ब्राह्मणः वर्णानां गुरुः, पतिः स्त्रीणां एकः गुरुः, सर्व्वत्र अभ्यागतः गुरुः। ४०।

व्याख्या। अग्निः=वह्निः (प्रातिपदिकार्थे-१मा) द्विजातीनां=द्वे जाती येषां (बहुव्री, जन्मना जायते शूद्रः संस्कारात् द्विज उच्यते। मातुर्यदग्रे जायन्ते द्वितीयं मौञ्जीबन्धनात्, ब्राह्मणक्षत्रियविशस्तस्मादेते द्विजाः स्मृताः, इति याज्ञवल्क्याः) तेषां द्विजन्मनां ब्राह्मणक्षत्रविशां (सम्ब) गुरुः=पूजास्थानं उपास्यः इति यावत् (१मा-विण), ब्राह्मणः – ब्रह्म वेदं वेत्ति अधीते वा [illegible] भूदेवः इत्यर्थः (१मा) वर्णानां=ब्राह्मणक्षत्रिय-

वैश्यशूद्राणां (सम्ब, वर्णाः स्युः ब्राह्मणादयः इत्यमरः) गुरुः (१मा विध) पतिः=पाति पालयति यः सः (पा धा+क्ति) भर्त्ता (१मा) स्त्रीणां= रमणीनां (सम्ब) एकः=अद्वितीयं (गुरुः इत्यस्य-विण) गुरुः, स्वामिनि प्रीतिः तदाराधनं हि स्त्रीणां उपासना, तासां अन्यः उपास्यः नास्ति इति भावः। अभ्यागतः=अतिथिः (अभि-आ+गम धा+कर्त्तरि-क्त-१मा) सर्व्वत्र=सर्व्वस्मिन् स्थाने काले वा (अधि-अव्य) गुरुः (१मा-विण) सर्व्वेषामिति शेषः, हीनवर्णोऽपि उत्तमवर्णस्य गृहं आगतः यथायोग्यं पूजनीयः इति भावः। ४०।

ब्राह्मणों के गुरु अग्नि, वर्णों का गुरु ब्राह्मण, स्त्रियों का गुरु पति, और अभ्यागत सभों का गुरु है। ४०॥

(40). Fire is an object of worship to the twice-born cast (Brahmin). the Brahmins deserve worship from the other castes, husband is an object of worship to woman, guest is an object of worship everywhere.

अतिदर्पेऽति। अन्वयः। अतिदर्पे लङ्का हता, अतिमाने च कौरवाः (हताः), अतिदाने बलिः बद्धः, अति सर्व्वं वर्जयेत्। ४१।

व्याख्या। अतिदर्पे=अति दर्पः (कर्म्मधा दृप धा+अल) तस्मिन् अत्यहङ्कारे सति (भावाधिकरणे ७मी) लङ्का=तन्नामकद्वीपः रावण-राजधानी लक्षणया तस्याः राजा रावणः इत्यर्थः (कर्म्म-१मा) हता= विनाशिता (हन-धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया) रामेण इति शेषः। त्रिभुवन-पराजयदर्पितः "स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिः भुजैः" इत्येवं साहङ्कारवाक्यं ब्रुवन् नारायणावतारं राममपि अवज्ञाय सीतां जहार, ततः रामः वानरैः सह सपुत्रं रावणं जघान इति रामायणकथा अनुसन्धेया। अतिमाने=अत्यभिमाने सति (आध-७मी, मन धा+घञ्) कौरवाः= कुरोः अपत्यानि पुमांसः (कुरु-श्र+षण्) कुरुवंशोद्भवाः दुर्य्योधनादयः

धृतराष्ट्रपुत्राः (कर्म-१मा) हताः इति शेषः, युधिष्ठिरस्य राजसूये यज्ञे जले स्थलभ्रमं स्थले जलभ्रमं प्राचीरे शून्यभ्रमं विदधती स्फटिकमयी सभा मयदानवेन निर्म्मिता, तस्यां दुर्य्योधनस्य तादृशीं भ्रान्तिं निरीक्ष्य भीमः उपहसितवान् तेन अभिमानपरतन्त्रो दुर्य्योधनः द्यूतक्रीड़ायां पराजित्य पाण्डवान् निर्व्वासयामास । ततः कुरुपाण्डवयोर्महत् युद्धमभूत् । तत्र हतेषु सैन्येषु दुर्य्योधनः आत्मरक्षार्थं द्वैपायनह्रदे विवेश, ततः अभिमानी दुर्य्योधनः भीमवचनेन ह्रदात् उत्थाय गदायुद्धे भीमेन निहतः इति महाभारतीयकथा चानुसन्धेया । अतिदाने सति (अधि-७मी) बलिः=प्रह्लादपौत्रः विरोचनसुतः (कर्म-१मा) बद्धः (बन्ध-धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया) वामनेन इति शेषः । यत् येन प्रार्थ्यते तत् दातव्यं इति प्रतिश्रुत्य बलिः दाने कृतसंकल्पः अभवत्, ततः नारायणावतारेण कश्यपपुत्रेण वामनेन त्रिपादपरिमिता भूमिः प्रार्थिता,सच तस्मै तां परिश्रुतवान्, ततः वामनः एकेन पादेन सज्योतिष्कमण्डलं स्वर्गं आक्रान्तवान्, द्वितीयेन पृथिवीं, अथ तृतीयपादं बलिमस्तकोपरि स्थापयित्वा तं पातालं निनाय इति पौराणिकी कथा । अति सर्व्वं=(प्रातिपदिकार्थे-१मा) अन्तगर्हितं =अन्ते परिणामे (७तत्) निन्दितं अशुभोदर्कं परिणामविरसं इत्यर्थः (१मा-विण) । ४१ ।

वाच्यान्तरं । लङ्कां हतवान्, कौरवान् हतवान्, बलिं बद्धवान् । ४१ ।

अति अहङ्कार से लंका, अति अभिमान से कौरव सब मारे गए, और बहुत दान करके बलिराजा बांधे गए, सब बात की अधिकाई बहुत बुरी होती हैं । ४१ ।

(41). The Island of Lanka was ruined from too much pride ; the Kauravas were ruined from too much importance ; Bali became a close captive from too much leberality, so the excess of everything is bad.

दुर्लभमिति। अन्वयः। प्राकृतं वाक्यं दुर्लभं, क्षेमकृत् सुतः दुर्लभः, सदृशीभार्य्या दुर्लभा, प्रियः स्वजनः दुर्लभः। ४२।

व्याख्या। प्राकृतं=प्रकृतेः स्वभावात् आगतं (प्रकृत-अ+ष्ण) स्वाभाविकं यथार्थमित्यर्थः (१मा-विण) वाक्यं=उच्यते यत् तत् (वच-धा+ण्यत्) वचनं (प्रातिपदिकार्थे १मा) दुर्लभं=दुःखेन लभ्यते यत् (दुर् लभ-धा+कर्म्मणि खल) दुष्प्राप्यं विरलं इत्यर्थः सर्व्वे सत्यवादिनः न इति भावः (१मा-विण), क्षेमकृत्=क्षेमं करोति यः सः (कृ-धा+क्विप्) हितकारी (१मा-विण) सुतः=सूयते असौ (सु धा+क्त) पुत्रः (१मा) दुर्लभः=दुःखेन लभ्यते यः सः विरलः, सर्व्वे पुत्राः न पितुः हिताभिलाषिणो भवन्ति इति भावः, सदृशी समाना दृश्यन्ते असौ (समान-अ+दृश-धा+टक, सदृक दृशवतुषु इति समानस्य सः) आत्मतुल्या अनुरूपा (१मा-विण) भार्य्या=भ्रियते असौ (भृ-धा+ण्यत्, स्त्रियामाप्) स्त्री (१मा) दुर्लभा=दुःखेन लभ्यते या सा विरला सर्व्वा एव स्त्रियः न सदृशगुणवत्यो भवन्ति इति भावः (१मा-विण), प्रियः=प्रीणाति सन्तोषयति यः सः (प्री-धा+क) मनस्तुष्टिसम्पादकः (१मा-विण) स्वजनः=स्वस्य (६तत्) जनः आत्मीयजनः (१मा) दुर्लभः=विरलः आत्मीयमात्रः न प्रियो भवतीति भावः (१मा-विण) ४२॥

सच्चीवात, हित करनेवाला लड़का, अनुरूप भार्य्या, प्रिय अपने लोग दुर्लभ होते हैं। ४२॥

(42) A word truly spoken is rare, a son doing good is rare, a wife suitable in all respects, is rare, a friend, closely related, is rare.

शैले इति। अन्वयः। शैले शैले माणिक्यं न, गजे गजे मौक्तिकं न, सर्व्वत्र साधवः न, वने वने चन्दनं न। ४३॥

व्याख्या। शैले शैले=सकलपर्व्वतेषु (अधि-७मी, वीप्सायां द्विर्वचनं)*

माणिक्यं=मणिरिव कायति इति रक्तवर्णं रत्नं (मणि-कै-धा+यत्) न=न तिष्ठति, गजे गजे=सर्व्वेषु हस्तिषु (अधि-७मी) मौक्तिकं=मुक्ता-एव (स्वार्थे-षिकण्, कर्त्ता) न=न तिष्ठति, सर्व्वत्र=सर्व्वस्मिन् स्थाने (सर्व्व-श+त्र, अधि-अव्य) साधवः=धार्म्मिकाः (कर्त्ता) न=तिष्ठन्ति, वने वने=सर्व्वेषु वनेषु (अधि) चन्दनं=चन्दनवृक्षः (कर्त्ता) न=न तिष्ठति, एतानि दुर्लभानि इति भावः । ५३ ॥

वाच्यान्तरं। माणिक्येन न स्थीयते, मौक्तिकेन न स्थीयते, साधुभिः न स्थीयते, चन्दनेन न स्थीयते ४३ ॥

हर पर्व्वत पर माणिक्य नहीं होता है, हर हाथी के सिर में मोती नहीं होती, सब जगह साधु और हर वन में चन्दन नहीं मिलता। ४३।

(43. Gems cannot be had in every rock, nor pearls in every elephant : virtuous men cannot be found everywhere, nor sandal wood in every forest.

अशोच्यः। प्राज्ञः निर्धनः (अपि) अशोच्यः, (जनः) पण्डित-बान्धवः अशोच्यः। पुत्रपौत्रप्रतिष्ठिता नारी विधवा (अपि) अशोच्या । ४४ ।

व्याख्या। प्राज्ञः=जानाति यः सः ज्ञः (ज्ञा-धा+क) प्रकृष्टः ज्ञः (कर्म्मधा) प्रज्ञः, सएव (स्वार्थे-षण्) प्राज्ञः पण्डितः (कर्म्म-१मा) निर्धनः=नास्ति धनं यस्य (वहुव्री) धनरहितः अपि (कर्म्म-विण) अशोच्यः=शोकस्य अयोग्यः (शुच-धा+यत्, क्रिया) दरिद्रो हि सर्व्वेषां शोकविषयो भवति, प्राज्ञस्य प्रज्ञा एव धनं, तत्प्रभावात् सः शोकार्हो न इति भावः। पण्डितबान्धवः=पण्डितः बान्धवः यस्य (वहुव्री) सः पण्डितसहायवान् जनः इति शेषः (कर्त्ता) अशोच्यः=शोकस्य अयोग्यः (क्रिया) सः पण्डितानां सहायेन सर्व्वा विपदः उत्तरति इति भावः। पुत्रपौत्रप्रतिष्ठिता=पुत्रस्य अपत्यं पुमान् पौत्रः (पुत्र-श+षण्) पुत्राश्च पौत्राश्च (द्वन्द्व) तैः प्रतिष्ठिता (प्रति-स्था-धा+क्त) सत्पुत्रत्वेन सत्पौत्र-

त्वेन च विख्याता (कर्म्म-विण) नारी=रमणी (कर्म-१मा) विधवा=विगतः मृतः धवः स्वामी यस्याः (बहुव्री) मृतभर्त्तृका अपि (कर्म्म विण) अशोच्या=शोकस्य अयोग्या (क्रिया) सर्व्वत्र लोकैः इति कर्त्तृपदमध्याहार्य्यं। सर्व्वे विधवायै शोचन्ति, सत्पुत्रपौत्रान्विता तु न तथा पुत्रपौत्रादिभिः तस्याः अशनभरणादिसम्भवात् इति भावः। ४४॥

वाच्यान्तरं। निर्धनं प्राज्ञं न शोचेयुः पण्डितवान्धवं न शोचेयुः पुत्रपौत्रप्रतिष्ठितां विधवां नारीं न शोचेयुः। ४४।

निर्धन पंडित, और ऐसे मनुष्य के लिए जिस के बान्धव पंडित हों, और एसी विधवा नारी के लिए शोक नहीं करना चाहिए, जिस के पुत्र पौत्र हों। ४४।

(44) You need not pity a poor man who is wise, one who has a wise man for his friend, nor a widow with sons and grandsons to look after her.

कुलीनैरिति। अन्वयः। कुलीनैः सह सम्पर्कं, पण्डितैः सह मित्रतां, ज्ञातिभिः समं मेलं च कुर्व्वाणः (जनः) न विनश्यति। ४५॥

व्याख्या। कुलीनैः=कुलं=सद्वंशः तस्मिन् जायते ये ते (कुल-श +ईन) अथवा कुलं=आचारादिनवगुणवत्वं (आचारो विनयो विद्या प्रतिष्ठा तीर्थदर्शनं, निष्ठावृत्तिः तपो दानं नवधा कुललक्षणं) तत् विद्यते येषां तैः (सहयोगे-३या) सह=समं (अव्य) सम्पर्कं=कुटुम्बितां (सम्-पृच्-धा+घञ कर्म्म) कुर्व्वाणः=विदधानः (कृ-धा+कर्त्तरि-शानच कर्त्ता-विण) पण्डितैः सह=विदग्धैः सार्द्धं (सहयोगे-३या) मित्रतां=बन्धुत्वं (कर्म्म) कुर्व्वाणः (कर्त्ता-विण) ज्ञातिभिः समं=सगोत्रजैः सह (समम् योगे ३या) मेलं=मेलनं सद्भावं इत्यर्थः (कर्म्म) कुर्व्वाणः जनः इति शेषः (कर्त्ता) न विनश्यति=न अवसीदति (वि-नश धा+कर्त्तरि-

लट, क्रिया) मुक्तिमिच्छता अनेन एतानि संग्रहितव्यानि इति भावः ४५ ॥

वाक्यान्तरं । कुर्व्वाणेन अनेन न विनश्यते । ४५ ॥

कुलीन के साथ सम्बन्ध, पण्डितों के साथ मित्रता, और ज्ञातियों के साथ मेल करने वाले का विनाश नहीं होता ४५ ॥

(45). He who forms relationship with persons of high and respectable family, forms intimacy with wise men, and union with his agnates, never comes to grief.

कष्टेति । अन्वयः । पराधीना वृत्तिः कष्टा, निराश्रयः वासः कष्टः, निर्धनः व्यवसायः च (कष्टः) दरिद्रता सर्व्वकष्टा । ४६ ॥

व्याख्या । पराधीना=परस्य (६तत्) अधीना परवशा (१मा-विश) वृत्तिः जीवनयापनं परस्य सेवालब्धेन वेतनेन आत्मपोषणमिति यावत् (वृत-धा+क्ति, प्रातिपदिकार्थे-१मा) कष्टा=क्लेशप्रदा (१मा-विश), निर्धनः=नास्ति धनं यस्मिन् (बहुव्रो) सः धनशून्यः (१मा-विश) व्यवसायः=वाणिज्यं (वि-अव सो-धा+घञ, १मा) कष्टः (१मा-विश) दरिद्रता=दरिद्रस्य भावः निर्धनत्वं (१मा) सर्व्वकष्टा=सर्व्वेषु विषयेषु (७मी) कष्टा क्लेशप्रदा (१मा विश) । ४६ ।

पराधीन वृत्ति, बेआश्रय के वास करना और बे धन का व्योपार कष्ट देता है, दरिद्रता सब से जियादे कष्ट देनेवाली है । ४६ ॥

(46). Bitter is a life of dependence, bitter is living without protection, bitter is trade without capital, proverty is the bitterest of all.

दुर्व्वलस्येति । अन्वयः । राजा दुर्व्वलस्य बलं, रोदनं बालानां बलं, मौनित्वं मूर्खस्य बलं, अनृतं चौरस्य बलं ४७ ॥

व्याख्या । राजा भूपतिः शास्ता इति यावत् (प्रातिपदिकार्थे-१मा)

दुर्बलस्य=शक्तिशून्यजनस्य आत्मरक्षणे असमर्थस्य इति यावत् (सम्ब) वलं=शक्तिः रक्षकः इत्यर्थः (१मा-विधेय-विण), रोदनं=क्रन्दनं (रुद-धा भावे-ल्युट, १मा) बालानां=शिशूनां (सम्ब) वलं=शक्तिः रुदित्वा सर्व्वाणि अभीप्सितानि लभन्ते इति भावः (१मा-विण), मौनित्वं=मौनिनः भावः वाक्राहित्यं किञ्चिदपि न कथनं इत्यर्थः (१मा) मूर्खस्य=अज्ञस्य (सम्ब) वलं (१मा-विण) तावच्च शोभते मूर्खः यावत् किञ्चित् न भाषते इति भावः। अनृतं=ऋतं सत्यं न ऋतं (नञ्तत्पुरुष) मिथ्याकथनं (१मा) चौराणां=चोरयन्ति ये ते चोराः (चुर-धा+अच्) चोराएव चौराः (स्वार्थे अण) तेषां तस्कराणां (सम्ब) वलं, तस्करा हि मिथ्या-वचनेन जीविकां यापयन्ति इति भावः ४७॥

दुर्व्वल का राजा, बालकों का रोना, मूर्खों का मौन होना और चोरों का झूट बोलना वल हैं। ४७॥

(47). King protects the weak, weeping protects the children, silence protects the illiterate, falsehood protects the thieves.

यः इति। अन्वयः। यः (जनः) ध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवं परिषेवते, तस्य ध्रुवाणि नश्यन्ति अध्रुवं नष्टं एव हि। ४८॥

व्याख्या। यः जनः (सर्व्व-कर्त्ता) ध्रुवाणि=निश्चितानि (कर्म्म-ध्रु-धा+अच, ध्रुवः शङ्कौ हरे विष्णौ वटे चौत्तानपादजे वसुयोगभिदोः पुंसि क्लीवं निश्चिततर्कयोः इति मेदिनी) परित्यज्य=विहाय (परि-त्यज-धा+ल्यप, अव्य) अध्रुवं=अनिश्चितं वस्तु (कर्म्म) परिषेवते अवलम्बते आश्रयतीति यावत् (परि-सेव-धा+लट, क्रिया) तस्य जनस्य (सम्ब) ध्रुवाणि—(कर्त्ता) नश्यन्ति=विनष्टानि भवन्ति (नश-धा+लट, क्रिया) अध्रुवं (कर्त्ता-१मा) नष्टं=गतं (नश-धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया) एवाच

(निश्चितं भव्य) अनधिगतत्वादिति भावः, दुराकाङ्क्षः अवसीदति इति निर्गलितार्थः। ४८ ॥

वाक्यान्तरं—येन अध्रुवं परिषेव्यते, ध्रुवैः नश्यते अध्रुवेण नष्टं। ४८॥

जो निश्चित को छोड़ अनिश्चित को चाहता है, उस का निश्चित नष्ट हो जाता है, अनिश्चित तो नष्ट हैं ही। ४८ ॥

(48.) He who gives up what is certain and pursues what is precarious, loses what is certain as well as what is uncertain.

कः इति। अन्वयः। समर्थानां अतिभारः कः? व्यवसायिनां दूरं किं? सविद्यानां विदेशः कः? प्रियवादिनां परः कः? । ४९ ॥

व्याख्या। समर्थानां=समर्थयन्ते ये ते (सम्-अर्थि-धा+अच्) शक्ताः तेषां (सम्ब) अतिभारः गुरुत्वं (प्रातिपदिकार्थे-१मा) कः= न कश्चित् इत्यर्थः (१मा-विभ), व्यवसायिनां=वणिजां (सम्ब) दूरं किं (प्रातिपदिकार्थे-१मा) वाणिज्यार्थे पृथिवीं पर्य्यटन्तः वणिजः किञ्चिदपि दूरं न अनुभवन्ति इत्यर्थः। सविद्यानां=विद्यया सह वर्त्तमानानां (बहुव्री) विदुषां विदेशः कः स्वदेशे इव ते सर्व्वत्रैव पूज्यन्ते इति भावः। प्रियवादिनां=प्रियं वदन्ति ये ते (वद-धा+णिन्) तेषां (सम्ब) परः कः मधुरभाषिणां सर्व्वे एव आत्मीयाः भवन्तीति भावः। ४९ ॥

समर्थों के लिए बोझ क्या है, वणिजों के लिए दूर क्या है, विद्वानों के लिए विदेश क्या है, और प्रिय वचन बोलने वाले के लिए पर कौन है? । ४९ ॥

(49. Nothing is too hard for the energetic, no distance is too great for tradesmen, no place is strange to learned men, no one is unfriendly to those who speak pleasantly.

[illegible] । अन्वयः। इन्द्रियाणां असंयमः आपदां

पन्थाः कथितः। तज्जयः सम्पदां मार्गः (कथितः) येन इष्टः तेन गम्यतां। ५०॥

व्याख्या। इन्द्रियाणां=विषयोपभोगद्वारभूतानां चक्षुरादीनां (असंयमः इत्यस्य कर्म-६ष्ठी) असंयमः=अनिग्रहः (नञ सम-यम-धा+अल) स्रक्चन्दनादिभोग्यविषयेषु यथेच्छविचरणं (कथितः इत्यस्य कर्म-१मा) आपदां=विपदां (सम्ब) पन्थाः=मार्गः (पथिन-श्र+१मा-१व, कर्म-विधेय-विण) कथितः=उक्तः (कथि-धा+कर्मणि-क्त, क्रिया) पण्डितैः इति शेषः, तज्जयः=तेषां इन्द्रियाणां (६तत) जयः संयमः (कर्म-१मा) सम्पदां=उन्नतीनां (सम्ब) मार्गः=उपायः (कर्म-विधेय-विण), कथितः पण्डितैः इति शेषः, येन=मार्गेण (करण) इष्टं=अभिलषितं (इष-धा+भावे-क्त) तत्र गन्तुमिति शेषः। तेन=मार्गेण (करण) गम्यतां=यायतां (गम धा+भावे-लोट, क्रिया)। इन्द्रियजयमार्गेण गमनमुचितं इति भावः। ५०॥

वाच्यान्तरं। असंयमं पन्थानं कथितवन्तः, तज्जयं मार्गं कथितवन्तः। येन त्वं इष्टवान् तेन गच्छ। ५०॥

इन्द्रियों को बस न करना आपद की राह है, और उन को बस में रखना सम्पद की राह है, जिस राह से चाहो उसी राह से चलो। ५०॥

(50.) Indulgence of the passions is said to lead to danger, mastery over them is said to lead to prosperity; hence that course should be followed which is for our good.

न सेति। अन्वयः। विद्यासमः बन्धुः न च। व्याधिसमः रिपुः न च, अपत्यसमः स्नेहो न च, दैवात् परं बलं न च। ५१॥

व्याख्या। विद्यासमः=विद्यया (३तत्) समः विद्यातुल्यः (कर्त्ता-विण) बन्धुः=सुहृत् (कर्त्ता) नच=नास्ति, यथाहृशः बन्धुर्हि कदा-

चित स्तवकोचादिभिः वशीभूतः शत्रुपक्षमाश्रित्य अहितमाचरति कदाचिद्वा अभीष्टालाभे रुष्टः सन् अपकारं करोति, विद्यावन्धुस्तु न तथा इति भावः, व्याधिसमः=व्याधिना (३तत्) समः रोगतुल्यः (कर्त्ता-विश) रिपुः=शत्रुः (कर्त्ता) न च=नास्ति, अन्यादृशः रिपुः प्रसादितः कदाचित् अहिताचरणात् विरमति, व्याधिरिपुस्तु यावत् उपशमं न याति तावत् अनिष्टं करोति इति भावः। अपत्यसमः=न पतन्ति पितरः अनेन इति पुत्रदुहितृरूपसन्तानः (नञ-पत-धा+करणे-यत, अपत्यं पुत्रयोः मतं इति मेदिनी) तेन (३तत) समः अपत्यतुल्यः (कर्त्ता-विश) स्नेहो=स्नेहयति स्निग्धं करोति इति स्नेहः (स्निह-धा+णिच+पचाद्यच) स्नेहकरः पदार्थः (कर्त्ता) न च=नास्ति, इह जगति लोकः यथा अपत्याय स्पृहयति यथा अपत्यं स्नेहयति तथा अन्यत् किमपि वस्त्वन्तरं नास्ति इति भावः, दैवात्=भाग्यात (अन्यारादि-तरादिना ५मी, दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिः विधिः इत्यमरः) परं अन्यत (कर्त्ता-विश) बलं=सामार्थ्यं (कर्त्ता-१मा) न च=नास्ति, भाग्यं फलति सर्व्वत्र न विद्या न च पौरुषं इति भावः। ५१ ॥

वाच्यान्तरं। विद्यासमेन वन्धुना न च भूयते, व्याधिसमेन रिपुणा न च भूयते, अपत्यसमेन स्नेहेन न च भूयते, दैवात् परेण बलेन न च भूयते। ५१ ॥

विद्या बराबर मित्र, और रोग बराबर शत्रु नहीं हैं, अपत्य बराबर स्नेही, और दैव बराबर बल नहीं है। ५१ ॥

(51) Learning is our best friend, and disease is our worst enemy; there is no affection stronger than parental affection, no agency more powerful than chance.

समुद्रावरणेति। अन्वयः। भूमिः समुद्रावरणा, गृहं प्राकारावरणं, देशाः नरेन्द्रावरणाः, स्त्रियः चरित्रावरणाः। ५२ ॥

व्याख्या। भूमिः=पृथिवी (प्रातिपदिकार्थे-१मा) समुद्रावरणा= समुद्रः एव आवरणं वेष्टनं (आ-ङ-धा+ल्युट) यस्याः (बहुव्री, १मा-विभ) तेन पृथिवी दुर्लङ्घ्या इति भावः, गृहं (१मा) प्राकारावरणं= प्राकारं प्राचीरं आवरणं यस्य तत् (बहुव्री, प्राकारो वरणः सालः प्राचीरं प्रान्ततो वृतिः इत्यमरः १मा विभ) तेन चौरादयः प्रवेष्टुं न शक्नुवन्ति इति भावः, देशाः=राज्यानि (१मा-बव) नरेन्द्रावरणाः=नरेषु (७तत्) इन्द्रः राजा स एव आवरणं येषां (बहुव्री-१मा-विभ) तेन राष्ट्रविप्लवः न स्यादिति भावः, स्त्रियः=नार्य्यः (१मा-बव) चरित्रावरणाः=चारित्रं शीलं एव आवरणं यासां (बहुव्री) ताः (१मा-विभ) तेन कोऽपि धर्षयितुं न शक्नोति इति भावः। ५२॥

भूमि को समुद्र घेरे हुए है, घर चारों ओर भीत से घिरा हुआ रहता है, राजा देशों और चरित्र स्त्रियों का परिच्छद है। ५२॥

(52.) The earth is protected by ocean, a home is protected by walls, countries are protected by kings, women are protected by character.

अवंशपतितः इति। अन्वयः। अवंशपतितः राजा जगत् तृणवत् मन्यते, मूर्खपुत्रः पण्डितः च जगत् तृणवत् मन्यते, निर्धनेन धनं प्राप्य जगत् तृणवत् मन्यते। ५३॥

व्याख्या। अवंशपतितः=अवंशे (७तत्) पतितः (पत-धा+कर्त्तरि-क्त) नीचकुलोद्भवः (कर्त्ता-विभ) राजा=भूपतिः (कर्त्ता) जगत्= पृथिवीं लक्षणया पृथिवीवासिनं जनं (कर्म्म-२या) तृणवत्=तृणमिव (तुल्यार्थे वति, अव्य) मन्यते=मनयति (मन-धा+कर्त्तरि-लट, दिवादित्वाद् यक्) नीचवंशोद्भवः चेत् राजा भवति स सर्व्वानेव अवजानाति इति भावः। मूर्खपुत्रः=मूर्खस्य (६तत्) पुत्रः (कर्त्ता) पण्डितः= विद्वान् (पण्डा अ+इतच्, कर्त्ता-विभ) जगत्=जगत्वासिनं जनं। कर्म-

र्था) तृणवत् तृणमिव (अव्य) मन्यते (कर्त्तरि लट, क्रिया) मूर्खस्य पुत्रश्चेत् पण्डितः भवति, सोऽपि न कमपि गणयति इति भावः, अधनेन=नास्ति धनं यस्य (बहुव्री) निर्धनेन जनेन (कर्त्ता-३या) धनं (कर्म्म) प्राप्य=लब्ध्वा (प्र-आप धा+ल्यप, अव्य) जगत्—लक्षणया जगत्वासी जनः (कर्म्म १मा-१व) तृणवत्=तृणतुल्यः (अव्य) मन्यते (मन-धा+कर्म्मणि-लट, क्रिया) निर्धनश्चेत् धनवान् भवति, सः सर्व्वान् एव तुच्छान् मन्यते इति भावः। ५३॥

वाच्यान्तरं। अवंशपतितेन राज्ञा, मूर्खपुत्रेण पण्डितेन, निर्धनेन जगत् मन्यते। ५३॥

नीच कुल का राजा, और मूर्ख का पण्डित पुत्र, और निर्धन धनको पाके जगत् को तृण वत् समझते हैं। ५३॥

(53.) If one of low origin become a king, if the son of an illiterate become a learned one, or if a man of indigence become wealthy, every one of these looks down on the whole world.

ब्रह्महापीति। अन्वयः। यस्य विपुलं धनं अस्ति (सः) नरः ब्रह्महा अपि पूज्यः, शशिनः तुल्यवंशः अपि निर्धनः परिभूयते। ५४॥

व्याख्या। यस्य=जनस्य (सम्ब) विपुलं=प्रचुरं (कर्त्ता-विण) धनं=सम्पत् (कर्त्ता) अस्ति=विद्यते (क्रिया) सः नरः=सः मनुष्यः (कर्त्ता) ब्रह्महापि=ब्रह्माणं हन्ति यः सः (ब्रह्म-हन्-धा+क्विप,=ब्रह्महन्-श+पुं-१मा-१व) ब्राह्मणहन्ता ब्राह्मणवधरूपं महापापं कुर्व्वन्नपि सर्व्वथा घृणार्योग्योऽपि इति अपेरर्थः। पूज्यः=पूजनीयः भवतीति शेषः (पूज-धा+कर्म्मणि—यत्), शशिनः=शशः विद्यते अस्य (शश-इन्) तस्य चन्द्रस्य (तुल्ययोगे-६ष्ठी) तुल्यवंशः—तुल्यः वंशः यस्य (बहुव्री) सः चन्द्रवन्निर्म्मलवंशोत्पन्नः अपि पूजनीयोऽपि इत्यर्थः (कर्म्म-विण) निर्धनः=नास्ति धनं यस्य (बहुव्री) सः दरिद्रः (कर्म्म-१मा) परि-

भूयते=अवज्ञायते निर्म्मलवंशोत्पन्नमपि धनहीनं जनाः अवमन्यन्ते इत्यर्थः (परि-भू-धा+कर्म्मणि-लट, क्रिया) अन्यैः इति कर्त्तृपदमुह्यं। जगति धनमेव मानापमानहेतुरिति भावः। ५४॥

वाच्यान्तरं । ब्रह्मघ्ना नरेण पूज्येन भूयते, विपुलेन धनेन भूयते, शशिनः तुल्यवंशमपि निर्धनं परिभवन्ति ५४।

जिस के बहुत धन है, वोह जो ब्रह्म हत्या भी करे, तवभी पूज्य होता है, और जो चन्द्रमा की वरावर निर्म्मल वंश में पैदा हुया है वह निर्धन हो तो लोग उसे मानते नहीं। ५४॥

(54.) A man of immense wealth, even if he be the killer of Brahmins, is respected ; one descended from a family pure like the moon is, if he be poor, disrespected.

पुस्तकस्था इति। अन्वयः। या विद्या पुस्तकस्था (यत्) धनं परहस्तगतं, कार्य्यकाले समुत्पन्ने (सति) सा विद्या न, तत् धनं न। ५५॥

व्याख्या। या (सर्व्व१मा-विण) विद्या=पाण्डित्यं (प्रातिपदिकार्थे-१मा) पुस्तकस्था=पुस्तके तिष्ठति या सा (स्था-धा+ड; स्त्रियां आप) यस्य शास्त्राणि कण्ठस्थानि न सन्ति इति भावः (१मा-विण) कार्य्यकाले=कार्य्यस्य (६तत्) कालः तस्मिन् प्रयोजनसमये (भावे-अधि-७मी) समुत्पन्ने=उपस्थिते (सम्-उत् पद-धा+क्त, अधि-विण) पुस्तक-दर्शनं विना विद्यायाः अस्फुरणेन स्वकार्य्यसाधने अशक्तत्वात् इति भावः। सा=पुस्तकस्था विद्या (सर्व्वं प्रातिपदिकार्थे-१मा) विद्या न=नै तथा विद्यामध्ये गणनीया निष्फला इति भावः (१मा-विण) । तथा यत् धनं= सम्पत्तिः (१मा, परहस्तगतं=परस्य (६तत्) हस्तः तं (६तत् गतं (गम धा-क्त) तत् न स्वायत्तीभूतं (१मा-विण). कार्य्यकाले समुत्पन्ने=

धनस्य आवश्यककाले सति (भावे ७मी) तत् धनं न=धनमध्ये गण-नीयं न निष्फलमिति भावः । ५५ ॥

विद्या जो पोथी में रहे, कण्ठस्थ नहो, और धन जो दूसरे के हाथ में हो, काम आ पड़ने पर न वह विद्या और न वह धन काम में आता है । ५५ ॥

(55.) That knowledge which is confined to books, that wealth which is in the hands of another is as nothing to man when the time for practical application comes.

पादपानां इति । अन्वयः । वातात् पादपानां भयं, शिशिरात् पद्मानां भयं, वज्रात् पर्व्वतानां भयं, दुर्ज्जनात् साधूनां भयं । ५६ ॥

व्याख्या । वातात्=वाति यः सः (वा-धा+क्त) पवनः तस्मात् प्रबलझटिकायाः इत्यर्थः, (भीत्यर्थानां भयहेतुः इति अपा-५मी एवं सर्व्वत्र) पादपानां=पादैः पिबन्ति ये ते (पाद-पा-धा+ड) तेषां वृक्षाणां (सम्ब) भयं (कर्त्ता) भवेत् इति शेषः (क्रिया, एवं सर्व्वत्र), प्रबलझंझावातेन वृक्षाः भग्नाः भवन्ति इति भावः । शिशिरात=नीहारात् हिमपातात् इति यावत् (पूर्व्ववत्-५मी) पद्मानां (सम्ब) भयं (पूर्व्ववत्), हेमन्ते पद्मानि नश्यन्ति इति भावः, वज्रात=वज्रपतनात् (पूर्व्ववत्-५मी) पर्व्वतानां (सम्ब) भयं (पूर्व्ववत्), अन्यस्मात् कस्मादपि पर्व्वतानां न कापि क्षतिः, वज्राघातेन ते विदीर्य्यन्ति इति भावः । दुर्जनात्=दुः दुष्टः (कर्म्मधा) जनः तस्मात् असाधुसकाशात् (पूर्व्ववत-५मी) साधूनां—सज्जनानां (सम्ब) भयं (पूर्व्ववत) दुर्जनाः साधूनां गुणोत्कर्षं न सहन्ते इति भावः । ५६ ॥

वाच्यान्तरं । भयेन भूयेत । ५६ ॥

पेड़ों को हवा से, कमलों को हिम से, पर्व्वतों को वज्र से और साधुओं को दुर्ज्जन से डर होता है। ५६ ॥

(56.) Trees are in danger of falling down from storm, lilies are in danger of withering from dew, mountains are in danger of broken by thunder, good men are in danger of being troubled by rogues.

प्राज्ञे इति। अन्वयः। प्राज्ञे नियोज्यमाने तु राज्ञः यशः स्वर्गनिवासः च विपुलः धनागमः च त्रयः गुणाः सन्ति। ५७ ॥

व्याख्या। प्राज्ञे = विदुषि पण्डिते इत्यर्थः नियोज्यमाने=प्रतिष्ठाप्यमाने राजकर्म्मचारिषु पण्डितेषु सतसु इत्यर्थः (नि-युज-धा+णिच्-कर्म्मणि शानच, अधि-विण) राज्ञः=भूपतेः (राजन्-श+६ष्ठी, सम्ब) यशः=गणयाहिताऽरूपा सुख्यातिः (कर्त्ता-विण-१मा) स्वर्गनिवासः= स्वर्गे (७तत्) निवासः न्यायतः प्रजापालनादित्यर्थः (नि-वस-धा+घञ्, कर्त्ता विण) प्राशाधिकारा हि मूर्खाः प्रजाः पीड़यन्ति इति भावः। विपुलः=प्रचुरः (विण) धनागमः=धनानां (६तत्) आगमः सम्पत्तिवृद्धिः करणाशिः सौकर्य्यादित्यर्थः (कर्त्ता-विण) त्रयः गुणाः (कर्त्ता) सन्ति= भवन्ति (अस-धा+लट, क्रिया) पण्डितसहायः राजा इह परत्र च सुखी स्यात् इति भावः। ५७ ॥

वाच्यान्तरं। यशसा स्वर्गनिवासेन विपुलेन धनागमेन च त्रिभिः-गुणैः भूयते। ५७ ॥

जो राजा पण्डित को राजकार्य्य में नियुक्त करे तो राजा के यश स्वर्ग में वास और प्रचुर धन प्राप्ति यह तीन गुण होते है। ५७ ॥

(57.) Threefold are the advantages of a king, from securing the services of wisemen, namely, fame, abode in heaven, and accession to immense wealth.

मूर्खे इति। अन्वयः। मूर्खे नियोज्यमाने तु महीपतेः अयशः च अर्थनाशः च तथा नरके गमनं त्रयः दोषाः (भवन्ति)। ५८ ॥

व्याख्या। मूर्खे=राजकार्य्यानभिज्ञे (भावाधिकरण) नियोज्यमाने राजकार्य्येषु प्रतिष्ठाप्यमाने सति तु (अधि-विश) महीपतेः=मह्याः (६तत्) पतिः तस्य राज्ञः (सम्ब)=अयशः अख्यातिः नीतिशास्त्रान-भिज्ञानां मूढ़ानां अयथादण्डविधानात् इत्यर्थः, अर्थनाशः च=अर्थानां (६तत्) नाशः (नश-धा+घञ्) धनक्षयः अपरिमितव्ययादिति भावः (कर्त्ता-विश) तथा (अव्य) नरके (अधि) गमनं (कर्त्ता विश) प्रजापालनधर्म्मानुष्ठानादिति भावः त्रयः—(कर्त्ता विश) दोषाः (कर्त्ता) भवन्तीति शेषः। ५८ ॥

वाच्यान्तरं। अयशसा अर्थनाशेन नरके गमनेन त्रिभिः दोषैः (भूयते)। ५८ ॥

मूर्ख को राजा राजकार्य्य में नियुक्त करे तो राजा के अयश, धन नाश, और नरक में गमन यह तीन दोष होते हैं। ५८ ॥

(58) But threefold are the disadvantages of a king from enjoying the services of illiterate men, namely, disgrace, loss of wealth, and abode in hell.

बहुभिः इति। अन्योन्यपक्षवर्त्तिभिः बहुभिः मूर्खसङ्घातैः मेघैः दिवाकरः इव सर्व्वे गुणाः प्रच्छाद्यन्ते। ५९ ॥

व्याख्या। अन्योन्यपक्षवर्त्तिभिः=अन्योन्यं परस्परं (कर्म्म-व्यतिहारे द्विर्वचनं, बहुलग्रहणात् न समासवत्, असमासभावपक्षे पूर्व्वपदस्य सुप्) प्रति पक्षानां वर्त्तिरिव वृत्तिः येषां ते (बहुव्री) तैः परस्परं प्रति असहा-चरणं कुर्व्वद्भिः मलिनवृत्तिभिरित्यभिप्रायः (कर्त्ता-विश) बहुभिः=अनेकैः (कर्त्ता विश) मूर्खसङ्घातैः=मूर्खाणां (६तत्) सङ्घाताः=समूहाः (सम्-हन धा+घञ्, समूहः निवहव्यूहसन्दोहविसरव्रजाः, स्तोमौघनिकरव्रात-

चारसंघातसंबधाः इत्यमरः) तैः (कर्त्ता-३या) मेघैः=मलिनाकार-रित्यभिप्रायः (उपमा-कर्त्ता-३या) दिवाकरः इव=सूर्य्यः इव (उपमा-कर्म्म-१मा) सर्व्वे (सर्व्व-कर्म्म विण-१मा-३व), गुणाः=दयादाक्षिण्या-दयः (कर्म्म १मा) आच्छाद्यन्ते=अन्तर्धीयन्ते (आ-च्छद्-धा+कर्म्मणि-लट, क्रिया) मूर्खसंसर्गात् गुणाः अपि दोषायन्ते इति भावः। ५९॥

वाच्यान्तरं। बहवः मूर्खसंघाताः अन्योन्यपशुवृत्तयः प्रच्छादयन्ति सर्व्वान् गुणान् मेघाः इव दिवाकरं। ५९॥

परस्पर पशु की तरह वर्ताव करनेवाले बहुत से मूर्ख मेघ जैसे सूरज को छिपादेता है, इसी ढब से सब गुणों को ढांक देते हैं। ५९॥

(59.) By associating with a large number of illiterate persons and by dealing with one another as brutes, one has his good qualities obscured as the sun is obscured by clouds.

असम्भाव्यमिति। अन्वयः। शिला पानीयं तरति, वानरः गीतं गायति, प्रत्यक्षमपि दृश्यते, (तथापि) असम्भाव्यं न वक्तव्यं। ६०॥

व्याख्या। शिला=प्रस्तरं (कर्त्ता) पानीयं=पीयते यत् तत् (पा-धा=कर्म्मणि-अनीयर) जलं (कर्म्म-१मा) तरति=तैलादिलघुद्रव्यवत् जलस्य उपरि तिष्ठति नतु अधः पतति इत्यर्थः (तॄ-धा+लट्, क्रिया) वानरः (कर्त्ता) गीतं=गानं (गै-धा+भावे-क्त, कर्म्म) गायति (गै-धा+कर्त्तरि-लट्, क्रिया) इत्यादिवत् असम्भाव्यं चेत् प्रत्यक्षं अपि=अक्ष्णोः समीपे प्रत्यक्षं समक्षं स्वचक्षुषा इत्यर्थः (अव्ययो) दृश्यते=अवलोक्यते जनैः इति शेषः (दृश-धा+कर्म्मणि लट्, क्रिया) तथापि असम्भाव्यं =भवितुमयोग्यं अघटनीयं (न-सम्-भू-धा+ण्यत्, कर्म्म-१मा) न वक्तव्यं =न कथयितव्यं (वच-धा+भावे-तव्य, क्रिया) असम्भाव्यवक्तारि न कोऽपि विश्वसिति इति भावः। ६०॥

वाच्यान्तरं—असम्भाव्यं न ब्रूयात्, पश्यति, शिलया पानीयं तीर्य्यते, वानरेण गीतं गीयते । ६० ॥

पत्थर पानी में तैरता है, और बन्दर गीत गाता है, ऐसी असम्भव बात आंखों से देख के भी कहना नहीं चाहिये । ६० ॥

(60.) you should never talk of impossible things, even if you see them with your own eyes, such as the floating of stones over the surface of water and singing of songs by apes.

सुभिक्षमिति । अन्वयः । कृषके नित्यं सुभिक्षं, अरोगिणि नित्यं सुखं, यस्य भर्तुः भार्य्या प्रिया, तस्य गृहं नित्योत्सवं । ६१ ॥

व्याख्या । कृषके=कर्षति यः सः (कृष-धा+ ल्युण) तस्मिन् कृषिकर्मकारिणि जने (अधि) नित्यं=नियमेन नियतं वा (नि-श्र+त्यक) सततं (अत्यन्तसंयोगे-२या) सुभिक्षं=भिक्षाणां समृद्धिः (अव्ययी) तस्य गृहे अन्नादिकष्टं न भवति इति भावः (कर्त्ता) स्यात् इति शेषः । अरोगिणि=न रोगः (रुज धा+घञ्) विद्यते तस्य (न-रोग-अ+इन्) तस्मिन् पीड़ारहिते स्वस्थे जने (अधि) नित्यं (पूर्व्ववत्-२या) सुखं (कर्त्ता) स्यात् तस्य (सर्व्व-सम्ब-विण) भर्त्तुः=स्वामिनः (भृ-धा+तृच्, सम्ब-६ष्ठी) भार्य्या=पत्नी (कर्त्ता) प्रिया=स्नेहास्पदं गुणादिभिः स्वामिनः स्नेहं लभते इत्यर्थः (प्री धा+क, कर्त्ता-विण) भवतीति शेषः, तस्य=स्वामिनः (सर्व्व-सम्ब) गृहं (कर्त्ता) नित्योत्सवं=नित्यः उत्सवः यस्मिन् (बहुव्री) सततं आनन्दमयमित्यर्थः स्यादिति शेषः । ६१ ॥

वाच्यान्तरं । सुभिक्षेण सुखेन नित्योत्सवेन भूयेत । ६१ ॥

कृषाण के यहां सदा सुभिक्ष, और निरोग को सदा सुख होता है, और जिसकी स्त्री प्यारी होवी है उस के घर में नित उत्सव रहता है ।६१॥

(61.) A cultivater has always a good supply of food, a man without disease, is always happy ; he whose wife is beloved, has his home ever full of festivity.

हेला इति। अन्वयः। हेला कार्य्यनाशाय, निर्धनं बुद्धिनाशाय, याच्ञा माननाशाय, भोजनं कुलनाशाय स्यात्। ६२ ॥

व्याख्या। हेला-अनादरः कार्य्येषु अवज्ञा (कर्त्ता) कार्य्यनाशाय=कार्य्यस्य (कृ-धा+ण्यत्, ६तत्) नाशः तस्मै ध्वंसाय (नश्-धा+घञ्, तादर्थ्ये-४र्थी एवं सर्व्वत्र) स्यात्=भवेत् अवहेलया कार्य्यसिद्धिः न भवति इत्यर्थः (अस्-धा+विधि, क्रिया), निर्धनं=धनस्य अभावः (अव्ययी) दारिद्र्यं (कर्त्ता) बुद्धिनाशाय (पूर्व्ववत् समासः चतुर्थी च) स्यात् (क्रिया) अन्नचिन्तया बुद्धिर्न स्फुरति इति भावः, याच्ञा=प्रार्थना भिक्षा (याच्-धा+न, कर्त्ता) माननाशाय (पूर्व्ववत्) स्यात् (क्रिया) भिक्षुकः सर्व्वत्रैव अवज्ञायते इति भावः, भोजनं=पात्रापात्रविचारविरहः भक्ष्याभक्ष्यविवेकशून्यतया आहारः वा (भुज-धा+भावे-ल्युट, कर्त्ता) कुलनाशाय=कौलिन्यध्वंसाय (पूर्व्ववत्) स्यात् (क्रिया) यत्रकुत्रचित् भक्ष्याभक्ष्यभोजनं पातित्यजनकं इत्यर्थः। ६२ ॥

वाच्यान्तरं। हेलया, निर्धनेन, भोजनेन भूयते। ६२ ॥

अवज्ञा से कार्य्य नाश, दरिद्रता से बुद्धिनाश, याच्ञा से मानहानि, और भोजन के दोष से कुल का नाश होता है। ६२ ॥

(62) Laziness mars our success in action ; poverty mars our mental powers ; begging injures our respectability ; indiscriminate eating takes away our family distinction.

सेवितव्यः इति। अन्वयः। फलच्छायासमन्वितः महावृक्षः सेवितव्यः, यदि दैवात् फलं नास्ति, छाया केन निवार्य्यते। ६३ ॥

व्याख्या। फलच्छायासमन्वितः=फलं च छाया च (द्वन्द्व) ताभ्यां समन्वितः युक्तः (सम्-अनु-इ-धा+कर्म्मणि-क्त) यस्य वृक्षस्य फलं च छाया च अस्ति (कर्म्म-विण) एतादृशः महावृक्षः=महान् चासौ (कर्म्म-धा) वृक्षश्चेति (कर्म्म-१मा) सेवितव्यः=यत्नतः आश्रयितव्यः (सेव-धा+

कर्म्मणि तव्य, क्रिया) लोकैरिति शेषः। यदि=चेत् (अव्य) दैवात्=हठात् (अव्य) अथवा देवेभ्यः आगतं (देव-अ+षण्) अदृष्टं भाग्यमित्यर्थः तस्मात् दुरदृष्टवशात् (हेतौ ५मी) फलं (कर्त्ता) नास्ति=न भवति (अस-धो+लट, क्रिया) छाया=अनातपः (कर्म-१मा) केन=जनेन (कर्त्ता-३या) निवार्य्यते=प्रतिरुध्यते (नि-वृ-धाः=णिच+कर्म्मणि-लट) छाया तु लभ्यते एव इत्यर्थः। महाजन-सेवा कर्त्तव्या सा हि निष्फला न भवति इति भावः। ६३ ॥

वाच्यान्तरं। फलच्छायासमन्वितं महावृक्षं सेवते, फलेन न भूयते, छायां कः निवारयति। ६३ ॥

ऐसे महावृक्ष की सेवा करनी चाहिये जिस में फल और छाया दोनों हों, जो कदाचित् फल न हो तो,छाया कोई ले नहीं सक्ता। ६३ ॥

(63.) You should seek the advantage of a large tree yielding fruit and shade, if by chance fruits be wanting, none can withhold the shade.

प्रथमे इति। अन्वयः। प्रथमे विद्या न अर्ज्जिता, द्वितीये धनं न अर्ज्जितं, तृतीये पुण्यं न अर्ज्जितं, चतुर्थे किं करिष्यति। ६४ ॥

व्याख्या। प्रथमे=आद्ये वयसि शैशवावस्थायां इत्यर्थः (अधि) विद्या (कर्म्म-१मा) न अर्ज्जिता=न अभ्यस्ता (अर्ज्जि-धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया) येन पुरुषेण इति शेषः। द्वितीये=द्वयोः पुरणं (निपातनात् साधु) तस्मिन् द्वितीये वयसि यौवने इत्यर्थः (अधि) धनं=वित्तं (कर्म्म-१मा) न अर्ज्जितं=न उपार्ज्जितं (क्रिया) येन पुरुषेण इति शेषः। तृतीये=त्रयाणां पूरणं (पूर्व्ववत् साधु) तस्मिन् प्रौढ़े वयसि (अधि) पुण्यं=पुनाति पावयति यत् तत् (पु-धा+कर्त्तरि-यत्) तपश्चरणादिकं सुकृतं (कर्म्म-१मा) न अर्ज्जितं=न सञ्चितं (क्रिया) येन पुरुषेण इति शेषः। चतुर्थे=चतुर्णां पूरणं (चतुर-अ+थट) तस्मिन् वार्द्धक्ये (अधि)

किं (कर्म्म-२या) करिष्यति (क्रिया) सः पुरुषः इति शेषः : ब्राह्मचर्य्यं गार्हस्थ्यः वानप्रस्थः भैक्षुकः इति चत्वारः आश्रमाः निर्द्दिष्टाः, तत्र प्रथमे ब्रह्मचर्य्ये विद्याभ्यासः द्वितीये गार्हस्थ्ये विषयभोगः तदर्थं धनोपार्ज्जनं च, तृतीये वानप्रस्थे तपश्चरणं चतुर्थे भैक्षुके ब्रह्मज्ञानं अवाप्य शरीरत्यागः इति निर्द्दिष्टं अतः उक्तं चतुर्थे मरणसमये किं करिष्यति इति ६४ ॥

वाच्यान्तरं। (यः) विद्यां नार्ज्जितवान्, (यः) धनं नार्ज्जितवान्, (तेन किं करिष्यते। ६४ ॥

पहिली उम्र में विद्या, यौवन में धन, प्रौढावस्था में पुण्य अर्ज्जन नहीं किया तो बुढ़ापे में क्या करेगा। ६४ ॥

(64.) If learning be not acquired in the first period of life, money in the second and virtue in the third, what will a man do in the fourth ?

कुदेशं इति। अन्वयः। कुदेशं आसाद्य अर्थसंचयः कुतः कुपुत्रं आदाय जलाञ्जलिः कुतः कुगृहिणीं प्राप्य गृहे सुखं कुतः कुशिष्यं अध्यापयतः यशः कुतः। ६५।

व्याख्या। कुदेशं=कुत्सितः देशः (कर्म्म-धा) तं (कर्म्म) आसाद्य प्राप्य गत्वा इत्यर्थः (आ-सद-णिच+ल्यप, अव्य) अर्थसञ्चयः=अर्थानां धनानां (६तत्) सञ्चयः (सम्-चि-धा+अल) धनसंग्रहः धनार्ज्जनमित्यर्थः (कर्त्ता) कुतः (७मी+तस्, अव्य) सम्भवेत् इति शेषः, तत्र अर्थसञ्चयस्य आशापि नास्ति इति भावः, कुपुत्रः=कुत्सितः पुत्रः (कर्म्म-धा) तं मूर्खं पापिष्टं च तनयं (कर्म्म) आसाद्य=प्राप्य (अव्य) जलाञ्जलिः=जलानां (६तत्) अञ्जलिः निवापाञ्जलिः तर्पणजलं इत्यर्थः कुतः=कुत्र सम्भवेत्, कुपुत्रेषु जातेषु पितरः तर्पणश्राद्धादौ निराशाः भवन्ति इति भावः। कुगृहिणीं=कुत्सिता गृहिणी (कर्म्मधा : तां असच्चरित्रां भार्य्यां (कर्म्म) प्राप्य=लब्ध्वा (प्र-आप-धा+ल्यप्, अव्य)

गृहे (अधि) सुखं (कर्त्ता) कुतः=कुत्र सम्भवेत्, तस्मात् गृहात् सुखं तिरोभवति इति भावः। कुशिष्यं=शिष्यते असौ शिष्यः (शास्-धा+कर्मणि यत्) छात्रः तं (कर्म) अध्यापयतः=पाठयतः गुरोः (अधि-इ-णिच=आपि-धा+शतृ,६ष्ठी १व) यशः=अध्यापनजन्या सुप्रतिष्ठा (कर्त्ता) कुतः=कुत्र सम्भवेत्, तत्र यशः न कदापि भवति इति भावः। अत्र वंशस्थावृत्तं। तल्लक्षणं वंशस्था जतौ जरौ ६। ७ इति पिङ्गलाचार्य्यः। ६५॥

वाच्यान्तरं। अर्थसञ्चयेन, जलाञ्जलिना, सुखेन यशसा सम्भूयेत १५॥

बुरे देश में जाके धन कैसे उपार्ज्जन हो सक्ता है, कुपुत्र के होने तर्पण का भरोसा कहां है? असती स्त्री को पाके घर में सुख कहां है? और कुशिष्य को पढ़ानेवाले को यश कहां से हो सक्ता है। ६५॥

(65.) Where is the chance of amassing wealth in a bad country? where is the chance of getting libation of water by having a bad son? where is the chance of enjoying domestic happiness by having a bad wife? where is the chance of gaining credit by having a bad pupil.

यस्येति। अन्वयः। यस्य स्वयं प्रज्ञा नास्ति शास्त्रं तस्य किं करोति, दर्पणः लोचनाभ्यां विहीनस्य किं करिष्यति। ६६॥

व्याख्या। यस्य=जनस्य (सम्ब) स्वयं=आत्मनः (अव्य) प्रज्ञा=बुद्धिः (प्र-ज्ञा-धा+अ, कर्त्ता) न अस्ति (क्रिया) शास्त्रं (कर्त्ता) तस्य=जनस्य (सम्ब) किं (कर्म) करोति (कृ-धा+लट, क्रिया) न किमपि कर्त्तुं शक्नोति इत्यर्थः, लोचनाभ्यां=नयनाभ्यां (हीनयोगे ३या) विहीनस्य रहितस्य (वि-हा-धा+क्त, सम्ब-विण) अन्धस्य जनस्य इत्यर्थः (सम्ब) दर्पणः=मुकुरः (कर्त्ता) किं (कर्म) करिष्यति (क्रिया) अन्धस्य दर्पणेन न किमपि फलं इत्यर्थः, यथा अन्धः चक्षुहीनात् दर्पणसत्त्वेऽपि आत्मानं निरीक्षितुं न शक्नोति, तथा निर्बुद्धिः शास्त्रं वीक्षुं न शक्नोति तस्य शास्त्रपाठेन न किमपि फलं इति सरलार्थः। ६६॥

वाच्यान्तरं। प्रज्ञया न भूयते, शास्त्रेण किं क्रियते, दर्पणेन किं करिष्यते। ६६॥

जिस के आप बुद्धि नहीं है, शास्त्र उस का क्या कर सक्ता है, अन्धे के आगे दर्पण क्या करेगा। ६६॥

(66) What good will the shastras do to that man, who himself does not possess wisdom, of what use will a looking-glass be to that man who has no eyes to see.

किमिति। अन्वयः। यत्र श्रोता न विद्यते, (तत्र) वक्तारः किं करिष्यन्ति, नग्नचपणके देशे रजकः किं करिष्यति। ६७॥

व्याख्या। यत्र=यस्मिन् देशे (अधि-अव्य) श्रोता=शृणोति यः सः (श्रु-धा+तृच, कर्त्ता) न विद्यते=न अस्ति (विद-धा+कर्त्तरि-लट, क्रिया) तत्र देशे (अधि) वक्तारः ब्रुवन्ति ये ते (ब्रू धा+तृच, १मा-बव कर्त्ता) किं (कर्म्म) करिष्यति, यत्र बोद्धा नास्ति तत्र प्रवचनेन अलं इति भावः। नग्नचपणके=चपणकाः बौद्धसन्न्यासिनः, नग्नाः चपणकाः यस्मिन् (बहुव्री) तस्मिन् (अधि-विश) देशे (अधि) रजकः=रञ्जयति यः सः (रञ्ज धा+ण्वुल्) वस्त्रधावकः (कर्त्ता) किं (कर्म्म) करिष्यति (क्रिया) यत्र वस्त्रं नास्ति तत्र रजकः किं प्रचालयिष्यति इत्यर्थः। ६७॥

वाच्यान्तरं। श्रोता न विद्यते, वक्तृभिः किं करिष्यते, केन किं करिष्यते]। ६७॥

जहां सुननेवाला नहीं है, वहां वक्ता क्या करेंगे, जिस देश में सब नंगे सन्यासी रहते हैं, धोबी वहां क्या करेगा। ६७॥

(67.) What will a speaker do in a place where there are no audience; what will a washerman do in a place where there are naked Buddha mendicants.

अजरेति । अन्वयः । प्राज्ञः अजरामरवत् विद्यां अर्थं च चिन्तयेत्, मृत्युना केशेषु गृहीतः इव धर्म्मं आचरेत् । १ ॥

व्याख्या । प्राज्ञः=प्रज्ञायते अनया इति प्रज्ञा (प्र-ज्ञा+करणे-ङ स्त्रियां ङीप्) प्रज्ञा विद्यते अस्य (प्रज्ञा-अ+अस्त्यर्थे-अण्) प्राज्ञः बुद्धिमान् (कर्त्ता) अजरामरवत्=नास्ति जरा वार्द्धक्यं यस्य (बहुव्री) सः अजरः, न म्रियते यः इति अमरः मरणधर्म्मस्य अनधीनः (मृ-धा+अच्) अजरः च असौ अमरश्चेति अजरामरः (एकस्य विशेष्यत्वविवक्षायां कर्म्मधारयः)सः इव (तुल्यार्थे-वति) अजरामरः इव (अव्य) विद्यां=आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिश्च इति चतुर्विधा विद्या (विद-धा+क्यप्) तां (कर्म्म) धनं च (कर्म्म) चिन्तयेत् (चिन्ति-धा+विधि, क्रिया) न अहं कदापि जरां प्राप्स्यामि नापि मरिष्यामि इति चिन्तयन् बुद्धिमान् जनः विद्याभ्यासं अर्थोपार्ज्जनं च कुर्य्यात् अन्यथा वैराग्योदयात् तत्प्रवृत्तिर्न स्यात् इति भावः । मृत्युना=अन्तकेन (गृहीतः इत्यस्य कर्त्ता-३या) केशेषु=चिकुरेषु (अवच्छेदे ७मी) गृहीतः इव=धृतः इव (ग्रह-धा+कर्म्मणि-क्त) प्राज्ञः इति शेषः, धर्म्मं=कर्त्तव्यं (कर्म्म) आचरेत्=अनुतिष्ठेत् (आ-चर-धा+विधि, क्रिया) जीवनं नलिनीदलगतजलवत्तरलं मत्वा परलोकवन्धुं धर्म्ममेव आश्रयेत इति भावः । १ ॥

वाच्यान्तर । प्राज्ञेन विद्या अर्थः च चिन्त्येत, गृहीतेन इव धर्म्मः आचर्य्येत । १ ॥

पण्डित को चाहिए कि अपनेतई अजर और अमर समझ के विद्या और धन की चिन्ता करें और यह समझ के धर्म्मानुष्ठान करें, कि मानो यम केश पकड़ के खेंचता है । १ ॥

(1.) A prudent man should think of gaining learning and wealth as if he would never grow old nor die, and he should practice virtue as if he were seized in the hairs by death.

सर्व्वद्रव्येषु इति। अन्वयः। सर्व्वदा अहार्य्यत्वात् अनर्घत्वात् अक्षयत्वात् च विद्या एव सर्व्वद्रव्येषु अनुत्तमं द्रव्यं आहुः। २॥

व्याख्या। सर्व्वदा=सर्व्वस्मिन् काले (सर्व्व-अ+दा, अधि-अव्य) अहार्य्यत्वात्=ह्रियते जनैः अपह्रियते इति हार्य्या (हृ-धा+कर्म्मणि-ण्यत्) सा न भवति इति अहार्य्या तस्याः भावः तस्मात् (त्वप्रत्ययपरे पुम्वद्भावः, हेतौ-५मी) अनर्घत्वात्=अर्घं मूल्यं अर्हति इति अर्घ्याः (अर्घ-अ+अर्हार्थे-ष्यञ) सा न भवति अनर्घ्याः तस्याः भावः तस्मात् (पूर्व्ववत् पुम्वद्भावः, हेतौ ५मी) अक्षयत्वात्=नास्ति क्षयः ध्वंसः यस्याः सा अक्षया (वहुव्री) तस्याः भावः तस्मात् (पूर्व्ववत् पुम्वद्भावः, हेतौ ५मी) विद्याः=आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिश्च इति चतुर्व्विधा विद्या (कर्म्म) एव (अव्य) सर्व्वद्रव्येषु=सर्व्वाणि (कर्म्म-धा) द्रव्याणि तेषु मध्ये (निर्द्धारे ७मी) अनुत्तमं=नास्ति उत्तमं (उत्-अ+तमप) यस्मात् (वहुव्री) तत् अत्युत्तमं (द्रव्यं इत्यस्य-विण) द्रव्यं=वस्तु (विधेय-कर्म्म) इति आहुः कथयन्ति पण्डिताः इति शेषः (आ+लट-१पु-३व, क्रिया)। विद्यातिरिक्तं द्रव्यं तस्करैः अपहर्त्तुं मूल्यदानेन क्रेतुं शक्यते दानेन च क्षयं याति, विद्यारूपंतु द्रव्यं न तथा अतः विद्यारूपस्य द्रव्यस्य सर्व्वोत्तमत्वं युज्यते इति भावः। २॥

वाच्यान्तरं। विद्यया अनुत्तमेन द्रव्येण (भूयते) इति उच्यते। २॥

विद्यारूप द्रव्य को सब द्रव्यों से उत्तम द्रव्य पण्डित कहते हैं, क्योंकि उसे कोई हर नहीं ले सक्ता है, वह अनमोल और अक्षय है। २॥

(2.) Of all things learning is said to be the most excellent, because it can never be stolen nor wasted, and is ever invaluable.

सङ्गमयतीति । अन्वयः । विद्या एव नीचगा अपि दुर्द्धर्षं नृपं सरित् नीचगः अपि दुर्द्धर्षं समुद्रं इव नरं सङ्गमयति, अतः परं भाग्यं ।३॥

व्याख्या । विद्या (कर्त्री) एव (अव्य) नीचगा अपि=नीचं नीचवंशोद्भवं पुरुषं गच्छति या सा अपि (नीच-गम्-धा+ड) नीच-वंशोद्भवः पुरुषः चेत् विद्यां अभ्यस्यति इति भावः (कर्त्री-विण) दुर्द्धर्षं= दुः दुःखेन धृष्यते असौ (दुर धृष-धा+कर्म्मणि-खल) तं अप्रधृष्यं अन्यैः अनाभगम्यं इत्यर्थः (कर्म्म-विण) नृपं=नॄन् मानवान् पाति पालयति यः सः (नृ-पा-धा+ड) तं राजानं (कर्म्म) सरित्=नदी (उपमा कर्त्री, स्रोतस्वतीसमावाहसमावापगानदीसरित् इत्यमरः) नीचगा अपि=नीचं निम्नस्थानं गच्छति या सा (गम-धा+ड) निम्नगा अपि (कर्त्री-विण) दुर्द्धर्षं=अन्यैः अगम्यं समुद्रं इव (उपमा-कर्म्म) नरं=मनुष्यं (कर्म्म णिजन्तत्वात् द्विकर्म्मकत्वं) सङ्गमयति=सम्मेलयति (सम्-गम धा+ णिच+लट, क्रिया), यथा मनुष्यः नदीमार्गेण समुद्रं गच्छति, तथा नीचवंशोद्भवः पुरुषः विद्याबलेनैव नृपेण सह बन्धुत्वं लभते इत्यर्थः अतः=अस्मात् नृपसमात् (अपा ५मी) परं=उत्तमं (कर्त्री-विण) भाग्यं=सौभाग्यं (कर्त्री) जायते इति शेषः । ३ ॥

वाच्यान्तरं । विद्यया नीचगया अपि दुर्द्धर्षं नृपं सरिता समुद्रं इव नरः सङ्गम्यते । ३ ॥

नीचगामिनी नदी जैसे मनुष्य को समुद्र को पंहुचाती है वैसेही नीचगामिनी विद्या भी मनुष्य को राजा के पास पंहुचती है, इस के पीछे उसका भाग्य । ३ ॥

(3.) Just as a river follows a level in its course and ultimately joins the ocean, so learning even in low origin, enables a man to have an access to the king.—The future then be his destiny.

विद्या इति। अन्वयः। विद्या विनयं ददाति, (लोकः) विनयात् पात्रतां याति, पात्रत्वात् धनं आप्नोति, धनात् धर्म्मं (आप्नोति) ततः सुखं (आप्नोति। ४॥

व्याख्या। विद्या (कर्त्ता-१मा) विनयं (कर्म्म) ददाति (क्रिया) लोकाय इति शेषः, यः यत्नतः विद्यां अभ्यस्यति सः विनयी भवति इत्यर्थः। विनयात् (हेतौ ५मी) पात्रतां=(कर्म्म) याति=प्राप्नोति (क्रिया) लोकः इति शेषः, यः विनयी भवति सर्व्वे लोकाः तं सत्पात्रं मन्यन्ते इत्यर्थः, पात्रत्वात् (हेतौ ५मी) धनं (कर्म्म) आप्नोति=लभते लोकः इति शेषः (आप-धा+लट, क्रिया) सज्जनो हि विद्याविनयादिगुणवत्त्वात् लोकैः गुरुणि कार्य्ये सादरं नियुज्यते, तेन च असौ धनं उपार्ज्जयितुं शक्नोति इत्यर्थः, धनात् (हेतौ ५मी) धर्म्मं (कर्म्म) चाप्नोति इति शेषः, यः धनवान् भवति सः सद्व्ययेन सत्कर्म्माणि अनुष्ठाय धर्म्मोपार्ज्जनं कर्त्तुं समर्थः भवति इत्यर्थः, ततः तस्मात् इत्यर्थः (हेतौ ५मी+तस्, अव्य) सुखं (कर्म्म) आप्नोति (क्रिया) प्रकृतं सुखं धर्म्मादेव जायते इति भावः। ४॥

वाच्यान्तरं। विद्यया विनयः दीयते, धनं आप्यते, धनात् धर्म्मः ततः सुखं (आप्यते)। ४॥

विद्या विनय देती है, विनय से लोग पात्रता पाते है, पात्र होने से धन, धन से धर्म्म और धर्म्म से सुख पाते हैं। ४॥

(4.) Learning teaches a man humility—from humility comes competence—from competence he acquires wealth—from wealth virtue and from it happiness.

विद्या शस्त्रञ्चेति। अन्वयः। शस्त्रं च शास्त्रं च द्वे विद्ये प्रतिपत्तये, आद्या वृद्धे हास्याय, द्वितीया सदा आद्रियते। ५॥

व्याख्या। अस्त्रं च=अस्यते हिंस्यते अनेन (अस्-धा+करणे-त्र) तत् च (१मा-विश) एका विद्या धनुर्विद्या इत्यर्थः (प्रातिपदिकार्थे-१मा), शास्त्रं च=शिष्यते उपदेशेन विनीयते अनेन (शास-धा+करणे त्र, १मा विश) तत् च अपरा विद्या शास्त्रविद्या इत्यर्थः (१मा) ततश्च अस्त्रविद्या शास्त्रविद्या च इति द्वे (कर्त्ता-विश, १मा-२या) विद्ये (कर्त्ता-१मा २व,) प्रतिपत्तये (प्रति पद-धा+क्ति) लोकानां यशसे (तादर्थे-४र्थी) भवतः इति शेषः इह संसारे केचित् अस्त्रविद्यया ख्यातिं लभन्ते अन्ये तु शास्त्रविद्यया इत्यर्थः, आद्या=तयोः पूर्व्वोक्तयोः विद्ययोः प्रथमा अस्त्रविद्या इत्यर्थः (कर्त्ता) वृद्धत्वे=वृद्धस्य भावः तस्मिन् वृद्धदशायां (अधि) हास्याय=उपहासाय (हस-धा+ण्यत्, तादर्थे-४र्थी) भवति इति शेषः, सशस्त्रः जराजीर्णः पुरुषः वीरकर्म्मणि प्रवृत्तः लोकैः उपहस्यते इत्यर्थः, द्वितीया=शास्त्रविद्या (कर्म्म-१मा) सदा सर्व्वस्मिन् काले शैशवे यौवने वार्द्धक्ये च इत्यर्थः (सर्व्व-श+दा, अधि-अव्य) आद्रियते,—लोकैः बहुमन्यते (आ-दृ-धा+कर्म्मणि-लट्. क्रिया) शास्त्रस्य बहुदर्शित्वं वयसा सह वर्द्धते, बहुदर्शित्वेन च तस्य समादरोऽपि वर्द्धते इति विशदार्थः। ५॥

वाच्यान्तरं। द्वाभ्यां विद्याभ्यां प्रतिपत्तये भूयते, आद्यया हास्याय भूयते, द्वितीयं आद्रियन्ते (लोकाः)। ५॥

अस्त्र, और शास्त्र यह दो विद्या प्रतिपत्ति के लिए हैं, पहिली विद्या बुढ़ापे में हंसी के लिए होती है, और दूसरी का सदा आदर होता है। ५॥

(5.) Knowledge of arms and knowledge of the shastras both lead to distinction; the former make one an object of laughter in old age—the latter command respect at all times.

अनेकेति। अन्वयः। अनेकसंशयोच्छेदि परोक्षार्थस्य दर्शकं शास्त्रं सर्व्वस्य लोचनं यस्य (तत्) नास्ति स अन्ध एव। ६॥

व्याख्या। अनेकसंशयोच्छेदि=न एके अनेके (नञ् तत्) बहवः इत्यर्थः संशयाः सन्देहाः अनेकसंशयाः (कर्म्मधा) तान् उच्छेत्तुं उन्मूलयितुं इति यावत् शीलं यस्य तत् (उत्-छिद धा+ताच्छील्ये-णिन्) सन्देहे सति प्रकृतार्थदर्शक मित्यर्थः (कर्त्ता-विण-नपुं-१मा-१व) परोक्षार्थस्य=अक्ष्णां परं (समासान्तविधानात् अव्ययीभावः अर्शादित्वात् अच्, निपातनात्, उत्वं इति सिद्धान्तकौमुदी), परोक्षः अर्थः (कर्म्मधा) तस्य (६तत्) दर्शकं (दृश धा+णिच+ण्वुल) शास्त्राध्ययनेन अप्रत्यक्षः विषयः प्रत्यक्ष इव प्रतिभाति इत्यर्थः (कर्त्ता-विण) शास्त्रं=वेदादिशास्त्रं (उद्देश्यकर्त्ता-१मा) सर्व्वस्य=जनस्य (सम्ब) लोचनं=चक्षुः (विधेय-कर्त्ता) भवतीति शेषः तत्=शास्त्ररूपं लोचनं (कर्त्ता) यस्य (सम्ब) नास्ति=न विद्यते (क्रिया) सः=जनः (प्रातिपदिकार्थे-१मा) अन्धः एव (१मा-विण) सत्यपि आकर्णविस्तृते लोचनद्वये शास्त्रलोचनविहीनः नरः अन्धः एव इत्यर्थः, यत् वस्तु समीपस्थं अस्थूलं लोचनं तदेव दर्शयति, यच्च दूरस्थं अतीन्द्रियं परमाणुमहेश्वरादिकं तदेव शास्त्रं दर्शयति इति तात्पर्य्यम्। ६॥

वाच्यान्तरं। अनेकसंशयोच्छेदिना दर्शकेन शास्त्रेण भूयते (तेन) न भूयते। ६॥

शास्त्र अनेक संशयों को छेदन करता है, और ऐसे पदार्थों को दिखाता है, जो इन्द्रियों से नहीं दीखते, यह शास्त्र सब की आंख है, जिस के नहीं वह अन्धा है। ६॥

(6.) The shastras remove doubts of all kinds; they present to our sight objects beynod our sense and they serve as eye to all. He who is ignorant of them is blind indeed.

यौवनमिति । अन्वयः। यौवनं धनसम्पत्तिः प्रभुत्वं अविवेकता एकैकं अपि अनर्थाय (यत्र) चतुष्टयं, तत्र किमु । ७ ॥

व्याख्या। यौवनं = यूनः भावः (युवन्-श+अण्) तारुण्यं (आषोड़शात् भवेत् बालस्तरुणस्तदनन्तरं,वृद्धः स्यात् सप्ततेरूर्द्ध्वं इत्युक्तेः कर्त्ता-विश) धनसम्पत्तिः=धनानि एव सम्पत्तिः (सम्-पद-धा+क्ति) ऋद्धिः (कर्त्ता-विश) प्रभुत्वं=प्रभोः भावः (प्र-भू-धा + डु=प्रभु+त्व) ऐश्वर्यं स्वामित्वमित्यर्थः (कर्त्ता विश) अविवेकता = सदसद्विवेकराहित्यं (न-वि-विच-धा+घञ् =अविवेक+ता कर्त्ता-विश) एकैकं अपि=प्रत्येकं अपि (कर्त्ता, वीप्सार्थे द्विर्वचनं) अनर्थाय=अमङ्गलाय (तादर्थे-४र्थी) भवतीति शेषः । यत्र जने (अधि) चतुष्टयं=चतुर्णां अवयवः (चतुर-श + तयप) चतुःसंख्यं यत्र यौवनादीनि चत्वारि मिलितानि इत्यर्थः (कर्त्ता) भवतीति शेषः तत्र=तस्मिन् जने (अधि-अत्र) किमु = किं वक्तव्यं अनर्थं भवत्येव इत्यर्थः। ७ ॥

वाच्यान्तरं । यौवनेन धनसम्पत्त्या प्रभुत्वेन अविवेकितया एकैकेन भूयते, चतुष्टयेन भूयते । ७ ॥

यौवन, धन, प्रभुता और अविवेकिता यह एक एक अनर्थ के लिए होते हैं, चारों जहां हों वहां की तो कोई बातही नहीं । ७ ॥

(7) Youth, wealth and prosperty, exercise of power and imprudence—each of these leads to evil, what, if there be a combination of all four ?

गुणिगणेति । अन्वयः। गुणिगणगणनारम्भे यस्य सुसम्भ्रमा कठिनी न पतति, तेन अम्बा यदि सुतिनी, वन्ध्या कीदृशी भवति वद । ८ ॥

व्याख्या। गुणिगणगणनारम्भे = गुणिनां (६तत्) गणाः तेषां (६तत्) गणना तस्याः (६तत्) आरम्भः तस्मिन्, अस्मिन् देशे के के

गुणिनः सन्ति इति नामोल्लेखसमये इत्यर्थः (अधि) यस्य=जनस्य (सर्व्व-सम्ब) सुसम्भवति या सा (सु-सम्-भू-धा+कर्त्तरि-अच्) उचिता लेखनोपयुक्ता इत्यर्थः (कर्त्ता-विश) कठिनी=लेखनार्था खटिका (कर्त्ता), न पतति=न अङ्कपातं करोति, यस्य नाम न लिखति इत्यर्थः (क्रिया) यस्य नाम गुणिगणमध्येषु न गण्यते इति भावः, तेन=अगुणवता पुत्रेण (धान्येन धनवानित्यादिवत् ३या) यदि=चेत् (अव्य) अम्बा=माता (कर्त्ता, अम्बामाताथ बालास्याद्वासुरार्यस्तु मारिषः इत्यमरः) सुतिनी= सुतः विद्यते अस्याः (सुत-अ+इन् स्त्रियां ईप्) पुत्रवती (कर्त्ता-विश) भवतीति शेषः, वन्ध्या=निष्फला अजातपुत्रा इत्यर्थः (कर्त्ता) कीदृशी= (किम्-दृश-धा+टक्, स्त्रियां ईप) किंप्रकारा (कर्त्ता-विश) भवति का इव दृश्यते (क्रिया) वद=कथय (वद-धा+लोट, क्रिया) अगुणवता पुत्रेण माता पुत्रवती न, सः पुत्रः मातुः उभार एव यौवनच्छेदे कुठारश्च इति भावः । ८ ॥

व्याख्या । सुसम्भवया कठिन्या न पत्यते, अम्बया सुतिन्या भूयते, वन्ध्यया कीदृश्या भूयते, उच्यतां । ८ ॥

गुणियों की गणना के समय कठिनी जिस का नाम नहीं लिखती, उस लड़के से जो माता पुत्रवती कहलाए तो, कहो वन्ध्या कैसी होती है । ८ ॥

(8.) If the name of a person does not fall in the list of the meritorious men then his mother though possessor of a son in reality may be called a barren (wife).

धर्मेति । अन्वयः । यस्य धर्मार्थकाममोक्षाणां एकः अपि न विद्यते अजागलस्तनस्य इव तस्य जन्म निरर्थकं । ९ ॥

व्याख्या । यस्य=जनस्य (सर्व्व सम्ब) धर्मार्थकाममोक्षाणां=धर्मः वेदादिविहितकर्मानुष्ठानं, अर्थः धनोपार्ज्जनं, कामः विषयभोगः, मोक्षः

मुक्तिः भवसागरात् परित्राणं सालोक्यसायुज्यनिर्व्वाणादन्यतरः (द्वन्द्व) तेषां (निर्द्धारे-६ष्ठी) एकः अपि (कर्त्ता) न विद्यते=न अस्ति (विद-धा+कर्त्तरि-लट्, क्रिया) यः धार्म्मिकः धनवान् वा विषयी वा मुमुक्षुः न इत्यर्थः । अजागलस्तनस्य=अजायाः छाग्याः (६तत्) गलः तत्र जातः (७तत्) स्तनः तस्य (सम्ब) जन्म इव (उपमा कर्त्ता) तस्य=धर्म्माद्यन्यतमरहितस्य जनस्य (सर्व्व-सम्ब) जन्म=जननं (कर्त्ता-१मा) निरर्थकं=नास्ति अर्थः यस्य (बहुब्रीह्यर्थे वाः) निष्फलं वृथा इत्यर्थः (कर्त्ता-विण) भवतीति शेषः, दुग्धविहीनः अजागलस्तनः न स्वशिशुपोषणाय नापि मनुष्याणां उपकाराय नापि परेषां उपकाराय इति भावः ।९॥

वाच्यान्तरं । एकेन न विद्यते, जन्मना निरर्थकेन भूयते । ९ ॥

धर्म्म, अर्थ, काम और मोक्षों में जिस के एक भी नहीं है, उस का जनम अजा गल स्तन की तरह निरर्थक है । ९ ॥

(9.) Of virtue, wealth, desire and final liberation who has none, his life is useless as the throat-nipple of a she-goat.

यथेति । अन्वयः । सुगमः । व्याख्या । यथा=यादृशं (अव्य) एकेन (करण-विण) चक्रेण (करण) रथस्य (गतिः इत्यस्य कर्त्ता-६ष्ठी) गतिः=गमनं (गम-धा+क्ति, कर्त्ता) न भवेत् (क्रिया) रथः न चलति इत्यर्थः, एवं=तथा (अव्य) पुरुषकारेण=पुरुषचेष्टितेन पौरुषेण इत्यर्थः (विनायोगे-३या) विना (अव्य) दैवं=दैवात् आगतं (दैव-अ+षण) भाग्यं फलोन्मुखशुभाशुभकर्म्म इत्यर्थः (कर्त्ता) न सिध्यति=न सफलं भवति (सिध-धा+कर्त्तरि-लट, क्रिया) कार्य्यसिद्धौ पुरुषकार-दैवयोः उभयोरेव प्रयोजनं इति भावः । १० ॥

वाच्यान्तरं । गत्या न भूयते, दैवेन सिध्यते । १० ॥

जैसे एक चक्र से रथकी गति नहीं होती है, इसी ढब से पुरुषकार के बिना दैव सिद्ध नहीं होता है । १० ॥

(10) As a carriage cannot move with a single wheel, so fate cannot succeed without manly act.

उद्योगिनमिति। अन्वयः। लक्ष्मीः उद्योगिनं पुरुषसिंहं उपैति; कापुरुषाः दैवेन देयं इति वदन्ति, आत्मशक्त्या दैवं निहत्य पौरुषं कुरु, यत्ने कृते यदि न सिध्यति, अत्र कः दोषः ॥ ११ ॥

व्याख्या। लक्ष्मीः=सम्पदधिष्ठात्री देवता (कर्त्ता, लक्ष्मीः सम्पत्ति-शोभयोः इति मेदिनी) उद्योगिनं=उद्युनक्ति यः सः (उत्-युज धा+कर्त्तरि-घिणन्) उद्यमवन्तं (कर्म्म विण) पुरुषसिंहं=पुरुषः सिंहः इव (उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे इति उपमितसमासः) पुरुष-श्रेष्ठं (कर्म्म) उपैति=प्राप्नोति तत्समीपं आगच्छति इत्यर्थः (उप-इ-धा+लट क्रिया). कापुरुषाः=कः कुत्सिताः पुरुषाः (कोर्घा, विभाषा पुरुषे इति विभाषया कुशब्दस्य कादेशः पक्षे कुपुरुषः) अनुद्यमशीलाः (वदन्ति इत्यस्य कर्त्ता) दैवेन=भाग्येन देयं इत्यस्य कर्त्ता ३या) देयं =दातव्यं दैवं दास्यति इत्यर्थः अभीष्टं वस्तु इति कर्म्मपदमूह्यं, इति=एवं (वदन्ति इत्यस्य कर्म्म-अव्य) वदन्ति=कथयन्ति (वद-धा+लट, क्रिया) भाग्यं फलति सर्व्वत्र न विद्या न च पौरुषं इति अनुसरन्तः सर्व्वं दैवा-यत्तं इति निश्चित्य कापुरुषाः कालं वृथा नयन्ति इत्यर्थः। दैवं=भाग्यं (कर्म्म) निहत्य=विनाश्य निर्जित्य इत्यर्थः (नि-हन-धा+ल्यप्, अव्य) आत्मशक्त्या=आत्मनः शक्तिः सामर्थ्यं तया (६तत्) स्वसामर्थ्यानुसारेण पौरुषं=पुरुषस्य कर्म्म (पुरुष-श+षण्) पुरुषकारं (कर्म्म) कुरु=प्रकटय (कृ-धा+लोट-मपु-१व, क्रिया) सर्व्वं दैवायत्तं इति विश्वासं मनसः दूरीकृत्य इष्टलाभे यत्नं कुरु इत्यर्थः। यत्ने=पुरुषकारे (यत-धा+न, भावाधिकरणे-७मी) कृते=विहिते (कृ धा+कर्म्मणि-क्त, अधि-विण) यदि=चेत् (अव्य) न सिध्यति=न सफलं भवति न अभीष्टं सम्पद्यते इत्यर्थः (सिध-धा+लट, क्रिया) अत्र=कार्य्यासिद्धौ (इदम-श७मी+त्र, इधि-अव्य)

कः (सर्व्व-कर्त्ता-विश) दोषः=अपराधः (दूष-धा+भावे-घञ, कर्त्ता) उद्योगिनः पुरुषस्य भवतीति शेषः न कोऽपि दोषः इत्यर्थः अत्र वसन्ततिलकावृत्तं तल्लक्षणं यथा, वसन्ततिलकातभौ जगौ इति पिङ्गलाचार्य्यः। ११।

वाच्यान्तरं। लक्ष्म्या उद्योगी पुरुषसिंहः उपेयते, दैवं दास्यति इति कापुरुषैः उद्यते, पौरुषं क्रियतां न सिध्यते, केन अपराधेन भूयते। ११॥

उद्योगी पुरुष श्रेष्ठ के पास लक्ष्मी आती है, कापुरुष कहते हैं कि, दैव देंगे, दैव को दूर कर अपनी शक्ति अनुसार पौरुष करो, यत्न करने पर सिद्ध न हो, तो इस में पुरुष का दोष क्या है? ११।

(11.) A great man who exerts himself approaches fortune; it is the weak men that say that it must be given them by fate. Without depending upon chance you should exert yourself to the best of your abilities; if you do not succeed after exerting yourself no body would blame you.

उद्यमेन इति। अन्वयः। कार्य्याणि उद्यमेन हि सिद्ध्यन्ति, मनोरथैः न सिध्यन्ति, मृगाः सुप्तस्य सिंहस्य मुखे न प्रविशन्ति। १२॥

व्याख्या। कार्य्याणि (कर्म्म) उद्यमेन=उद्योगेन (उत्-यम-धा+भावे-अल, करण-३या) हि=निश्चितं (अव्य) सिध्यन्ति=सफलानि भवन्ति (क्रिया)मनोरथैः=मनांसि रथाः इव इष्टमानप्रापकत्वात्,(उपमितसमासः) तैः इच्छाभिः (करण, इच्छा काङ्क्षा स्पृहेहातृड् वाञ्छा लिप्सा मनोरथः इत्यमरः) न=न सिध्यन्ति, मृगाः=हरिणाः (कर्त्ता) सुप्तस्य=निद्रितस्य (स्वप-धा+कर्त्तरि-क्त, ६ष्ठी-विश), सिंहस्य (सम्ब-६ष्ठी) मुखे=मुखमध्ये (अधि) न प्रविशन्ति=न गच्छन्ति (प्र-विश-धा+लट्, क्रिया) यत्नं विना अभीष्टं न लभ्यते इति भावः। १२॥

वाच्यान्तरं। कार्य्याणि सिध्यन्ते, मृगैः प्रविश्यते। १२॥

कार्य्य उद्यम से सिद्ध होता है, मनोरथ से नहीं, सोते सिंह के मुंह में जानवर नहीं घुसते। १२॥

(12.) It is by self-exertions that a man can succeed in his actions and not by desire; beasts of game cannot enter the mouth of a sleeping lion.

काव्येति। अन्वयः। धीमतां कालः काव्यशास्त्रविनोदेन गच्छति, मूर्खाणां (कालः) व्यसनेन, निद्रया, कलहेन च (गच्छति)। १३॥

व्याख्या। धीमतां=धीप्रशस्ता मेधा विद्यते येषां ते धीमन्तः (धी+प्र+प्रशस्तार्थे-मतुप) तेषां सुधियां (सम्ब) कालः=समयः (कर्त्ता) काव्य-शास्त्रविनोदेन=कविना निर्म्मितं काव्यं इति वैयाकरणिकाः (कवि-श+ष्यण) वाक्यं रसात्मकं काव्यं इति दर्पणकारः, तददोषौ शब्दार्थौ सगुणा-वनलङ्कृतिः पुनः क्वापि इति प्रकाशकारः, चमत्कारात्मकं वाक्यं काव्यं इति प्रेमचन्द्रतर्कवागीशाः, काव्यं शास्त्रं (कर्म्मधा) तस्मात् तदनु-शीलनात इत्यर्थः (पूतत्) उत्पन्नः यः विनोदः चित्तसन्तोषः तेन (करण) गच्छति=अतिवर्त्तते (गम-धा+लट्, क्रिया) धीमन्तः सज्जनाः काव्य-शास्त्रं पठन्तः सुखेन कालं यापयन्ति इत्यर्थः मूर्खाणां=अज्ञानां (सम्ब) कालः इति शेषः, व्यसनेन=व्यस्यते कर्त्तव्यकर्म्मणः दूरं चिप्यते जनः अनेन व्यसनं (वि-अस-धा+करण-ल्युट्) द्यूतक्रीड़ादिकं तेन (करण, मृगयाक्षो दिवास्वप्नः परीवादः स्त्रियोमदः, तौर्य्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशकोगणः। पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्षासूयार्थदूषणं। वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपिगणोऽष्टकः इति) निद्रया=स्वप्नेन (करण) कलहेन=विवादेन (करण) गच्छतीति शेषः, मूर्खास्तु द्यूतक्रीड़ासुरापानादिना निद्रया परस्परविवादेन च कालं यापयन्ति इत्यर्थः। १३॥

वाच्यान्तरं। कालेन गम्यते। १३॥

बुद्धिमानों का समय काव्यशास्त्र की चर्चा से कटता है और मूर्खों का काल व्यसन, निद्रा और कलह से कटता है। १३ ॥

(13.) The time of the wise passes away in the study of entertaining poems while the time of the fools passes away in viceous pursuits, in sleep or in quarrel.

प्राणा इति। अन्वयः। आत्मनः=प्राणाः यथा अभीष्टाः भूतानां अपि ते तथा, साधवः आत्मौपम्येन भूतेषु दयां कुर्व्वन्ति। १४ ॥

व्याख्या। आत्मनः=स्वस्य (सम्ब) प्राणाः=जीवनं (कर्म-१मा-३व, प्राणशब्दः नित्यबहुवचनान्तः, पुंसिभूम्नासवः प्राणाः इत्यमरः) यथा (अव्य) अभीष्टाः - अभिलषिताः प्रियाः महता यत्नेन रक्षणीयाः इत्यर्थः (अभि-इष-धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया) लोकानामिति शेषः, भूतानां= अन्येषां आत्मभिन्नानां प्राणिनां इत्यर्थः (सम्ब) ते=प्राणाः (सर्व्व-कर्म- १मा) तथा (तद्-अ+था अव्य) अभीष्टाः इति शेषः। साधवः=सज्जनाः (कर्त्ता-१मा-३व) आत्मौपम्येन=उपमा एव औपम्यं (स्वार्थे ष्यञ्) आत्मना (३तत्) औपम्यं सादृश्यं तेन आत्मतुलनया इत्यर्थः (करण) भूतानां=प्राणिनां भूतेषु इत्यर्थः (सम्बन्धविवक्षया-६ष्ठी) दयां=अनुकम्पां (कर्म्म) कुर्व्वन्ति (क्रिया)। यदेतत् आत्मक्लेशकरं परेषामपि तथा इति विविच्य साधवः सर्व्वभूतेषु आत्मवत् पश्यन्ति इति सरलार्थः। १४ ॥

वाच्यान्तरं। लोकाः प्राणान् अभीष्टवन्तः, तान् (अभीष्टवन्तः) साधुभिः दया क्रियते। १४ ॥

अपने प्राण जैसे प्रिय हैं, और प्राणियों के भी वैसेही प्रिय हैं, साधु अपनी उपमा से प्राणियों पर दया करते हैं। १४ ॥

(14.) Just as one's own life is dear to him so are the lives of other creatures to them; good men show kindness to animals by considering their case in relation to themselves.

दरिद्रान् इति। अन्वयः। हे कौन्तेय दरिद्रान् भर, ईश्वरे धनं मा प्रयच्छ, व्याधितस्य औषधं पथ्यं, निरुजस्य औषधैः किं।१५॥

व्याख्या। हे कौन्तेय—कुन्त्याः अपत्यं पुमान् (कुन्ती-अ+ष्ण) हे कुन्तीपुत्र युधिष्ठिर (सम्बो) दरिद्रान्=दीनान् (कर्म्म) भर=अन्न-वस्त्रादिदानेन प्रतिपालय (भृ-धा+लोट, क्रिया), ईश्वरे=ईष्टे प्रभवति यः सः तस्मिन् (ईश-धा+वर) समर्थे धनवति इत्यर्थः (धनस्य कर्मत्वः आधारत्वविवक्षया सम्प्रदाने ७मी) धनं (कर्म्म) मा=न (अव्य) प्रयच्छ= देहि (प्र-दान धा+लोट, क्रिया), एतदेव दृढ़यन् आह व्याधितस्येति, व्याधितस्य=व्याधिः अस्य जातः (व्याधि-अ+इतच) तस्य औषधं भेषजं (प्रातिपदिकार्थे-१मा) पथ्यं=हितकरं (१मा-विष), (शास्त्रे त्रिषु पथ्याखौ हरिभक्यां हितेत्रिषु इति मेदिनी) नीरुजस्य=निर् नास्ति रुजा रोगः यस्य (बहुव्री स्त्रीरुग्रुजा चोपतापरोगव्याधिगदामया इत्यमरः, रलोपे पूर्व्वस्य दीर्घःऽणः इति दीर्घः) तस्य रोगहीनस्य (सम्ब) औषधैः (किं योगे-३या) किम्=किं प्रयोजनं नास्ति इत्यर्थः (अव्य), दानस्य दारिद्रमोचनमूलत्वात् नीरोगिष्वि औषधप्रयोगः इव धनवति धनदानं निष्फलं इति भावः। १५॥

वाच्यान्तरं। दरिद्राः भ्रियन्तां, धनं मा दीयतां। १५॥

हे कौन्तेय। दरिद्रों को भरण करो, धनवान् को धन दान न करो। औषध रोगी के लिए पथ्य है, निरोग को औषध से क्या प्रयोजन है। १५॥

(15.) Oh son of kunti. (Arjun) support the needy, do not give away money to those that have it, it is the diseased that are benifitted by medicine; those that are free from disease do not require medicine.

विपदि इति। अन्वयः। विपदि धैर्य्यं, अथ अभ्युदये

क्षमा, सदसि वाकपटुता, युधि विक्रमः, यशसि च अभिरुचिः, श्रुतौ व्यसनं इदं हि महात्मनां प्रकृतिसिद्धं। १६ ॥

व्याख्या। विपदि=विपद्काले उपस्थिते सति (अधि) धैर्य्यं= धीरस्य भावः (धीर श+ष्यण्) अव्याकुलता (कर्त्ता-विण) अथ (अव्य) अभ्युदये=उन्नतिसमये सम्पत्काले इत्यर्थः (अभि-उत्-इ-धा+भावे-अल, अधि) क्षमा=अपराधमार्जने अनहङ्कारः इति यावत् (कर्त्ता-विण) सदसि=सभायाम् वहुलोके एकत्र समवेते सति इत्यर्थः (अधि) वाक्-पटुता=वाच् (७तत्) पटुता वाक्नैपुण्यं (कर्त्ता-विण) युधि=युद्धे (अधि) विक्रमः=पराक्रमः साहसप्रदर्शनपुरःसरः बलप्रकाशः इत्यर्थः (कर्त्ता-विण), यशसि=कीर्त्तौ अभिरुचिः=इच्छा यशोलिप्सा इत्यर्थः (कर्त्ता-विण) श्रुतौ=शास्त्रे (अधि, श्रुतिः श्रोत्रे च तत्कर्माख्याम्नाय वार्त्तयोः स्त्रियां इति मेदिनी) व्यसनं (वि-अस-धा+ल्युट्) आसक्तिः, अनुरागः इत्यर्थः (कर्त्ता-विण, व्यसनन्त्वशुभे सक्तौ पानस्त्रीमृगयादिषु इति मेदनी), इदं=विपदि धैर्य्यादिकं सर्व्वं (कर्त्ता) हि=निश्चितं (अव्य) महात्मनां=महान् आत्मा येषां ते (वहुव्री) तेषां उदारचरितानां (सम्ब) प्रकृतिसिद्धं=प्रकृत्या सिद्धं (सिध-धा+क्त, कर्त्ता-विण) भवतीति शेषः, शिक्षां विनापि महात्मसु पूर्व्वोक्ता गुणाः आजन्मसिद्धाः भवन्ति इति भावः। अत्र द्रुतविलम्बितवृत्तं तल्लक्षणं यथा द्रुतविलम्बितं नभौ भरौ। ६। ८६। इति पिङ्गलाचार्य्यः। १६ ॥

वाच्यान्तरं। धैर्य्येण क्षमया, वाक्पटुतया विक्रमेण, अभिरुच्या, व्यसनेन एतेन प्रकृतिसिद्धेन भूयते। १६ ॥

विपद में धैर्य्य, उन्नति के समय क्षमा, सभा में वाग्मिता, लड़ाई में विक्रम प्रकाश, यश में इच्छा, शास्त्र में आसक्ति यह महात्माओं के स्वभाव सिद्ध गुण हैं। १५ ॥

(16.) Firmness in misfortune, moderation in prosperity,

cleverness in speech in an assembly, heroism in battle, desire for fame, diligence in sacred study, all these are the natural accomplishments of great men.

षड्दोषा: इति । अन्वयः । इह भूतिं इच्छता पुरुषेण निद्रा, तन्द्रा, भयं क्रोधः, आलस्यं,दीर्घसूत्रता षट् दोषाः हातव्याः ।१७॥

व्याख्या । इह=अस्मिन् संसारे (अन्य-अधि) भूतिं=उन्नतिं इच्छता इत्यस्य कर्म्म) इच्छता=अभिलषता (इष-धा+शतृ, ३या-१व) उन्नतिकामेन इत्यर्थः (कर्त्ता-विण) पुरुषेण=जनेन (कर्त्ता-३या) निद्रा=स्वाप: (१मा) तन्द्रा=अनुत्साहः कार्य्येषु वैमुख्यं इति यावत् (तन्द्र-धा+अ+स्त्रियां आप, १मा) भयं=शङ्का (भी+धा+अल, १मा) क्रोधः=कोपः (क्रुध-धा+घञ, १मा) आलस्यं = अलसस्य भावः (अलस श+ष्यञ) अलसता दीर्घ-सूत्रता दीर्घेण चिरकालेन सूत्रं ईप्सितकार्य्यं यस्य (बहुव्री) सः दीर्घसूत्रः प्रारब्धस्य कर्म्मणः चिरेण सम्पादयिता इत्यर्थः तस्य भावः चिरक्रियता इत्यर्थः (१मा, एतानि प्रथमान्तानि षट् पदानि दोषाः इत्यस्य परि-चायकविशेषणानि) षट्=एते पूर्व्वोक्ताः निद्रादयः (षष श+१मा ३व, कर्म्म-विण) दोषाः (कर्म्म-१मा) हातव्याः=(हा-धा+कर्म्मणितव्य, क्रिया), निद्रादयः षट् उन्नतिप्रतिबन्धकाः इत्यर्थः । १७ ॥

वाच्यान्तरं । भूतिं इच्छन् पुरुषः निद्रां तन्द्रां भयं क्रोधं आलस्यं दीर्घसूत्रतां षट् दोषान् जह्यात् । १७ ॥

अपनी भलाई चाहनेवाले पुरुष को चाहिये कि, निद्रा, तंद्रा, भय, क्रोध, आलस्य, दीर्घसूत्रता इन छदोषों को छोड़ दे । १७ ॥

(17.) Six faults are to be avoided in this world, by those who seek for prosperity, namely ; sleep, sloth, fear, anger, laziness and procrastination.

अल्पानां इति । अन्वयः । अल्पानां अपि वस्तूनां संहतिः कार्य्यसाधिका (भवति), गुणत्वं आपन्नैः तृणैः मत्तदन्तिनः बध्यन्ते ।१८॥

व्याख्या । अल्पानां अपि=तृणादिवत् क्षुद्राणां अपि (६ष्ठी विण) वस्तूनां=द्रव्याणां (संहतिः इत्यस्य कर्त्ता-६ष्ठी) संहतिः=समवायः (सम्-हन-धा+क्ति) मिलनं इति यावत् (कर्त्ता-१मा) कार्य्यसाधिका=कार्य्यस्य (६तत्) साधिका कार्य्यसम्पादिका (कर्त्ता-विण) भवतीति शेषः, क्षुद्राः अपि समेत्य महत् कार्य्यं साधयन्ति इति भावः. तदेव अर्थान्तरन्यासेन द्रढ़यति तृणैः इति, गुणत्वं=रज्जुत्वं (कर्म्म, गुणो मौर्व्व्यामप्रधाने रूपादौ सूद इन्द्रिये, त्यागे शौर्य्यादिसत्वादिसन्ध्याद्यावृत्तिरज्जुषु इति मेदिनी) आपन्नैः=प्राप्तैः रज्जुरूपेण परिणतैः इत्यर्थः (आ-पद-धा+कर्त्तरि-विण) तृणैः=कुशादिभिः (कर्त्ता-३या) मत्तदन्तिनः=दन्तौ विद्यते येषां ते दन्तिनः (दन्त-अ+इन्) हस्तिनः, मत्ताः (मद-धा+क्त) दन्तिनः (कर्म्म धा) मदस्राविणः हस्तिनः (कर्म्म १मा-३व, दन्ती दन्तावलो हस्ती इत्यमरः) बध्यन्ते=नियम्यन्ते संरुध्यन्ते इति यावत् लोकैः इति शेषः (बन्ध-धा+कर्म्मणि-लट-१पु ३व, क्रिया) । १८ ॥

वाच्यान्तरं । संहत्या कार्य्यसाधिकया भूयते गुणत्वं आपन्नानि तृणाणि मत्तदन्तिनः बध्नन्ति । १८ ॥

थोड़ी सी वस्तुओं के मेल से कार्य्य सिद्ध होता है, घास के रस्से से हाथी भी बांधे जा सके हैं । १८ ॥

(18.) A combination even of small things tend to the accomplishment of our aim; furious elephants are bound with grass blades made into ropes.

संहतिः इति । अन्वयः । स्वल्पकैः अपि स्वकुलैः (सह) संहतिः पुंसां श्रेयसी, तुषेण अपि परित्यक्ताः तण्डुलाः न प्ररोहन्ति ।१९॥

व्याख्या । स्वल्पकैः अपि=अत्यल्पैः अपि एकादिभिरपि इत्यर्थः (३या-विण) स्वकुलैः=स्वगोत्रजैः भ्रात्रादिभिः इत्यर्थः (सहार्थे ३या) संहतिः=मिलनं (सम्-हन-धा+क्ति, कर्त्ता) पुंसां=पुरुषाणां लोकाना-

मित्यर्थः (सम्ब) श्रेयसी=इयं आसां अतिशयेन प्रशस्ता (प्रशस्य-श्र+ईयस्) मङ्गलदायिका (कर्त्ता-विण) भवतीति शेषः, तुषेण अपि=धान्यत्वचा (करण) परित्यक्ताः=विहीनाः (कर्त्ता-विण) तण्डुलाः (कर्त्ता) न प्ररोहन्ति=न अङ्कुरं उत्पादयन्ति (प्ररुह धा+लट, क्रिया) भावार्दिभिः सह एकत्रावस्थानं बलवर्द्धनम् इति भावः। १९ ॥

वाच्यान्तरं। संहत्या श्रेयसा भूयते परित्यक्तैः तण्डुलैः न प्ररुह्यते।१९॥

अपने स्वजातीय थोड़ों से मेल रखना भी लोगों के लिए अच्छा है, तुष निकाले जाने पर तण्डुल में से अंकुर नहीं निकलते। १९ ॥

(10). It is better for men to have combination with persons, though small in number, of their own family; rice-grains do not grow up even when separated from the husks.

दारिद्र्यादिति। अन्वयः। (जनः) दारिद्र्यात् ह्रियं एति ह्रीपरिगतः (जनः) सत्त्वात् परिभ्रश्यते, निःसत्त्वः (जनः) परिभूयते, परिभवात् निर्वेदं आपद्यते, निर्विण्णः (जनः) शुचं एति, शोकनिहतः (जनः) बुद्ध्या परित्यज्यते, निर्बुद्धिः (जनः) क्षयं एति, अहो निधनता सर्व्वापदां आस्पदं। २० ॥

व्याख्या। दारिद्र्यात्=दरिद्रस्य भावः (दरिद्र-श्र+ष्यञ) निर्धनत्वं तस्मात् (हेतौ ५मी) ह्रियं=लज्जां (कर्म) एति=प्राप्नोति (इ-धा+लट, क्रिया) जनः इति शेषः, ह्रीपरिगतः=ह्रिया (३तत्) परिगतः गृहीतः लज्जितः जनः (कर्त्ता) सत्त्वात्=धैर्य्यात् (अपा ५मी) परिभ्रश्यते=परिच्युतो भवति (भ्रंश-धा+कर्त्तरि-लट, क्रिया) निःसत्त्वः=निर् नास्ति सत्त्वं यस्य (बहुव्री) धैर्य्यशून्यः जनः (कर्म-१मा) परिभूयते =पराजीयते तिरस्क्रियते (परि-भू-धा+कर्म्मणि-लट, क्रिया) अन्यैः इति शेषः, परिभवात्=तिरस्कारात्=(परि-भू धा+अल, हेतौ-५मी) निर्व्वेदं=खेदं स्वावमाननं इत्यर्थः (निर्व्वेदः स्वावमानना इति दर्पण-

कारः निर-विद-धा+घञ, कर्म, आपद्यते=प्राप्नोति (आ-पद-धा+कर्मणि-लट, क्रिया) निर्विण्णः+निर्व्वेदयुक्तः जनः (निर विद धा+क्त, कर्त्ता) शुचं=शोकं मानापगमात् वृथा मे जीवितं इत्याकारकपं (कर्म) एति=प्राप्नोति (क्रिया), शोकनिहीतः=शोकेन (शुच्-धा+घञ, इतत्) निहीतः आच्छादितः शोकाभिभूत जनः (कर्म) बुद्ध्या=विवेकशक्त्या (कर्त्ता-३या) परित्यज्यते=परिहीयते (परि-त्यज-धा=कर्म्मणि-लट, क्रिया), (निर्बुद्धिः=निर्बोधः जनः (कर्त्ता) क्षयं=विनाशं (क्षि-धा+घञ, कर्म) एति=प्राप्नोति (क्रिया) बुद्धिनाशात् प्रणश्यति इति गीतोक्तिः, अतएव निधनता दारिद्रं इति यावत् (प्रातिपदिकार्थे १मा) सर्व्वापदां सर्व्वाः (कर्म-धा) आपदः तासां लज्जाहीनतादीनां (सम्ब) आस्पदं स्थानं (आ-पद-धा+घञ, १मा-विधेय-विश) अहो (खेदे-अव्य) दारिद्र-दोषो गुणराशिनाशी इति भावः अत्र शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं, तल्लक्षणं यथा पिङ्गले शार्दूलविक्रीडितं मसौ तौ गादित्य ऋषयः ।७॥।७॥।२०॥

व्याख्यान्तरं। श्रीः इयते, श्रीपरिगतेन प्रभश्यते, निस्तेजसं परिभवन्ति, निर्व्वेदः आपद्यते, निर्विण्णेन शुक् इयते, शोकनिहितं बुद्धिः परित्यजति निर्बुद्धिना क्षयः इयते। २०॥

दरिद्र होने से लज्जा होती है, लज्जा होने से बल जाता रहता है, निबल आदमी हार जाने से अपने तईं अवमानित समझते हैं, अपने तईं अपमानित समझने वाले शोक पाते है, जिसे शोक होता है, उसकी बुद्धि जाती रहती है, निर्धन क्षय प्राप्त होते हैं, अहो दरिद्रता सब आपदों की जड़ है। २०॥

(20.) From poverty one goes to shame; being laden with shame one is deprived of his strength, being strengthless one is oppressed; from oppression one falls into despondency; the despondent goes to sorrow; the sorrow-stricken is forsaken by reason; and the reasonless gots to destruction. Oh! poverty is the root of all evils.

वरमिति । अन्वयः। व्याघ्रगजेन्द्रसेवितं वनं वरं, द्रुमालयः (वरं) पक्वफलाम्बुभोजनं (वरं) तृणानि शय्या वरं, परिधानवल्कलं (वरं) बन्धुमध्ये धनहीनजीवनं न (वरं) । २१ ॥

व्याख्या। व्याघ्रगजेन्द्रसेवितं=व्याजिघ्रन्ति ये ते व्याघ्राः शार्दूलाः गजेषु इन्द्राः गजेन्द्राः हस्तिश्रेष्ठाः व्याघ्राश्च गजेन्द्राश्च (द्वन्द्व) तैः (३तत्) सेवितं अधिष्ठितं (सेव-धा+क्त, १मा-विण) वनं=अरण्यं (१मा) वरं=श्रेयः ईषत् प्रियं इत्यर्थः (अव्य) वरं तादृशे भीषणे वने मे वासः भवेत् इति भावः । द्रुमालयः=आलीयते अवतिष्ठते यस्मिन् (आ-ली-धा+अधि-अल) आलयः आवासः, द्रुमः वृक्षः एव आलयः (रूपककर्म्म-धारयः, १मा) वरं=ईषत् प्रियः (अव्य) वरं वृक्षमूले मम अवस्थानं अस्तु ; पक्वफलाम्बुभोजनं=पक्वानि (पच-धा+क्त) फलानि पक्वफलानि (कर्म्म धा) तानि च अम्बूनि जलानि च (द्वन्द्व) तेषां (६तत्) भोजनं (१मा) वरं=ईषत् प्रियं (अव्य) वरं पक्वफलभोजनेन जलपानेन च जीवनधारणं मह्यं रोचते इति भावः, तृणानि=घासाः (१मा) शय्या=शय्यते अस्यां (शी धा + अधि-क्यप् स्त्रियां आप) शयनीयं (१मा-विधेय विण) वरं=ईषत् प्रियं (अव्य) वरं अरण्ये कुशादिरचितशय्यायां सुखेन निद्रां यास्यामि इत्यर्थः, परिधानवल्कलं=परिधीयते यत् तत् परिधानं (परि-धा+कर्म्मणि ल्युट्) वस्त्रं तदेव वल्कलं (अत्र वल्कलं इति उद्देश्यपदं परिधानं इति विधेयपदं उद्देश्यस्य प्रथमकथनमेव उचितं, अत्र तु विधेयपदं परिधानं प्रथमत कथितं अतः विधेयाविमर्षदोषः, वल्कलं परिधानं इति उचितं, वसनञ्च वल्कलं इति पाठान्तरं साधु, अत्र सर्व्वत्र प्रथमा प्रातिपदिकार्थे) वरं=ईषत् प्रियं (अव्य) वरं वल्कलं परिदधानः सुखेन कालं नेष्यामि इत्यर्थः, बन्धुमध्ये=बन्धूनां धनशालिनां स्वजनानां (६तत्) मध्ये (अधि) धनहीनजीवनं=धनेन (३तत्) हीनं (हा-धा+क्त) इत्थं धनहीनं तत् च तत् जीवनञ्चेति (कर्म्म धा-

१मा) न—न वरं ईषत् प्रियमपि न (अव्य). धनगर्वितबन्धुमध्ये धनहीनजीवनात् उक्तप्रकारः वनवासः सर्व्वथा श्रेयान् इत्यर्थः अत्र वंशस्थावृत्तं तल्लक्षणं यथा पिङ्गले, वंशस्था जतौ जौ। ६। २७॥ २१॥

व्याघ्र और हाथियों से भराहुआ वन बलकि अच्छा, पेड़ों के नीचे बसना, और पके हुए फल और पानी पीना बलकि अच्छा, घासों का बिछौना और बाकल का परिधान बल कि अच्छा, पर बन्धुओं के बीच में वे धन के बसना अच्छा नहीं। २१॥

(21.) It is better for a man to be in a wood, infested by tigers and elephants, to have tree for his house, to have ripe fruits for food and water for driuk, to have the grass for bed and the bark of trees for clothing, but not to live a life of penury in the midst of friends.

देशं इति। अन्वयः। सिंहाः सत्पुरुषाः गजाः देशं उत्सृज्य गच्छन्ति, काकाः कापुरुषाः मृगाः तत्र एव निधनं यान्ति। २२॥

व्याख्या। सिंहाः=मृगेन्द्राः (कर्त्ता) सत्पुरुषाः=सन्तः (कर्म्मधा) पुरुषाः साधवः (कर्त्ता) गजाः हस्तिनः (कर्त्ता) देशं=स्थानं जन्मभूमिं इत्यर्थः (कर्म्म) उत्सृज्य=परित्यज्य (उत्-सृज-धा+ल्यप) गच्छन्ति (क्रिया) यथा सिंहादयः स्वदेशवात्सल्यं विधाय यत्र मृगादयः लभ्यन्ते तत्रैव प्रतिवसन्ति, सज्जनाः अपि तथा इति भावः, काकाः=वायसाः (कर्त्ता) कापुरुषाः=कुत्सितपुरुषाः (कुशब्दस्य कादेशः, कर्म्मधा, कर्त्ता) मृगाः=हरिणाः (कर्त्ता) तत्र एव=तस्मिन् स्थाने एव स्वदेशे इत्यर्थः (अधि-अव्य) निधनं=मृत्युं (कर्म्म-२या, अन्तो नाशो द्वयोः मृत्युः मरणं निधनोऽस्त्रियां इत्यमरः) यान्ति=प्राप्नुवन्ति (अत्र गत्यर्थस्य प्राप्त्यर्थत्वं, या धा+लट, क्रिया) यथा स्वभावकातराः काकाः मृगाः स्वस्वस्थानं परित्यक्तुं असमर्थाः तत्रैव प्राणान् मुञ्चन्ति, कापुरुषाः अपि

तथैव आसन्नविपदि स्वदेशं त्यक्तुं अशक्नुवानाः विपद्यन्ते इति सरलार्थः। २२॥

वाच्यान्तरं। सिंहैः सत्पुरुषैः गजैः गम्यते, काकैः कापुरुषैः मृगैः निधनं याप्यते। २२॥

सिंह, सत्पुरुष और गज देश छोड़ के जाते हैं, पर काक कापुरुष और मृग वहीं नाश को प्राप्त होते हैं। २२॥

(22) Lions, men of courage and elephants, ~~live~~ away from their country; but the crows, cowards and deer, meet their death by remaining there.

अधोऽधः इति। अन्वयः। अधोऽधः पश्यतः कस्य महिमा न उपजायते, उपर्युपरि पश्यन्तः सर्व्वे एव दरिद्रति। २३॥

व्याख्या। अधोऽधः=आत्मानं अपेक्ष्य क्रमशः हीनतरहीनतमान् स्वल्पधनान् जनान् (कर्म्म-अव्य, उपर्य्यध्यधसः सामीप्ये इति द्विर्वचनं) पश्यतः=अवलोकयतः हीनतरैः सह आत्मतुलनां कुर्व्वतः (दृश-धा+शतृ ६ष्ठी १व,सम्ब-विश) कस्य=जनस्य (सम्ब) महिमा=महतः भावः (महत्-श+इमन्) महत्वं अहं धनी इति ज्ञानरूपं धनित्वाभिमानं इति यावत् (कर्त्ता) न उपजायते=न वर्द्धते (उप-जन-धा+कर्त्तरि-लट, क्रिया) सर्व्वे एव आत्मानं अपेक्ष्य निर्द्धनान् वीक्ष्य आत्मानं धनिनं मन्यन्ते इत्यर्थः, उपरि=उन्नतरोन्नतमान् आत्मापेक्षया धनवतः (कर्म्म, अव्य, पूर्व्ववत् द्विवचनं) पश्यन्तः=अवलोकयन्तः धनवत्तरैः आत्मतुलनां कुर्व्वन्तः इत्यर्थः (दृश-धा+शतृ·१मा-३व) सर्व्वे=जनाः (कर्त्ता) दरिद्रति=आत्मानं दरिद्रं मन्यन्ते (दरिद्र-धा+लट १पु, ३व, क्रिया) सर्व्वेएव आत्मापेक्षया धनिनः दृष्ट्वा आत्मानं निर्धनं मन्यन्ते इत्यर्थः, अतः सर्व्वथा धनवृद्धिः करणीया इति भावः। २३॥

वाच्यान्तरं। महिमा न उपजन्यते, सर्व्वैः दरिद्र्यते। २३॥

अपनी अपेक्षा नीचे को जो देखता है, ऐसे किस आदमी की महिमा नहीं बढ़ती है, ऊपर ऊपर को देखनेवाले सब अपने तईं दरिद्र समझते हैं। २३ ॥

(23,) Who has not his importance raised on loo king to the position of those below him? On looking to the position of those that are superior to him every one considers himself lowered in importance,

आलस्यं इति। अन्वयः। आलस्यं, स्त्रीसेवा, सरोगिता जन्मभूमिवात्सल्यं, सन्तोषः, भीरुत्वं (एते) षट् महत्वस्य व्याघाताः। २४ ॥

व्याख्या। आलस्यं=अलसस्य भावः (अलस-अ+ष्यण) जड़ता कार्य्येषु वैमुख्यमित्यर्थः (कर्त्ता विण) स्त्रीसेवा=स्त्रीणां (६तत) सेवा=स्त्रीभिः सहवासेन कालयापनं इत्यर्थः (कर्त्ता-विण) सरोगिता=चिररोगभोगः (कर्त्ता-१मा), जन्मभूमिवात्सल्यं=वत्सलस्य भावः (वत्सल-अ+ष्यण) वात्सल्यं स्नेहः, जन्मनः (६तत्) भूमिः तस्यां (७तत्) वात्सल्यं स्वदेशानुरागेण विदेशगमनवैमुख्यमिति यावत (कर्त्ता-विण) सन्तोषः—मनसः तुष्टिः (सम्-तुष-घा+अल) यत् किञ्चिल्लाभात् पर्य्याप्तज्ञानेन अर्ज्जने निवृत्तिः इत्यर्थः (कर्त्ता-विण) भीरुत्वं=भयशीलत्वं सर्व्वेषु कार्य्येषु विपदः विघ्नस्य वा आशङ्का इत्यर्थः (सर्व्वत्र कर्त्तः परिचारक-विण) एते षट् (षष्-अ+१मा ३व, (कर्त्ता) महत्वस्य=महतः भावः (महत्-अ+त्व) तस्य महिम्नः (व्याघाताः इत्यस्य कर्म्म-६ष्ठी) व्याघाताः=विघ्नस्वरूपाः (वि-हन्-घा+घञ, कर्त्ता विण) भवन्तीति शेषः एतेषां अन्यतमदोषेण युक्तः नरः न उन्नतिं लभते इत्यर्थः। २४ ॥

वाच्यान्तरं। आलस्येन, स्त्रीसेवया, सरोगतया, जन्मभूमिवात्सल्येन, सन्तोषेण, भीरुत्वेन षड्भिः व्याघातैः भूयते। २४ ॥

आलस्य, स्त्रीसेवा, रोगी रहना, जन्मभूमि पर चाह, सन्तोष, भीरुता, यह महिमा के व्याघात हैं। २४ ॥

(24.) Idleness, passion for women, diseased state, home-sickness, want of aspiration, and cowardice, are the six obstacles in the way of greatness.

अलब्धं इति। अलब्धं च लिप्सेत एव, लब्धं अवेक्षया रक्षेत्, रक्षितं नित्यं वर्द्धयेत्, वृद्धं तीर्थेषु निःक्षिपेत्। २५॥

व्याख्या। अलब्धं अप्राप्तं अनुपार्ज्जितं (न-लभ-धा+क्त,) वस्तु (कर्म्म) लिप्सेत=लब्धुं इच्छेत् उपार्ज्जितुं यतेत इत्यर्थः (लभ्-धा+सन=लिप्स-धा+विधि, क्रिया) लब्धं=उपार्ज्जितं वस्तु (कर्म्म) अवेक्षया=प्रतिदिनदर्शनपेटकादिमध्यस्थापनरूपप्रतिपालनेन (अव-ईक्ष-धा+ड, करण) रक्षेत्=गोपयेत् चौरादिभिः यथा अपहृतं न भवेत् तथा कुर्य्यात् (रक्ष-धा+विधि, क्रिया) रक्षितं=गुप्तं वस्तु (कर्म्म) नित्यं प्रतिदिनं (अत्यन्तसंयोगे २या) वर्द्धयेत्=वृद्धिं प्रापयेत् वाणिज्यादौ नियोज्य अधिकं कुर्य्यादित्यर्थः वृद्धं=वृद्धिप्राप्तं वस्तु (कर्म्म) तीर्थेषु=पात्रेषु दानयोग्यपात्रेषु इत्यर्थः (अधि, तीर्थंशास्त्राध्वरक्षेत्रोपायनारीरजःसु च, अवतारर्षिजुष्टाम्बुपात्रोपाध्यायमन्त्रिषु इति मेदिनी) निक्षिपेत्=विनियोजयेत्=दद्यात् इत्यर्थः (नि-क्षिप-धा+विधि, क्रिया)। २५॥

वाच्यान्तरं। अलब्धं लिप्स्येत, लब्धं रक्ष्यंत, रक्षितं वर्द्ध्येत, वृद्धं निक्षिप्येत। २५॥

जो नहीं मिला है, उस के पाने के लिए इच्छा करनी और पाए हुए की रक्षा करनी, उसको, जिसको रक्षा की गई है, बढ़ाना, और बढ़ाए हुए को सत्पात्र में देना चाहिए। २५॥

(25.) You should seek for that which you have not gained, and preserve carefully what you have gained; you should constantly increase your stock, and what you thus save bestow on deserving men.

अञ्जनस्येति । अन्वयः । अञ्जनस्य क्षयं वल्मीकस्य च वर्द्धनं दृष्ट्वा दानाध्ययनकर्म्मभिः दिवसं अवन्ध्यं कुर्य्यात् । २६ ॥

व्याख्या । अञ्जनस्य=मस्याः (क्षयं इत्यस्य कर्त्ता-६ष्ठी), क्षयं=नाशं (क्षि-धा+अल, कर्म्म) वल्मीकस्य=कीटविशेषकृतमृत्तिकास्तूपः वल्मीकः तस्य (सञ्चयं इत्यस्य कर्त्ता-६ष्ठी) सञ्चयं=संग्रहं वर्द्धनं इत्यर्थः (सम्-चि-धा+अल, कर्म्म) लिखन्व्ययपरिमितव्ययेन मसी क्षयति, क्षुद्र-कीटैरानीताभिः मृत्तिकाभिः वल्मीकः वर्द्धते इति दृष्ट्वा=अवलोक्य (दृश-धा+क्त्वा) दानाध्ययनकर्म्मसु=दानं सत्पात्रेषु निक्षेपः (दा-धा+भावे-ल्युट) कर्म्म यागादिक्रिया परोपकारादि कर्म्म वा (द्वन्द्व) तेषु (अधि-करण-विवक्षया-७मी) दिवसं=दिनं (कर्म्म) अवन्ध्यं=वन्ध्यं, निष्फलं वृथा इत्यर्थः न वन्ध्यं (नञ् तत्) अवन्ध्यं सफलं (कर्म्म-विण) कुर्य्यात् (क्रिया) । २६ ॥

वाच्यान्तरं । दिवसं अवन्ध्यं क्रियेत । २६ ॥

मसी के क्षय को और वल्मीक की वृद्धि को देख के दान, अध्ययन और परोपकारादि कर्म्म से अपने दिन को सफल करना चाहिए । २६ ॥

(26.) On observing the consumption of ink in writing and accumulation of particles of earth by warms, you should spend your days profitabiy in charity and study of sacred books.

जलबिन्द्विति । अन्वयः । घटः जलबिन्दुनिपातेन क्रमशः पूर्य्यते, सः सर्व्वविद्यानां धर्म्मस्य धनस्य च हेतुः । ६७ ॥

व्याख्या । उक्तमर्थं भङ्ग्यान्तरेणाह जलेति । घटः कलसः (कर्म्म-१मा) जलबिन्दुनिपातेन=जलानां (६तत्) बिन्दवः तेषां (६तत्) निपातः तेन बिन्दुक्रमेणाज सपातनेन (कर्त्ता-३या) क्रमशः=क्रमेण (क्रम-श+चशस्) पूर्य्यते=परिपूर्णः भवति (पूर-धा+कर्म्मणि लट, क्रिया)

सः—विन्दुनिपातः (प्रातिपदिकार्थे १मा) सर्व्वविद्यानां=सर्व्वाः (कर्म्मधा) विद्याः तासां (सम्ब) धर्म्मस्य (सम्ब) धनस्य च (सम्ब) हेतुः=कारणं (१मा-विधेय-विण) जनः प्रतिदिनं अल्पाभ्यासेन विद्वान् ; यत्किञ्चिद्धर्म्म-संग्रहेण धार्म्मिकः, कपर्द्दकसञ्चयेन धनवान् च भवतीति भावः। २७॥

वाच्यान्तरं। जलविन्दुनिपातः घटं पूरयति। २७॥

एक एक बूंद जल गिराने से हौले हौले कलसा भर जाता है, वही सब विद्या, धर्म्म और धन के बढ़ाने का ढंग है। २७॥

(27.) A vessel is gradually filled up by constant fall of water-drops; the same is the way of acquiring knowledge of all kinds, virtue and wealth.

हीनसेवा इति। अन्वयः। हीनसेवा न कर्त्तव्या महदाश्रयः कर्त्तव्यः, शौण्डिनीहस्ते पयः अपि वारुणी इति अभिधीयते। २८॥

व्याख्या। हीनसेवा=हीनस्य (६तत्) सेवा नीचपुरुषाश्रयः (कर्म्म-१मा) न कर्त्तव्या=न विधेया (कर्म्मणि तव्यत्, क्रिया), महदाश्रयः=आश्रियते इति आश्रयः शरणं (आ-श्रि-धा+भावे अल्) महतः (६तत्) आश्रयः साधुजनसंसर्गः (कर्म्म १मा) कर्त्तव्यः=विधेयः (क्रिया) लोकैः इति शेषः। अत्र हेतुमाह, शौण्डिनीहस्ते=शौण्डिनः शौण्डिकस्य स्त्री शौण्डिनी सुराविक्रेत्री तस्याः (६तत्) हस्ते (अधि) पयः अपि=दुग्धं अपि (कर्म्म-१मा) वारुणी=सुरा मद्यं (इतियोगे १मा वारुणीगण्ड दूर्व्वायां प्रतीचीसुरयोरपि इति मेदिनी) इति (अव्य) अभिधीयते=कथ्यते (अभि-धा-धा+कर्म्मणि लट्, क्रिया) लोकैः इति शेषः, असत्संसर्गेण साधुत्वं न गम्यते इत्यर्थः। २८॥

वाच्यान्तरं। हीनसेवां न कुर्य्यात्, महदाश्रयं कुर्य्यात् पयः अपि अभिदधाति। २८॥

हीन की सेवा करनी नहीं चाहिये, बड़े का आश्रय लेना चाहिए, शौण्डिनी के हात में दूध भी हो, तो लोग कहते हैं कि, मद्य है । २८ ।

(28.) You should not serve persons of mean spirit, but those that are high-minded; even milk in the hand of a woman of the wine-selling cast passes for wine.

मतिः इति । अन्वयः । मतिः एव बलात् गरीयसी यदभावे करिणां इयं दशा, करिणः डिण्डिमः हस्तिपकाहतः क्वणन् (सन्) इति घोषयति इव । २९ ॥

व्याख्या । मतिः एव=बुद्धिः एव (प्रातिपदिकार्थे-१मा) बलात्= बलं अपेक्ष्य (पञ्चमी विभक्तेः इति ५मी) गरियसी=गुरुतरा (गुरु- श्र=ईयसुन-स्त्रियां ईप्, १मा-विष) शरीरबलं धिक् बुद्धिबलं बलमेव इति भावः यदभावे=यस्याः मतेः (६तत्) अभावे (अपि) करिणः= करः शुण्डं विद्यते येषां (बहुव्री, करीवर्णोपली रश्मी पानी प्रत्यायः शुण्डयोः इति मेदिनी) तेषां हस्तिनां (सम्ब) इयं=प्रत्यक्षदृश्यमाना (१मा-विष) दशा=अवस्था (प्रातिपदिकार्थे-१मा) हीनबलमनुष्य- वहनं तदधीनता च इत्यर्थः, करिणः=हस्तिनः, तद्गमखलप्र: इत्यर्थः (सम्ब) डिण्डिमः=वाद्यविशेषः (कर्त्ता) हस्तिपकाहतः=हस्तिनं पाति पालयति यः सः हस्तिपः (पा-धा+क्त) सः एव हस्तिपकः (स्वार्थे-क) हस्तिनः यन्ता हस्त्यरोहकः तेन (३तत्) आहतः वादितः (आ-हन-धा+क्त, कर्त्ता-विष) अतएव क्वणन्=शब्दं कुर्व्वन् सन् (क्वण- धा+शतृ) इति=एवं पूर्व्वोक्तां दशां (अव्य) घोषयति इव=प्रचा- रयति इव ((घुष-धा+णिच+लट, अव्य, इव उत्प्रेक्षावाचि अव्ययं), पुरा हस्तिगमनमवये लोकानां ज्ञापनाय हस्तिपकेन डिण्डिमः वाद्यते, तत्र उत्प्रेक्षते, डिण्डिमं लोकज्ञापनाय न वादयति अपितु मतिरेव बलात् गरीयसीति ज्ञापयितुं वादयति इति सरलार्थः । २९ ॥

वाच्यान्तरं। हस्तिपकाहतेन क्वणता डिण्डिमेन घुष्यते। २९॥

हाथी की घण्टी माहुत से बजाई जाके यह घोषना करती है कि बुद्धि बल से बड़ी है, जिस के न रहने से हाथिहों की यह दशा हुई है। २९॥

(29.) Intellect is superior to physical strength, it is from want of intellect that the elephants are reduced to this state: it is announced by beat of drum that elephants are struck by the *mahuts*.

गुरूणां पूजा।

गुरूणां=पित्रादिपूज्यानां (कर्म्मणि ६ष्ठी) पूजा=सम्मानना (पूज-धा+अ, प्रातिपदिकार्थे-१मा), युधिष्ठिर उवाच। युधिष्ठिरः=युधि युद्धे स्थिरः अचलः (अलुकसमासः) पाण्डोः ज्येष्ठपुत्रः (कर्त्ता, अस्य विवरणं वकवधे द्रष्टव्यं) उवाच=कथयामास पप्रच्छ इति यावत् (वच-धा+लिट्, क्रिया)।

वाच्यान्तरं। युधिष्ठिरेण ऊचे।

महानिति। अन्वयः। भारत अयं धर्म्मपथः महान् बहुशाखः च। इह स्वित् धर्म्माणां किंएव अनुष्ठेयतमं मतं। १॥

व्याख्या। भारत=भरतस्य गोत्रापत्यं (भरत-अ+षण्) हे भीष्म (सम्बो) अयं=मन्वादिप्रणीतः (सर्व्व-कर्म्म-विण) धर्म्मपथः धर्म्मस्य पन्थाः (६तत समासान्तः अच्) धर्म्ममार्गः (प्रातिपदिकार्थे-१मा) महान्=अतिविस्तीर्णः (१मा-विण) बहुशाखः च=बह्वः शाखाः यस्य (बहुव्री) नानाविषयभेदेन विविधः इत्यर्थः १मा-विण) इह=जगति (अधि अव्य)

स्वित् (प्रश्ने अव्य) धर्म्माणां (सम्ब) किंएव (कर्म्म-१मा) अनुष्ठेयतमं =अनुष्ठेयं आचरितव्यं (अनु-स्था-धा+यत्) इदं एषां अतिशयेन अनुष्ठेयं (अनुष्ठेय-अ+तमप) सर्व्वेभ्यः धर्म्मेभ्यः अतिकर्त्तव्यं इत्यर्थः (कर्म्म-विण) मतं=अनुमोदितं भवतः इति शेषः, (मन-धा+वर्त्तमाने क्त, क्रिया) भक्तियोगकर्म्मयोगाष्टाङ्गयोगज्ञानयोगभेदेन धर्म्मः तु विविधः, तेषु किं आचरिष्यामि इति भावः । १ ॥

वाक्यान्तरं । किं अनुष्ठेयतमं भवान् मन्यते । १ ॥

युधिष्ठिर ने कहा, हे भारत यह धर्म्ममार्ग बहुत बड़ा हैं, इस की बहुत शाखें हैं, इस संसार में इन धर्म्मों में से किस धर्म्म को आप बढ़के अनुष्ठानयोग्य समझते है । १ ॥

Yudhisthir said,

(1.) Oh Bharat! Extensive is this way to duty and it has many branches; which of these paths of duty are considered as excellent in practice?

किंकार्य्यमिति । अन्वयः । सर्व्वधर्म्माणां गरीयः किं कार्य्यं भवतः मतं । यथा अहं इह प्रेत्य च परमं धर्म्मं आप्नुयाम् । २ ॥

व्याख्या । सर्व्वधर्म्माणां=सर्व्वे धर्म्माः (इन्द्व) तेषां (निर्द्धारि-६ष्ठी) गरीयः=इदं एतेषां गुरु (गुरु-अ—ईयस्) गुरुतरं (कर्म्म-विण) कार्य्यं=कर्म्म (कर्म्म-१मा) भवतः=तव भीष्मस्य (कर्त्ता-६ष्ठी) मतं=अनुमोदितं (क्रिया) यथा=येन कार्य्येण (यद्-अ+था, अव्य) अहं (कर्त्ता) इह=अस्मिन् जगति (अधि-अव्य) प्रेत्य च=परलोकंच गत्वा (प्र-इ-धा+ल्यप् अव्य) मरणान्तर मित्यर्थः परमं=उत्कृष्टं (कर्म्म-विण) धर्म्मं=धर्म्मफलं सुखं इत्यर्थः (कर्म्म) आप्नुमः=लभेमहि (आप्-धा+लट-१ब, क्रिया) तत्धर्म्मं ब्रूहि, यत् इह परत्र च सम सुखाय भवति इति भावः । २ ॥

वाच्यान्तरं। गरीयः किं कार्य्यं भवान् मतवान्। यथा मया परमः धर्म्मः आप्यते। २॥

सब धर्म्मों के कार्य्य में से किस कार्य्य को बहुत बड़ा समझते हैं? जिस से मैं इस संसार और परलोक में परमधर्म्म को पाऊं। २॥

(2.) Which of the acts enjoined by all systems of morality are considered by you as most excellent? so, by doing which, I may attain to the highest standard of morality in this world as well as in the next.

भीष्मः उवाच=भीष्यते यस्मात् (भी धा+णिच+अपादाने-मक) भीष्मो हि अष्टवसूनां अष्टमः वसुः, शापात् शान्तनोः औरसात् गङ्गागर्भे जातः, सहि अस्त्रविद्यायां भार्गवस्य अन्तेवासी, अद्वितीयधनुर्धरश्च युद्धे कोऽपि तस्य प्रतिद्वन्द्वी नासीत्। अथ भीष्मजनन्यां स्वर्गतायां शान्तनुः मत्स्यगन्धां पराशरोपभुक्तां पश्चात् पद्मगन्धा इति विख्यातां धीवरदुहितरं सत्यवतीं उद्वोढ़ु मैच्छत् धीवरस्तु भीष्मे तदर्थं वा वर्त्तमाने मद्दौहित्रः राज्यं न लप्स्यते इति विचिन्त्य तं प्रत्याचचे, तेन शान्तनुः दुःखितमना अभवत्, पितृभक्तभीष्मः तत्परिज्ञाय प्रतिज्ञातवान् नाहं राज्यं न वा दारान् ग्रहीष्यामि तेन मदंशात् धीवरदौहित्रस्य भयं न भवेत्, धीवरः तच्छ्रुत्वा शान्तनवे सत्यवतीं ददौ। ततः प्रभृति भीष्मः ऊर्द्धरेताः अनासक्तः संसारं सिसेवे।

कुरुक्षेत्रसमरे दुर्य्योधनपक्षे सः एव प्रथमः सेनापतिः, तेन पाण्डवसैन्येषु निहन्यमानेषु पाण्डवाः शङ्किताः अभवन्, ततः नारायणावतारः कृष्णः तान् उपदिदेश, युद्धे नपुंसकं अवलोक्य भीष्मः अस्त्रं न ग्रहिष्यते, तत द्रुपदपुत्रं नपुंसकं शिखण्डिनं पुरतः स्थापयित्वा अर्ज्जुनेन योद्धुं गन्तव्यमिति तथा कृते भीष्मेण धनुः परित्यक्तः तदैव कृष्णोपदेशेन अर्ज्जुनः शरवर्षैः तं अपातयत्, भीष्मः तेन प्रकारेण शरशय्यायां निपपात, उत्तरायणे मुमुर्षुः इच्छामृत्युवशात् तदा दक्षिणायने प्राणान् न मुमोच, ततः

युधिष्ठिरः शरशय्याशयानं पितामहं भीष्मं उपसंगम्य धर्मं पप्रच्छ, तदेव अस्मिन् संगृहीतं । भीष्मः (कर्त्ता) उवाच (क्रिया) ।

मातापित्रोरिति । अन्वयः । मातापित्रोः गुरूणां च पूजा मम बहुमता, इह युक्तः नरः लोकान् महत् यशः च अश्नुते । ३ ॥

व्याख्या । आदौ गुरुपूजायाः गुणं वर्णयति, मातापित्रोः = माता च पिता च (द्वन्द्व) तयोः जनकजनन्योः (पूजा इत्यस्य कर्म्म-६ष्ठी-२व) गुरूणां च = आचार्य्याणां वेदाध्यापकानां इत्यर्थः (पूजा इत्यस्य कर्म्म ६ष्ठी-३व) (पूज-धा+कर्म्म १मा) मम = भीष्मस्य (कर्त्ता ६ष्ठी) बहुमता (बहु-मन-धा+क्त, क्रिया) सर्व्वदेवतापूजाभ्यः यागयज्ञादिभ्यः च अधिकां स्वीकरोमि इति शेषः, इह = अस्यां पूजायां (अधि-अव्य) युक्तः = रतः इत्यर्थः (युज-धा+कर्त्तरि क्त, कर्त्ता-विण) नरः = मनुष्यः (कर्त्ता) लोकान् = स्वर्गान् लोकान् (कर्म्म) महत् = अत्यन्तं (कर्म्म-विण) यशः च = ख्यातिं च (कर्म्म २या-१व) अश्नुते = प्राप्नोति (अश-धा+लट, क्रिया) तस्य इह यशोलाभः परत्रच सुखलाभः भवेदित्यर्थः । ३ ॥

वाच्यान्तरं । पूजा अहं बहुमतवान्, युक्तेन नरेण लोकाः अश्यन्ते यशः च अश्यते । ३ ॥

भीष्म ने कहा, माता पिता की पूजा मैं सब से बड़ी समझता हूं । जो नर इस पूजा में लगा रहता है, वह (स्वर्गादि) लोक, और यश को पाता है । ३ ॥

(3.) I highly approve of the honor done to father, mother, and spritual guide ; a man that does so, attains-to-heaven and gains high reputation.

सम्यगिति । अन्वयः । भारत एतेषु सम्यक् वर्त्तस्व, (ततः) त्रिषु लोकेषु यशः प्राप्स्यसि, ते भद्रं (भविष्यति) सुमहत् फलं धर्म्मं च प्राप्स्यसि । ४ ॥

व्याख्या। भारत=भरतस्य गोत्रापत्यं पुमान् तत्सम्बुद्धौ हे युधिष्ठिर (सम्बो) एतेषु=मात्रादिषु (अधि) सम्यक्=यथोचितं (क्रिया-विश) वर्त्तस्व=आचर इत्यर्थः त्वमिति शेषः (वृत-धा+लोट-२यु-१व, क्रिया) ततः तस्मात् त्रिषु (अधि-विश) लोकेषु=स्वर्गमर्त्त्यपातालेषु=(अधि) यशः=ख्यातिं (कर्म्म-२या) अवाप्स्यसि=लप्स्यसे (अव-आप-धा+लृट, क्रिया) ते=तव (सम्ब) भद्रं=शुभं (कर्त्ता) भविष्यतीति शेषः, सुमहत् फलं=सुमहत् अत्यधिकं फलं धर्म्मं च=सुकृतं पुण्यमित्यर्थः (कर्म्म) अवाप्स्यसि (क्रिया) ते सर्व्वत्रैव शुभं भविष्यति इति भावः। ४ ॥

वाच्यान्तरं। इष्यतां (त्वया) यशः प्राप्यते, भद्रेण भविष्यते, धर्म्मः प्राप्यते। ४ ॥

इस का आचरण अच्छे से करो, तीनों लोक में यश, भलाई, धर्म्म और महाफल प्राप्त होगे। ४ ॥

(4.) If you act strictly in the above ways, you would acquire fame in the three worlds—you would be blessed thereby—you would acquire virtue—and you would be highly rewarded.

नैतानिति। अन्वयः। जातु एतान् न अतिशयीत, न अत्यश्नीयात्, न दूषयेत्, नित्यं परिचरेत् च तत् वै उत्तमं सुकृतं। ५ ॥

व्याख्या। जातु=कदाचित् (अधि-अव्य) एतान्=मातापितृगुरून् (कर्म्म) न अतिशयीत=न अतिक्रामेत् भोगेषु वा क्रियासु वा स्वस्य आधिक्यं न प्रदर्शयेत् इत्यर्थः (अति-शी-धा+लट, परस्मै-पदम् आर्षं। क्रिया) सर्व्वत्रैव जनः इति कर्तृपद मध्याहार्य्यं। न अत्यश्नीयात्=न अतिक्रम्य भक्षयेत्, तेभ्यः अदत्त्वा केवलं स्वयमेव मिष्टादीनि न भक्षयेत् किन्तु तेभ्यः दत्त्वा तैः प्रसादीकृतानि खाद्यानि स्वयं भक्षयेत् इति भावः (अश-धा+विधि क्रिया), न दूषयेत्=न उपालभेत न तिरस्कुर्य्यात् इत्यर्थः

(दूष-धा+णिच्+विधि, क्रिया), नित्यं=नियतं सततं वा (अत्यन्त संयोगे-२या) परिचरेत् च=सेवेत (परि-चर-धा+विधि, क्रिया) तत्= अनतिशयतादिकं (प्रातिपदिकार्थे-१मा) वै=एव निश्चितमित्यर्थः (धर्म्य सुकृतं=सुकार्य्यं पुण्यमित्यर्थः (१मा-विभ) गुरुषु सदा विनीतैर्भवितव्यमिति भावः । ५ ॥

वाच्यान्तरं । एते नातिशय्येरन्, नात्यश्नीरन्, दूष्येरन्, परिचर्य्येरन् । ५ ॥

कभी इनको भोग या और कामों में अपनी अधिकाई दिखानी, या बिन उनको दिए भोजन करना और इनकी निन्दा करनी न चाहिए, नित्य इनकी सेवा करनी चाहिये, यही सब से बड़े पुण्यका काम है । ५ ॥

(5.) You should never carry these things to excess ; you should not eat at good things to the exclusion of them (parents and teacher) nor find fault with them ; you should do homage to them every day ; this is your highest duty.

कीर्त्तिमिति । अन्वयः । राजसत्तम=कीर्त्तिं पुण्यं यशः लोकान् च आप्स्यसे यस्य एते त्रयः आदृताः, तस्य सर्व्वे लोकाः आदृताः । ६ ॥

व्याख्या । राजसत्तम=अयं एषां अतिशयेन सन्-(सत्-श+तमप) सत्तमः श्रेष्ठः राजसु (७तत्) सत्तमः तत्सम्बुद्धौ हे नृपश्रेष्ठ युधिष्ठिर (सर्व्वी) कीर्त्तिं=प्रतिष्ठां (कृत्-धा+भावे-क्त, कर्म्म) पुण्यं=सुकृतं (कर्म्म आत्कर्म्ममङ्गिया पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः इत्यमरः) यशः= शौर्य्यादिजनितां ख्यातिं लोकान्=स्वर्गादिलोकान् (कर्म्म) आप्स्यसे= लप्स्यसे (आप-धा+लट, क्रिया) एतेषां पूजनमिति शेषः । यस्य= जनस्य येन जनेन इत्यर्थः (कर्त्ता-६ष्ठी) एते त्रयः=मातापितृगुरवः (कर्म्म- १मा-३व) आदृताः=सम्मानिताः (आ-दृ-धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया) तस्य=जनस्य तेन जनेन इत्यर्थः सर्व्वे लोकाः=समस्ताः जनाः त्रिभुवन-

श्विन: इत्यर्थ: (कर्म-१मा) आदृता:=सम्मानिता: मातापितृगुरूणां पूजनात् सर्व्वेषां पूजा भवेत् इत्यर्थ: (क्तस्य च वर्त्तमाने इति कर्त्तरि-६ष्ठी क्रिया) । ६ ॥

वाच्यान्तरं । कीर्त्तिः पुण्यं यशः आप्स्यते, लोका: आप्स्यन्ते, सर्व्वान् आद्रितवान् सः, यः एतान् त्रीन् आद्रितवान् । ६ ॥

हे राजश्रेष्ठ कीर्त्ति, पुण्य, यश और स्वर्गादि लोक की प्राप्ति होगी। जो इन तीनों का आदर करता है, उसने सब लोक का आदर किया। ६ ॥

(6) You will gain fame, virtue, credit ; and the heaevns, Oh Yudhisthir ; the world is honored by him who honors those three.

अनादृता: इति । अन्वय: । परन्तप यस्य तु एते अनादृता: तस्य सर्व्वा क्रिया: अफला:, तस्य अयं लोक: न, परलोक: च एव न । ७॥

व्याख्या । अधुना अपूजने दोषमाह, एते=मातापितृगुरव: (सर्व्व-कर्म-१मा) यस्य=जनस्य (कर्त्तरि-६ष्ठी) अनादृता:=अवज्ञाता: (न-आ-दृ-धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया), तस्य=जनस्य (सर्व्व-सम्ब) सर्व्वक्रिया: =यागयज्ञहोमादिका: (प्रातिपदिकार्थे-१मा) अफला=न फलं यासां (बहुव्री) निष्फला वृथा इत्यर्थ: (१मा-विध), तस्य=जनस्य (सर्व्व-सम्ब) अयं लोक.=संसार: (प्रातिपदिकार्थे-१मा) न (अव्य) अस्मिन् संसारे यश: न भवेत् इत्यर्थ:। पर: लोक: च न। तस्य परलोके च यश: न स्यात् इत्यर्थ: । ७॥

उस को सब क्रिया निष्फल है, और न वह इस लोक का और न परलोक का रहा, जिस ने इन तीनों गुरुओं की अवमानना की। ७ ॥

(7.) All the acts of him that disregards them go for nothing. Oh Yudhisthir ! neither this world nor the next is

for that man who treats with contempt all those three persons every day.

अमानिता: इति । अन्वय: । यस्य एते त्रय: गुरव: नित्यं एव अमानिता:, अस्मिन् अपरे च लोके तस्य यश: न प्रकाशते, परत्र अन्यत् अपि कल्याणं न समुदाहृतं । ८ ॥

व्याख्या । पूर्व्वोक्तमेव विवृणोति । यस्य=जनस्य (कर्त्ता-६ष्ठी) एते त्रय: गुरव: मातापितृज्ञानदातार: (कर्म्म-१मा) नित्यं एव=सततं एव (अत्यन्तसंयोगे-२या) अमानिता:=अनादृता: अवज्ञाता: इत्यर्थ: (न-मन-धा=णिच्+कर्म्मणि-क्त, क्रिया), अस्मिन् लोके=इहलोके अपरे लोके स्वर्गादौ च इत्यर्थ: (अधि) तस्य जनस्य (सम्बन्ध) यश:= सुख्याति: (कर्त्ता १मा) न प्रकाशते=न प्रकटीभवति स कुत्रापि न यशस्वी भवति इत्यर्थ: (प्र-काश-धा+लट, क्रिया), परत्र=परलोके (पर-श+त्र, अधि-अव्य) अन्यत् अपि=अपरं किमपि (कर्म्म-विण) कल्याणं =मङ्गलं सुखं इति यावत् (कर्म्म) न समुदाहृतं=न कथितं शास्त्र-कारै: इति शेष: (सम्-उत्-आ ह-धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया) । ८ ॥

वाच्यान्तरं । य: एतान् त्रीन् गुरून् अमन्यते, यशसा न प्रकाश्यते, समुदाहृतवन्त: (शास्त्रकारा:) । ८ ॥

न इस लोक में और न परलोक में उसका यश प्रगट होता है, और परलोक में कुछ कल्याण भी उसके लिए नहीं है । ८ ॥

(8.) His fame does not spread in this world or the next; no other blessings of the other world are mentioned for him in the shastras.

य: इति । अन्वय: । य: अवितथेन कर्म्मणा ऋतं ब्रुवन् अमृतं संप्रयच्छन् सन् आवृणोति, तं पितरं मातरं च एव मन्येत, अस्य कृतं जानन् तस्मै न द्रुह्येत् । ९ ॥

व्याख्या । पूजायां हेतुमाह । य:=जन: गुरु: इत्यर्थ: (कर्त्ता)

अवितथेन=न वितथं न मिथ्या तेन (करण विण) कर्म्मणा=कार्य्येण प्रवचनेन व्याख्यानेन इत्यर्थः (करण) ऋतं सत्यं वेदमित्यर्थः (कर्म्म) ब्रुवन्–कथयन् व्याचक्षाणः इत्यर्थः (ब्रू-धा+शतृ, कर्त्ता-विण) अमृतं =सुधां (कर्म्म) संप्रयच्छन्=ददत् वेदव्याख्यानं अमृतदानतुल्यं इत्यर्थः (सम्-प्र-दा-धा+शतृ) आवृणोति=वेदोपदेशदानेन अनुगृह्णाति इत्यर्थः (आ-वृ-धा+लट्, क्रिया) तं=गुरुं (कर्म्म) पितरं=जनकं (पा-धा+तृच् कर्म्म) मातरं (मा-धा+तृच्, कर्म्म) च एव (अव्य) मन्येत= आद्रियेत (मन-धा+कर्त्तरि लट्, क्रिया अस्य=गुरोः (कृतं इत्यस्य कर्त्ता-६ष्ठी) कृतं=कार्य्यं तत्कृतमुपकारं इत्यर्थः (कर्म्म) जानन्=संस्मरन् कृतज्ञः सन् इत्यर्थः (ज्ञा-धा+शतृ) तस्मै=गुरवे (क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यम्प्रति कोपः इति ४र्थी) न द्रुह्येत्=न हिंसेत विरुद्धं नाचरेदित्यर्थः (द्रुह-धा+विधि, क्रिया)। ६॥

वाच्यान्तरं। येनाद्रियते ऋतं ब्रुवता अमृतं ददता। सः पिता च माता च मन्येत, कृतं जानता न द्रुह्येत। ६॥

जो सत्य प्रवचन से अमृत तुल्य वेदवाणी कहता हुआ अनुग्रह करता है, उस गुरुका, माता और पिता का आदर करना चाहिए, इन के किए हुए कामों को स्मरण करके इनका विरुद्धाचरण करना नहीं चाहिए। ६॥

(9.) One should honor the charjya Athat spreads nector, as it were, by expounding the *vedas* by a correct interpritation of them, and regard him as his father and mother; and should not, in acknowledgement of the benifits conferred on him by the teacher injure him.

विद्यामिति। अन्वयः। ये विद्यां श्रुत्वा प्रत्यासन्नाः (सन्तः) मनसा कर्म्मणा वा गुरुं न आद्रियन्ते अथवा गुरुं नाद्रियन्ते ते इत्यन्वयः तेषां भ्रूणहत्याविशिष्टं पापं, लोके तेभ्यः अन्यः पापकृत् न अस्ति। १०॥

व्याख्या। ये=जनाः (सर्व्व-कर्त्ता) विद्यां=ज्ञानं (कर्म्म) श्रुत्वा=

चाकीर्णं अधीत्य इत्यर्थः (गृ धा+क्ता) प्रत्यासन्नाः=काले काले गुरुसमीपे- गताः सन्तः (प्रति-आ-सद-धा+क्त), मनसा=अन्तःकरणेन भक्त्या इत्यर्थः (करण) कर्मणा=कार्य्येण शरीरचेष्टया प्रणामादिना इत्यर्थः (करण) गुरुं=ज्ञानदातारं (कर्म्म) न आद्रियन्ते=न पूजयन्ति (आ- दृ-धा+कर्त्तरि लट, क्रिया), तेषां गुरोः अनादरकारिणां (सर्व्व सम्ब) भ्रूणहत्याविशिष्टं=भ्रूणः गर्भस्थः वालकः भ्रूणोऽर्भकेस्त्रे णगर्भ इत्यमरः) तस्य (६तत्) हत्या विनाशः (हन-धा+क्यप्) तया (५तत्) विशिष्टं युक्तं तत्सदृशं इत्यर्थः (कर्त्ता विश) पापं (कर्त्ता) भवति इति शेषः । लोके=जगति (अधि) तेभ्यः=गुरोरनादरकारिभ्यः (अन्ययोगे-५मी) अन्यः=अपरः (कर्त्ता विश) पापकृत=पापं करोति यः सः (पाप- कृ- धा+कर्त्तरि क्विप्) पापकारी जनः (कर्त्ता) न अस्ति=न विद्यते (अस- धा+लट, क्रिया) अथवा ये विद्यां अधीत्य मनसा कर्म्मणा वा गुरुं न आद्रियन्ते अवमन्यते ते प्रत्यासन्नाः=विपर्य्ययेन विशीर्णाः नष्टाः भवन्ति इति नीलकण्ठव्याख्यानम् । १० ॥

वाच्यान्तरं । यैः प्रत्यासन्नैः गुरुः नाद्रियते, पापेन भूयते, अन्येन पापकृता न भूयते । १० ॥

विद्याध्ययन करके जो समय समय पर पास जाके गुरुको सम्मानमा नहीं करते उनका पाप भ्रूणहत्या के बराबर है, उनसे बढ़के संसार में और कोई पापी नहीं हैं । १० ॥

(10.) They that after receiving education, do not honor the teacher by close attendance as well as by acts and intention, are guilty of the sin of murdering a child in the womb; they are the worst sinners the world has ever seen.

यथैव इति । अन्वयः । सुगमः । व्याख्या । ते=पुत्रशिष्यादयः (कर्म-१मा) यथाएव=येन प्रकारेणेव (अव्य) मावनीया=ख्रिन्ननीया रक्षणावेक्षणयत्नविषयाः आसन् इत्यर्थः (भू धा+णिच्+कर्म्मणि+अनीय, क्रिया) बाल्यावस्थायां यथा पित्रादयः पुत्रादीन् पालयन्ति इति भावः ।

तथा=तेन प्रकारेण (अव्य) तेषां=पुत्रादीनां (कर्त्तरि-६ष्ठी) गुरवः अपि=पित्रादयः (कर्म्म) अर्च्चनीयाः पूजनीयाः वार्द्धक्ये पित्रादीन् अपि पुत्रादयः तथा पालयेयुः इति भावः । ११ ॥

गुरु उनको लिए जैसा सोचते हैं, उन्हें भी चाहिए कि, गुरु की वैसी ही पूजा करें । ११ ॥

(11.) As they (sons and students) are taken care of by them, (parents and teacher) the latter should, in their turn, be attended by the former.

न ते इति । अन्वयः । ते अवमानं अर्हन्ति । तेषां कार्य्यं न दूषयेत्, महर्षिभिः (सह) देवाः एव गुरूणां सत्कारं ~~आचक्षि~~ विदुः । १२ ॥

व्याख्या । ते=पित्रादयः गुरवः (सर्व्व-कर्त्ता) अवमानं=असम्मानं अवज्ञामित्यर्थः (कर्म्म) न अर्हन्ति=(अर्ह-धा+लट, क्रिया) तेषां=गुरूणां (कृतं इत्यस्य कर्त्ता ६ष्ठी) कृतं=कार्य्यं (कृ-धा+भावे-क्त, कर्म्म) न दूषयेत्—दोषं अर्पयित्वा न निन्देत् (दूषि-धा+विधि, क्रिया)। महर्षिभिः=महान्तः ऋषयः (कर्म्मधा) तैः सह देवाः (कर्त्ता) गुरूणां (सत्कारं इत्यस्य-कर्म्म-६ष्ठी) सत्कारं=पूजां (सत्-कृ-धा+भावे-घञ, कर्म्म) विदुः=जानन्ति (विद-धा+लट, प्रपु ३व, क्रिया) । १२ ॥

वाच्यान्तरं । तैः अवमानं न अर्ह्यते, कृतं न दूष्येत, सत्कारः देवैः विद्यते । १२ ॥

वह अपमान के योग्य नहीं हैं, और न उन के किए हुए की निन्दा करनी चाहिए । गुरुओं का सत्कार देवता और महर्षि जानते हैं । १२

(12.) They (parents and teacher) do not deserve contempt nor should their acts be criticised ; even the Gods and Rishis approve of honor done to parents and teacher.

उपाध्यायमिति । अन्वयः । ये उपाध्यायं पितरं मातरं

च मनसा कर्म्मणा वा अभिद्रुह्यन्ति, तेषां भ्रूणहत्याविशिष्टं पापं (भवति) लोके तस्मात् अन्यः पापकृत् न अस्ति । १३ ॥

व्याख्या। ये=जनाः (सर्व्व-कर्त्ता) उपाध्यायं=आचार्य्यं (उप-अधि-इ-धा+घञ, कर्म्म) पितरं=जनकं (जन-धा+तृच, कर्म्म) मातरं=जननीं (कर्म्म) मनसा=अन्तःकरणेन (करण) कर्म्मणा वा शरीर-चेष्टया वा (करण) अभिद्रुह्यन्ति=हिंसन्ति विरुद्धमाचरन्ति (अभि-द्रुह-धा+लट, क्रिया), उत्तरार्द्धव्याख्या दशमश्लोके द्रष्टव्या । १३ ॥

वाच्यान्तरं। यैः उपाध्यायः पिता माता अभिद्रुह्यते । १३ ॥

जो आचार्य्य, पिता और माता का मन या कर्म्म से विरुद्धाचरण करते हैं, उन का पाप भ्रूणहत्या के बराबर है, उन से बढ़के संसार में और कोई पापी नहीं है । १३ ॥

(13.) Those that by acts and intentions run counter to parents and teacher commit the sin of murdering a child in the womb ; they are the worst sinners in this world,

भृतः इति। अन्वयः। भृतः वृद्धः स्वयोनिजः यः पुत्रः पितरं मातरं न बिभर्त्ति, (तस्य) भ्रूणहत्याविशिष्टं तत् पापं भवति, तस्मात् अन्यः पापकृत् न अस्ति । १४ ॥

व्याख्या। भृतः=प्रतिपालितः (भृ-धा+कर्म्मणि क्त, कर्त्ता-विण) वृद्धः=वृद्धिप्राप्तः प्राप्तवयस्क इत्यर्थः (वृध्-धा+कर्त्तरि-क्त, कर्त्ता-विण) स्वयोनिजः=स्वस्य (६तत्) योनेः जायते यः सः, (जन-धा+ड) औरसः इत्यर्थः (कर्त्ता-विण) यः (सर्व्व कर्त्ता-विण) पुत्रः=तनयः (पुत्-त्रै-धा+ड, कर्त्ता) पितरं (कर्म्म) मातरं (कर्म्म) न बिभर्त्ति=न प्रतिपालयति (भृ-धा+लट्, १पु-१व, क्रिया (, उत्तरार्द्धं व्याख्यातं । १४ ॥

वाच्यान्तरं। भृतेन वृद्धेन स्वयोनिजेन येन पुत्रेण पिता माता च न भ्रियते । १४ ॥

पाल पोषके बड़ा किया हुआ जो औरष पुत्र पिता माता का पोषण नहीं करता, उसका पाप भ्रूणहत्या के बराबर है, उस से बढ़के कोई पापी संसार में नहीं हैं । १४ ॥

(14.) That true-begotten son, who being fed and fostered by his father and mother, does not feed them in his turn, commits the sin of murdering a child in the womb—that man is the worst of sinners in this world.

मित्रद्रुहः इति । अन्वयः । मित्रद्रुहः कृतघ्नस्य स्त्रीघ्नस्य गुरुघातिनः एतेषां चतुर्णां निष्कृतिं वयं न अनुशुश्रुम । १५ ॥

व्याख्या । मित्रद्रुहः=मित्रं द्रुह्यति यः सः (मित्र-द्रुह धा+कर्त्तरि-क्विप) तस्य मित्रहत्याकारिणः (६ष्ठी विण) कृतघ्नस्य=कृतं हन्ति यः सः (हन-धा+कर्त्तरि-ड) तस्य उपकर्त्तुः अपकारकारिणः (६ष्ठी-विण) स्त्रीघ्नस्य=स्त्रियं हन्ति यः सः (हन-धा+ड) गुरुघातिनः=गुरुं हन्ति यः सः (हन्-धा+कर्त्तरि-णिन्) तस्य गुरुहत्याकारिणः (६ष्ठी-विण) एतेषां=पूर्व्वोक्तानां (६ष्ठी-विण) चतुर्णां=जनानां (निष्कृतिं इत्यस्य कर्म्म-६ष्ठी) निष्कृतिं=परित्राणं (निर् कृ-धा+भावे-क्ति) नरकात् निस्तारं इत्यर्थः (कर्म्म) वयं (कर्त्ता-१मा) न अनुशुश्रुम=न आकर्णयामासिम (श्रु-धा+लिट्-१मु-१व, अत्र लिटि उत्तमपुरुषप्रयोगः आर्षः क्रिया), शास्त्रेषु तेषां प्रायश्चित्तव्यवस्था न दृश्यते अतः तेषां निष्कृतिः न अनुशुश्रुवे । १५ ॥

वाच्यान्तरं । अस्माभिः निष्कृतिः न अनुशुश्रुवे । १५ ॥

मित्रद्रोही, कृतघ्नः, स्त्रीहत्याकारी और गुरुघाती इन चारों के पाप की निष्कृति नहीं है, एसा सुनते हैं । १५ ॥

(15.) We have never heard of salvation of the following four persons namely, murderer of friends, an ungrateful man, murderer of a woman, and murderer of a teacher.

एतदिति । अन्वयः । इहलोके पुरुषेण यत् कर्त्तव्यं, एतत् सर्व्वं अनिर्देशेन एवं उक्तं, एतत् श्रेयः, अस्मात् अन्यत् विशिष्टं (श्रेयः) न सर्व्वान् धर्म्मान् अनुसृत्य एतत् उक्तं । १६ ॥

व्याख्या । इह=अस्मिन् (अधि विण-अव्य) लोके=जगति (अधि-७मी) पुरुषेण=नरेण (कर्त्ता ३या) यत् (कर्म्म-१मा) कर्त्तव्यं=विधातव्यं (कर्म्मणि-तव्य, क्रिया) एतत् (सर्व्व कर्म्म-विण) सर्व्वं (कर्म्म-१मा) अनिर्द्देशेन=विस्तरेण नतु निर्द्देशमात्ररूपेण संक्षेपेण इति नीलकण्ठः (न-निर्-दिश-धा+अल, प्रकृत्यादिभ्य इति ३या)एवं=इत्थं (अव्य) उक्तं=कथितं मया इति शेषः (वच धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया) एतत्=मदुक्तं गुरुपूजनं (प्रातिपदिकार्थे १मा) श्रेयः=मङ्गलं (१मा विण), अस्मात् गुरुपूजनात् (अन्ययोगे ५मी) अन्यत्=भिन्नं (कर्त्ता-विण) विशिष्टं=विलक्षणं अधिक मित्यर्थः (कर्त्ता-विण) न=श्रेयः (कर्त्ता) न अस्ति (क्रिया), सर्व्वान् (कर्म्म-विण) धर्म्मान् (कर्म्म) अनुसृत्य=अनुगम्य एकीकृत्य इत्यर्थः (अनु-सृ-धा+ल्यप, अव्य) उक्तं=कथितं मया इति शेषः (वच-धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया) इयं गुरुपूजा सर्व्वधर्म्मसारः इति भावः । १६ ॥

वाख्यान्तरं । एतत् सर्व्वं उक्तवान् पुरुषः यत् कुर्य्यात्, एतत् उक्तवान् । १६ ॥

जो कुछ इस संसार में पुरुष को करना चाहिए, यह मैं ने विस्तारपूर्व्वक कहा है, इस से बढ़के और भलाइ नहीं है, यह सब धर्म्म के अनुसार कहा गया है । १६ ॥

(16.) What the duty of a man in this world is, is spoken of in details in this place; there is no higher standard of morality than this; this maxim is laid down in accordance with all the system of morality.

संस्कृतशिक्षाविवृतिः।

महाभारतम्।

बकराक्षसवधः।

हस्तिनापुरे चन्द्रवंशावतंसः कौरव्यः शान्तनुर्नाम राजा आसीत्। गङ्गा सत्यवती च तस्य द्वे पत्न्यौ; तयोः गङ्गायां भीष्मो सत्यवत्यांहि चित्राङ्गः विचित्रवीर्य्यश्चेति द्वौ पुत्रौ समुत्पन्नौ। न दारान् ग्रहिष्यामीति भीष्मेन पितृतुष्टये प्रतिश्रुतम्। चित्राङ्गः शैशवे एव गन्धर्व्वेण निहतः। विचित्रवीर्य्यः काशीराजदुहितरौ अम्बिकां अम्बालिकां च उपयेमे। कियता कालेन सोऽपि अप्राप्तपुत्रमुखदर्शनसुखः अमरेषु अगण्यत। तदा सत्यवती शान्तनुसन्तानविच्छेदं विलोक्य भीष्मेन सह मन्त्रयित्वा कानीनपुत्रं कृष्णद्वैपायनं सस्मार उपस्थितञ्च तमवलोक्य विचित्रवीर्य्यस्य क्षेत्रे क्षेत्रज-पुत्रोत्पादनाय अनुमेने। द्वैपायनोऽपि मातुरादेशात् अम्बिकायां धृतराष्ट्रं, अम्बालिकायां पाण्डुं, दास्यां विदुरं च उत्पादयामास। धृतराष्ट्रः जन्मान्धः आसीत्, तेन राज्यं न प्राप, विदुरो दासीगर्भजः तेन सोऽपि राज्यं न लेभे; पाण्डुस्तु राज्यं शशास।

गान्धारदेशाधिपतेः सुबलस्य शकुनि र्नाम पुत्रः गान्धारी नाम्नी कन्या च अभवत्। धृतराष्ट्रो गान्धारीमुदवहत्, तस्यां तस्य दुर्य्योधनादिभिः शतेन पुत्रैः दुःशलया एकया कन्यकया च समजनि।

मथुरानगरे यदुवंशोद्भवः शूरः नाम कश्चित् महात्मा आसीत्, तस्य वसुदेव नाम पुत्रः पृथानाम्नी कन्या च बभव, स च वसुदेवः नारायणा-

ततः स्य कंसारिः कृष्णस्य जनकः पितृष्वस्रीयाय प्रियसुहृदे कुन्तिभोजाय पृथां अपत्यकृतिकां ददौ। ततः सा कुन्ती इति ख्यातिमवाप, पाण्डुः तां कुन्तीं मद्रराजस्य शल्यस्य स्वसारं माद्रीञ्च उपयेमे।

अथैकदा मृगयासक्तमानसः पाण्डुः मृगरूपधारिणं मृगरूपधारिण्या स्वभार्य्यया सह रममाणं मुनिपुत्रं अविदित्वा वाणेन विव्याध, "यतः रममाणो ऽहं त्वया शरेण विद्धः, अतः रममाणः त्वं मृत्युमवाप्स्यसि" इति मुमुर्षुणा मुनिपुत्रेण पाण्डुः अभिशप्तः। ततः औरसपुत्रमुखदर्शने हताशः सः क्षेत्रजपुत्रोत्पादनाय कुन्तीं माद्रीं च अनुमेने। तदनुमत्या कुन्ती धर्म्मात् युधिष्ठिरं, पवनात् भीमं, इन्द्रात् अर्ज्जुनं तनयमवाप, माद्री च अश्विनीकुमारद्वयात् नकुलं सहदेवञ्च पुत्रद्वयं प्राप्तवती।

अथ स्वर्गते पाण्डौ मायाञ्च सह मृतायां धृतराष्ट्रः सहापत्यां कुन्तीं समानीय पालयामास। पाण्डवेषु दुर्य्योधनस्य ईर्षा क्रमशः व्यवर्द्धत, विशेषतो भीमे; स सविषान्नादिप्रयोगेन भीमं हन्तुं चेष्टतेस्म च। अपूर्णमनोरथश्च स सुयोधन एकदा मातुलेन शकुनिना सह मन्त्रयित्वा जतुगृहनिर्म्माणाय पुरोचनं वारणावते प्राहिणोत्, पाण्डवान् वारणावते निवासयितुं पितरं सनिर्वन्धं प्रार्थयामास च, धृतराष्ट्रोऽपि पुत्रानुरोधेन पाण्डवान् आहुय वारणावतं गन्तुं अनुजज्ञे, ते ऽपि अलङ्घ्याः गुरवः इति मत्वा मात्रा सह गन्तुं प्रचक्रमुः। गृहात् अग्निश्च बोद्धव्यः इति विदुरः वारणावतगमनसमये म्लेच्छभाषया तान् बोधयामास। पाण्डवाः अपि वारणावतमासाद्य तद्गन्धमादाय जतुगृहमिति विदित्वा विदुरप्रेरितेन खनकेन गृहमध्ये पाषाणपिहितमुखं गुप्तविलं कारयित्वा रात्रौ तस्मिन् ऊषुः, दिवा च मृगयार्थं चेरुः।

अथैकदा कुन्ती ब्राह्मणान् भोजयामास, तत्र पञ्चपुत्रा एका निषादी बहुभुक्त्वा सुराञ्च पीत्वा मदविह्वला तस्मिन् निवेशने सुष्वाप।

अथरात्रौ जनेषु सुप्तेषु भीमः जतुगृहं व्यादीपयत्, कातरं भ्रातृंश्च

स्वभमारोप्य सुरङ्गपथेन निर्गत्य गङ्गातीरं उपगम्य विदुरप्रेरितया नावा गङ्गां तीर्त्वा वनं विविशु।

अथ विभावर्य्यां महान् शब्दः प्रादुरासीत्, तेन जनव्रजो बुबुधे ते तत्रागत्य पञ्चपुत्रां निषादीं दग्धां विलोक्य सहापत्या कुन्ती दग्धेति निश्चिक्युः। पाण्डवदाहरूपा किम्वदन्ती वितस्तार च। पाण्डवा अपि माता सह नानावनं पर्य्यटन्तः एकचक्रानगरीं आसाद्य कस्यचित् ब्राह्मणस्य गृहे कियन्तं कालं ऊषुः, ततः वकराक्षसवधः। वकोनाम राक्षसः तस्य (६तत्) वधः (प्रातिपदिकार्थे-१मा)

एकचक्रामिति। अन्वयः। महारथाः ते कुन्तीपुत्राः तु एकचक्रां गताः सन्तः ब्राह्मणस्य निवेशने नातिचिरं ऊषुः। १॥

व्याख्या। महारथाः=महान् रथः येषां (वहुव्री) ते महावीराः (कर्त्ता-विण, एको दशसहस्राणि योधयेत् यस्तु धन्विनां शस्त्रशस्त्रप्रवीणश्च महारथः इति स्मृतः) ते (सर्व्व कर्त्ता-विण) कुन्तीपुत्राः=कुन्त्याः (६तत्) पुत्राः युधिष्ठिरभीमार्ज्जुननकुलसहदेवाः (कर्त्ता-१मा अत्र कुन्त्या पालिततया नकुलसहदेवौ अपि गृह्यते) एकचक्रां=तन्नाम्नीं नगरीं (कर्म्म-२या) गताः=तत्र उपस्थिताः सन्तः (गम-धा+कर्त्तरि-क्त, कर्त्ता-विण) ब्राह्मणस्य=ब्रह्म वेदं वेत्ति अधीते वा (ब्रह्मण-श+षण) तस्य कस्यचित् विप्रस्य (सम्ब) निवेशने=निविशते अस्मिन् (नि-विश-धा=अधि-ल्युट) तस्मिन् आलये (अधि-७मी) नातिचिरं=न अतिचिरं (नञर्थस्य न-शब्दस्य सुपसुपेति समासः ननु नञर्थेन्पुरुषः तेन नस्य लोपः नुडागमश्च न) नातिदीर्घकालं कियन्तं कालं इति यावत् (अत्यन्तसंयोगे-२या) ऊषुः=वसन्तिस्म (वस धा+लिट्-१पु-२व, क्रिया)। १॥

वाच्यान्तरं। महारथैः तैः कुन्तीपुत्रैः ऊषिरे। १॥

महारथ वे कुन्तीपुत्र एकचक्रा ग्राम में जाके कुछ दिनों तक एक ब्राह्मणके घर में वसे थे १॥

(I.) The great warriors, the sons of Kunti having gone to the village of Ackachkra lived there for a while, in the house of a Brahman.

रमणीयमिति इति । अन्वयः । हे विशाम्पते तदा ते सर्व्वे एव रमणीयानि विविधानि वनानि च, अपिच पार्थिवान् उद्देशान्, सरितः च, सरांसि च पश्यन्तः सन्तः भैक्ष्यं चेरुः स्वैः गुणैः नागराणां प्रियदर्शनाः च बभूवुः । २ २ ॥

व्याख्या । विशांपते=विशांमनुजानां (६तत् अलुकसमासः) पतिः तत्सम्बोधने (द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ इत्यमरः) हे मनुजाधिप जनमेजय (वैशम्पायनस्य उक्तिरियं, सम्बो) तदातु=तस्मिन् कालेतु एकचक्रा निवासकाले इत्यर्थः (अधि-अव्य) ते सर्व्वे=पञ्च एव पाण्डवाः (कर्त्ता) रमणीयानि रम्यते एषु (रम-धा+अधि-अनीयच्) रम्याणि (कर्म्म-विण) विविधानि=अनेकप्रकाराणि (कर्म्म-विण) वनानि=अरण्यानि (कर्म्म-२या) अपिच—किञ्च (अव्य) पार्थिवान्=पृथिवीसम्बन्धान् (पृथिवी-अ+षण, कर्म्म-२या) उद्देशान् उत्कृष्टदेशान् सरितः=नदीः च (कर्म्म-२या-३व) सरांसि च=सरोवरान् च (कर्म्म-२या-३व) पश्यन्तः सन्तः (दृश-धा+शतृ, १मा-३व, कर्त्ता-विण) भैक्ष्यं=भिक्षाणां समूहं (भिक्षा-अ+ष्यण) भिक्षालब्धं वस्तुजातं (कर्म्म) चेरुः=अधिगतवन्तः (चर-धा+ +लिट्-१पु-१व,) चरगतौ इत्यस्य प्रामाण्यं, अथवा भैक्ष्यं भक्षयित्वा प्राणधारणं चक्रुः । आपदि क्षत्रियस्यापि तत् न विगर्हितं । तथा (अव्य) स्वैः=स्वकीयैः (सर्व्व-करण-विण) गुणैः=शौर्य्यादिभिः गुणैः (करण-३या) नागराणां=नगरे एकचक्रायां भवाः (नगर-अ+षण्) तेषां नगरवासिनां जनानां प्रियदर्शनाः=प्रियं (प्री-धा+क्त) दर्शनं येषां (बहुव्री) ते प्रीतिकरदर्शनाः (कर्त्ता-विण) बभूवुः (भू-धा+लिट १पु-३व क्रिया) । २ २ ॥

वाच्यान्तरं। तैः सर्व्वैः भैक्ष्यं चेरे, प्रियदर्शनैः बभूवे। २ ३ ॥

हे महाराज सुन्दर और नाना भांतके वन, पृथ्वी में नानादेश, नदी और तालाव देखते हुए वे सब भिक्षा करके प्राण धारण करते थे, और अपने गुणों से नगर के रहनेवालों के प्यारे हुए थे। २। ३ ॥

(2-3) O king! At that time they went about begging and visited various romantic forests, lands, rivers and lakes. They rndeared themselves to the citizens by their virtues.

अथेति। अन्वयः। (हे) भारत अथ कुन्ती ब्राह्मणस्य निवेशने उत्पतितं भृशं घोरं आर्त्तिजं शब्दं शुश्राव। ४ ॥

व्याख्या। हे भारत=भरतस्य गोत्रापत्यं पुमान् (भरत-अ+षण) हे जनमेजय (सम्ब) अथ=अनन्तरं (अव्य) कुन्ती (कर्त्ता-१मा) ब्राह्मणस्य=एकचक्रानिवासिनः दत्ताश्रयस्य तस्य विप्रस्य (सम्ब) निवेशने= भवने (अधि) उत्पतितं=सहसा उत्थितं (उत्-पत-धा+कर्त्तरि-क्त, कर्म्म-विण) भृशं=अत्यन्तं (कर्म्म विण) घोरं=भीषणं (कर्म्म-विण) आर्त्तिजं = आर्त्तेः पीड़ायाः जातः तं (कर्त्ति-जन-धा+ण, कर्म्म-विण) महाशब्दं=महान् शब्दः (कर्म्म-धा) तं अत्युच्चैः आर्त्तनादं (कर्म्म-२या) शुश्राव=श्रुतवती (श्रु-धा+लिट, क्रिया)। ४ ॥

वाच्यान्तरं। कुन्त्या उत्पतितः भृशः घोरः आर्त्तिजः महाशब्दः शुश्रुवे। ४ ॥

हे भारत इसके पीछे कुन्ती ने उस ब्राह्मण के घर में घोर शोक का महा शब्द उठते सुना। ४ ॥

(4.) O descendant of Bharat! At this time Kunti heard deep lamentations arise from the inner part of the Brahman's house.

रोरूयमाणां इति। अन्वयः। हे राजन् सा कुन्ती तान् रोरूयमाणान् परिदेवयतः च दृष्ट्वा कारुण्यात् साधुभावात् च न चक्षमे। ५ ॥

व्याख्या। राजन्=हे भूपते जनमेजय (सम्ब) सा सर्व्व-कर्त्तृ-विण) कौन्ती=पृथा (कर्त्ता) तान्=आश्रयप्रदं विप्रं तत्परिवारवर्गं च इत्यर्थः (दृष्टा इत्यस्य (कर्म्म) रोरुयमाणान्=भृशं रुवतः आर्त्तनादं कुर्व्वतः इत्यर्थः (रु धा+यङ्=रोरुय-धा+शानच्) परिदेवतः च=विलपतः च (परि-देवि+शतृ) दृष्टा=निशम्य इत्यर्थः (दृश-धा+क्ता) कारुण्यात्= स्वतः करुणार्द्रचित्तत्वात् (हेत्वर्थे-५मी) साधुभावात् च=सत्स्वभावात् च (हेत्वर्थे-५मी) न चक्षमे=न सोढ़वती (क्षम-धा+लिट, क्रिया), तेषां आर्त्तनादः कुन्त्याः सहजं कारुण्यं साधुभावनिबन्धनां प्रत्युपकारबुद्धिं चोद्दीपयामास इत्यर्थः। ५॥

वाच्यान्तरं। कुन्त्या न चक्षमे। ५॥

हे माहाराज उन को रोते और विलाप करिते देख दया और साधुता के कारण कुन्ती से सहा नहीं गया। ५॥

(5.) O king! Kunti, who was generous and tender-hearted, was affected by these cries and bewailings.

अन्तःपुरमिति। अन्वयः। ततः कुन्ती बद्धवत्सा सौरभी इव त्वरिता तस्य महात्मनः ब्राह्मणस्य अन्तःपुरं विवेश। ६॥

व्याख्या। ततः=आर्त्तनादश्रवणानन्तरं (५मी+तस्, अव्य) कुन्ती (कर्त्ता १मा) बद्धवत्सा=बद्धः बन्धनंप्राप्तः (बन्ध धा+क्त) वत्सः यस्याः (बहुव्री) सा (उपमा-कर्त्तृ-विण) सौरभी इव=सुरभेः कामधेनोः अपत्यं स्त्री (सुरभि-अ+षण्) (सुरभितनया गौरिव (उपमा-कर्त्ता) त्वरिता=त्वरा जाता अस्याः (त्वरा-अ+इतच्) द्रुतगतिः सती (कर्त्तृ-विण) तस्य (सर्व्व-सम्ब-विण) महात्मनः=महान् आत्मा यस्य (बहुव्री) तस्य महोपकारकत्वात् महानुभावस्य (सम्ब-विण) ब्राह्मणस्य=विप्रस्य (सम्ब) अन्तःपुरं (कर्म्म) विवेश=प्रविष्टवती (विश-धा+लिट, क्रिया)। ६॥

वाच्यान्तरं। कुन्त्या बद्धवत् सौरभ्या इव अन्तःपुरं विविशे। ६॥

तब कुन्ती धेनु की तरह, जिसका बछा हुआ है, झट उस ब्राह्मण के अन्तःपुरमें जा घुसी । ६ ॥

(6.) Then Kunti, entered into the inner apartment of the noble-minded Brahman's house swiftly, like the cow whose calf has been shut up.

ततः इति । अन्वयः । ततः (सा) तत्र भार्य्यया च सुतेन च दुहित्रा च एव सहितं विकृताननं तं ब्राह्मणं ददर्श । ७ ॥

व्याख्या । ततः=प्रवेशानन्तरं (प्रभी+तस् अव्य) सा (कर्त्तृपद मुख्यं) कुन्ती (कर्त्ता) तत्र=अन्तःपुरे (तद् श+त्रल्, अधि-अव्य) भार्य्यया च=स्त्रिया (सहितं इत्यस्य कर्त्ता-अथवा, सहयोगे ३या) सुतेन=पुत्रेण च (पूर्व्ववत् ३या) दुहिता च एव=कन्यया एव च (पूर्व्ववत् ३या) सहितं=समभिव्याहृतं युक्तं इति यावत् अथवा भार्य्यादिभिः सह-स्थितं (सम्-धा+घा+कर्म्मणि-क्त, सह-श+इतच्) विकृताननं=विकृतं विकारप्राप्तं विषस्स मित्यर्थः आननं मुखं यस्य (बहुव्री) तं शोकेन म्लान-मुखं (कर्म्म-विण) ब्राह्मणं = गृहस्वामिनं विप्रं (कर्म्म) ददर्श=दृष्टवती (दृश-धा+लिट, क्रिया) । ७ ॥

वाच्यान्तरं । तया सहितः विकृताननः सः ब्राह्मणः ददृशे । ७ ॥

वहां उस ब्राह्मण को भार्य्या, पुत्र और कन्या के साथ शोक से मलिन मुख देखा । ७ ॥

(7.) She found the Brahman with his wife, son and daughter, sitting with down-cast eyes.

ब्राह्मण उवाच—ब्राह्मणः (कर्त्ता) उवाच=कथयमास (वच्-धा+लिट, क्रिया । (वाच्यान्तर—ब्राह्मणेन ऊचे ।

यतितं उति । अन्वयः । (हे) ब्राह्मणि यतः क्षेमं (भवेत्) ततः गन्तुं मया पूर्व्वं यथा यतितं वै, तथा त्वं तत् वेत्थ, त्वया तु मम न श्रुतं । ८ ॥

व्याख्या। ब्राह्मणि=ब्राह्मणस्य पत्नी बहुव्रीहि (स्त्रियां-ङीप्) हे प्रिये यत्र=यत्र यस्मिन् स्थाने (७मी। त्रस् अधि-अव्य) गमनेन इति शेषः क्षेमं=मङ्गलं मङ्गलसम्भावना इति यावत् (कर्त्ता) भवेत् इति शेषः, तत्र=तस्मिन् स्थाने (७मी+त्रस्, अव्य) गन्तुं यातुं (अस्मत्) मया (कर्त्ता-३या) पूर्व्वं=विपदः पातात् प्राक् (अत्यन्तसंयोगे २या) यथा=येन प्रकारेण (अव्य) यतितं=चेष्टितं (यत-धा+भावे क्त, क्रिया, वै पादपूरणे-अव्य) तत्=मम यतितं (कर्म्म-२या) तथा=स्वरूपतः (अव्य) वेत्थ=वेत्सि जानासि (विद-धा+लट-मपु-१व, क्रिया) त्व मिति शेषः, मया यः पलायनोपायः उद्भावितः, त्वं तत यथायतं विदितवती असि, त्वया (कर्त्ता३या) तु=किन्तु (अव्य) मम=वचनं (सम्ब) न श्रुतं=न आकर्णितं (श्रु धा+भावे क्त) मद्वचसि त्वया न कर्णपातः कृतः इत्यर्थः। ८॥

वाच्यान्तरं। यतितवान् अहं, विद्यते त्वया तत्, यतः क्षेमेण भूयते, त्वं न श्रुतवती। ८॥

ब्राह्मण ने कहा कि, हे ब्राह्मणि, मैं ने पहिले वहां जाने के लिये जहां जाने से कुशल होता जतन किया था, तू जानती है, पर तैं ने मेरी नहीं सनी। ८॥

The Brahmin said.

(8.) O wife! You know how much did I wish to go to the place where we might be safe, but you did not listen to my words.

पितेति। अन्वयः। पित्रा माता च सदा गार्हस्थ्यभागिनीं विहितां कुलीनां शीलसम्पन्नां अपत्यजननीं अपि साध्वीं अनपकारिणीं नित्यं अनुव्रतां भार्य्यां त्वां यथान्यायं वरयित्वा मन्त्रवत् परिणीय च जीवितस्य अर्थे परित्यक्तुं न शक्ष्यामि। ९। १०॥

व्याख्या। पित्रा=तव जनकेन (विहितां इत्यस्य कर्त्ता-३या)

माता च=तव जनन्या च विहितां प्रदत्तां (पूर्व्ववत् ३या) गृहस्थः द्वितीयाश्रमी ; तस्य कर्म्म गार्हस्थ्यं (गृहस्थ-श्र+षण्) तत् भजते या सा (गार्हस्थ्य भज-धा+चिण्वन्, स्त्रियां ईप) तां मया सह गृहस्थधर्म्मावलम्बिनीं (कर्म्म-विण) कुलीनां=कुले सत्कुले जातां (कुल-श्र+खीन) आभिजात्यवतीं (कर्म्म-विण) शीलसम्पन्नां=शीलेन सत्स्वभावेन (३तत्) सम्पन्ना युक्ता (सम्-पद-धा+क्त) तां सच्चरित्रां (कर्म्म-विण) अपत्यजननीं=न वंशः पतति अनेन इति अपत्यं (न-पत-धा+यत्) जनयति या सा जननी अपत्यं पुत्रः दुहिता च (जन-धा+णिच+ल्युट स्त्रियां ईप) अपत्यानां (६तत्) जननी उत्पादयित्री नतु वन्ध्या नापि केवलं स्त्री जननी इति भावः तां (कर्म्म-विण) साध्वीं=पतिव्रतां (कर्म्म-विण) अनपकारिणीं=न अपकरोति या सा (न अप कृ धा+णिन्, स्त्रिया ईप) तां अकृतापकारां (कर्म्म-विण) नित्यं=सतं (नि-श्र+त्यक) अनुव्रतां=व्रतं अनुगता (६तत्) तां नियतव्रतानुष्ठानतत्परां (कर्म्म-विण) भार्य्यां=भ्रियते असौ (भृ धा+ण्यत् स्त्रियां आप) तां पत्नीं (कर्म्म-विधेय-विण) त्वां=भवतीं (कर्म्म-२या) अहं (कर्त्ता) यथान्यायं=न्यायं अनतिक्रम्य (अव्ययी) यथाविधि (क्रिया विण) वरयित्वा=अर्चयित्वा (वृ-धा+णिच्+क्त्वा, अव्य) मन्त्रवत्=समन्त्रवर्ज्जं (क्रिया-विण) परिणीय च=उद्वाह्य (परि-णी-धा+ल्यप, अव्य) जीवितस्य=प्राणानां (जीव-धा+भावे क्त) अर्थे=रक्षाविषये प्राणरक्षार्थं इत्यर्थं (अधि) परित्यक्तुं=विहातुं वकराक्षसस्य मुखे अर्पयितुं इत्यर्थः (परि-धा+तुमन्) न शक्ष्यामि=न शक्तः भविष्यामि (शक धा+लृट, क्रिया)। ९। १० ॥

वाच्यान्तरं। यत्ता शक्यते। ९ १० ॥

तेरे पिता माता ने मुझे दान किया है, तु मेरे गार्हस्थ्य की सुख-दुःख की भागी है, तुझे मैं ने यथाविधि मन्त्र पाठ पूर्व्वक व्याह क्रिया है, तू कुलीन, सत्स्वभाववती अपत्यजननी और पतिव्रता है, तें ने कुछ मेरा

अपकार नहीं किया है, तू सदा व्रतादि का अनुष्ठान करती है, मैं तुझे अपने प्राण के लिए परित्याग नहीं कर सकुंगा । ९ १० ॥

(9-10.) You are my partner in the performance of religious ceremonies and my chief support in all things. You are gentle and always devoted to the welfare of your husband. The gods have made you my companion and your parents have made you the sharer of my domestic happiness and misery. You are born of a good family, you are a well-behaved, child-begetting, virtuous, and innocent wife and you are ever observant of vows ; I have after duly pronouncing the *muntras* married you. How can I forsake you to save my own life ?

कुतः इति । अन्वयः । अहं बालं अप्राप्तवयसं अजातव्यञ्जनाकृतिं सुतं स्वयं परित्यक्तुं कुतः एव शक्ष्यामि । ११ ॥

व्याख्या । तर्हि पुत्रः एव त्यज्यतामित्यशङ्क्याह कुतः इति । अहं (कर्त्ता) बालं=शिशुं (कर्म्म-विश) अप्राप्तवयसं अजात व्यञ्जनाकृतिं= व्यञ्जनानि=व्यज्यते प्रकाश्यते यौवनं यैः (वि-अञ्ज-धा+करणे ल्युट) तानि लक्षणानि वचोविशालत्वस्वरगाम्भीर्य्यश्मश्रूद्भेदप्रभृतीनि यौवन चिह्नानि इत्यर्थः, न जातानि उत्पन्नानि (जन-धा+क्त) व्यञ्जनानि यस्य (बहुव्री) सा तादृशी आकृतिः यस्य (बहुवी) तं (कर्म्म-विश) सुतं= सूयते असौ (सू धा+कर्म्मणि-क्त) तं पुत्रं (कर्म्म) स्वयं+आत्मना (प्रकृत्यादिभ्यश्चेति ३या, अव्य) परित्यक्तुं=बकराक्षस कवलतां प्रापयितुं (अव्य) कुतः एव शक्ष्यामि=न कथञ्चित् शक्तः भविष्यामि (क्रिया) । ११ ॥

वाच्यान्तरं । मया शक्ष्यते । ११ ॥

बालक पुत्र को, जिस की उम्र अभी थोडी है और यौवन के लक्षण नहीं प्रगट हुए है, कैसे छोड़ सकुंगा । ११ ॥

(11,) Besides, how can I forsake this son of mine who is so young and who has not yet got hair on his chin.

भर्त्तुः इति। अन्वयः। यथा पितृभिः (सह) दौहित्रजान् लोकान् आशंसे, महात्मना धात्रा भर्त्तुः अर्थाय न्यासं निक्षिप्तां तां बालां स्वयं उत्पाद्य उत्स्रष्टुं कथं उत्सहे। १२॥

व्याख्या। तर्हि कन्या त्यज्यतां इत्याह भर्त्तुः इति। यया कन्यकया (करण-३या) पितृभिः=स्वधाभुक्भिः अग्निष्वात्तादिभिः पितृलोकैः सह (सहार्थे ३या) दौहित्रजान्=दुहितुः अपत्यं पुमान् दौहित्रः (दुहितृ-श+षण) तस्मात् जायन्ते इति दौहित्रजाः (जन धा+ड) तान् दौहित्रमुखदर्शनात् लभ्यान् (कर्म्म विण) लोकान्=पुण्यलोकान् (कर्म्म) आशंसे=कामये प्रार्थये इत्यर्थः (आ-शंस धा+लट-३पु-१व, क्रिया, इच्छायां इति आत्मनेपदं) या कन्या दौहित्रमुखदर्शनजन्य पुण्यलोकप्राप्तिः हेतुमती इत्यर्थः, महात्मना=महान् आत्मा यस्य (बहुव्री) तेन महाशयेन विवेकवता इति यावत् (कर्त्ता-विण) विधात्रा=विदधाति यः सः (वि-धा-धा+तृच) सृष्टि कर्त्ता तेन (निक्षिप्तं इत्यस्य कर्त्ता-३या) भर्त्तुः=बिभर्त्ति यः सः भर्त्ता (भृ-धा+तृच) तस्य पत्युः (सम्ब) न्यासं=न्यस्यते पुनः ग्रहीतुं विश्वस्तहस्ते निक्षिप्यते इति न्यासः (नि-अस-धा+भावे-घञ) तं (बालां इत्यस्य विधेय विण) निक्षिप्तां=अर्पितां (नि-क्षिप-धा+कर्म्मणि-क्त, कर्म्म विण) तां (सर्व्व-कर्म्म-विण) बालां=बालिकां कन्यां (उत्पाद्य इत्यस्य कर्म्म) स्वयं=आत्मना (अव्य) उत्पाद्य=जनयित्वा (उत् पद-धा+णिच+ल्यप) उत्स्रष्टुं=परित्यक्तुं वकराक्षसाय दातुं इत्यर्थः (उत्-सृज धा+तुमुन्) कथं उत्सहे समर्थो भवामि (उत्-सह-धा+लट, क्रिया) न कथञ्चित् इत्यर्थः या कन्या पुत्रप्रसवेन पितृलोकैः सह पितरं पुण्यलोकं गमयति या परकीयः एव अर्थः केवलं आप्रदानकालं

पितुः हस्ते विधात्रा निक्षेपः इव स्थापितः इति जानन् अहं तां कथं राक्षसाय कथं उपहारीकरोमि इति परलार्थः । १२ ॥

वाच्यान्तरं । दौहित्रजाः लोकाः आशंस्यन्ते, उत्सृज्यते । १२ ॥

स्वामी के लिए जिस कन्याको महात्मा ब्रह्मने धरोहर रखा है, जिस कन्याके द्वारा पितृ पुरुषों के साथ दौहित्र लोक को जाने की प्रार्थना करता है, उस कन्याको जन्म देके मैं क्यों कर त्याग कर सक्ता हूं ।१२॥

(12.) How am I, being a father have the heart to leave that young daughter who has been entrusted to me by the great God in order to be united to a worthy husband, the son born of whom will as I hope, be the means of enabling me to go to the *dowhitriya loka* with my ancestors ?

मन्यन्ते इति । अन्वयः । केचित् नराः पुत्रे पितुः अधिकं स्नेहं मन्यन्ते, केचित् अपरे कन्यायां, मम तु उभौ तुल्यौ मतौ । १३ ॥

व्याख्या । केचित्=(किम् श+१मा-३व+चित्, कर्त्ता-विश-अव्य) नराः=लोकाः (कर्त्ता-१मा) पुत्रे=(अधि) पितुः=जनकस्य (स्नेहः इत्यस्य कर्त्ता-६ष्ठी) अधिकं (कर्म्म-विश) स्नेह=वात्सल्यं (स्निह धा+अल, कर्म्म) मन्यन्ते=स्वीकुर्व्वन्ति (मन धा+कर्त्तरि-लट, क्रिया) पिता यथा पुत्रे स्निह्यति तथा कन्यायां न इति वदन्ति इत्यर्थः, केचित् अपरे लोकाः (कर्त्ता) कन्यायां=दुहितरि (अधि) पितुः अधिकं स्नेहं मन्यन्ते इत्यर्थः, पिता कन्यायां यथा स्निह्यति तथा न पुत्रे इति अपरे आहुः इति भावः, मम (मतौ इत्यस्य कर्त्ता-६ष्ठी) उभौ=कन्या पुत्रौ (कर्म्म-१मा-२व) तुल्यौ=समौ (कर्म्म विश) मतौ=मतौ (मन्-धा+वर्त्तमाने-कर्म्मणि-क्त, क्रिया) मया कन्यापुत्रौ समं स्नेहास्पदं मन्यते इत्यर्थः उक्तं च "यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा" इति । १३ ॥

वाच्यान्तरं । कैश्चित् नरैः स्नेहः मन्यते, कैश्चित् अपरैः कन्यायां, अहं उभौ तुल्यौ मतवान् । १३ ॥

कुछ लोग समझते हैं कि, पिता का स्नेह पुत्र पर अधिक होता है, कुछ समझते हैं कि, कन्या पर, परन्तु मैं दोनों को बराबर समझता हूं। १३ ॥

(13.) Some say that a father feels the greatest affection for his son, while others say that he loves his daughter most; but in my opinion both are equal.

यस्यां इति। अन्वयः। यस्यां लोकाः स्थिताः, प्रसूतिः च (स्थिता) अथो नित्यं सुखं (स्थितं) अहं अपापां तां बालां उत्स्रष्टुं कथं उत्सहे। १४ ॥

व्याख्या। यस्यां=बालिकायां (अधि) लोकाः=दौहित्रमुखदर्शनजन्याः पुण्यलोकाः इत्यर्थः (कर्त्ता) स्थिताः (स्था-धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया) या तल्लोकप्राप्तिनिदानभूता इत्यर्थः। यस्यां इति शेषः, प्रसूतिः=सन्तानः मम वंशाविच्छेदः दौहित्रः इति यावत् (कर्त्ता) स्थिता इति शेषः या स्वतनयद्वारा पितुरपि वंशवर्द्धिनी इत्यर्थः, अथो=अपिच (ओकारान्तमव्ययं) यस्यां नित्यं=निरन्तरं (क्रिया-विश) सुखं (कर्त्ता) स्थितं इति शेषः, या पुत्रादपि समधिकं शुश्रुषमाणा पितरौ सुखयति इत्यर्थः, अहं (कर्त्ता) तां (सर्व्व-कर्म्म-विश) अपापां=नास्ति पापं यस्याः (बहुव्री) तां निर्दोषां (कर्म्म विश) बालां=कन्यां (कर्म्म) उत्स्रष्टुं=त्यक्तुं बकराक्षसाय उपहर्तुं इत्यर्थः (तुमुन्, अव्य) कथं उत्सहे=न कथञ्चित् शक्ष्यामि (क्रिया)। १४ ॥

पाठान्तरं। लोकैः स्थितं, प्रसूत्या सुखेन च, मया शक्यते। १४ ॥

जिस कन्या में (दौहित्र) लोक, प्रसूति और सुख है, मैं उस पापशून्या कन्या को क्यों कर त्याग करूं। १४ ॥

(14.) How have I the heart to leave that sinless daughter who is to be the means of leading me to a world of purity and who is to give birth to a grandson.

आत्मानं इति। अन्वयः। अपिच आत्मानं उत्सृज्य परलोकगः (सन्) तप्स्यामि, एते हि मया त्यक्ताः इह जीवितुं न शक्ष्यन्ति। १५॥

व्याख्या। तर्हि आत्मत्यागः क्रियतां इत्याह आत्मानमिति, अपिच= किञ्च (अव्य) आत्मानं=स्वदेहं (कर्म्म) उत्सृज्य=परित्यज्य वकाय उपहृत्य इत्यर्थः (उत्-सृज-धा+ल्यप्) परलोकगः=परलोकं गच्छति यः सः (परलोक-गम-धा+ड) लोकान्तरगतः सन् (कर्त्ता-विण) अहं इति शेषः (कर्त्ता) तप्स्यामि=परितप्तः भविष्यामि (तप-धा=लृट्, क्रिया)। कुतःहि=यतः (अव्य) एते=पुत्रकलत्रादयः (सर्व्व-कर्त्ता-१मा-३व) मया (त्यक्ताः इत्यस्य कर्त्ता-३या) त्यक्ताः=उत्सृष्टाः सन्तः (त्यज-धा+कर्म्मणि-क्त) इह=अस्मिन् संसारे (अधि-अव्य) जीवितुं= प्राणितुं जीविकां निर्व्वाहयितुं इत्यर्थः (जीव-धा+तुमुन्) न शक्ष्यन्ति= न शक्ताः भविष्यन्ति (शक्-धा+लृट्, क्रिया)। अहं एव एतेषां एकमात्रं अवलम्बनं, मया विना एते अन्नाभावात् मरिष्यन्ति, मम मरणे एतेषां मरणमेव जानतः कथं मे परलोकान्तरितस्यापि निर्वृतिरिति संक्षेपः। १५॥

वाच्यान्तरं। परलोकगेन तप्स्यते, एतैः त्यक्तैः शक्यते। १५॥

आत्माको त्याग करके परलोक को जाकर अनुताप करूंगा, पर मैं इनको छोड़ूंगा तो यह यहां जी नहीं सकेंगे। १५॥

(15.) If I myself be killed I shall be uneasy in the next life ; for being left by me they will not be able to preserve their own lives.

एषां इति। अन्वयः। एषां अन्यतमत्यागः च नृशंसः बुधैः गर्हितः, आत्मत्यागे कृते च इमे मया विना मरिष्यन्ति। १६॥

व्याख्या। एषां=पत्न्यादीनां (सम्ब) अन्यतमत्यागः च = अन्यतमस्य

एतेषां यस्य कस्यापि एकस्य (६तत्) त्यागः (कर्म्म-१मा) नृशंसः= निष्ठुरः (कर्म्म-विण) बुधैः=पण्डितैः (कर्त्तरि-३या) गर्हितः=निन्दितः (गर्ह-धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया), आत्मत्यागे=आत्मनः (६तत्) त्यागः तस्मिन् स्वदेहविसर्ज्जने (भावाधिकरण) कृते=अनुष्ठिते सति (अधि-विण) इमे=पत्न्यादयः (सर्व्व-कर्त्ता-१मा ३व) मया (विनायोगे-३या) विना= मां अन्तरेण मया परित्यक्ताः इत्यर्थः (अव्य) मरिष्यन्ति=विपत्स्यन्ते (क्रिया) दारादीनां अन्यतमत्यागे नृशंसता लोकनिन्दा च, आत्मत्यागे अन्नाभावात् एषां मरणं निश्चितमेव, तत् किं करिष्यामि मन्दभाग्यः इति विशदार्थः। १६ ॥

वाच्यान्तरं। अन्यतमत्यागं नृशंसं गर्हितवन्तः बुधाः, एभिः मरिष्यते। १६ ॥

पण्डितों ने कहा है कि, इन में से एक को त्याग करना निष्ठुर काम है, आत्माके त्याग करने पर यह मेरे विन मरजागें। १६ ॥

(16.) To sacrifice one of them will be an act of cruelty condemned by all good men, and if I sacrifice myself they will all die without me.

स कृच्छ्रां इति। अन्वयः। सः अहं कृच्छ्रां आपदं आपन्नः तर्त्तुं न शक्तः, अहोधिक् अद्यतु सवान्धवः कां गतिं गमिष्यामि, सर्व्वैः सह मृतं श्रेयः, मे जीवितुं न च क्षमं। १७ ॥

व्याख्या। सः=कार्य्यद्वयाकुलः (सर्व्व कर्त्ता-विण ; सः कृच्छ्रां इति सन्धिविच्छेदः) अहं (कर्त्ता) कृच्छ्रां=अतिक्लेशकरीं (कर्म्म-विण) आपदं=विपत्तिं (आपन्नः इत्यस्य कर्म्म-२या) आपन्नः प्राप्तः (आ-पद-धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया), तर्त्तुं (आर्षप्रयोगः तृ-धा+तुमुन् तरीतुं तरितुं वा इति साधु) आपदमिति शेषः न शक्तः=समर्थः न भवामि (शक्-धा + कर्त्तरि क्त क्रिया) अहं दुस्तरां अतिकष्टप्रदां आपदं प्राप्तो-

ऽस्मि इत्यर्थः । अहोधिक् (खेदे अव्य) अद्यतु=अस्मिन् अहनि (अव्य, अधि) सबान्धवः=बान्धवैः सह वर्त्तमानः (बहुव्री) सपरिवारः (कर्त्ता-विण) अहं इति शेषः (कर्त्ता) कां (सर्व्व-कर्म्म-विण) गतिं—उपायं (कर्म्म) गमिष्यामि=प्राप्स्यामि (क्रिया) सपरिवारस्य मे इतः निष्क्रमणोपायः नास्ति इत्यर्थः । सर्व्वैः=पुत्रकलत्रादिभिः (सहयोगे-३या) सह=सार्द्धं (अव्य) मृतं—मरणं (मृ-धा+भावे-क्त, प्रातिपदिकार्थे-१मा) श्रेयः=प्रशस्ततमं मङ्गलमित्यर्थः (प्रशस्य-श्र+इयसुच्, १मः-विण) मे=मम=(जीवितं इत्यस्य कर्त्ता-६ष्ठी) जीवितं=जीवनं प्राणधारणं (जीव-धा+भावे-क्त, प्रातिपदिकार्थे-१मा) न क्षमं=न हितं (१मा-विण, क्षमं शक्ते हिते त्रिषु इत्यमरः, अहं सबान्धवः एव युगपत् मरिष्यामि न पुनः दारादीनां अन्यतमवियोगदुःखं सहिष्ये, नापि स्वयं परलोकं गत्वा एतान् विपत्सागरे पातयिष्यामि इत्यर्थः । १७ ॥

वाच्यान्तरं । तेन मया कृच्छ्रा आपत् आपन्ना, न शक्तं, का गतिः गमिष्यते सबान्धवेन । १७ ॥

मैं बड़ी आपदा में पड़ा हूं, इस के पार नहीं जा सक्ता हूं, मुझे धिक् है, मैं सब बान्धवों के साथ आज क्या उपाय करूं, सभों के साथ मेरा मरना भला है, आपको बचाना नहीं चाहता । १७ ॥

(17.) I am in a great dilema. How am I to get out of it ? Fie on me ! I see no means of saving my own family. The best course (therefore) is to die all together. I should not save myself.

ब्राह्मणी (कर्त्ता) उवाच (क्रिया) । [वाच्यान्तरं—ब्राह्मण्या ऊचे ।]

न सन्तापः इति । अन्वयः । त्वया प्राकृतेन इव कर्हिचित् सन्तापः न कार्य्यः, वेदस्य तव अयं सन्तापकालः न हि विद्यते । १८ ॥

व्याख्या। त्वया (कर्त्ता-३या) प्राकृतेन इव=पृथक्जनेन तुल्यः (इवेन अलुकसमासः) कर्हिचित्=कदाचित् (कस्मिन् इति कर्हि+चित्, अधि-अव्य) सन्तापः=दुःखं (कर्म्म-१मा) न कार्य्यः=न विधेयः (कृ-धा+ण्यत्, क्रिया), वैद्यस्य=विद्या अस्ति अस्य (विद्य-अ+ष्णा) तस्य विद्यावतः पण्डितस्य (सम्ब विण) तव (सम्ब) अयं=एषः वर्त्तमानः (सर्व्व-कर्त्ता-विण) सन्तापकालः=सन्तापस्य (६तत्) कालः समयः (कर्त्ता) न हि विद्यते=न अस्ति (विद्-धा+कर्त्तरि-लट, क्रिया) नायं ते नीचमनुष्यस्य इव वृथाशोकेन कालातिपातसमयः, धैर्य्यमास्थाय विदुषा इव कार्य्यपरिच्छेदः करणीयः इति विशदार्थः। १८ ॥

वाच्यान्तरं। सन्तापं त्वं कुर्य्याः प्राकृतः इव, सन्तापकालेन न विद्यते। १८ ॥

ब्राह्मणी ने कहा कि, आप नीच मनुष्यकी तरह कभी सन्ताप न करो, आप विद्वान् हैं, आपके संताप करने का समय नहीं है। १८ ॥

(18) The Brahman's wife said,—You, who are learned, should not lament like vulgar people. For you this is no time to mourn.

अवश्यमिति। अन्वयः। इह सर्व्वैः मानवैः निधनं गन्तव्यं इह अवश्यम्भाविनि अर्थे सन्तापः न वै विद्यते। १९ ॥

व्याख्या। सन्तापवैयर्थ्यं दर्शयति अवश्यमिति। इह=अस्मिन् जगति (अधि-अव्य) सर्व्वैः मानवैः=मनुष्यैः (कर्त्ता-३या) अवश्यं=नियतं एव (क्रिया-विण) निधनं=मृत्युः (कर्म्म-१मा) गन्तव्यं=प्राप्तव्यं (गम्-धा+कर्म्मणि तव्य, क्रिया), इह=अस्मिन् (अधि-विण, अव्य) अवश्यम्भाविनि=अवश्यं भवति यः सः (अवश्यम्-भू-धा+णिन्) तस्मिन् अनिवार्य्ये इत्यर्थः (अधि-विण) अर्थे=विषये (अधि) सन्तापः=चित्त-क्षोभः (कर्त्ता) न विद्यते=नास्ति (क्रिया) अस्माकं वारः समायातः

अवश्यं एकेन वकोपहारेण भवितव्यं, तत् किं वृथाशोकेन काल: अति-वाह्यते, अहं एव कार्य्यनिर्णयं करिष्यामि इति संक्षेप: । १९ ।

वाच्यान्तरं । सर्व्वे मानवा: निधनं गमिष्यन्ति, सन्तापेन न विद्यते ।१९॥

इस संसार में सब मनुष्य अवश्य निधन को प्राप्त होंगे, अवश्य होने-वाले विषय में कुछ सन्ताप नहीं है । १९ ॥

(19.) All men must die. One should not therefore grieve for what must come to pass.

भार्य्या इति । अन्वय: । भार्य्या पुत्र: अथ दुहिता सर्व्वं आत्मार्थं इष्यते, त्वं स्वबुद्ध्या व्यथां जहि, अहं स्वयं तत्र यास्यामि च ।२०॥

व्याख्या । भार्य्या = पत्नी (प्रातिपदिकार्थे-१मा) पुत्र: = तनय: अथ=तथा (अव्य) दुहिता = कन्या (पूर्व्ववत्-१मा) सर्व्वं=भार्य्यादिकं समस्तं (सामन्यत्वात् नपुंसकं, कर्म्म १मा) आत्मार्थं=आत्मने इदं (अर्थेन नित्यसमास:) आत्महितार्थं इत्यर्थ: (क्रिया-विण) इष्यते = काम्यते प्रार्थ्यते इत्यर्थ: (इष-धा+कर्म्मणि-लट्, क्रिया) त्वं (कर्त्ता) स्वबुद्ध्या—स्वस्य (६तत्) बुद्धि: तया निजबुद्धिं अवलम्ब्य इत्यर्थ: (करण) व्यथां=मानसीं यातनां (कर्म्म) जहि=नाशय (हन-धा+लोट्-मपु-१व, क्रिया), स्वयं = आत्मना नतु अन्येन प्रेरिता इति भाव: (अव्य) अहं इति शेष: (कर्त्ता) तत्र=वकसन्निधौ (अधि-अव्य) यास्यामि च= गमिष्यामि च (या-धा+लृट्, क्रिया) २० ॥

वाच्यान्तरं । सर्व्वं इच्छति । त्वया व्यथा हन्यतां, मया यास्यते । २० ।

लोग अपने लिए भार्य्या, पुत्र और कन्या सबको चाहते हैं, आप अपनी बुद्धि से दुख दूर करिए, मैं वहां आप जाऊंगी । २० ॥

(20.) For personal happiness, men wish to have wives, sons and daughters—understanding this well give up sorrowing. I shall myself go there.

एतत् इति । अन्वयः । (नारी) प्राणान् परित्यज्य अपि यत् भर्त्तृहितं आचरेत्, एतत् हि लोके नार्य्याः परमं सनातनं कार्य्यं । २१ ॥

व्याख्या । स्वयं गमने हेतुं निर्द्दिशति एतदिति । नारी (कर्त्ता) प्राणान्=असून् (कर्म्म) परित्यज्यापि विमुच्य अपि शरीरव्ययेन अपि इत्यर्थः (असमा) यत् (क्रिया-विण) भर्त्तृहितं=भर्त्तुः (६तत्) हितं कल्याणं (कर्म्म) आचरेत्=कुर्य्यात् (आ·चर-धा+विधि, क्रिया)। एतत् हि=प्राणव्ययेनापि भर्त्तृहितानुष्ठानमेव (कर्त्ता) लोके=संसारे (अधि) नार्य्याः=पत्न्याः (कार्य्यं इत्यस्य कर्त्ता ६ष्ठी) परमं (कर्त्ता-विण-१मा) सनातनं=सना सदा (सना इति सदार्थकं अव्ययं) भवः (सना ञ+तनप्) तत् शाश्वतं नित्यं इत्यर्थः (कर्त्ता-विण-१मा) कार्य्यं=कर्त्तव्यं कर्म्म कर्त्ता) भवतीति शेषः, पत्नी पत्युः हितार्थं यत् प्राणान् अपि मुञ्चति तेन असौ अति दुष्करं विस्मयावहं किञ्चित् न करोति, केवलं नित्यानुष्ठेयं स्वकर्त्तव्यं साधयति इति विशदार्थः । २१ ॥

वाच्यान्तरं । एतेन परमेण सनातनेन कार्य्येण भूयते, हितं आचर्य्येत । २१ ॥

नारी के लिए इस लोक में यही सनातन परम धर्म्म है कि, प्राण देके भी पति का हित करे । २१ ॥

(21.) On earth it is ever the best duty of a woman to promote the welfare of her husband even at the sacrifice of her own life.

तच्चेति । अन्वयः । तत् इदं कर्म्म च तत्र कृतं तव अपि सुखावहं, अमुत्र अक्षय्यं च, अस्मिन् लोके यशस्करं च भवति । २२ ॥

व्याख्या । तत् इदं=स्वप्राणत्यागेन भर्त्तृप्राणरक्षणरूपं (कर्त्ता-विण) कर्म्म-कार्य्यं (कर्त्ता) तत्र=तस्मिन् भर्त्तृहितनिमित्ते इत्यर्थः (अधि-

अव्य) कृतं=मया अनुष्ठितं सत् (कर्त्ता-विण) तव अपि (सम्ब) सुखावहं—सुखं आवहति जनयति यत् (सुख-आ वह-धा+अच), तत् सुखजनकं (कर्त्ता-विण) भवति (क्रिया) अपि शब्देन ममापि इति अधिगम्यते, (अमुत्र=तत्र, अधि-अव्य) अक्षय्यं=न क्षेतुं शक्यं (न क्षि-धा+यत्, क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे इति सूत्रेण सिद्धं, अन्यत्र अक्षेयं अक्षणीयं (कर्त्ता-विण) स्वदेहार्पणेन भर्त्तृप्राणरक्षणात् मे अक्षयः स्वर्गवासः (भविष्यतीत्यर्थः) अस्मिन् लोके=इह संसारे (अधि) यशस्करं च=यशः करोति यत् तत् (यशस्-कृ-धा+लट) यशःसाधकं च=(कर्त्ता-विण) भवति भविष्यति (क्रिया) इह जगति सर्व्वे मां प्रशंसिष्यन्ति इति भावः। २२ ॥

वाच्यान्तरं। तेन कृतेन कर्म्मणा सुखावहेन भूयते, अक्षय्येन यशस्करेण च भूयते। २२

पति के हित लिए प्राण देना आपके लिए सुख और मेरे लिए परलोक में अक्षय पुण्य और इस लोक में यश देनेवाला है। २२ ॥

22.) Therefore, what I shall accomplish there will be a passport to everlasting residence in heaven and establish my fame in this world; moreover, it shall make you happy.

एषः इति। अन्वयः। एषः एव च गुरुः धर्म्म एव, अहं यं तव प्रवक्ष्यामि, अत्र तव भूयान् अर्थः च धर्म्मः च प्रदृश्यते। २३ ॥

व्याख्या। एषः च वक्ष्यमाणः (सर्व्व-१मा-विण) गुरुः=महान् (प्रमा-विण) धर्म्मः एव=न्यायः एव (प्रातिपदिकार्थे-१मा) अहं (कर्त्ता) यं=धर्म्मं (कर्म्म) तव=तुभ्यं त्वां वा (सम्बन्धविवक्षायां-६ष्ठी) प्रवक्ष्यामि=कथयिष्यामि (प्र-वच-धा+लृट्-३पु-१व. क्रिया) अत्र=अस्मिन् धर्म्मे एतन्न्यायानुसरणे इत्यर्थः (अधि-अव्य) तव (सम्ब) भूयान्=विपुलः (बहु-अ+ईयसु, कर्म्म-विण-१मा) अर्थः=प्रयोजनं

इष्टसिद्धिः इत्यर्थ. (कर्म्म-१मा) प्रदृश्यते=लक्ष्यते (प्र दृश-धा+कर्म्मणि-लट्, क्रिया) न इयं इष्टसिद्धिः धर्म्मोपपीड़का इत्याह, धर्म्मः च= धर्म्मानुष्ठानजन्यं पुण्यं च (कर्म्म-१मा) प्रदृश्यते (क्रिया) मम निर्द्दिश्या युक्तिः अनुस्रियतां, तथा कृते अर्थधर्म्मौ अनापीड्य विवेकवता यत क्रियते तत्कृतं भविष्यति इति संक्षेपः। २६ ॥

वाच्यान्तरं । मया यः प्रवक्ष्यते, भूयांसं अर्थं धर्म्मं च पश्यन्ति ।२६॥

जो धर्म्म मैं आप से कहतो हूं वह गुरु धर्म्म है, इस में आपके लिए अर्थ और धर्म्म दोनों अधिक दिखलाई देता है । २३ ॥

(23.) What I am speaking of is the best course for you; it will, as it seems to me, secure your wordly interest and add immensely to your virtues.

यदर्थं इति । अन्वयः। भार्य्या यदर्थं इष्यते, त्वया सः अर्थः एका कन्या च (एकः) कुमारः च मयि प्राप्तः, त्वया अहं अनृणा कृता । २४ ॥

व्याख्या । न्यायं प्रदर्शयति, यदर्थं इति । भार्य्या=पत्नी (कर्म्म-१मा) यदर्थं=यस्मै लाभाय (क्रिया-विण, अर्थेन नित्यसमासः) इष्यते= अभिलष्यते प्रार्थ्यते इत्यर्थः (इष-धा+कर्म्मणि-लट्, क्रिया) लोकैः इति शेषः, त्वया (कर्त्ता-३या) मयि=मत्तः इत्यर्थः (अधिकरण विवक्षया ७मी) प्राप्तः=अधिगतः (प्र-आप-धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया) किं स्वरूपोऽयं अर्थः इत्याह एकेति । एका (सर्व्व कर्म्म विण) कन्या च=तनया (अर्थस्य विधेय-विण) एकः कुमारः च=पुत्रः च स च त्वया लब्ध इत्यर्थः (पुत्रार्थे क्रियते भार्य्या इति स्मृतिः), त्वया (कर्त्ता-३या) अहं (कर्म्म-१मा) अनृणा=नास्ति ऋणं यस्याः सा (बहुव्री) ऋणमुक्ता (कर्म्म-विण) कृता विहिता (कृ धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया) मत्पाणिग्रहणेन तुभ्यं अहं यत् यत् अधारयम्, अपत्यप्रसवेन तत् सर्व्वं परिशोधितं अभूत,

अतः अनृणा अहं किञ्चित् पतिहितसाधननिबन्धनं अतिरिक्तं स्वं पारलौकिकं सुकृतं अर्जयितुं इच्छामि इति भावः । २४ ॥

वाच्यान्तरं । भार्य्यां इच्छति, त्वं तं अर्थं प्राप्तवान् एकां कन्यां कुमारं च, त्वं मां अनृणां कृतवान् । २४ ॥

जिस लिए भार्य्या चाहते हैं, आपने वह प्रयोजन एक कन्या और पुत्र पाके मुझ से पाया है, मुझे आपने अनृणां किया है। २४ ॥

(24.) The object for which men wish to have wives, has been secured by me in your case. By me you have had a son and a daughter and thus my debt to you has been repaid.

समर्थः इति । अन्वयः । (त्वं) सुतयोः पोषणे तथा रक्षणे च समर्थः असि, अहं तु सुतयोः तथा रक्षणपोषणे न शक्ता । २४ ॥

व्याख्या । इतः अपि भवज्जीवनं आशास्यं इत्याह समर्थः इति । त्वं इति उह्यं (कर्त्ता) सुतयोः=सुता च सुतः च (एकशेषद्वन्द्व) तयोः (पोषणे = रक्षणेच इत्यनयोः कर्म्म ६ष्ठी) पोषणे=अन्नवस्त्रादिदानेन भरणे (अधि) तथा रक्षणे = भयात् परित्राणे च (अधि) समर्थः=शक्तः (कर्त्ता-विण) असि=भवसि (अस्-धा+लट्, क्रिया) अहं तु (कर्त्ता-१मा) सुतयोः (पूर्व्ववत् समासः विभक्तिश्च) तथा = यथात्वं (अव्य) रक्षण-पोषणे = रक्षणं च पोषणं च (समाहारद्वन्द्व) तस्मिन् (अधि) न शक्ता=न समर्था (शक-धा+क्त, कर्त्ता-विण) भवामि इति शेषः ।२५॥

वाच्यान्तरं । समर्थेन भूयते, मया शक्तया न भूयते । २५ ॥

कन्या के रक्षण और पोषण में आप समर्थ हैं, में आप विन इन को पोष पाल नहीं सकुंगी । २५ ॥

(25.) You are able to support as well as to look after the two children ; but I am not.

मम इति । अन्वयः । हे सर्व्वप्राणधनेश्वर तद्विहीनायाः मम बालौ सुतौ कथं स्यातां अहं तु कथं भवेयं । २५ ॥

व्याख्या। हे सर्व्वप्राणधनेश्वर=प्राणाः च धनानि च प्राणधनानि (द्वन्द) सर्व्वाणि प्राणधनानि (कर्म्म-धा) तेषां (६तत्) ईश्वरः तत्सम्बुद्धौ अस्माकं प्राणधनानि च त्वदधीनानि इति भावः (सम्बो) तद्विहीनाया:= त्वया (३तत्) विहीना विरहिता (वि-हा-धा+क्त) त्वयि न तिष्ठति इति भावः (६ष्ठी-विण) मम (सम्ब) बालौ=बाला च बालः च (एकशेष द्वन्द) तौ अल्पवयस्कौ (कर्त्ता-विण) सुतौ=सुता च सुतः च (पूर्व्ववत् समासः) तौ पुत्रौ (कर्त्ता-१मा-२व) कथं=केन प्रकारेण (अव्य) स्यातां=वर्त्तेतां (अस-धा+विधि, क्रिया) त्वद्विहीनौ कथञ्चित् न जीवेतां इत्यर्थः, अहं (कर्त्ता) कथं (अव्य) भवेयं=वर्त्तेयं (क्रिया) न कथञ्चित् जीवेयं इत्यर्थः। २६॥

वाच्यान्तरं। बालाभ्यां सुताभ्यां भूयते, मया च भूयते। २६॥

हे प्राण धन सब के ईश्वर आप मुझे छोड़ जाएंगे तो मेरे लड़कों की और मेरी क्या दशा होगी। २६॥

(26.) O thou the lord of life and all that I own, without thee what will become of this son and this daughter? What, too, will be my own fate?

कथं इति। अन्वयः। त्वया विना अनाथा विधवा बालपुत्रा (अहं) साधुगते पथि स्थिता सती मिथुनं कथं हि जीवयिष्यामि। २७॥

व्याख्या। त्वया (विनायोगे ३या) विना=कृते त्वयि बकेन भक्षिते सति इत्यर्थः (अव्य) अनाथा=नाथशून्या रक्षकविहीना इत्यर्थः (कर्त्ता-विण) विधवा=विगतः धवः यस्याः (बहुव्रो) सा भर्त्तृरहिता (कर्त्ता-विण) बालपुत्रा=बालौ पुत्रौ कन्यापुत्रौ यस्याः (बहुव्रो) सा (कर्त्ता-विण) अहं (कर्त्ता) साधुगते=साधुभिः सज्जनैः (३तत्) गतः चुण्णः आचरितः इत्यर्थः तस्मिन् (अधि-विण) पथि=मार्गे (अधि) स्थिता=वर्त्तमाना पतिव्रता धर्म्मं पालयन्ती सती इत्यर्थः (कर्त्ता विण)

मिथुनं=सुतयुग्मं (कर्म्म, अत्र मिथुनशब्दप्रयोगः आर्षः अथवा स्त्री पुरुषमात्रपरत्वं इति बोध्यं) कथं=केन उपायेन (अव्य) हि=(निश्चये-अव्य) जीवयिष्यामि=जीवितं रक्षिष्यामि (जीव-धा+णिच+लृट, क्रिया, अकर्म्मकत्वात् मिथुनं इति अनिजन्तकर्त्तुः कर्म्मत्वं) त्वद्विहीना सती कथञ्चित् जीवन्ती अपि पातिव्रत्यं रक्षितुं सुतौ जीवितौ वा स्थापयितुं न शक्ता भविष्यामि इत्यर्थः । २७ ॥

वाच्यान्तरं । विधवया अनाथया बालपुत्रया पथि स्थितया मिथुनं जीवयिष्यते । २७ ॥

मैं अनाथ विधवा होजाऊंगी, मेरे लड़के छोटे हैं, मैं आप के विना अच्छी राह में रह कैसे लड़के और लड़की को पालूंगी । २७ ॥

(27.) When you are no more, I shall be husbandless and helpless. How shall I then be able to save the lives of these two children keeping myself in the path of virtue?

अहङ्कृतेति । अन्वयः । अहङ्कृतावलिप्तैः तव सम्बन्धे अयुक्तैः (जनैः) प्रार्थ्यमानां इमां सुतां कथं रक्षितुं शक्ष्यामि । २८ ॥

व्याख्या । पूर्व्वं भरणपोषणे असामर्थ्यं उक्ता सम्प्रति धर्म्मरक्षायां असामर्थ्यं त्रिभिः, श्लोकैः कथयति, अहङ्कृतेति । अहङ्कृतावलिप्तैः= अहङ्कृताः गर्व्विताः अवलिप्ताः कलङ्किताः (विशेषणसमासः कर्त्ता-विण) तव (सम्ब) सम्बन्धे=तव जामातृसम्बन्धे (अधि) अयुक्तैः=अनुपयुक्तैः नीचवंशोद्भवैः इत्यर्थः (कर्त्ता-विण) जनैः इति शेषः (कर्त्ता-३या) प्रार्थ्यमानां=याच्यमानां (कर्म्म-विण) इमां (कर्म्म-विण) सुतां=कन्यां (कर्म्म) रक्षितं तेभ्यः त्रातुं (असमा) कथं शक्ष्यामि=समर्था भविष्यामि (शक्-धा+लृट, क्रिया) अहं इति शेषः अवर्त्तमाने त्वयि यः कश्चिदागम्य कन्यां प्रार्थयिष्यते अहं त्वबला रक्षकविहीना न पारयिष्यामि रक्षितुं इत्थं च नीचकुलोद्भवेन दौहित्रेण ते लोका अपि विनश्यन्ति इति निर्गलितार्थः । २८ ॥

बाच्यान्तरं । शक्यते । २८ ॥

अहङ्कारी और कलंकित ऐसे लोग जब इस कन्या को मांगेंगे जो आप के साथ सम्बन्ध करने के अयोग्य हैं, तब मैं क्योंकर रक्षा कर सकूंगी । २८ ॥

(28.) How shall I be able to protect the daughter when her hand will be covetted by men of pride and of reproachable character ?

उत्सृष्टम् इति । अन्वय: । खगा: भूमौ उत्सृष्टम् आमिषं यथा प्रार्थयन्ति । तथा सर्व्वे जना: पतिहीनां स्त्रियं प्रार्थयन्ति । २९ ॥

व्याख्या । खगा:=खं आकाशं गच्छन्ति ये (ख-गम-धा+ड) ते पक्षिण: (कर्त्ता) भूमौ=पृथिव्यां (अधि) उत्सृष्टं=परित्यक्तं (उत्-सृज-धा+क्त) अरक्षितं इत्यर्थ: (कर्म्म-विश) आमिषं=मांसं (कर्म्म, आमिषं पुं नपुंसके भोग्यवस्तुनि सम्भोगे प्युत्कोचे पालनेऽपिच इति मेदिनी) यथा=यादृशं (यद्-श+था, अव्य) सर्व्वे जना: (कर्त्ता) पति-हीनां=पत्या (३तत्) हीना (हा-धा+क्त) तां विधवां निराश्रयां अनाथां इत्यर्थ: (कर्म्म-विश) स्त्रियं=नारीं (कर्म्म) प्रार्थयन्ति—अभिलषन्ति लब्धुं यतन्ते इत्यर्थ: दुर्ज्जना: अवलीलया एव अनाथायां दुष्प्रवृत्तिं सम्पा-दयितुं शक्नुवन्ति इति भाव: । २९ ॥

बाच्यान्तरं । खगै: आमिषं प्रार्थ्यते, सर्व्वै: जनै: पतिहीना स्त्री प्रार्थ्यते । २९ ॥

जैसे भूमि में पड़े हुए मांस को चिड़िया चाहती हैं उसी ढब से पतिहीना स्त्री को सब लोग चाहते हैं । २९ ॥

(29.) As the birds wish to take the flesh left on the ground, so do the people desire to have a widow.

साहं इति । अन्वय: । हे द्विजोत्तम सा अहं दुरात्मभि: प्रार्थ्यमाना विचाल्यमाना च (सती) सज्जनेष्टे पथि स्थातुं न शक्ष्यामि ।३०॥

व्याख्या। हे द्विजोत्तम=द्विजेषु उत्तमः (७तत्) हे ब्राह्मणश्रेष्ठ (सम्बो) सा=पतिहीना (सर्व्व-कर्त्ता-विण) अहं (कर्त्ता) दुरात्मभिः=दुष्टः आत्मा येषां (बहुव्री) तैः दुर्ज्जनैः लम्पटैः इत्यर्थः (प्रार्थ्यमाना विचाल्यमाना च इति पदद्वयस्य कर्त्ता-३या) प्रार्थमाना=याच्यमाना (कर्म्मणि-शानच) विचाल्यमाना=प्रलुब्धमाना प्रलोभनादिभिः आकृष्य-माना सती इत्यर्थः (वि-चल-धा+णिच+कर्म्मणि शानच) सज्जनेष्टे=सज्जनानां साधूनां (६तत्) इष्टः अभिलषितः साधुभिः आचरित इत्यर्थः तस्मिन् (अधि-विण) पथि=मार्गे धर्म्मे इत्यर्थः (अधि) स्थातुं=वर्त्तितुं (असमा) न शक्ष्यामि=न समर्था भविष्यामि, (क्रिया) तेषां कौशलेन पातिव्रत्यं रक्षितुं न समर्था भविष्यामीति भावः। ३० ॥

वाच्यान्तरं। तया मया प्रार्थ्यमानया विचाल्यमानया न शक्यते ।३०॥

हे ब्राह्मणश्रेष्ठ जब दुरात्मा मुझे प्रार्थना करेंगे और लोभ दिखाएंगे तब मैं भलेमानसों की राह पर न रह सकूंगी। ३० ॥

(30.) O best of Brahmins! How, by being tempted by wicked men, shall I be able to keep in the path desired by the pious men.

कथं तस्य इति। अन्वयः। अहं इमां असंस्कृतां तस्य कुलस्य एकां बालां पितृपैतामहे मार्गे कथं नियोक्तुं उत्सहे। ३१ ॥

व्याख्या। अहं (कर्त्ता-१मा) इमां=पार्श्वस्थां (सर्व्व-कर्म्म-विण) असंस्कृतां (सम्-कृ धा+क्त) तां अविवाहितां (कर्म्म-विण) तस्य=प्रसिद्धस्य (सम्ब-विण) कुलस्य=तव वंशस्य (सम्ब) एकां=अद्वितीयां अस्याः अपात्रे पतनात् तव कुलहानिः स्यात् इत्यर्थः (कर्म्म विण) बालां=कन्यां (कर्म्म) पितृपैतामहे=पितुः पिता पितामहः (पितृ अ+मह) पिता च पितामहः च (द्वन्द) पितृपितामहौ तयोः अयं (इदमर्थे-

थय्) तस्मिन् (अधि-विश) मार्गे=पथि (अधि) नियोक्तुं=स्थापयितुं (असमा) कथं=केन उपायेन (अव्य) उत्सहे=समर्था भवामि (उत्-सह-धा+लट्, क्रिया) कथं पितृपैतामहं मार्गं अनुसरन्ती एनां सत्-कुलीनकन्यकां कर्त्तुं शक्नोमि इति भाव:। ३१ ॥

वाच्यान्तरं। मया उत्सह्यते। ३१ ॥

इस अविवाहिता कुल की एक कन्या को पिता पितामह की राह पर कैसे रख सकूंगी। ३१ ॥

(3I.) How shall I be able to put this only daughter of your family who is sinless, in the path of righteousness followed by your father and grandfather ?

कथं शक्ष्यामि इति। अन्वय:। अनाथे सर्व्वत: लुप्ते अस्मिन् वाले धर्म्मदर्शिवान् त्वं यथा (तथा अहं) ईप्सितान् गुणान् आधातुं कथं शक्ष्यामि। ३२ ॥

व्याख्या। अनाथे=नाथशून्ये पितृहीने इत्यर्थ: (अधि-विश) सर्व्वत: सर्व्वं लुप्तं शून्यं यस्य (वहुव्री, सर्व्वत: इति द्वितीयाया: तसिल् अन्यत्रापि दृश्यते इति सूत्रेण तसिल: सर्व्वविभक्तिकत्वात्, अथवा मयूर-व्यंसकादित्वात् समास:) सर्व्वथा तत्वावधानशून्ये इत्यर्थ: (त्वधि-विश) अस्मिन् (सर्व्वं-अधि-विश) वाले=अप्राप्तवयसि पुत्रे (अधि) धर्म्मदर्शि-वान्=धर्म्मं दर्शिवान् धर्म्मज्ञ: (२तत् गम्यादीनामुपसंख्यानं इति विधानात्, दर्शिवान् इति आर्षप्रयोग:, क्वसुप्रत्यये ददृश्विवान्, वनिप्प्रत्यये दृष्टवान् इति साधु) त्वं (उपमानकर्त्ता) यथा=त्वं इव यथात्वं गुणान् आधातुं शक्नोषि इति भाव:, तथा अहं इति शेष:, ईप्सितान्=वाञ्छितान् (आप-धा+सन्=ईप्स-धा+क्त, कर्म्म विश) गुणान्=विद्याविनयादि-सद्गुणान् (कर्म्म) आधातुं=स्थापयितुं शिक्षयितुं इत्यर्थ: (आ-धा+धा+तुमुन्) कथं शक्ष्यामि=न कथञ्चित् समर्था भविष्यामि (क्रिया)। ३२ ॥

वाच्यान्तरं। त्वया यथा, तथा मया कथं भव्यते। ३२॥

इस अनाथ और सब के लोप होने की हालत में धर्मिक तुम्हारी तरह इस लड़के को चाहे हुए गुण कैसे सिखा सकूंगी। ३२॥

(32.) When this boy becomes fatherless and there is no one to look after him, how shall I be able to implant in him desirable qualities in the way you, who are so well-versed in sacred lore, would have done.

अवज्ञाता इति। अन्वयः। ब्रह्मन् लोकेषु अवलिप्तैः नरैः तथा अवज्ञाता आत्मानं अजानती (सती) मरिष्यामि, संशयः न। ३३॥

व्याख्या। ब्रह्मन्=हे विप्र (सम्बो) लोकेषु=लोकानां मध्ये (अधि) अवलिप्तैः=कलङ्कितैः लम्पटैः इत्यर्थः तथा (कर्त्ता-विश) नरैः=मनुष्यैः (अवज्ञाता इत्यस्य कर्त्ता-३या) तथा=तादृशं (अव्य) अवज्ञाता=अपमानिता=(अव ज्ञा-धा+कर्म्मणि-क्त) आत्मानं=स्वं (कर्म्म) अजानती=न जानती (ज्ञा-धा+शतृ, स्त्रियां ईप) विस्मरन्ती तेषां धर्षणेन आत्महत्यामहापापं विस्मृत्य इति भावः (कर्त्ता-विश) मरिष्यामि=उद्बन्धनादिना आत्महत्यां सम्पादयिष्यामि इत्यर्थः (क्रिया) अहं इति शेषः, अत्र संशयः=सन्देहः (प्रातिपदिकार्थे-१मा) न=नास्ति। ३३॥

वाच्यान्तरं। अवज्ञातया अजानत्या मया मरिष्यते। ३३॥

अहङ्कारी लोग मुझे अपमान करेंगे, मैं अपने तईं भूल आत्महत्या करूंगी, हे ब्राह्मण इस में शक नहीं है। ३३॥

(33.) O Brahmin! There is no doubt that being hated by men of stained character and forgetting myself, I shall commit suicide.

तौ इति। अन्वयः। त्वया तथा मया च एव हीनौ, तौ बालौ आत्मजौ च जलक्षये मत्स्यौ इव विनश्येतां, सन्देहः न। ३४॥

व्याख्या। त्वया तथा मया च एव (कर्त्ता-३या) हीनौ=विरहितौ

आवयोः मृतयोः सतोः इत्यर्थः (हा-धा+कर्म्मणि-क्त) तौ=सा च न: च तौ (एकशेषद्वन्द्व) इमौ (कर्त्ता-विश) वालौ=वाला वालः च (पूर्व्ववत् समासः) अप्राप्तवयस्कौ (कर्त्ता-विश) आत्मजौ आत्मनः जायते यः (आत्मन्-जन-धा+ड) सः आत्मजः पुत्रौ (आत्मा वै जायते पुत्रः इति श्रुतिः) आत्मजा च आत्मजः च (पूर्व्ववत् समासः) तौ= कन्यापुत्रौ (कर्त्ता-१मा-२व) जलचये=जलानां (६तत्) चये शेषे सति (अधि) मत्स्यौ इव=मीनवत् (उपमानकर्त्ता) विनश्येतां=रक्षका- भावात् विनष्टौ भवेतां (वि-नश-धा+विधि, १पु-२व, क्रिया) सन्देहः न=संशयो नास्ति । ३४ ॥

वाच्यान्तरं । हीनाभ्यां ताभ्यां वालाभ्यां मत्स्याभ्यां इव विनश्येत ।३४॥

येह लड़की और लड़का आपके और मेरे विन निःसन्देह पानी सूखने पर मछलिओं की तरह विनाश प्राप्त होंगे । ३४ ॥

(34.) As the fish dies when there is no water so shall our two children perish without us.

वितयं इति । अन्वयः । एवं वितयं अपि त्वया विहीनं (सत्) सर्व्वथा असंशयं विनशिष्यति, तस्मात् त्वं मां परित्यक्तुं अर्हसि ।३५॥

व्याख्या । एवं=इत्थं तन्नाशे मन्नाशः मन्नाशे सुतयोः नाशः इत्येवं इत्यर्थः, वितयं अपि=त्र्यवयव (त्रि-श+अवयवे-२या) पत्नी पुत्रः कन्या च एतत् त्रयं एव इत्यर्थः (कर्त्ता-१मा) त्वया=भवता (विहीनं इत्यस्य- कर्त्ता-३या) विहीनं=परित्यक्तं सत् (वि-हा-धा+कर्म्मणि क्त) सर्व्वथा =सर्व्वप्रकारेण (अव्य) असंशयं=नास्ति संशयः (सम्-शी-धा=अल) यस्मिन् (वहुव्री) तत् निःसन्देहं यथा तथा (क्रिया-विश) विनशि- ष्यति=मरिष्यति (वि-नश-धा+लृट, क्रिया), तस्मात् (हेत्यर्थे-५मी) त्वं (कर्त्ता) मां (कर्म्म) परित्यक्तुं=विहातुं वकसमीपे प्रेरयितुं (परि- त्यज-धा+तुमुन्) अर्हसि (अर्ह धा+लट, क्रिया), तन्नाशे अस्माकं

सर्व्वोच्छेदः मन्नाशे केवलं ममैव नाशः, अतः मन्नाशः एव श्रेयान् इति निर्गलितार्थः । ३५ ॥

वाच्यान्तरं । चितयेन विहीनेन विनशिष्यते, त्वया भर्त्स्यते । ३५ ॥

आप के विन हर तरह से तीनों (भार्य्या, कन्या और पुत्र) निःसन्देह मरेंगे इस लिए आप मुझे छोड दीजिये । ३५ ॥

(35.) When you are gone, all three of us are sure to die. Therefore it behoves you to sacrifice me.

व्युष्टिरिति । अन्वयः । ब्रह्मन् भर्त्तुः पूर्व्वं परां गतिं गन्तुं सपुत्राणां स्त्रीणां एषा परा व्युष्टिः इति धर्म्मविदः विदुः । ३६ ॥

व्याख्या । ब्रह्मन् = हे विप्र धर्म्मज्ञ इति भावः (सम्बो) भर्त्तुः = पत्युः (अथारादित्यादिना-५मी) पूर्व्वं = प्रथमं भर्त्तृमरणात् प्राक् इत्यर्थः (अत्यन्तसंयोगे-२या) परां = अन्यां (कर्म्म-विण) गतिं = दशां मृत्युं इति यावत् (कर्म्म) गन्तुं = प्राप्तुं (गम-धा+तुमुन्) सपुत्राणां = पुत्रेण सह वर्त्तमानानां पुत्रवतीनां यदर्थं भार्य्या क्रियते निष्पादिततदर्थानां इत्यर्थः (६ष्ठी-विण) एवं पुत्रोदयात् प्राक् मरणस्पृहा न प्रशस्ता इति गम्यते, स्त्रीणां = पत्नीनां (व्युष्टिः इत्यस्य कर्त्ता-६ष्ठी) एषा = भर्त्तुः प्राक्-मरणरूपा (१मा-विण) परा = उत्कृष्टा सर्व्वप्रधाना इत्यर्थः (१मा-विण) व्युष्टिः = भाग्यं (वस-धा+क्ति, प्रातिपदिकार्थे-१मा) इति (अव्य) धर्म्मविदः = धर्म्मं विदन्ति ये ते (धर्म्म-विद-धा+क्विप्) पतिव्रताधर्म्मज्ञाः (कर्त्ता) विदुः = जानन्ति (विद-धा+लट्, क्रिया) पुत्रवत्यः स्त्रियः भर्त्तुः प्राक् लोकान्तरं गन्तुं वाञ्छन्ति तत् त्वं वेत्सि धर्म्मज्ञत्वात् इति फलितार्थः, नीलकण्ठस्तु "सपुत्राणां स्त्रीणां भर्त्तुः प्राक् परागति गन्तुं परगति गमनरूपा मृतुरीरति यावत् परा व्युष्टिः समृद्धिः महत् भाग्यं इति यावत् (व्युष्टिः फले समृद्धौ च इति मेदिनी) इति व्याचष्टे । ३६ ॥

वाच्यान्तरं । धर्म्मविद्भिः विद्यते । ३६ ॥

हे ब्राह्मण धर्म्मज्ञ पण्डित ऐसा कहते हैं कि उन पुत्रवती स्त्रियों को बड़ी भाग्य है जो पति से पहिले परलोक को सिधारती है। २६ ॥

(36.) O best of Brahmins! Sages well-versed in the *Sastras* affirm that it is a great glory for women, who have got sons, to die while their husbands are alive.

परित्यक्त इति। अन्वयः। मया त्वदर्थे अयं सुतः परित्यक्तः, इयं दुहिता (परित्यक्ता) वान्धवाः च परित्यक्ताः मे जीवितं च (परित्यक्तं) २७ ॥

व्याख्या। यया (कर्त्ता-३या) तदर्थे=तुभ्यं तव हिताय इत्यर्थः (अर्थेन नित्यसमासः) अयं=पुरोवर्त्ती (कर्म्म विश) सुतः=पुत्रः (कर्म्म-१मा) परित्यक्तः=परित्यक्तं प्रक्रान्तः (परि-त्यज-धा+कर्म्मणि क्त, क्रिया) इयं दुहिता=कन्या (कर्म्म-१मा) परित्यक्ता इति शेषः, वान्धवाः=स्वजनाः (कर्म्म-१मा) परित्यक्ताः (क्रिया) मे=मम (सम्ब) जीवितं=प्राणाः च (जीव-धा=भावे-क्त, कर्म्म-१मा) परित्यक्तं इति शेषः। २७ ॥

वाच्यान्तरं। अहं सुतं, दुहितरं, वान्धवान्, जीवितं परित्यक्तवती। २७ ॥

मैं आप के लिये पुत्र, कन्या, वान्धव और अपने प्राण को त्याग करती हूं। २७ ॥

(37.) it is for that very reason that I wish to leave my son, daughter and kinsmen and to give up my own life.

यज्ञैः इति। अन्वयः। स्त्रियाः भर्त्तुः प्रियहिते नित्यं स्थितिः विविधैः यज्ञैः तपोभिः, नियमैः तथा दानैः च विशिष्यते। ३८ ॥

व्याख्या। स्त्रियाः=नार्य्याः (स्थितिः इत्यस्य कर्त्ता-६ष्ठी) भर्त्तुः=पत्युः (सम्ब) प्रियहिते=प्रियं च हितं च (समाहारद्वन्द्वः तेन नपुंसकं च) तस्मिन् प्रियकार्य्ये हितकार्य्ये च (अधि) नित्यं=नियतं (क्रिया-विश) स्थितिः=अवस्थानं तदनुष्ठानं इत्यर्थः (कर्म्म-१मा) विविधैः (३या-विश) यज्ञैः=यागैः, तपोभिः=उत्कटतपश्चरणैः नियमैः=उपवासादिभिः,

यथा दानैः च वितरणैः च यज्ञतपश्चरणोपवासदानेभ्यः इत्यर्थः (अत्र यज्ञादीनां तृतीयान्तं आर्षं) विशिष्यते=विशिष्टतया गम्यते (वि-शिष-धा+कर्म्मणि लट, क्रिया) लोकैः इति शेषः । अतः मद्गमनमेव युक्तं इति भावः । ३८ ॥

वाच्यान्तरं । लोकाः स्थितिं विशिंषन्ति । ३८ ॥

स्त्री का सदा स्वामी का प्रिय और हित करना यज्ञ, तप, नियम और नाना भांत के दान से बड़ा है । ३८ ॥

(38.) Always to do good deeds that are calculated to please as well as to benefit one's husband is more commendable in a woman than the performance of sacrifices, devotion, penace, and alms-giving.

तदिति । अन्वयः । यत् चिकीर्षामि तत् इदं परमसम्मतं धर्म्मं तव च एव कुलस्य च इष्टं च एव हितं च एव । ३९ ॥

व्याख्या । यत्=स्वदेहार्पणरूपं कर्म्म (कर्म्म-२या) चिकीर्षामि=कर्त्तुं इच्छामि अहं इति शेषः (कृ-धा+सन्=चिकीर्ष-धा+लट, क्रिया) तत् इदं=आत्मसमर्पणरूपं (कर्त्ता-विण) परमसम्मतं=परमं यथा तथा सम्मतं (सुप्सुपेति समासः) सर्व्वदा सद्भिः इष्टं इत्यर्थः (कर्त्ता-विण) धर्म्मं=सुकृतं आत्मजीवनत्यागेन भर्त्तुः प्रियहितसाधनरूपं पुण्यं इत्यर्थः (कर्त्ता, स्यात् धर्म्ममस्त्रियां पुण्यं श्रेयसी सुकृतं वृष इत्यमरः) तव च एव भर्त्तुः ब्राह्मणस्य (सम्ब) कुलस्य च=तव वंशस्य च (सम्ब) इष्टं च एव=प्रियं एव (कर्त्ता-विधेय-विण) हितं च एव=मङ्गलजनकं एव (कर्त्ता विधेय-विण) भवतीति शेषः तव परित्राणात् पुत्रयोः रक्षा, तत् तव प्रियं हितं च, पुत्ररक्षणात् कुलस्य प्रियं हितञ्च इति विग्रहार्थः । ३९

वाच्यान्तरं । यत् चिकीर्ष्यते, तेन अनेन परमसम्मतेन धर्म्मेण इष्टेन हितेन च भूयते । ३९ ॥

इस लिये मैं येह धर्म्म करना चाहती हूं, जिस में सब की सम्मति है और जो आप और के कुलका इष्ट और हितकारी है । ३९ ॥

(39.) Therefore what I desire to do is an act of merit approved by good men. It will prove beneficial to you as well as to your race.

इष्टानि इति । अन्वय । इष्टानि अपत्यानि अपि, द्रव्याणि, प्रियाः सुहृदः, भार्य्या च अपि आपद्धर्म्मप्रमोचाय (इति) सतां मतं । ४०

व्याख्या । इष्टानि=प्रियाणि अत्यागार्हाणि इति भावः (१मा-विण) अथवा इष्टानि=यज्ञाः (प्रातिपदिकार्थे १मा) अपत्यानि अपि=कन्या-पुत्राः=अपि (प्रातिपदिकार्थे-१मा) द्रव्याणि=स्थावरास्थावरात्मक-वित्तानि (पूर्व्ववत्-१मा) प्रियाः=इष्टाः (१मा-विण) सुहृदः=आत्मीयाः बान्धवाः (पूर्व्ववत्-१मा) भार्य्या च अपि=प्रिया पत्नी अपि (पूर्व्ववत-१मा) एतानि आपद्धर्म्मप्रमोचाय=आपतन्ति अतर्कितं आगच्छन्ति या (आ-पद-धा+क्विप्) ता विपत्तयः तासां (६तत्) धर्म्माः स्वभावाः आपन्निवन्धनाः उपद्रवाः इति यावत् तेभ्यः (५तत्) प्रमोचः मोचनं तेषां निवारणं इत्यर्थः तस्मै विपन्निवारणार्थानि इत्यर्थः (तादर्थे-४र्थी) इति सतां=साधूनां (मतं इत्यस्य कर्त्तरि ६ष्ठी) मतं=सम्मतं आदृतं इत्यर्थः (मन-धा+वर्त्तमाने भावे-क्त, क्रिया) पुत्रादित्यागेन चेत् विपन्निवारणं भवेत् तत् लोकैः कर्त्तव्यं इति विदुषां परामर्शः इति सरलार्थः । ४० ॥

वाच्यान्तरं । साधवः मन्यन्ते । ४० ॥

साधुओं मत यह है कि, प्रिय कन्या पुत्र, द्रव्य प्यारे मित्र और भार्य्या आपद निवारण के लिए हैं । ४० ॥

(40.) It is said by the wise, that beloved children, things of value, dear friends and wife are for deliveriing one from danger.

आपदर्थे इति । अन्वय: । आपदर्थे धनं रक्षेत्, धनै: अपि दारान् रक्षेत्, दारै: अपि धनै: अपि आत्मानं सततं रक्षेत् । ४१ ॥

व्याख्या । आपदर्थे=आपद्यन्ते आपतन्ति (आ-पद-धा+क्विप्) इति आपद: विपत्तय: तासां (६तत्) अर्थ: निवृत्ति: तस्मिन् आपन्निवारणार्थे (अधि, अर्थोऽभिधेय वै वस्तु प्रयोजन निवृत्तिषु इत्यमर:) धनं (कर्म्म) रक्षेत्=आगमिष्यन्त्या: आपद: निवारणाय अर्थं संगृह्णीयात् इत्यर्थ: (क्रिया) धनै: (करण) दारान् पत्नीं (कर्म्म) रक्षेत् क्रिया) धनव्ययेन पत्न्या: आपन्निवारणं कुर्य्यात् इत्यर्थ: । दारै: अपि (करण) धनै: अपि (करण) आत्मानं=स्वं (कर्म्म) सततं=निरन्तरं (अत्यन्तसंयोगे-२या) रक्षेत् (क्रिया, आत्मरक्षार्थं दारान् धनानि च परित्यजेत् इत्यर्थ:, सर्व्वत्र जन: इति शेष: । ४१ ॥

वाच्यान्तरं । धनं रक्षेत, दारा: रक्षेरन्, आत्मा रक्षेत । ४१ ॥

आप के लिए धन की, और धन देके स्त्रीकी रक्षा करनी चाहिए और अपनी रक्षा धन और पत्नी दोनो ही से करनी चाहिए । ४१ ॥

(41.) Wealth should be protected to provide against the hour of danger, one's wife should be proteeted by means of wealth and ono's own-self should be always protected by means of one's wife and wealth,

दृष्टा इति । अन्वय: । भार्य्या पुत्र:- धनं, गृहं एतत् सर्व्वं दृष्टादृष्टफलार्थं विधातव्यं, एष:, बुधानां निश्चय: । ४२ ॥

व्याख्या । भार्य्या=पत्नी (कर्म्म-विश-१मा) पुत्र:=तनय: (कर्म्म-विश-१मा) धनं=वित्तं (कर्म्म-विश-१मा) इदं (कर्म्म-विश-१मा) एतत् सर्व्वं = पत्न्यादिकं (कर्म्म-१मा) दृष्टादृष्टफलार्थं = दृष्टफलं ऐहिक-सुखं स्रक्चन्दनाद्युपभोग:, अदृष्टफलं परत्र स्वर्गलोके सुखादिभोग: दृष्टं च फलं (कर्म्मधा) तस्मै इदं (अर्थेन नित्यसमास:) विधातव्यं=प्रयोक्तव्यं

पत्न्यादिकं सर्व्वं ऐहिकपारलौकिकसुखार्थं इत्यर्थः (वि-धा+तव्य, क्रिया) एषः (१मा-विण) बुधानां=पण्डितानां (निश्चयः इत्यस्य कर्त्ता-६ष्ठी) निश्चयः=सिद्धान्तः (निर चि-धा+अल, प्रातिपदिकार्थे १मा) ।४२॥

वाच्यान्तरं । भार्य्यां पुत्रं, धनं, गृहं एतत् सर्व्वं विदध्यात् । ४२ ॥

पण्डितों का सिद्धान्त यह है कि, भार्य्या, पुत्र, धन और घर सब इस लोक और परलोक के फल के लिए करना चाहिए । ४२ ॥

(42.) Wise men are of opinion that wife, son, wealth and house are necessary for good in this world as well as in the next.

सः इति । अन्वयः । सः (त्वं) मया कार्य्यं कुरुष्व आत्मना आत्मानं तारय, आर्य्य मां अनुजानीहि, मे सुतौ परिपालय । ४३ ॥

व्याख्या । सः=दारवान् (कर्त्ता-विण) त्वं इति शेषः, (कर्त्ता) मया=पत्न्या (करण) कार्य्य=आत्मोद्धाररूपं कर्म्म (कर्म्म) कुरुष्व= विधेहि (कृ-धा+लोट, क्रिया), आत्मना=स्वप्रयत्नेन (करण, आत्मा पुंसि स्वभावे च प्रयत्नमनसोऽपिच । धृतावपि मनीषायां शरीरब्रह्मणोरपि इति मेदिनी) आत्मानं=स्वस्वरूपं (कर्म्म) तारय=रक्ष (तृ-धा+णिच्-क्रिया) आर्य्य=हे मान्य (सम्बो) मां (कर्म्म) अनुजानीहि=बकसमीपं गन्तुं अनुमन्यस्व (अनु-ज्ञा-धा+लोट, क्रिया) मे=मम (सम्ब) सुतौ= सुता च सुतः च (एकद्वन्द्व) कन्यां पुत्रं च (कर्म्म-२या) परिपालय= रक्ष (परि-पा-धा+णिच्=पालि धा+लोट, क्रिया) । ४३ ॥

वाच्यान्तरं । त्वया कार्य्यं क्रियतां, आत्मा तार्य्यतां, अहं अनुज्ञाये, सुतौ परिपाल्येतां । ४३ ॥

आप मुझ से काम लीजिए, आप अपने तईं रक्षा कीजिए, हे आर्य्य ! मेरी कन्या और पुत्र की रक्षा कीजिऐ । ४३ ॥

(43.) Therefore, have this done by me and (thus) deliver

yourself from danger by good sense. O respected husband! Give me permission. Take care of these two children yourself.

एतत् इति । अन्वयः । त्वं एतत् सर्व्वं आत्मत्यागं गर्हितं च समीक्ष्य अद्य आत्मानं कुलं च इमौ दारकौ च आशु तारय । ४४ ॥

व्याख्या । त्वं (कर्त्ता) एतत् सर्व्वं=पूर्व्वोक्तं मत्कथनं (कर्म्म) समीक्ष्य=सम्यक् दृष्ट्वा विविच्य इत्यर्थः (सम्-ईक्ष-धा+ल्यप्) आत्मत्यागं आत्मनः (इतत्) त्यागः स्वप्राणविसर्ज्जनं तं च (कर्म्म) गर्हितं=निन्दितं (कर्म्म-विश) समीक्ष्य=विविच्य (पूर्व्ववत् ल्यप्) अद्य=अस्मिन् अहनि सम्प्रति इत्यर्थः (अधि-अव्य) आत्मानं=स्वं (कर्म्म) कुलं=निजवंशं (कर्म्म) इमौ (सर्व्व विश) दारकौ च= दारिका च दारकश्च (एक-शेषद्वन्द्व) कन्यापुत्रौ च (कर्म्म-२या-२व) आशु=शीघ्रं (क्रिया-विश) तारय=रक्ष (तृ-धा+णिच्=तारि-धा=लोट्, क्रिया) । ४४ ॥

वाख्यान्तरं । त्वया आत्मा, कुलं, दारकौ च तार्य्यन्तां । ४४ ॥

यह सब और अपने त्याग को बुरा विचार करके अपने तईं, कुल और इन लड़कों की रक्षा को । ४४ ॥

(44.) Considering all this and knowing it to be sinful to put an end to one"s own life, you should not delay to save yourself, your race and these two thildren.

एवं इति । अन्वयः । (हे) भारत भर्त्ता तया एवं उक्तः (सन्) तां समालिङ्ग्य सभार्य्यः भृशदुःखितः (सन्) शनकैः वाष्पं मुमोच । ४५ ॥

व्याख्या । हे भारत=भरतवंशोद्भव जनमेजय (सम्बो) भर्त्ता= स्वामी सः गृहस्थः ब्राह्मणः इत्यर्थः (कर्त्ता) तया=पत्न्या (उक्तः इत्यस्य-कर्त्ता-३या) एवं=इत्थं (अधि) उक्तः=कथितः सन् तस्यां इत्थं कथि-तायां इत्यर्थः (वच-धा+कर्म्मणि-क्त) तां=पत्नीं (कर्म्म) समालिङ्ग्य=

परिष्वज्य (षस्ज्-आ-लिङ्गि-धा+ल्यप) सभार्य्यः – भार्य्यया सह वर्त्तमानः (बहुव्री) पत्न्या सहितः इत्यर्थः (कर्त्ता-विश) भृशदुःखितः — अतीव दुःखप्राप्तः सन् (दुःख-अ+इतच्, कर्त्ता-विश) शनकैः=अल्पं अल्पं (क्रिया विश-अव्य) वाष्पं=नयनजलं (कर्म्म) मुमोच — तत्याज उभौ रुरुदतुः इत्यर्थः (मुच-धा+लिट क्रिया) । ४५ ॥

वाच्यान्तरं । उक्तेन भर्त्रा सभार्य्येण भृशदुःखितेन वाष्पं मुमुचे ।४५॥

हे जनमेजय ! पति उसकी यह बात सुन उस को आलिङ्गन कर बहुत दुखी हो भार्य्या के साथ हौले हौले आंसू टपकाने लगा । ४५ ॥

(45.) O Bharat ! Being thus spoken to by her and being very sorry the husband embraced the wife and shed silent tears with her.

तयोः इति । अन्वयः । ततः कन्या अतिमात्रं दुःखितयोः तयोः वाक्यं निशम्य तु दुःखपरिताङ्गी सती तौ तावत् अभ्यभाषत । ४६ ॥

व्याख्या । ततः=मातृवाक्यानन्तरं (५मी+तस्, अव्य) कन्या= तयोः पुत्री (कर्त्ता-१मा) अतिमात्रं=अत्यन्तं (विशेषणस्य-विश) दुःखितयोः=शोकाभिभूतयोः (६ष्ठी-विश) तयोः=मातापित्रोः (वाक्यं इत्यस्य कर्त्ता-६ष्ठी) वाक्यं=विलापवचनं (कर्म्म) निशम्य तु=श्रुत्वा तु (नि-शम-धा+ल्यप) दुःखपरीताङ्गी=दुःखेन (३तत्) परीतानि (परि-इ-धा+क्त) अङ्गानि यस्याः (बहुव्री, स्वाङ्गात् ईप) सा दुःखसन्तप्तहृदया सती इत्यर्थः (कर्त्ता-विश) तौ = सा च सः च (एकशेषद्वन्द्व) पितरौ च (कर्म्म-२या) तावत्=तदा (अव्य) अभ्यभाषत=उक्तवती (अभि-भाष-धा+लङ्, क्रिया) । ४६ ॥

वाच्यान्तरं । कन्यया दुःखपरीताङ्ग्या तौ अभ्यभाष्यतां । ४६ ॥

कन्या उन दुःखित पिता माता की बात सुन दुखसे व्यथित हृदय हो, उन से बोली । ४६ ॥

(46.) Then the daughter (of the Brahmin) very much pained to hear the conversation of her father and mother said with a sorrowful heart.

किमेवं इति। अन्वयः। भृशदुःखार्त्तौ (भवन्तौ) किं एवं अनाथवत् रोरुयताम्, मम अपि वाक्यं श्रूयतां श्रुत्वा च क्षमं क्रियतां। ४७॥

व्याख्या। भृशःदुखार्त्तौ=भृशं (सुप्सुपेति समासः) दुःखेन (३तत्) आर्त्तौ पीड़ितौ अतिदुःखितचित्तौ (कर्त्ता-विश) भवन्तौ इति शेषः (कर्त्ता) किं=किमर्थं (अव्य) एवं=इत्थं (अव्य) अनाथवत्=अनाथौ इव अशरणवत् (तुल्यार्थे-वति) रोरुयेतां=पुनः पुनः अतिशयेन वा रोदनं कुर्य्यातां (रु-धा+यङ्-रोरुय-धा+प्रश्ने-लोट्, क्रिया) मम अपि (वाक्यं इत्यस्य-कर्त्ता-६ष्ठी) वाक्यं=वचनं (कर्म्म-१मा) श्रूयतां= आकर्ण्यतां=(श्रु-धा+कर्म्मणि-लोट्, क्रिया) श्रुत्वा च=आकर्ण्य च (असमा) क्षमं=यत् अनुरूपं योग्यं (कर्म्म-१मा) तत् क्रियतां=अनुष्ठीयतां (कर्म्मणि-लोट, क्रिया) भवद्भ्यां इति कर्तृपदं ऊह्यं। ४७॥

वाच्यान्तरं। भृशदुःखार्त्ताभ्यां रोरुय्यतां, वाक्यं शृणुतां, क्षमं कुरुतां। ४७॥

क्यों अनाथ की तरह बहुत दुखी हो रोते हो, मेरी भी बात सुनलो ठीक होतो करो। ४७॥

(47.) Why do both of you weep with your hearts subdued with grief like persons who have none to help them? Hear what I say and then do what you may deem proper.

त्यक्तव्यां इति। अन्वयः। अहं धर्म्मतः युवयोः परित्याज्या, अत्र संशयः न, त्यक्तव्यां मां परित्यज्य एकया मया सर्व्वं त्राहि। ४८॥

व्याख्या। अहं=तव कुमारी कन्या (कर्म्म-१मा) धर्म्मतः=धर्म्म-शास्त्रानुसारेण (प्रकृत्यादिभ्यः इति ३या) युवयोः=युवाभ्यां माता-

पितृभ्यां (कर्त्तरि-६ष्ठी) परित्याज्या=अपरस्मै कस्मैचित् सम्प्रदेया (परि-त्यज-धा+कर्म्मणि-ण्यत्, क्रिया), अत्र=अस्मिन् विषये मत्सम्प्रदान-विषये इत्यर्थः (इदम्-श+७मी+त्रल, अधि अव्य) संशयः=सन्देहः (कर्त्ता) न=नास्ति, त्यक्तव्यां=अवश्यत्यजनीयां अपरस्मै देयां इत्यर्थः (त्यज-धा+कर्म्मणि-तव्य, कर्म्म-विण) मां (कर्म्म) परित्यज्य=वकराक्षसाय दत्त्वा (असमा) एकया=केवलया (करण-विण) मया (करण) सर्व्वं=समस्तं आत्मानं भार्य्यां पुत्रं च इत्यर्थः (कर्म्म) त्राहि=त्रायस्व रक्ष, त्वं इति शेषः (त्रै वा त्रा-धा+लट्, क्रिया परस्मैपदं आर्षं) त्राहि इति एकवचनेन पितरं प्रति उक्तिः एषा। ४८॥

वाच्यान्तरं। युवां मां त्यक्त्वा, सर्व्वं त्रायतां। ४८॥

धर्म्मानुसार किसी को मुझे देना है, इस में सन्देह नहीं, मुझ को दे मेरे इकले से सभों की रक्षा करो। ४८॥

(48.) It is certain that according to the Dharmasastras you shall have to part with me sometime or other, Therefore sacrificing me alone who am sure to be given away, do you save all.

इत्यर्थं इति। अन्वयः। अपत्यं मां तारयिष्यति इति इत्यर्थं इष्यते, तस्मिन् काले उपस्थिते (सति) मया प्लववत् तरध्वं। ४९॥

व्याख्या। अपत्यं=सन्ततिः (कर्त्ता) मां (कर्म्म) तारयिष्यति=उद्धरिष्यति (तृ-धा+णिच्+लृट्, क्रिया) इति=अस्मात् हेतोः (अव्य) इत्यर्थं=एतत्प्रयोजनार्थं (क्रिया-विण) इष्यते=काम्यते (क्रिया) पुरुषेण स्त्रिया च इति कर्त्तृपदं ऊह्यं। अस्मिन् काले=विपद्काले (अधि) उपस्थिते=आगते सति अधि-विण) मया=कन्यारूपोपायेन (करण) प्लववत्=प्लवेन उडुपेन इव (तुल्यार्थे-वति) तरध्वं=तरत (तॄ धा+लोट्, क्रिया आत्मनेपदमार्षं) युवां इति शेषः, मद्रूपया नौकया दुःखनदीपारं गच्छत इत्यर्थः। ४९॥

वाच्यान्तरं । अपत्येन मां तारयिष्यै, इत्यर्थं इच्छति तद्यतां ४९॥

लोग "मुझे त्राण करेगा यह चाहके पुत्रकी कामना करते हैं, वह समय आ पंहुचा है, मुझे भेला बना के पार उतर जाओ । ४९ ॥

(49,) People wish to have children in order that they may be protected by them. Therefore do you get across this (sea of) danger by making me (as it were) your raft.

इह इति । अन्वयः । (हे) भारत, पुत्रः इह वा उत वा प्रेत्य दुर्गात् तारयेत्, सर्व्वथा तारयेत् इति बुधैः पुत्रः उच्यते ५० ॥

व्याख्या । हे भारत=जनमेजय (सम्बो, वैशम्पायनः जनमेजयं सम्बोधयति) पुत्रः=तनयः (कर्त्ता) इह वा=अस्मिन् लोके (अधि अव्य) उतवा=अथवा (अव्य) प्रेत्य=परस्मिन् लोके (अधि अव्य) दुर्गात्= सङ्कटात् इह विपत्तेः परत्र नरकादेः इत्यर्थः (अपा-५मी) तारयेत्= पितरं उद्धरेत् (क्रिया) सर्व्वथा=सर्व्वप्रकारेण (अव्य) तारयेत्=रक्षेत् (क्रिया) इति=हेतोः (अव्य) बुधैः=पण्डितैः (कर्त्ता-३या) पुत्रः= पुन्नाम्न. नरकात् त्रायते यः सः (पुत्-त्रै-धा+ड, कर्म्म १मा) उच्यते= कथ्यते (ब्रु-धा+कर्म्मणि लट्, क्रिया) । ५० ॥

वाच्यान्तरं । पुत्रेण तार्य्येत, बुधाः पुत्रं ब्रुवन्ति । ५० ॥

इस लोक में विपद से और परलोक में नरक से रक्षा करेगा, इस लिए पुत्र को पण्डित "पुत्र" त्राण करने वाला कहते हैं । ५० ॥

(50.) The son delivers (the father) from danger in this world and from hell in the next. Hence he is called *putra* or (deliverer) by the sages.

आकाङ्क्षन्ते इति । अन्वयः । पितामहाः मयि दौहित्रान् नित्यं आकाङ्क्षन्ते, (अहं) पितुः जीवितं रक्षन्ती (सती) तान् वै स्वयं परित्रास्ये । ५१ ॥

व्याख्या। पितामहाः=पितुः पितरः (पितृ-श+डामहच्) पितामहादयः पूर्व्वपुरुषाः इत्यर्थः (कर्त्ता) मयि (अधि) दौहित्रान्=दुहितुः अपत्यानि पुमांसः (दुहितृ-श+अण) दुहितृतनयान् तन्नामलोकान् वा (कर्म्म) नित्यं=सर्व्वदा (अत्यन्तसंयोगे-२या) आकाङ्क्षन्ते=आकाङ्क्षन्ति वाञ्छन्ति (क्रिया, आत्मनेपदं आर्षं), दौहित्रदत्तपिण्डप्राप्तये च इत्यभिप्रायः। अहं (कर्त्ता) पितुः=जनकस्य तेषां पुत्रस्य तव इत्यर्थः (सम्ब) जीवनं (कर्म्म) रक्षन्ती=त्रायमाणा सती (रक्ष-धा+शतृ, स्त्रियां ईप्) तान्=पितामहादीन् पूर्व्वपुरुषान् (कर्म्म) वै (पादपूरणेऽव्य) स्वयं=आत्मना (अव्य) परित्रास्ये=उद्धरिष्यामि (क्रिया), स्वयं उपकारकरणक्षमे किं अन्यसुखापेक्षया इति भावः। ५१ ॥

वाच्यान्तरं। पितामहैः दौहित्राः आकाङ्क्षन्ते, जीवितं रक्षन्त्या मया ते परित्रास्यन्ते। ५१ ॥

पितामह मुझ में नित दौहित्रों की कामना करते है, मैं आप पिता की रक्षा करके उनकी रक्षा करूंगी। ५१ ॥

(51.) My ancestors hope to have grandchildren born of me, but by saving my father I shall prevent the discontinuance of *pinda* offering being presented to them.

भ्राता इति। अन्वयः। त्वयि अमुं लोकं गते मम अयं बालः भ्राता च अचिरेण एव कालेन विनश्येत् संशयः न हि। ५२ ॥

व्याख्या। त्वयि (भावाधि) अमुं लोकं=परलोकं (कर्म्म) गते=प्राप्ते सति मृते सति इत्यर्थः (अधि-विण) मम (सम्ब) अयं=पुरतः विचरन् (सर्व्व-कर्त्ता-विण), बालः=शिशुः अप्राप्तवयस्कः इत्यर्थः (कर्त्ता-विण) भ्राता=सहोदरः (कर्त्ता) अचिरेण=अविलम्बेन (३या-विण, अव्य) कालेन=समयेन अतिशीघ्रं इत्यर्थः (अपवर्गे ३या) विन-

श्येत् मृतः भवेत् (वि-नश-धा+कर्त्तरि-विधि, लिङ् क्रिया, आत्मनेपदं आर्षं) ततः पिण्डलोपः भवेत् इति भावः । ५२ ॥

व्याख्यान्तरं । अनेन बालेन भ्राता विनश्येत । ५२ ॥

मेरा भाइ बालक है, तुमारे परलोक को जाने पर थोड़े दिनों में वह नाश को प्राप्त होगा इस में शक नहीं । ५२ ॥

(52.) If you go to the next world this infant brother of mine shall surely perish in a few days.

ताते इति । अन्वयः । ताते अपि स्वर्गं गते (सती) मम अनुजे विनष्टे च (सति) पितॄणां पिण्डः व्युच्छिद्येत्, तत् तेषां विप्रियं भवेत् । ५३ ॥

व्याख्या । ताते अपि=पितरि च (भावाधि-७मी) स्वर्गं (गते इत्यस्य कर्म्म) गते=मृते सति इत्यर्थः (गम-धा+कर्त्तरि-क्त) मम (सम्ब) अनुजे=अनुजायते यः सः (अनु-जन-धा+ड) तस्मिन् कनिष्ठसहोदरे (भावाधि-७मी) नष्टे च=मृते च सति (नश-धा+कर्त्तरि-क्त) पितॄणां= तव पितॄणां मम पितामहादिपूर्व्वपुरुषाणां (सम्ब) पिण्डः (कर्त्ता) व्युच्छिद्येत्=विलुप्तः भवेत् (वि-उत्-छिद-धा+विधि, क्रिया छिद्-धातुः रुधादित्वात् आदेशे गणकार्य्यस्य अनित्यत्वात् श्यन्, व्युच्छिद्येत् इति आर्ष. प्रयोगः व्युच्छिद्येत इति कर्म्मकर्त्तरि प्रयोगः व्याकरणसम्मतः) तत्=तथा सति (भावाधि-अव्य) तेषां=पितॄणां (सम्ब) अप्रियं=अहितं (कर्त्ता) भवेत् (क्रिया) पिण्डलोपात् महत् अनिष्टं संघटेत इत्यर्थः । ५३ ॥

व्याख्यान्तरं । पिण्डेन व्युच्छिद्येत, महता अनिष्टेन भूयते । ५३ ॥

पिताके स्वर्गको जाने और भ्राता के विनाश प्राप्त होने पर पितृ-पुरुषों का पिण्ड विच्छेद होगा, वह उनके लिए प्यारा नहीं है । ५३ ॥

(53.) If my father go to heaven and my younger brother perish, there will be an end to all sacred offerings to my ancestors. This will do them harm.

पिता इति। अन्वय:। पित्रा तथा मात्रा भ्रात्रा च त्यक्ता अतथोचिता अहं दुःखात् दुःखतरं प्राप्य असंशयं म्रियेयम्। ५४॥

व्याख्या। पित्रा=जनकेन रक्षकेण इति भाव:। (त्यक्ता इत्यस्य-(कर्त्तो-३या) तथा मात्रा=जनन्या च हमय्या इति भाव: (पूर्व्ववत्-३या) भ्राता च=सहोदरेण सहायकेन इति भाव: (पूर्व्ववत् ३या) त्यक्ता= विहीना (त्यज-धा+कर्म्मणि-क्त, विण) अतथोचिता=तथा तादृशस्य मरणस्य उचिता तथोचिता सा न भवति इति, यदा तथा तस्यां माता-पितृभ्रातृरहितदशायां इत्यर्थ: उचिता अभ्यस्ता तथोचिता सा न भवति इति, (कर्त्तो-विण) अहं (कर्त्ता) दुःखात् (अपा-५मी) दुःखतरं= अतीव कष्टकरं (प्राप्य इत्यस्य कर्म्म) प्राप्य=लब्ध्वा युष्मद्विहीना प्रतिक्षणं नवं नवं दुःखाभिभवं अनुभूय इत्यर्थ: (प्र-आप-धा+ल्यप्, अव्य) असंशयं= नास्ति संशय: (सम्-शी-धा=अल) यस्मिन् (बहुव्री) तत् यथा तथा नि:सन्देहं (क्रिया-विण) म्रियेयं=म्रियेय मृत्युं प्राप्नुयाम् (मृ-धा+ विधि, ३पु-१व, क्रिया परस्मैपदं आर्षं)। ५४॥

वाच्यान्तरं। त्यक्तया अतथोचितया मया म्रियेत। ५४॥

पिता, माता और भ्राता के मुझको छोड़ देने पर मैं इसमें सन्देह नहीं कि, भारी दुःख पाके मर जाऊंगी, और मैं एसी मौत के योग्य नहीं हूं।। ५४॥

(54.) If my father, mother and brother leave me I shall be plunged into a succession of misfortunes to which I am yet a stranger and shall perish at last.

आत्मा इति। अन्वय:। पुत्र: आत्मा, भार्य्या सखा, दुहिता तु कृच्छ्रं किल स (त्वं) आत्मानं कृच्छ्रात् मोचय मां च धर्म्मे नियोजय। ५५॥

व्याख्या। पुत्र:=तनय: (प्रातिपदिकार्थे-१मा) आत्मा (पुत्र:

इत्यस्य-विधेय-विण) आत्मा वै पुत्रनामासि इति श्रुतिः) भार्य्या=पत्नी (पूर्ब्बवत्-१मा) सखा समप्राणः बन्धुः (भार्य्या इत्यस्य विधेय-विण, अत्यागसहनं मित्रं समप्राणः सखा मतः) दुहिता=कन्या (पूर्ब्बवत्-१मा) तु=किन्तु (अव्य) कृच्छ्रं=कष्टं (दुहिता इत्यस्य विधेय-विण) किल—इति प्रसिद्धे, अव्य) स=कन्यारूपकृच्छ्रग्रस्तः (सर्ब्ब, कर्त्ता-विण) त्वं इति शेषः (कर्त्ता) आत्मानं (कर्म्म) कृच्छ्रात्=कन्यारूपात् कष्टात् अथवा उपस्थितात् वकराक्षसरूपकष्टात् (अपा-५मी) मोचय=मुक्तं कुरु (मुच-धा+णिच्-मोचि धा+लोट, क्रिया) कण्टकेन कण्टकोद्धरणवत् कृच्छ्ररूपया मया राक्षसहस्तात् आत्मानं रक्ष इत्यर्थः, मांच (कर्म्म-२या) धर्म्मे=युष्मज्जीवनरक्षणरूपपुण्यकर्म्मणि (आंध) नियोजय=नियुक्तां कुरु (नि-युज-धा+णिच्=योजि-धा+लोट, क्रिया) । ५५ ॥

वाच्यान्तरं । आत्मा मोच्यतां, अहं नियोज्ये । ५५ ॥

पुत्र आत्मा है, भार्य्या सखा है, और कन्या दुखदेनेवाली है, आप अपने तईं इस दुख से छुटाओ, और मुझे धर्म्मके काम में लगाओ ।५५॥

(55.) To a man his son is but his own self and his wife is his companion but his daughter is only a burden. Do you, therefore, save yourself by sacrificing a daughter who is only a source of trouble to you; and allow me to do a righteous act.

अन्यथा इति । अन्वयः । (हे) तात अन्यथा वाला कृपणा (अहं) त्वया विहीना (सती) यत्र क्वचन गामिनी सदा कृपणा भविष्यामि । ५६ ॥

व्याख्या । तात=हे पितः (सम्बो) अन्यथा=यदि मां न प्रेरयसि (अव्य) वाला=वालिका (कर्त्ता-विण) अतएव कृपणा=स्वभावात् दीना (कर्त्ता-विण) अहं इति शेषः (कर्त्ता) त्वया=पित्रा (विहीना इत्यस्य

कर्त्ता-३या) विहीना=विरहिता सती (वि-हा-धा+कर्म्मणि-क्त) यत्र क्वचन=यस्मिन् कस्मिन् अपि स्थाने (अधि-अव्य) गामिनी=गमन्ती (कर्त्ता-विण) सदा कृपणा=शोचनीया (कर्त्ता-विण) भविष्यामि ॥५६॥

वाच्यान्तरं। बालया कृपणया (मया) विहीनया (सत्या) गामिन्या कृपणया भविष्यते। ५६ ॥

नहीं तो, हे पिता स्वभावतः दीन बालिका मैं आप से छुट जाने पर इधर उधर घुमती फिरूंगी, और सदा दुखी रहूंगी। ५६ ॥

(56) O father! If you die I shall be a helpless and poor girl thrown adrift into the world and shall be an object of pity to others.

अथवा इति। अन्वयः। अथवा अहं अस्य कुलस्य विमोचनं करिष्यामि, सुदुष्करं कर्म्म कृत्वा फलसंस्था भविष्यामि। ५७ ॥

व्याख्या। अथवा=किम्वा (अव्य) अहं (कर्त्ता) अस्य=(सर्व्व-षष्ठी-विण) कुलस्य=वंशस्य मम पितृवंशस्य इत्यर्थः (विमोचनं इत्यस्य कर्म्म-६ष्ठी) विमोचनं=राक्षसात् मुक्तिं (कर्म्म) करिष्यामि (क्रिया) सुदुष्करं=सुदुःखेन क्रियते यत् (सुदुर-कृ-धा+कर्म्मणि-खल), तत् दुःसाध्यं (कर्म्म-विण) कर्म्म=कार्य्यं जीवनपरित्यागरूपं इत्यर्थः (कर्म्म-२या) कृत्वा (असमा) फलसंस्था=फला सफला संस्था मरणं यस्याः (बहुव्री) सा प्रशंसितमरणा इत्यर्थः अथवा फले सिद्धौ संस्था स्थितिः यस्याः (बहुव्री) सा कृतार्था इत्यर्थः भविष्यामि (क्रिया)। ५७ ॥

वाच्यान्तरं। मया विमोचनं करिष्यते, फलसंस्थया भविष्यते।५७ ॥

अथवा मैं इस कुल को दुःख से छुटाऊंगी, और यह दुष्कर काम-कर अपनी मौत को सफल करूंगी। ५७ ॥

(57.) Or I shall save this family and shall do a difficult act by dying so that I shall not die in vain.

तत् इति। अन्वयः। (हे) सत्तम तत् अस्मदर्थं धर्म्मार्थं

प्रसवार्थं च आत्मानं परिरचस्व, त्यक्तव्यां मां सन्तज, अवश्यकरणीये च अयं कालः त्वां मा अत्यागात् । ५८ ॥

व्याख्या । सत्तम=अयं एषां अतिशयेन सन् (सत्-शब्द+तमप्) हे साधुश्रेष्ठ (सम्बो) तत्=तस्मात् तन्मरणे महानिष्टापातस्य अवश्यम्भावित्वात् (अव्य) अस्मदर्थं=अस्मभ्यं इदं अस्मत्कापर्ण्यादित्यागार्थं (अर्थेन नित्यसमासः) धर्म्मार्थं=धर्म्माय इदं त्वन्मरणे अस्माकं धर्म्मसंशः भवेत् तन्निवारणार्थं अथवा आत्मरचणधर्म्मार्थं (शरीरमाद्यं खलु धर्म्मसाधनं इति भावः पूर्ववत् समासः) प्रसवार्थं=प्रसूयते इति प्रसवः सन्तानः तस्मै इदं वंशरचार्थं इत्यर्थः (पूर्ववत् समासः) आत्मानं=स्वं (कर्म्म-२या) परिरचस्व=परिरच=(क्रिया, आत्मनेपदं आर्षं) त्यक्तव्यां=अवश्यपरित्याज्यां (कर्म्म-विश) मां (कर्म्म) सन्त्यज=वकसमीपे प्रेषय (सम्-त्यज-धा+लोट्, क्रिया), अवश्यकरणीये=अवश्यंकरणीयं (सुप्-सुपेति समासः) लङ्घितुं अशक्ये वकसमीपे प्रेषणे (अधि) अयं=उपस्थितः (सर्व्व-कर्त्ता-विश) कालः=समयः (कर्त्ता) त्वं =भवन्तं (कर्म्म-२या) मा अत्यागात्=न अतिगात् अतिक्रम्य गच्छतु (अति-इ धा+लुङ्, क्रिया, अड़ागमः आर्षः मा योगे अड़ागमनिषेधात् । ५८ ॥

वाच्यान्तरं । आत्मा परिरच्यतां, त्यक्तव्या अहं सन्तज्यै, कालेन त्वं मा अत्यधिष्व। ५८ ॥

इस लिए हे साधुश्रेष्ठ मेरे, धर्म्म और कुल की रचा के वास्ते अपने आपे की रचा करो और त्याग के योग्य मुझे छोड़ो इस अवश्य कर्त्तव्य काम में आप का काल योंही न जाए । ५८ ॥

(58.) Therefore, O best of men, do you for my own good, for the sake of religion and for the benefit of your own race, save yourself and sacrifice me who must be given away (sometime or other). Delay not to do what ought to be done.

किं इति। अन्वयः। अतः परमं किंनु दुःखं, यत् त्वयि स्वर्गते (सति) वयं परात् अन्नं याचमानाः श्ववत् परिधावेमहि। ५६ ॥

व्याख्या। अतः=अस्मात् वक्ष्यमाणदुःखात् (यस्मादधिकं इत्यादिना ५मी) परमं=उत्कृष्टं अधिकं (कर्त्ता-विण) किंनु दुःखं, (कर्त्ता) अस्तीति शेषः, अस्मात् अधिकं कष्टकरं न किञ्चित् दुःखं विद्यते इत्यर्थः, यत् (क्रिया-विण) त्वयि=भवति पितरि (भावाधि ७मी) स्वर्गते=स्वः स्वर्गं (२तत्) गते मृते सति इत्यर्थः (अधि-विण) वयं (कर्त्ता-१मा-३व) परात्=परस्मात् जनात् (अपा-५मी) अन्नं=अद्यते यत् (अद-धा+कर्मणि-क्त) तत् उदरान्नं (कर्म) याचमानाः=भिक्षमाणा देहि देहि इति प्रार्थयमानाः सत्यः इत्यर्थः (याच-धा+कर्त्तरि-शानच, कर्त्ता-विण) श्ववत्=श्वान इव कुकुरा इव (श्वन्-श+वति अव्य) परिधावेमहि= द्वारि द्वारि भ्रमेम (परि-धाव-धा+विधि-३पु-३व, क्रिया) असति त्वयि उदरपूरणार्थं यत् वयं कुकुरवत् इतस्ततः पर्य्यटिष्यामः अस्मात् परं किंनु दुःखं स्यात् इति विशदार्थः। ५६ ॥

वाच्यान्तरं। परमेण दुःखेन भूयते अस्माभिः याचमानाभिः परिधाव्येत। ५६ ॥

इस से बढके दुख की बात क्या कि, आप के स्वर्गलोक को जाने पर हम कुत्ते की तरह घरों के द्वार पर अन्न मंगती फिरूंगी। ५६॥

(59.) What can be a greater misfortune to us than beg for bread like dogs, when you are gone to heaven,

त्वयि इति। अन्वयः। सबान्धवे त्वयि तु अस्मात् क्लेशात् अरोगे निर्मुक्ते (सति) (अहं) लोके अमृता इव सती सुखान्विता भविष्यामि। ६० ॥

व्याख्या। सबान्धवे=बान्धवैः स्वजनैः सह वर्त्तमानः (बहुव्री) तस्मिन् स्त्रीपुत्रादिभिः सह इत्यर्थः (अधि-विण) त्वयि तु=भवति (भावाधि-

७मी) अस्मात् क्लेशात्=उपस्थितायाः विपत्तेः (अपा-५मी) अरोगे= नास्ति रोगः यस्य (बहुव्री) तस्मिन् अक्षतशरीरे इत्यर्थः (अधि-विश) निर्मुक्ते=मुक्तिं प्राप्ते सति (निर-मुच-धा+कर्त्तरि-क्त) अहं इति शेषः (कर्त्ता) लोके=इहलोके (अधि) अमृता इव सती=देवता इव सती (इवेन अलुकसमासः) सुखान्विता=सुखेन (इसत्) अन्विता युक्ता (अनु-इ-धा+क्त) सुखिनी (कर्त्ता-विश) भविष्यामि (क्रिया), तादृश-सत्कर्म्मजनितपुण्योपपाद्यं सुखं अनुभवन्ती चिरं स्थास्यामि इत्यर्थः, अथवा इव (वाक्यालङ्कारे-अव्य) अमृता=स्वदेहार्पणेन सवान्धवस्य पितुः विपन्नाशनिवन्धनायाः कीर्त्तेः सत्वात् मृता अपि चिरं जीवन्ती सती सुखा-न्विता भविष्यामि । ६० ॥

वाच्यान्तरं । (मया) अमृतया इव सुखान्वितया भविष्यते । ६० ॥

और आप अपने बान्धव के साथ इस दुख से बचे और निरोगे रहोगे तो, बिन मरे हुए की तरह लोक में सुखी होऊंगी । ६० ॥

(60.) But if you can, with your dear ones, get out unscathed from this difficulty, I shall be immortal on earth and happy in my next life.

एवं इति । अन्वयः । तस्याः एवं बहुविधं परिदेवितं निशम्य पिता माता सा कन्या च एव त्रयः प्ररुरुदुः । ६१ ॥

व्याख्या । तस्याः=कन्यायाः (परिदेवितं इत्यस्य-कर्त्ता-६ष्ठी) एवं= उक्तप्रकारं (अव्य) बहुविधं=नानाप्रकारं (कर्म्म-विश) परिदेवितं= विलापं (परि-देव-धा+भावे-क्त, कर्म्म-२या) निशम्य=श्रुत्वा (नि-शम-धा+ल्यप्) पिता, माता, सा कन्या च एव (कर्त्ता-परिचारकविश) त्रयः (कर्त्ता, त्रि-श+१मा-३व, पितृप्राधान्यात् पुंस्त्वं) प्ररुरुदुः=उच्चैः चक्रन्दुः (प्र-रुद धा+लिट्, क्रिया) । ६१ ॥

वाच्यान्तरं। पित्रा मात्रा तया कन्यया च त्रिभिः प्ररुरुदे। ६१ ॥

इस ढब के उस के बहुत भांत के बिलाप को सुन पिता माता और वह कन्या तीनों रोने लगीं। ६१ ॥

(61.) At these various lamentations of their daughter the father and mother wept together ; their daughter too, wept with them.

ततः इति। अन्वयः। ततः सुतः सर्व्वान् प्ररुदितान् निशम्य तदा उत्फुल्लनयनः अथ कलं अव्यक्तं अब्रवीत्। प्रहसन् इव तान् सर्व्वान् एकैकं उपसर्पति। ६२ ॥

व्याख्या। ततः=तेषां रोदनानन्तरं (५मी+तस्, अव्य) सुतः= शिशुपुत्रः (कर्त्ता) सर्व्वान्=पित्रादीन् (कर्म्म) प्ररुदितान्=उच्चैः क्रन्दनं कुर्व्वतः (प्र-रुद-धा+क्त, २या-३व) निशम्य=श्रुत्वा तेषां सर्व्वेषां रोदनं श्रुत्वा इत्यर्थः (नि-शम-धा+ल्यप्) तदा=तस्मिन् काले तेषां दुःखसमये ऽपि इत्यर्थः (अधि-अव्य) उत्फुल्ले विकसिते विस्फारिते इत्यर्थः (उत् फुल्ल-धा+क्त) नयने यस्य (बहुव्री) तादृशः सन् (कर्त्तृ-विश) कलं=मनोहरं (क्रिया-विश) अव्यक्तं=अस्फुटं (क्रिया-विश) अब्रवीत्=अकथयत् (ब्रू-धा+लङ्, क्रिया) अत्र "ध्वनौ तु मधुरास्फुटे कलं" इति अमरमते पुनरुक्तिदोषः सोढव्यः प्रहसन् (प्र-हस-धा+शतृ) इव (वाक्यालङ्कारे अव्य) तान् सर्व्वान्=पित्रादीन् (कर्म्म) एकैकं=प्रत्येकं (वीप्सायां द्विर्वचनं, एकं बहुव्रीहिवत् इति समासवद्भावः) उपसर्पति=उपसर्पन् तेषां समीपं गच्छति (उप-सृप-धा+लट, क्रिया लट प्रयोगः आर्षः)। ६२ ॥

वाच्यान्तरं। सुतेन उत्फुल्लनयनेन औच्यत, प्रहसता ते सर्व्वे उपसृप्यन्त। ६२ ॥

उन सभों को रोते हुए देख वह बालक आंखों को फुला के अस्फुट बातें करने लगा और हंसता हुआ उनके हर एक के पास गया । ६२ ॥

(62.) Then the sprightly-eyed boy seeing all of them weep, lisped out these sweet words. With a smile he approached every one of them.

ततः सः इति । अन्वयः । ततः सः तृणं आदाय प्रहृष्टः पुनः अब्रवीत् अहं अनेन पुरुषादकं राक्षसं हनिष्यामि । ६३ ॥

व्याख्या । ततः=अनन्तरं (५मी+तस्, अव्य) सः=बालकः (कर्त्ता) तृणं=एकं शुष्ककुशं (कर्म्म) आदाय=गृहीत्वा (आ-दा-ल्यप्) प्रहृष्टः=मुखमण्डले प्रहर्षचिह्नं प्रकाशयन् सन् (प्र-हृष धा+क्त, कर्त्तृविश) पुनः=पुनरपि (अव्य) अब्रवीत्=मधुरास्फुटं उवाच (क्रिया) किं उवाच इत्याह अहं इति । अहं (कर्त्ता) अनेन=करस्थेन तृणेन (करण) पुरुषादकं—अत्ति यः सः (अद-धा+ण्वुल) अदकः भक्षकः पुरुषस्य (६तत्) अदकः पुरुषादकः अथवा अत्ति यः सः अदः भक्षकः (अद-धा+अच्) पुरुषस्य (६तत्) अदः पुरुषादः कुत्सितः पुरुषादः पुरुषादकः (कुत्सितायां क) अथवा अद्यते यत् तत् अदं अन्नं (अद-धा+कर्म्मणि-अण्) पुरुषः अदं यस्य (बहुव्रीहौ कुत्सायां क) पुरुषादकः तं नरमांसभक्षकं (कर्म्म-विश) राक्षसं=बकराक्षसं (कर्म्म) हनिष्यामि=विनाशयिष्यामि (हन्-धा+लृट, क्रिया) । ६३ ॥

वाच्यान्तरं । तेन प्रहृष्टेन औच्यत, मया पुरुषादकः राक्षसः हनिष्यते । ६३ ॥

और एक तृणको ले के आनन्दित हो फिर बोला कि, मैं इस से उस पुरुषों के खानेवाले राक्षस को मारूंगा । ६३ ॥

(63.) Then he with a cheerful countenance took up a piece of straw and again said,—with this I shall kill that man-eating Rakshasa.

तथा इति। अन्वयः। तथा दुःखेन परीतानां अपि तेषां बालस्य तत् अव्यक्तं वाक्यं निशम्य महान् हर्षः समभवत्। ६४॥

व्याख्या। तथा=तादृशेन (अव्य) दुःखेन=विषादेन (परीतानां इत्यस्य कर्त्ता-३या) परीतानां अपि=व्याप्तानां अपि दुःखसन्तप्तहृदयानां अपि इत्यर्थः (परि-इ-धा+क्त), तेषां=पित्रादीनां (हर्षः इत्यस्य कर्त्ता-६ष्ठी) बालस्य=शिशोः (वाक्यं इत्यस्य कर्त्ता-६ष्ठी) तत्=पूर्व्वोक्तं (कर्म्म विण) अव्यक्तं=अस्फुटं (कर्म्म-विण) वाक्यं=वचनं (कर्म्म, वच धा=ण्यत्) निशम्य=श्रुत्वा स्थितानां इति शेषः, महान्=विपुलः (कर्त्ता-विण) हर्षः=आह्लादः (कर्त्ता) समभवत्=जातः (क्रिया)।६४॥

वह इस ढब से दुखी थे पर तबभी उस बालक की अस्फुट बातों को सुन के उन को बड़ा हर्ष हुआ। ६४॥

(64.) They had been overpowered with grief, but the lisping accents of the boy made them very glad.

अयं इति। अन्वयः। कुन्ती अयं कालः इति ज्ञात्वा समुपसृत्य गतासून् तान् अमृतेन जीवन्ती इव इदं अब्रवीत्। ६५॥

व्याख्या। कुन्ती=पृथा युधिष्ठिरमाता (कर्त्ता) अयं कालः अयं एव समयः निजाभिप्रायज्ञापनार्थं तेषां समीपे गमनस्य साधुतरः अवसरः इत्यर्थः (इति योगे १मा) इति (कर्म्म-अव्य) ज्ञात्वा=मत्वा अधुना एते प्रहृष्टाः अस्मिन् एव अवसरे अहं उपसर्पामि इति सम्प्रधार्य्य इत्यर्थः (ज्ञा-धा+क्त्वा) समुपसृत्य=समीपं गत्वा (सम्-उप-सृ-धा+ल्यप्) गतासून्=गताः गतप्रायाः असवः प्राणाः येषां (बहुव्री) तान्=ब्राह्मणादीन् (सर्व्व-कर्म्म) अमृतेन वक्ष्यमाणवाक्यामृतेन इत्यर्थः (करण) जीवयन्ती इव=पुनः उज्जीवितान् कुर्व्वती इव (जीव-धा+णिच्+शतृ, स्त्रियां ईप्, इव इति उत्प्रेक्षा, अव्य), इदं=वक्ष्यमाणं वचनं (कर्म्म) अब्रवीत् उक्तवती (क्रिया), मृतं वारयति इति अमृतं, कुन्तीवचनं अपि

आश्वत्थादीनां मृतं (मृत्यु) वारयामास अतः तदवधि अमृतत्वारोपः ।६५॥

वाच्यान्तरं । कुन्त्या जीवयन्त्या इदं उच्यते । ६५ ॥

कुन्ती यही ठीक समय है, जान उन के पास जा मरे हुओं को अमृत से जिलाती हुई सी यह बोल उठी । ६५ ॥

कुन्ती (कर्त्ता) उवाच (वच-धा+लिट्, क्रिया) [वाच्यान्तरं कुन्त्या ऊचे] ।

(65,) Kunti thinking it a fit time (for addressing them) came up and, as if bringing the dead to life with nectar, said.

कुतो मूलं इति । अन्वयः । इदं दुःखं कुतोमूलं तत्त्वतः ज्ञातुं इच्छामि, विदित्वा अपकर्षितुं चेत् शक्यं अपकर्षेयं अपि । ६६ ॥

व्याख्या । इदं दुःखं=युष्माकं क्लेशः (कर्त्ता) कुतोमूलं= कस्मात् उत्थितं मूलं यस्य (मयूरव्यंसकादित्वात् समासः) किंनिबन्धनं इति यावत् (कर्त्ता-विध) भवतीति शेषः । अथवा कुतः मूलति उत्पद्यते इति कुतोमूलं, (मूल-धा+पचादित्वात्-अच्, तत्पुरुषे कृति बहुलं इति अलुक) तत्त्वतः=तत्त्वेन स्वरूपतः (तया+तस्, अव्य) ज्ञातुं= वेदितुं (असमा) इच्छामि=अभिलषामि (इष-धा+लट्, क्रिया) विदित्वा=ज्ञात्वा तत् दुःखनिदानमिति शेषः, अपकर्षितुं=अपनेतुं (अप-कृष-धा+तुमुन् आर्षप्रयोगः, अपक्रष्टुं अपकर्ष्टुं वा साधु) चेत्=यदि (अव्य) शक्यं=साध्यं यदि तत् दुःखं निवारयितुं शक्नोमि इत्यर्थः (शक-धा+कर्म्मणि-यत्, क्रिया) तर्हि अपकर्षेयं अपि=निवारयेयं च, अहं इति तत् इति ऊह्यं (अप-कृ-धा+विधि-१पु-१व, क्रिया), न केवलं श्रोतुं इच्छामि, ननु एतत् शक्यनिवारणं चेत् तर्हि श्रुत्वा तत् निवारयितुं अपि यतिष्ये इति अपेः अर्थः । ६६ ॥

वाच्यान्तरं । अनेन कुतोमूलेन भूयते, मया इष्यते, चेत् शक्यामि । अपकृष्येयम् । ६६ ॥

कुन्ती ने कहा कि—इस दु:ख की जड़ क्या है यथार्थ जानना चाहती हूं, जानके जो दूर किए जाने योग्य हो तो दूर करूंगी। ६६॥

ब्राह्मण: (कर्ता) उवाच (क्रिया)। [वाच्यान्तरं ब्राह्मणेन ऊचे।

(66.) What is the cause of this sorrow? I wish to know what has happened. I shall then do what is needful to remedy it, if that is remediable.

उपपन्नं इति। अन्वय:। (हे) तपोधने यत् ब्रवीषि, एतत सतां उपपन्नं, इदं दु:खं तु मानुषेण व्यपोहितुं न शक्यं। ६७॥

व्याख्या। तपोधने=तप: एव धनं यस्या: (बहुव्री) तत्सम्बोधने हे तापसि (सम्बो, ब्राह्मणेन तथा विदितत्वात् कुन्त्या: ईदृशसम्बोधनं) त्वं इति शेष: (कर्त्ता) यत्=वाक्यं (कर्म्म-२या) ब्रवीषि=कथयसि (ब्रू-धा+लट्-मपु-१व, क्रिया) एतत् (कर्म्म-१मा) सतां=साधूनां (उपपन्नं इत्यस्य कर्त्ता-६ष्ठी) उपपन्नं=न्याय्यं (उप-पद्-धा+वर्त्तमाने-क्त) पर-दु:खपीड़ितानां भवादृशां सतां यत् वक्तुं उचितं तत् त्वया उक्तं इत्यर्थ:, इदं=अस्मदीयं दु:खं (कर्म्म-१मा) तु (अव्य) मानुषेण=नरेण (कर्त्ता-३या) व्यपोहितुं=नाशयितुं निरसितुं इति यावत् (वि-अप-ऊह+तुमुन्) न शक्यं=न साध्यं, यन्मूलं अस्मदीयं दु:खं स: हि राक्षस:, तन्निधनं नहि मर्त्येन मानुषेण साध्यं इति भाव:। ६७॥

वाच्यान्तरं। (त्वया) यत् उच्यते, सन्त: एतत् उपपन्नवन्त:, मानुष: न शक्ष्यति। ६७॥

ब्राह्मण ने कहा—हे तपोधने जो कहती हो वह साधुओं के लिए ठीक है, पर यह दु:ख मनुष्य के दूर करने योग्य नहीं हैं। ६७॥

(67,) The Brahman said; O anchoritess! Your words are worthy of a good soul, but it is beyond man's power to remove the cause of our grief.

समीपे इति। अन्वयः। अस्य जनपदस्य पुरस्य च ईशः महाबलः बकः राक्षसः अस्य नगरस्य समीपे वसति। ६८॥

व्याख्या। अस्य (सर्व्व-सम्ब-विश) जनपदस्य=देशस्य (सम्ब) पुरस्य च=नगरस्य एकचक्रायाः च (सम्ब) ईशः=ईष्टे शास्ति यः (ईश-धा+अच्) सः प्रभुः (कर्त्ता-विश) महाबलः=महत् बलं यस्य (बहुव्री) सः अतिबलवान् (कर्त्ता-विश) बकः=बकनामा (कर्त्ता-विश) राक्षसः=निशाचरः (कर्त्ता) अस्य नगरस्य=एकचक्रायाः (सम्ब) समीपे=उपकण्ठे इत्यर्थः अधि) वसति (क्रिया)। ६८॥

वाच्यान्तरं। ईशेन महाबलेन बकेन राक्षसेन उष्यते। ६८॥

इस नगर के पास बक नाम राक्षस रहता है। वह महाबल इस देश और नगर का मालिक है। ६८॥

(68.) There dwells a very powerful *Rakshasa* named Baka near this city. He is the lord of this city and province.

पुष्ट इति। अन्वयः। मानुषमांसेन पुष्टः, दुर्बुद्धिः, पुरुषादकः बली असुरराट् इमं जनपदं नगरं च एव रक्षोबलसमन्वितं देशं च नित्यं रक्षति, तत्कृते परचक्रात् च भूतेभ्यः च नः भयं न। ६९७०॥

व्याख्या। मानुषमांसेन=मानुषाणां (६तत्) मांसं तेन नरमांसेन (पुष्टः इत्यस्य कर्त्ता) पुष्टः=पुष्टिं गतः स्थूलः इत्यर्थः (पुष-धा+कर्म्मणि-क्त, विश) दुर्बुद्धि=दुः दुष्टा बुद्धिः यस्य (बहुव्री) सः दुर्म्मतिः (कर्त्ता-विश) बलवान् (कर्त्ताविश) असुरराट्=राजते शोभते यः (राज-धा+क्किप्) सः राट् असुराणां (६तत्) राट् राजा बकराक्षसः (कर्त्ता) इमं जनपदं (कर्म्म) नगरं च (कर्म्म) रक्षोबलसमन्वितं=रक्षसां राक्षसानां (६तत्) बलं सैन्यं तेन (३तत्) समन्वितं व्याप्तं (सम अनु इ धा+क्त, कर्म्म-विश) देशं (कर्म्म) नित्यं=सर्व्वदा (अत्यन्त-संयोगे-२या) रक्षति=त्रायते (क्रिया। तत्कृते=तस्य कृते तेन निमित्त-

रूपेण इत्यर्थः (अव्य) परचक्रात् च=परेषां शत्रूणां (६तत्) चक्रं राज्यं तस्मात् (अपा·५मी) भूतेभ्यः च=अन्येभ्यः देवयोनिभ्यः च (अपा·५मी) नः=अस्माकं (भयं इत्यस्य कर्त्ता-षष्ठी) भयं न=त्रासः न अस्ति इति शेषः। ६९। ७०॥

व्याख्यान्तरं। पुष्टेन दुर्बुद्धिना पुरुषादकेन वलिना असुरराज्ञा अयं जनपदः, नगरं, रक्षोवलसमन्वितः देशः च रक्ष्यते, भयेन न भूयते।६९।७०

वह वली नरभक्षक दुष्टवुद्धि राक्षसराज मनुष्य के मांस से पुष्ट होके इस नगर और देश की रक्षा राक्षस की सेना से करता है, इस लिए हम को और राज्य के लोग और भूतयोनि से डर नहीं है। ६९। ७०॥

(69-70.) That lord of the Asuras, who is a man-eater, who is become plump by feeding on human flesh and who is strong and wicked, protects this city, this province and this country by means of his army consisting of Rakshasas, so that we have no fear of the people of any other country or of the evil spirits.

वेतनं इति। अन्वयः। शालिवाहस्य भोजनं, महिषौ, एकः (सः) पुरुषः च तस्य वेतनं विहितं, यः तत् आदाय गच्छति। ७१॥

व्याख्या। शालिवाहस्य=शालिः तण्डुलविशेषः वाहः विंशति-खारिकः (अस्त्रियां आढ़कद्रोणौ खारी वाहो निकुञ्चकः। कुड़वः प्रस्थः इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक् इत्यमरः। वाहो विंशतिखारीकः इति नीलकण्ठः) शालीनां (६तत्) वाहः विंशतिखारीपरिमितशालितण्डु-लौदनः इत्यर्थः (भोजनं इत्यस्य कर्म्म-६ष्ठी) भोजनं=भक्षणं (कर्म्म-विधेय-विण) महिषौ=द्वौ महिषौ (पूर्ववत्-विण) एकः सः पुरुषः=वक्ष्य-माणः एतैः सहितः नरः (पूर्ववत् विण) तस्य=वकस्य (सम्व) वेतनं= वर्त्तनं जीविका इति यावत् (कर्म्म-१मा) विहितं=निर्द्धारितं (वि·धा+ कर्म्मणि·क्त, क्रिया) तेन वकेन इति शेषः। कः असौ पुरुषः इत्याह

यः इति। यः=पुरुषः (कर्त्ता) तत्=वेतनं (कर्म्म) आदाय=गृहीत्वा (आ-दा-धा+ल्यप्) गच्छति वकसमीपं गच्छति (क्रिया)। शालि-तण्डुलपूर्णः शकटः इति नीलकण्ठः। ७१ ॥

वाच्यान्तरं। भोजनं, महिषौ, एकं पुरुषं वेतनं विहितवान्, येन गम्यते। ७१ ॥

एक वाह परिमाण शालि, दो भैंस, और वह आदमी जो इन द्रव्यों को ले जाता हैं, उस का वेतन ठहरया गया है। ७१ ॥

(71.) One *baha* of *sa'i* rice boiled, two buffaloes, and the man who carries this food, have been assigned to him as his rent.

एकैकः इति। अन्वयः। एकैकः पुरुषः च अपि तत् भोजनं प्रयच्छति, नरैः असुतरः सः वारः वहुभिः वर्षैः भवति। ७२ ॥

व्याख्या। एकैकः (सर्व्व कर्त्ता-विण, वीप्सायां द्विर्वचनं, एकं बहुव्रीहिवत् इति समासवद्भावः) पुरुषः च अपि=एकचक्रावासी गृहस्थः च अपि न केवलं कश्चित् निर्द्दिष्टः अपितु सर्व्वः एव नगरवासी इत्यर्थः (कर्त्ता) तत् (सर्व्व कर्म्म-विण-२या) भोजनं=पूर्व्वोक्तं वेतनं (कर्म्म) प्रयच्छति=ददाति (प्र-दा-धा+लट्, क्रिया), नरैः=मनुष्यैः (असुतरः इत्यस्य कर्त्ता-३या) असुतरः=सुखेन तरितुं अशक्यः (न-सु-तृ-धा+खल् कर्त्ता-विण) सः वारः=पर्य्यायदिवसः (कर्त्ता) वहुभिः=वहुसंख्यकैः (३या-विण) वर्षैः=वत्सरैः (अपवर्गे-३या) भवति (क्रिया) प्रजा-संख्यावाहुल्यात् अत्र वारः प्रति गृहस्थं वह्नोः कालात् परं आयाति, पुरुषदानात् अतिकष्टप्रदः इति भावः। ७२ ॥

वाच्यान्तरं। एकैकेन पुरुषेन तत् भोजनं प्रदीयते, असुकरेण तेन वारेण भूयते। ७२ ॥

हर एक आदमी यह भोजन देता है यह दुख से काटने योग्य दिन बहुत वर्षों में आता है। ७२ ॥

(72.) Each inhabitant of this place is required to supply him this food. This painful turn comes to the same individual at intervals of many years.

तदिति। अन्वयः। उत ये केचित् पुरुषाः क्वचित् विमोचाय यतन्ति, तत् रक्षः सपुत्रदारान् तान् हत्वा भक्षयति। ७३॥

व्याख्या। उत=भो तपोधने (अव्य) ये केचित् (सर्व्व-कर्त्तृ-विश) पुरुषाः=गृहस्थाः नराः क्वचित्=कदाचित् (अव्य) मोक्षाय=तस्मात् वारात् परित्राणाय (तादर्थ्ये ४र्थी) यतन्ति=यतन्ते व्यवस्यन्ति (यत-धा=लट्, क्रिया, परस्मैपदं आर्षं) तत् (सर्व्व-कर्त्तृ-विश) रक्षः=रक्षति हविः अस्मात् (रक्ष-धा+अपा-अस्) सः राक्षसः (कर्त्ता) सपुत्रदारान्=पुत्राः च दाराः च (द्वन्द्व) तैः सह वर्त्तमानान् स्त्रीपुत्रैः सह इत्यर्थः (कर्म्म-विश) तान्=यतमानपुरुषान् (सर्व्व-कर्म्म) हत्वा=निपात्य (हन-धा+क्त्वा) भक्षयति=अत्ति (क्रिया) इत्थं वहनर्थतया निवारणव्यवसायः न क्रियते। ७३॥

वाच्यान्तरं। यैः कैश्चित् पुरुषैः यत्यते, तेन रक्षसा सपुत्रदाराः ते भक्ष्यन्ते। ७३॥

उस से बचने के लिए जो कोई पुरुष कहीं यत्न करते हैं, उन को स्त्रीपुत्र के साथ वह राक्षस मार के खा जाता है। ७३॥

(73.) If any one fails to do the needful when his turn comes, he, together with his wife and children, is killed and devoured by the Rakshasa.

सः इति। अन्वयः। कुलविनाशनः सः अयं वारः अस्मान् अनुप्राप्तः। मया भोजनं एकः पुरुषः च वेतनं प्रदेयम्। ७४॥

व्याख्या। कुलविनाशनः=विनाशयति यः सः विनाशनः (वि-नश-धा+णिच+कर्त्तरि-ल्यु) कुलस्य वंशस्य (६तत्) विनाशनः वंशक्षय-

कारः (कर्त्ता-विश) सः भयं = प्रतिग्टहस्थं प्रति आपतन् (सर्व्व-कर्त्ता-विश) वारः=अवसरः पर्य्यायेण आगतः वकाय वेतनदानदिवसः (कर्त्ता निवहावसरौ वारः इत्यमरः) अस्मान् (कर्म्म-२या-३व) अनुप्रामः= आगतः अस्माकं वारः समायातः इत्यर्थः (अनु-प्र-आप धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया), मया (कर्त्ता ३या) भोजनं = वाहपरिमितशालितण्डुलौदनः (कर्म्म-विश) एकः पुरुषः च=एकः नरः (कर्म्म-विश) वेतनं=वर्त्तनं (कर्म्म-१मा) प्रदेयं=प्रदातव्यं (दा-धा+कर्म्मणि-यत् क्रिया) । ७४ ॥

वाच्यान्तरं । कुलविनाशनेन तेन अनेन वारेण वयं अनुप्राप्ताः, अहं भोजनं एकं पुरुषं च वेतनं दद्याम् । ७४ ॥

वही यह कुल का नाश करनेवाली बारी हमारे लिए आई है। मुझे एक पुरुष और भोजन द्रव्य देना है। ७४ ॥

74. That turn, ruinous to my family has overtaken us. I shall have to offer one man and food as my rent to the Rakshasa.

न च इति । अन्वयः । क्वचित् पुरुषं संक्रेतुं मे वित्तं न च विद्यते, सुहृज्जनं प्रदातुं च कदाचन न शक्ष्यामि । ७५ ॥

व्याख्या । क्वचित्=कुत्रचित् देशे (अधि-अव्य) पुरुषं = नरं (कर्म्म) संक्रेतुं = धनेन संग्रहीतुं (सम्-क्री-धा+तुमुन्) मे=मम=(सम्ब) वित्तं=धनं (कर्त्ता-१मा) न विद्यते=न अस्ति (विद-धा+कर्त्तरि-लट, क्रिया) इह धनवान् लोकः धनेन अन्यं पुरुषं क्रीत्वा वकाय दत्त्वा स्वजन-परित्राणं करोति, निर्द्धनत्वात् मम सोऽपि पन्था नास्ति, तर्हि कश्चित् स्वजनः प्रदीयतं इति आह सुहृज्जनं इति, सुहृज्जनं=बन्धुजनं पुत्रादिकं (कर्म्म) प्रदातुं=वकाय उपहारीकर्त्तुं (असमा) कदाचन=कदापि (अव्य) न शक्ष्यामि=न शक्तः भविष्यामि (शक्-धा+लट्-उपु-१व, क्रिया) । ७५ ॥

वाच्यान्तरं। वित्तेन न विद्यते, न शक्यते। ७५॥

मेरे धन नहीं है, कि मैं कहीं से एक पुरुष मोल ले लूं; और अपने लोगों को दे नहीं सकूंगा। ७५॥

(75.) I have not got wealth enough to buy a man from some place nor shall I be able to sacrifice any of my kinsmen.

गतिं इति। अन्वयः। तस्मात् रक्षसः मोक्षाय गतिं च एव न पश्यामि, सः अहं महति असुतरे दुःखार्णवे भृशं मग्नः। ७६॥

व्याख्या। तस्मात् (सर्व्व-अपा-विण) रक्षसः=वकराक्षसात् (रक्षस् श+अपा-५मी) मोक्षाय=मुक्तये परित्राणाय इति यावत् (तादर्थे-४र्थी) गतिं=उपायं (कर्म्म) च एव (अव्य) न पश्यामि=निपुणं विचिन्तन् अपि न अवलोकयामि (दृश-धा+लट-उपु-१व, क्रिया) सः=निरुपायः (सर्व्व-कर्त्ता-विण) अहं (कर्त्ता) महति=अतिविस्तीर्णे (अधि विण) असुतरे=सुखेन तरितुं अशक्ये दुस्तरे इत्यर्थः (अधि-विण) दुःखार्णवे=अर्णः जलं विद्यते अस्मिन् (अर्णस्-श+व) अर्णवः समुद्रः, दुःखमेव (रूपकसमास) अर्णवः तस्मिन् (अधि-७मी) भृशं=अत्यर्थं (क्रिया-विण) मग्नः=निमग्नः (मस्ज्-धा+कर्त्तरि-क्त) अस्मि इति शेषः। ७६॥

वाच्यान्तरं। गतिः न दृश्यते, तेन मया मग्नेन भूयते। ७६॥

उस राक्षस से बचने के लिए कोई उपाय नहीं देखता हूं, मैं इस दुस्तर बड़े दुख के सागर में पड़ा हूं। ७६॥

(76) I see no means by which I may deliver myself from the hands of this Rakshasa. I am therefore thrown in to an unterminable sea of grief.

सह इति। अन्वयः। अद्य एतैः बान्धवैः सह एव राक्षसं गमिष्यामि, ततः क्षुद्रः (सः) सहितान् सर्व्वान् नः एव उपयोक्ष्यति। ७७॥

व्याख्या । अद्य = अस्मिन् अहनि (अधि-अव्य) एतैः (सर्व्व-३या-विण) बान्धवैः = पुत्रादिस्वजनैः (सहयोगे-३या) सह एव = सहितः एव (अव्य) राक्षसं वकराक्षसं (कर्म्म) गमिष्यामि (क्रिया), क्षुद्रः = निकृष्टः (कर्त्ता-विण) सः वकराक्षसः (कर्त्ता) सहितान् = मिलितान् बान्धवयुक्तान् इत्यर्थः (सम धा+धा+क्त, पक्षे संहितान्) सर्व्वान् = सकलान् (सर्व्व-कर्म्म विण) नः = अस्मान् (कर्म्म-२या-३व) एव (अव्य) उपयोक्ष्यति उपयोक्ष्यते भक्षयिष्यति (उप-युज धा+लृट, परस्मैपदं आर्षं क्रिया), एककवले भक्षिताः परस्परविरहवेदनामननुभवन्तः वयं सुखेन मरिष्यामः इत्यर्थः । ७७ ॥

वाच्यान्तरं । मया राक्षसः गमिष्यते, क्षुद्रेण सहिताः सर्व्वे वयं उपयोक्ष्यामहे । ७७ ॥

आज मैं सब बान्धवों के साथ उस राक्षस के पास आऊंगा, तब वह क्षुद्र हम सभों को एक साथ खा जाएगा । ७७ ॥

कुन्ती (कर्त्ता) उवाच (क्रिया), [वाच्यान्तरं, कुन्त्या ऊचे] ।

(77.) To-day I shall go to that Rakshasa with my family. That vile-hearted wretch will devour us all together.

न विषादः इति । अन्वयः । त्वया अस्मात् भयात् विषादः कथञ्चन न कार्य्यः, अत्र तस्मात् रक्षसः मोक्षाय उपायः दृष्टः । ७८ ॥

व्याख्या । त्वया (कर्त्ता-३या) अस्मात् (सर्व्व-५मी-विण) भयात्= राक्षसत्रासात् (हेतौ-५मी) विषादः=दुःखं (कर्म्म-१मा) कथञ्चन= कदापि (अव्य) न कार्य्यः=कर्त्तव्यः (कृ-धा+कर्म्मणि-ण्यत्, क्रिया) अत्र = अस्मिन् विषये (अधि अव्य) रक्षसः = राक्षसात् (अपा) मोक्षाय= मुक्तये (तादर्थ्ये-४र्थी) उपायः=पन्थाः (कर्म्म) परिदृष्टः = अवलोकितः उद्भावितः इत्यर्थः (परि-दृश-धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया) मया इति शेषः ।७८॥

वाच्यान्तरं । त्वं विषादं न कुर्य्याः उपायं दृष्टवती । ७८ ॥

कुन्ती ने कहा—आप इस डर से खेद न करो, उस राक्षस से बचने के लिए मैं ने उपाय सोचा है । ७८ ॥

(78.) You shall not lament for fear of this Rakshasa; means has been deviced for deliverance from that Rakshasa.

एकः इति । अन्वयः । तव एकः बालः सुतः, एका तपस्विनी कन्या, एतयोः तथा पत्न्याः तव च गमनं न रोचये । ७९ ॥

व्याख्या । तव (सम्ब) एकः—द्वितीयशून्यः तस्मिन् मृते वंशलोपः पिण्डलोपः च स्यात् इति भावः (१मा-विण) बालः=शिशुः अप्राप्तसंसारसुखः अनधिगतधर्म्मश्च इति भावः (१मा-विण) सुतः=पुत्रः नरकत्राणोपायः इति भावः (प्रातिपदिकार्थे-१मा) एका (१मा-विण) तपस्विनी=अनुकम्प्या दयार्हा इत्यर्थः (१मा-विण, तपस्वी तापसे चानुकम्प्ये इति मेदिनी) कन्या च=तनया च (प्रातिपदिकार्थे-१मा) एतयोः=तव कन्यापुत्रयोः (गमनं इत्यस्य-कर्त्ता-६ष्ठी) तथा (अत्र) पत्न्याः=तव भार्य्यायाः (पूर्व्ववत्-६ष्ठी) गमनं=बकराक्षससमीपे उपस्थितिं (गम-धा+भावे-ल्युट्, कर्म्म-२या) न रोचये=न अभिलषामि (रुच-धा+णिच्-लट्, क्रिया) अहं इति शेषः । ७९ ॥

वाच्यान्तरं । गमनं रोच्यते मया । ७९ ॥

आपके एक बालक पुत्र और एक कृपा करने योग्य कन्या है, इन दोनों और आपकी पत्नी का और आप का जाना मैं नहीं चाहती हूं । ७९ ॥

(79.) You have an only son of tender age and a girl that deserves pity—it is not desirable that either of these or your wife or you should go to the Rakshasa.

मम इति । अन्वयः । ब्रह्मन् मम पञ्च सुताः (सन्ति) तेषां एकतमः त्वदर्थं तस्य पापस्य रक्षसः बलिं आदाय गमिष्यति । ८० ॥

व्याख्या। ब्रह्मन्=हे ब्राह्मण (सम्बो) मम (सम्ब) पञ्च (कर्त्तृ-विश-१मा ३व) सुताः=पुत्राः (कर्त्ता) सन्ति इति शेषः। तेषां (निर्द्धारे ६ष्ठी) एकः=अन्यतमः (कर्त्ता) त्वदर्थं—तुभ्यं इदं तव हिताय इत्यर्थः (अर्थेन नित्यसमासः) तस्य (सर्व्वसम्ब-विश) पापस्य=पापात्मनः (सम्ब-विश) रक्षसः=बकराक्षसस्य (सम्ब ६ष्ठी बलिं=उपहारं खाद्यं इत्यर्थः (कर्म्म, बलिर्दैत्यप्रभेदे च करचामरदण्डयोः। उपहारे पुमान् इति मेदिनी) आदाय=गृहीत्वा (आ-दा-धा+ल्यप्) गमिष्यति (क्रिया)। ८०॥

वाच्यान्तरं। पञ्चभिः सुतैः भूयते, एकेन गमिष्यते। ८०॥

हे ब्राह्मण मेरे पांच पुत्र हैं, उनमें से एक आपके लिए बलि लेके उस पापिष्ठ राक्षस के पास जाएगा। ८०॥

(80.) Oh Brahman ! I have five sons, one of whom would, for you, go to the wicked Rakshasa with offerings of food,

ब्राह्मणः (कर्त्ता) उवाच (क्रिया), [वाच्यान्तरं, ब्राह्मणेन ऊचे]।

न इति। अन्वयः। अहं जीवितार्थी (सन्) अतिथेः ब्राह्मणस्य च प्राणान् स्वार्थे वियोजयन् एतत् कथञ्चन न करिष्यामि, एतत् अकुर्व्वतः ... न विद्यते, अधर्म्मिष्ठासु न विद्यते। ८१॥

व्याख्या। ब्राह्मणस्य अतिथेः च प्राणरक्षां प्रतिजानीते। अहं (कर्त्ता) जीवितार्थी=जीवितं प्राणान् अर्थयते यः (अर्थि-धा+णिन्) सः सन् निजप्राणरक्षार्थं इत्यर्थः (कर्त्ता-विश) अतिथेः=नास्ति तिथिः यस्य (बहुव्री) यः परदिने न तिष्ठति इत्यर्थः स अतिथिः तस्य अभ्यागतस्य सर्व्वत्राभ्यागतो गुरुः इत्युक्तेः गुरुवत् पूज्यस्य इत्यर्थः(सर्व्व-विश) ब्राह्मणस्य=ब्रह्म वेदं वेत्ति अधीते वा (ब्रह्मन्-अ+अण्) ब्राह्मण भूदेवः वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः इत्युक्तेः सोऽपि गुरुवत् पूज्यः इत्यर्थः, अनयोः एकतरः पूज्यः अत्र तु द्वौ अपि मम भाग्यवशात् मिलितौ इत्यभिप्रायः तस्य (सम्ब) प्राणान्

(कर्म्म) स्वार्थे=स्वस्य अर्थे प्रयोजनं तस्मिन् निजकार्य्यार्थे इत्यर्थः (अधि) वियोजयन्=वियुक्तान् कुर्व्वन् संहारयन् इत्यर्थः (वि-युज-धा+णिच्+शट) एतत्=त्वदुक्तं तव पुत्रस्य प्राणविनिमयेन निजप्राणरक्षणं (कर्म्म) कथञ्चन=कदाचिदपि (अव्य) न करिष्यामि (क्रिया), एतत्=तव कथनानुरूपं आचरणं (कर्त्ता) अकुलीनासु=कुले सद्वंशे जायन्ते याः (कुल अ+ख वा ईन्) तासु नीचवंशोद्भवासु प्रजासु (अधि) नतु=नापि (अव्य) विद्यते=अस्ति (क्रिया) न=नापि (अव्य) अधर्म्मिष्ठासु= इमे एषां अतिशयेन धर्म्मवन्तः (धर्म्मवत्-अ+इष्ठ मतुपः लोपः) धर्म्मिष्ठाः न धर्म्मिष्ठाः (नञ् तत्) अधर्म्मिष्ठाः तेषु पापात्मसु प्रजासु (अधि) विद्यते (क्रिया) कथं पुनः कुलीनेषु धर्म्मज्ञेषु मादृशेषु सम्भवेत् इति भावः । ८१ ॥

वाच्यान्तरं । जीवितार्थिना प्राणान् वियोजयता मया एतत् न करिष्यते, एतेन न विद्यते । ८१ ॥

ब्राह्मण ने कहा—मैं प्राण के लिए ब्राह्मण अतिथि का प्राण मार के ऐसा करना नहीं चाहता हूं, ऐसा अकुलीन अधार्म्मिक प्रजा में भी नहीं होता । ८१ ॥

(81.) The Brahmin said—Being fond of life I will not allow the life of a Brahman or a guest to be sacrificed for my sake ; even the meanest and most irreligious of the pupil would not do this.

यत् इति । अन्वयः । यत् (धर्म्मज्ञः यः कश्चित्) ब्राह्मणार्थे आत्मानं आत्मजं च अपि विसृजेत्, (अतः) मया आत्मनः तत् (विसर्ज्जनं) श्रेयः वोढव्यं इति रोचये । ८२ ॥

व्याख्या । यत्=यस्मात् (अव्य) धर्म्मज्ञः यः कश्चित् इति शेषः (कर्त्ता) ब्राह्मणार्थः=ब्राह्मणस्य हिताय इत्यर्थः (अर्थेन नित्यसमासः)

आत्मानं=आत्मप्राणान् (कर्म्म) आत्मजं=आत्मनः जायते यः (जन-धा+ ण) तं पुत्रं (कर्म्म) विसृजेत्=परित्यजेत् तयोः त्यागे कुण्ठितः न भवेत् इत्यर्थः (वि-सृज-धा+विधि, क्रिया) अतः हेतोः (अव्य) मया (कर्त्री-३या) आत्मनः अर्थे आत्मनः विसर्ज्जनं (कर्म्म-१मा) श्रेयः=इदं अनयोः आत्मनः प्रशस्यतरं (प्रशस्य श्र+ईयसुन्) मङ्गलजनकं (कर्म्म-विण) बोद्धव्यं=ज्ञातव्यं (बुध-धा+कर्म्मणि तव्य) इति (कर्म्म) रोचये= अभिलषामि (क्रिया) । ८२ ॥

वाच्यान्तरं । आत्मा आत्मजः विसृज्येत, मया रोच्यते । ८२ ॥

क्यों कि ब्राह्मण के लिए अपने आपे और अपने पुत्रको त्याग करना चाहिए, मैं अपने लिए अपने तईं त्याग करना भला समझता हूं । ८२ ॥

(82.) For a Bramhin's sake one ought to sacrifice one's own and his son's self ; therefore for my own sake I well understand that it is better to sacrifice my own-self.

ब्रह्मवध्या इति । अन्वयः। ब्रह्मवध्या वा आत्मवध्या (इति संशये) आत्मवधः मम श्रेयान् । ८३ ॥

व्याख्या । ब्रह्मवध्या=ब्रह्मणः (६तत्) वध्या हत्या (प्रातिपदिकार्थे-१मा हन्तेर्वधः हिंसायां इति हलन्तात् वा स्त्रीयां भावे-क्यप्प्रत्ययः आर्षः) श्रेयसी, इति शेषः, वा—अथवा (अव्य) आत्मवध्या (पूर्व्ववत्) श्रेयसी इति संशये उपस्थिते सति इति शेषः आत्मवधः=आत्मप्राणत्यागः (पूर्व्ववत्-१मा) मम (सम्ब) श्रेयान्=प्रशस्यतरः (१मा-विण)। ज्ञानकृतब्रह्महत्यां अपेक्ष्य आत्महत्यायां अल्पदोषः इति भावः, अपराद्धं परित्यक्तं । ८३ ॥

ब्रह्महत्या वा आत्महत्या इन दोनों में आत्मवध ही भला है । ८३ ॥

(83.) Of the two sins killing a Brahmin and committing suicide the latter is preferrable.

ननु इति। अन्वयः। (हे) शुभे, अहं स्वयं एव आत्मनः वधं न च आकाङ्क्षे, परैः वधे कृते (सति) मयि किञ्चित् पापं न विद्यते। ८४॥

व्याख्या। आत्मवधेऽपि दोषः अस्ति तत् कथं आकाङ्क्षसि इत्याह, ननु इति। शुभे = हे कल्याणि कुन्ति (सम्बो) अहं (कर्त्ता) स्वयं एव = आत्मना एव (प्रकृत्यादिभ्यः इति ३या, अव्य) आत्मनः वधं (कर्म्म) न आकाङ्क्षे = न आकाङ्क्षामि न अभिलष्यामि (आ-काङ्क्ष-धा+लट-३पु-१व, क्रिया आत्मनेपदमार्षं) परैः = अन्यैः (कृते इत्यस्य कर्त्ता ३या) वधे = मम हनने (भावाधि-७मी) कृते = विहिते सति (कर्म्मणि-क्त) मयि = (अधि) किञ्चित् = किमपि (कर्त्ता-विण, अव्य) पापं = आत्महत्यापापं (कर्त्ता) न विद्यते = नास्ति (विद-धा+कर्त्तरि-लट, क्रिया), बुद्धिपूर्व्वक-ब्रह्मवधात् बुद्धिपूर्व्वकृते आत्मवधे स्वल्पं पापं अस्ति, मम तु अपरेण बक-राक्षसेन वधे कृते तदपि नास्ति इति फलितार्थः। ८४॥

वाच्यान्तरं। मया वधः न आकाङ्क्ष्यते, केनचित् पापेन न विद्यते ८४

हे कल्याणि! मैं अपना वध आप नहीं चाहता हूं, और कोई वध करेगा तो मुझे कुछ भी पाप न होगा। ८४॥

(84.) O good woman! I do not wish for my own death--There is no sin if I am killed by another.

आगतस्य इति। अन्वयः। गृहं आगतस्य तथा एव शरणार्थिनः त्यागः याचमानस्य च वधः नृशंसः बुधैः गर्हितः। ८४॥

व्याख्या। ब्रह्मवधदोषं उक्त्वा अभ्यागतवधं दूषयति आगतस्य इति। गृहं (आगतस्य इत्यस्य कर्म्म) आगतस्य = प्राप्तस्य गृहे उपस्थितस्य अतिथेः इत्यर्थः (त्यागः इत्यस्य कर्म्म-६ष्ठी) तथा तव (अव्य) शरणार्थिनः = शरणं आश्रयं अर्थयते याचते यः (शरण-अर्थि-धा+णिन्) तस्य शरणागतस्य (पूर्व्ववत्-६ष्ठी) त्यागः = विसर्ज्जनं (त्यज-धा = घञ, कर्म्म-१मा) याच-

मानस्य = प्रार्थयमानस्य शत्रोः अपि इति भावः (वधः इत्यस्य-कर्म्म-६ष्ठी) वधः हत्या (हन-धा+ अल, कर्म्म-१मा) नृशंसः=निष्ठुरः (कर्म्म-विण) बुधैः=पण्डितैः सद्भिः इत्यर्थः (बुध-धा+क्त), गर्हितः इत्यस्य कर्त्ता-३या) गर्हितः=निन्दितः (गर्ह धा+कर्म्मणि क्त, क्रिया) । ८५ ॥

वाच्यान्तरं । त्यागं वधं नृशंसं बुधाः वर्हितवन्तः ८५ ॥

पण्डितों ने घर आए हुये के और शरण लिये हुये के त्याग को और प्राण को भिक्षा चाहनेवाले के वध को निष्ठुर कहा है । ८५ ॥

(85.) It is a great cruelty and an act condemned by all wise men to give up a person who has come to another's house who seeks protection, or one who prays for his life.

कुर्य्यात् इति । अन्वयः। निन्दितं कर्म्म कथञ्चन न कुर्य्यात्, नृशंसं च न (कुर्य्यात्) इति आपद्धर्म्मविदः पूर्व्वे महात्मनः विदुः । ८६ ॥

व्याख्या। ननु आपद्ग्रस्तोऽपि आपदि कुतः धर्म्माधर्म्मविचारः इत्याह कुर्य्यात् इति। निन्दितं=साधुविगर्हितं (निन्द-धा+क्त कर्म्म-विण) कर्म्म+ब्रह्महत्यादिकार्य्यं (कर्म्म-२या) कथञ्चन=कदाचिदपि आपदि अनापदि वा इत्यर्थः (अव्य) न कुर्य्यात्=न अनुतिष्ठेत् (क्रिया) जनः इति शेषः। तथा (अव्य) नृशंसं=निष्ठुरं कर्म्म च (कर्म्म) न कुर्य्यात् इति शेषः, इति=एतत् (कर्म्म-अव्य) आपद्धर्म्मविदः=आपदि (७मत्) यः धर्म्मः आपत्काले अनुष्ठेयं यत् आचरणं, तत् (उपपद-समासः) विदन्ति जानन्ति ये (आपद्धर्म्म-विद-धा+क्किप्) ते आपद्धर्म्मज्ञाः (कर्त्ता-विण) पूर्व्वे=प्राचीनाः (सर्व्व-कर्त्ता-विण-१मा) विदुः=विदन्ति उपदिशन्ति इत्यर्थः (विद-धा+लट्-प्रपु-३व, क्रिया, ननु लिट्, तत्र विविदुः इति पदं भवति) ८६ ॥

वाच्यान्तरं । निन्दितं कर्म्म न क्रियेत, न नृशंसं इति आपद्धर्म्म-विद्भिः सर्व्वः महात्मभिः विद्यते । ८६ ॥

निन्दित और निष्ठुर कर्म्म करना नहीं चाहिये, पहिले के आपद्धर्म्मके जाननेवाले महात्माओं ने ऐसा कहा है । ८६ ॥

(86.) The old sages who were acquainted with the practices allowable in times of danger have said that no one should commit an act of cruelty or an act condemned by others.

श्रेयान् इति । अन्वयः । अद्य सहदारस्य मम स्वयं विनाशः तु श्रेयान्, अहं ब्राह्मणस्य वधं कदाचन न अनुमंस्ये । ८७ ॥

व्याख्या । कर्त्तव्यं अवधारयति श्रेयान् इति अद्य=अस्मिन् अहनि (अधि अव्य) सहदारस्य=दारैः सह वर्त्तमानस्य (वहुव्री, विकल्पे सह इत्यस्य सादेशः, पक्षे सदारः) सस्त्रीकस्य (६ष्ठी-विण) मम (विनाशः इत्यस्य कर्त्ता-६ष्ठी) स्वयं=आत्मना (प्रकृत्यादिभ्यः-३या) विनाशः= मरणं (वि-नश-धा+घञ, कर्त्ता-१मा) श्रेयान्=श्रेयस्करः (कर्त्ता-विण) भवतीति शेषः। अहं (कर्त्ता) ब्राह्मणस्य विप्रस्य (कर्म्म-६ष्ठी) वधं=हननं (कर्म्म) कदाचन=कदापि (अव्य) न अनुमंस्ये=न अनुज्ञास्यामि (अनु मन्-धा+लृट्-उपु-१व, क्रिया) ८७ ॥

वाच्यान्तरं । विनाशेन श्रेयसा भूयते, मया अनुमंस्यते । ८७ ॥

आज मेरा स्त्रीके साथ आप मरना भला है, मैं ब्राह्मण के वध की अनुमोदन नहीं करूंगा । ८७ ॥

(87.) It is better that I shall die to-day with my wife rather than that I shall consent to the death of a Brahman.

कुन्ती (कर्त्ता) उवाच (क्रिया) [कुन्त्या उच्यते] ।

मम इति । अन्वयः । (हे) ब्रह्मन्, विप्राः रक्ष्याः इति मम स्थिरा मतिः । यदि पुत्रशतं भवेत् (तथापि) पुत्रः मे न अपि अनिष्टः । ८८ ॥

व्याख्या। ब्रह्मन्=हे ब्राह्मण (सम्बो) विप्राः=ब्राह्मणाः (कर्म्म-१मा) रक्ष्याः=रक्षणीयाः (रक्ष-धा+कर्म्मणि-यत्) इति=एषा (अव्य) मम (मतिः इत्यस्य कर्त्ता ६ष्ठी) स्थिरा=निश्चला (कर्त्ता-विण) मतिः=बुद्धिः (मन-धा+भावे क्ति, कर्त्ता) भवतीति शेषः ब्राह्मणरक्षाविषये तव मम च ऐकमत्यं अतः त्वमपि ब्राह्मणः मम रक्षणीयः इति भावः। यदि (अव्य) पुत्रशतं पुत्राणां (६तत्) शतं शतसंख्यकाः पुत्राः इत्यर्थः (कर्त्ता) भवेत् (क्रिया) तथापि (अव्य) पुत्रः=तनयः (अनिष्टः इत्यस्य कर्म्म-१मा) मे=मम (कर्त्ता-६ष्ठी) न अनिष्टः=अनभिलषितः न अप्रियः इत्यर्थः (न-इष-धा+कर्म्मणि-वर्त्तमाने-क्त, क्रिया)। यदहं बकराक्षससमीपे पुत्रं प्रेषयामि तत्र मम पुत्रवात्सल्याभावो न हेतुः किन्तु विप्ररक्षणस्य सर्व्वथा करणीयत्वादेवं इति भावः। ८८॥

वाच्यान्तरं। मत्या भूयते, पुत्रशतेन भूयते, अहं न पुत्रं अनिष्टवती। ८८॥

कुन्ती ने कहा—हे ब्रह्मन् मेरी भी यही स्थिर राय है कि ब्राह्मण की रक्षा की जानी चाहिये जो मेरे सौपुत्र हैं पर तब भी पुत्र मेरा अप्रिय नहीं है। ८८॥

(88.) Kunti replied,—O Brahman ! It is my fixed opinion that Brahmans must be saved. I would love my sons even if I had a hundred.

न च इति। अन्वयः। असौ राक्षसः मम पुत्रविनाशेन न शक्तः मम सुतः तेजस्वी, वीर्य्यवान् मन्त्रसिद्धः च। ८९॥

व्याख्या। न चायं राक्षसो मम पुत्राय प्रभवति इत्याह न चेति। असौ (अदस् श-१मा-१व, कर्त्ता-विण) राक्षसः=निशाचरः बकः (कर्त्ता) मम (सम्ब) पुत्रविनाशने निपातने (अधि) न शक्तः=न समर्थः (शक-धा+कर्त्तरि-क्त), अयं बकः मम पुत्रस्य न प्रभवति इत्यर्थः, मम (सम्ब) सुतः=पुत्रः (प्रातिपदिकार्थे-१मा) वीर्य्यवान्=वीरस्य भावः वीर्य्यं (वीर-

अ+ष्णव्) वीर्य्यं विद्यते अस्य (वीर्य्य-अ+वतुप्) सः समधिकशौर्य्यशाली (१मा-विण) तेजस्वी = तेजः विद्यते अस्य (तेजस्-अ+विण) सः पर-कृतं अधिक्षेपं असहमानः इत्यर्थः (१मा-विण) मन्त्रसिद्धः च = मन्त्रैः (३तत्) सिद्धः अथर्व्ववेदज्ञः अतः दूरादेव राक्षसादिकं पराभवितुं समर्थः इत्यर्थः (१मा-विण)। ८९॥

वाच्यान्तरं। अनेन राक्षसेन न शक्तः। ८९॥

मेरा पुत्र वीर्य्यवान् और तेजस्वी है, उसको मन्त्रकी सिद्धि है, वह राक्षस मेरे पुत्रको मार नहीं सकेगा। ८९॥

(89.) My son is powerful, spirited and versed in incantations, so that the Rakshasa will not be able te kill him.

राक्षसाय इति। अन्वयः। (सः मम सुतः) राक्षसाय तत् सर्व्वं भोजनं प्रापयिष्यति आत्मानं मोक्षयिष्यति च इति मे निश्चिता मतिः। ९०॥

व्याख्या। सः मम सुतः इति शेषः (कर्त्ता) राक्षसाय=वकाय राक्षसं इत्यर्थः (विवक्षायां-४र्थी णिजन्तस्य प्रापयतेः द्विकर्म्मकत्वात् कर्म्म) तत् सर्व्वं (सर्व्व-कर्म्म-विण) भोजनं भक्ष्यद्रव्यं खारीपरिमितशाल्यन्नं द्वौ महिषौ च इत्यर्थः (कर्म्म) प्रापयिष्यति च नेष्यति च (प्र-आप-धा+णिच्+लृट्, क्रिया) आत्मानं=स्वजीवनं (कर्म्म) मोक्षयिष्यति तदभि-योगात् रक्षयिष्यति च इत्यर्थः (मोक्ष-धा+णिच्+लृट्, क्रिया) इति= एषा (१मा विण, अव्य) मे=मम (मतिः इत्यस्य कर्त्ता-६ष्ठी) निश्चिता= ध्रुवा (१मा-विण) मतिः=ज्ञानं स्थिरः विश्वासः इति यावत् (मन्-धा+क्ति, प्रातिपदिकार्थे-१मा)। ९०॥

वाच्यान्तरं। मनु सर्व्वं प्रापयिष्यते, आत्मा मोक्षयिष्यते। ९०॥

मेरी यह बात निश्चित है कि, वह राक्षस के पास भोजन पहुंचा देगा और अपने आपको बचाएगा। ९०॥

(90.) It is my firm conviction that he will give all that food to the Rakshasa and then return safe.

एवं इति । अन्वयः । पृथया एवं उक्तः तु सः विप्रः भार्य्यया सह हृष्टः (सन्) अमृतोपमं तत् वाक्यं संपूजयामास ।

व्याख्या । पृथया=कुन्त्या (उक्तः इत्यस्य कर्त्ता-३या) एवं=इत्थं (अव्य) उक्तः=कथितः तु (वच-धा+कर्म्मणि-क्त) सः (सर्व्व-विण) विप्रः=ब्राह्मणः (कर्त्ता) भार्य्यया=स्त्रिया सहयोगे-३या) सह=सहितः (अव्य) हृष्टः=सन्तुष्टः सन् (हृष धा+क्त, कर्त्ता-विण) अमृतेन सुधया उपमा सादृश्यं यस्य (बहुव्री) तत् अमृततुल्यं (कर्म्म-विण) तत् (सर्व्व-कर्म्म-विण, २या-१व), वाक्यं=वचनं (कर्म्म- वच धा+ण्यत, अशब्दसंज्ञायां तु वाक्यं) संपूजयामास=दैववाणीवत् श्रद्धधानः समादृतवान्, (सम् पूजि धा+लिट्, क्रिया) । ६१ ॥

वाच्यान्तरं । उक्तेन तेन विप्रेण वाक्यं संपूजयामासे । ६१ ॥

उस ब्राह्मण ने पृथा को यह बात सुन भार्य्या के साथ उस अमृत को बराबर बात को माना । ६१ ॥

(91.) Kunti having said this, the Brahman and his wife gladly consented to the proposal which to them was like nectar.

ततः इति । अन्वयः । ततः कुन्ती च विप्रः च (तौ) सहितौ तं अनिलात्मजं "कुरुष्व" इति अब्रूतां, स तथा इति तौ अब्रवीत् च । ६२ ॥

व्याख्या । ततः=अनन्तरं (तद्-श+५मी+तस्, अव्य) कुन्ती च (कर्त्री) विप्रः च (कर्त्ता) तौ एतौ इति शेषः, सहितौ=मिलितौ सन्तौ (कर्त्ता-विण) तं=गृहोपविष्टं (सर्व्व कर्म्म-विण) अनिलात्मजं=अनिलस्य वायोः (६तत्) आत्मजं पुत्रं भीमं (कर्म्म) कुरुष्व"=वक्ष-

निधनेन देशं निरुपद्रवं कुरु (कृ-धा+लोट्, क्रिया त्वं इति कर्त्तृपदमुह्यं) इति=एतत् (कर्म्म अव्य) अब्रूतां=उक्तवन्तौ (ब्रू धा+लङ्-१पु-२व, परस्मैपद), सः=भीमः (कर्त्ता) तथास्तु बकं हनिष्यामि (अव्य) इति=एतत् (कर्म्म अव्य) अब्रवीत् च=उवाच च (ब्रू धा+लङ्-प्रपु-१व, क्रिया)। ९२॥

वाच्यान्तरं। कुन्त्या च विप्रेण च ताभ्यां सः अनिलात्मजः औच्यत, तेन तौ औच्यातां। ९२॥

पीछे कुन्ती और ब्राह्मण ने मिलके वायुपुत्र भीम से "ऐसा करो" कहा और भीम ने उनसे कहा कि अच्छा। ९२॥

(92.) Then Kunti and the Brahman said to Bhimsena, the son of Pavana, "Do this" and Bhimsena replied "It shall be done."

वैशम्पायनः=वेदव्यासशिष्यः महाभारतवक्ता (कर्त्ता) उवाच (क्रिया), [वैशम्पायनेन ऊचे]। अर्ज्जुनस्य पौत्रः परिक्षितः जनमेजयः अश्वमेध-क्रतुं आजह्रे, तत्र ब्रह्महत्यापापेन सः आक्रान्तः तस्मात् मुक्तये व्यासस्य उपदेशेन महाभारतं श्रोतुं ऐच्छत्, व्यासस्तु तत्कथनाय स्वशिष्यं वैशम्पायनं नियोजयामास इति महाभारतीया कथा।

करिष्ये इति। अन्वयः। अथ (हे) भारत करिष्ये इति भीमेन प्रतिज्ञाते (सति) ततः ते सर्व्वे पाण्डवाः भैक्ष्यं आदाय आजग्मुः। ९३॥

व्याख्या। अथ=अनन्तरं (अव्य) भारत=हे जनमेजय (सम्बो) करिष्ये=बकनिधनं साधयिष्यामि (क्रिया, अहं इति कर्त्तृपदमुह्यं) इति=एतस्मिन् (भावाधि-अव्य) भीमेन=वृकोदरेण (प्रतिज्ञाते इत्यस्य कर्त्ता-३या) प्रतिज्ञाते=प्रतिश्रुते सति (प्रति-ज्ञा-धा+कर्म्मणि-क्त) ततः=प्रतिज्ञासमनन्तरं एव (५मी+तस्, अव्य) ते (सर्व्व-कर्त्ता-विश)

सर्व्वे=चत्वारः (सर्व्व-कर्त्ता-विण) पाण्डवाः=युधिष्ठिरादयः (कर्त्ता) भैक्ष्यं=भिक्षालब्धं वस्तुजातं (कर्म्म) आदाय=गृहीत्वा (असमा) आजग्मुः=प्रत्यागताः (आ-गम-धा+लिट्-प्रपु-इव)। ९३॥

वाच्यान्तरं। मया करिष्यते, तैः सर्व्वैः पाण्डवैः आजग्मे। ९३॥

वैशम्पायन ने कहा कि—हे भारत! भीमके "ऐसा करूंगा" यह प्रतिज्ञा करनेपर सब पाण्डव भिक्षा लेके आपहुंचे। ९३॥

(93.) O Bharat, when Bhim had made the promise by saying, "I will do it" all the Pandavas arrived with what they had obtained by begging.

आकारेण इति। अन्वयः। पाण्डुतनयः युधिष्ठिरः आकारेण एव तं ज्ञात्वा ततः एकः रहः समुपविश्य मातरं पप्रच्छ। ९४॥

व्याख्या। पाण्डुपुत्रः=पाण्डोः पुत्रः (कर्त्ता-विण) युधिष्ठिरः युधि युद्धे (७तत्, अलुक) स्थिरः तन्नामकः जेष्ठः कुन्तीपुत्रः (कर्त्ता) आकारेण एव=मुखादिविकारेण एव (करण) तं=प्रतिज्ञातं अर्थं (कर्म्म) ज्ञात्वा=बुद्ध्वा (असमा) ततः=तीधानन्तरं (अव्य) एकः=एकाकी (कर्त्ता-विण) रहः=रहसि निर्जने ((अधि-अव्य) समुपविश्य=उपवेशनं कृत्वा (असमा) मातरं=जननीं कुन्तीं (कर्म्म) पप्रच्छ=जिज्ञासितवान् (प्रच्छ-धा+लिट्, क्रिया)। ९४॥

वाच्यान्तरं। पाण्डुपुत्रेण युधिष्ठिरेण एकेन माता पप्रच्छे। ९४॥

पाण्डुपुत्र युधिष्ठिर ने मुखादिके विकार से वह बात समझके एकान्त में बैठके माता से पूछा। ९४॥

(94.) Yudishthira, son of Pandu, understanding his meaning from his gestures, being seated at a retired place questioned his mother.

युधिष्ठिरः उवाच=कथितवान्।

किं इति। अन्वयः। भीमपराक्रमः अयं भीमः किं कर्म्म चिकीर्षति, भवत्यनुमते स्वयं वा कर्तुं इच्छति कच्चित्। ९५॥

व्याख्या। भीमपराक्रमः=भीमः भीषणः पराक्रमः यस्य (बहुव्री) सः (कर्त्ता-विश) अयं (सर्व्व-विश) भीमः वृकोदरः (कर्त्ता) किं=कर्म्म=वकवधरूपं कार्य्यं (कर्म्म- २या) चिकिर्षति=कर्त्तुं इच्छति (कृ-धा+सन्=चिकीर्ष-धा+लट्,क्रिया), भवत्यनुमते=भवत्याः तव (६तत्) अनुमतं तस्मिन् भवत्या आदिष्टः सन् इत्यर्थः (अधि) वा=अथवा स्वयं=आत्मना स्वेच्छया इति यावत् (अव्य) कर्त्तुं=तत् कर्म्म साधयितुं (तुमुन्, अव्य) कच्चित्=किम्=(अव्य, कच्चित् कामप्रवेदने इत्यमरः) इच्छति=वाञ्छति (इष-धा+लट्, क्रिया)। ९५॥

वाच्यान्तरं। भीमपराक्रमेण अनेन भीमेन कर्म्म चिकिर्ष्यते, इष्यते। ९५॥

युधिष्ठिर ने कहा कि,—भीमपराक्रम भीम यह काम आप करना चाहता है या आप की आज्ञा से ऐसा करना चाहता है। ९५॥

(95.) What does the powerful Bhim wish to do? Have you given him permission or is he going to do so of his own will?

कुन्ती (कर्त्ता) उवाच (क्रिया)।

मम इति। अन्वयः। एषः परन्तपः ममएव वचनात् ब्राह्मणार्थे नगरस्य मोक्षाय च महत् कृत्यं करिष्यति। ९६॥

व्याख्या। एषः (सर्व्व-कर्त्ता-विश) परन्तपः=परान् शत्रून् तापयति इति (पर-तापि+ख, कर्म्मवः च) शत्रुनिसूदनः (कर्त्ता-विश) भीमः इति शेषः (कर्त्ता) मम एव वचनात्=(ल्यप्लोपे-५मी) मम वाक्यात् मम आज्ञां प्राप्य इत्यर्थः न तु स्वेच्छया इति भावः ब्राह्मणार्थे=ब्राह्मणस्य रक्षणस्य उपकाराय (अधि) नगरस्य=एकचक्रायाः (मोक्षाय इत्यस्य कर्म्म-६ष्ठी) मोक्षाय=वकराक्षसोपद्रवात् विमोचनाय (तादर्थ्ये ४र्थी)

महत्=अतिगुरु (कर्म्म-विण) कृत्यं—वकवधरूपं कार्य्यं (कृ-धा+क्यप्, कर्म्म-२या) करिष्यति=साधयिष्यति (क्रिया)। ९६॥

वाच्यान्तरं। अनेन परन्तपेन कृत्यं करिष्यते। ९६॥

कुन्ती बोली कि—परन्तप भीम मेरी बात पर यह बड़ा काम ब्राह्मण को और इस नगर की मुक्तिके लिए करेगा। ९६॥

(96.) Kunti said:—"It is, at my request, that the foe-chastising Bhim is going to do this great deed for the good of the Brahman and the deliverance of this city."

युधिष्ठिरः (कर्त्ता) उवाच (क्रिया)।

किमिदं इति। अन्वयः। भवत्या तीक्ष्णं दुष्करं इदं साहसं किं कृतं। साधवः पुत्रस्य परित्यागं नहि प्रशंसन्ति। ९७॥

व्याख्या। भवत्या=त्वया (कर्त्ता-३या) तीक्ष्णं=तीव्रं (कर्म्म-विण) दुष्करं=अतिदुःसाध्यं (कर्म्म विण) इदं (सर्व्व) साहसं=सहसा क्रियते यत् (सहसा-कृ+अण्) अविमृश्यकारित्वं (कर्म्म-१मा) किं—किमर्थं (क्रिया-विण) कृतं=अनुष्ठितं (कर्म्मणि क्त, क्रिया), साधवः=सज्जनाः (कर्त्ता) सुतस्य=स्वसुतस्य (परित्यागं इत्यस्य-कर्म्म-६ष्ठी) परित्यागं=विसर्ज्जनं (परि-त्यज-धा+घञ्, कर्म्म-२या) न हि (अव्य) प्रशंसन्ति=अनुमोदन्ते (प्र-शंस-धा+लट्, क्रिया)। ९७॥

वाच्यान्तरं। भवती साहसं कृतवती, साधुभिः परित्यागः न प्रशंस्यते। ९७॥

युधिष्ठिर ने कहा कि—यह क्या दुष्कर कठिन साहस का काम आपने किया; साधु पुत्रके त्याग को भला नहीं कहते। ९७॥

(97.) Yudhisthira said,—what uncommon and awful courage is this on your part! Good men do not approve of the giving up of a son,

कथं इति । अन्वयः । परसुतस्य अर्थे स्वसुतं कथं त्यक्तुं इच्छसि । त्वया पुत्रत्यागात् लोकवेदविरुद्धं हि कृतं । ९८ ॥

व्याख्या । परसुतस्य=परस्य (६तत्) सुतः तस्य अपरजनपुत्रस्य (सम्बो) अर्थे=निमित्ते (अधि) स्वसुतं=स्वस्याः (६तत् पुंवद्भावः) सुतं निजतनयं (कर्म्म) कथं=केन हेतुना (अव्य) त्यक्तुं=वकमुखे अर्पयितुं (त्यज-धा+तुमुन्) इच्छसि=अभिलषसि (क्रिया) त्वं इति शेषः । त्वया (कर्त्ता-३या) पुत्रत्यागात्=पुत्रस्य (६तत्) त्यागः तस्मात् (हेत्वर्थे-५मी) लोकवेदविरुद्धं=लोकः च वेदाश्च (द्वन्द्व) तेषु विरुद्धं (७तत्) लोकाचारविरुद्धं वेदनिषिद्धं च इत्यर्थः (कर्म्म-विश) कर्म्म इति शेषः (कर्म्म) हि (निश्चये-अव्य) कृतं=विहितं (कर्म्मणि-क्त, क्रिया) मया कदापि न लोके दृष्टं नापि वेदे श्रुतं, यत् माता परपुत्रार्थं स्वपुत्रं मृत्युमुखे अर्पयति इति सरलार्थः । ९८ ॥

वाच्यान्तरं । त्वया इष्यते, त्वं लोकवेदविरुद्धं कृतवती । ९८ ॥

आप दूसरे के बेटे के लिए क्यों अपने बेटेको त्याग करना चाहती हैं, पुत्र को त्याग करके आप ने लोक और वेद के विरुद्ध काम किया । ९८ ॥

(98.) How can you wish to give up your own son for that of another By giving up your son you have acted against custom and the Vedas.

यस्य इति । अन्वयः । यस्य बाहू समाश्रित्य सर्व्वे (वयं) सुखं शयामहे, क्षुद्रैः अपहृतं राज्यं पुनः हि आजिहीर्षामहे । ९९ ॥

व्याख्या । यस्य (सम्ब) बाहू=भुजौ (कर्म्म-२या-२व) समाश्रित्य=अवलम्ब्य यस्य भुजवीर्य्यरक्षिताः इत्यर्थः (सम्-आ-श्रि-धा+ल्यप्) सर्व्वे वयं (कर्त्ता) सुखं—निरुद्वेगं यथा तथा (क्रिया-विश) शयामहे=निरुपद्रवं कालं अतिवाहयामः (शी धा+लट्, क्रिया) क्षुद्रैः=नीचाशयैः दुर्य्योधनादिभिः (अपहृतं इत्यस्य कर्त्ता-३या) अपहृतं=दग्धु-

कामेन दुर्य्योधनेन अस्मान् छलेन वारणावतं संप्रेष्य आत्मसात् कृतं (अप-हृ-धा+कर्म्मणि-क्त, कर्म्म-विण), राज्यं (कर्म्म) पुनः हि भूयः (अव्य) आजिहीर्षामहे=प्रत्याहर्तुं इच्छामः (आ-हृ-धा+सन्=आजिहीर्ष-धा+लट्, क्रिया) वयं इति शेष. । ९९ ॥

वाच्यान्तरं । सर्व्वैः शय्यते ; आजिहीर्ष्यते । ९९ ॥

जिस के भुजा के वल को आश्रय करके हम आनन्द से सोते हैं, और क्षुद्र शत्रुओं से लिए हुए राज्य को फिर उद्धार करना चाहते हैं । ९९ ॥

(99.) Him, by the help of whose arms we sleep in peace and hope to recover the kingdom of which we have been robbed by low-minded fellows.

यस्य इति । अन्वयः । दुर्य्योधनः अमितौजसः यस्य वीर्य्यं चिन्तयन् दुःखात् शकुनिना सह सर्व्वाः रजनीः न शेते । १०० ॥

व्याख्या । दुर्य्योधनः=दुःखेन युध्यते असौ (दुर-युध-धा+कर्म्मणि-भाषायां युच्) धृतराष्ट्रस्य ज्येष्ठपुत्रः (कर्त्ता) अमितौजसः=अमितं अपरिमितं ओजः वलं यस्य तस्य (वहुव्री, सम्ब-विण) यस्य-भीमस्य (सम्ब) वीर्य्यं=वीरस्य भावः (वीर-ञ+ष्यण) वलं (कर्म्म) चिन्तयन्= अनुक्षणं ध्यायन् (चिन्ति-धा+शतृ) दुःखात्=ईर्षाजनितसन्तापात् (हेत्वर्थे-५मी) शकुनिना=तन्नामकस्वीयमातुलेन (सहयोगे-३या) सह=सार्द्धं (अव्य) सर्व्वाः=समस्ताः (कर्म्म-विण, २या-३व) रजनीः=रात्रीः व्याप्य (अत्यन्त-संयोगे-२या-३व) न शेते=न निद्राति (शी-धा+लट्, क्रिया), चिन्तया जातसंज्वरः जागरदेव निशाः यापयति इत्यर्थः । १०० ॥

वाच्यान्तरं । दुर्य्योधनेन चिन्तयता न शय्यते । १०० ॥

जिस महावल के वल को सोचता हुआ दुर्य्योधन दुःख से शकुनि के साथ सारी रात नहीं सोता है । १०० ॥

(100.) The recollection of whose boundless valour pains Duryodhan and Sakuni so much that they pass sleepless nights.

यस्येति। अन्वयः। वयं यस्य वीरस्य वीर्य्येण जतुगृहात् अन्येभ्यः पापेभ्यः च एव मुक्ताः, पुरोचनः निहतः च। १०१॥

व्याख्या। वयं (कर्म्म-१मा) यस्य (सर्व्व-सम्ब विण) वीरस्य शूरस्य (सम्ब) वीर्य्येण=शौर्य्येण पराक्रमेण इति यावत् (कर्त्ता-३या) जतुगृहात्=जतुभिः लाक्षाशणसर्ज्जरसादिभिः अग्न्युद्दीपकैः द्रव्यैः दुर्य्योधन-प्रेरितेन पुरोचनेन निर्म्मितं गृहं (शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोपी कर्म्मधारयः) तस्मात् (अपा) अन्येभ्यः=अन्यविधेभ्यः (अपा-विण) पापेभ्यः=शत्रुकृतनिकारेभ्य आपद्भ्यः इति वा (अपा) च एव (अव्य) मुक्ताः=मुक्तिं प्रापिताः (मुच-धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया) पुरोचनः= तन्नामकः दुर्य्योधननियोजितः जतुगृहनिर्म्माता (कर्म्म-१मा) निहतः=विनि-पातितः च (नि-हन-धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया) वीर्य्येण इति कर्त्तृ-पदम्। १०१॥

वाच्यान्तरं। यस्य वीर्य्यं अस्मान् मुक्तवत्, पुरोचनं निहतवत् च। १०१॥

जिस वीर के वीर्य्य से हम जतु गृह से और और आफत से बचे और जिसने पुरोचन को मारा। १०१॥

(101). By the prowess of which hero we have come out of the lac-house and other dangers and have killed Purachana;

यस्य वीर्य्यं इति। अन्वयः। (वयं) यस्य वीर्य्यं समाश्रित्य धृतराष्ट्रजान् निहत्य इमां वसुपूर्णां वसुन्धरां प्राप्तां मन्यामहे। १०२॥

व्याख्या। वयं इति कर्त्तृपदं ऊह्यं, यस्य=भीमस्य (सम्ब) वीर्य्यं= बलं (कर्म्म) समाश्रित्य=अवलम्ब्य यस्य पराक्रमेण इत्यर्थः (सम्-आ-श्रि-

धा+ल्यप) धृतराष्ट्रस्य अपत्यानि पुमांसः (धृतराष्ट्र-जन धा+ड) धृतराष्ट्रपुत्रान् दुर्य्योधनादीन् (कर्म्म) निहत्य=निपात्य (नि-हन-धा+ल्यप) इमां=परिदृश्यमानां (सर्व्व कर्म्म-विण) वसुपूर्णां=वसुभिः धनैः (३तत्) पूर्णां (कर्म्म-विण) वसुन्धरां=वसूनि धरति या (वसु-धृ-धा=खच्-वसु-स्त्रियां आप) सा पृथिवी तां (कर्म्म) प्राप्तां=अधिगतां करतलगतां इत्यर्थः (प्र-आप-धा+क्त, कर्म्म-विण) मन्यामहे=अवगच्छामः (मन-धा+लट आत्मने-उपु-३व, क्रिया) । १०२ ॥

वाच्यान्तरं । अस्माभिः इयं वसुपूर्णा वसुन्धरा प्राप्ता मन्यते । १०२ ॥

जिस के वीर्य्य को आश्रय करके और धृतराष्ट्रों को मार के धन पूर्ण इस पृथिवी को अपने अधिकार में लाइ हुइ समझते हैं । १०२ ॥

(102.) With the help of whose powers we think as if we have occupied the earth which is full of treasures after having effected the destruction of the sons of Dhritarastra;

तस्य इति । अन्वयः । त्वया कां बुद्धिं आस्थाय यस्य त्यागः व्यवसितः, दुःखैः गतचेतसः ते बुद्धिः विलुप्ता कच्चित् नु । १०३ ॥

व्याख्या । त्वया (कर्त्ता-३या) कां (सर्व्व-कर्म्म-विण) बुद्धिं= विवेचनां (कर्म्म) आस्थाय=आश्रित्य (आ-स्था-धा+ल्यप,) तस्य= भीमस्य (त्यागः इत्यस्य कर्म्म-६ष्ठी) त्यागः=राक्षससमीपे प्रेरणं (त्यज-धा+घञ्, कर्म्म-१मा) व्यवसितः=सङ्कल्पितः (वि-अव-सो-धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया) तादृशस्य त्यागव्यवसायः ते बुद्धिवैकल्यं व्यनक्ति इत्यर्थः, दुःखैः =क्लेशपरम्पराभिः (कर्त्ता-३या) विगतचेतसः=विगतं उपहतं चेतः यस्याः (बहुव्री) तस्याः विकृतचित्तायाः (सम्ब विण) बुद्धिः=विवेकः (कर्म्म-१मा) लुप्ता=लोपं प्रापिता: (लुप-धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया) कच्चित् नु=किंनु (प्रश्ने अव्य) । १०३ ॥

वाच्यान्तरं । त्वं त्यागं व्यवसितवती, दुःखं बुद्धिं लुप्तवत् । १०३ ॥

आपने क्या समझ के उस भीम को त्याग करना ठैराया है, क्या आप की वुद्धि दुःख से खो गई है, मन विकृत हो गया है। १०३ ॥

कुन्ती (कर्त्ता) उवाच (क्रिया)। [कुन्त्या ऊचे]

(103.) From what consideration have you made up your mind to give him up. Have you lost your reason ? Has misfortune impaired your intellect ?

युधिष्ठिरः इति । अन्वयः। (हे) युधिष्ठिरः त्वया वृकोदरे सन्तापः न कार्य्यः, मया च वुद्धिदौर्व्वल्यात् अयं व्यवसायः न कृतः। १०४ ॥

व्याख्या। हे युधिष्ठिर (सम्बो) त्वया (कर्त्ता-३या) वृकोदरे= वृकः वृकनामा अग्निः उदरे जठरे यस्य (वहुव्री यस्य तीक्ष्णो वृकोनाम जठरो हव्यवाहनः इति प्रमाणं) तस्मिन् भीमे (अधि) सन्तापः=दुःखं भीमार्थं उद्वेगः इत्यर्थः (कर्म्म-१मा) न कार्य्यः—न कर्त्तव्यः (कर्म्मणि-ण्यत्, क्रिया), मया च (कर्त्ता-३या) वुद्धिदौर्व्वल्यात्=दुर्व्वलस्य भावः दौर्व्वल्यं (दुर्व्वल-अ+ष्यण्) वुद्धेः (६तत्) दौर्व्वल्यं तस्मात् वुद्धिवैकल्यात् (हेतौ ५मी) अयं (सर्व्व-कर्म्म-विश) व्यवसायः भीमत्यागरूपः कर्त्तव्यनिश्चयः (वि-अव-सो धा+घञ्, कर्म्म-१मा) न कृतः=न विहितः (कर्म्मणि-क्त, क्रिया)। १०४ ॥

वाच्यान्तरं। त्वं सन्तापं न कुर्य्याः, मया व्यवसायं न कृतवती। १०४ ॥

कुन्ती ने कहा कि हे युधिष्ठिर वृकोदर के लिए सन्ताप न करो, मैं ने वुद्धि की दुर्व्वलता से यह निश्चय नहीं किया है। १०४ ॥

(104.) Kunti said,—Yudhisthira ! Be not uneasy on account of Bhim. It is not owing to an impaired intellect that I am led to this act.

इह इति । अन्वयः। (हे) पुत्र, वयं धार्त्तराष्ट्राणां अज्ञाताः

सत्कृता: वीतमन्यव: (सन्त:) इह विप्रस्य भवने सुखोषिता:, हे पार्थ, मम तस्य इयं प्रतिक्रिया प्रसमीक्षिता: । १०५ ॥

व्याख्या । पुत्र=हे तनय: युधिष्ठिर (सम्बो) वयं (कर्त्ता) धार्त्त-राष्ट्राणां=धृतराष्ट्रपुत्राणां दुर्य्योधनादीनां (अज्ञाता: इत्यस्य कर्त्ता-६ष्ठी) अज्ञाता: = अविदिता: (न-ज्ञा-कर्म्मणि-क्त), सत्कृता:=विशेष समादृता: (सत्-कृ-धा+कर्म्मणि-क्त) वीतमन्यव:=वीत:=विगत: (वि-इ-धा+क्त) मन्यु: शोक: याषां (बहुव्री) तथोक्ता: सन्त: (कर्त्ता-विण) इह= एकचक्रायां (अधि-अव्य) विप्रस्य = अस्य ब्राह्मणस्य (सम्ब) भवने=गृहे (अधि) सुखोषिता:=सुखं यथातथा उषिता: कृतनिवासा: (सुप्सुपेति समास:) सुखेन अवस्थानं कुर्म्म: इत्यर्थ: (वच-धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया) । पार्थ=हे पृथातनय युधिष्ठिर (सम्बो, मम पुत्रत्वात् तव एवं वक्तु न उचितं इति पार्थसम्बोधनतात्पर्य्यं) मम=मया (कर्त्ता-६ष्ठी आर्ष:) तस्य= पूर्व्वकथितस्य उपकारस्य सुखेन वासादे: इत्यर्थ: (सम्ब) इयं=भीमेन करिष्यमाणा (सर्व्व-कर्म्म-विण) प्रतिक्रिया=बकराक्षसात् परित्राणरूप: प्रत्युपकार: (कर्म्म-१मा) प्रसमीक्षिता=सम्यक् विविच्य स्थिरीकृता (प्र-सम्-ईक्ष धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया) । १०५ ॥

वाच्यान्तरं । अज्ञाताभि: वीतमन्युभि: अस्माभि: सुखोषिता अहं इमां प्रतिक्रियां प्रसमीक्षितवती । १०५ ॥

हे पुत्र ब्राह्मण के इस घर में धृतराष्ट्रों के अज्ञातानुसार आदर भाव और आनन्द से विना क्लेश के रहते हैं ; मैं ने उस ब्राह्मण को यह प्रति-क्रिया सोची है । १०५ ॥

(105.) O son ! I think it a requital of the kindness of this Brahman who has welcomed us and in whose house we have dwelt happily, remaining as we have done, undetected by the sons of Dhritarastra.

एतावान् इति । अन्वयः । यस्मिन् कृतं न नश्यति, एतावान् एव पुरुषः । अन्यः अस्य यावत् च कुर्य्यात्, ततः बहुगुणं कुर्य्यात् ।१०६॥

व्याख्या । यस्मिन् पुरुषे (सर्व्व-आध) कृतं=उपकृतं अन्यकृतः उपकारः इत्यर्थः (कर्त्ता-१मा) न नश्यति=न निष्फलं भवति तस्य उपकारः स्मर्य्यते इत्यर्थः (नश-धा+कर्त्तरि-लट, क्रिया) एतावान्=ईदृशः ईदृशगुणोपेतः पुरुषः (१मा-विश) पुरुषः=पुरुषशब्दवाच्यः (प्रातिपदिकार्थे-१मा) । अन्यः=(उपकर्त्ता (कर्त्ता) अस्य=अपकृतस्य (सम्ब) यावत्=यत्परिमाणं उपकृतं (कर्म्म, वलन्त निपातः) कुर्य्यात् =विदध्यात् (क्रिया) सः=उपकृतः (सर्व्व-कर्त्ता) ततः=तस्मात् अन्यकृतात् उपकारात् (यस्मादधिकं इति ५मी) बहुगुणं=समधिकं उपकारं (कर्म्म) कुर्य्यात् । यः उपकृतं स्मरति, स एव तावत् पुरुषशब्दवाच्यः उपकृतेन उपकर्त्तुः समधिकः उपकारः कर्त्तव्यः इति विशदार्थः । १०६ ॥

वाच्यान्तरं । कृतेन न नश्यते, अन्येन यावत् क्रियेत । १०६ ॥

वही पुरुष है जो और के किये हुये को नहीं भूलता, और उसने जितना उपकार किया हो उस से बहुत ज्यादे बढके करना चाहिये ।१०६

(106.) That person deserves the name of man in whom service done is not lost ; one should do much more in return for the services done to him by another.

दृष्टा इति । अन्वयः । येन गजप्रख्याः यूयं वारणावतात् निर्व्यूढाः, तदा जतुगृहे भीमस्य महत् विक्रान्तं दृष्टा भीमस्य तत् बलं प्रज्ञया ज्ञात्वा (च) (हे) पाण्डव ततः अहं विप्रस्य प्रतिकार्य्ये मतिं कृतवती । १०७ ॥

व्याख्या । येन=भीमेन (सर्व्व कर्त्ता-३या) गजप्रख्याः=गजेन प्रख्याः तुल्याः अतिदुर्व्वहाः इति भावः (कर्म्म-विश) यूयं=मया सह सं

भर्ज्जुनादयश्च (कर्म्म-१मा) वारणावतात्=वारणावतनगरस्थजतुग्टहात् (अपा) निर्य्यूढ़ाः=निष्क्रामिताः=युगपत् पृष्ठं भारोप्य सर्व्वं यूयं निज द्रवं प्रदेशं प्रापिताः इत्यर्थः (निर-वि-रूह-धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया) तदा=तदानीं जतुग्टहात् प्रस्थानकाले (अधि-अव्य) जतुग्टहे (अधि) भीमस्य (सम्ब) महत्=विपुलं (कर्म्म विश) विक्रान्तं=विक्रमं (कर्म्म-वि-क्रम-धा+भावे-क्त) दृष्ट्वा=विलोक्य (असमा) हे पाण्डव=पाण्डोरपत्यं पुमान् तत्सम्बोधने हे पाण्डुपुत्र युधिष्ठिर (सम्बो) प्रज्ञया=बुद्ध्या (करण) भीमस्य (सम्ब) तत्=पूर्व्वानुभूतं (सर्व्व-कर्म्म-विश) वलं=शक्तिं (कर्म्म) ज्ञात्वा=मत्वा इत्यर्थः (ज्ञा-धा+क्त्वा) ततः=भरणानन्तरं (५मी+तस, अव्य) अहं=कुन्ती (कर्त्री) विप्रस्य=ब्राह्मणस्य (सम्ब) प्रतिकार्य्ये=प्रत्युपकारे (अधि) मतिं=प्रतिकर्त्तुं मानसं (कर्म्म) कृतवती =अकार्षम् (कृ-धा+कर्त्तरि क्तवतु, क्रिया)। १०७-८॥

वाच्यान्तरं। यः गजप्रख्यान् युष्मान् निर्य्यूढवान्, मया मतिः कृता। १०७-८॥

जो भीम हाथी की बराबर तुम सब को वारणावत से निकाल लाया उस के उस बड़े विक्रम को जतुग्टह में देख के अपनी अकल से उस भीम का बल जाने के इस ब्राह्मण के शत्रु को मार के लिये निश्चय किया है। १०७-८॥

(107.8.) Oh Pandava! when I witnessed the courage displayed in the notorious wax-house by Bhim by whom yourselves being elephant-like, were borne away from Baranabat, being at the same time aware of his physical strength by my own experience, I made up my mind to avenge the wrongs done to the Bramhin.

नेदं इति। अन्वयः। मया इदं लोभात् न, अज्ञानात् न, मोहात् च न विनिश्चितं, बुद्धिपूर्व्वं तु धर्म्मस्य व्यवसायः कृतः। १०९॥

व्याख्या। मया (कर्त्ता-३या) इदं=विप्रस्य उपकाररूपं कार्य्यं (सर्व्व-कर्म्म-१मा) लोभात्=विप्रदेयप्रभूतधनलोभात्, वकवधेन एतद्राष्ट्राधिकारलाभेच्छया वा (हेतौ-५मी) न विनिश्चितं=न स्थिरीकृतं (वि-निर्-चि-धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया) अज्ञानात्=न ज्ञानं (नञ-तत्) तस्मात् सहसा अबुद्धा इत्यर्थो (हेतौ-५मी) न विनिश्चितं (क्रिया) मोहात्=वुद्धिभ्रंशात् च (मुह-धा+अल, हेतौ-५मी) न विनिश्चितं (क्रिया), तु=किन्तु (अव्य) वुद्धिपूर्व्वं=वुद्धिः पूर्व्वं यस्मिन् तत् यथा तथा लोभाद्यनुपहतचित्तया मया जानतः एव इत्यर्थः (क्रिया-विश) धर्म्मस्य=प्रत्युपकाररूपधर्म्मस्य (व्यवसायः इत्यस्य कर्म्म ६ष्ठी) व्यवसायः=अनुष्ठानोद्यमः (कर्म्म १मा) कृतः=विहितः (कर्म्मणि-क्त, क्रिया) ।१०९॥

वाच्यान्तरं । अहं व्यवसायं कृतवती । १०९ ॥

येह न लोभ न अज्ञान और न मोह से ठैराया गया है। येह प्रत्युपकाररूप धर्म्म का निश्चय मैंने अपनी समझ से किया है। १०९ ॥

(109.) It is not avarice, nor folly nor infatuation that has led me to this step. I am going to do this good act after due deliberation.

अर्थौ इति। अन्वयः। (हे) युधिष्ठिर द्वौ अपि अर्थौ निष्पन्नौ भविष्यतः, वासस्य प्रतीकारः च महान् धर्म्मः च चरितः। ११० ॥

व्याख्या। (हे) युधिष्ठिर द्वौ अपि (संख्यावाचक-कर्म्म-विश) अर्थौ=प्रयोजने (कर्त्ता-१मा-२व) निष्पन्नौ=सम्पादितौ (निर्-पद-धा+क्त) भविष्यतः (क्रिया), किं तद्द्वयं इत्यपेक्षायां आह वासस्य इति। वासस्य=अस्मिन् विप्रभवने सुखेन अस्माकं अवस्थितेः (कर्म्म-६ष्ठी) प्रतीकारः=प्रत्युपकारः (प्रति-कृ-धा+घञ, उपसर्गस्य दीर्घः, कर्म्म-१मा) महान्=विपुलः (कर्त्ता-विश) धर्म्मः च=वकवधेन ब्राह्मणरक्षारूपः

धर्म्मः च (कर्त्ता) चरितः=कृतः (चर-धा+कर्म्मणि-क्त) भविष्यतीति शेषः। ११० ॥

वाच्यान्तरं। द्वाभ्यां अर्थाभ्यां निष्पन्नाभ्यां भविष्यते, प्रतीकारेण धर्म्मेण च चरितेन भविष्यते। ११० ॥

हे युधिष्ठिर इस से दो मतलब निकलेंगे एक ब्राह्मण के घर में रहते का प्रत्युपकार और दुसरे बड़ा धर्म्म। ११० ॥

(110.) O Yudhisthira! Two objects will be gained by this act, one of which is delivering this place where we reside of its pest, and the other the performance of a virtuous act.

युधिष्ठिरः (कर्त्ता) उवाच (क्रिया), [युधिष्ठिरेण ऊचे]।

उपपन्नं इति। अन्वयः। (हे) मातः त्वया बुद्धिपूर्व्वकं आर्त्तस्य ब्राह्मणस्य अनुक्रोशात् यत् इदं एतत् कृतं इदं उपपन्नं। १११ ॥

व्याख्या। मातः हे जननि (सम्बो) त्वया (कर्त्ता-३या) बुद्धिपूर्व्वकं=बुद्धिः पूर्व्वं यस्मिन् (बहुव्रीहौ कः) तत् यथा तथा सम्यक् विविच्य इत्यर्थः (क्रिया-विण) आर्त्तस्य=कातरस्य सम्बो-विण) ब्राह्मणस्य=द्विजस्य आर्त्ते ब्राह्मणे इत्यर्थः (सम्बन्धविवक्षया-६ष्ठी) अनुक्रोशात्—अनुकम्पया (हेतौ-५मी, कृपा दयानुकम्पा स्यात् अनुक्रोशः इत्यमरः) यत इदं एतत्=भीमप्रेषणरूपं कार्य्यं (कर्म्म-१मा) कृतं=अनुष्ठितं (कर्म्मणि-क्त, क्रिया) इदं=तव कार्य्यं (कर्त्ता-१मा) उपपन्नं=युक्तं (उप-पद-धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया)। १११ ॥

वाच्यान्तरं। त्वं यत् इदं एतत् कृतवती, अनेन उपपन्नं। १११ ॥

युधिष्ठिर ने कहा, माता आपने जो बुद्धि पूर्व्वक इस दुःखित ब्राह्मण पर दया करके जो कुछ किया है वह बहुत ठीक है। १११ ॥

(111.) Yudhisthira said.—mother! What you have done out of pity for a Brahman in distress and after much deliberation is indeed a good act.

ध्रुवं इति। अन्वयः। अयं भीमः पुरुषादकं निहत्य ध्रुवं एष्यति, यत् ब्राह्मणस्य अर्थे सर्व्वथा अनुक्रोशवती असि। ११२॥

व्याख्या। अयं (सर्व्व-कर्त्ता-विण) भीमः (कर्त्ता) पुरुषादकं=पुरुषं अत्ति यः (पुरुष-अद-धा+ण्वुल) तं नरमांसभक्षकं बकराक्षसं इत्यर्थः (कर्म्म) निहत्य=(नि-हन-धा+ल्यप्) ध्रुवं=असंशयं (क्रिया-विण) एष्यति=स्वयं अक्षतशरीरः प्रत्यागमिष्यति (आ-इ-धा+लृट्, क्रिया)। तत्र कारणमाह यदिति। यत्=यस्मात् (अव्य) ब्राह्मणस्य=विप्रस्य (सम्ब) अर्थे=निमित्ते (अधि) सर्व्वथा=सर्व्वप्रकारेण (अव्य) अनुक्रोशवती=दयावती (अनुक्रोश-श+वतुप्, स्त्रियां ईप, कर्त्ता-विण) असि=भवसि त्वं इति शेषः (अस्-धा+लट्-२पु-१व, क्रिया), ब्राह्मण-त्राणजनितेन पुण्येन भीमः ते कृतकार्य्यः प्रत्यागमिष्यति इत्यर्थः। ११२॥

वाच्यान्तरं। अनेन भीमेन एष्यते, अनुक्रोशवत्या भूयते। ११२॥

अब ब्राह्मणके ऊपर आपकी इतनी दया हुई तब निश्चय यह भीम उस नरभक्षक राक्षसको मारके लौट आएगा। ११२॥

(112.) When you have felt pity for the Brahman, it is certain that this Bhima will return safe after killing the man-eating Rakshasa.

तथा इति। अन्वयः। नगरवासिनः नराः तु यथा इदं न विन्देयुः, तथा अयं ब्राह्मणः वाच्यः यत्नतः परिग्राह्यः च। ११३॥

व्याख्या। नगरवासिनः=नगरे एकचक्रायां वसन्ति ये (नगर-वस्-धा+णिन्) ते (कर्त्ता-विण) नराः तु=मनुष्याः तु पौराः इत्यर्थः (कर्त्ता) यथा=येन प्रकारेण (अव्य) इदं=एतत् घटनं भीमकर्तृकराक्षसनिधनं इत्यर्थः (कर्म्म) न विन्देयुः=न जानीयुः (विद-धा+विधि-प्रपु-३व, क्रिया), तथा=तेन प्रकारेण (अव्य) अयं (सर्व्व-कर्म्म-विण) ब्राह्मणः=विप्रः (कर्म्म-१मा) वाच्यः=कथनीयः उपदेष्टव्यः इति यावत्

(वच-धा+कर्म्मणि-ण्यत्, क्रिया)। यव्रतः=यत्नेन (३या-तत्) परिग्राह्यः=एषः उपदेशः ग्राहणीयः, तथा करिष्यामि इति स्वीकारयितव्यः च इति यावत् (परि-ग्रह-धा+णिच्+कर्म्मणि-ण्यत्) त्वया इति शेषः । ११३ ॥

वाच्यान्तरं । नगरवासिभिः नरैः इदं न विन्द्येत, इमं ब्राह्मणं वक्ष्यसि, परिग्राहयिष्यसि । ११३ ॥

आप यत्नके साथ उस ब्राह्मण से कह के यह स्वीकार करा लीजिये कि, यह वृत्तान्त नगर के लोग न जानें । ११३ ॥

(113.) Take care to tell the Brahman not to divulge this to the citizens and obtain from him a promise to that effect.

ततः इति । अन्वयः । ततः रात्र्यां व्यतीतायां पाण्डवः भीमसेनः अन्नं आदाय तत्र ययौ, यत्र असौ पुरुषादकः (तिष्ठति स्म) । ११४ ॥

व्याख्या । ततः=युधिष्ठिरोपदेशानन्तरं (५मी+तस्, अव्यं) रात्र्यां= निशायां (भावाधि) व्यतीतायां अतिक्रान्तायां सत्यां प्रभाते इत्यर्थः (वि-अति-इ-धा+कर्त्तरि-क्त) पाण्डवः=पाण्डुपुत्रः (कर्त्ता-विण) भीमसेनः (कर्त्ता) अन्नं=तत् पूर्व्वोक्तभक्ष्यं (कर्म्म) आदाय=गृहीत्वा (असमा) तत्र=तस्मिन् स्थाने (अधि-अव्य) ययौ=जगाम (या धा+लिट-मपु १व, क्रिया) यत्र=यस्मिन् स्थाने-(अधि-अव्य) असौ (सर्व्व-कर्त्ता-विण) पुरुषादकः=राक्षसः वकः (कर्त्ता) तिष्ठति स्म इति शेषः । ११४ ॥

वाच्यान्तरं । पाण्डवेन भीमसेनेन ययै, अमुना पुरुषादकेन स्थीयते स्म । ११४ ॥

अनन्तर रात बीतने पर पाण्डुपुत्रभीमसेन खाने की चीजों को लेके वहां गया, जहां वह नरभक्षक राक्षस रहता था । ११४ ॥

(114.) Then at the dawn of day Bhimsena, the son of Pandu went to the residence of the man-eating Rakshasa with his food.

आसाद्य इति । अन्वयः। ततः बली पाण्डवः तु तस्य रक्षसः वनं आसाद्य तत् अन्नं उपपादयन् (सन्) नाम्ना आजुहाव ।११५॥

व्याख्या। ततः—तदनन्तरं (अव्य) बली=बलवान् (कर्त्ता विश) पाण्डवः तु=पाण्डुपुत्रः भीमः च (कर्त्ता) तस्य (सर्व्व-सम्ब-विश) रक्षसः=राक्षसस्य वकस्य (सम्ब) वनं=आवासभूमिं (कर्म्म) आसाद्य=प्राप्य (आ-सद्-धा+णिच्+ल्यप) तत्=पूर्व्वोक्तं (सर्व्व कर्म्म-विश) अन्नं=भक्ष्यं (कर्म्म) उपपादयन्=भक्षयन् सन् (उप-पद-धा+णिच+शट) नाम्ना (प्रकृत्यादिभ्यः श्या) आजुहाव=क्वासि वक राक्षस एहि इति तं आहूतवान् (आ-ह्वे+लिट, क्रिया)। ११५॥

वाच्यान्तरं। बलिना पाण्डवेन आजुहुवे। ११५॥

पाण्डुतनय उस राक्षस के रहने के वन में जाके उन सब खाने की चीजों को खाने और उस का नाम लेके पुकारने लगा। ११५॥

(115.) The son of Pandu, having reached the forest where the Rakshasa resided, called him by his name, while he himself began to eat the food (he had brought.)

ततः सः इति । अन्वयः। ततः क्रुद्धः महाकायः लोहिताक्षः करालः च लोहितश्मश्रुमूर्द्धजः आकर्णात् भिन्नवक्त्रः च शङ्कुकर्णः विभीषणः सः राक्षसः तदा भीमस्य वचनात् सुसंक्रुद्धः अतएव महावेगः मेदिनीं दारयन् इव भ्रुकुटीं त्रिशिखां कृत्वा दशनच्छदं संदश्य (तत्र) आजगाम, यत्र भीमः व्यवस्थितः। ११६-१७-१८॥

व्याख्या। ततः=आह्वानानन्तरं (अव्य) क्रुद्धः=कोपनस्वभावः (क्रुध-धा-+क्त, कर्त्ता-विश) महाकायः=महान् कायः यस्य (बहुव्री) सः प्रकाण्डशरीरः (कर्त्ता-विश) लोहिताक्षः=लोहिते क्षतः रक्तवर्णे

अक्षिणी चक्षुषी यस्य (बहुव्री) सः तथोक्तः (कर्त्ता विण) करालः॥ दन्तुरः विकटदशनः इत्यर्थः (कर्त्ता-विण, करालो दन्तुरे तुङ्गे इत्यमरः) लोहितश्मश्रुमूर्द्धजः=श्मश्रुणि दाढ़िकाः च मूर्द्धजाः केशाः च श्मश्रुमूर्द्धजं (प्राण्यङ्गत्वात् समाहारद्वन्द्व) लोहितं रक्तवर्णं श्मश्रुमूर्द्धजं यस्य (बहुव्री) सः (कर्त्ता-विण) आकर्णात्=कर्णपर्य्यन्तं (आङ्योगे-५मी) भिन्नवक्त्रः च=भिन्नं विदीर्णं विस्तृतिं आपद्यमानं इत्यर्थः वक्त्रं मुखविवरं यस्य (बहुव्री) सः (कर्त्ता-विण) शङ्कुकर्णः=शङ्कुवत् कर्णौ यस्य (बहुव्री) स तथोक्तः (कर्त्ता-विण) विभीषणः=भयङ्करः (कर्त्ता-विण) सः राक्षसः= वकराक्षसः (कर्त्ता) तदा=तस्मिन् काले (तद-श्र+७मी+दा, अधि-अव्य) भीमस्य (सम्ब) वचनात्=वचनं आकर्ण्य (ल्यप्लोपे-५मी) सुसंक्रुद्धः—नितरां परिकुपितः (कर्त्ता-विण) अतएव महावेगः=महान् वेगः यस्य (बहुव्री) सः अतिवेगेन आगच्छन् इत्यर्थः (कर्त्ता-विण) अतएव मेदिनीं=पृथिवीं (दारयन् इत्यस्य कर्म्म) दारयन् इव=विदीर्णां कुर्व्वन् इव पादन्यासेन धरां नमयन् इव इति यावत् (दृ-धा+णिच-शतृ) भ्रुकुटीं भ्रुवः कुटी (एतत् भ्रकुटी इति पदद्वयं) भ्रूभङ्गं (कृत्वा इत्यस्य कर्म्म) त्रिशिखां=तिस्रः शिखाः रेखाः यस्यां (बहुव्री) तां (कर्म्म-विण) कृत्वा=विधाय (असमा) दशनच्छदं—दशनाः छाद्यन्ते अनेन (छद-धा+णिच्+घञ) तं ओष्ठं (सन्दश्य इत्यस्य कर्म्म) सन्दश्य= दन्तैः निपीड्य (सम्-दन्-श्र-धा+ल्यप) तत्र इति शेषः आजगाम= आययौ (आ-गम+लिट, क्रिया) यत्र=यस्मिन् स्थाने (अधि-अव्य) भीमः (कर्त्ता) व्यवस्थितः=अन्नादिकं भूमौ निधाय भक्षयन् स्थितः (वि-अव-स्था-धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया)। त्रिभिः विशेषकं। द्वाभ्यां युग्मं तथा प्रोक्तं त्रिभिः श्लोकैः विशेषकं। कलापकं चतुर्भिः स्यात् तदूर्द्ध्वं कुलकं स्मृतमिति विधानात्। ११६-१७-१८॥

व्याख्यान्तरं। क्रुद्धेन महाकायेन लोहिताक्षेण करालेन लोहितश्म-

शुशूर्षेणेव भिन्नवक्त्रेण शङ्कुकर्णेन तेन राक्षसेन तदा सुसंक्रुद्धेन महावेगेन दारयता इव भाजम्मे, यत्र भीमसेन अवस्थितं। ११६-१७-१८ ॥

अनन्तर कोपन स्वभाव, महाकाय, रक्तनेत्र, दीर्घदन्त, लोहितश्मश्रु, ताम्रकेश, आकर्णविस्तृतमुखविवर, कीलककर्ण, भयङ्करमूर्त्ति राक्षस भीम की बातसे और भी कुपित हो दांतों से अधर काटता हुआ, माथे पर भ्रुकुटी करके मानो भूमि को विदीर्ण करता हुआ, जहां भीम था, वहां आया। ११६-१७-१८।

(116-17-18.) Then the Rakshasa, wrathful, huge-bodied, bloody-eyed, large-toothed, red-bearded, copper-haired, wedge-eared, with his mouth extending to the ears, and terrible to look upon, became still more enraged at the words of Bhima and biting his lips with his teeth, with a frowning forehead ridged into triple furrow, rushed to the place where Bhima was, as if making the earth burst by his impetuousity.

भुञ्जानं इति। अन्वयः। सः राक्षसः तं भीमसेनं अन्नं भुञ्जानं दृष्ट्वा क्रुद्धः (सन्) नयने विवृत्य इदं वचनं अब्रवीत्। ११९ ॥

व्याख्या। सः राक्षसः (कर्त्ता) तं भीमसेनं दृष्ट्वा इत्यस्य कर्म्म) अन्नं=भक्ष्यं भुञ्जानं=भक्षयन्तं (भुज-धा+कर्त्तरि-शानच्, कर्म्म-विश) दृष्ट्वा (असमा) क्रुद्धः सन् (कर्त्ता विश) नयने=नेत्रे (विवृत्य इत्यस्य कर्म्म-२या-२व) विवृत्य=घूर्णयित्वा (वि-वृत-धा+ल्यप) इदं=वक्ष्यमाणं (सर्ब्ब-कर्म्म-विश) वचनं=वाक्यं (कर्म्म) अब्रवीत्=अकथयत् (ब्रू धा+लङ् क्रिया) ११९ ॥

वाच्यान्तरं। तेन राक्षसेन क्रुद्धेन वचनं औच्यत। ११९ ॥

वह राक्षस भीमसेन को अन्न भोजन करते देख क्रोध से आंखे घुमाता हुआ बोला। ११९ ॥

(119.) The Rakshasa seeing Bhim eat his food said with his eyes rolling with rage,

कोऽयं इति। अन्वयः। कः अयं दुर्बुद्धिः यमसादनं यियासुः (सन्) पश्यतः मम मदर्थं उपकल्पितं इदं अन्नं भुङ्क्ते। १२०॥

व्याख्या। कः अयं (सर्व्व-कर्त्ता-विण) दुर्बुद्धिः=दुः दुष्टा बुद्धिः यस्य (बहुव्री) सः दुर्मतिः जनः इति शेषः (कर्त्ता) यमसादनं= सदनमेव= सादनं यमस्य अन्तकस्य सादनं यमसादनं यमगृहं (कर्म्म) यियासुः=यातुं इच्छुः (या-धा+सन+उ) गन्तुं इच्छुः सन् (कर्त्ता-विण) पश्यतः=अवलोकयतः (दृश-धा+शतृ) पश्यन्तं इत्यर्थः (६ष्ठी विण) मम=मां अनादृत्य इत्यर्थः (अनादरे ६ष्ठी) मदर्थः=मह्यं इदं (अर्थेन नित्यसमासः) मन्निमित्तं इत्यर्थः (क्रिया-विण) उपकल्पितं =प्रस्तुतं (कर्म्म विण) इदं=अग्रतः स्थितं (सर्व्व-कर्म्म-विण) अन्नं (कर्म्म) भुङ्क्ते=भक्षयति (भुज-धा+लट्, क्रिया)। १२०॥

वाच्यान्तरं। केन अनेन दुर्बुद्धिना यियासुना अन्नं भुज्यते। १२०॥

कौन दुर्बुद्धि यमालय में जाने के लिए मेरे सामने मेरे लिए लाया हुआ अन्न खाता है। १२०॥

(120.) What silly wretch desirious of going to the abode of Yama is eating before my own eyes the food brought for me.

भीमसेनः इति। अन्वयः। (हे) भारत, ततः भीमसेनः श्रुत्वा प्रहसन् इव तं राक्षसं अनादृत्य पराङ्मुखः (सन्) भुङ्क्ते एव।१२१॥

व्याख्या। भारत=हे जनमेजय (सम्बो) ततः=राक्षसदर्शनानन्तरं (५मी+तस्, अव्य) भीमसेनः (कर्त्ता) श्रुत्वा=वकवाक्यं निशम्य (असमा) प्रहसन् इव=उपहसन् इव (प्र-हस-धा+शतृ, अत्र राक्षसं पश्यतः भीमस्य भयाभावः एव उपहासव्यञ्जकः) तं राक्षसं (कर्म्म) अनादृत्य=अवज्ञाय (नञ्-आ-दृ धा+ल्यप) पराङ्मुखः=पराक् परावृत्तं मुखं यस्य (बहुव्री) सः विमुखवदनः सन् (कर्त्ता-विण) भुङ्क्ते एव=

भक्षयति एव (भुज-धा+लट, क्रिया) बकराक्षसदर्शनेन अपि असम्भ्रान्तः भोजनरतः आसीत् इत्यर्थः । १२१ ॥

वाच्यान्तरं । भीमसेनेन प्रहसता इव पराङ्मुखेण भुज्यते । १२१ ॥

हे भारत ! अनन्तर भीमसेन यह बात सुन के हंस के उसे अनादर कर मुंह फेर के खाने लगा । १२१ ॥

(121.) O descendant of Bharat ! Then Bhim Sen hearing these words continued eating and expressed his contempt for the Rakshasa by turning away his face from him with a smile.

वरं इति । अन्वयः । सः पुरुषादकः भीमसेनं जिघांसुः (सन्) भैरवं रवं कृत्वा उभौ करौ समुद्यम्य अभ्यधावत् । १२२ ॥

व्याख्या । पुरुषादकः=राक्षसः (कर्त्ता) भीमसेनं (कर्म्म) जिघांसुः=हन्तुं इच्छुः सन् (हन-धा+सन=जिघांस-धा+उ, (कर्त्ता-विण) भैरवं =विकटं (कर्म्म-विण) रवं=शब्दं (कर्म्म) कृत्वा (असमा) उभौ= द्वौ (कर्म्म-विण) करौ=हस्तौ (कर्म्म) समुद्यम्य=उत्थाप्य (सम् उत्-यम-धा=ल्यप) अभ्यधावत्=भीमाभिमुखं धावतिस्म (अभि-धाव-धा+लङ, क्रिया)। १२२ ॥

वाच्यान्तरं । तेन पुरुषादकेन जिघांसुना अभ्यधाव्यत । १२२ ॥

वह नरभक्षकराक्षस भयानक शब्द करके भीम को मारने के लिए भुजा उठा के दौड़ा । १२२ ॥

(122.) The man-eater with terrible yells rushed on with uplifted arms to kill Bhim.

तथापि इति । अन्वयः । तथापि परवीरहा पाण्डवः वृकोदरः एनं परिभूय प्रेक्षमाणः (सन्) राक्षसं अन्नं भुङ्क्ते एव । १२३ ॥

व्याख्या । तथापि=बकस्य धावने अपि (अव्य) परवीरहा=परान् उत्कृष्टान् वीरान् हन्ति यः (परवीर हन-धा-क्विप) सः अतिप्रबल-

अत्र वीरनिसूदनः इत्यर्थः (कर्त्ता-वि) पाण्डवः=पाण्डुपुत्रः (कर्त्ता-विण) वृकोदरः=वृकस्य उदरं इव उदरं यस्य (बहुव्री) सः भीमः (कर्त्ता) एनं=बकं (कर्म्म, पश्चादुक्ती इदमः एनादेशः) परिभूय=अवज्ञाय (परि-भू-धा+ल्यप) प्रेक्ष्यमाणः=सावज्ञं पश्यन् (प्र-ईक्ष-धा+कर्त्तरि-शानच) राक्षसं=रक्षसः इदं (रक्षस-श + ष्ण) बकराक्षसार्थं उपकल्पितं इत्यर्थः (कर्म्म-विण) अन्नं (कर्म्म) भुङ्क्ते एव=भक्षयति एव आरब्धं तदन्न-भक्षणं न तत्याज इत्यर्थः (क्रिया) । १२३ ॥

वाच्यान्तरं । परवीरघ्ना पाण्डवेन वृकोदरेण प्रेक्षमाणेन अन्नं भुज्यते । १२३ ॥

तथापि शत्रु वीरहन्ता पाण्डुपुत्र उस राक्षस को दिखाके अन्नभोजन करने लगा । १२३ ॥

(123.) Yet Bhim, the destroyer of powerful foes, went on eating and only looked scornfully at him for a moment.

अमर्षेण इति । अन्वयः । अमर्षेण संपूर्णः तु (सः राक्षसः) पृष्ठतः स्थितः (सन्) उभाभ्यां पाणिभ्यां कुन्तीपुत्रं वृकोदरं पृष्ठे जघान । १२४ ॥

व्याख्या । अमर्षेण=क्रोधेन (सम्पूर्णः इत्यस्य कर्त्ता-३या) संपूर्णः तु=आविष्टः तु (कर्त्ता-विण, सम्-पूर-धा+क्त) सः राक्षसः इति शेषः (कर्त्ता) पृष्ठतः=भीमस्य पृष्ठभागे (अधि, ७मी+तस्, अव्य) स्थितः सन् (स्था-धा+कर्त्तरि-क्त, कर्त्ता-विण) उभाभ्यां=द्वाभ्यां (करण-विण) वृकोदरं=भीमं (कर्म्म) पृष्ठे (अवच्छेदे ७मी) जघान=प्रहृतवान् (हन धा+लिट, क्रिया) । १२४ ॥

वाच्यान्तरं । संपूर्णेन स्थितेन कुन्तीपुत्रः वृकोदरः जघ्ने । १२४ ॥

राक्षसने तब बहुत क्रोध से भीम के पीछे से दोनों मुष्टि से उस के पृष्ठ में आघात किया । १२४ ॥

(124) Then the Rakshasa full of rage standing behind Bhim struck him with both his fists on the back.

तथा इति । अन्वयः । बलवता (रक्षसा) पाणिभ्यां तथा भृशं आहतः सः भीमः राक्षसं नैव अवलोकयामास, भुङ्क्ते एव । १२५ ॥

व्याख्या । बलवता=अतिप्रबलेन (कर्त्तृ-विण) रक्षसा इति शेषः (आहतः इत्यस्य कर्त्ता-३या) पाणिभ्यां=हस्ताभ्यां (करण) तथा =तेन प्रकारेण (अव्य) भृशं=अत्यन्तं (क्रिया-विण) आहतः= प्रहृतः (कर्त्ता-विण, आ-हन-धा+कर्म्मणि-क्त) सः भीमः (कर्त्ता) राक्षसं=रक्षः एव (रक्षस् अ+स्वार्थे अण) वकं (कर्म्म) न एव (अव्य) अवलोकयामास=ददर्श (अव-लुक-धा+णिच्+लिट, क्रिया) भुङ्क्ते एव (क्रिया) राक्षसस्य उपद्रवत्वात् तत् अर्थेऽपि दोषाभावात् भोजन-तत्परः एव स्थितः । १२५ ॥

वाच्यान्तरं । आहतेन तेन भीमेन राक्षसः नैव अवलोकयामासे, भुज्यते । १२५ ॥

भीमने उस बलवान् राक्षस के दोनों भुजा से चोट पाके उस की तरफ नहीं देखा और खाने लगा । ५२५ ॥

(125.) Though Bhim was struck with great force by both the hands of the Rakshasa, yet he continued eating without minding him.

ततः सः इति । अन्वयः । ततः वली सः राक्षसः भूयः संक्रुद्धः वृक्षं आदाय तदा भीमं ताड़यिष्यन् (सन्) पुनः अभ्यद्र-वत् । १२६ ॥

व्याख्या । ततः=अनन्तरं (अव्य) वली=वलवान् (कर्त्ता-विण) सः राक्षसः (कर्त्ता) भूयः=पुनः अपि (अव्य) संक्रुद्धः=तथा ताड़नेऽपि भीमस्य अनाकुलितचित्तत्वदर्शनेन नितरां कुपितः सन् (कर्त्ता-विण, सम्-

क्रुध-धा+क्त) वृक्षं (कर्म्म) आदाय=गृहीत्वा (असमा) तदा-तस्मिन् समये (अधि अव्य) भीमं (कर्म्म) ताड़यिष्यन्=प्रहरिष्यन् सन् ताड़यितुं इत्यर्थः (ताड़ि-धा+तुमुनर्थे-स्यद) पुनः=भूयः (अव्य) अभ्यद्रवत्=अभिमुखं धावति स्म (अभि-द्रु-धा+लङ, क्रिया) । १२६ ॥

वाच्यान्तरं । बलिना राक्षसेन संक्रुद्धेन ताड़यिष्यतः अभ्यद्रुयत ।१२६॥

यब वह बलवान् राक्षस और भी क्रुद्ध हो भीम को मारने के लिए पेड़ उखाड़ के उस की तरफ दौड़ा। १२६ ॥

(126.) Then the Rakshasa rendered still more furious plucked up a tree and ran towards Bhim with the intention of striking him.

ततः भीम इति। अन्वयः। ततः पुरुषर्षभः महाबलः भीमः तत् अन्नं शनैः भुक्त्वा वारि उपस्पृश्य संहृष्टः सन् युधि तस्थौ। १२७ ॥

व्याख्या। ततः (अव्य) पुरुषर्षभः=पुरुषेषु ऋषभः (७तत् कर्त्ता-विश) महाबलः=महत् बलं यस्य (बहुव्री) सः अमितविक्रमः (कर्त्ता-विश) भीमः (कर्त्ता) तत् (कर्म्म-विश) अन्नं=भक्ष्यं (कर्म्म) शनैः=अव्याकुलितचित्तं यथा तथा (क्रिया-वि, अव्य) भुक्त्वा=भक्षयित्वा (भुज-धा=क्त्वा) वारि=जलं (कर्म्म) उपस्पृश्य=भोजनान्ते आचम्य (उप-स्पृश-धा+ल्यप) संहृष्टः=पर्य्याप्तभोजनात् प्रतिद्वन्द्विलाभात् वा आनन्दितः सन् (कर्त्ता-विश, प्र-हृ धा+कर्त्तरि-क्त) युधि=युद्धे (अधि-७मी) तस्थौ युद्धार्थं बद्धपरिकरः अभूत् (स्था-धा+लिट, क्रिया) ।१२७॥

वाच्यान्तरं। पुरुषर्षभेण महाबलेन भीमेन संहृष्टेन तस्थे। १२७ ॥

इस के पीछे पुरुषश्रेष्ठ महाबली भीम उस अन्न को धीले धीले खाके आचमन करके आनन्दसे लड़ने के लिए खड़ा हुआ। १२७ ॥

(127.) Then the powerful Bhim, the greatest of men, having slowly finished eating and washed his hands cheerfully prepared himself for fight.

क्षिप्तं इति। अन्वयः। (हे) भारत वीर्य्यवान् भीमः प्रहसन् इव क्रुद्धेन (राक्षसेन) क्षिप्तं तं वृक्षं सव्येन पाणिना प्रतिजग्राह। १२८॥

व्याख्या। भारत हे जनमेजय (सम्बो) वीर्य्यवान्=बलवान् (कर्त्ता-विण) भीमः (कर्त्ता) प्रहसन् इव=उपहसन् इव अवलीलया इत्यर्थः (कर्त्ता-विण) क्रुद्धेन=कुपितेन (३या विण, क्रुध-धा+क्त) राक्षसेन इति शेषः (क्षिप्तं इत्यस्य कर्त्ता-३या) क्षिप्तं=निक्षिप्तं (कर्म्म-विण-क्षिप-धा+क्त) तं वृक्षं (कर्म्म) सव्येन=वामेन (करण-विण) पाणिना=करेण (करण) प्रतिजग्राह=शून्ये एव गृहीतवान् (प्रति-ग्रह-धा+लिट्, क्रिया)। १२८॥

वाच्यान्तरं। वीर्य्यवता भीमेन प्रहसता इव क्षिप्तः सः वृक्षः जगृहे। १२८॥

हे भारत! बली भीमसेन ने उस क्रुद्ध राक्षस के फेंके हुए वृक्षको हंसते हंसते बांए हाथसे पकड़ लिया। १२८॥

(128.) O son of Bharat! The powerful Bhim with a smile caught by his left hand the tree hurled at him by the infuriated Rakshasa.

ततः सः इति। अन्वयः। ततः बली सः (राक्षसः) बहुविधान् वृक्षान् पुनः उद्यम्य भीमसेनाय प्राहिणोत् पाण्डवः भीमः च तस्मै (प्राहिणोत्)। १२९॥

व्याख्या। ततः=वृक्षधारणानन्तरं (५मी+तस्, अव्य) बली=बलवान् (कर्त्ता-विण) सः=राक्षसः (सर्व्व-कर्त्ता) बहुविधान्=बहवः विधाः येषां ते (बहुव्री) तान् नाना प्रकारान् (कर्म्म-विण) वृक्षान् (कर्म्म) पुनः=भूयः (अव्य) उद्यम्य=उत्तोल्य उत्पाद्य गृहीत्वा इत्यर्थः (उत्-यम-धा+ल्यप्,) भीमसेनाय (क्रियायोगे-४र्थी) प्राहिणोत्=

प्रक्षिप्तवान् भीमं उद्दिश्य निक्षिप्तवान् इत्यर्थः (प्र-क्षि·धा+लङ्, क्रिया) पाण्डवः=पाण्डुपुत्रः (कर्त्ता-विण) भीमः च (कर्त्ता) तस्मै=राक्षसाय (पूर्व्ववत्-४र्थी) वृक्षान् प्राक्षिपोत् इति शेषः । १२९ ॥

वाच्यान्तरं । बलिना तेन प्राक्षियत, पाण्डवेन भीमेन प्राक्षियत ।१२९॥

तब उस राक्षस ने नाना प्रकारके पेड़ोंको उखाड़के भीमसेन को तरफ फेंका और भीमने भी उसको तरफ फेंका । १२९ ॥

(129.) After this the Rakshasa uprooted many a tree and flung it at Bhimsen, who on his own part hurled trees at the Rakshasa.

तद्वृक्षयुद्धं इति । अन्वयः । (हे) महाराज, नरराक्षसराजयोः महीरुहविनाशनं घोररूपं तत् वृक्षयुद्धं अभवत् । १३० ॥

व्याख्या । महाराज=महान् राजा तत् सम्बोधने हे महाराज जनमेजय (सम्बो राजाहः सखिभ्यष्टच् इति टच्) नरराक्षसराजयोः=नरश्च राक्षसः च (द्वन्द्व) तयोः (७तत्) राजानौ श्रेष्ठौ तयोः (सम्ब) महीरुहविनाशनं=मह्यां रोहन्ति ये ते (मही-रुह धा+क्त) महीरुहाः वृक्षाः, विनाशयति यत् तत् (वि·नाशि धा+कर्त्तरि·ल्यु) विनाशनं नाशकं, महीरुहाणां (६तत्) विनाशनं तत्र युद्धे परस्परप्रक्षिप्तान् वृक्षान् परस्परौ बभञ्जतुः इति भावः (कर्त्ता-विण) घोररूपं=अतिशयेन घोरं (घोर-अ+अतिशयार्थे रूपकप्रत्ययः) अतिभीषणं (कर्त्ता-विण) तत्= पूर्व्वोक्तं (सर्व्व-कर्त्ता-विण) वृक्षयुद्धं=वृक्षैः (३तत्) युद्धं (कर्त्ता) अभवत्=बभूव (भू धा+लङ्, क्रिया । १३० ॥

वाच्यान्तरं । महीरुहविनाशनेन घोररूपेण तेन वृक्षयुद्धेन अभवत । १३० ॥

हे महाराज ! तब नरराज और राक्षसराजकी वृक्षोंसे ऐसी भयानक लड़ाई हुईकि सब पेड़ों का नाश हुआ । १३० ॥

(130.) O Maharaja! There occurred such a terrible combat between the two greatest of warriors of men and Rakshasa with trees, that the trees (of the place) were all destroyed.

नाम इति। अन्वयः। वकः तु नाम विश्राव्य समभिद्रुत्य महाबलं पाण्डवं भीमसेनं भुजाभ्यां प्रतिजग्राह। १३१॥

व्याख्या। वकः तु (कर्त्ता) नाम स्वां वक इति आख्यां (कर्म्म-२या) विश्राव्य=भीमं श्रावयित्वा मां न जानासि अहं सः प्रसिद्धः अमित-पराक्रमः वकनामा राक्षसः इति वदन् इत्यर्थः (वि-श्रु-धा+णिच्=श्रावि-धा+ल्यप्) समभिद्रुत्य=द्रुतं भीमसमीपं गत्वा (सम-अभि-द्रु-धा+ल्यप्) महाबलं=विपुलविक्रमं (कर्म्म-विण) पाण्डवं=पाण्डुपुत्रं (कर्म्म-विण) भीमसेनं (कर्म्म) भुजाभ्यां=बाहुभ्यां (करण) प्रतिजग्राह=आददे हस्ताभ्यां वेष्टयित्वा धृतवान् इत्यर्थः (प्रति-ग्रह-धा+लिट्, क्रिया)।१३१॥

वाच्यान्तरं। वकेन महाबलः पाण्डवः भीमसेनः प्रतिजगृहे। १३१॥

वकने अपना नाम सुनाके महाबल भीमको दौड़के हाथों से पकड़ लिया। १३१॥

(131.) The Rakshasa Baka, proclaiming his own name, ran towards the powerful Bhima, the son of Pandu, and clasped him between his arms.

भीमसेनः इति। अन्वयः। महाभुजः बली भीमसेनः अपि तत् रक्षः परिरभ्य विस्फुरन्तं महाबाहुं (वकराक्षसं) बलात् विचकर्ष।१३२॥

व्याख्या। महाभुजः=महान्तौ भुजौ यस्य (बहुव्री) सः दीर्घबाहुः (कर्त्ता-विण) बली=बलं विद्यते अस्य (बल-अ+इन्) सः वीर्य्यवान् (कर्त्ता-विण) भीमसेनः अपि=भीमा भयानका सेना यस्य (बहुव्री) सः तन्नामकः मध्यमपाण्डवः च (कर्त्ता) तत्=पूर्व्वोक्तं वकनाम (सर्व्व-कर्म्म-विण) रक्षः=राक्षसं (कर्म्म, रक्षस्-अ+२या) परिरभ्य=आलिङ्ग्य कराभ्यां

वेष्टयित्वा विधृत्य इत्यर्थः (परि-रभ-धा+ल्यप्, अव्य) विस्फुरन्तं=भुजबन्धनात् निष्क्रमितुं विचेष्टमानं (वि-स्फुर-धा+शतृ, कर्म्म-विण पुंस्त्वं बकनामलिंगापेक्षयेति नीलकण्ठः, आर्षोवायं प्रयोगः रक्षःशब्दस्य नपुंसकत्वात्) महाबाहुं महान्तौ बाहू यस्य (बहुव्री) तं महाभुजं (कर्म्म विण) राक्षसमिति शेषः (कर्म्म) बलात्=बलं आश्रित्य बलपूर्व्वकं इति यावत् (ल्यप्लोपे-५मी) विचकर्ष=आक्रष्टवान् (वि-कृष-धा+लिट्, क्रिया)। १३२ ॥

वाच्यान्तरं। महाभुजेन बलिना भीमसेनेन अपि विस्फुरन् महाबाहुः बकराक्षसः विचकृषे। १३२ ॥

महाबाहु बली भीमसेन ने भी दीर्घबाहु फुर्त्ति रखनेवाले राक्षस को हाथों से पकड़ के जोर से खेंचा। १३२ ॥

(132.) The strong-armed and powerful Bhimsen, too, holding the long-armed and excited Rakshasa began to pull him by force.

सः इति। अन्वयः। भीमेन कृष्यमाणः सः पुरुषादकः पाण्डवं कर्षमाणः च (सन्) तीव्रेण क्लमेन समयुज्यत। ॥१३३ ॥

व्याख्या। भीमेन (कृष्यमाणः इत्यस्य कर्त्ता-३या) कृष्यमाणः (कृष-धा+कर्म्मणि-शानच्, कर्त्ता-विण) सः (सर्व्व-कर्त्ता-विण) पुरुषादकः=पुरुषं अत्ति यः (पुरुष-अद-धा+ण्वुल) सः नरभक्षकः राक्षसः बकः (कर्त्ता) पाण्डवं=पाण्डुपुत्रं भीमं (कर्म्म) कर्षमाणः च=कर्षन् च सन् (कृष-धा+शानच, आत्मनेपदमार्षं) तीव्रेण=अतिमहता (३या-विण) क्लमेन=परिश्रमेण (सहार्थे-३या) समयुज्यत=सङ्गतः परस्पराकर्षणेन हीयमानबलतया क्रमशः अवसादं प्राप इत्यर्थः (सम्-युज+कर्त्तरि-लङ्, दिवादित्वात् यक, क्रिया)। १३३ ॥

वाच्यान्तरं। कृष्यमाणेन तेन पुरुषादकेन कर्षमाणेन समयुज्यत ।१३३॥

वह नरभक्षक राक्षस भीमको तरफ से खेंचा जाके और भीमको खेंचके क्लान्त हो पड़ा। १३३ ॥

(133.) The Rakshasa, while being pulled by Bhim, pulled his adversary. Thus the man-eater became very much exhausted.

हीयमानं इति। अन्वयः। वृकोदरः पुरुषादकं तत् रक्षः हीयमानं तु समीक्ष्य भूमौ जानुभ्यां निष्पिष्य समाजघ्ने। १३४ ॥

व्याख्या। वृकोदरः=वृकस्य उदरं इव उदरं यस्य (बहुव्री) स भीम (कर्त्ता-१मा) पुरुषादकं=नरमांसभक्षकं=(कर्म्म विण) तत्=वक-नामकं (सर्व्व-कर्म्म विण) रक्षः=राक्षसं (कर्म्म-२या) हीयमानं तु=बलेन हीयमानं क्रमशः अवसादं आपद्यमानं इत्यर्थः (हा-धा+कर्म्मणि-शानच्, कर्म्म-विण) समीक्ष्य=दृष्ट्वा (सम्-ईक्ष धा+ल्यप्, अव्य) भूमौ=पृथिव्यां (अधि-७मी) जानुभ्यां=पादाभ्यां भूपतितस्य तस्य वक्षसि जानुनी सबलं प्रयुज्य इत्यर्थः (करण) निष्पिष्य=निष्पिष्टं कृत्वा (निर-पिष-धा+ल्यप्) समाजघ्ने=आहतवान् (सम् आ-हन धा+लिट्, क्रिया) केवलं आङ्पूर्व्वकात् एव साङ्गकर्म्मकात् वा हन्तेः आत्मनेपदनियमात् अत्र संपूर्व्वकत्वात् आत्मनेपदमार्षं अथवा रक्षः इति निःष्पिष्य इत्यस्य कर्म्म, तथा सति आङो्यमहन इत्यादिना अकर्म्मकत्वात् आत्मनेपदं।१३४ ॥

वाच्यान्तरं। वृकोदरेण समाजघ्ने। १३४ ॥

वृकोदर उस नरभक्षक राक्षस का बल घटता हुआ देख उसे जमीन पर पटक जानु से मारने लगा। १३४ ॥

(134.) Bhim finding the Rakshasa gradually weakened threw him on the ground and pressing his knees against his body began to strike him.

ततः इति। अन्वयः। ततः पाण्डवः बलात् जानुना अस्य पृष्ठं अवपीड्य इव सव्येन (बाहुना) कटीदेशे वाससि गृह्य च दक्षिणेन

बाहुना शिरोधरां परिजग्राह, भैरवं रवं रवन्त तत् रक्षः द्विगुणं चक्रे । १३५ ३६ ॥

व्याख्या । ततः = आहननात् परं (५मी+तस्, अव्य) पाण्डवः = पाण्डुपुत्रः भीमः (कर्त्ता) बलात् = बलं प्रयुज्य बलपूर्व्वकं इत्यर्थः (ल्यप्-लोपे-५मी) अस्य = राक्षसस्य (सम्ब) पृष्ठं = पृष्ठभागं (कर्म्म) जानुना (करण) अवपीड्य इव = पीड़यित्वा अवभज्य इत्यर्थः (अव-पीड़-धा+ल्यप्, इव-शब्दो वाक्यालङ्कारे) सव्येन = वामेन (करण-विण) बाहुना इति शेषः (करण) कटीदेशे (अधि) वाससि = वस्त्रे (अवच्छेदे-७मी) गृह्य=गृहीत्वा (ग्रह-धा+ल्यप, गृह्य इति आर्षप्रयोगः) दक्षिणेन (करण-विण) बाहुना=हस्तेन (करण) शिरोधरां=कन्धरां (कर्म्म) परिजग्राह = गृहीतवान् कटिकन्धरयोः योजनेन पृष्ठवंशं बभञ्ज इत्यर्थः (परि-ग्रह-धा+लिट, क्रिया) । भैरवं=भीषणं (कर्म्म-विण) रवं= चीत्कारं (रवन्त इत्यस्य कर्म्म) रवन्तं=रवं कुर्व्वन्तं (रव-धा+शत, आर्ष-प्रयोगः) तत् रक्षः = बकराक्षसं (कर्म्म) द्विगुणं=द्विरावृत्तं कटिकन्धरयोः योजनेन द्विधा परिवृत्तं इत्यर्थः (कर्म्म-विण) चक्रे=कृतवान (कृ-धा+लिट, क्रिया) । १३५-३६ ।

वाच्यान्तरं । पाण्डवेन शिरोधरा जगृहे, तेन रक्षसा द्विगुणेन महान भैरवः रवः चक्रे । १३५ ३६ ॥

तब उस की पीठ पर जानु जोर से गड़ा के दाहिने हाथ से उसकी गर्दन पकड़ ली, और बांए हाथ से कमर का कपड़ा पकड़के पाण्डव ने भयानक चिल्लाते हुए उस राक्षसकी दोहरा कर डाला । १३५-३६ ॥

(135-36.) Then Bhimsen pressing him down with great force by his knees held his neck by his right hand and the cloth of his waist by his left. The Rakshasa uttered a doubly terrible yell.

ततोऽस्य इति । अन्वयः । (हे) विशांपते ततः भीमेन भज्यमानस्य तस्य अस्य घोरस्य रक्षसः वक्त्रात् रुधिरं प्रादुरासीत् । १३७ ॥

व्याख्या । विशाम्पते=विशां मनुजानां (६तत् अलुक) पतिः तत् सम्बोधने हे राजन् जनमेजय (सम्बो) ततः=तदनन्तरं (५मी+तस, अव्य) भीमेन (भज्यमानस्य-कर्त्ता-३या) भज्यमानस्य द्विधा क्रियमाणस्य (भञ्ज-धा+कर्म्मणि शानच, कर्म्म-विण) तस्य अस्य (सर्व्व-विण) घोरस्य=भीषणस्य (सम्ब-विण) रक्षसः=राक्षसस्य (सम्ब) वक्त्रात्= मुखात् (अपा) रुधिरं=रक्तं (कर्त्ता) प्रादुरासीत्=निर्जगाम (प्रादुः-अस-धा+लङ, क्रिया), भीमताड़ितः सः वकः रुधिरं वेमे इत्यर्थः ।१३७॥

वाच्यान्तरं । रुधिरेण प्रादुरभूयत । १३७ ॥

हे राजन् तब भीमने उस राक्षस की रीढ़ तोड़ दी और उसके मुंहसे लहू निकलने लगा। १३७ ॥

(137.) O king! When that terrible Rakshasa was shamed by Bhim, blood oozed out from his mouth.

ततः स इति । अन्वयः । ततः शैलराजप्रतीकाशः सः वकः भग्नपार्श्वाङ्गः (सन्) भैरवं रवं नदित्वा गतासुः अभवत् । १३८ ॥

व्याख्या । ततः=रक्तवमनात् परं (अनन्तरार्थे-५मी+तस, अव्य) शैलराजप्रतीकाशः=शिलायां भवाः (शिला-श+षण) शैलाः पर्व्वताः तेषां (६तत्) राजा हिमालयः सः इव प्रतिकाशते राजते यः (प्रति-काश-धा+कर्त्तरि-अच, इकः दीर्घः) हिमालयवत् प्रकाण्डदेहः इत्यर्थः (कर्त्ता-विण) सः (सर्व्व कर्त्ता-विण) वकः—तन्नामकः राक्षसः (कर्त्ता-१मा) भग्नपार्श्वाङ्गः=भग्नानि भीमेन विश्लिष्टसन्धीकृतानि (भञ्ज-धा+क्त) पार्श्वानि एव अङ्गानि यस्य (वहुव्री) सः तथोक्तः सन् (कर्त्ता-विण) भैरवं=भीरोः अयं (भीरु-श ष्णन्) भीषणं (कर्म्म-विण) रवं=शब्दं (कर्म्म) नदित्वा=कृत्वा (नद-धा+क्त्वा) गतासुः=गताः वहिर्गताः

(गम-धा+क्त) असवः प्राणाः यस्य (बहुव्री) स तथोक्तः मृतः इत्यर्थः अभवत् = बभूव (भू-धा+लङ १पु-१व, क्रिया)। १३८ ॥

वाच्यान्तरं। शैलराजप्रतीकाशेन तेन बकेन भग्नपार्श्वाङ्गेन सता गतासुना अभूयत। १३८ ॥

तब हिमालय समान वह बक पंजरे की हड्डियों के टुट जानेसे भयानक शब्द करके मर गया। १३८ ॥

(138.) When Baka, who was like the Himalaya had his ribs broken, died uttering a terrible cry.

वाल्मीकीयरामायणम्।

अयोध्या-वर्णनं।

वाल्मीकीयरामायणम्—अय्यते ज्ञायतेऽनेनेति अयनं चरितं रामस्य अयनं रामायणम्, यद्वा राममधिकृत्य कृतमिति, रामायणं, अथवा राम एव अयनं वर्णनीयतया आश्रयो यस्य तत् रामायणम्, 'प्राप्तराज्यस्य वाल्मीकिर्भगवानृषिः। चकार चरितं कृत्स्नं विचित्रपदमर्थवदिति' रामायणोक्तेः, वाल्मीकिः आदिकविः, "वल्मीकस्यापत्यं पुमान् वाल्मीकिरित्यसौ" इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणोक्तेः। यद्वा वल्मीक इति ख्यातो ऋषिविशेषः तस्यापत्यं पुमानिति वाल्मीकिः तेन कृतं यद्वा तस्येदम् वाल्मीकीयम् तच्च तत् रामायणञ्चेति वाल्मीकीयरामायणम् (कर्म्मधा, प्रातिपदिकार्थे ७मी।

अयोध्यावर्णनम्—न योध्या (युध धा+यत्) शत्रवः यस्याः सा यद्वा सह योद्धुं आगताः शत्रवो दूरादेव पलायन्ते इत्यर्थः सा अयोध्या तन्नामिका सूर्य्यवंश्यानां राजधानी। सा च अयोध्या मधुरामाया इत्यादिषु मोक्षदा-

ग्रिकासु सप्तसु पुरीषु अन्तर्गता, तदुक्तं, अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका, पुरी द्वारावती चैव सप्तैता: मोक्षदायिका:" इति। तस्या: (६तत्) वर्णनं सविशेषपरिचयकथनं (प्रातिपदिकार्थे-१मा)।

अस्ति कोशलो नाम जनपद:, स: च उत्तरकोशल: दक्षिणकोशलश्चेति द्विविध:। दक्षिणकोशलो हि सरय्वा: दक्षिणभागे अवस्थित:। तत्र राममातु: कौशल्याया: पितृराजधानी आसीत्। तस्मिन् स्वर्गते दक्षिणकोशलोऽपि उत्तरकोशलेषु अन्तर्गत: अभवत्। उत्तरकोशल: सरय्वा: उत्तरे भागे अवस्थित:, तत्र अयोध्यानाम नगरी मनुना निर्म्मिता तद्वंश्यानां राजधानी। अस्मिन् वंशे जात: भगीरथ: प्रपितामहानां सगरपुत्राणां उद्धाराय दुश्चरं तप: तप्त्वा त्रिलोकपावनीं गङ्गां अवतारयत। मनुवंशे दिलीपो प्रसूत:, स च विष्णुपुराणे दीर्घबाहु: इति प्रथित:। स वशिष्ठधेनुं नन्दिनीं प्रसाद्य रघुं पुत्रं लेभे, अयमेव रघु: रामायणे नाभाग: इति कीर्त्तित:। स च विजयव्यापारेण भूपतीन् विजित्य सर्व्वस्वदक्षिणं विश्वजितं नाम यज्ञं आजह्रे। तन्नामगौरवेण तद्वंश: रघुवंश: इति ख्यातिमाप। तद्वंश्याश्च राघवा: इति ख्यातिं लेभिरे, तस्य पुत्र: अज:। दशरथ: तस्मात् जात:।

कोशल: इति। अन्वय:। मुदित: स्फीत: प्रभूतधनधान्यवान् सरयूतीरे निविष्ट: कोशलं नाम महान् जनपद: (अस्ति)। १॥

व्याख्या। मुदित:=प्रफुल्ल: (मुद-धा+क्त) राजभि: धर्म्मत: प्रतिपालनात् तत्रस्था: प्रजा: सदा आनन्दिता: आसन् इत्यर्थ: (कर्त्ता-विण) स्फीत:=उत्तरोत्तरवृद्धिं प्राप्त: (स्फाय धा+क्त, पक्षे स्फात, कर्त्ता-विण) प्रभूतधनधान्यवान्=धनानि च धान्यानि च (द्वन्द्व) तानि धनधान्यानि (कर्म्म धा) तानि सन्ति यस्मिन् (वतुप् प्रत्यय:) स: विभवशाली (कर्त्ता-विण) सरयूतीरे=सरयू तन्नामिका नदी तस्या: (६तत्) तीरं तस्मिन् (अधि) निविष्ट:=स्थित: (नि-विश-धा+क्त, कर्त्ता-विण)

कोशलः (कर्त्ता-विण) नाम (अव्य) महान्=अतिविस्तीर्णः (कर्त्ता-विण) जनपदः=जनाः पद्यन्ते यत्र (जन-पद-धा+अधिकरणे-अच) देशः (कर्त्ता) अस्तीति शेषः । १ ॥

वाच्यान्तरं । मुदितेन स्फीतेन प्रभूतधनधान्यवता निविष्टेन कोशलेन महता जनपदेन भूयते । १ ॥

सरयू के तीर पर एक बड़ा कोशल नाम देश है, वह बहुत धन-धान्य से भरा हुआ और राजाओं के धर्म्मानुसार पालने के कारण बहुत बढ़ गया था और उसके प्रजा बहुत आनन्दित थे । १ ॥

(1.) On the side of the Saraju, there lies Kosala, a kingdom of vast extent, and rich in wealth and crops.

अयोध्या इति । अन्वयः । तत्र अयोध्या नाम लोकविश्रुता नगरी (अस्ति) या पुरी मानवेन्द्रेण मनुना स्वयं निर्म्मिता । २ ॥

व्याख्या । तत्र=कोशलजनपदे (तद्-श+७मी+त्रल, अधि-अव्य) अयोध्या (कर्त्ता विण) नाम (अव्य) लोकविश्रुता=लोकेषु प्रसिद्धा भुवनविदिता (विश्रु-धा+क्त, कर्त्ता-विण) नगरी=पुरी सप्तपुर्य्यन्तर्गता इत्यर्थः (कर्त्ता) अस्ति इति शेषः (क्रिया), या (सर्व्व-कर्म्म-विण) पुरी नगरी (कर्म्म-१मा) मानवेन्द्रेण=मानवेषु (७तत्) इन्द्रः यथा देवेषु देवराजः इन्द्रः प्रधानं यथा मानवेषु मनुः इत्यर्थः तेन मानवश्रेष्ठेन (कर्त्ता विण) मनुना=वैवस्वतेन सूर्य्यवंशस्य आदिनृपतिना सप्तममनुना (कर्त्ता-३या) स्वयं=निजतत्वावधारणादिना (अव्य) निर्म्मिता= गठिता निर्म्मापिता इत्यर्थः (निर-मा धा+कर्म्मणि क्त, णिचप्रत्ययस्य अर्थः अन्तर्भूतः) अथवा जयत्सैन्येषु राजा जयति इतिवत् उपचारात् तस्य भृत्यनिर्म्मितस्य मनौ आरोपः इति । मनुः न पुरुषविशेषः चतुर्द्दश मनवः तेषां षट् मनवः अतीताः सप्तमः मनुः वर्त्तमानः । सप्त मनवः भविष्यन्ति । तदुक्तं विष्णुपुराणे ;

स्वायम्भुवो मनुः पूर्व्वं मनुः स्वारोचिषस्तथा ।
औत्तमिस्तामसश्चैव रैवतश्चाक्षुषस्तथा ॥
षड़ेते मनवोऽतीताः साम्प्रतन्तु रवेः सुतः ।
वैवस्वतोऽयं यस्यैतत् सप्तमं वर्त्ततेऽन्तरं ॥
सावर्णिः दक्षसावर्णिः, ब्रह्मसावर्णिः,
रुद्रसावर्णिः रौच्यः भौत्यश्च एते सप्त भविष्यन्तः मनवः । १ ॥

वाच्यान्तरं । अयोध्यया नगर्य्या लोकविश्रुतया भूयते, यथा पुर्य्या निर्म्मितया अभूयत । २ ॥

मनुष्यश्रेष्ठ मनुजीने जिस पुरीको आप बनवाई थी वह अयोध्या नगरी जो तीनों लोकमे जानी हुई है, वहां थी । २ ॥

(2.) In that kingdom, stands Ajodhya, a town, famed among men and built by Manu himself the Prince of men.

आयता इति । अन्वयः । श्रीमती सुविभक्तमहापथा, महता सुविभक्तेन मुक्तपुष्पावकीर्णेन नित्यशः जलसिक्तेन राजमार्गेण शोभिता महापुरी दश च द्वे च योजनानि आयता त्रीणि (योजनानि) विस्तीर्णा । ३ ४ ॥

व्याख्या । श्रीमती=श्रीः विद्यते अस्यां सा (श्री श+मतुप्) शोभा-युक्ता (कर्त्ता-विण) सुविभक्तमहापथा=महान्तः पन्थानः (कर्म्मधा, आन्म-हतः इत्यादिना महतः आकारोऽन्तादेश:) वहिर्भागाः, सुविभक्ताः (सु-वि भज-धा+क्त) महापथाः यस्यां (वहुव्री, कर्त्ता विण) सा महता=अतिदीर्घेण (करण विण) सुविभक्तेन=विभिन्नेन (करण-विण) मुक्तपुष्पावकीर्णेन=मुक्तानि विकसितानि लोकैर्विक्षिप्तानि वा (मुच धा+क्त) पुष्पाणि (कर्म्मधा) तैः अवकीर्णेन व्याप्तेन (अव-कृ-धा+क्त, करण-विण) नित्यशः=प्रतिदिनं (नित्य-श+शस्, अव्य) जलसिक्तेन=जलेन (इतत्) सिक्तः आर्द्रः (सिच-धा+क्त) तेन (करण-विण) राजमार्गेण

राज्ञः (६तत्) मार्गः राजद्वारात् प्रवृत्तः पन्थाः तेन (करण) शोभिता =विराजिता (शुभ-धा+क्त, कर्त्ता-विण) महापुरी=महती (कर्म्मधा- पूर्व्ववत् आकारान्तादेशः) पुरी नगरी (कर्त्ता) दश च द्वे च=द्वादश (२या-विण) योजनानि=चतुष्क्रोशीः अष्टचत्वारिंशत् क्रोशान् व्याप्य इति यावत् (अत्यन्त संयोगे-२या, योजनं परमात्मनि चतुष्क्रोश्यां योगे चेति मेदिनी) आयता=दीर्घा (आङ्-यम-धा+क्त) अष्टचत्वारिंशत् क्रोषान् व्याप्य दीर्घा इत्यर्थः त्रीणि-योजनानि इति शेषः=द्वादशक्रोशान् व्याप्य (अत्यन्तसंयोगे-२या) विस्तीर्णा=तिर्य्यक्‌विस्तारवती (कर्त्ता- विण, वि-स्तृ-धा+क्त) अस्तीति शेषः क्रिया) । ३-४ ॥

वाच्यान्तरं । श्रीमत्या सुविभक्तमहापथया शोभितया महापुर्य्या आय- तया विस्तीर्णया भूयते । ३-४ ॥

यह महापुरी लम्बाई में बारह योजन (४८ क्रोश) और चौड़ाई में तीन योजन (बारह क्रोश) थी । इस के महा पथ सब अच्छे ढवसे बढ़े हुए थे, और यह अच्छे सजे हुए बड़े राज पथ से जिसमें फुल बिखरे हुए थे, और जिस में हर दिन पानी का छिड़काव होता था, शोभित थी । ३-४ ॥

(3-4.) That picturesque queenly city is ten and two miles in length and three in breadth, and is intersected by numerous nobly-planned streets, and royal roads strewn with blown-flowers, and well-watered every day.

तां इति । अन्वयः । देवपतिः दिवि (पुरीं) इव महा- राष्ट्रविवर्द्धनः राजा दशरथः तां पुरीं आवासयामास । ५ ॥

व्याख्या । देवपतिः=देवानां (६तत्) पतिः राजा इन्द्रः इत्यर्थः (उपमा कर्त्ता) दिवि=स्वर्गे (अधि ७मी दिवं स्वर्गेऽन्तरीक्षे च इति विश्वः) पुरीं=नगरीं अमरावतीं इत्यर्थः (उपमा-कर्म्म) इव (उपमावाचक-अव्य)

महाराष्ट्रविवर्द्धनः=विवर्द्धयति यः (वि-वृध धा+कर्त्तरि-ल्यु) सः विवर्द्धनः, महतः (कर्म्मधा) राष्ट्रस्य राज्यस्य (६तत्) विवर्द्धनः धर्म्मन्यायबलेन पोषणात् अतिविस्तीर्णराज्यस्य विशेषेण वृद्धेन कर्त्ता इत्यर्थः (कर्त्ता-विश) राजा=भूपतिः (कर्त्ता-विश) दशरथः=तन्नामकः मनुवंशीयः राजा (कर्त्ता) तां=पूर्व्वोक्तां अयोध्यां (सर्व्व कर्म्म-विश) पुरीं=नगरीं (कर्म्म-२या) आवासयामास=पूर्व्वापेक्षयाधिकलोकवसतिमतीं चकार (आ-वस-धा णिच+लिट्, क्रिया)। ५ ॥

वाच्यान्तरं। देवपतिना पुरी इव महाराष्ट्रविवर्द्धनेन राज्ञा दशरथेन सा पुरी आवासयामासे। ५ ॥

बड़े बड़े राज्यों के बढ़ानेवाले राजा दशरथ ने स्वर्ग में जैसे इन्द्रने अमरावती बसाई है, उसी ढब से इस पुरी को बसाया था। ५ ॥

(5.) Like Indra, the king of the Gods in heaven, king Dasaratha, made that city (her) more populous than before.

कपाट इति। अन्वयः। कपाटतोरणवतीं सुविभक्तान्तरापणां सर्व्वयन्त्रायुधवतीं सर्व्वशिल्पिभिः उषितां पुरीं राजा दशरथः तदा आवासयामास इति अग्रिमेण श्लोकेन अन्वयः। ६ ॥

व्याख्या। इदानीं त्रयोदशभिः श्लोकैः पुरीं विशिनष्टि कपाट इति। कपाटतोरणवतीं=तोरणं बहिर्द्वारालङ्कारदारुबन्धः कपाटाः च तोरणानि च (द्वन्द्व) तानि विद्यन्ते अस्यां (मतुप्, कर्म्म विश) सुविभक्तान्तरापणां सुविभक्तं अन्तरं येषां तादृशाः आपणाः क्रयविक्रयस्थानानि यस्यां (बहुव्री) तां आपणेषु विविधानि द्रव्याणि भिन्नभिन्नस्थानेषु सज्जीकृतानि आसन् इत्यर्थः (कर्म्म-विश) सर्व्वयन्त्रायुधवतीं=सर्व्वाणि (कर्म्मधा) यन्त्रायुधानि यन्त्रबलेन प्रयोज्याः प्राकारोपरि स्थिताः अस्त्रविशेषाः तानि विद्यन्ते अस्यां (मतुप्, कर्म्म-विश) सर्व्वशिल्पिभिः=सर्व्वैः (कर्म्मधा) शिल्पिनः तैः (उषितां इत्यस्य कर्त्ता-३या) उषितां=कृतनिवासां (वस-धा+कर्म्मणि-

ता) पुरीं=नगरीं (कर्म्म) राजा=भूपतिः (कर्त्ता-विश) दशरथः (कर्त्ता) आवासयामास इति पूर्व्वश्लोकेनान्वयः। ६॥

वाच्यान्तरं। कपाटतोरणवती सुविभक्तान्तरापणा सर्व्वयन्त्रायुधवती उषिता पुरी राज्ञा दशरथेन आवासयामासे। ६॥

इस पुरी में किवाड़ और फाटक लगे थे। बजार ठीक ठीक दूरी पर बठाये गये थे, इस में सब तरह के यन्त्र और अस्त्र थे, और हर तरह के शिल्पी बसते थे। ६॥

(6.) With gates and triumphal arches, and shops at intervals, Ayodhya, was the home of all sorts of artists and artisans, and the centre of instruments and weapons of every description.

सुत इति। अन्वयः। सूतमागधसंबाधां श्रीमतीं अतुलप्रभां उच्चाट्टालध्वजवतीं शतघ्नीशतसंकुलां। ७॥

व्याख्या। कथङ्कृता। सूतमागधसंबाधां=सूताः स्तुतिपाठकाश्च मागधाः वंशावलीकथकाश्च (द्वन्द्व) तेषां सम्बाधः यस्यां (बहुव्री) यत्र बहवः स्तुतिपाठकाः वंशावलीकीर्त्तकाश्च प्रतिवसन्तिस्म इत्यर्थः (कर्म्म-विश) श्रीमतीं=विभवशालिनीं (कर्म्म-विश) अतुलप्रभां=अतुला प्रभा यस्याः (बहुव्री) तां असीमशोभासम्पन्नां (कर्म्म-विश) उच्चाट्टालध्वजवतीं=उच्चट्टालाः उपरिगृहाः उच्चेषु अट्टालेषु (७तत्) ध्वजाः विद्यन्ते येषां (मतुप) तां यत्र उच्चाः वितलवितलगृहाः तदुपरिध्वजाश्च विराजन्तेस्म इत्यर्थः (कर्म्म-विश) शतघ्नीशतसंकुलां=शतं घ्नन्ति याः ताः (शत-हन्-आ+कर्त्तरि-क्विप, स्त्रियां ईप्) शतघ्न्यः नाम प्राकारसंरक्षणार्थं लौह-भारनिर्म्मिताः प्राकारोपरिस्थापिताः आयुधविशेषाः। लौहनिर्म्मितेन येन आयुधेन युगपद् योध्दृशतं हन्यते इत्यर्थः तासां (६तत्) शतेन (३तत्) संकुलां व्याप्तां (कर्म्म-विश) पुरीं आवासयामासेति क्रियापदं सर्व्वत्र योजनीयम्। ७॥

वाच्यान्तरं। सूतमागधसम्बाधा श्रीमती अतुलप्रभा उच्चाट्टाल-ध्वजवती शतघ्नीशतसंकुला। ७॥

जिस में भाट और वंशावली के बोलनेवाले बहुत रहते थे। जिस की शोभा कुछ अनोखी सी थी। जिस के ऊपर के मकानों पर ध्वजा सदा उड़ती रहती थी, सैकड़ों शतघनी (तोप) रखी रहती थी। ७॥

(7.) This lovely city, of matchless beauty and splendors, with stately towers and banners resounded with the cries of bards and minstrels and was defended by mounted-guns (artillery) called the *centicide.*

वधू इति। अन्वयः। वधूनाटकसंघैः च सर्व्वतः संयुक्तां उद्यानाम्रवणोपेतां महतीं सालमेखलां पुरीं। ८॥

व्याख्या। वधूनाटकसंघैः च=नाटकं नाट्यशाला तस्य (६तत्) संघाः समूहाः वधूनां रमणीनां (६तत्, वधूः स्त्रीसारिवौषधी। स्नुषा-शटीनवोढासु भार्य्याशृक्काङ्गनासु च इति मेदिनी) नाटकसंघाः तैः (संयुक्तां इत्यस्य कर्त्ता-३या) सर्व्वतः=सर्व्वस्मिन् स्थाने (अधि-७मी+तस्, अव्य) संयुक्तां=अन्वितां (सम्-युज-धा+क्त, कर्म्म-विण) उद्यानाम्रवणोपेतां= उद्यानानि क्रीड़ार्थपुष्पवाटिकाः, तानि च आम्रवणानि च (द्वन्द्व) तैः उपेतां युक्तां (उप-इ-धा+क्त, कर्म्म-विण) महतीं=अतिदीर्घां विस्तृतां च (कर्म्म-विण) सालमेखलां=सालः प्राकारः सालवनं वा सः एव मेखला कटिभूषणं यस्याः (बहुव्री) यस्याः प्रान्ते सालः मेखलावत् विभाति इत्यर्थः (पुरीमिति कर्म्म-विण)।

वाच्यान्तरं। संयुक्ता उद्यानाम्रवणोपेता महती शालमेखला पुरी। ८॥

जिस पुरी में स्त्री नाट्यशाला उद्यान और आम्रवन है और जिस के चारों ओर दीवार की मेखला थी। ८॥

(8.) It smiled with flower-gardens and mangoe groves and was girt with the forests of Sal trees and abounded with theaters of female actresses.

दुर्गं इति । अन्वयः । दुर्गगम्भीरपरिखां दुर्गां अन्यैः दुरासदां वाजिवारणसम्पूर्णां तथा गोभिः, उष्ट्रैः, खरैः (सम्पूर्णां)। ९ ॥

व्याख्या । दुर्गगम्भीरपरिखां=परिखा शत्रूणां आगमननिवारणार्थं दुर्गप्राकारस्य समन्तात् जलपूर्णजलाधारः दुर्गा परिखास्थितजलेन दुर्गम्या गम्भीरा अगाधा परिखा यस्यां (बहुव्री) तां (कर्म-विण) दुर्गां मित्रैः अपि इति शेषः=मित्रैः अपि दुःखगम्यां (कर्म-विण) अन्यैः=शत्रुभिः (दुरासदां इत्यस्य=कर्त्ता३या) दुरासदां=दुःखेन आसाद्यते या सा (दुर-सद-धा+कर्मणि-घञ) तां अशक्यसमीपगमनां (कर्म विण) वाजिवारण-सम्पूर्णां=वाजिनः घोटकाः च वारणाः हस्तिनः च (द्वन्द्व) तैः (३तत्) सम्पूर्णां=परिपूर्णां (सम्-पूर-धा+क्त, कर्म-विण) तथा (अव्य) गोभिः धेनुभिः बलीवर्द्दैः च (सम्पूर्णां इत्यस्य-कर्त्ता-३या) उष्ट्रैः (पूर्ववत्-३या) खरैः=गर्द्दभैः (पूर्ववत्-३या) सम्पूर्णां इति शेषः पुरीं इत्यादि । ९ ॥

वाच्यान्तरं । दुर्गगम्भीरपरिखा दुर्गा दुरासदा वाजिवारणसम्पूर्णा ।९॥

जिस के चारों ओर परिखा थी, और जिसमें शत्रु नहीं प्रवेश कर सके थे, और जो घोड़े, हाथी, गौ, उष्ट्र और खरों से परिपूर्ण थी । ९ ॥

(9.) It was guarded with deep trenches cut all round and was inaccessible to enemies and others, abounding in horses, elephants, cows, camels and mules as well.

सामन्तः इति । अन्वयः । बलिकर्म्मभिः सामन्तराजसंघैः च आवृतां नानादेशनिवासैः वणिग्भिः च आवृतां । १० ॥

व्याख्या । बलिकर्म्मभिः=राजग्राह्यः करः बलिः तद्दानरूपं कर्म्म येषां (बहुव्री) तैः करदानार्थं आगतैः इत्यर्थः (कर्त्ता-विण) सामन्तराजसंघैः च=समन्तात् भवाः (समन्तात्-अ+षण्) सामन्ताः ते च

(कर्म्मधा) राजानः अधीनराजानः तेषां (६तत्) संघाः समूहाः तैः (आहृतां इत्यस्य कर्त्ता-३या) अथवा वलिभिः=देवान् उद्दिश्य प्रदत्तैः पूजोपहारसामग्रीभिः आहृतां व्याप्तां (आ-हृत-धा+कर्म्म विण) नानादेश-निवासैः=नाना (कर्म्मधा) देशाः तेषु (७तत्) निवासः वसतिः (नि-वस-धा+घञ्) येषां (बहुव्री) तैः नानादेशात् आगतैः इत्यर्थः (कर्त्ताविण) वणिग्भिः=क्रयविक्रयिकैः (उपशोभितां इत्यस्य कर्त्ता३या) उपशोभितां=अलङ्कृतां (उप-शुभ-धा+कर्म्मणि-क्त, कर्म्म-विण) पुरीं इत्यादि । १० ॥

पाठान्तरं । आवृता उपशोभिता ।

जिसमें सामन्त राजगण बसते थे, और पूजोपहार चारों और फैले हुए थे, और जो नानादेशोंके वणिकों से शोभित थी । १० ॥

(10.) It was filled with crowds of tributary princes, busy in offering their tribute, and merchants from different countries.

प्रासादैः इति । अन्वयः । रत्नविकृतैः पर्व्वतैः इव प्रासादैः शोभितां कुटागारैः च सम्पूर्णां अतएव इन्द्रस्य अमरावतीं इव (स्थितां) । ११ ॥

व्याख्या । रत्नविकृतैः=विशेषेण कृताः विकृताः (वि-कृ-धा+क्त) रत्नैः (३तत्) विकृताः तैः (कर्त्ता-विण) पर्व्वतैः इव=पर्व्वतसदृशैः (इवेन अलुकसमासः) प्रासादैः=देवभूपतिगृहैः (हर्म्मादि धनिनां वास प्रासादो देवभूभुजां इत्यमरः, शोभितां इत्यस्य कर्त्ता) शोभितां=अलङ्कृतां (शुभ धा+कर्म्मणि-क्त, कर्म्म-विण) कुटागारैः च=कुटाख्यैः आगारैः गृहैः स्त्रीणां क्रीड़ागृहैः इति यावत् (सम्पूर्णां इत्यस्य कर्त्ता-३या) सम्पूर्णां (सम् पूर धा+क्त, कर्म्म विण) अतएव इन्द्रस्य=देवराजस्य (सम्व) अमरावतीं इव=अमराः विद्यन्ते अस्यां (अमर-अ+वतुप, शरादित्वात् दीर्घः) सा इव स्वर्गस्थ सदृशीं स्थितां इति शेषः पुरीं इत्यादि । ११ ॥

वाच्यान्तरं । शोभिता सम्पूर्णा । ११ ॥

जो इन्द्र की अमरावती की तरह रत्न जड़ित प्रासाद और पर्व्वतों से शोभित और स्त्रियों के क्रीड़ा घरों से पूर्ण थी । ११ ॥

(11.) With mountain-like palaces set with jewels and lady's ball-rooms, Ayodhya was a second Amaravati.

चित्रां इति । अन्वयः सुगमः ।

व्याख्या । चित्रां—विविधवर्णां (कर्म्म विश) अष्टापदाकारां= अष्टसु धातुषु पदं प्रतिष्ठा यस्य तत् अष्टापदं सुवर्णं (अष्टापदोऽस्त्री कनके शारीणां फलकेऽपि च इति मेदिनी) तेन स्वर्णजलेन (३तत्) कृतः आकारः अलङ्कारः यस्याः (बहुव्री) तां सुवर्णजलेन रञ्जितां इत्यर्थः, अथवा अष्टापदवत् द्युतफलकवत् आकारः यस्याः (बहुव्री) तां (कर्म्म-विश) वरनारीगणायुतां=वरैः (कर्म्मधा) नारीणां (६तत्) गणैः रूपलावण्यवतीतिः स्त्रीभिः (३तत्) आ समन्तात् युतां (यु-आ+क्तः) व्याप्तां (कर्म्म-विश) सर्व्वरत्नसमाकीर्णां=सर्व्वैः (कर्म्मधा) रत्नानां (६तत्) गणैः (३तत्) समाकीर्णां=(सम्-आ-कॄ-धा+क्त) परिपूर्णां (कर्म्म-विश) विमानगृहशोभितां—विमानगृहं सार्व्वभौमगृहं सम्राट-गृहं इत्यर्थः (विमानं व्योमजाने च सार्व्वभौमगृहेऽपि च इति मेदिनी) तेन (३तत्) शोभितां विराजितां (कर्म्म-विश) पुरीं इत्यादि । १२ ॥

वाच्यान्तरं सुगमं ।

जो चित्र विचित्र और सोने के पानी से फेरी हुई थी, और जिस में सुन्दरी स्त्री सब तरह के रत्न और सात मंजिले मकान थे । १२ ॥

(12.) With hundreds of ladies of exquisite beauty, Ayodhya gilded painted was full of gems and jewels of all kinds and houses seven stories high.

गृहगाढ़ां इति । अन्वयः सुगमः ।

व्याख्या । गृहगाढ़ां=गृहैः पौरजनगृहैः (३तत्) गाढ़ां गाह-धा+क्त) निविड़ां (कर्म-विण) अतएव अविच्छिद्रां=गृहाणां घन-सन्निवेशात् स्थानाभावात् अवकाशरहितां इत्यर्थः (कर्म-विण) समभूमौ =समा (कर्मधा) भूमिः तस्यां समतलक्षेत्रे अवन्ध्यभूमौ (अधि) निवेशितां (नि-विश धा+णिच् क्त) (कर्म-विण) शालितण्डुलसम्पूर्णां =शालिधान्योद्भवतण्डुलैः (३तत्) सम्पूर्णां (कर्म-विण) इक्षुकाण्ड-रसोदकां=इक्षूणां (६तत्) काण्डं स्तम्बः तस्य (६तत) रसः तद्वत् स्वादु उदकं जलं यस्यां (बहुव्री) तां यत्र जलं इक्षुरसवत् सुस्वादु इत्यर्थः (कर्म-विण) पुरीं इत्यादि । १३ ॥ वाच्यान्तरं सुगमं ।

जो बराबर जमीन पर ऐसी घनी बसी हुई थी कि, कुछ भी जगह नहीं थी, और जिस में शालि तण्डुल थे और जिसका पानी ईख के रस की बराबर मीठा था । १३ ॥

(13.) The houses, all standing on level ground, rose so densely that no open space was left, rich in sali-paddy and with water sweet as the sugarcane juice.

दुन्दुभीभिः इति । अन्वयः । दुन्दुभीभिः मृदङ्गैः च वीणाभिः तथा पणवैः भृशं नादितां तपसा अधिगतं दिवि सिद्धानां विमानं इव पृथिव्यां अत्यर्थं अनुत्तमां सुनिवेशितवेश्मान्तां नरोत्तमसमावृतां तां । १४-१५ ॥

व्याख्या । दुन्दुभीभिः वाद्यविशेषैः (करण-३या) मृदङ्गैः च= (करण-३या) वीणाभिः (करण-३या) पणवाः वाद्यभेदाः तैः (करण-३या) भृशं=अत्यन्तं (क्रिया-विण) नादितां=ध्वनितां शब्दायमानां इति यावत् सुशासनवशात् नित्योत्सवां इत्यर्थः (नाद-धा+क्त, कर्म-विण) तपसा=तपोबलेन (करण-३या) अधिगतं=प्राप्तं (कर्म-विण) दिवि=स्वर्गे (अधि-७मी) सिद्धानां=सम्यगोगसिद्धानां देवानां वा

(सप्त) विमानं इव=व्योमयानं इव देवयानेन तुल्यां इत्यर्थः पृथिव्यां =महीतले (अधि) अत्यर्थं=अत्यन्तं (विण-विण) अनुत्तमां नास्ति उत्तमा यस्याः (बहुव्री) सा श्रेष्ठा तां (कर्म्म-विण) सुनिवेशितवेश्मान्तां =वेश्मनः गृहस्य (६तत्) अन्तः बाह्यप्रदेशः सुष्ठु निवेशितः स्थापितः वेश्मान्तः यस्यां (बहुव्री, कर्म्म-विण) तां नरोत्तमसमावृतां=नरेषु (७तत्) उत्तमाः नरश्रेष्ठाः तैः (३तत्) समावृतां आकीर्णां (सम्-आ-वृ-धा+क्त) तदा अयोध्यावासिनः सर्व्वेः अपि विनयदाक्षिण्यादिसद्गुणशालिनः आसन् इत्यर्थः (कर्म्म-विण) तां (सर्व्व-कर्म्म-विण) पुरीं इत्यादि । १४-१५ ॥

वाच्यान्तरं। नादिता सा अनुत्तमा सुनिवेशितवेश्मान्ता नरोत्तम-समावृता । १४-१५ ॥

सारी पृथ्वी में सर्व्वोत्तम जिस नगरी मैं सदा दुंदुभि, मृदङ्ग, वीणा, और ढोल बजा करते थे। स्वर्गमें सिद्धपुरुषों के तपस्या से पाये हुए विमान की तरह जिसके मकानोंके प्रदेश ठीक बने हुए थे, और जिसमें अच्छे लोग रहते थे। १४-१५॥

(14-15) Ayodhya, the best of places on earth, resounded with the sounds of lyres, kettle-drums and drums and looked like a Baloon of Sidhas obtained through the devont contemplation. It had houses placed in beautiful order, and was inhabited by noblemen.

ये इति। अन्वयः। ये च विविक्तं अपरापरं शब्दवेध्यं विततं च (शत्रुं) बाणैः न विध्यन्तिः, (ये च) लघुहस्ताः विशारदाः तेषां सहस्रैः पूर्णा इति उत्तरश्लोकेन अन्वयः। १६ ॥

व्याख्या। ये च=महारथाः (सर्व्व-कर्त्ता) विविक्तं=(वि-विच-धा+क्त) समूहात् भ्रष्टं सहायरहितं इत्यर्थः (कर्म्म-विण) अपरापरं= =परे पित्रादयः अपरे पुत्रादयः न सन्ति परे च अपरे च (द्वन्द्व) यस्य

(बहुव्री) तं पितृपुत्रादिभिः हीनं कुलस्य एकतन्तुं इति एके, स्वपक्षीयापरपक्षीयभिन्नं केवलं दर्शकं इत्यन्ये (कर्म्म-विण) शब्दवेध्यं च = शब्देन शब्दमात्रानुमितसत्त्वया (३तत्) वेध्यं वेधयोग्यं (विध+यत्) प्रच्छन्नं इति यावत् (कर्म्म-विण) विततं च=वि विरुध्य युद्धं कृत्वा पश्चात् ततं (तन-धा+क्त) पलायितं (कर्म्म-विण) ईदृशं शक्यवेधं अपि इति भावः, शत्रुं इति शेषः (कर्म्म) बाणैः=शरैः (करण) न विध्यन्ति तेषु बाणप्रहारं न कुर्व्वन्ति इत्यर्थः (व्यध धा++लट्, क्रिया) । ये च (प्रातिपदिकार्थे १मा) लघुहस्ताः=लघुः हस्तः अस्त्रशस्त्रप्रयोगे हस्तव्यापारः येषां (बहुव्री) ते शीघ्रवेधिनः (१मा-विण) विशारदाः=अस्त्रशस्त्रप्रयोगनिपुणाः (१मा-विण) तेषां सहस्रैः पूर्णां पुरीं इत्यादि । १६ ॥

वाच्यान्तरं । यैः विविक्तः अपरापरः शब्दवेधः विततः न विध्यते ।१६॥

अस्त्रविद्या में निपुण और शीघ्र अस्त्र चलनेवाले जो असहाय शब्द से अनुमान करके मारने योग्य और भागे हुए अनाथ को नहीं मारते । १६ ॥

(16.) Clever and master archers and bowmen, they never let their arrows fall upon the helpless and the wretched, destitute alike of fathers and children or those who have fled, or from fear have kept themselves concealed from them.

सिंह इति । अन्वयः । (ये च) वने नदतां मत्तानां सिंहव्याघ्रवराहाणां निशितैः शस्त्रैः बाहुबलैः अपि बलात् हन्तारः तादृशानां सहस्रैः अतिपूर्णां पुरीं इति उत्तरेण अन्वयः । १७ ॥

व्याख्या । ये च (प्रातिपदिकार्थे-१मा) वने=अरण्ये (अधि) नदतां=शब्दायमानानां (६ष्ठी-विण) मत्तानां=मदेन उन्मत्तानां (मद-धा+क्त, ६ष्ठी-विण) सिंहव्याघ्रवराहाणां=सिंहाः च व्याघ्राः च वराहाः च (द्वन्द्व) तेषां (कर्म्म-६ष्ठी) निशितैः=शाणितैः (नि-शो-धा+क्त, करण-

विश) शस्त्रैः=शरादिभिः (करण) अपि बलात्=बलं आश्रित्य (ल्यप्-लोपे-५मी) हन्तारः=विनाशयितारः (हन-धा+तृच्=हन्तृ-श+१मा-३व, विश) । १७ ॥

वन में गरजते हुए मत्त सिंह, व्याघ्र और वराहों को बलपूर्व्वक शस्त्रोंसे मारनेवाले बाहुबलशाली । १७ ॥

(17.) Who with great prowess and force killed wild lions, tigers and boars roaming in the woods.

तादृशानां इति । अन्वयः । महारथः राजा दशरथः तादृशानां सहस्रैः अभिपूर्णां तां पुरीं तदा आवासयामास । १८ ॥

व्याख्या । महारथः=(आत्मानं सारथिं चाश्वान् रक्षन् युध्येत यो नरः । स महारथसंज्ञः स्यात्, अथवा एकोदशसहस्राणि योधयेत् यस्तु धन्विनां, अस्त्रशस्त्रप्रवीणश्च स महारथ उच्यते) इत्युक्तप्रकारः (कर्त्तृ-विश) राजा दशरथः (कर्त्ता) तादृशानां=तेषां इव दर्शनं येषां (तद-दृश-धा+टक्) तेषां पूर्व्वोक्तवीरसदृशानां (सम्ब) सहस्रैः=शत-सहस्रैः बहुभिः इत्यर्थः (अभिपूर्णां इत्यस्य-करण-श्या, (अत्र सहस्रशब्दस्य एकवचनान्तत्वे अपि बहुसहस्रविवक्षया बहुवचनं) अभिपूर्णां (अभि-पूर-धा+क्त, पुरीं इत्यस्य-विश) पुरीं=नगरीं अयोध्यां (कर्म्म) तदा=तस्य राजत्वकाले (अधि-अव्य) आवासयामास=तेषां आवासेन पूर्णां चकार (क्रिया) । १८ ॥

वाक्यान्तरं । अभिपूर्णा पुरी राज्ञा [illegible] आवासयामासे । १८ ॥

हजारों माहारथों से भरी हुई पुरी को राजा दशरथने बसाया था । १८ ॥

(18.) The city founded by Dasarat was peopled by thousands of these brave warriors.

तमिति । अन्वयः । अग्निमद्भिः गुणवद्भिः द्विजोत्तमैः वेद-

षड़ङ्गपारगैः सहस्रदैः सत्यरतैः महात्मभिः महर्षिकल्पैः केवलैः ऋषिभिः च आवृतां पुरीं आवासयामास इति पूर्व्वेण अन्वयः ।

व्याख्या । अग्निमद्भिः=अग्निः विद्यते येषां (अग्नि-श्र मतुप्) आहिताग्निभिः (कर्त्ता-विण) गुणवद्भिः= दयार्जवादिगुणशालिभिः (कर्त्ता-विण) द्विजोत्तमैः=द्विजेषु ब्राह्मणेषु (७तत्, न निर्द्धारे इति षष्ठीसमासप्रतिषेधः) उत्तमाः श्रेष्ठाः तैः (कर्त्ता-विण) वेदषड़ङ्गपारगैः =वेदाः ऋकयजुःसामाथर्व्वाणि चत्वारि वेदाः षड़ङ्गानि शिक्षाकल्प-व्याकरणनिरुक्तछन्दःज्योतींषि इति षड़विधानि वेदाङ्गानि, वेदाः च षड़ङ्गानि च (द्वन्द्व) तेषां (६तत्) पारं गच्छन्ति ये (गम-धा+ड) तैः सर्व्वशास्त्रतत्त्वज्ञैः इत्यर्थः (कर्त्ता-विण) सहस्रदैः=सहस्रं ददति ये (दा धा+ड) तैः दातृभिः (कर्त्ता-विण) सत्यरतैः=सत्ये (७तत्) रताः (रम-धा+क्तः) सत्यकथनशीलाः (कर्त्ता-विण) तैः महात्मभिः= महान् आत्मा येषां (बहुव्री) तैः उदाराशयैः (कर्त्ता-विण) महर्षि-कल्पैः=ईषदूनाः महर्षयः=(कल्पप् प्रत्ययः) तैः महर्षितुल्यैः (कर्त्ता-विण) केवलैः=मुख्यैः (कर्त्ता-विण) ऋषिभिः=मुनिभिः मन्त्रद्रष्टृभिः इत्यर्थः (आवृतां इत्यस्य-कर्त्ता-३या) आवृतां=व्याप्तां (आ-वृ-धा+कर्म्मणि-क्त) पुरीं आवासयामास। अत्र प्रथमे पादे इन्द्रवंशा अन्येषु च पादेषु वंशा-विलं वृत्तं तयोरुपजातिः । १९ ॥

वाच्यान्तरं । आवृता पुरी आवासयामासे । १९ ॥

इस पुरी में साग्निक, गुणवान् वेदवेदाङ्गके जाननेवाले सहस्र दान करनेवाले सत्यवादी, महर्षिसदृश महात्मा ब्राह्मणश्रेष्ठ और केवल ऋषि बसते थे । १९ ॥

(19.) The city was inhabited by Sagnik (fireworshipeprs) Brahmans who were possessed of good qualities and had mastered the Vedas and Sharangas and also by distinguised Rishis

who truthful and maguanimous, and were as good as *Mtharshis* and gave away by thousands.

तस्यां इति । अन्वयः। तस्यां अयोध्यायां पुर्य्यां वेदवित् सर्व्वसंग्रहः दीर्घदर्शी महातेजाः पौरजानपदप्रियः (राजा दशरथः लोकस्य परिरक्षिता इति चतुर्थश्लोकेन अन्वयः)। २०॥

व्याख्या। चतुर्भिः श्लोकैः कलापकमाह। तस्यां (सर्व्व-अधि-विण) अयोध्यायां पुर्य्यां (अधि-७मी) वेदवित्=वेदं वेत्ति यः (विद-धा=क्विप्) सः वेदज्ञः (वैदिकस्य अधिकारात् आद्योऽयं गुणः, कर्त्ता-विण) सर्व्वसंग्रहः—संगृह्णाति यः सः संग्रहः (सम्-ग्रह-धा+कर्त्तरि-अच्) संग्राहकः, सर्व्वेषां अपरिमितचतुरङ्गबलराष्ट्रदुर्गादीनां (६तत्) संग्रहः संग्रह-कर्त्ता (कर्त्ता-विण) दीर्घदर्शी=दीर्घं द्रष्टुं शीलं अस्य (दृश धा+शीलार्थे णिन्) सः बहुदर्शी सामादिप्रयोगे दर्शननिपुणः (कर्त्ता-विण) महातेजाः=महत् तेजः यस्य (बहुव्री) सः महाप्रतापशाली (कर्त्ता-विण) पौरजानपदप्रियः=पुरे भवाः (पुर-श+षण) नगरवासिनः, जनपदे भवाः जानपदाः (जनपद-श+षण) देशवासिनः, पौराः च जानपदाः च (द्वन्द्व) तेषां (६तत्) प्रियः सर्व्वाः प्रकृतयः दशरथे सन्तुष्टाः आसन् इत्यर्थः (कर्त्ता-विण) राजा भूपतिः (कर्त्ता-विण) दशरथः (कर्त्ता) लोकस्य=जनस्य प्रजापुञ्जस्य इत्यर्थः (कर्म्म ६ष्ठी) परिरक्षिता—पालयिता (परि-रक्ष-धा+तृच, कर्त्ता-विण) आसीत् इति शेषः (क्रिया)। २०॥

वाच्यान्तरं। वेदविदा सर्व्वसंग्रहेण दीर्घदर्शिना महातेजसा पौरजानपदप्रियेण राज्ञा दशरथेन परिरक्षित्रा अभूयत। २०॥

उस अयोध्या पुरी में वेदज्ञ, चतुरंगबल के संग्रह करने वाले दीर्घदर्शी, महातेजस्वी, बली, पुर और जनपद के रहने वालों के प्रिय राजा दशरथ रहते थे। २०॥

(20.) Here ruled the king *Dasrath* who was versed in the Vedas and possessed of an entire army. Of vast experience and high spirits, he was loved and liked by both in and around his country.

इक्ष्वाकूणां इति । अन्वयः सुगमः ।

व्याख्या। स कथम्भूत इति आह। इक्ष्वाकूणां=इक्ष्वाकोः अपत्यानि पुमांसः इक्ष्वाकवः इक्ष्वाकुवंशोद्भवाः (इक्ष्वाकु-शब्द+अण, तद्राजस्य बहुषु इत्यादिना अणः लोपः) तेषां मध्ये (निर्द्धारे ६ष्ठी) अतिरथः=दश-सहस्रमहारथैः योद्धा तेषु वीरः इत्यर्थः (कर्त्ता-विण) यज्वा=यजते यः (यज्-धा+क्वनिप्) याज्ञिकः विधिनेष्टवान् (यज्वात् विधिनेष्टवान् इत्यमरः कर्त्ता-विण) धर्म्मपरः=धर्म्मे (७तत्) परः धार्म्मिकः (कर्त्ता-विण) वशी=विजितेन्द्रियः स्वाधीनः (कर्त्ता-विण) महर्षिकल्पः=ईषदूनः महर्षिः (कल्पप् प्रत्ययः) महर्षिसदृशः (कर्त्ता विण) राजर्षिः=राजा ऋषिः इव (उपमित समासः) त्रिषु लोकेषु त्रिभुवनेषु (अधि) विश्रुतः=प्रसिद्धः (कर्त्ता-विण)। २१ ॥

वाच्यान्तरं। अतिरथेन यज्वना धर्म्मपरेण वशिना महर्षिकल्पेन इत्यादि। २१ ॥

इक्ष्वाकुकुल के महा योद्धा, यज्ञ करनेवाले, धार्म्मिक, स्वाधीन, महर्षियों के समान राजर्षि तीनों लोक में प्रसिद्ध राजा दशरथ रहते थे। २१ ॥

(21,) He regularly performed the sacrifices, was virtuous and had subdued his senses. He was a *Rajarshi* as great as a *Maharshi* and was the greatest warrior among the Ikshakus, well known to the three worlds.

बलवान् इति । अन्वयः। बलवान् निहतामित्रः मित्रवान् विजितेन्द्रियः धनैः च सञ्चयैः च शक्रवैश्रवणोपमः। २२ ॥

व्याख्या। पुनः कथम्भूतः? बलवान्=बलं विद्यते यस्य (वतुप, कर्त्ता-विण) निहतामित्रः=निहतानि अमित्राणि शत्रवः येन (बहुव्री) सः तथोक्तः (कर्त्ता-विण) मित्रवान्=सदन्धु सहायः (कर्त्ता-विण) विजितेन्द्रियः=विजितानि पराजितानि इन्द्रियानि चक्षुरादिविषयभोगद्वाराणि येन (बहुव्री) सः वशीकृतेन्द्रियः (कर्त्ता-विण) धनैः=हिरण्यादिभिः (करण) अन्यैः सञ्चयैः च=धान्यादिसंग्रहैः (करण) शक्रवैश्रवणोपमः=शक्रः इन्द्रः, विश्रवसः अपत्यं पुमान् वैश्रवणः (विश्रवस्‌ श+अण्) कुवेरः, तौ उपमा यस्य (बहुव्री) सः इन्द्रेण कुवेरेण च तुल्यः इत्यर्थः (कर्त्ता-विण। २२॥

वाच्यान्तरं। धनवता निहतामित्रेण मित्रवता विजितेन्द्रियेण शक्रवैश्रवणोपमेन राज्ञा दशरथेन इत्यादि। २२॥

बलवान् निहतशत्रु, मित्रवान् जितेन्द्रिय, धन और धान्य संग्रह से, इन्द्र और कुवेर के समान। २२॥

(22.) Perfeet master of self, the killers of his enemies and possessed of many friends, he equalled Indra and Kuber in plenty (power) and riches.

यथा इति। अन्वयः। यथा महातेजाः मनुः लोकस्य परिरक्षिता, तथा, राजा दशरथः लोकस्य परिरक्षिता। २३॥

व्याख्या। यथा=यादृशः (अव्य) महातेजाः=महत् तेजः यस्य (बहुव्री) सः अतितेजस्वी (उपमा-कर्त्ता-विण) मनुः=अस्य वंशस्य आदिमो राजा वैवस्वतः मनुः (उपमा-कर्त्ता) लोकस्य (कर्म्म-६ष्ठी) परिरक्षिता (तृच, कर्त्ता-विण) तथा=तादृशः (अव्य) राजा दशरथः (कर्त्ता) लोकस्य परिरक्षिता आसीत् इति शेषः (क्रिया)। २३॥

वाच्यान्तरं। यथा महातेजसा मनुना परिरक्षिता तथा राज्ञा दशरथेन परिरक्षिता अभूयत। २३॥

महा तेजस्वी मनु जैसे लोक की रक्षा करनेवाले थे, वैसे ही राजा दशरथ लोगों की रक्षा करते थे । २३ ॥

(23.) As the high-spirited Manu was the protector of the world, so the king Dasarath protected the world.

तेन इति । अन्वयः । सत्याभिसन्धेन त्रिवर्गं अनुतिष्ठता तेन (दशरथेन) इन्द्रेण अमरावती इव सा श्रेष्ठा पुरी पालिता । २४ ॥

व्याख्या । सत्याभिसन्धेन=सत्ये अभिसन्धा (सम्-धा-धा+अङ्) यस्य (बहुव्री) तेन सत्यप्रतिज्ञेन (कर्त्ता-विश) त्रिवर्गं=धर्म्मार्थकामान् (अनुतिष्ठता इत्यस्य-कर्म्म,) अनुतिष्ठता=आचरता (अनु-स्था-धा+शतृ कर्त्ता विश) तेन=दशरथेन (पालिता इत्यस्य-कर्त्ता-३या) इन्द्रेण=देवराजेन (उपमा-कर्त्ता-३या) अमरावती इव=स्वर्गः इव (उपमा-कर्म्म-१या) सा=अयोध्या (सर्व्व-कर्म्म-विश) श्रेष्ठा=उत्तमा (प्रशस्य-श्र +इष्ठ) पुरी=नगरी (पालिता इत्यस्य-कर्म्म) पालिता=रक्षिता दुष्ट-निग्रहेण शिष्टपालनेनेत्यर्थः (पा-धा+णिच कर्म्मणि-क्त) त्रिवर्गसम्पादककर्म्मानुष्ठानेन पालिता अभवत् इति भावः । २४ ॥

वाच्यान्तरं । सत्याभिसन्धः अनुतिष्ठन् सः इन्द्रः अमरावतीं इव तां श्रेष्ठां पुरीं पालितवान् । २४ ॥

सत्यप्रतिज्ञ राजा दशरथ धर्म्म, अर्थ, काम का अनुष्ठान करते थे, और इन्द्र जैसे अमरावती को पालन करते है, उसी ढव से उस श्रेष्ठ पुरी को पालन करते थे । २४ ॥

(24) As Amaravati was ruled by Indra so was that best of cities ruled by Dasarath, who was true to his word and pursued wealth and the objects of enjoyment and perfored his duties.

तस्मिन् इति । अन्वयः । तस्मिन् पुरवरे जनाः हृष्टाः धर्म्मात्मानः बहुश्रुताः स्वैः स्वैः धनैः तुष्टाः अलुब्धाः सत्यवादिनः (आसन्) २५ ॥

व्याख्या । तस्मिन् पुरवरे=नगरश्रेष्ठे अयोध्यायां (अधि) नराः= सर्व्वे मानवाः (कर्त्ता-१मा) हृष्टाः=आह्लादिताः (हृष-धा+क्त, कर्त्ता-विण) धर्म्मात्मानः=धर्म्मे आत्मा येषां (बहुव्री) ते धर्म्मानुष्ठानदत्तचित्ताः (कर्त्ता-विण) बहुश्रुताः=बहु श्रुतं येषां (बहुव्री) ते अशेषशास्त्रज्ञाः (कर्त्ता-विण) स्वैः स्वैः=निजैः निजैः (करण-विण, वीप्सायां द्विर्वचनं) धनैः=सुवर्णादिभिः (करण) तुष्टाः=सन्तोषं गताः परधने विमुखाः इति यावत् (तुष-धा+क्त, कर्त्ता-विण) अलुब्धाः=लोभविरहिताः (न-लुभ-धा+क्त, (कर्त्ता-विण) सत्यवादिनः=सत्यं वदितुं शीलं येषां (वद-धा+णीन्) ते सत्यभाषणशीलाः (कर्त्ता विण) आसन् इति शेषः । २५ ॥

वाच्यान्तरं । जनैः हृष्टैः धर्म्मात्मभिः बहुश्रुतैः तुष्टैः अलुब्धैः सत्यवादिभिः अभूयत । २५ ॥

उस अच्छी नगरी मे सब लोग संतुष्ट, धर्म्मात्मा, शास्त्रज्ञ, अपने अपने धन से सन्तुष्ट, निर्लोभ और सत्यवादी थे । २५ ॥

(25) The men in that best of cities were all truthful, religious versed in the shasters, and contended with their own riches and stranger to covetousness or envy.

न इति । अन्वयः । तस्मिन् पुरोत्तमे कश्चित् अल्पसन्निचयः न आसीत् । यः हि भगवान्धनधान्यवान् (ईदृशः) अविद्धार्थः कुटुम्बी कश्चित् न आसीत् । २६ ॥

व्याख्या । तस्मिन् – (सर्व्व-अधि-विण) पुरोत्तमे=पुरेषु (७तत्, न निर्द्धारे इति ६ष्ठीसमासप्रतिषेधः) उत्तमः श्रेष्ठः तस्मिन् अयोध्यायां इत्यर्थः (अधि) कश्चित्=कोऽपि जनः (कर्त्ता-किम्-श-१मा+चित्, अव्य) अल्पसन्निचयः=सतां उत्कृष्टवस्तूनां (६तत्) निचयः समूहः सन्निचयः, अल्पः सन्निचयः यस्य (बहुव्री) सः तथोक्तः (कर्त्ता-विण) न आसीत् (अस-

धा+लङ्, क्रिया) यः हि (प्रातिपदिकार्थे-१मा) अगवाश्वधनधान्यवान्= गावश्च अश्वाश्च धनानि च धान्यानि च (द्वन्द्व) न तानि, तेषां अभावः वा, तानि तत् वा विद्यन्ते अस्य सः (अर्थाभावे अव्ययीभावे नञ्तत्पुरुषे वा ततः मतुप्) यस्य गवादयः न सन्ति इत्यर्थः (१मा-विण) अतएव असिद्धार्थः= असिद्धः निष्फलः अर्थः ऐहिकं आमुष्मिकं प्रयोजनं यस्य सः (बहुव्री) यः इह जगति परलोकेषु च सुखभोगकारणं किञ्चिदपि कर्म्म न करोति इत्यर्थः (१मा विण) ईदृशः कश्चित् (सर्व्व-कर्त्ता-विण) कुटुम्बी= कुटुम्बः स्त्रीपुत्रादयः परिवारवर्गः सः विद्यते अस्य (कुटुम्ब-अ-इन्) गृहस्थः इत्यर्थः (कर्त्ता) न आसीत् (क्रिया)। अत्र अभावमुखेन सर्व्वेषां बहुधनवत्ता सूच्यते । २६ ॥

वाच्यान्तरं। अल्पसन्निचयेन केनचित् न अभूयत, कुटुम्बिना न अभूयत । २६ ॥

उस सर्व्वोत्तम नगर में ऐसा कोई नहीं था, जिस ने थोड़ा संचय किया था, और न ऐसा गृहस्थ था, जिस के गौ, घोड़े, धन और धान्य न था, और जिस का प्रयोजन सिद्ध नहीं हुआ हो । २७ ॥

(26,) In that best of cities there was none who had not amassed great wealth and there was not such a house-holder who without cattle, horses, riches and crops and who had not gained his wishes.

कामी इति । अन्वयः। अयोध्यायां क्वचित् पुरुषः कामी च न, कदर्य्यः वा न, नृशंसः वा न, अविद्वान् च न, नास्तिकः च न, द्रष्टुं शक्यं । २७ ॥

व्याख्या। अयोध्यायां (अधि) क्वचित्=कुत्रापि (अधि-अव्य) पुरुषः=जनः (शक्यं इत्यस्य कर्म्म-१मा) कामी=विषयभोगी तदेकतत्परः इत्यर्थः (कर्म्म-विण) द्रष्टुं=निरीक्षितुं (दृश-धा+तुमुन्) न शक्यं (शक-धा+ण्यप्, क्रिया, सामान्ये नपुंसकं, शक्यं च अनेन अमांसादिभि-

रपि चुतप्रतिहन्तुमिति महाभाष्ये प्रयोगात्) लोकैः इति कर्तृपदमूह्यं। कश्चित् पुरुषः कदर्य्यः=आत्मपीड़नादिदोषयुक्तः (कर्म्म विश, आत्मानं धर्म्मकृत्यं च पुत्रदारांश्च पीड़येत्, लोभी च पितरौ भावृन् स कदर्य्य इति स्मृतः) नृशंसः वा=नॄन् मनुष्यान्=शंसति हिनस्ति (नृ-शंस-धा+अच्) क्रूरः (कर्म्म-विश, नृशंसः घातुकः क्रूरः इत्यमरः) अविद्वान्=अपण्डितः (कर्म्म विश) नास्तिकः ईश्वरविश्वासविरहितः वेदनिन्दकः वा (कर्म्म-विश) पुरुषः द्रष्टुं न शक्यं इति प्रत्येकं अभिसम्बध्यते। पृथक् पृथक् ग्रहणात् एतेषां एकतमदोषयुक्तः समुदायदोषयुक्तः वा कश्चित् न दृश्यते इति सूचयति। २७॥

वाच्यान्तरं। कामिनं कदर्य्यं नृशंसं अविद्वांसं नास्तिकं वा द्रष्टुं न शक्नुयुः। २७॥

अयोध्या में कामी, अपनेतईं और स्त्री पुत्रादि के दुख देनेवाले निठुर, मूर्ख और नास्तिक कोई पुरुष नहीं था। २७॥

(27) In Ayodhya there was nowhere a lustful, wicked, or heartless person; nor was there to be found one godless and illiterate.

सर्व्वे इति। अन्वयः। (अयोध्यायां) सर्व्वे नराः नार्य्यः च अमलाः महर्षयः इव धर्म्मशीलाः सुसंयुताः शीलवृत्ताभ्यां मुदिताः (आसन्)। २८॥

व्याख्या। अयोध्यायां सर्व्वे (सर्व्व-कर्त्ता-विश) नराः=मानवाः (कर्त्ता) नार्य्यः च=स्त्रियः च (कर्त्ता) अमलाः=निर्म्मलाः दोषशून्याः (उपमा-कर्त्ता-विश) महर्षयः इव=महान्तः (कर्म्मधा) ऋषयः ते इव (इवेन अलुक, उपमा-कर्त्ता) धर्म्मशीलाः=धार्म्मिकाः (कर्त्ता-विश) सुसंयुताः=सुष्ठु निग्रहीतेन्द्रियाः (सु-सम्-यम-धा+क्त, कर्त्ता विश) शील-वृत्ताभ्यां=शीलं चरित्रं च वृत्तं आचरणं च (द्वन्द) ताभ्यां (करण)

मुदिता:—आनन्दिता: सर्व्वे सच्चरित्रा: सदाचारा: इत्यर्थ: (कर्त्ता-विश) आसन् इति शेष: । २८ ॥

वाच्यान्तरं । सर्व्वै: नरै: नारीभि: अमलै: महर्षिभि इव धर्म्मशीलै: सुसंयुतै: मुदितै: अभूयत । २८ ॥

वहां सब नर और नारी धर्म्मशील वशीकृतेन्द्रिय अपने चरित्र और अनुष्ठान से सन्तुष्ट, महर्षि के न्याई निर्मल थे । २८ ॥

(28.) Like great and pure Rishis every one, wehther male or female, was pious and cheerful for their character and deeds and had control over their passions.

नाकुण्डली इति । अन्वय: । (कश्चित्) अकुण्डली न विद्यते, अमुकुटो न विद्यते, असग्वी न विद्यते, अल्पभोगवान् न विद्यते, अमृष्ट: न विद्यते, न लिप्ताङ्ग: न विद्यते, असुगन्ध: न विद्यते । २९ ॥

व्याख्या । कश्चित् जन: इति शेष: (कर्त्ता) अकुण्डली=कुण्डलं कर्णाभरणं विद्यते अस्य स कुण्डली स: न भवति इति अनलङ्कृतकर्ण: (कुण्डल-अ+इन्, कर्त्ता-विश) न विद्यते=न अस्ति (विद-धा+कर्त्तरि-लट, क्रिया) अमुकुटी=न मुकुटं शिरोभूषणं तद्वान् न भवति इति न (कर्त्ता-विश) सर्व्वे मुकुटशोभितशिरस: इत्यर्थ: । असग्वी=स्रक्पुष्पादि- माल्यं तद्वान् न भवति इति न (स्रज-अ+विन, कर्त्ता-विश) सर्व्वेषां गलदेशे माल्यं अस्ति इत्यर्थ: । अल्पभोगवान् न=धर्म्माद्यविरुद्ध: कामभोग: भोग: तद्वान् न भवति इति न (कर्त्ता-विश) धर्म्मस्य अविरोधेन सुखं अनुभवन्ति इत्यर्थ: । अमृष्ट: न=अमार्ज्जित: अनिर्म्मल: न, नलिप्ताङ्ग: न लिप्तं (सुप्सुपेति समास:) चन्दनादिना चर्च्चितं अङ्गं यस्य इति न (बहुव्री, कर्त्ता-विश) सर्व्वे चन्दनचर्च्चितदेहा: इत्यर्थ: । अतएव असुगन्ध:=न सुगन्धरहित: न (कर्त्ता-विश) विद्यते प्रत्येकेनान्वय: द्वौ न शब्दौ प्रकृत-मर्थं गमयत इति न्यायेन सर्व्वत्र अर्थसंगति: कार्य्या । २९ ॥

वाच्यान्तरं । अकुण्डलिना, अमुकुटिना, अस्रग्विना, अल्पभोगवता, अमृष्टेन, लिप्ताङ्गेन, असुगन्धेन न विद्यते । २९ ॥

वहां ऐसा कोई नहीं था, जिस के कानों में कुण्डल सिर में मुकुट, गले में माला न था, और जो अल्प भोग नहीं करता, और जिसका निर्म्मल चन्दन लगाए हुए और सुगन्ध देह नहीं था । २९ ॥

(29.) There was none that had not earrings in his ears or crown in his head or garland about his neck; none that had not a considerable quantity of enjoyable things. Nor was there any one that did not look neat and clean and did not cover his body with sandle, which breathed fragrance around.

नामृष्टभोजी इति । अन्वयः । अमृष्टभोजी न दृश्यते, अदाता न दृश्यते, अनङ्गदनिष्कधृक न अपि दृश्यते, अहस्ताभरणः वा अपि न दृश्यते, अनात्मवान् न अपि दृश्यते । ३० ॥

व्याख्या । अमृष्टभोजी=न मृष्टं मार्जितं अमृष्टं अपरिष्कृतं इत्यर्थः भुङ्क्ते यः सः (भुज् धा + क्विप, कर्म्म-विण) कश्चिदिति शेषः (कर्म्म-१मा) न दृश्यते=न अवलोक्यते (दृश-धा+कर्म्मणि लट, क्रिया) सर्व्वेषामेव अन्नानि परिष्कृतानि इत्यर्थः । अदाता न=सर्व्वएव वदान्याः इत्यर्थः (कर्म्म-विण) अङ्गदनिष्कधृक न अपि=अङ्गदः केयूरः वाह्वोः आभरणं निष्कः वक्षोभूषणं (द्वन्द्व) तौ धरति यः सः (धृ-धा+क्विप) सः न भवति इति न (कर्म्म-विण) सर्व्वएव अङ्गदधारिणः निष्कधारिणश्च इत्यर्थः, अहस्ताभरणः न अपि=हस्तस्य (६तत्) आभरणं वलयादिकं तत् नास्ति यस्य (वहुव्रो) वलयादिरहितः इत्यर्थः इति न (कर्म्म-विण) अनात्मवान् न अपि=अजितान्तःकरणः (कर्म्म-विण) न दृश्यते इति प्रत्येकेन अभिसम्बध्यते, लोकैः इति कर्तृपदं उह्यं । ३० ॥

वाच्यान्तरं । अमृष्टभोजिनं अनङ्गदनिष्कधृतं अहस्ताभरणं अनात्मवन्तं न पश्यन्ति । ३० ॥

वहां ऐसा भी कोई पुरुष नहीं देखने में आता था, जो मैला भोजन करता था, दान नहीं करता, बाजु और कण्ठा, और कड़े पहने हुए और जो जितेन्द्रिय नहीं था। ३०॥

(30.) There was no one to be found who took unclean food and was not generous; none who had not bracelets; and who was not master of his senses.

नानाहित इत्यादि। अन्वयः। अयोध्यायां कश्चित् अनाहिताग्निः न आसीत्, अयज्वा न आसीत्, क्षुद्रः न आसीत्, तस्करः न आसीत्, आवृत्तः न आसीत्, संकरः च न आसीत्। ३१॥

व्याख्या। अयोध्यायां (अधि) कश्चित् (कर्त्ता-अव्य) अनाहिताग्निः=न आहिताः न हुताः अग्नयः गार्हपत्यादिर्वेताग्नयः येन (बहुव्री) सः (कर्त्ता-विण) न आसीत् (क्रिया) साग्निकद्विजानां प्रत्यहं होमः कर्त्तव्यः, तत्र च सर्व्वएव साग्निकाः इत्यर्थः। अयज्वा=यजति यः (यज-धा+कर्त्तरि वनिप) स न सोमयागरहितः इत्यर्थः (कर्त्ता-विण), क्षुद्रः न=अल्पविद्यैश्वर्य्यादिमान् न (कर्त्ता-विण) तस्करः वा न=चौर अपि न (कर्त्ता-विण) आवृत्तः न च=दुश्चरित्रः सदाचाररहितः (कर्त्ता-विण, अत्र कुत्सा नञः अर्थः) सङ्करः न=वर्णसांकर्य्योत्पन्नः न (कर्त्ता-विण) कश्चित् न दृश्यते इति प्रत्येकेन अभिसम्बध्यते। ३१॥

वाच्यान्तरं। अनाहिताग्निना अयज्वना क्षुद्रेण तस्करेण आवृत्तेन सङ्करेण न अदृश्यत। ३१॥

अयोध्या में सब साग्निक और सोम याजी थे, क्षुद्र और चोर कोई नहीं था, और न दुश्चरित्र और वर्णसंकर था। ३१॥

(31.) None who was not a worshiper of the holy fire and did not offer sacrifices was here, No mean-minded man nor thief was to be found here. Nor was there any man of wicked character nor of mixed birth.

स्वकर्म्म इति । अन्वयः । ब्राह्मणाः नित्यं स्वकर्म्मनिरताः विजितेन्द्रियाः दानाध्ययनशीलाः च प्रतिग्रहे संयताः च । ३२ ॥

व्याख्या । तत्र अयोध्यायां ब्राह्मणाः—ब्रह्म वेदं विदन्ति अधीयन्ते वा (ब्रह्मन्-अ+अण्) विप्राः (कर्त्ता) नित्यं=प्रतिदिनं (अत्यन्तसंयोगे-२या) स्वकर्म्मनिरताः=स्वस्य (६तत्) कर्म्मणि पञ्चमहायज्ञादौ (७तत्) निरताः तत्पराः (नि-रम-धा+क्त, कर्त्ता-विण) विजितेन्द्रियाः= विजितानि पराजितानि इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि यैः (बहुव्री) ते कामादीनां विजेतारः (कर्त्ता-विण), दानाध्ययनशीलाः=यथाशक्ति यथाप्राप्तं परस्मै अर्पणं दानं, वेदादिपाठः अध्ययनं दानशीला अध्ययनशीलाश्च (कर्त्ता-विण) प्रतिग्रहे=विधिना परदत्तस्य स्वीकारः प्रतिग्रहः दानग्रहण इत्यर्थः तस्मिन् (अधि) संयताः सङ्कुचिताः (सम्-यम-धा+क्त) निषिद्धप्रतिग्रहरहिताः इत्यर्थः (कर्त्ता-विण) आसन् इति शेषः । ३२ ॥

वाच्यान्तरं । ब्राह्मणैः स्वकर्म्मनिरतैः विजितेन्द्रियैः दानाध्ययनशीलैः संयतैः अभूयत । ३२ ॥

सब ब्राह्मण जितेन्द्रिय और नित अपना कर्म्मानुष्ठान दान और वेद पाठ करते थे, और दान ग्रहण करने में संकुचित होते थे । ३२ ॥

(32.) The Brahmins of Ayodhya, perfect masters of their senses, at all times remained engaged in their works of devotion, study, and charity and were very careful in accepting alms.

नास्तिकः इति । अन्वयः । क्वचित् कश्चित् नास्तिकः न विद्यते, अनृती न विद्यते, अबहुश्रुतः न विद्यते, असूयकः न विद्यते, अशक्तः च न विद्यते, अविद्वान् न विद्यते । ३३ ॥

व्याख्या : अयोध्यायां क्वचित्=कुत्रापि (अधि अव्य) कश्चित्= कः अपि जनः (किम्-अ+१मा+चित्, अव्य-कर्त्ता) नास्तिकः=नास्ति

परलोक: ईश्वर: वा इति बुद्धिमान्, वेदनिन्दक: वा (कर्त्ता-विष) न विद्यते=न अस्ति (विद्-धा+कर्त्तरि-लट्, क्रिया) अनृती न—ऋतं=सत्यं तद्विद्यते अस्य स: न भवति (न ऋत-अ+इन्) मिथ्यावादी न, (कर्त्ता-विष) अबहुश्रुत:=न बहुश्रुतं शास्त्राध्ययनजन्यज्ञानं यस्य (बहुव्री) स: अल्पशास्त्रज्ञ: इत्यर्थ: न (कर्त्ता-विष) असूयक: न=अन्ययुभद्वेषी (कर्त्ता-विष) न (अव्य) अशक्त: न=स्वकीये इहलौकिके पारलौकिके च कार्य्यसाधने असमर्थ: न (न-शक-धा+क्त, कर्त्ता-विष) अविद्वान्=न वेत्ति न जानाति य: स: (विद्-धा+शतृ) अपण्डित: क्वचित् न विद्यते इति प्रत्येकेन सह अन्वय:। ३३ ॥

व्याख्यान्तरं। केनचित् नास्तिकेन, अनृतिना, अबहुश्रुतेन, असूयकेन, अशक्तेन, अविदुषा न विद्यते। ३३ ॥

वहां कहीं नास्तिक, मिथ्यावादी, बहुत न पढ़ा हुआ और और की भलाई का द्वेष करनेवाला, असमर्थ, मूर्ख न था ॥ ३३ ॥

(33,) There was no atheist in Ayodhya nor any truthless person was there, Every one was well-read in the Shastras. The envious, incompetent and the ignorant were strangers to this soil.

नाषडङ्गवित् इति। अन्वय:। अत्र कश्चन अषडङ्गवित् न अस्ति, अव्रत: न अस्ति, अबहुश्रुत: न अस्ति, दीन: न अस्ति, क्षिप्तचित्त: वा न अस्ति, व्यथित: वा अपि न अस्ति। ३४ ॥

व्याख्या। अत्र=अयोध्यायां (अधि-अव्य) कश्चन=कोऽपि (किम्-अ+पुं-१मा-१व+चन, कर्त्ता-अव्य) अषडङ्गवित्=षडङ्गानि=शिक्षा-कल्पादिवेदाङ्गानि तानि न वेत्ति य: स: (विद्-धा+क्विप्) अशास्त्रज्ञ: (कर्त्ता-विष) न अस्ति (क्रिया) अव्रत: न=व्रतं चान्द्रायणादिव्रतं तद्विहीन: न (कर्त्ता-विष) अबहुश्रुत: न=न बहुश्रुतं यस्य (बहुव्री) अपण्डित: न (कर्त्ता-विष) दीन: न—दु:खी न (कर्त्ता-विष) क्षिप्त-

चिन्न:=खिन्नं चित्तं यस्य (वहुव्री) स: उन्मत्त: न (कर्त्ता-विण)
व्यथित: न=व्यथा सञ्जाता अस्य (व्यथा-अ+इतच्) आधिव्याधिपीडित:
न (कर्त्ता-विण) सर्व्वत्र अस्ति इति क्रियापदं ऊह्यं । ३४ ॥

वाच्यान्तरं । केनचित् अषड़ङ्गविदा, अव्रतेन, अवहुश्रुतेन, दीनेन, खिन्नचित्तेन, व्यथितेन न भूयते । ३४ ॥

ऐसा कोई न था, जो षड़ंग वेद न जानता हो, व्रत न करता हो, और वहुत पढ़ा हुआ न हो, और कोई दीन उन्मत्त दुःखित भी नहीं था । ३४ ॥

(34.) There was none that was not versed in the six branches of learning, that was not of ample experience and high observances. No poor man, none of insane mind, none grieved at heart was there.

कश्चित् इति । अन्वयः । अयोध्यायां कश्चित् नरः अश्रीमान् न द्रष्टुं न शक्यं, अरूपवान् द्रष्टुं नापि शक्यं, राजनि अभक्तिमान् द्रष्टुं शक्यं, वा नारी अश्रीमती, अरूपवती, राजनि अभक्तिवती द्रष्टुं न शक्यं । ३५ ॥

व्याख्या । अयोध्यायां (अधि) कश्चित् नरः=कोऽपि जनः (कर्त्ता-अव्य) अश्रीमान्=श्रीः शोभा सा न विद्यते अस्य (कर्म्म-विण) अरूपवान्=रूपं लावण्यं तत् न विद्यते अस्य (कर्म्म-विण) राजनि=भूपती दशरथे (अधि-७मी) अभक्तिमान्=भक्तिः स्नेहः तदभाववान् (कर्म्म-विण) द्रष्टुं न शक्यं (क्रियासामान्ये नपुंसकं) वा=अथवा (अव्य) काचित् नारी अश्रीमती अरूपवती दशरथे स्नेहाभाववती द्रष्टुं न शक्यं । ३५ ॥

वाच्यान्तरं । कंचित् नरं नारीं अश्रीमन्तं अरूपवन्तं अभक्तिमन्तं द्रष्टुं न शक्नुयुः । ३५ ॥

ऐसा कोई नारी और नर अयोध्या में न था, जो श्रीमान् रूपवान् था, और राजा की भक्ति नहीं करता था। ३५ ॥

(35.) There was not to be found any person in ayodhya male or female, that was not well-formed,and beautiful, and was not loyal to the king.

वर्णेषु इति। अन्वयः। अग्रयचतुर्थेषु वर्णेषु (सर्व्वे) देवतातिथिपूजकाः कृतज्ञाः वदान्याः शूराः विक्रमसंयुताः च (आसन्) । ३६ ॥

व्याख्या। प्रथमं राजानं स्तुत्वा तस्मिन् पुरवरे इत्यादिभिः ब्राह्मणप्रशंसा कृता, इदानीं क्षत्रियादयः साधारणेन प्रशंस्यन्ते वर्णेषु इति। अग्रयचतुर्थेषु = अग्रयः अग्रे भवः (अग्र-श्र+यण्) ब्राह्मणः शूद्रादिगणनया येषां (बहुव्री) तेषु ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रेषु इत्यर्थः (अधि) वर्णेषु=जातिषु मध्येषु (निर्द्धारे-७मी सर्व्वे इति शेषः (कर्त्ता) देवतातिथिपूजकाः पूजयन्ति ये ते पूजकाः (पूज-धा+ण्वुल) देवतानां अतिथीनां च (इन्द्व) पूजकाः (कर्त्ता विण) कृतज्ञाः=कृतं उपकारं जानन्ति ये ते (कृत-ज्ञा-धा+ड) प्रत्युपकर्त्तारः (कर्त्ता-विण) वदान्याः च=दानशौण्डाः च (वदान्यो दानशौण्डः स्यात् इति विश्वः, कर्त्ता-विण) शूराः=बलवन्तः (कर्त्ता-विण) विक्रमसंयुता=विक्रमेण (३तत्) संयुताः पराक्रमशालिनः (कर्त्ता-विण) आसन् इति शेषः (क्रिया) ३६॥

वाच्यान्तरं। सर्व्वैः देवतातिथिपूजकैः कृतज्ञैः वदान्यैः शूरैः विक्रमसंयुतैः अभूयत। ३६ ॥

ब्राह्मणादि सब देवता और अतिथि की पूजा करते थे, और कृतज्ञ, दानी शूर और वीर थे। ३६ ॥

(36.) Every one among the Brahmins worshipped his gods and was hospitable to his guests; was grateful, liberal, warrior and high-spirited,

दीर्घायुषः इति। अन्वयः। पुरोत्तमे सर्व्वे नराः दीर्घायुषः

धर्म्मं सत्यं च संश्रिताः स्त्रिभिः पुत्रपौत्रैः च नित्यं सहिताः (आसन्)। ३७ ॥

व्याख्या। पुरोत्तमे=पुरेषु (७तत्) उत्तमे अयोध्यायां (अधि) सर्व्वे नराः (कर्त्ता) दीर्घायुषः=दीर्घं आयुः येषां (बहुव्री) ते दीर्घ-जीविनः (कर्त्ता-विश) धर्म्मं=वेदविहितकर्म्मानुष्ठानजन्यफलं (कर्म्म) सत्यं च (कर्म्म) संश्रिताः=अवलम्बिताः (सम्-श्रि-धा+कर्त्तरि-क्त) स्त्रिभिः=पत्नीभिः (सहार्थे-३या) पुत्रपौत्रैः च=पुत्रस्य पुत्राः पौत्राः (पुत्र-अ+ष्ण) पुत्राः च पौत्राः च (द्वन्द्व) तैः (सहार्थे-३या) नित्यं=सतत (अत्यन्तसंयोगे-२या) सहिताः=मिलिताः (कर्त्ता-विश) आसन् इति शेषः (क्रिया)। ३७ ॥

वाच्यान्तरं। सर्व्वैः नरैः दीर्घायुर्भिः संश्रितैः सहितैः अभूयत ।३७॥

उस उत्तम पुरी में सब लोग दीर्घजीवी, धर्म्म और सत्यपरायण थे और पुत्र पौत्र और स्त्री के साथ बसते थे। ३७ ॥

(37.) Every one in that best of cities, was longeval religious and truthful, blest with sons, grandsons and wives,

क्षत्रं इति। अन्वयः। क्षत्रं ब्रह्ममुखं आसीत् वैश्याः क्षत्रं अनुव्रताः शूद्राः स्वकर्म्मनिरताः त्रीन् वर्णान् उपचारिणः (आसन्) ।३८॥

व्याख्या। क्षत्र=क्षत्रियः (कर्त्ता) ब्रह्ममुखं=ब्रह्म ब्राह्मणः मुखं प्रधानं यस्य (बहुव्री) तदाज्ञावर्त्ति इत्यर्थः (कर्त्ता-विश) आसीत् (क्रिया), वैश्याः (कर्त्ता) क्षत्रं (अनुयोगे-२या) अनुव्रताः अधीनाः (कर्त्ता-विश) आसीत् इति शेषः (क्रिया) शूद्राः=स्वकर्म्मनिरताः=स्वस्य (६तत्) कर्म्मणि (७तत्) निरताः तत्पराः (नि-रम-धा+क्त) तेषां किं कर्म्म इत्याह त्रीन् इति। त्रीन् वर्णान्=ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यान् (उपचारिणः इत्यस्य कर्म्म-२या) उपचारिणः=उपचरन्ति ये ते (उपचर-धा+णीन्) सेवकाः (कर्त्ता-विश) आसन् इति शेषः (क्रिया)। ३८ ॥

वाच्यान्तरं। क्षत्रेण ब्रह्ममुखेन अभूयत, वैश्यैः अनुव्रतैः शूद्रैः स्वकर्म्म-निरतैः उपचारिभिः अभूयत। ३८॥

क्षत्रिय ब्राह्मणों की, वैश्य क्षत्रियों की, और शूद्र तीनों वर्ण की सेवा करते थे और अपने काम में लगे हुये थे। ३८॥

(38.) The Kshatriyas were devoted to the Brahmins, and the Uaisyas to their Kshatriya superiors. The Sudras, who served the three superior clases, were all well-pleased with their duty,

सा इति। अन्वयः। पुरस्तात् धीमता मानवेन्द्रेण मनुना यथा (तथा) इक्ष्वाकुनाथेन तेन सा पुरी सुपरिरक्षिता॥ ३९॥

व्याख्या। पुरस्तात्=पुराकाले (पूर्व्व-श+अस्ताति, अधि अव्य) धीमता=धीः बुद्धिः विद्यते अस्य (धी-श+मतुप्) तेन धीमता सुबुद्धिना (उपमा-कर्त्ता-विण) मानवेन्द्रेण=नरपतिना (पूर्व्ववत्-विण) मनुना यथा=वैवस्वतेन मनुना इव (उपमा-कर्त्ता इक्ष्वाकुनाथेन इक्ष्वाकूणां (६तत्) नाथः तेन इक्ष्वाकुवंशोद्भवेन राज्ञा (कर्त्ता-विण) तेन=दशरथेन (सर्व्व-कर्त्ता-३या) सा पुरी=अयोध्यानगरी (कर्म्म १मा) सुपरिरक्षिता=दुष्टदमनेन शिष्टपालनेन च सुन्दरं प्रतिपालिता (सु-परि-रक्ष-धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया)। ३९॥

वाच्यान्तरं। धीमान् मानवेन्द्रः मनुः यथा इक्ष्वाकुनाथः सः तां पुरीं सुपरिरक्षितवान्। ३९॥

जैसे मानवश्रेष्ठ धीमान् मनुजी पहिले रक्षा करते थे, इक्ष्वाकुनाथ दशरथने उसी ढंग से इस पुरी की रक्षा की थी। ३९॥

(39.) The country thus described above, was as well-governed by the Lord of the Iskhaku race, as it was in former days, by the sage-like Manu, the prince of men.

योधानां इति । अन्वयः । अग्निकल्पानां पेशलानां अमर्षिणां कृतविद्यानां योधानां (सङ्घैः) केशरिणां (संङ्घैः) गुहा इव (सा) सम्पूर्णा । ४० ॥

व्याख्या । अग्निकल्पानां=ईषत् ऊनाः अग्नयः (अग्नि-श=कल्पप्) तेषां शौर्यातिशयात् अग्नितुल्यानां (सम्ब-विश) पेशलानां=अकुटिलानां (सम्ब विश) अमर्षिणां—अमर्षः विद्यते एषां (अमर्ष श+इन्) तेषां पराभवासहिष्णूणां (सम्ब विश) कृतविद्यानां=कृता अभ्यस्ता विद्या अस्त्रादिविद्या यैः (बहुव्री) तेषां अस्त्रादिविद्यापारदर्शिनां (सम्ब विश) योधानां=युद्धनिपुणानां पुरुषाणां (सम्ब) सङ्घैः इति शेषः समूहैः (कर्त्ताइथा) केशरिणां=केशराणि विद्यन्ते येषां (केशर-श+इन्) तेषां सिंहानां (सम्ब) सङ्घैः इति शेषः (उपमा कर्त्ता-इया) गुहा=पर्व्वतगह्वरः इव (उपमा-कर्म्म) सा पुरी इति शेषः (कर्म्म) सम्पूर्णा=आवृता (सम्-पूर धा+कर्म्मणि क्त, क्रिया) । ४० ॥

वाच्यान्तरं । योधानां सङ्घाः केशरिणां सङ्घाः गुहां इव तां सम्पूर्णवन्तः । ४० ॥

जैसे गुहा में सिंह रहते हैं, वैसे ही इस पुरी में ऐसे योधा रहते थे, जो आग की बराबर, अकुटिल और पराभव नहीं सह सके और अस्त्रविद्या में निपुण थे । ४० ॥

(40.) Under his rule, Ayodhya, like the den of a lion, became the country of fiery, but honest and well-trained soldiers, unable to bear the insults of others.

काम्बोजविषये इति । अन्वयः । काम्बोजविषये जातैः वाह्लिकैः वनायुजैः नदीजैः च हरिहयोत्तमैः हयोत्तमैः (सा) पूर्णा । ४१ ॥

व्याख्या । काम्बोजविषये=काम्बोजनामके देशे (अधि ७मी)

जातैः=उत्पन्नैः (जन धा+कर्त्तरि क्त, कर्त्ता विण) वाह्लिकैः=वाह्लिकदेशजातैः (ष्ण कर्त्ता-विण) वनायुजैः=वनायुः देशविशेषः तस्मिन् जातैः (जन-धा+ड. कर्त्ता-विण) नदीजैः=नदी: सिन्धु नदी: लक्षणया ततसमीपोद्भवैः (कर्त्ता-विण) हरिहयोत्तमैः=हरिः इन्द्रः तस्य (६तत्) हयः घोटकः उच्चैःश्रवाः सः इव (उपमानानि सामान्यवचनैः इत्यादिना समासः) उत्तमाः श्रेष्ठाः तैः (कर्त्ता-विण) हयोत्तमैः=हयेषु घोटकेषु (७तत्) उत्तमाः तैः (कर्त्ता-३या) सा पुरी इति शेषः (कर्म-१मा) पूर्णा=व्याप्ता (पूर्-धा+कर्मणि-क्त. क्रिया) । ४१ ॥

वाच्यान्तरं । जाताः वाह्लिकाः वनायुजाः नदीजाः हरिहयोत्तमाः नृपोत्तमाः तां पूर्णवन्तः । ४१ ॥

काम्बोज देशके और वाह्लिक देशके अच्छे २ घोड़े और बनायुज और सिन्धु नदी के तीरके ऐसे घोड़ों से पूर्ण थी जो इन्द्र के घोड़े से अच्छे थे । ४१ ॥

(41.) Better than the Uchchaisraba of Indra, horses of the noblest form and breed, of *Kamboya* (a country in the north of India), *Balhika*, (modern *Balkh*. a country lying north-west of *Afganisthan*), *Bonayu* (a country famous for the breed of its horse or Pe cia) and of the coast of Sindhu were here.

विन्ध्यपर्व्वतजैः इति। अन्वयः। विन्ध्यपर्व्वतजैः हैमवतैः अपि मदान्वितैः अतिबलैः पर्व्वतोपमैः मतङ्गजैः पूर्णा ह्य योजने भूयः सा सत्यनामा प्रकाशते । ४२ ॥

व्याख्या। विन्ध्यपर्व्वतजैः=विन्ध्यपर्व्वतजातैः (जन-धा+ड, कर्त्ता-विण) हैमवतैः=हिमवान् हिमालयपर्व्वतः तत्र जातैः अपि (कर्त्ता-विण) मदान्वितैः=मदेन (३तत्) अन्वितैः युक्तैः अपि (अनु-इ+क्त) मत्तैः (कर्त्ता-विण) अतिबलैः=बलं साधारणबलं अतिक्रान्तैः (अत्यदय

क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया इति २या-समासः) वलीनमैः (कर्त्ताविण) पर्व्वतो-पमैः=पर्व्वतेन सह उपमा साहश्यं येषां (वहुव्री) तैः पर्व्वततुल्यैः इहद्भिः (कर्त्ता-विण) मतङ्गजैः=हस्तिभिः (पूर्णा इत्यस्य कर्त्ता-३या) पूर्णा (पूर-धा+क्त) द्वे योजने=अर्द्धक्रोशान् व्याप्य इयोः योजनयोः इत्यर्थः (अत्यन्तसंयोगे २या) भूयः अत्यधिकं राज्ञः सुखधाम एतत् सत्यनामा सत्यं नाम यस्याः (वहुव्री, डाबुभाभ्यामित्यादिना पक्षे डाप) सा योद्धु-मशक्या इति अयोध्या अन्वर्थनामा सा पुरी (सर्व्वं कर्त्ता) प्रकाशते= शोभते (प्रकाश-धा+लट, क्रिया) । ४२ ॥

वाच्यान्तरं । पूर्णया सत्यनामया तथा प्रकाश्यते । ४२ ॥

विन्ध्याचल और हिमालयके मतवारे महावल पर्व्वत के सदृश हाथियों से पूर्ण थी, और दो योजन तक फैली हुई थी, और उस का अयोध्या (युद्ध करने के अयोग्य) नाम सच था । ४२ ॥

(42.) Full of furious mountain-like elephants, from the Bindhyas as well as from the "borky dales" from of Himalayas, and extending up to 2 *jojuns*, (18. miles) *Ayodhya* (*i.e.*, not to be warred against) revealed its true name.

तां पुरीं इति । अन्वयः । अमितामित्रः महातेजाः महान् राजा सः दशरथः चन्द्रमाः नक्षत्राणि इव तां पुरीं शशास ।

व्याख्या । अमितामित्रः=अमितानि विनाशितानि अमित्राणि शत्रवो येन (वहुव्री) सः निहतारिः (कर्त्ता-विण) महातेजाः=महत् तेजो यस्य स राजा सम्राट् (कर्त्ता विण) सः दशरथः (कर्त्ता) चन्द्रमाः= चन्द्रः (उपमा-कर्त्ता, चन्द्रमस्-श+१मा-१व) नक्षत्राणि इव=नक्षत्र-लोकान् इव (उपमा-कर्म्म) तां पुरीं=अयोध्यां (कर्म्म) शशास=पाल-यामास (शस-धा+लिट, क्रिया) । ४३ ॥

वाच्यान्तरं । अमितामित्रेण महातेजसा महता राज्ञा तेन दशरथेन चन्द्रमसा नक्षत्राणि इव सा पुरी शशासे । ४३ ॥

महातेजस्वी राजा दशरथ जिसने अपने शत्रुओं को मार डाला है, चन्द्रमा जैसे नक्षत्र लोकको शासन करते हैं, वैसेही उस पुरी का शासन करते थे। ४३॥

(43.) As the moon, overpowering in its splendour the lights of others, reigns in heaven, so the high and the mighty Dasaratha having vanquished his enemies reigned in Ayodhya.

तां इति। अन्वयः। शक्रसमः महीपतिः दृढतोरणार्गलां विचित्रैः गृहैः उपशोभितां नृसहस्रसंकुलां तां शिवां सत्यनाम्नीं अयोध्यां पुरीं वै शशास। ४४॥

व्याख्या। शक्रसमः=शक्रः इन्द्रः तेन (३तत्) समः तुल्यः (कर्त्ता-विण) महीपतिः=मह्याः पृथिव्याः पतिः (पा-धा+डति) पालकः राजा दशरथः (कर्त्ता) दृढतोरणार्गलां=तोरणं नाम बहिर्द्वारमलङ्कारकाष्ठबन्धः अर्गलं नाम कपाटावष्टम्भकतिर्य्यक्स्थापितदारुविशेषः, तोरणानि च अर्गलानि (द्वन्द्व) तोरणार्गलानि दृढानि तानि यस्याः (बहुव्री) तां (कर्म्म-विण) विचित्रैः=विविधैः (करण-विण) गृहैः (करण) उपशोभितां=अलङ्कृतां (उप-शुभ-धा+क्त, कर्म्म-विण) नृसहस्रसङ्कुलां=नृणां मनुष्याणां (६तत्) सहस्रैः सहस्रसहस्रमनुष्यैः इत्यर्थः (६तत्) सङ्कुलां व्याप्तां बहुभिः मनुष्यैः कृताधिवासां इत्यर्थः (कर्म्म-विण) शिवां=मङ्गलदायिकां (कर्म्म-विण) तां=पूर्व्ववर्णितां (सर्व्व-कर्म्म-विण) सत्यनाम्नीं=जेतुमशक्या अयोध्या इति अन्वर्थनाम्नीं (कर्म्म-विण, पक्षे डाप) अयोध्यां पुरीं=तन्नामिकां नगरीं (कर्म्म-२या) वै (पादपूरणे-अव्य) शशास=दुष्टदमनेन शिष्टप्रतिपालनेन च पालयामास (शस-धा+लिट्, क्रिया) अत्र प्रथमपादे इन्द्रवंशावृत्तं। द्वितीय तृतीय चतुर्थ पादेषु वंशस्थविलं। तल्लक्षणं यथा छन्दोमञ्जर्यां, वदन्ति वंशस्थविलं जतौ जरौ। तच्च न्द्रवंशा प्रथमाक्षरे गुरौ। ४५॥

वाच्यान्तरं । शक्रसमेन महीपतिना दृढतोरणार्गला उपशोभिता गृहसहस्रसङ्कुला शिवा सा सत्यनामा अयोध्या पुरी शशासे । ४४ ॥

इन्द्र के समान राजा दशरथ उस पुरी को शासन करते थे, उस के द्वार और अर्गल बहुत मजबुत थे और उस में विचित्र घर थे, और हजारों आदमी वसते थे । ४४ ॥

(44.) Like Indra, Dasarath rulled that rightly significantly-termed city of Ayodhya, fortified with gates strongly-bolted and adorned with triumphant arches, splended mansions, well furnished and painted with a population of several thousands.

अन्धमुनिपुत्रवधः ।

राजा दशरथः पूर्व्वं कैकेय्यै द्वौ वरौ ददौ, अधुना सा रामस्य राज्याभिषेकं असहमाना एकेन वरेण रामस्य वनप्रवासनं अपरेण स्वसुतस्य भरतस्याभिषेचनं याचितवती । तत् श्रुत्वा दशरथः कैकेयीं पुनः अनुनीय बहु विलप्य च हतसंज्ञः भूमौ शेते स्म । अथ रामः पितृवन्दनार्थं आगत्य तथाविधं दृष्ट्वा कैकेयीमुखाच्च यथावदुपश्रुत्य वनाय प्रतिशुश्राव, सीतया लक्ष्मणेन च सह वनं जगाम, राजा तु कैकेयीं प्रति द्वेषात् तत्गृहं परित्यज्य कौशल्यामन्दिरं प्राविशत्, तत्र न्यवसच्च ।

अथ भूपतिः षष्ठ्यां रात्रौ पुत्रशोकार्द्दितः कौशल्याप्रबोधवाक्येन कथञ्चित् चाश्वस्तः क्षणं सुप्त्वा बुबुधे, ततः अन्धमुनिशापं संस्मृत्य आत्मानं मृत्युना कवलितं निश्चित्य कौशल्यां सम्बोध्य इमां अन्धमुनिपुत्रवधाश्रितां आख्यायिकां आह ।

अन्धः उभयचक्षुःशून्यः (कर्म्म-धा) मुनिः ऋषिः तस्य (६तत्) पुत्रः तनयः तस्य (६तत्) वधः हत्या (प्रातिपदिकार्थे-१मा)।

प्रतिवुद्धः इति। अन्वयः। अथ सः राजा दशरथः मुहूर्त्तेन प्रतिवुद्धः शोकोपहतचेतनः चिन्तां अभ्यपद्यत। १॥

व्याख्या। अथ=अनन्तरं दशरथस्य निद्रानन्तरं (अव्य) सः राजा=राजते यः सः (राज धा+अन्) भूपतिः (कर्त्ता-विश) दशरथः (कर्त्ता) मुहूर्त्तेन=द्विदण्डपरिमितः समयः मुहूर्त्तं अल्पक्षणं व्याप्य इत्यर्थः (अपवर्गे-३या) प्रतिवुद्धः=जागरितः सन् (प्रति-वुध धा+क्त, कर्त्ता-विश) शोकोपहतचेतनः च सन्=शोकेन रामवनगमनजन्यदुःखेन (शुच-धा+अल, ३तत्) उपहतं नष्टप्रायं (उप-हन-धा+क्त) चेतनं संज्ञा यस्य (वहुव्री, चित-धा+भावे, ल्युट) अचेतनप्रायः (कर्त्ता-विश) चिन्तां (कर्म्म) अभ्यपद्यत=प्राप्तवान् (अभि-पद-धा+कर्त्तरि-लङ, क्रिया) १॥

वाच्यान्तरं। अथ तेन राज्ञा प्रतिवुद्धेन शोकोपहतचेतनेन चिन्ता अभ्यपद्यत। १॥

अनन्तर राजा दशरथ मुहूर्त्तभर में जग के शोक से अचेत गये, और चिन्ता कर ने लगे। १॥

(1.) Then the king Dasaratha, who was lost in grief, having recovered his senses in a moment, became filled with anxiety.

राम इति। अन्वयः। उपसर्गः रामलक्ष्मणयोः विवासात् एव च वासवोपमं तं, आसुरं तमः सूर्य्यं इव आपेदे। २॥

व्याख्या। उपसर्गः=उपद्रवः शोकः इति यावत् (कर्त्ता) रामलक्ष्मणयोः=रामश्च लक्ष्मणश्च (द्वन्द्व) तयोः (विवासात् इत्यस्य कर्त्ता-षष्ठी) विवासात्=वनगमनात् हेतोः (वि-वस-धा+घञ, हेतौ-५मी) एव च (अव्य) वासवोपमं=वासवः उपमा यस्य (वहुव्री) सः तं इन्द्रतुल्यं

(कर्म्म-विण) तं=दशरथं (कर्म्म) आसुरं=असुरस्य राहोः इदं उपमा-कर्त्ता-विण, असुर श+षण्) तमः=अन्धकारः आवरणशक्तिः (उपमा-कर्त्ता) सूर्य्यं इव—सूर्य्यं यथा आवृणोति तद्वत् (उपमा-कर्म्म) आपेदे=प्राप (आ-पद धा+लिट, क्रिया) । २ ॥

वाच्यान्तरं। उपसर्गेण वाक्यर्त्ताषुमः सः आसुरेण तमसा सूर्य्यः इव आपेदे । २ ॥

राम और लक्ष्मण के वन जाने से इन्द्र के बराबर उस राजा को शोक ने घेर लिया था जैसे कि सूर्य्य को राहु का अन्धेरा घेर लेता है । २ ॥

(2.) Like the shadow of the rahu (earth) eclipsing the sun, the thought of the exile of Ram and Lakshman, darkened the mind of that Indra-like king.

सः इति । अन्वयः। सः राजा दशरथः रामे वनं प्रव्राजिते (सति) षष्ठीं रजनीं (प्राप्य) अर्द्धरात्रे कृतं दुष्कृतं अस्मरत् । ३ ॥

व्याख्या। सः=त्रिभुवनविख्यातः (कर्त्ता-विण) राजा=भूपतिः (कर्त्ता विण) दशरथः (कर्त्ता) रामे (भावाधि-७मी) वनं (प्रव्राजिते इत्यस्य कर्म्म) प्रव्राजिते विवासिते प्रेरिते सति राज्ञा इति कर्त्तृ-पदमह्यं। (प्र व्रज-धा+णिच-क्त) षष्ठीं=षषां पूरणी (षष्-श+थ स्त्रियां ङीप) तां रजनीं=रात्रिं (कर्म्म) प्राप्य इति शेषः षष्ठदिवसे अतीते तद्रात्र्यां इत्यर्थः अर्द्धरात्रे=अर्द्धं रात्रेः अर्द्धरात्र (अर्द्धं नपुंसकं इत्यनेन एकदेशिसमासः) अहः सर्व्वैकदेशः इत्यादिना समासान्तः अच) तस्मिन् निशीथसमये (अधि-७मी) कृतं=पूर्व्वं आत्मना अनुष्ठितं (कृ-धा+कर्म्मणि-क्त) दुष्कृतं=अन्धमुनिपुत्रवधरूपं च कार्य्यं (दुः कृ-धा+भावे-क्त, कर्म्म-२या) अस्मरत्=स्मृतवान् (स्मृ-धा+लङ, क्रिया) । ३ ॥

वाच्यान्तरं। तेन राज्ञा तेन दशरथेन दुष्कृतं अस्मर्य्यत । ३ ॥

राम के वन जाने पर छठे दिन आधी रात को राजा ने अपना दुष्कर्म्म स्मरण किया। ३ ॥

(3.) On the sixth mid-night after Rama's exile to the forest, the thought of the great sin, Raja Dasaratha had committed, occured to his mind,

सः राजा इति । अन्वयः। पुत्रशोकार्त्तः सः राजा आत्मनः दुष्कृतं स्मृत्वा पुत्रशोकार्त्तां कौशल्यां इदं वचनं अब्रवीत्। ४ ॥

व्याख्या। पुत्रशोकार्त्तः=पुत्राय (४तत्) शोकः तेन ऋतः (३तत्) तृतीया समासे इति ऋकारस्य वृद्धिः) रामवनगमनेन कातरः (कर्त्ता-विण) सः (सर्व्व-कर्त्ता-विण) राजा=भूपतिः दशरथः (कर्त्ता-१मा) आत्मनः=स्वस्य (दुष्कृतं इत्यस्य-कर्त्ता६ष्ठी) दुष्कृतं (कर्म्म) स्मृत्वा= स्मृ-धा+क्त्वा) पुत्रशोकार्त्तां (पूर्व्ववत् समासः कर्म्म-विण) कौशल्यां= कोशलस्य अपत्यं स्त्री (कोशल-श+ष्यण्, स्त्रियां आप) कोशलराज-नन्दिनीं तन्नामिकां ज्येष्ठमहिषीं राममातरं (गौण कर्म्म) इदं=वक्ष्य-माणं (कर्म्म-विण) वचनं=वाक्यं (मुख्य कर्म्म) अब्रवीत्=अकथयत् (ब्रू-धा+लङ्, क्रिया, ब्रूधातुः द्विकर्म्मकः)। ४ ॥

वाच्यान्तरं। पुत्रशोकार्त्ता कौशल्या औच्यत। ४ ॥

वह पुत्रशोकार्त्त राजा ने अपने दुष्कर्म्म को स्मरण कर के पुत्रशोक-कातरा कौशल्या से कहा। ४ ॥

(4) Overwhelmed with grief for his sons Raja Dasaratha, recollecting his own wrong, spoke thus to Kausalya, who was afflicted by sorrow for her son.

यदाचरति इति। अन्वयः। (हे) कल्याणि (लोकः) शुभं यदि वा अशुभं यत् आचरति, (हे) भद्रे कर्त्ता आत्मनः कर्म्मजं तत् (फलं) लभते एव। ५ ॥

व्याख्या । कल्याणि=हे भद्रे कौशल्ये (सम्बो) लोकः इति शेषः (कर्त्ता) शुभं=हितं (कर्म्म विण) यदि वा=अथवा (अव्य) अशुभं= अहितं (कर्म्म विण) यत्=यत् कर्म्म (कर्म्म-२या) आचरति=अनुतिष्ठति करोति इत्यर्थः (आ-चर-लट, क्रिया) भद्रे=हे साध्वि कौशल्ये (सम्बो) कर्त्ता=अस्य शुभाशुभकर्म्मणः अनुष्ठाता (कृ-धा+तृच, कर्त्ता-१मा) आत्मनः=स्वस्य (कर्म्मजं इत्यस्य कर्त्ता-६ष्ठी) कर्म्मजं कर्म्म कार्य्यं (कृ-धा+म) तस्मात् जायते यत् (जन-धा+ड) तत् निजकर्म्मणा जातं (कर्म्म-विण) फलं इति शेषः (कर्म्म) लभते एव=प्राप्नोति एव (लभ-धा+लट, क्रिया, एव निश्चये अव्य) स्वकृतशुभाशुभकर्म्मफलं मानवेन अवश्यं भोक्तव्यमित्यर्थः । ५ ॥

हे कल्याणि लोग जो भला बुरा काम करता है, हे भद्रे करने वाला अपने उस कर्म्म का फल पाता है । ५ ॥

(5) Good lady, whatever the people do, good or bad, they reap the fruits of their actions.

गुरुलाघवं इति । अन्वयः । यः अर्थानां कर्म्मणां (च) आरम्भे फलं (प्रति) गुरुलाघवं दोषं वा (अदोषं) न जानाति, सः बालः इति ह उच्यते । ६ ॥

व्याख्या । यः=जनः (सर्व्व कर्म्म-१मा) अर्थानां=ऐहिकानां कर्म्मणां (सम्ब) कर्म्मणां=आमुष्मिकाणां कर्म्मणां (सम्ब) आरम्भे= आरम्भकाले प्रथमसमये इत्यर्थः (अधि) फलं=परिणामं (प्रति योगे-२या) गुरुलाघवं=गौरवं लाघवं च (कर्म्म) दोषं=अगुणं (कर्म्म) वा=अथवा (अव्य) अदोषं=गुणं (वा शब्द प्रयोगात् अदोषं इति लभ्यते) न जानाति=वेत्ति (ज्ञा-धा+लट, क्रिया) केनचित् अल्पेन भृत्यादिना महत् अनिष्टं केनचित् महतापि यागादिना अल्पफलं, तथा इदं कर्म्म बहुगुणं अल्पदोषं इदं च बहुदोषं अल्पगुणं इत्येवं जानाति इति भावः

सः=जनः (इति योगे-१मा) वालः=शिशुः अज्ञः इत्यर्थः (१मा विण) इति (कर्म्म-अव्य) ह (पादपूरणे अव्य) उच्यते=कथ्यते (वच धा+कर्म्मणि-लट, क्रिया) वुधैः इति शेषः न केवलस्तनन्धयः वालः इत्यभिप्रायः । ६ ॥

वाच्यान्तरं । येन गुरुलाघवं दोषः न ज्ञायते, इति ब्रुवन्ति । ६ ॥

जो इस लोक और परलोक के कर्म्म का गुरु लघु फल वा दोष को नहीं जानता, वह बालक कहलाया जाता है । ६ ॥

(6.) He who does not consider the lightness or the gravity of his actions, nor the good or evil thereof, is regarded but a child.

कश्चित् इति । अन्वयः । कश्चित् पुष्पं दृष्ट्वा फले गृध्नुः (सन्) आम्रवनं छित्वा पलाशान् निषिञ्चति च, सः फलागमे शोचति ७॥

व्याख्या । कश्चित्=कोऽपि जनः (कर्त्ता-अव्य) पुष्पं=पुष्पमहत्वं (कर्म्म) दृष्ट्वा=विलोक्य (असमा) फले (आध) गृध्नुः=लिप्सुः सन् (गृध-धा+क्नु) फलमहत्वानुमानेन अतिमनोहरमिदं पुष्पं फलमपि एवमेव भवितेति मत्वा इत्यर्थः (कर्त्ता-विण) आम्रवनं=आम्रस्य (६तत्) वनं आम्रवृक्षसमूहं (कर्म्म) छित्वा= कर्त्तयित्वा विनाश्य इत्यर्थः (छिद-धा+क्त्वा, अव्य) पलाशान्=पलाशवृक्षान् (कर्म्म) निषिञ्चति=आर्द्रीकरोति जलसेकादिना पुष्णाति इत्यर्थः (नि सिच-धा+लट, क्रिया) सः=पलाशाभिषेचकः जनः (कर्त्ता) फलागमे=फलानां (६तत्) आगमः तस्मिन् फलप्राप्तिसमये (अधि) शोचति=परितप्यते स्वतर्कितफलाभावात् इत्यर्थः (शुच-धा+लट, क्रिया । ७ ॥

वाच्यान्तरं । केनचित् गृध्नुना पलाशाः निषिच्यन्ते तेन शुच्यते । ७

कोई फुल देख फल के लोभ से आम के पेड़ों को काट के पलाशों को सींचता है, पर फल होने पर पछता है । ७ ॥

(7.) He who seeing flower being desirous of fruit, cuts down mango trees to pour water into (to rear) *palasas*, laments when the fruit grows.

अविज्ञाय इति। अन्वयः। यः हि फलं अविज्ञाय कर्म्म एव तु अनुधावति, सः फलवेलायां किंशुकसेवकः यथा शोचेत्। ८॥

व्याख्या। दृष्टान्तं दार्ष्टान्तिकेन योजयति अविज्ञाय इति। यः हि=यः जनः (कर्त्ता) फलं=क्रियमाणकर्म्मणः भाविपरिणामं (कर्म्म) अपरिज्ञाय=अविचार्य्य इत्यर्थः (ज्ञा-धा+ल्यप) कर्म्म एव तु=लौकिकं वैदिकं वा कार्य्यं (कर्म्म २या) अनुधावति=अनुसरति अनुतिष्ठति इत्यर्थः (क्रिया) सः=अपरिणामदर्शी अनुष्ठाता (सर्व्व-कर्त्ता) फलवेलायां=फलस्य वेला (६तत्) तस्यां फलसमये उपस्थिते सति (अधि ७मी) किंशुकसेवकः यथा=किंशुकस्य पलाशवृक्षस्य (६तत्) सेवकः आम्रवनं छित्वा पलाशवृक्षवर्द्धकः इव (उपमा-कर्त्ता) शोचेत्=तप्येत् (सम्भावनायां लिङ्, क्रिया)। ८॥

वाच्यान्तरं। येन कर्म्म अनुधाव्यते; तेन किंशुकसेवकेन इव शोच्येत। ८॥

फल को न जानके जो कर्म्म करता है, उसे फल होने के समय शोक करना पड़ता है जैसे कि पलाश के सेवन करने वाले को। ७॥

(8.) Not knowing the result who pursues any work, should grieve in the long run feeling the consequence, like the *Kinsuka*-cultivater.

सोऽहं इति। अन्वयः। दुर्म्मतिः सः अहं आम्रवनं छित्वा पलाशान् च न्यषेचयं। फलागमे रामं त्यक्त्वा पश्चात् शोचामि। ९॥

व्याख्या। अप्रस्तुतमिदं प्रकृतविषये किं तत्राह सोऽहं इति। दुर्म्मतिः=दुष्टा मतिः यस्य (बहुव्री) सः मन्दबुद्धिः मूढः, अपरिणामदर्शी इत्यर्थः (कर्त्ता-विश) सः (सर्व्व-कर्त्ता-विश) अहं (कर्त्ता) आम्रवनं (कर्म्म)

छित्वा (छिद-धा+क्त्वा) पलाशान् च पलाशवृक्षान् (कर्म्म) न्यषेचयं सेचितवान् (नि-सिच धा+णिच+लङ, क्रिया) फलागमे=रामकृत-क्रियया लब्धपारलौकिकफलप्राप्तिसमये वा (अधि) रामं (कर्म्म) त्यक्त्वा=परित्यज्य विवास्य इत्यर्थः (त्यज धा+क्त्वा) पश्चात्=अनन्तरं (अव्य) शोचामि (शुच-धा+लट, उप १व, क्रिया) । ९ ॥

वाच्यान्तरं । दुर्म्मतिना तेन मया पलाशाः न्यसेच्यन्त, शुच्यते । ९ ॥

मैं ने भी आम के पेड़ों को काट के पलाश को सींचा है ; फल होने के समय राम को त्याग करके मैं दुर्बुद्धि पश्चात् ताप करता हूं । ९ ॥

(9.) So I, cutting down the mango trees, have reared the *pa'asas* ; leaving Ram in time of fruit (better result), lamenting afterwords as an ignorant fool.

शब्दवेधी इति । अन्वयः । (हे) कौशल्ये कुमारः शब्द-वेधी इति लब्धशब्देन धनुष्मता कुमारेण मया इदं पापं कृतं । १० ॥

व्याख्या । यत् आचरति इति उक्तं तं विषयं आह लब्धेति । हे कौशल्ये (सम्बो) कुमारः=राजपुत्रः (प्रातिपदिकार्थे-१मा) शब्दवेधी= शब्दं श्रुत्वा विध्यति यः (विध+णीन्) सः लक्ष्यं अनवलोक्य अपि तस्य शब्दश्रवणमात्रेण वेद्धुं शक्नोति इत्यर्थः (१मा-विण) इति शब्दवेधी इत्येवं (अव्य) लब्धशब्देन=लब्धः अधिगतः शब्दः येन (बहुव्री) तेन प्राप्त-प्रतिष्ठेन (कर्त्ता-विण) कुमारेण=अजपुत्रेण इत्यर्थः (कर्त्ता-विण) मया=दशरथेन (कर्त्ता-३या) इदं=वक्ष्यमाणं (सर्व्व-कर्म्म-विण) पापं=दुष्कृतं (कर्म्म-१मा) कृतं=अनुष्ठितं (कर्म्मणि-क्त) । १० ॥

वाच्यान्तरं । लब्धशब्दः धनुष्मान् कुमारः अहं इदं पापं कृतवान् ।१०॥

हे कौशल्ये कुमारावस्था में मेरी यह प्रतिष्ठा हुई थी कि अजका पुत्र दशरथ शब्दवेधी है, मैं ने कुमारावस्था में धनुष ले यह पाप किया था । १० ॥

(10.) Exulted by the praise that the prince can hit at on hearing a sound, I, a clever archer and bowman, the son of Aja, Oh Kausalya, commited this sin in my boyhood.

तदिदं इति । अन्वयः । (हे) देवि सम्मोहात् स्वयं कृतं तत् इदं दुःखं बालेन भक्षितं विषं यथा तथा मे इह अनुप्राप्तं स्यात् ।११॥

व्याख्या । हे देवि=हे कौशल्ये (सम्बो) सम्मोहात्=अज्ञानात् (हेतौ-५मी) स्वयं आत्मना (अव्य) कृतं=अनुष्ठितं (कर्त्ता-विश) तत् इदं=मृत्युफलकं (कर्त्ता-विश) दुःखं (कर्त्ता-१मा) बालेन= शिशुना अज्ञानेन इत्यर्थः (भक्षितं इत्यस्य कर्त्ता-३या) भक्षितं=खादितं (कर्म्मणि-क्त, कर्त्ता-विश) विषं यथा=गरलं इव (उपमा-कर्त्ता) मे= मम (सम्बन्ध विवक्षया ६ष्ठी) इह—जगति (अधि-अव्य) अनुप्राप्तं= उपस्थितं (कर्त्ता-विश) स्यात्=भवेत् (अस धा+सम्भावनायां लिङ्, क्रिया) अज्ञानतः भक्षितं विषं यथा बालं हन्ति तथा मामपि एतत् दुःखं हन्यात् इत्यर्थः । ११ ॥

वाख्यान्तरं । कृतेन तेन अनेन दुःखेन भक्षितेन विषेण यथा अनुप्राप्तेन भूयेत । ११ ॥

हे देवि अज्ञानता से बालक जैसे विष खाता है, उसी ढव से मेरा किया हुआ यह दुःख आ पहुंचा है । ११ ॥

(11.) Hence, O good lady, this grief of which I myself am the author, has fallen on me like the poison-draught taken by a child, from ignorance of its consequence.

यथा इति । अन्वयः । यथा अन्यः कश्चित् पुरुषः पलाशैः मोहितः भवेत्, एवं मया अपि शब्दवेध्यं इदं फलं अविज्ञातं । १२ ॥

व्याख्या । यथा (अव्य) अन्यः कश्चित् पुरुषः—प्राकृतः जनः नीचः मूढः इति यावत् (कर्त्ता) पलाशैः=पलाशपुष्पैः (करण) मोहितः (मुह-धा+णिच-क्त, कर्त्ता-विश) भवेत् (क्रिया) पलाशपुष्पं दृष्ट्वा

मुग्धः सन् तत् फलं न जानाति इत्यर्थः, एवं=तथा (अव्य) शब्दवेध्यं= शब्दवेधित्वं (आर्षप्रयोगः कर्म्म १मा) इदं फलं=एवं दुष्टफलं (कर्म्म-विशेष विण) मया अपि (कर्त्ता-३या) अविज्ञातं=अविदितं (न-वि-ज्ञा+धा-कर्म्मणि-क्त, क्रिया)। कथकस्तु इत्थं व्याचष्टे, शब्दवेधित्वरूपं सामर्थ्यं प्राप्य यत् कर्म्म अविज्ञातं सत् क्रतं तस्य कर्म्मणः इदं फलं कैकेयी-वाक्यक्रतः मोहः इत्यर्थः। १२॥

व्याख्यान्तरं। अन्येन केनचित् पुरुषेण मोहितेन भूयेत, अहं अपि शब्दवेध्यः इदं फलं अविदितवान्। २१॥

जैसे कोई सामान्य मनुष्य पलाश देख मुग्ध होता है, उसी ढब से में ने भी शब्दवेधी शर का फल नहीं जाना था। १२॥

(12.) Like the fool, drawn by the false beauty of the *palas*, I have got this result, by hitting on hearing the sound, not knowing what would come of it.

देवि इति। अन्वयः। (हे) देवि त्वं अनूढ़ा अभवः, अहं युवराजः भवामि, ततः मम रागविवर्द्धिनी प्रावृट् अनुप्राप्ता। १३॥

व्याख्या। तादृशदुष्कर्म्मप्राप्तिः कदा इत्याह देवि इति। देवि= हे कौशल्ये (सम्बो) त्वं (कर्त्ता १मा) अनूढ़ा – अविवाहिता (न-वह-धा+क्त, कर्त्ता-विण) अभवः (भू-धा+लङ-२पु-१व, क्रिया) युवराजः=युवा राजा (कर्म्म-धा) अप्राप्तराज्यः पित्रा राजकर्म्मणि अनियुक्तः इत्यर्थः (कर्त्ता-विण) भवामि (क्रिया) यदा त्वं अनूढ़ा अभवः तदा अहं युवराजः अभवं इत्यर्थः। (अभवः इत्यस्य प्रधानत्वविवक्षया भवामि इत्यस्य अतीतार्थे लट)। ततः=तदा (अव्य-अधि) मम (सम्ब) रागविवर्द्धिनी=रागं अनुरागं विवर्द्धयते या सा (कर्त्ता-विण) प्रावृट्= वर्षाकालः (कर्त्ता-प्रावृष्-श+१मा) अनुप्राप्ता=उपस्थिता (कर्त्तरि-क्त, क्रिया)। १३॥

वाच्यान्तरं । त्वया अनूढया अभूयत, युवराजेन मया भूयते, राग-विवर्द्धन्या प्रावृषा अनुप्रासं । १३ ॥

हे देवि तेरा व्याह नहीं हुआ था मैं भी युवराज था, उस वक्त मेरे राग को बढ़ाने वाली वर्षा आ पहुंची । १३ ॥

(13.) Esteemed queen, once, whilst you were yet unmarried, and I, an heir-apparent to the throne, there came my passion-exciting (for hunting) rainy season.

अपास्य इति । अन्वयः । रविः भौमान् रसान् अपास्य अंशुभिः जगत् तप्त्वा च परेताचरितां भीमां दिशं च आचरते । १४ ॥

व्याख्या । प्रावृषं वर्णयति । रविः=(कर्त्ता) भौमान्=भूमेः इमे (भूमि-अ+षण्) तान् पृथिवीस्थान् (कर्म्म-विण) रसान्=जलानि (कर्म्म) अपास्य=निरस्य शोषयित्वा इति यावत् (अप-आस-धा+ल्यप्) अंशुभिः=किरणैः (करण) जगत्=भुवनं (कर्म्म-२या) तप्त्वा च=परितप्य च दग्ध्वा इत्यर्थः (असमा) परेताचरितां=परेतैः प्रेतैः मृतकैः इत्यर्थः (३तत्) आचरितां सेवितां (आ-चर धा+कर्म्मणि-क्त), दक्षिणां इत्यर्थः (कर्म्म-विण, यस्यां दिशि यमपुरी वर्त्तते) भीमां=भीषणां (कर्म्म विण) दिशं (कर्म्म) आचरते=आचरति गच्छति (क्रिया, आत्मनेपदं आर्षं) दक्षिणायनं प्रवृत्तं इति भावः । १४ ॥

वाच्यान्तरं । रविणा परेताचरिता भीमा दिक् आचर्य्यते । १४ ॥

रवि भूमि के रस को सोख के जगत को किरणों से तपित कर उस भयानक दिशा दक्षिण को गये जिस तरफ मरे हुए लोग आते हैं । १४ ॥

(14) The sun after having absorbed moisture from the earth and heating the world was in its fiery southern declination if the region of the spirits.

उष्णं इति। अन्वयः। उष्णं अन्तर्दधे, सद्यः स्निग्धाः घनाः ददृशिरे, ततः सर्वे भेकसारङ्गबर्हिणः जहृषिरे। १५॥

व्याख्या। उष्णं=ग्रीष्मः (कर्त्ता) अन्तर्दधे=तिरोहितं बभूव (अन्तर्-धा+लिट् क्रिया) वर्षागमे इति शेषः दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि इति भावः, सद्यः तत्क्षणात (अव्य) स्निग्धाः=शीतलाः (कर्म्म-विश) घनाः=मेघाः (कर्म्म १मा) ददृशिरे=दृष्टाः (दृश-धा+कर्म्मणि-लिट्, क्रिया) जनैः इति शेषः (कर्त्ता), ततः=मेघदर्शनानन्तरं (अव्य) सर्व्वे (सर्व्व कर्त्ता-विश) भेकसारङ्गबर्हिणः=भेकाः मण्डुकाः च, सारङ्गाः चातकाः हरिणाः, वा च बर्हिणः=मयूराः च (द्वन्द) (कर्त्ता) जहृषिरे=जहृषुः ननन्दुः (हृष-धा+लिट, क्रिया, आत्मनेपदं आर्षं)। १५॥

वाच्यान्तरं। उष्णेन अन्तर्दधे, स्निग्धान् घनान् ददृशुः सर्व्वैः, भेकसारङ्गबर्हिभिः जहृषे। १५॥

झट गर्मी चली गई स्निग्धमेघ नजर आने लगे। मेंडक चातक और मोर आनन्दित हुए।

(15.) Heat disappeared at once and black clouds were seen in the sky. Frogs, larks, and peacocks all rejoiced.

क्लिन्न इति। अन्वयः। स्नाताः क्लिन्नपक्षोत्तराः पतत्रिणः वृष्टिवाताबधूताग्रान् पादपान् क्लेशात् इव अभिपेदिरे, रामानुजेन तु क्लिन्नपक्षोत्तराः अतएव क्लेशात् इव स्नाताः पतत्रिणः इति अन्वयः दृश्यते। १६॥

व्याख्या। स्नाताः=वृष्टिजलैः आप्लुताः (स्ना-धा+क्त, कर्त्ता-विश) अतएव क्लिन्नपक्षोत्तराः=क्लिन्नाः आर्द्रीभूताः पक्षोत्तराः पक्षोपरिभागाः अथवा उत्पतनसाधनभूताः प्रधानपक्षाः येषां (बहुव्री) ते आर्द्रीभूतत्वात् आरमूलानि पक्षाणि प्रसारितुं अक्षमाः इत्यर्थः (कर्त्ता-विश) पत-

त्रिणः=पतत्रं त्रायते यत् तत् (पतत् त्रै-धा+ड) पतत्रं तद् विद्यते येषां (इन्) ते पत्त्रिणः (कर्त्ता-१मा-३व) वृष्टिवातावधूताग्रान्—वृष्टियुक्तः वातः पवनः (शाकपार्थिवादिवत् मध्यपदलोपिकर्म्मधारयः) तेन अवधूतं कम्पितं (अव-धू-धा+क्त) अग्रं येषां (बहुव्री) तान् (कर्म्म-विण) पादपान्=पादैः मूलैः पिबन्ति ये (पाद-पा-धा+ड) तान् वृक्षान् (कर्म्म) कृच्छ्रात् इव=कृच्छ्रं प्राप्य अतिकष्टेन इत्यर्थः (ल्यप् लोपे ५मी) अभिपेदिरे=प्राप्तवन्तः (अभि पद-धा+लिट-१पु-३व, क्रिया) स्वस्वावासवृक्षान् प्रति गमनं अपि कृच्छ्रसाध्यं, दूरं उत्पतनं किमु वक्तव्यं । क्लिन्नाः पक्षोत्तरा येषां ते अतएव कृच्छ्रात्=कृच्छ्रादिव्रत-निमित्तं स्नाताः इव पतत्रिणः इति रामानुजः व्याचष्टे । १६ ॥

वाच्यान्तरं । क्लिन्नपक्षोत्तरैः स्नातैः पतत्रिभिः वृष्टिवातावधूताग्राः पादपाः अभिपेदिरे । १६ ॥

न्हाने के सबब चिड़ियों के पंख भीग गए हैं, वह उन पेड़ों पर कष्ट से पहुंचती हैं जिन के अग्रभाग वृष्टि की हवा से हिल रहे हैं ।१६॥

(19.) The birds, having bathed in the rain with wings moistened by water, took shelter, though with great difficulty, in trees the tops of which had been exposed to wind and rain.

पतितेन इति । अन्वयः। असकृत् पतितेन पतमानेन च अम्भसा आच्छन्नः मत्तसारङ्गः अचलः तीर्थवाग्निः इव आबभौ । १७ ॥

व्याख्या । पतितेन=पूर्व्वं वृष्टेन (करण-विण) असकृत्=सकृत् एकवारं न (नञ-तत्) सकृत् पुनः पुनः (अव्य) पतमानेन=पतता वर्त्तमानसमये वर्षता (करण-विण, शानच् आर्षः) अम्भसा=वृष्टि-जलेन (करण-३या) आच्छन्नः=आवृतः (आ-छद धा+क्त, कर्त्ता-विण) मत्तसारङ्गः=मत्ताः सारङ्गाः हरिणाः यस्मिन् (बहुव्री) सः (कर्त्ता-विण) अचलः=न चलति यः (चल-धा+अच्) सः पर्व्वतः (कर्त्ता)

तोयराशिः इव=तोयानां (६तत्) राशिः जलसङ्घः इव अथवा तोयराशिः समुद्रः सः इव (उपमा-कर्त्ता) आबभौ=शुशुभे (आ भा धा+लिट्, १पु-१व, क्रिया) समुद्रे जलानां राशयः सन्ति, अयमपि वृष्टिजलेन आच्छन्नः इति साधर्म्यं । १७ ॥

वाच्यान्तरं । आच्छन्नेन मत्तसारङ्गेण अचलेन तोयराशिना इव आबभे । १७ ॥

वर्षे हुए और बार बार बरते हुए पानी से भीगा हुआ पर्व्वत जिस में मत्त हरिण हैं, जलराशि की तरह सोहने लगा । १७ ॥

(17.) Being flooded by rain that has already fallen and that is still falling and abounding with the blighted deer the mountains appeared like the sea,

पाण्डुर इति । अन्वयः । स्रोतांसि विमलानि अपि गिरि-धातुभ्यः पाण्डुरारुणवर्णानि सभस्मानि भुजङ्गवत् (कुटिलानि) सुस्रुवुः १८॥

व्याख्या । स्रोतांसि=जलप्रवाहाः (कर्त्ता, स्रोतस्-शस्+१मा-३व) विमलानि अपि=निर्म्मलानि अकलुषितानि अपीति यावत् (कर्त्ता-विण) गिरिधातुभ्यः=गिरिः पर्व्वतः तस्य (६तत्) धातुभ्यः हेतुभ्यः (हेतौ ५मी) पाण्डुरारुणानि=पाण्डुराणि श्वेतानि अरुणानि रक्तवर्णानि च (कर्म्म-धा) क्वचित् पाण्डुरधातुसंयोगात् पाण्डुराणि क्वचिच्च अरुणवर्णधातुसंयोगात् अरुणवर्णानि इत्यर्थः (कर्त्ता-विण) सभस्मानि=भस्मयुक्तानि भस्मसम्बन्धात् इत्यर्थः भुजङ्गवत्=सर्पवत् कुटिलानि इति शेषः (कर्त्ता-विण) सुस्रुवुः= निर्गतवन्ति (स्रु-धा+लिट्, क्रिया) । १८ ॥

वाच्यान्तरं । पाण्डुरारुणवर्णैः विमलैः सभस्मैः स्रोतोभिः सुस्रुवे ।१८॥

विमल गिरि कहीं धातु से पांडु और कहीं रक्त वर्ण नदी भस्म के सम्बन्ध से सर्प की तरह टेड़ी बहने लगी । १८ ॥

(18.) Even rivers with pure water, rendered ashy and red with the mud and dust, washed away from mountains, flowed in a serpentined course.

तस्मिन् इति। अन्वयः। अतिसुखे तस्मिन् काले (अहं) व्यायामकृतसंकल्पः अतएव धनुष्मान् इषुमान् रथी सन् सरयूं नदीं अन्वगाम्। १९॥

व्याख्या। अतिसुखे=अतिसुखकरे (अधि-विण) तस्मिन् काले= वर्षाकाले (अधि-७मी) अहं इति शेषः (कर्त्ता) व्यायामकृतसंकल्पः= व्यायामे मृगयाविहारे कृतः संकल्पः निश्चयः येन (बहुव्री) सः मृगयां गन्तुं इच्छुः इत्यर्थः (कर्त्ता-विण) अतएव धनुष्मान्=धनुः विद्यते अस्य (धनुस-अ मतुप) धनुर्धारी (कर्त्ता-विण, धनुष्मत्-अ+१मा-१व) इषु-मान्=इषुः वाणः विद्यते अस्य (मतुप) शरान् प्रगृह्य इत्यर्थः (कर्त्ता-विण) रथी=रथः विद्यते अस्य (इन्) सः सन् रथं आरुह्य इत्यर्थः सरयूं=तन्नामप्रसिद्धां अयोध्योपकण्ठवाहिनीं (कर्म्म-विण) नदीं= (कर्म्म) अन्वगां=अगमम् (अनु-इ-धा+लुङ-३पु १व, क्रिया)। १९॥

वाच्यान्तरं। मया व्यायामकृतसंकल्पेन धनुष्मता इषुमता रथिना सरयूनदी अन्वगायि। १९॥

इस अति सुख कर काल में मैं रथ पर वैठ धनु वान ले आखेर करने के लिए निश्चय कर सरयु नदी को गया॥ १९॥

(19.) At this pleasant season, armed with bow and arrows for a hunting expedition I appeared in the bank of the river Sarayu on a car.

निपाने इति। अन्वयः। अजितेन्द्रियः (अहं) रात्रौ निपाने अभ्यागतं महिषं, गजं, मृगं, श्वापदं अन्यत् किञ्चित् (सत्वं) वा जिघांसुः (सन्) सरयूं नदीं अन्वगां इति पूर्व्वेण अन्वयः। २०॥

व्याख्या। अजितेन्द्रियः=अजितानि अवशीकृतानि इन्द्रियाणि येन

(बहुव्री) सः इन्द्रियवशीभूतः मृगयाजितः इति भावः यत् मनसि उदेति तदेव करोमि इत्यर्थः (कर्त्ता विश) अहं (कर्त्ता) रात्रौ=रजन्यां (अधि) निपाने=निपीयते अस्मिन् (नि-पा-धा+अधिकरणवाच्ये-ल्युट) स्नातादौ (अधि) अभ्यागतं=जलपानार्थं आगतं (कर्म्म-विश) महिषं (कर्म्म) गजं=हस्तिनं (कर्म्म) मृगं=हरिणं (कर्म्म) अन्यत्=एतद्व्यतिरिक्तं (कर्म्म-विश-२या-१व, नपुं) किञ्चित्=किमपि सत्वं (किम्-अ+नपुं-२या-१व+चित्, (कर्म्म विश अव्य) श्वापदं=शुनः कुक्कुरस्य पदं इव पदं यस्य अथवा शुनः इव आपद अस्मात् (बहुव्री) तं हिंसुं (कर्म्म-विश, न लोकाव्ययनिष्ठा खलर्थतृणां इति सूत्रेण उ प्रत्ययस्य प्रयोगे कर्म्मणि-६ष्ठी-प्रतिषेधात् द्वितीया) सत्वं इति शेषः (कर्म्म) जिघांसुः=हन्तुं इच्छुः (हन-धा+सन्=जिघांस धा+उ, कर्त्ता-विश) सरयूं नदीं अन्वगाम् ।२०॥

वाच्यान्तरं। अजितेन्द्रियेण मया जिघांसुना अन्वगायि। २० ॥

मैं मृगया के वश हो रात को पानी पीने के लिए आये हुए हाथी, हिरन या और हिंस्र पशु को मारने की इच्छा से सरयु नदी में गया ।२०

(20,) Being under the influence of hunting I went to the banks of the Sarayu at night to kill buffaloes, elephants, deer and other beasts of prey that would come to drink water there.

अथ इति। अन्वयः। अथ तु अन्धकारे अचक्षुर्विषये जले पूर्य्यतः कुम्भस्य नर्दतः वारणस्य इव घोषं अशौषं। २१ ॥

व्याख्या। अथ तु=सरयूतीरगमनानन्तरं (अव्य) अन्धकारे=तमसि अन्धकाराद्वृतायां रजन्याम् इत्यर्थः (अधि) अतएव अचक्षुर्विषये =चक्षुषोः (६तत्) विषयः दृष्टिगोचरः स न भवति तत् अन्धकारात् अदृष्टे इत्यर्थः (अधि-विश) जले=(अधि) पूर्य्यतः पूर्य्यमाणस्य (सम्ब-विश, पूर-धा+शतृप्रत्ययः आर्षः) कुम्भस्य=कलसस्य (घोषं इत्यनेन सह सम्बन्धे ६ष्ठी) नर्दतः बृंहतः शब्दायमानस्य इत्यर्थः (६ष्ठी-विश)

वारणस्य=हस्तिनः (उपमा-सम्ब ६ष्ठी) घोषं रवं (कर्म) अश्रौषं= श्रुतवान् (श्रु-धा+लुङ्-१पु-१व, क्रिया) अहं इति शेषः (कर्त्ता)। कलसजलपूरणशब्दे मम गजबृंहितभ्रमः सञ्जातः इति भावः। २१ ॥

वाच्यान्तरं। शब्दः अश्रावि (मया) २१ ॥

तब मैं अंधेरे में जल में जो आंखों से दीखता नहीं था, कलसा में पानी भरने का सा हाथी के गरज ने का शब्द सुना। २१ ॥

(21) Then in the midst of the darkness which suspended all the functions of the eyes I heard, like the belowing of an elephant, the sound of a vessel being filled up with water.

ततोऽहमिति। अन्वयः। ततः अहं दीप्तं आशीविषोपमं शरं उद्धृत्य शब्दं प्रति गजप्रेप्सुः (सन्) अभिलक्ष्यं अपातयम्। २२ ॥

व्याख्या। ततः=पूर्य्यमाणकुम्भशब्दश्रवणात् परं अहं दीप्तं=ज्वलितं समुज्ज्वलमुखमिति यावत् (विश) आशीविषोपमं=आशिषि दंष्ट्रायां विषं यस्य स आशीविषः सविषः सर्पः, (बहुव्री) सः उपमा सादृश्यं यस्य सः तं (बहुव्री, विश) विषमुखं सर्पमिव सद्यः प्राणापहारिणं शरं (कर्म) वाणं उद्धृत्य तूणीरादुत्तोल्य (उत्+धृ+ल्यप्) शब्दं प्रति=लक्ष्यं कृत्वेति उपरिष्टात् योजनीयम्, अथवा शब्देन अनुमितवेध्यं लक्ष्यीकृत्येत्यर्थः, गजप्रेप्सुः गजरूपं वेध्यं प्रेप्सुः प्राप्तुमिच्छुः (प्र+आप् सन् ततः उः) अभिलक्ष्यं लक्ष्यं अभि अभिलक्ष्यं शब्दानुमितलक्ष्यस्य सम्मुखं (अव्ययी) अपातयम् न्यक्षिपम् (पत्+णिच्=पाति+लङ्)। २२ ॥

वाच्यान्तरं। मया गजप्रेप्सुना अपात्यत। २२ ॥

तब मैं ने जलता हुआ विषभरे हुए सर्प के समान एक वाण हाथी के पाने की इच्छा से शब्दानुसार उस लक्ष्य की तरफ मारा। २२ ॥

(22.) Being desirous of having elephants into my possessions, I then hit in the direction of the sound, a bright arrow, deadly as a snake.

अमुञ्चमिति। अन्वयः। निशितं आशीविषोपमं बाणं अमुञ्चम्। तत्र बाणात् व्यथितमर्म्मणः तोये पततः वनौकसः हा हा इति व्यक्ता वाक् उषसि प्रादुरासीत्। २३॥

व्याख्या। निशितं शाणितं तीक्ष्णाग्रमिति यावत् आशीविषोपमं= आशिषि दंष्ट्रायां विषं यस्य सः आशीविषः सविषः सर्पः (बहुव्री) स उपमा सादृश्यं यस्य सः तं (बहुव्री, विण) विषमुखं सर्पमिव सद्यः प्राणापहारिणं बाणं शरं (कर्म्म) अमुञ्चम् निक्षिप्तवान्। तत्र=यत्र मया बाणो निक्षिप्तः तस्मिन् स्थाने इत्यर्थः बाणात् शरात् (हेतौ ५मी) अत्र बाणशब्देन तत्प्रहारो लक्ष्यते तस्यैव व्यथाहेतुत्वात्। व्यथितं मर्म्म जीवितस्थानं यस्य सः तस्य मर्म्मणि प्राप्तप्रहारस्य अतएव तोये नदीजले (अधि) पततः (पत्-शतृ-६ष्ठी-१व) वनौकसः वनं ओकः वासस्थानं यस्य तस्य आरण्यकमनुष्यस्य मुनेरित्यर्थः हा हेति व्यक्ता स्पष्टा वाक् वाणी उषसि नैशे तमसि प्रादुरासीत् उच्चचार (प्रादुस्-अस्-धा+लङ्) अत्र बाणव्यथितमर्म्मणः इत्यपि पाठः दृश्यते। तथा सति बाणेन व्यथितं मर्म्म यस्य इति नियहः। २१॥*

वाच्यान्तरं। निशितः आशीविषोपमः बाणः अमुच्यत। व्यक्तया वाचा प्रादुरभूयत। २३॥

जहां मैं ने विष वाले सर्प के समान बाण मारा वहां किसी बनवासी मुनि ने जिस के बाण की चोट मर्म्म में लगी थी, और जो पानी में गिर पड़ाता था, हा हा यह शब्द किया। २३॥

---

* मूले संयहकृता समुद्धृता रामानुजव्याख्या द्रष्टव्या। रामानुजेन तु हा हेति तस्मिन्निति च पादचतुष्टयेन श्लोकः गणितः अस्माभिः तदन्यथा कृतमिति विभावनीयम्। एवमेव अन्यत्रापि ज्ञेयम्।

(23.) In the spot where felt the arrow fatal like a snake, there arose in the night, a distinctly audible, 'alas' as of some inhabitant of the woods who, being pierced to the heart with the arrow, was falling into the water.

तस्मिन् इति । अन्वयः । तस्मिन् भूमौ निपतिते (सति) तत्र अस्मद्विधे तपस्विनि शस्त्रं कथं निपतेत् (इति) मानुषी वाक् अभूत् च । २४ ॥

व्याख्या । तस्मिन्=मद्वाणलक्ष्यीभूते वनौकसि मुनौ इत्यर्थः (भावाधिकरण) भूमौ=पृथिव्यां (अधि) निपतिते सति (कर्त्तरि-क्त, अधि-विश) तत्र=पतनस्थाने (अधि, अव्य) अस्मद्विधे=मादृशे अनपकारिणि इत्यर्थः (अधि-विश) तपस्विनि=प्रशस्ततपोविशिष्टे जने अथवा अजातशत्रौ निरपराधे जने (अधि) शस्त्रं=शरः (कर्त्ता) कथं (अव्य) निपतेत् (नि-पत-धा+विधि, क्रिया) इति मानषी=मानुषस्य इयं मनुष्यसम्बन्धी सार्थवर्णा इत्यर्थः (कर्त्ता-विश) वाक्=वाणी (कर्त्ता) अभूत च (क्रिया) । २४ ॥

वाच्यान्तरं । मानुष्या वाचा अभूयत, शस्त्रेण निपत्येत । २४ ॥

उस के जमीन पर गिर पड़ने पर मैं तपस्वी हूं मुझे कौन शस्त्र प्रहार करेगा, यह मानषी वाक सुन में आई । २४ ॥

(24.) As he fell to the ground these words were heard there ; "Why falls this arrow on me an innocent being who knows nothing but meditation and prayer."

प्रविविक्तां इति । अन्वयः । अहं रात्रौ उदाहारः (सन्) प्रविविक्तां नदीं आगतः, केन इषुणा अभिहतः, मया कस्य वा अपकृतं । २५ ॥

व्याख्या । अहं (कर्त्ता) रात्रौ=शेषरात्रे (अधि) उदाहारः= उदकं जलं हरति यः (उदक-हृ-धा+अण, उदकस्य उदादेशः दीर्घः

आर्थः) सन् जलं नेतुं इत्यर्थः (कर्त्ता विण) प्रविविक्तां=सर्व्वथा निर्जनां (कर्म्म-विण) नदीं (कर्म्म) आगतः (कर्त्तरि-क्त, क्रिया), केन=जनेन (कर्त्ता-३या) इषुणा=वाणेन (करण) अभिहतः=विनाशितः (अभि-हन-धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया) अहं इति शेषः (कर्म्म) मया=(कर्त्ता-३या) कस्य=जनस्य वा (सम्ब) अपकृतं काक्वा न कस्यापि इति व्यज्यते (अप-कृ-धा+भावे-क्त, क्रिया) । २५ ॥

वाच्यान्तरं । मया उदाहारेण प्रविविक्ता नदी आगता कः अभिहतवान् । अहं अपकृतवान् । २५ ॥

मैं रात को पानी के लिए नदी में आया था, मुझे किस ने वाण से मारा, मैं ने किस का अपकार किया है । २५ ॥

(25.) I came to this solitary river simply to draw water, who has pierced me with this arrow? Whom have I wronged?

ऋषेः इति । अन्वयः । न्यस्तदण्डस्य वने वन्येन जीवतः मद्विधस्य ऋषेः शस्त्रेण वधः नु विधीयते । २६ ॥

व्याख्या । न्यस्तदण्डस्य=न्यस्तः परित्यक्तः दण्डः येन (बहुव्री) तस्य, अकृतपरपीड़स्य (सम्ब-विण) वने=अरण्ये (अधि) वन्येन=वनोद्भवेन फलादिना इत्यर्थः (वन-शब्द+ष्यण करण-३या) जीवतः=प्राणान् धारयतः (जीव-धा+शत-६ष्ठी) मद्विधस्य शस्त्रेण=वाणेन (करण) वधः=हत्या (कर्म्म-१मा) कथं नु (अव्य) विधीयते=अनुष्ठीयते अकृतपरोपकारः फलमूलाहारी जनः शस्त्रवधं न अर्हति इत्यर्थः (वि-धा+कर्म्मणि-लट, क्रिया) । २६ ॥

वाच्यान्तरं । वधं विदधाति । २६ ॥

मैं ऋषि हूं मैं किसी को पीड़ा नहीं देता, बन के फल फूल खाता हूं, मेरे से मनुष्य का शस्त्र से बध क्यों कर विहित हो सक्ता है । २६ ॥

(26.) What object is to be gained by killing me who dwells in this forest living upon the produce of the woods and who have never laid any violent hands on another.

जटाभार इति। अन्वयः। जटाभारधरस्य वल्कलाजिनवाससः मम एव वधेन कः अर्थी स्यात्, मया अस्य किं वा अपकृतं। २७॥

व्याख्या। जटाभारधरस्य=धरति इति धरः (पचाद्यच्) जटाभारस्य जटाजूटस्य धरः तस्य जटाशोभितमस्तकस्य न तु सुवर्णकिरीटिनः इति भावः (६ष्ठी-विण) वल्कलाजिनवाससः=वल्कलं हक्षत्वक्, अजिनं मृगचर्म्म ते वासो यस्य (बहुव्री) तस्य हक्षत्वच' मृगचर्म्म वा परिदधानस्य नतु कौशेयवस्त्रसंवीतस्य, बहुमूल्यद्रव्यलोभेन वधः सम्भवति, मम हन्तुः न कोऽपि लाभः स्यात् इत्यर्थः (६ष्ठी-विण) मम (वधेन इत्यस्य कर्म्म-६ष्ठी) वधेन=नाशेन (वध-धा+अल) कः=पुमान् (कर्त्ता) अर्थी (कर्त्ता-विण) स्यात्=भवेत् इत्यर्थः (अस-धा+विधि, क्रिया), अभक्ष्यत्वात् मनुष्यमांसेन न कस्यापि प्रयोजनं इति व्यर्थः एव मद्वधः इति भावः। मया (कर्त्ता-३या) अस्य=हन्तुः (सर्व्व-सम्बन्धविवक्षया ६ष्ठी) किं (कर्म्म) वा (अव्य) अपकृतं=अनिष्ट' आचरितं (कर्म्मणि-क्त, क्रिया) न किञ्चिदपि, ततः वैरनिर्य्यातनावसरः नास्ति इति भावः। २७॥

वाच्यान्तरं। केन अर्थिना भूयेत, अहं किं अपकृतवान्। २७॥

जटाजूटधारी, और वाकल और मृगछाला के पहिन ने वाले को मार के कौन क्या करेगा? मैं ने किसी का क्या अपकार किया है। २६॥

(27.) Who has attained his object by killing me, clad in the barks of trees and skins of dear, and carrying coltted locks of hair on the head?

एवं इति। अन्वयः। एवं निष्फलं केवलानर्थसंहितं आरब्धं, मद्वधे मातरं पितरं च उभौ अनुशोचामि। २८॥

व्याख्या। एवं=इत्थं (अव्य) निष्फलं=नास्ति फलं यस्मिन् (बहुव्री) व्यर्थं इहलोके फलरहितं इत्यर्थः (कर्म्म-विण) केवलानर्थसंहितं=केवलानि अनर्थानि, (कर्म्म-धा+) तेषां संहितं मिलनं (६तत्) बहूनि अमङ्गलानि परलोकनाशकत्वात् इति भावः (कर्म्म) आरब्धं=अनुष्ठितं (आ-रभ-धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया), अस्तु तावत् अन्यस्य लाभाभावः, तव च का क्षतिः इति आह मातरं इति। मद्वधे=मम वधः नाशः (६तत्) तस्मिन् मन्मरणे (अधि) मातरं=मम जननीं (कर्म्म) पितरं=मम जनकं च (कर्म्म) उभौ=एतौ द्वौ (कर्म्म-२या) अनुशोचामि (अनु-शुच-धा+लट, क्रिया) तेषां कृते मे दुःखं, न तु आत्मनः जीवितनाशं अनुशोचामि इति भावः। २८॥

वाच्यान्तरं। आरब्धवान्, माता पिता च उभौ अनुशुच्येते। २८॥

केवल अनर्थ पूर्ण निष्फल काम आपने किया, मैं आपने बध में पिता और माता दोनों के लिए शोक करता हूं। २८॥

(28.) This wanton act will simply produce evil and will do no good to any. I am grieving at my death both for the sake of my father and mother.

तदेतत् इति। अन्वयः। मया तत् एतत् वृद्धं मिथुनं चिरकालभृतं, मयि पञ्चत्वं आपन्ने (सति) कां वृत्तिं वर्त्तयिष्यति।२९॥

व्याख्या। मया (कर्त्ता-३या) तत् एतत् (सर्व्व-कर्म्म विण) वृद्धं=प्राप्तवार्द्धक्यं (कर्म्म विण) मिथुनं=युगलं मम पितरौ (कर्म्म-१मा) चिरकालभृतं=चिरकालं (२तत्) भृतं प्रतिपालितं, वृद्धत्वात् अशक्तौ तौ अशनदानादिना रक्षितौ इत्यर्थः (भृ-धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया) मयि=तयोः प्रतिपालके तत्पुत्रे (भावाधि-७मी) पञ्चत्वं=पञ्चानां क्षित्यादीनां भावः (पञ्चन्-श+त्व) मृत्युं (आपन्ने इत्यस्य-कर्म्म) आपन्ने=प्राप्ते सते सति इत्यर्थः (आ-पद-धा+कर्त्तरि-क्त, अधि-विण) तत् मिथुनं

इति शेषः (कर्त्ता) कां वृत्तिं=जीविकां (कर्म्म) वर्त्तयिष्यति=केनोपायेन प्राणान् धारयिष्यति इत्यर्थः (वृत-धा+णिच+लृट-क्रिया) आहाराभावेन तौ पितरौ मरिष्यतः इति भावः । २९ ॥

वाच्यान्तरं । अहं मिथुनं भृतवान्, का वृत्तिः वर्त्तयिष्यते । २९ ॥

मैं इस अंधे मिथुन को बहुत दिनों से पोषण करता हूं, मेरे मरने पर येह कैसे जीयेंगे । २९ ॥

(29.) For a long time I have been supporting this old couple ; how will they gain their livelihood when I am gone ?

वृद्धौ इति । अन्वयः । एकेन इषुणा वृद्धौ मातापितरौ च हतौ, अहं च हतः, अकृतात्मना सुबालेन केन सर्व्वे (वयं) निहताः स्म । ३० ॥

व्याख्या । एकेन (करण-विण) इषुणा=(करण) वृद्धौ (कर्म्म-विण) मातापितरौ=माता च पिताच (द्वन्द) जननीजनकौ (कर्म्म-१मा) हतौ=विनाशितौ (हन्-धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया), अहं (कर्म्म-१मा) हतः (क्रिया) मद्वधेन मदधीनजीवितयोः तयोरपि वधस्य सिद्धत्वात् इत्याशयः । अकृतात्मना=अकृतः आत्मा यस्य (बहुव्री) तेन अजितेन्द्रियेण (कर्त्ता-विण) सुबालेन=अतिशिशुना बुद्धिहीनेन इत्यर्थः (कर्त्ता-विण) केन=अनेन (सर्व्व-कर्त्ता-३या) सर्व्वे वयं इति शेषः (निहताः इत्यस्य-कर्म्म, स्म इत्यस्य कर्त्ता च) निहताः=विनाशिताः (कर्म्मणि-क्त, कर्म्म-विण) स्मः=भवामः (अस् धा+लट १पु-३व, क्रिया) । ३० ॥

वाच्यान्तरं । मातापितरौ हतवान्, माञ्च हतवान्, सर्व्वैः अस्माभिः निहतैः भूयते ; ३० ॥

मेरे वृद्ध पिता माता और मैं एक बाण से मारा गया, किस अकृतात्मा बालक ने सभों को मारा । ३० ॥

(30.) A single arrow has killed us all three, father, mother and myself. What foolish boy who has no control over his senses has thus killed us all,

तां इति । अन्वयः । तां गिरं करुणं श्रुत्वा धर्म्मानुकाङ्क्षिणः व्यथितस्य मम कराभ्यां सशरं चापं भुवि अपतत् । ३१ ॥

व्याख्या । तां=पूर्व्वोक्तां (कर्म्म-विण) गिरं=वाक्यं (कर्म्म) करुणं=करुणाजनकं यथा तथा (कर्म्म-विधेय-विण) श्रुत्वा=आकर्ण्य (असमा) धर्म्मानुकाङ्क्षिणः=धर्म्मं अनुकाङ्क्षते इच्छति यः (इन्) तस्य धर्म्मप्रतीक्षाशीलस्य (सम्ब-विण) व्यथितस्य – व्यथा सञ्जाता अस्य (व्यथा-श+इतच्) तस्य दुःखितस्य इत्यस्य (सम्ब-विण) मम (सम्ब) कराभ्यां =हस्तद्वयात् (अपा-५मी-२व) सशरं=शरेण सह वर्त्तमानं (बहुव्री) वाणसहितं (कर्त्ता-विण) चापं=धनुः (कर्त्ता) भुवि=पृथिव्यां (अधि) अपतत् (लङ्, क्रिया) मनुष्यहननात् भयेन हस्तौ चकम्पाते, तेन शरः धनुश्च पपात इत्यर्थः । ३१ ॥

वाच्यान्तरं । सशरेण चापेन अपत्यत । ३१ ॥

धर्म्माकाङ्क्षी मेरे मनमें यह करुण बात सुनके दुख हुआ और हाथों से वाण और धनु गिर पड़ा । ३१ ॥

(31.) Hearing these lamenting words, I a pursuer after religion being pained at heart, let fall the bow with arrow from my hand.

तस्य इति । अन्वयः । अहं निशि विलपतः ऋषेः करुणां श्रुत्वा शोकेन संभ्रान्तः सन् भृशं विचेतनः च आसम् । ३२ ॥

व्याख्या । अहं (कर्त्ता) निशि=रात्रौ (अधि) विलपतः=सकरुणं रुदतः (वि-लप-धा+शतृ, सम्ब विण) तस्य ऋषेः=मुनिबालकस्य (सम्ब) करुणां=विलापध्वनिं (कर्म्म) श्रुत्वा (असमा) शोकवेगेन= दुःखातिभारेण (करण) संभ्रान्तः=उद्विग्नः= (सम् भ्रम्-धा+क्त, कर्त्ता-

विण) सन् भृशं=अत्यन्तं (क्रिया-विण) विचेतनः=विगतं चेतनं यस्य (बहुव्री) हतज्ञानः (कर्त्ता-विण) आसम्=अभवम् (अस-धा+लङ, १पु-१व, क्रिया । ३२ ॥

वाच्यान्तरं । मया संभ्रान्तेन विचेतनेन अभूयत । ३२ ॥

रात को विलाप करते हुए उस ऋषिके विलाप को सुन मैं शोकसे उद्विग्न हो अचेतसा हो गया । ३२ ॥

(32.) Hearing the piteous words of the sage, lamenting in the night, I being anxious and over-powered with grief became senseless.

तं देशं इति । अन्वयः । दीनसत्वः सुदुर्मनाः अहं तं देशं आगत्य सरय्वाः तीरे इषुणा हतं अवकीर्णजटाभारं प्रविद्धकलसोदकं पांशुशोणितदिग्धाङ्गं शल्यवेधितं शयानं तमहं अपश्यम् । ३३ ३४ ॥

व्याख्या । दीनसत्वः=दीनं दुःखितं सत्वं अन्तःकरणं यस्य (बहुव्री) सः (कर्त्ता-विण) सुदुर्मनाः=सुदुःखितं मनः यस्य (बहुव्री) सः बुद्ध्यहंकारमनांसि अन्तःकरणं मनस्तु तदेकदेशभाव इत्यनयोः भेदः) ऋषिहननात् अत्यन्तदुःखितः इत्यर्थः (कर्त्ता-विण) अहं (कर्त्ता) तं=यत्र शब्दः प्रादुर्भूतः (सर्व्व-कर्म्म-विण) देशं=स्थानं (कर्म्म) आगम्य=आगत्य (आ-गम-धा+ल्यप) सरय्वाः नद्याः (सम्ब) तीरे=तटे (अधि) इषुणा=वाणेन (करण) आहतं=प्रहृतं विद्धं इत्यर्थः (आ-हन-धा+क्त, कर्म्म-विण) अवकीर्णजटाभारं=अवकीर्णः आलुलायितः (अव-कॄ-धा+क्त) जटानां (६तत्) भारः यस्य (बहुव्री) तं (कर्म्म-विण) प्रविद्धकलसोदकं=प्रविद्धं विपर्यस्तं कलसोदकं यस्य (बहुव्री) तं (कर्म्म) पांशुशोणितदिग्धाङ्गं=पांशुना धूलिना शोणितेन च (द्वन्द्व, ३तत्) दिग्धं लिप्तं (दिह-धा+क्त) अङ्गं यस्य (बहुव्री) तं (कर्म्म-विण) शल्यवेधितं=शल्येन (३तत्) वेधितः तं देहे संलग्नवाणं (कर्म्म-

विण) शयानं=भुवि पतितं (शी-धा+शानच, कर्म्म-विण) तापसं=तपः आचरति तापसः (तपस्-अ+णण) तं तपस्विनं (कर्म्म) अपश्यम्=दृष्टवान् (दृश-धा+लङ्-उपु-१व, क्रिया)। ३३-३४॥

वाच्यान्तरं। दीनसत्वेन मुदुर्भनसा मया हतः अवकोर्णजटाभारः प्रविद्धकलसोदकः पांशुशोणितदिग्धाङ्गः शल्यवेधितः शयानः तापसः अदृश्यत। ३३-३४॥

दुर्मना और निवल हो मैं ने उस जगह जा सरयूके किनारे वाण लगे उस तपखी को देखा, उसकी जटा विखरी हुई थी, पानीका कलसा पलट गया था, और वह धूलि धूसरित और रक्त से भीगा हुआ शल्यकी चोट खा के पड़ा हुआ था। ३३-३४॥

(33-34.) Grieved at heart and full of anxiety I went to the place and found the ascetic on the bank of the Sarayu, lying pierced with arrow, the twisted locks of his hair being dishavelled, his body being blood-stained and besmeared with mud, and the empty earthen-pot lying beside him.

सः इति। अन्वयः। सः मां अस्वस्थचेतनं त्रस्तं नेत्राभ्यां उद्वीक्ष्य तेजसा दिधक्षन् इव इति क्रूरं वचः उवाच। ३५॥

व्याख्या। सः=तापसः (सर्व्व-कर्त्ता) मां=दशरथं (सर्व्व-कर्म्म) अस्वस्थचेतनं=स्वस्मिन् तिष्ठति यत् तत् स्वस्थं प्रकृतिस्थं न स्वस्थं चेतनं संज्ञा यस्य (बहुव्री) तं भयविह्वलमानसं (कर्म्म-विण) त्रस्तं=भयचकितं (त्रस-धा+क्त, कर्म्म-विण) उद्वीक्ष्य=दृष्ट्वा मामेव वैधकं निश्चित्य इत्यर्थः (उत्-वि-ईक्ष-धा+ल्यप, अव्य) तेजसा=तपःप्रभावेण (करण) दिधक्षन् इव=दग्धुं इच्छन् इव (दह-धा+सन्=दिधक्ष-धा+शतृ, इव उत्प्रेक्षायां अव्य) इति=वक्ष्यमाणं (कर्म्म-विण, अव्य) क्रूरं=निष्ठुरं (कर्म्म-विण) वचः=वाक्यं (कर्म्म) उवाच=कथयामास (वच-धा+लिट, क्रिया। ३५॥

वाच्यान्तरं । तेन दिधक्षता क्रूरं वचः ऊचे । ३५ ॥

उसे देख मैं डर गया मेरा मन ठिकाने नही था, उसने मुझे आखोंसे देख, मानो जलाता हुआ यह कठोर बातें कहीं । ३५ ॥

(35.) Seeing me frightened and quite beside myself, he uplifted his eyes and spoke these cruel words burning me, as it were, with their fire.

किं इति । अन्वयः । (हे) राजन् वने निवसता मया तव किं अपकृतं, यत् गुर्व्वर्थं जलं जिहीर्षुः अहं त्वया ताड़ितः । ३६ ॥

व्याख्या । राजन्=हे भूपते (सम्ब) वने=अरण्ये (अधि) निवसता=कृतावासेन तिष्ठता अविरोधिना इत्यर्थः (नि-वस-धा+शतृ, कर्त्ता-विण-३या) मया (कर्त्ता-३या) तव (सम्ब) किं (कर्म्म-२या) अपकृतं=अपराद्धं (कर्म्मणि-क्त, क्रिया) तत्=यस्मात् अपराधात् हेतोः (अव्य) गुर्वर्थं=गुरवे इदं मातुः पितुः च प्रयोजनाय (अर्थेन नित्यसमासः) अम्भः=जलं (कर्म्म, अम्भस्-अ+२या १व) जिहीर्षुः=हर्त्तुं नेतुं इच्छुः (हृ-धा+सन्=जिहीर्ष-धा+उ, कर्म्म-विण) अहं (कर्म्म-१मा) त्वया=(कर्त्ता-३या) ताड़ितः=दण्डितः आहतः इत्यर्थः (ताड़ि-धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया) । । ३६ ॥

वाच्यान्तरं । निवसन् अहं किं अपकृतवान्, जिहीर्षुं मां त्वं ताड़ितवान् । ३६ ॥

हे राजा मैं ने वन में वसके आपका क्या अपकार किया है कि आपने, मुझे मारा, मैं पिता माताके लिए पानी भरने को आया था । ३६ ॥

(36.) An inhabitant of this forest what harm have I done to you, Oh king! that on coming to draw water for my thirsty parents, you let your arrow fall on me.

एकेन इति। अन्वयः। एकेन वाणेन मर्म्मणि मयि अभिहते (सति) मे माता जनयिता च द्वौ अन्धौ वृद्धौ खलु निहतौ। ३७॥

व्याख्या। एकेन (करण-विण) वाणेन (करण) मर्म्मणि=मर्म्मावच्छेदे (अवच्छेदे-७मी) मयि (भावाधि-७मी) ताड़िते=आहते सति त्वया इति शेषः (कर्म्मणि क्त, अधि-विण) मे=मम=सम्ब माता=जननी (कर्म्म-विण) जनयिता=जनकः पिता इत्यर्थः (जन धा+णिच तृच, कर्म्म-विण) द्वौ अन्धौ=चक्षुर्हीनौ (कर्म्म-विण) वृद्धौ (कर्म्म) निहतौ=विनाशितौ (कर्म्मणि-क्त, क्रिया) त्वया इति शेषः (कर्त्ता-३या) मदधीन वृत्तितया मद्वधे तयोरपि वधः इति भावः। ३७॥

वाच्यान्तरं। मातरं जनयितारं द्वौ अन्धौ वृद्धौ निहतवान्। ३७॥

मेरे मर्म्म में एक वाण मारके आपने मेरे अंधे और वृद्ध माता पिता को भी मारा। ३७॥

(37.) A single arrow that has pierced my heart has brought about the death of the old blind couple—my father and mother, the authors of my being,

तौ इति। अन्वयः। दुर्बलौ अन्धौ मत्प्रतीक्षौ पिपासितौ तौ आशाकृतां कष्टां तृष्णां नूनं चिरं संधारयिष्यतः। ३८॥

व्याख्या। दुर्बलौ=वृद्धत्वात् बलहीनौ, (कर्त्ता-विण) अन्धौ+दृष्टिहीनौ अन्धत्वात् स्वयं जलं आनेतुं अक्षमौ इत्यर्थः (कर्त्ता-विण) अतएव मत्प्रतीक्षौ=मम गमनं प्रतीक्ष्यमाणौ (कर्त्ता-विण) पिपासितौ=जलं पातुं इच्छा जाता अनयोः (पा-धा+सन्+आ=पिपासा+तारकादिभ्यः इतच् इति इतच्) तौ=मम माता पितरौ (सर्व्व-कर्त्ता-१मा-२व) आशाकृतां=आशया (३तत्) कृतां पुत्रः मे जलं आनेष्यति इत्येवरूपां (कर्म्म-विण) कष्टां=कष्टदायिकां (कर्म्म-विण) तृष्णां=जलपिपासां (कर्म्म) नूनं=निश्चयेन चिरं=बहुक्षणं व्याप्य (अत्यन्त-

संयोगे-२या) संधारयिष्यतः—सहिष्यतः पिपासापीड़िती भविष्यतः इत्यर्थः (सम्-धृ-धा+णि=लृट्, क्रिया । ३८ ॥

वाच्यान्तरं । दुर्व्वलाभ्यां अन्धाभ्यां मत्प्रतीक्षाभ्यां ताभ्यां आशाकृता कष्टा तृष्णा संधारयिष्यते । ३८ ॥

वह अंधे दुर्बल हैं, प्यासे मेरी राह देखते होंगे, और इस आससे प्यास मारे होंगे कि मेरा बेटा पानी लाता होगा । ३८ ॥

(38.) Certainly the two blind and infirm, being thirsty are anxiously awaiting my return, bearing up their thirst with great patience in the hope that their son would soon bring them water.

न नूनं इति । अन्वयः । (मामकस्य पितुस्य) तपसः वा श्रुतस्य वा फलयोगः नूनं नास्ति । यत् पिता भुवि पतितं शयानं मां न जानीते । ३९ ॥

व्याख्या । मामकस्य पितुस्य इति शेषः (मम पितुः इत्यर्थः) तपसः=चान्द्रायणादिव्रतस्य (सम्ब) वा=अथवा (अव्य) श्रुतस्य=वा वेदाद्यध्ययनस्य वा (सम्ब) फलभोगः=फलसम्बन्धः (कर्त्ता) नूनं (निश्चये अव्य) न अस्ति=न विद्यते (क्रिया) यत=यस्मात् फला-भावात् हेतोः (अव्य) भुवि—भूमौ (अधि) पतितं (कर्त्तरि-क्त, कर्म्म-विण) शयानं (शी-धा + शानच, कर्म्म विण) मां (कर्म्म) न जानीते = न वेत्ति (ज्ञा-धा+कर्त्तरि-लट, क्रिया) । ३९ ॥

वाच्यान्तरं । फलयोगेन न भूयते, पित्रा पतितः शयानः अहं न ज्ञाये । ३९ ॥

मेरे पिताकी तपस्या या वेदाध्ययन का फल नहीं है, क्यों कि पिता मुझे जमीन् पड़ा नहीं जानते । ३९ ॥

(39.) Certainly there is no good in my father's ascetic-ism, or his learning in the Vedas, for he is unable to know me lying here on the ground.

जानन् इति। अन्वयः। अशक्तः अपरिक्रमः (पिता) जानन् अपि किं कुर्यात्, भिद्यमानं नगं अन्यः नगः इव (मां) त्रातुं अशक्तिः। ४०॥

व्याख्या। अशक्तः=वृद्धत्वात् असमर्थः (कर्त्ता-विश) अपरिक्रमः=अन्धत्वात् कुत्रापि गन्तुमक्षमः (कर्त्ता-विश) पिता (कर्त्ता) जानन् अपि=विद्वान् अपि (ज्ञा-धा+शतृ) किं (कर्म्म) कुर्यात् (क्रिया) भिद्यमानं=वातादिना भज्यमानं (भिद्-धा+कर्म्मणि-शानच्) नगं=न गच्छति यः सः (गम-धा+ड) तं वृक्षं (उपमा-कर्म्म) अन्यः=अपरः (उपमा-कर्त्ता-विश) नगः इव=वृक्षः इव (उपमा-कर्त्ता) मां इति शेषः (कर्म्म) त्रातुं=विपदः उद्धर्त्तुं (त्रै-धा+तुमुन) अशक्तिः=न शक्तिः यस्य (बहुव्री) सः अशक्तः असमर्थः मे पिता इति शेषः। ४०॥

वाच्यान्तरं। अशक्तेन अपरिक्रमेण (पित्रा) जानता अपि किं क्रियेत। ४०॥

वह असमर्थ हैं, चल नहीं सकें जानके क्या करेंगे जैसे एक टूटते हुए पेड़ को और पेड़ बचा नहीं सका वैसे ही वह कुछ नहीं कर सकें। ४०॥

(40.) Or what avails his knowing it since he weak and infirm, unable to move, will not be able to protect myself, as a tree up-rooted about to fall, cannot protect another

पितुः इति। अन्वयः। (हे) राघव त्वं एव शीघ्रं गत्वा मे पितुः आचक्ष्व, (स मम पिता) क्रुद्धः सन् एधितः अग्निः वनं इव त्वां न अनुदहेत्। ४१॥

व्याख्या। राघव=हे रघुवंशोद्भव दशरथ (सम्बो) त्वं एव=त्वं स्वयं ननु अन्यं जनं नियोज्य इति भावः (कर्त्ता) शीघ्रं=द्रुतं त्वरितं (क्रिया-विश) गत्वा (असमा) मे=मम (सम्ब) पितुः=जनकस्य (सम्बन्धविवक्षया-

६ष्ठी) आचक्ष्व=कथय (आ चक्ष-धा+लो-२पु १व, क्रिया)। सः मम पिता इति शेषः (कर्त्ता) क्रुद्धः=कुपितः सन् (क्रुध-धा+क्त, कर्त्ता-विण) एधितः=वर्द्धितः प्रदीप्तः इत्यर्थः (एध-धा+क्त, उपमा कर्त्ता-विण) अग्निः=वह्निः (उपमा-कर्त्ता) वनं इव=अरण्यं इव (उपमा-कर्म्म) त्वां=दशरथं (कर्म्म) न अनुदहेत्=मा दहतु इत्यर्थः (दह-धा+विधि, क्रिया) यदि न आचक्षसि तर्हि पिता त्वां धक्ष्यति इति भावः। ४१ ॥

वाच्यान्तरं। त्वया आचक्ष्यतां, क्रुद्धेन सता एधितेन अग्निना वनं इव त्वं न अनुदह्येथाः। ४१ ॥

हे राघव आप जाके मेरे पितासे जलद कहो, नहीं तो वह बढ़ी हुई आग जैसे वनके जलाती है वैसे ही क्रुद्ध हो आपको जलायंगे।४१॥

(41,) Oh thou of the Raghu's race, go yourself to my father; he will not like the fire of the forest burn you with the fire of his wrath.

इयं इति। अन्वयः। (हे) राजन् इयं एकपदी, यतः मे पितुः आश्रमः प्राप्यते। त्वं गत्वा तं प्रसादय, पिता संकुपितः सन् त्वा न शपेत्। ४२ ॥

व्याख्या। इयं=संमुखस्था (१मा-विण) एकपदी एकजनगमनयोग्या पादाहतिक्षुद्रा सरणिः (प्रातिपदिकार्थे-१मा) यतः=यया एकपद्याः (करण, ३या+तस्, अव्य) मे=मम (सम्ब) पितुः=जनकस्य (सम्ब) आश्रमः=आलयः (कर्म्म-१मा) प्राप्यते इति शेषः अनेन सूक्ष्ममार्गेण त्वया गन्तव्यं इति भावः, त्वं=दशरथः (कर्त्ता) गत्वा (असमा) तं=मम पितरं (तद्-श+२या, कर्म्म) प्रसादय=सन्तोषय (प्र-सद-धा+णिच+लोट, क्रिया) मे पिता इति शेषः (कर्त्ता) संकुपितः=क्रुद्धः सन् (कर्त्ता-विण)

त्वा=त्वां (कर्म-युष्मद-म-२या-१व) न अर्पेत्=मा अर्पेत् इत्यर्थः (क्रिया)। ४२॥

वाच्यान्तरं। आश्रमं प्राप्नोषि, त्वया सः प्रसाद्यतां संक्रुपितेन त्वं न अर्प्यथाः। ४२॥

यह पगडण्डी मेरे पिता के आश्रम को जाती है, आप जाके उनको प्रसन्न करो नहीं तो वह कुपित हो आप को साप देंगे। ४२॥

(42.) This narrow path, trodden by the foot-prints of a single person will lead you to my father's hermitage ; go there and appease him lest he may curse you being angry.

विशल्यं इति। अन्वयः। (हे) राजन् मां विशल्यं कुरु, निशितः शरः अम्बुरयः मृदु सोत्सेधं तीरं इव मे मर्म रुणद्धि। ४३॥

व्याख्या। हे राजन्=हे भूपते (सम्बो) मां+बाणविद्धं तापसं (कर्म) विशल्यं=विगतं शल्यं यस्मात् (बहुव्री) शररहितं (कर्म-विश) कुरु (कृ-धा+लोट, २पु-१व, क्रिया) मम देहात् बाणं निःसारय इत्यर्थः, निशितः=शाणितः (कर्त्ता-विश) शरः=तव बाणः (कर्त्ता) अम्बुरयः=अम्बुनां जलानां रयः (६तत्) नदीवेगः (उपमा-कर्त्ता) मृदु=वालुकाप्रायत्वात् अदृढं (उपमा-कर्म्म-विश) सोत्सेधं=उत्सेधेन समुन्नत्या सह वर्त्तमानं (बहुव्री) उच्छ्रायवत् उन्नतं इत्यर्थः (उपमा-कर्म्म-विश) तीरं इव=तटं इव (उपमा-कर्म्म) मे=मम (सम्ब) मर्म=जीवितस्थानं (कर्म्म-मर्म्मन्-म+नपुं-२या) रुणद्धि=पीड़यति (रुध-धा+लट, १पु-१व, क्रिया) नदीवेगो यथा शिथिलं समुन्नतं कूलं भिनत्ति तथा ते बाणः अतिकोमलं मे मर्म्म छिनत्ति इति विशदार्थः। ४३॥

वाच्यान्तरं। अहं विशल्यः क्रियै, निशितेन शरेण अम्बुरयेण तीरं इव मर्म्म रुध्यते। ४३॥

हे महाराज यह बाण निकाल लो, यह तेज बाण मेरे मर्म्म को दुख देता है, जैसे कि नदी का वेग ऊंचे रेत वाले किनारे को। ४३ ॥

(43.) Extract Oh king ! the arrow, from the wound that gives pain to my heart (vital organ), as the tide breaks down the river's side, high and sandy.

सशल्य इति। अन्वयः। (अयं) सशल्यः प्राणैः क्लिश्यते, विशल्यः विनशिष्यति, तस्य शल्यापकर्षणे इति चिन्ता मां अविशत्। ४४ ॥

व्याख्या। अयं मुनिः (कर्म्म-१मा) सशल्यः = शल्येन सह वर्त्तमानः (बहुव्री) बाणसहितः (कर्म्म-विण) प्राणैः=जीवनैः (कर्त्ता-३या) क्लिश्यते=पीड्यते अरः इमं क्लेशयति इत्यर्थः (क्लिश-धा+कर्म्मणि-लट, क्रिया)। विशल्यः = विगतं शल्यं यस्मात् (बहुव्री) उद्धृतबाणः अस्य बाणे उद्धृते सति इत्यर्थः (कर्त्ता विण) अयं इति शेषः (कर्त्ता) विनशि-ष्यति = मरिष्यति (क्रिया)। अस्य=मुनिपुत्रस्य (सम्ब) शल्यापकर्षणे= शल्यस्य (६तत्) अपकर्षणं अपनयनं (अप-कृष-धा+ल्युट्) तस्मिन् बाणोद्धारविषये, (अधि) इति = इत्थं पूर्व्वोक्तरूपा (अव्य) चिन्ता (कर्त्ता) मां=दशरथं (कर्म्म) अविशत्=प्रविष्टवती (विश-धा+लङ, क्रिया)। ४४ ॥

वाच्यान्तरं। सशल्यं इमं प्राणाः क्लेशयन्ति, विशल्येन विनशिष्यते, इति चिन्तया अहं अविश्ये। ४४ ॥

उस के बाण निकालने में मुझे यह चिन्ता हुई कि, बाण निकालुं तो यह मरता है और न निकालुं तो इसे दुख होता है। ४४ ॥

(44.) As I thought of drawing out the arrow it struck me that while the arrow yet remained pierced, in his heart, it tortured him but to draw it forth he is sure to die.

दुःखितस्य इति। अन्वयः। तदा स मुनिसुतः ऋषिः दुःखितस्य दीनस्य च शोकातुरस्य च मम चिन्तां लक्षयामास। ४५ ॥

व्याख्या। तदा तस्मिन् समये (अधि, अव्य) सः (सर्व्व-कर्त्ता+विण) मुनिसुतः=मुनेः (६तत्) सुतः पुत्रः (कर्त्ता+विण)। ऋषिः=पुण्यवतः औरसात् जातः स्वयं अपि पुण्यवान् इत्यर्थः (कर्त्ता) दुःखितस्य सञ्जातदुःखस्य (सम्बो) दीनस्य=भीतस्य (सम्ब, दीना स्त्री मूषिकस्त्रियां, वाच्यवत् दुर्गते भीते इति मेदिनी) शोकातुरस्य=शोकेन आतुरः (३तत्) तस्य अन्धमुनिपुत्रवधेन दुःखेन पीड़ितस्य (सर्व्व-विण) दुःखं क्लेशः। दैन्यं भयजनितदुःखं, शोकः इष्टादिविनाशजनितं दुःखं इत्यनयोः प्रभेदः) मम (सम्ब) चिन्तां (कर्म्म) लक्षयामास=एवं चिन्ताकुलं मां ज्ञातवान् इति भावः। (लक्षि-धा+लिट्। क्रिया)। ४५॥

वाच्यान्तरं। तेन मुनिसुतेन ऋषिणा चिन्ता लक्षयामासे। ४५॥

मैं दुखित दीन और शोकातुर हो रहा था, और मुनि के पुत्र ऋषि ने मेरी इस चिन्ता को समझा। ४५॥

(45,) The hermit's son perceived my thoughts that then passed within me as I stood, helpless, distressed, and sorely-grieved.

ताम्यमानं इति। अन्वयः। सीदमानः विव्रताङ्गः अचेष्टमानः क्षयं गतः परमार्थवित् सः ताम्यमानं मां कृच्छ्रात् उवाच। ४६॥

व्याख्या। सीदमानः=सीदन् अवसन्नशरीरः (सद-धा+शानच् आर्षः परस्मैपदित्वात्) विव्रताङ्गः=विव्रत्तं अङ्गं यस्य (बहुव्री) सः परावृत्तनेत्रः (कर्त्ता-विण) अचेष्टमानः=हस्तपदादिचेष्टारहितः (कर्त्ता-विण) क्षयं (कर्म्म) गतः=प्राप्तः क्षीयमाणशक्तिः इत्यर्थः (कर्त्तरि क्त, कर्त्ता-विण) परमार्थवित्=परमार्थं शास्त्रतत्त्वं वेत्ति यः (विद-धा+क्विप्) सः कर्त्ता विण) सः=मुनिपुत्रः (कर्त्ता) ताम्यमानं=ताम्यन्तं किंकर्त्तव्यविमूढ़तया क्लिश्यमानं (कर्म्म-विण आत्मनेपदमार्षं) मां (कर्म्म)

कृच्छ्रात्=कष्टं भवमन्वय (ल्यब्लोपे ५मी) उवाच कथयामास (ब्रू-था+लिट् क्रिया) । ४६ ॥

वाच्यान्तरं। सीदमानेन विहताङ्गेन भचेष्टमानेन गतेन परमार्थ-विदा तेन ताम्यमानः भहं ऊचे । ४२ ॥

मुझे क्या करना चाहिए में कुछ ठहरा नहीं सका था, और वह भी भवसन्न हो गया था उस की आँखें पलट गई थी, चेष्टा जाती रही थी, क्षीण हो गया था और उस परमार्थवित् मुनिपुत्र ने मुझे मुश्किल से कहा । ४६ ॥

(49) He, a great knower of spiritual truth, overcome by direst pain with writhing limbs and struggling breath and pained nearer unto death, spoke with difficulty to me, distressed in mind.

संस्तभ्य इति । अन्वयः । अहं धैर्य्येण शोकं संस्तभ्य स्थिर-चित्तः भवामि । (त्वया) ब्रह्महत्याकृतं पापं हृदयात् अपनीयतां ।४७॥

व्याख्या। अहं (कर्त्ता) धैर्य्येण धीरस्य भावः (धीर श+ष्यञ) तेन स्थैर्य्येण (करण) शोकं दुःखं शल्यवेधजनितं कष्टं (कर्म्म) संस्तभ्य =स्तम्भयित्वा शोकभारं लघयित्वा इत्यर्थः (सम्, स्तम्भ-धा+ल्यप्) स्थिरचित्तः=स्थिरं चित्तं यस्य (बहुव्री) सः अव्याकुलचित्तः (कर्त्ता-विश) भवामि=अस्मि (क्रिया) मम चित्ते मोहो नास्ति अतः यत् वदामि तत् शृणु इत्यर्थः । त्वया इति शेषः (कर्त्ता) ब्रह्महत्याकृतं=ब्राह्मणः ब्राह्मणस्य (६तत्) हत्या वधः तेन (३तत्) कृतं ब्रह्महत्याजनितं इत्यर्थः (कर्म्म-विश) पापं (कर्म्म १मा) हृदयात्=अन्तःकरणात् (अपा-५मी) अपनीयतां=परित्यज्यतां निःशङ्कं हृदयाद्बाणमपकृष्यतां ब्रह्महत्याजनितपापभयं मा कुरु इत्यर्थः । ४७ ॥

वाच्यान्तरं । मया स्थिरचित्तेन भूयते । पापं अपनय । ४७ ॥

मैं धैर्य्य से शोक को सह के स्थिर चित्त होता हूं। आप यह चिन्ता हृदय से दूर करो कि, ब्रह्महत्या को है। ४७॥

(47.) Conquering the pain with fortitude I will remain firm : drive away now the fear of sin from your heart of killing a Brahmin.

न द्विजातिः इति। (हे) राजन्, अहं द्विजातिः न, ते मनसः व्यथा मा भूत्। (हे) नरवराधिप (अहं) शूद्रायां वैश्येन जातः अस्मि। ४८॥

व्याख्या। राजन्=हे भूपते (सम्बो) अहं (प्रातिपदिकार्थे·१मा) द्विजातिः=द्वे जाती यस्य (बहुव्री) जन्मना जायते शूद्रः संस्कारात् द्विजः उच्यते इति अत्रिस्मृतेः) यः ब्राह्मणः क्षत्रियः वैश्यः वा इत्यर्थः (१मा-विण) न (प्रतिषेधे अव्य) ते=तव (सम्ब) मनसः=अन्तःकरणस्य (सम्ब) व्यथा=कष्टं (कर्त्ता) मा भूत्=न भवतु (भू-धा+लुङ्, मा योगे अड़ागमनिषेधः) अतः ब्रह्महत्याजनितपापात् मा भैषी इत्यर्थः। हे नरवराधिप=नरेषु (७तत्) वराः श्रेष्ठाः तेषां (६तत्) अधिपः तत्सम्बुद्धौ हे नरपते (सम्बो) अहं इति शेषः (कर्त्ता) शूद्रायां=शूद्रजातीयायां स्त्रियां (अधि) वैश्येन=पुरुषेण (हेतौ·३या ननु जातः इत्यनेन सह सम्बन्धः पञ्चमी प्रसक्तेः) जातः=सम्भूतः करणजातीय इत्यर्थः (जन-धा+कर्त्तरि-क्त) शूद्राविशोस्तु करणः इत्यमरः) अस्मि। ४८॥

वाच्यान्तरं। व्यथया मा भावि। जातेन भूयते। ४८॥

मैं द्विज नहीं हूं हे राजा आप के मन में दुख नहो। मैं शूद्रा के गर्भ में वैश्य से पैदा हुआ हूं ४८

(48.) Let not this pang, oh king! wring thy bosom, for I am no twice-born youth. I came of a Vaishya sire and a Sudra mother.

दृतीव दृति । अन्वयः । कृच्छ्रात् इतीव वदतः बाणाभिहतमर्म्मणः भूतले विघूर्णतः विचेष्टस्य वेपमानस्य आताम्यमानस्य तस्य तु तं बाणं अहं उद्धरम् । सः तपोधनः मां उद्वीक्ष्य संत्रस्तः (सन्) प्राणान् जह्नौ । ४९ ५० ॥

व्याख्या । कृच्छ्रात्=कष्टात् (ल्यवलोपे-५मी) इतीव=इत्थं (अव्य) वदतः=कथयतः (वद्-धा शतृ, ६ष्ठी विभ) बाणाभिहतमर्म्मणः=बाणेन शरेण (३तत्) अभिहतं (हन्+क्त) मर्म्म यस्य (बहुव्री) तस्य (सम्ब-विण) भूतले=भूमौ (आधि) विघूर्णतः (वि-घूर्ण-धा+शतृ । सम्ब विण) विचेष्टस्य=हस्तपदादिचेष्टाशून्यस्य (सम्ब-विण) वेपमानस्य=कम्पमानस्य (वेप-धा+शानच, (सम्ब-विण) । आताम्यमानस्य=ताम्यतः (शानच् आर्षः) क्लिश्यतः (सम्ब-विण) तस्य मुनिपुत्रस्य (सम्ब) तं=मर्म्मचिद्धं (षष्ठ-कर्म्म-विण) शरं (कर्म्म) अहं (कर्त्ता) उद्धरम्=उदहरम् उत्तोलितवान् (उत्-हृ-धा+लङ्-उपु १व, क्रिया अडाभावः आर्षः) । सः (सर्व्व-कर्त्ता-विण) तपोधनः=तपः एव धनं यस्य (बहुव्री) मुनिपुत्रः (कर्त्ता) मां (कर्म्म) उद्वीक्ष्य=अवलोक्य प्राणहरत्वात् इति भावः (उत्-वि-ईक्ष-धा=ल्यप्०) सन्त्रस्तः व्यथाव्याकुलः सन् (सम-त्रस्-धा+क्त, कर्त्ता विण) प्राणान्=जीवितं (कर्म्म) जह्नौ=तत्याज । ४९।५० ॥

वाच्यान्तरं । सः बाणः मया उदक्रियत । तेन तपोधनेन सन्त्रस्तेन प्राणाः जहिरे । ४९ ५० ॥

यह बातें उस ने बहुत क्लेश से कहा उस के मर्म्म में बाण की चोट लगी थी, उस का शरीर घुम रहा था, वह अचेत हो भुमि पर कांपता था, अवसन्न होता जाता था, मैं ने उस का बाण निकाल लिया उस ऋषि ने मुझे देख कर के प्राण छोड़ दिया । ४९-५० ॥

(49-50.) Tortured in the heart by the shaft, he could scarcely utter these words, and twisting his body round, fell to the ground senseless. Then I drew forth the shaft from the distressed sage who looking at me being troubled with pain breathed his last.

जलार्द्रगात्रं इति। अन्वयः। हे भद्रे ततः कृच्छ्रात् मर्म्म व्रणं विलप्य संततं उच्छ्वसन्तं सरय्वां शयानं जलार्द्रगात्रं तं समीक्ष्य अहं सुभृशं विषणः (अभवम्)। ५१॥

व्याख्या। भद्रे—हे सौम्ये कौशल्ये (सम्ब) ततः=वाणोत्तोलनानन्तरं (तद-५मी+तस्, अव्य) कृच्छ्रं=कष्टं प्राप्तं (कर्म्म-विण) मर्म्मव्रणं=मर्म्मणि व्रणं क्षतं यस्य (वहुव्री तं मर्म्मक्षतं (कर्म्म-विण) विलप्य अन्धौ पितरौ संस्मृत्य रुदित्वा संततं हस्तपादादि प्रसार्य्य लम्बतया पतितं उच्छ्वसन्तं प्राणान् त्यजन्तं (उत+श्वस-शतृ) सरय्वां=तन्नामिकायां नद्याम् (अधि) शयानं (शी-धा+शानच्, कर्म्म विण) अतएव जलेन (३तत्) आर्द्रं गात्रं यस्य (वहुव्री) तं जले पतनात् जलाभिसुतदेहं इत्यर्थः (कर्म्म-विण) तं मुनिपुत्रं (सम्ब, समीक्ष्य इत्यस्य-कर्म्मश्या) समीक्ष्य दृष्ट्वा (सम-ईक्ष-धा+ल्यप्, अव्य) अहं दशरथः (कर्त्ता) सुभृशं—अत्यन्तं विषणः इत्यस्य विण विषणः विषादं प्राप्तः दुःखितः इत्यर्थः (वि सद धा+क्त) कर्त्ता-विण) अभवम् इति शेषः अत्र प्रथमतृतीयचतुर्थपादेषु उपेन्द्रवज्रावृत्तं द्वितीयपादे इन्द्रवज्रा तदुक्तं छन्दोमञ्जर्य्यां स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौजगौगः। उपेन्द्रवज्रा प्रथमे लघौ सा। ५१॥

पाठान्तरं। मया विषर्ण न अभूयत। ५१॥

हे भद्रे उस का देह पानी से आर्द्र और मर्म्म में घाव हो गया था, वह रो के लेटा हुआ प्राण छोड़ रहा था। तब मैं उसे सरयु में पड़े हुए देख बड़ा दुःखी हुआ। ५१॥

(51.) Seeing him then, Oh good lady ! lying on the bank of the Sarayu, lamenting with a heavy breath, wounded in the heart, his body wet with water and his life ebbing away fastly, I became exceedingly sorrwful.

वधं इति । अन्वयः । धर्म्मात्मा राघवः तस्य महर्षेः अप्रतिरूपं वधं तु (स्मृत्वा) विलपन्-एव कौशल्यां इदं अब्रवीत् । ५२ ॥

व्याख्या । धर्म्मात्मा=धर्म्मे आत्मा यस्य (बहुव्री) धार्म्मिकः (कर्त्तृविश) राघवः=रघोः अपत्यं पुमान् (रघु-श+अण) रघुवंशोद्भवः दशरथः (कर्त्ता) तस्य=अन्धमुनिपुत्रस्य (सर्व्व-६ष्ठी-विश) महर्षेः= महान् चासौ ऋषिः चेति (कर्म्म-धा) तस्य मुनेः (वधं इत्यस्य कर्म्म-६ष्ठी) नप्रतिरूपं साद्दश्यं यस्य (बहुव्री) तं असद्दशं (कर्म्म विश) वधं= हत्यां (कर्म्म) स्मृत्वा इति शेषः तु (पादपूरणे-अव्य) विलपन् एव= विलापं कुर्व्वन् दुःखं प्रकाशयन् एव इत्यर्थः (वि-लप-धा=शतृ, १मा-१व, कर्त्तृ-विश) कौशल्यां=राममातरं (कर्म्म) इदं=वक्ष्यमाणं वचः (कर्म्म) अब्रवीत्=अवदत् (ब्रू-धा+लङ, क्रिया) ब्रूधातोः द्विकर्म्मकत्वं । ५२ ॥

वाच्यान्तरं । धर्म्मात्मना राघवेण विलपता कौशल्या इदं प्रोच्यत ।५२॥

रघवंशी धर्म्मात्मा दशरथ ने महर्षि की उस अनोखि मौत को स्मरन कर विलाप करते करते कौशल्या से कहा । ५२ ॥

(52) The son of Raghu, the virtuous Dasaratha lamenting for his son thus far discribed the death of the sage to kausalya.

तत् इति । अन्वयः । अज्ञानात् तत् महत् पापं कृत्वा सङ्कुलितेन्द्रियः (सन्) कथं नु सुकृतं भवेत् (इति) बुद्धया एकः तु अचिन्तयम् । ५३ ॥

व्याख्या। अज्ञानात्=अबोधात् हेतौ: अविदित्वा इत्यर्थ: (हेतौ-५मी) तत्=मुनिपुत्रवधरूपं (सर्व्व कर्म्म विश) महत् (कर्म्म-विश) पापं=दुष्कृतं (कृत्वा इत्यस्य-कर्म्म) (असमा) संकुलितेन्द्रिय:=संकुलितानि इन्द्रियाणि यस्य (बहुव्री) स: संकुलितेन्द्रिय: सन् (कर्त्ता-विश) कथं न (वितर्कें अव्य) सुकृतं=शोभनं कार्य्यं (भवेत् इत्यस्य कर्त्ता) भवेत् (क्रिया) इतस्य मुनिपुत्रस्य तत् पितरौ प्रति नयनं उपेक्षणं वा उत्तमं कार्य्यं इति भाव: इति बुद्ध्या=मनसा आत्मना इत्यर्थ: (करण) एक: तु=असहाय: परामर्शदातृरहित: तु इत्यर्थ: (कर्त्ता,विश) अचिन्तयम्=चिन्तितवान् (चिन्ति-धा+लङ्-उपु-१व, क्रिया) अहं इति शेष: (क्रिया)। ५३ ॥

वाच्यान्तरं। संकुलितेन्द्रियेण सता कथं नु सुकृतेन भूयते एकेन अचिन्त्यत। ५३ ॥

मैं अज्ञान से यह महा पाप कर व्याकुलेन्द्रिय हो इकला सोच ने लगा कि अब क्या करूं तो भला हो। ५३ ॥

(53.) Perplexed with the remorseful thought of the sin I had committed unconsciously, I pondered alone in my mind how the wrong might be remedied ?

तत: इति। अन्वय:। तत: अहं परमवारिणा पूर्णं तं घटं आदाय यथाख्यातं पथं प्राप्य तं आश्रमं गत:। ५४ ॥

व्याख्या। तत: चिन्तानन्तरं (अनन्तरार्थे-५मी+तस् अव्य) अहं दशरथ: (कर्त्ता परमवारिणा=परमं वारि (कर्म्मधा) तेन उत्कृष्ट-सरयूजलेन (करण) पूर्णं (पूर-धा+क्त) मृत-मुनि कुमार-हस्तात् परिभ्रष्टं (सर्व्व-कर्म्म-विश) घटं=कलसं (कर्म्म) आदाय गृहीत्वा तत् घटं जलेन पूरयित्वा इत्यर्थ: (आ दा-धा+ल्यप) यथाख्यातपथं=यथा येन प्रकारेण आख्यात: (आ ख्या-धा+क्त) पन्था: (कर्म्मधा समासान्त: अच्।

तं मुनिकुमारोपदिष्टं मार्गं (प्राप्य इत्यर्थः कर्म्म) प्राप्य=लब्ध्वा आरुह्य इत्यर्थः तं मुनिकुमारकथितं (कर्म्म विश) आश्रमं=अन्धमुनेः निवासं (कर्म्म) गतः उपस्थितः (कर्त्तरि-क्त, क्रिया) । ५४ ॥

वाच्यान्तरं । मया आश्रमः गतः । ५४ ॥

तब मैं उस कलसा को पवित्र जल से भर के उस मुनिपुत्र की बताई हुई राह पाके आश्रम को गया । ५४ ॥

(54.) Then taking the pitcher and filling it with pure water. I went to the hermitage, taking, the path as directed.

तत इति । अन्वयः । अहं तत्र दुर्ब्बलौ अन्धौ वृद्धौ अपरिणायकौ अतएव लूनपक्षौ द्विजौ इव स्थितौ तन्निमित्ताभिः कथाभिः अपरिश्रमौ आसीनौ तां आशां उपासीनौ मत्कृते हीनौ अनाथवत् अस्य पितरौ अपश्यम् । ५५-५६ ॥

व्याख्या । अहं (कर्त्ता) तत्र=तस्मिन् आश्रमे (अधि-७मी+त्रन् अव्य) दुर्ब्बलौ=शक्तिहीनौ (कर्म्म-विश) अन्धौ=दृष्टिविकलौ (कर्म्म-विश) वृद्धौ =जराजीर्णौ (वृध धा+क्त, कर्म्म-विश) अपरिणायकौ=नास्ति परिणायकः नेता (परि नी-धा+ण्वुल) ययोः (बहुव्री) तौ सञ्चारयितृपुरुषान्तररहितौ अन्धत्वात् स्वयं कुत्रापि गमने अशक्तौ पुत्रमरणात् सञ्चालयनाय च न कोऽपि अस्ति इत्यर्थः (कर्म्म-विश) अतएव लूनपक्षौ= लूनौ छिन्नौ (लू धा+क्त) पक्षौ ययोः (बहुव्री) तौ (उपमा-कर्म्म-विश) द्विजौ इव द्विः जायते यः (द्विः-जन-धा+डः) सः द्विजन्मा पक्षी इत्यर्थः द्विजा पक्षिणौ च द्विजः पक्षी च (एकशेष द्वन्द तौ इव) द्विजः स्यात् ब्राह्मणक्षत्रे वैश्यदन्ताण्डजेषु चेति मेदिनी । (उपमा-कर्म्म) स्थितौ (कर्म्म- तन्निमित्ताभिः=पुत्रनिमित्ताभिः (त्वया-विश) कथाभिः कथोपकथनैः हेतुभिः आसीनौ पुत्रकथां कुर्व्वन्तौ (हेतौ-३या) अपरिश्रमौ अक्लान्तौ (कर्म्म-विश) आसीनौ उपविष्टौ (आस-धा+शानच्) मत्कृते=मम

दुष्कर्मनिमित्तं (अव्य) हीनौ अपि=तां आशां प्रति रहितौ अपि (हा+धा+क्त, कर्मविण) तां (कर्म-विण) आशां=पुत्रः जलं आनेष्यति इत्येवंरूपां उपासीनौ इत्यस्य कर्म) उपासीनौ=सेवमानौ=अवलम्बमानौ (उप-आस धा+शानच) अनाथवत्=अनाथौ इव रक्षकशून्यौ इव (तुल्यार्थे वति, अव्य) तस्य=मृतमुनिपुत्रस्य (सम्ब) पितरौ=माता च पिता च (एक शेष द्वन्द) तौ जननी जनकौ (कर्म-२या २व) अपश्यम्=दृष्टवान् (दृश-धा+लङ-३पु-१व, क्रिया)। ५५-५६ ॥

वाच्यान्तरं। मया पितरौ अदृश्येतां। ५५-५६ ॥

वहां मैं ने ऊंचे, दुर्बल, विन नायक, के उस के पिता माता को पंख कटे हुए पक्षी की तरह देखा कि विन परिश्रम बैठे हुए उस की बातें कर रहे है, अनाथ की तरह मन में यह आस है कि, बेटा पानी लावेगा, (पर जानते नहीं कि) मैं ने उन की आस की जड़ काट दी है। ५५-५६ ॥

(55-56.) There I saw the aged pair, the parents of the dead saint, feeble and blind, sitting side by side like birds with clipped wings, having none to guide them, and beguiling their idle hour with the talk of their returning son, cherishing still fondly the hope I have destroyed,

शोकोपहतचित्तः इति। अन्वयः। शोकोपहतचित्तः भयसंत्रस्तचेतनः अहं तत् आश्रमपदं गत्वा च भूयः शोकं गतः। ५७ ॥

व्याख्या। शोकोपहतचित्तः=शोकेन (३तत्) उपहतं (उप-हन्-धा+क्त, चित्तं (चित-धा+क्त) यस्य (बहुव्री) सः तौ दृष्ट्वा मे मनः शोकाकुलं अभूत् इत्यर्थः (कर्त्ता-विण) भयेन तयोः शापभयेन संत्रस्तं भीतं चेतनं ज्ञानं (चित धा+ल्युट) यस्य (बहुव्री) सः तथोक्तः (कर्त्ता-विण) अहं (कर्त्ता) तत् आश्रमपदं=अन्धमुनेः वासस्थानं (गत्वा इत्यस्य कर्म) गत्वा=प्राप्य=(क्त्वा, अव्य) भूयः=अधिकतरं

(बहु-श्र+ईयसुन, क्रिया-विश) शोकं (शुच-धा+घञ, कर्म्म) गतः = प्राप्तः तौ दृष्ट्वा शोको मे व्यवर्द्धत इति भावः (कर्त्तरि क्त, क्रिया) ।५७ ॥

वाच्यान्तरं । शोकोपहतचित्तेन भयसंत्रस्तचित्तेन मया शोकः गतः । ५७ ॥

मेरा मन शोकाकुल हुआ, और साप के डर से जो बहुत ही डर गया, मैं उस आश्रम में आके और भी शोक से व्याकुल हुआ। ५७ ॥

(57.) Getting to the hermitage with a sorrowful and terror-stricken heart I was again overcome with sorrow.

अन्वयः । मुनिः मे पदशब्दं श्रुत्वा तु वाक्यं अभाषत (हे) मे पुत्र किं चिरायसि क्षिप्रं पानीयं आनय । ५८ ॥

पदशब्दं इति । मुनिः मे पदशब्दं = पदस्य शब्दः(६तत्) तं (कर्म्म) श्रुत्वा=आकर्ण्य (श्रु-क्त्वा, अव्य) तु (अव्य) वाक्यं वचनं (वच-धा+ण्यत् । कर्म्म) अभाषत=अब्रवीत् (भाष-धा+लङ्, क्रिया)+ हे मे=मम (सम्ब) पुत्र (सम्बो) किं=कथं (अव्य) चिरायसि= विलम्बसे (चिर-श्र+क्यच्=चिराय-नाम धातु+लट, २पु १व, क्रिया । पानीयं=पीयते यत् (पा-धा+कर्म्मणि अनीयरः) तत् जलं (कर्म्म) क्षिप्रं=शीघ्रं (क्रिया-विश) आनय (आ-नी-धा+लोट, क्रिया) । ५८ ॥

वाच्यान्तरं । मुनिना वाक्यं अभाष्यत । किं चिरायते पानीयं आनीयताम् । ५८ ॥

मेरे पावों का शब्द सुन मुनि ने कहा, कि पुत्र देर क्यों करता है जलद पानी ला । ५८ ॥

(58.) Hearing the sound of my footsteps the sage said why were you tarrying, my son ! quickly bring the water.

यन्निमित्तं इति । अन्वयः । (हे) तात त्वया यन्निमित्तं इदं कालं सलिले क्रीड़ितं । (तेन हेतुना) इयं ते माता उत्कण्ठिता । क्षिप्रं आश्रमं प्रविश । ५९ ॥

व्याख्या। तात = हे पुत्र (सम्बो, पुत्रे पितरि पूज्ये च तातशब्दः प्रयुज्यते) त्वया (कर्त्ता-३या) यन्निमित्तं=यत् निमित्तं कारणं यस्मिन् (बहुव्री) तत् येन हेतुना इत्यर्थः (क्रिया-विश) इमं = एतावन्तं कालं व्याप्य चिराय इत्यर्थः (अत्यन्तसंयोगे-२या) सलिले=जले (अधि) क्रीड़ितं= सन्तरणं कृतं (क्रीड़-धा+भावे क्त, क्रिया)। तेन हेतुना इति शेषः इयं=मत्पार्श्ववर्त्तिनी (सर्व्वं-कर्त्ता विश) ते = तव (सम्ब) जननी = माता (कर्त्ता) उत्कण्ठिता=उद्विग्ना सशोकस्मरणवती अथवा शीघ्रं तदागमनेच्छुः इत्यर्थः (उत्-कण्ठ-धा+क्त, कर्त्ता-विश) अभवत् इति शेषः (क्रिया) क्षिप्रं=शीघ्रं (क्रिया-विश) आश्रमं=आवासं (कर्म्म) प्रविश=गृहमध्यं एहि (प्र-विश-धा+लोट, क्रिया)। ५९ ॥

वाच्यान्तरं। त्वं क्रीड़ितवान्। अनया ते मात्रा उत्कण्ठितया अभूयत। आश्रमः प्रविश्यतां। ५९ ॥

जिस लिए तैंने सरयू के जल में क्रीड़ा की, तेरी माता उसी लिए उत्कण्ठित है, जलद कुटीमें आ जा। ५९ ॥

(59.). For the reason you delayed in the river in swimming, your mother was anxious for you. Now hastely enter the cottage.

यद्यलीकं इति। अन्वयः। (हे) पुत्र यदि ते मात्रा यदि वा मया व्यलीकं कृतं। (हे) तात तपस्विना त्वया तत् मनसि न कर्त्तव्यं। ६० ॥

व्याख्या। हे पुत्र=हे वत्स (सम्बो) यदि=चेत् (अव्य) ते= तव (सम्ब) मात्रा=जनन्या (कर्त्ता-विश) यदि वा=अथवा (अव्य) मया=तव पित्रा (कर्त्ता-३या) अलीकं अप्रियं (कर्म्म) कृतं (कर्म्मणि क्त, क्रिया) तात=हे वत्स (सम्ब) तपस्विना=प्रशस्ततपोवता, तपस्विनां क्रोधो न कर्त्तव्यः किमुत पितरि मातरि च इति भावः (कर्त्ता-विश)

त्वया (कर्त्ता-३या) तत्=व्यलीकं (सर्व्व-कर्म्म-१मा) मनसि=अन्तः-करणे (अधि ७मी) न कर्त्तव्यं=न विधेयं (कर्म्मणि-तव्यत्, क्रिया) तत् त्वया विस्मर्त्तव्यम् इत्यर्थः। ६० ॥

वाच्यान्तरं। ते माता यदि वा अहं अलीकं कृतवती कृतवान्, तपस्वी त्वं तत् न कुर्य्याः। ६० ॥

हे पुत्र तेरी माता या मैंने जो कुछ तेरा अप्रिय किया है, तू तपस्वी है, तू मन में न सोच। ६० ॥

(60) If your mother or I have ever done, my son! any thing displeasing to you, then you a hermit, need not mind that.

त्वगतिरिति। अन्वयः। अगतीनां (अस्माकं) त्वं तु गतिः, हीनचक्षुषां (अस्माकं) त्वं चक्षुः। (त्वयि अस्माकं) प्राणाः समासक्ताः। त्वं कथं न अभिभाषसे। ६१ ॥

व्याख्या। अगतिनां=नास्ति गतिः येषां (बहुव्रो) तेषां निरुपायाणां (सम्ब-विण) अस्माकं इति शेषः (सम्ब) त्वं तु=त्वं एव (प्रातिपदिकार्थे-१मा) गतिः=उपायः (गम धा+क्ति, १मा विधेय-विण) त्वां विना अस्माकं जीविकानिर्व्वाहः न स्यात् इति भावः। हीन-चक्षुषां=नेत्रशून्यानां अन्धानां अस्माकं इति शेषः त्वं (पूर्व्व तत् १मा) चक्षुः=नयनं (१मा-विधेय-विण) अन्धाः वयं त्वया चक्षुःकार्य्यं सम्पादयामः इत्यर्थः। त्वयि (अधि) अस्माकं प्राणाः (कर्म्म) समासक्ताः=सततं नियुक्ताः अस्माकं जीवितं तदधीनम् इत्यर्थः (सम्-आ-सञ्ज-धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया) त्वं (कर्त्ता)। कथं=कस्मात् (अव्य) न अभिभाषसे=कथयसि (अभि भाष-धा+लट, क्रिया) वयं त्वया नोपेक्षणीया इति भावः। ६१ ॥

वाच्यान्तरं। प्राणैः समासक्तं, त्वया न अभिभाष्यं। ६१ ॥

तू अगति की गति है, हम अन्धों की आंख है, हमारे प्राण तेरे में हैं, तू क्यों नहीं बोलता। ६१ ॥

(61). You are the help of your friendless, and eye to your eyeless parents; on you depend our lives, then why do you not speak?

मुनिं इति। अन्वयः। सज्जमानया हीनव्यञ्जनया अव्यक्तया वाचा (वदन्तं) तं मुनिं प्रेक्ष्य भीतचित्तः इव अहं (तादृश्या एव) वाचा अब्रुवम्। ६२ ॥

व्याख्या। सज्जमानया=साकल्येन मुखात् न बहिर्गतया (सञ्ज-धा+शानच्) पुत्रपदशब्देन इव सुतः इति धिया गद्गदया इत्यर्थः (करण-विण) हीनव्यञ्जनया=व्यञ्जना अक्षराभिव्यक्ति; हीना (हा-धा+क्त) व्यञ्जना (वि-अञ्ज+युच) यस्याः (बहुव्री) तया अक्षरव्यक्तिरहिता (करण-विण) अतएव अव्यक्तया अपरिस्फुटया (व्यञ्ज-धा+क्त, करण-विण) वाचा=वाक्येन (करण) वदन्तं इति शेषः (कर्म्म-विण) तं मुनिं=(प्रेक्ष्य इत्यस्य कर्म्म) प्रेक्ष्य=दृष्ट्वा (प्र-ईक्ष-धा+ल्यप) भीतचित्तः इव=भीतं चित्तं यस्य (बहुव्री) सः इव (कर्त्ता-विण) अहं (कर्त्ता) तादृश्या एव वाचा इति शेषः सज्जमानेन हीनव्यञ्जनेन अव्यक्तेन वाक्येन इत्यर्थः (करण) अब्रुवम्=अब्रवम अकथयम् (ब्रू-धा+लङ-३पु-१व, क्रिया, आर्षः प्रयोगः। ६२ ॥

वाच्यान्तरं। भीतचित्तेन इव मया अोच्यत। ६२ ॥

मुनि को गद्गद अव्यक्त और अस्फुटाक्षर बातें करते सुन मैंने भीतचित्त हो कहा। ६२ ॥

(62.) Hearing the hermit speaking these with sobbing voice and faltering tongue, his words scarcely distinct, I thus spoke, my heart being filled with dread.

मनसः इति। अन्वयः। मनसः कर्म चेष्टाभिः अभिसंस्तभ्य वाग्बलं (आश्रित्य) अहं तस्मै पुत्रव्यसनजं भयं आचचक्षे। ६३॥

व्याख्या। मनसः=अन्तःकरणस्य (सम्ब) कर्म=कार्यं भीतिरूपं (कर्म) चेष्टाभिः=अभीतिसाध्यप्रयत्नैः (करण) अभि=अभितः (अव्य) संस्तभ्य=भीताकारं आच्छाद्य अभीतः इव इत्यर्थः (सम्-स्तन्भ्-धा+ल्यप्) वाग्बलं=वाचां (६तत्) बलं (कर्म) आश्रित्य इति शेषः (असमा) अहं (कर्त्ता) तस्मै=मुनये (क्रिया योगे-४र्थी) पुत्रव्यसनजं=पुत्रस्य (६तत्) व्यसनं विनाशः इत्यर्थः, तस्मात् जायते यत् (जन-धा+ड) तत् तत्पुत्रमरणोत्थं (कर्म-विण) भयं (कर्म) आचचक्षे=अवोचम् (आ-चक्ष-धा+लिट, क्रिया, लिटि उत्तमपुरुषप्रयोगः आर्षः परोक्षत्वाभावात्)। ६३॥

वाच्यान्तरं। मया भयं आचचक्षे। ६३॥

वाक्‌बल को आश्रय करके, प्रयत्न से मन के डर को रोक मैं ने उस के पुत्रके मरणके डरकी कहा। ६३॥

(63). Fortifying my faltering tongue and straining every nerve to check my fear, I let the hermit know the fearful fate of his son.

क्षत्रियः इति। अन्वयः। अहं क्षत्रियः दशरथः, महात्मनः (भवतः) पुत्रः न अहं, सज्जनावमतं स्वकर्मजं इदं दुःखं प्राप्तं (मया भवता च)। ६४॥

व्याख्या। अहं (प्रातिपदिकार्थे-१मा) क्षत्रियः=राजा (१मा-विण) दशरथः (प्रातिपदिकार्थे-१मा) महात्मनः=महान् आत्मा यस्य (बहुव्री) तस्य महाशयस्य (सम्ब-विण) भवतः इति शेषः (सम्ब) पुत्रः=तनयः (पूर्ववत्-१मा) न अहं (१मा-विण) सज्जनावमतं=सन्तः (कर्म-धा) जनाः तैः (३तत्) अवमतं (अव-मन-धा+क्त)

साधुविगर्हितं (कर्म्म विश) स्वकर्म्मजं=स्वस्य (इतत्) कर्म्मणः जातं (कर्म्म-विश) इदं=उपस्थितं (सर्व्व-कर्म्म-विश) दुःखं (कर्म्म-१मा) प्राप्तं=लब्धं (कर्म्मणि-क्त, क्रिया) मया भवता च इति शेषः (कर्त्ता-३या) राजपुत्रः शब्दवेधी इति ख्यातिलाभात् मया अबुद्धिपूर्व्वकस्य कर्म्मणः इदं मुनिपुत्रहत्यारूपं फलं भवता च प्राक्तनकर्म्मणः पुत्रशोकरूपं फलं लब्धं इति भावः । ६४ ॥

वाच्यान्तरं । अहं भवान् च दुःखं प्राप्तवान् । ६४ ॥

मैं आपका पुत्र नहीं हूं मैं क्षत्रिय दशरथ हूं, यह अपने कर्म्म से ऐसा दुःख आ पड़ा, जिसे साधु का निन्दा करते हैं । ६४ ॥

(64). Oh high-minded Saint, I am a Kshatriya, Dasarath by name, and not thy son. I bear a weight of sorrow, the result of my own action, which all good people hate,

भगवन् इति । अन्वयः । (हे) भगवन् अहं चापहस्तः निपाने आगतं श्वापदं गजं वा जिघांसुः (सन्) किञ्चित् सरयूतीरं आगतं । ६५ ॥

व्याख्या । भगवन्=हे षड्विधैश्वर्य्यशालिन् (सम्बो) अहं (कर्त्ता) चापहस्तः=चापं धनुः हस्ते यस्य (अधिकरण बहुव्रीः) सः गृहीतधनुर्युक्तः (कर्त्ता-विश) निपाने=जलाशये (अधि) आगतं - जलपानार्थं उपस्थितं (कर्म्म-विश) श्वापदं=व्याघ्रादिकं वन्यपशुं (जिघांसुः इत्यस्य-कर्म्म) वा=अथवा (अव्य) गजं=जलपानार्थं आगतं हस्तिनं (पूर्व्ववत् कर्म्मनोदन्तस्येति षष्ठीप्रतिषेधः) जिघांसुः=हन्तुं इच्छुः (हन्-धा+सन्=जिघांस-धा+उ, कर्त्ता-विश) किञ्चित्—अनिर्द्दिष्टं (कर्म्म-विश) सरयूतीरं सरयूनदीतटं बहुदूरविस्तृतायाः सरयूनद्याः कस्मिंश्चित् तटप्रदेशे इत्यर्थः (कर्म्म) आगतः=उपस्थितः (आ-गम-धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया) । ६५ ॥

वाच्यान्तरं। मया चापहस्तेन जिघांसुना सरयूतीरं आगतं।६५॥

हे भगवन् मैं धनु हाथ में ले पानी पीने के लिए आये हुए किसी श्वापद या गज को मारने की इच्छासे सरयू के किनारे आया था। ६५॥

(65). Armed with bow Oh lord ! I came to the bank of the Sarayu to hunt elephant or beasts of prey that come to that drinking place.

ततः इति। अन्वयः। ततः मया जले पूर्य्यतः कुम्भस्य शब्दः श्रुतः, अयं द्विपः इति मत्वा अहं (स्थितः) (ततः) मया वाणेन अभिहतः। ६६॥

व्याख्या। ततः=सरयूतीरगमनानन्तरं (तद-श+अनन्तरार्थे-५मी+तस, अव्य) मया=दशरथेन (कर्त्ता-३या) जले (अधि) पूर्य्यतः पूर्य्यमाणस्य (पूर-धा+शट, ६ष्ठी-विण परस्मैपदमार्षम्) कुम्भस्य=कलसस्य (सम्ब) शब्दः=रवः (कर्म्म-१मा) श्रुतः=आकर्णितः (कर्म्मणि क्त, क्रिया) अयं=शब्दहेतुः पदार्थः (सर्व्व-१मा-विण) द्विपः=हाभ्यां शुण्डाभ्यां पिवति यः (पा-धा=ड) सः हस्ती (इतियोगे-१मा) इति मत्वा=वुद्ध्वा (मन-धा+क्त्वा) अहं कर्त्ता) स्थित इति शेषः (कर्त्तरि-क्त, क्रिया), ततः=अनन्तरं (अव्य) मया=(कर्त्ता) वाणेन=शरेण (करण) अभिहतः=विनाशितः (अभि-हन्-धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया)। ६६॥

वाच्यान्तरं। शब्दं श्रुतवान्, मया स्थितं, अहं अभिहतवान्। ६६॥

तब मैं ने पानीमें कलसा भरने का शब्द सुना, और यह हाथी है, समझ के वाण मारा। ६६॥

(66.) There I heard a sound of filling a jar with water from the river and thinking that to be of an elephant I hit an arrow there.

गत्वा इति। अन्वयः। ततः तस्याः तीरं गत्वा इषुणा हृदि निर्भिन्नं गतप्राणं भुवि शयानं तापसं अपश्यम्। ६७॥

व्याख्या। ततः तदनन्तरं (अव्य) तस्याः=सरय्वा नद्याः (सम्ब) तीरं=तटं (कर्म्म) गत्वा (असमा) इषुणा=वाणेन (करण) हृदि=वक्षसि (अवच्छेदे-७मी) निर्भिन्नं=विदीर्णं (निर-भिद धा+क्त) गतप्रायाः प्राणाः यस्य (बहुव्री) तं (कर्म्म-विण) भुवि=भूमौ (अधि) शयानं=पतितं (शी-धा+शानच, कर्म्म-विण) तापसं=तपः चरति यः (तपस्-अ+षण्) तं तपस्विनं तपस्विकुमारं (कर्म्म) अपश्यम्=दृष्टवान् (कर्त्तरि-लङ-२पु-१व, क्रिया)। ६७॥

वाच्यान्तरं। निर्भिन्नः गतप्राणः शयानः तापसः अदृश्यत। ६७॥

तब उसके किनारे पर जा के देखा कि एक तापस जमीन पर पड़ा हुआ है, उसकी छातीमें वान लगा है, और प्राण निकालने को हैं। ६७॥

(67). Then getting to the river's bank I saw there a hermit lying wounded on the ground, his heart pierced with the arrow and about to die.

ततः तस्य इति। अन्वयः। ततः मया उपेत्य परितप्यतः तस्य एव वचनात् तदा मर्म्मतः सः वाणः सहसा उद्धृतः। ६८॥

व्याख्या। ततः=तदनन्तरं (अव्य) मया (कर्त्ता-३या) उपेत्य=समीपं गत्वा (उप-आ-इ-धा+ल्यप) परितप्यतः=परितापं कुर्व्वतः (परि-तप-धा+शतृ, ६ष्ठी-विण) तस्य=तव पुत्रस्य (वचनात् (इत्यस्य-कर्त्ता-६ष्ठी) वचनात्=वाक्यात् (वच-धा+ल्युट, हेतौ-५मी) तदा=तस्मिन् समये (अधि-अव्य) मर्म्मतः=मर्म्मस्थानात् (मर्म्म-अ+५मी+तस्, अव्य) सः मत्क्षिप्तः (सर्व्व, कर्म्म-विण) वाणः=शरः (कर्म्म-१मा) उद्धृतः=उत्तोलितः (उत्-हृ-धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया)। ६८॥

वाच्यान्तरं। अहं तं वाणं उद्धृतवान्। ६८॥

तब मैंने परिताप करते हुए उस की वात पर उसके मर्म्मस्थान से झट उस वान को निकाल लिया। ६८॥

(68). I hastened to him and quickly drew out the arrow from the heart of the lamenting sage as he bade me to do.

सः च इति। अन्वयः। सः च भगवन्तौ उभौ वृद्धौ इति शोचन् विलप्य च उद्धृतेन बाणेन सहसा स्वर्गं आस्थितः। ६९॥

व्याख्या। सः च = भवत्पुत्रः (कर्त्ता) भगवन्तौ=पूज्यौ (कर्म्म-विश) उभौ=द्वौ भवान् भवत्पत्नी च इत्यर्थः वृद्धौ (इतियोगे-१मा) इति शोचन्=अन्धौ मातापितरौ अतःपरं कं शरणं गमिष्यतः इत्येवं रूपं शोकं कुर्व्वन् (शुच-धा+शतृ, कर्त्ता-विश) विलप्य च=विलापं कुर्व्वन् च (असमा) उद्धृतेन=उत्तोलितेन (उत्-हृ-धा+क्त, ३या विश) बाणेन= शरेण हेतुना (हेतौ-३या) सहसा=हठात् बाणोद्धारसमकालमेव इत्यर्थः (अव्य) स्वर्गं = देवलोकं (कर्म्म) आस्थितः = गतः ममार इत्यर्थः क्रिया)। ६९॥

वाच्यान्तरं। तेन शोचता स्वर्गः आस्थितः। ६९॥

वह उस बाण के निकाले जाने से विलाप करके आप दोनों वृद्ध के लिए शोक करता हुआ स्वर्ग को गया। ६९॥

(69). Lamenting to the last for his aged parents the hermit went to heaven as I drew out the arrow.

अज्ञानात् इति। अन्वयः। मया अज्ञानात् सहसा भवतः पुत्रः अभिहतः। (भवत्पुत्रे) एवं गते (सति) शेषं यत् स्यात् तत् मुनिः मे प्रसीदतु। ७०॥

व्याख्या। मया (कर्त्ता-३या) अज्ञानात् = अज्ञानात् हेतोः अज्ञात्वा इत्यर्थः (हेतौ ५मी) सहसा = हठात् (अव्य) भवतः = तव (सम्ब) पुत्रः = तनयः (कर्म्म-१मा) अभिहतः = विनाशितः (अभि-हन्-धा+कर्म्मणि-क्त क्रिया)। भवत्पुत्रे इति शेषः (भावधि-७मी) एवं ईदृशीं दशां (अव्य) गते = प्राप्ते सति मृते सति इत्यर्थः (कर्त्तरि-क्त, अभि-विश)

शेषं अवशिष्टं कर्त्तव्यं इत्यर्थः (कर्त्ता) यत् (कर्त्ता-विश) स्यात् इति शेषः क्रिया)। तत् = तदनुष्ठानाज्ञया इत्यर्थः (अत्र) मुनिः = भवान् (कर्त्ता) मे = मह्यं (क्रियायोगे ४र्थी) प्रसीदतु = प्रसन्नः भवतु तदुद्दिश्य मां आज्ञापयतु इत्यर्थः (प्र-सद,धा + लोट, क्रिया)। युष्मत्पालनमपि मया कर्त्तुं शक्यं इत्यभिप्रायः। ७० ॥

वाच्यान्तरं । अज्ञानात् भवतः पुत्रं अभिहतवान् अहं । ७० ॥

मैंने अज्ञानतासे आपके पुत्रको मारा है, उस के मरनेपर जो कुछ करना चाहिए, मुझे प्रसन्न हो आज्ञा करो। ७०।

(70). Thus unawares I have killed your son suddenly. He being dead, please command me what I am to do.

सः इति । अन्वयः। सः तदघशंसिना मया (उक्तं) तत् (क्रूरं वचः) श्रुत्वा सः भगवान् ऋषिः तीव्रं आयासं कर्त्तुं न अशक्नोत्। ७१ ॥

व्याख्या। सः अन्धमुनिः (कर्त्ता) तदघशंसिना = तत् निजपुत्रवधरूपं अघं पापं शंसति वदति यः शंस-धा+तोन्) तस्य पुत्रवधं कथयता (कर्त्ता-विश) मया = दशरथेन (उक्तं इत्यस्य कर्त्ता-३या) उक्तं इति शेषः। मयोक्तमघशंसिना इति पाठे अघशंसिना = पुत्रहत्यारूपं पापं कथयता मया उक्तं कथितं इत्यर्थः। (वच-धा+कर्म्मणि क्त, वचः इत्यस्य-विश) तत् (सर्व्व कर्म्म-विश) क्रूरं = निष्ठुरं (कर्म्म-विश) वचः = वाक्यं (कर्म्म) श्रुत्वा = निशम्य (असमा) सः प्रसिद्धः (कर्त्ता-विश) भगवान् = पूज्यः (कर्त्ता-विश) ऋषिः = मुनिः (कर्त्ता) तीव्रं तीक्ष्णं (कर्म्म विश) आयासं = यत्नं भस्मीभावफलकं शापदानं इत्यर्थः (कर्म्म) कर्त्तुं (कृ-धा+तुमुन्) न अशक्नोत् = न शक्तवान् (शक-धा+लङ, क्रिया)। एवं अज्ञानकृतत्वबोधनात् शेषायुःपर्य्यन्तजीवनरक्षणस्यापि कर्त्तव्यताबोधनात् च दैवात् न सहसात् अकरोत् इति भावः ७१॥

वाच्यान्तरं । तेन भगवता ऋषिणा न अशक्यत । ७१ ॥

वह भगवान् ऋषि मेरी यह पाप की कठोर बात सुन मुझे शाप नहीं दे सका । ७१ ॥

(71) Hearing these cruel words of the sin committed by me the adorable sage could not curse me.

स वाष्प इति । अन्वयः । वाष्पपूर्णवदनः शोकमूर्च्छितः महातेजाः सः निःश्वसन् (सन्) उपस्थितं कृताञ्जलिं मां उवाच । ७२ ॥

व्याख्या । वाष्पपूर्णवदनः=वाष्पेण चक्षुर्जलेन (३तत) पूर्णं (पूर-धा+क्त) वदनं मुखं यस्य (वहुव्री) सः पुत्रमरणं श्रुत्वा अश्रु त्यजन् (कर्त्ता-विण) शोकमूर्च्छितः=शोकेन (३तत्) मूर्च्छितः शोकोपहत-चेतनः (कर्त्ता-विण) महातेजाः=महत् तेजः यस्य (वहुव्री) सः अति-तेजस्वी (कर्त्ता-विण) सः मुनिः (सर्व्व-कर्त्ता) निःश्वसन्=दीर्घनिश्वासं मुहुः परित्यजन् सन् (निर्-श्वस-धा+शतृ) उपस्थितं समीपागतं (कर्त्तरि-क्त, कर्म्म-विण) कृताञ्जलिं=कृतः अञ्जलिः येन (वहुव्री) तं अञ्जलिं वद्धा स्थितं इत्यर्थः (कर्म्म-विण) मां (कर्म्म) उवाच (क्रिया) । ७२ ॥

वाच्यान्तरं । वाष्पपूर्णवदनेन शोकमूर्च्छितेन महातेजसा तेन निःश्वसता उपस्थितः कृताञ्जलिः अहं ऊचे । ७२ ॥

उस की आखों से आंसू टपकने लगा शोक से मूर्च्छा आ गई, उसने लम्बी सांस ले, मैं हाथ जोड़ पास खड़ा था, मुझे कहा । ७२ ॥

(72). With flooded eyes, and sorrow-faint the venerable saint thus spoke to me sighing as I stood with the palms of my hand joind together.

सप्तधा इति । अन्वयः । तपसि तिष्ठति ब्रह्मवादिनि तादृशे मुनौ ज्ञानात् शस्त्रं विसृजतः (जनस्य) मूर्द्धा सप्तधा भवेत् ।७३॥

व्याख्या । तपसि (अधि) तिष्ठति=वर्त्तमाने अतितपस्विनि इत्यर्थः

(स्था-धा+शट, ७मी-१व) ब्रह्मवादिनि=ब्रह्मवादिसमे (ब्रह्मचारिणि इति पाठान्तरं, अधि) तादृशे—मत्पुत्रतुल्ये (अधि-विण) मुनौ (अधि) ज्ञानात्=बुद्धिपूर्व्वकं इत्यर्थः (हेतौ-५मी) शस्त्रं (विसृजतः इत्यस्य कर्म्म) विसृजतः=त्यजतः शस्त्राघातं कुर्व्वतः (वि-सृज-धा+शट, सम्ब-विण) जनस्य इति शेषः (सम्ब) मूर्द्धा=मस्तकं (कर्त्ता) सप्तधा=सप्तप्रकारेण भिन्नं (अव्य) भवेत् (क्रिया)। ज्ञानकृतापराध पुत्र-कोपेनैव तत्काले तव नाशसम्भवः आसीत् इति भावः। ७३ ॥

वाच्यान्तरं। मूर्द्धा भूयत। ७३ ॥

तपस्या करनेवाले उस ब्रह्मचारी मुनिको जानके शस्त्राघात करने-वाले का सिर सात टुकड़ा हो जाता है। ७३ ॥

(73). He who intentionally sends his dart against such a devotee, who spends his life in penance and religious contemplation will have his head split in seven.

अज्ञानात् इति। अन्वयः। यस्मात् ते अज्ञानात् इदं कृतं तेन जीवसे। ७४ ॥

व्याख्या। यस्मात्=हेतोः (हेतौ-५मी) ते=तव (कृतं इत्यस्य कर्त्तां-षष्ठी) अज्ञानात् गजबुद्ध्या इत्यर्थः, इदं=मम पुत्रस्य निधनरूपं कर्म्म (कर्म्म-१मा) कृतं अनुष्ठितं (कर्म्मणि-क्त, क्रिया) तेन=हेतुना (हेतौ-३या) जीवसे=जीवसि (जीव-धा+लट, आत्मनेपदमार्षं) अपराद्धं परित्यक्तं। समर्थेनापि मत्पुत्रेण अज्ञानता त्वया कृतमिति सोढ़म् इति भावः। ७४ ॥

वाच्यान्तरं। त्वं इदं कृतवान्, त्वया जीव्यते। ७४ ॥

आपने अनजान में किया है, इस लिए आप जीते हो। ७४ ॥

(74). Thou livest, because thou hast done this unintentionally,

नर इति। अन्वयः। (हे) नृप तं देशं नौ नय, पश्चिमदर्शनं रुधिरेण अवसिक्ताङ्गं प्रकीर्णाजिनवाससं भुवि शयानं निःसंज्ञं धर्मराजवशं गतं तं पुत्रं अद्य द्रष्टुं इच्छावः इति मां अभ्यभाषत। ७५-७६॥

व्याख्या। नृप=नॄन् मनुष्यान् पाति यः (पा-धा+ड) हे भूपते (सम्बो) तं सरयूतीरस्थं (सर्व्व-कर्म्म-विश) देशं=स्थानं (कर्म्म) नौ=आवां (कर्म्म, अस्मद २या २व) नय=प्रापय (नी-धा+लोट, नी धातोः द्विकर्म्मकत्वं), पश्चिमदर्शनं पश्चिमं अन्तिमं दर्शनं यस्य (बहुव्री) तं अतःपरं दर्शनं न भविष्यति इत्यर्थः (कर्म्म-विश) रुधिरेण=रक्तेन (करण) अवसिक्ताङ्गं=अवसिक्तं आप्लुतं (अव, सिच धा+क्त) अङ्गं यस्य (बहुव्री) तं वाणक्षतस्थानात् निर्गतेन रक्तेन आर्द्रशरीरं इत्यर्थः (कर्म्म-विश) प्रकीर्णाजिनवाससं=अजिनं मृगचर्म्म (अजिनं चर्म्म कृत्तिः स्त्री इत्यमरः) तदेव वासः, प्रकीर्णं विक्षिप्तं (प्र-कॄ-धा+क्त) अजिनवासः यस्य (बहुव्री) तं संज्ञाहीनत्वात् वासं विक्षिप्य पतितं इत्यर्थः (कर्म्म-विश) भुवि=भूमौ (अधि) शयानं=पतितं (शी-धा+शानच, कर्म्म-विश) निःसंज्ञं=नास्ति संज्ञा यस्य (बहुव्री) तं चेतनाशून्यं (कर्म्म-विश) धर्म्मराजवशं=धर्म्मराजः यमः (धर्म्मराजः पितृपतिः समवर्त्ती परेतराट्, कृतान्तो यमुनाभ्राता शमनो यमराट् यमः इत्यमरः) तस्य (६तत्) वशं=अधीनतां (गतं इत्यस्य-कर्म्म) गतं=प्राप्तं मृतं (कर्त्तरि-क्त, कर्म्म-विश) तं पुत्रं (कर्म्म) अद्य=अस्मिन् समये) अधि-अव्य) द्रष्टुं=अवलोकयितुं (दर्शनं चात्र स्पर्शः) इच्छावः=अभिलषावः (इष-धा+लट, १पु-२व, क्रिया) आवां इति शेषः। इति (अव्य) मां=दशरथं (कर्म्म) अभ्यभाषत=अवदत् (अभि-भाष-धा+लङ, क्रिया) सः अन्धः मुनिः इति शेषः। ७५-७६॥

वाच्यान्तरं। नौ नीयावहै, इष्यते, अहं अभ्यभाष्यम्। ७५-७६॥

मुझे कहाकि, हे राजा हम दोनों को उस जगह ले जाओ; आज हम उस पुत्र को देखना चाहते हैं, फिर जिस का दर्शन नहीं मिलेगा, जिसके वदनसे रुधिर बहता, मृगछाला बिखर गया, और जो अचेतन जमीन पर मरा पड़ा है। ७५-७६ ॥

(75-76.) The hermit said to me, "Oh, monarch, guide us both to that spot (where our son lies dead), we wish to see our son for the last time this day, his limbs distained with blood, the dress of skin, he wore, having slipped off from his limbs, his matereal body lying senseless on the bare earth and his astral body in the dŏmain of *Yama*.

अथ इति। अन्वयः। अथ अहं भृशदुःखितौ तौ तं देशं नीत्वा भार्य्यया सह तं मुनिं पुत्रं अस्पर्शयम्। ७७ ॥

व्याख्या। अथ=अनन्तरं (अव्य) अहं (कर्त्ता) भृशदुःखितौ=अत्यन्तशोकातुरौ (कर्म्म-विण) तौ—अन्धौ मुनिपत्नीं मुनिं च इत्यर्थः (सर्व्वं-कर्म्म-२या-२व) तं देशं—सरयूतटं (कर्म्म) नीत्वा=प्रापय्य (नी-धा+क्त्वा, अस्य द्विकर्म्मत्वं) भार्य्यया=भ्रियते असौ (भृ-धा+ण्यत्, स्त्रियां आप्) तया पत्न्या (सहयोगे-३या) सह=सहितः (अव्य) तं मुनिं (कर्म्म) पुत्रं=तस्य तनयं (कर्म्म) अस्पर्शयम्=स्पर्शितवान् मुनिं मुनिपत्नीं च पुत्रस्पर्शमकारयम् इत्यर्थः (स्पृश-धा+णिच+लङ्, ३पु-१व, क्रिया, णिजन्तत्वात् द्विकर्म्मत्वं)। ७७ ॥

वाच्यान्तरं। मया सः मुनिः अस्पृश्यतां। ७७ ॥

तब मैं बड़े दुःखित उन दोनों को उस जगह ले जाके, भार्य्या के साथ उस मुनि को पुत्रस्पर्श करवाया। ७७ ॥

(77.) I then led the mortified parents to the spot and helped the hermit and his wife in touching the body of their son.

तौ इति । अन्वयः । तौ तपस्विनौ तं आत्मनः पुत्रं आसाद्य स्पृष्ट्वा अस्य शरीरे निपेततुः, पिता च एनं उवाच ह । ७८ ॥

व्याख्या । तौ=सा च सः च (एकशेषद्वन्द्व) तपस्विनौ=तपस्विनी च तपस्वी च (पूर्ववत्द्वन्द्व) प्रशस्ततपःसम्पन्नौ मुनिपत्नी च मुनिः च (कर्त्ता-विश) तं=मृतपतितं (सर्व्व-कर्म्म-विश), आत्मनः=स्वस्य (सम्ब) पुत्रं=तनयं (कर्म्म) आसाद्य=प्राप्य (आ-सद-धा+णिच्+ल्यप) स्पृष्ट्वा च स्पर्शसुखानुभवनं सम्यक् प्राप्येत्यर्थः (असमा) अस्य=पुत्रस्य (सम्ब) शरीरे=देहे तस्योपरि इत्यर्थः (अधि) निपेततुः (नि-पत-धा+लिट-१पु-२व, क्रिया) । पिता=पाति पालयति यः (पा-धा+तृच) सः जनकः अन्धमुनिः इत्यर्थः (कर्त्ता) एनं=पुत्रं (कर्म्म-श्या, पश्चादुक्तौ इदमः एनादेशः) उवाच=कथयामास (वच-धा+लिट, क्रिया) । ७८ ॥

वाच्यान्तरं । ताभ्यां तपस्विभ्यां निपेते, पित्रा अयं ऊचे । ७८ ॥

वह दोनों तपस्वी अपने पुत्र को पाके उस के शरीर पर गिर पड़े और उस के पिता ने कहा । ७७ ॥

(78.) After the wretched parents have come by their son and touched his person, the father fell by the dead boy's side and addressed him thus.

नाभिवादयसे इति । अन्वयः । अद्य मां न अभिवादयसे मां न च अभिभाषसे, भूमौ तु किं शेषे च, (हे) वत्स किं कुपितः असि । ७९ ॥

व्याख्या । अद्य=अधुना (अधि-अव्य) मां=पितरं (सर्व्व कर्म्म) न अभिवादयसे=पादवन्दनादिना न समानयसि (अभि-वद-धा+णिच+लट, क्रिया) मां (कर्म्म) न च अभिभाषसे=न वदसि (अभि-भाष-धा+लिट, क्रिया) भूमौ तु=पृथ्वीतले तु (अधि) किं=कथं (अव्य)

शेषे (शी-धा+लट, क्रिया), वत्स=हे पुत्र (सम्ब) किं (प्रश्न-अव्य) कुपितः=क्रुद्धः जातक्रोधः इत्यर्थः (कर्त्ता-विश) असि=भवसि (अस-धा+लट, २पु-१व, क्रिया) त्वमिति शेषः (कर्त्ता)। ७९॥

वाच्यान्तरं। अहं न अभिवाद्यै, अहं न अभिभाष्ये, किं शय्यते (त्वया) कुपितेन भूयते। ७९॥

वत्स आज मुझे प्रणाम क्यों नहीं करता, मुझसे बोलता क्यों नहीं, जमीनपर क्यों पड़ा है, क्या तैंने क्रोध किया है। ७९॥

(79,) Why do you not greet me, my son, this day? Have you no word to speak to me? why do you lie on the cold earth, my darling? Are you angry with me.?

ननु इति। अन्वयः। (हे) पुत्र, अहं (यदि) ते अप्रियः, (तथापि) धार्म्मिकीं मातरं पश्य, किं न च आलिङ्गसे (हे) सुकुमार पुत्र वचः वद। ८०॥

व्याख्या। पुत्र=हे तनय (सम्बो) अहं (कर्त्ता-१मा) ते=तव (अप्रियः इत्यस्य-कर्त्ता-६ष्ठी) अप्रियः=विप्रियकारी (न-प्रि-धा+क) भवामि इति शेषः। तथापि धार्म्मिकीं=धर्म्मिष्ठां धर्म्मकर्म्मानुष्ठानात् सा तु कथमपि अप्रिया न स्यादित्यभिप्रायः (धर्म्म श+षिकण् स्त्रियां ङीप् कर्म्म-विश) मातरं=तव जननीं (कर्म्म) पश्य=अवलोकय (दृश-धा+लोट, क्रिया) केनापि हेतुना यदि मयि तव असन्तोषः स्यात् तर्हि ते माता कथं अप्रिया भवेत् इति भावः, किं=कथं (अव्य) न च आलिङ्गसे =आलिङ्गसि परिष्वजसे (आ-लिङ्ग-धा+लट, क्रिया, आत्मनेपदमार्षं) मातरं इति शेषः (कर्म्म) सुकुमार=हे सुन्दर (सम्बो-विश) पुत्र= (सम्बो) वचः=वाक्यं (कर्म्म-२या-१व) वद=कथय (क्रिया) सर्व्वत्र त्वमिति शेषः (कर्त्ता)। ८०॥

वाच्यान्तरं। मया अप्रियेण भूयते धार्म्मिकी माता दृश्यतां, (माता) आलिङ्ग्यते, वचः उच्यतां (त्वया)। ८०॥

मैं तेरा प्यारा नहीं हूं तो यह धर्म्मशीला माता को देख, आलिङ्गन क्यों नहीं करता है, सुकुमार पुत्र बातें कर। ८०॥

(80.) If you are offended with me, my son, why not look to your good and pious mother? Why do you not embrace me, my son? Why do you not speak any tender and affectionate word to me.?

कस्य इति। अन्वयः। अहं पररात्रे हृदयङ्गमं विशेषतः मधुरं अधीयानस्य कस्य वा अन्यत् शास्त्रं श्रोष्यामि। ८१॥

व्याख्या। अहं (कर्त्ता) पररात्रे=परं रात्रेः पररात्रः पूर्व्वपरावरेत्यादिना पूर्व्वकायादिवत् समासः। अहः सर्व्वैकदेशेत्यादिना समासान्तः अच्, रात्राह्नाहाः पुंसि इत्यनेन पुंलिङ्गः) तस्मिन् रात्रेः शेषे इत्यर्थः (अधि-७मी) हृदयङ्गमं=हृदयं गच्छति यत् (हृदय-गम-धा+खच्) तत्=मनोहरं यथा तथा (क्रिया-विश) विशेषतः=अन्येभ्यः वैलक्षण्येन (श्या+तस्) मधुरं=सुललितं सुमिष्टं त्वत्पाठः अधिकतरं श्रवणसुखकरः भवति इत्यर्थः (क्रिया-विश) अधीयानस्य=पठतः (अधि-इ-धा+शानच), कस्य=जनस्य वा (सम्ब) अन्यत्=वेदाद्यतिरिक्तं (कर्म्म-विश) शास्त्रं=शास्त्राध्ययनं पुराणपाठं इत्यर्थः वैश्यात् शूद्रायां जातत्वेन सङ्करत्वात् वेदादिपाठे अनधिकारात् (कर्म्म) श्रोष्यामि=आकर्णयिष्यामि (श्रु-धा+लृट, क्रिया) त्वं प्रत्यहं रात्रिशेषे पुराणं अपठिष्यः तदहं सुखेन अशृणोमि, अधुना तव मरणात् कुतः सा सुखश्रुतिः इति भावः। ८१॥

वाच्यान्तरं। मया श्रोष्यते। ८१॥

मैं अपररात्र को पुराणशास्त्र पढ़ने का किसका मधुर और मनोहर शब्द सुनूंगा। ८१॥

(81.) Who will, in the concluding part of the night, recite to me in sweet language, the *shastras* and the *purans* and thereby soothe my spirit?

कः इति। अन्वयः (तन्त्रमार्गेण) सन्ध्यां उपास्य एव स्नात्वा हुतहुताशनः उपासीनः (च) सन् पुत्रशोकभयार्द्दितं मां श्लाघयिष्यति। ८२॥

व्याख्या। कः=जनः (सर्व्व-कर्त्ता) अन्धमुनिपुत्रस्य वैदिक-सन्ध्यायामधिकाराभावात् "तन्त्रमार्गेण" इति यत् रामानुजेन व्याख्यातं तत् प्रमादविलसत्वात् चिन्त्यं तदानीं तन्त्रशास्त्रस्य प्रचारे प्रमाणाभावात् करणजातीनां वैदिकक्रियाकलापेषु अधिकारसद्भावात् तत्र सन्ध्या शब्देन वैदिकी सन्ध्यैव गृह्यते महर्षिणा अनेन ब्रह्मवादिहुतहुताशनादिविशेष-विशेषितत्वात्। सन्ध्यां=प्रातःसन्ध्याकालीनोपासनां (कर्म्म) उपास्य=उपास्थाय प्रातःसन्ध्यां समाप्य इत्यर्थः (उप-आस-धा+ल्यप) एव=उपासनानन्तरं अविलम्ब्य (अव्य) स्नात्वा=स्नानानन्तरं (स्नै-धा+क्त्वा) हुतहुताशनः=हुतं अश्नाति यः (अश-धा+कर्त्तरि ल्यु) सः हुताशनः अग्निः हुतः (हु-धा+क्त) हुताशनः येन (बहुव्री) सः अग्नौ हुत्वा इत्यर्थः (कर्त्ता-विण) उपासीनः=उप समीपे आसीनः उपविष्टः (आस-धा+शानच्) समीपस्थः सन् (कर्त्ता-विण) पुत्रशोकभयार्द्दितः=पुत्राय शोकः (४र्थी तत्पुरुष) पुत्रशोकः च भयं च (द्वन्द्व) ताभ्यां (इतर्) अर्द्दितः पीड़ितः कातरः इत्यर्थः तं (कर्म्म-विण) मां (कर्म्म) श्लाघयिष्यति=श्लाघनं उद्वर्त्तनं तत्पूर्व्वकं स्नापयिष्यति (श्लाघ-धा+णिच्+लृट्, क्रिया) न अस्य श्लाघमानं स्नायात् इति ब्रह्मपरिप्रकरणस्नापना-नावहतौ तथा व्याख्यानात्। पूर्व्वं अदुःखितमपि मां त्वं अस्नापयिष्यः, अधुना तु दुःखितमपि मां न कोऽपि स्नापयिष्यति इति भावः। ८२॥

वाच्यान्तरं। केन हुतहुताशनेन उपासीनेन पुत्रशोकार्द्दितः अहं श्लाघयिष्ये। ८२॥

कौन सन्ध्योपासना और होमकर पास आ बैठेगा, और पुत्रशोक-प्रपीड़ित मुझे (स्नान कराके) प्रसन्न करेगा । ८२ ॥

(82.) Who will, after having bathed and fed the sacrificial fire, sit by me when the evening rites have been done, and cheer me, mourning for my son ?

कन्दमूलफलं हृत्वा इति । अन्वयः । यः कन्दमूलं फलं हृत्वा अकर्म्मण्यं अप्रग्रहं अनायकं मां प्रियं अतिथिं इव भोजयिष्यति । ८३ ॥

व्याख्या । यः=पुत्रः (कर्त्ता) कन्दं जलोद्भवानां पद्मादीनां, मूलं स्थलोद्भवानां, फलं च (समाहारद्वन्द्व, कर्म्म) हृत्वा = संगृह्य (असमा) अकर्म्मण्यं=कर्म्मणि साधुः कर्म्मण्यः (कर्म्मन्-ण+यत्) न कर्म्मण्यः कर्म्मानुष्ठाने अक्षमं (कर्म्म-विण) अप्रग्रहं=नास्ति प्रग्रहः सञ्चयः यस्य (बहुव्री) सः निवारधान्यादिरहितः तं (कर्म्म विण) अनायकः=नास्ति नायकः (नी-धा+ण्वुल) यस्य सः चालकहीनः तं (कर्म्म-विण) अथवा अप्रग्रहं=यष्टिग्रहणपूर्व्वकमार्गप्रदर्शकरहितं अतएव अनायकं - स्नाना-दिकर्म्मप्रवर्त्तकहीनं कतकः इत्थं व्याचष्टे । मां=वृद्धं अन्धपितरं (कर्म्म) प्रियं अतिथिं इव (उपमा-कर्म्म) भोजयिष्यति (क्रिया) भोजयिष्यति अर्कर्म्मण्यं इति पाठे कर्म्मण्यं=कर्म्मणि साधुं अतिथिं इव इति अन्वयः ।८३॥

वाच्यान्तरं । येन अकर्म्मण्यः अप्रग्रहः अनायकः अहं प्रियः अतिथिः इव भोजयिष्ये । ८३ ॥

कौन प्यारे अतिथि की तरह कन्द, मूल और फल लाके देगा, मैं निकम्मा हूं, मेरे कुछ धान्यादि का संग्रह नहीं है, और मुझे कोई राह दिखनेवाला नहीं है । ८३ ॥

(83.) Who will gather fine roots and fruits and feed like a dear guest—this wretch who is helpless, incapable of procuring his food and without a guide.

इमां इति । अन्वयः । (हे) पुत्र (अहं अन्धः) अन्धां च वृद्धां च तपस्विनीं कृपणां पुत्रगर्धिनीं इमां ते मातरं कथं भरिष्यामि ।८४॥

व्याख्या । पुत्र = हे तनय (सम्बो) अहं अन्धः इति शेषः (कर्त्ता) अन्धां = दृष्टिहीनां (कर्म्म-विण) वृद्धां (कर्म्म-विण) तपस्विनीं=निरपराधां (कर्म्म-विण) कृपणां=दीनां कृपापात्रीं इत्यर्थः (कर्म्म विण) पुत्रगर्धिनीं=पुत्रे (७तत्) गर्धिनी स्पृहावती (गृध-धा+णिन्) तां पुत्रवत्सलां इत्यर्थः (कर्म्म-विण) इमां (सर्व्व-कर्म्म-विण) ते = तव (सम्ब) मातरं = जननीं (कर्म्म) कथं (अव्य) भरिष्यामि=प्रतिपालयिष्यामि । अन्धत्वात् निजपालने अक्षमः कथं अन्यां प्रतिपालयिष्यामि इति भावः । ८ ॥

वाच्यान्तरं । (अन्धेन) वृद्धा तपस्विनी कृपणा पुत्रगर्धिनी इयं ते माता भरिष्यते । ८४ ॥

हे पुत्र अन्धी, वृद्धा, दीना, पुत्रप्रेमवती तपस्विनी इस तेरी माता को मैं क्यों कर पालूंगा । ८४ ॥

(84.) How can I find subsistence for thy poor mother who is old and blind and sustain the piteous woman who ceaselessly mourns for her son ?

तिष्ठ इति । अन्वयः । (हे) पुत्र तिष्ठ यमस्य सदनं प्रति मा मा गमः अथवा मा (उद्दिश्य) तिष्ठ, मा गमः, मया जनन्या च सह समेधितः श्वः गन्तासि । ८५ ॥

व्याख्या । हे पुत्र (सम्ब) तिष्ट=विरम (स्था-धा+लोट्, क्रिया) यमस्य=अन्तकस्य (सम्ब) सदनं प्रति=गृहं प्रति (प्रतियोगे-२या) मा मा=नहि नहि (अव्य, अवाधे द्विर्वचनं) गमः=न गच्छ लुङ् च) अथवा मा=मां उद्दिश्य तिष्ठ, यमस्य सदनं मा गमः न याहि । मया=पित्रा (सहयोगे-३या) जनन्या=तव मात्रा (पूर्व्ववत्-३या)

सह=सहितः (अव्य) समेधितः=सङ्गतः (सम्-एध-धा+क्त) श्वः=परदिने (अव्य) गन्तासि=गमिष्यसि (गम-धा+लुट्-२पु-१व, क्रिया) त्वया विना आवां मरिष्यावः इति भावः । ८५ ॥

वाच्यान्तरं । स्थीयतां, मा गामि, समेधितेन गन्ता । ८५ ॥

हे पुत्र यमके घर न जा. ठैर जा, मैं भी तेरी माताके साथ कल आऊंगा । ८५ ॥

(85.) Stay, my son, for my sake; do not go to the region of Pluto this day. To-morrow you will go with me accompanied by thy mother.

उभौ इति । अन्वयः । शोकार्त्तौ अनाथौ कृपणौ उभौ अपि (आवां) वने त्वया हीनौ (सन्तौ) क्षिप्रं यमक्षयं गमिष्यावः ।८६॥

व्याख्या । शोकार्त्तौ=शोकेन पुत्रमरणजनितदुःखेन ऋतौ पीड़ितौ (३तत्, ऋते च तृतीया समासे ऋकारस्य वृद्धिः,) अनाथौ=प्रतिपालकरहितौ (कर्त्ता-विण) कृपणौ=दीनौ दयापात्रौ इत्यर्थः (कर्त्ता-विण) उभौ अपि द्वौ अपि आवां इति शेषः (कर्त्ता-१मा-२व) वने=अरण्ये जनशून्यस्थाने इत्यर्थः (अधि) त्वया=पुत्रेण (हीनौ इत्यस्य कर्त्ता-३या) (हीनौ=विरहितौ सन्तौ (हा-धा+क्त) तत्सन्निधाने जनशून्यत्वेऽपि न क्षतिः अधुना कः आवां रक्षणभरणादिना जीवयिष्यति इत्यभिप्रायः (कर्त्ता-विण) क्षिप्रं=शीघ्रं (क्रिया-विण) यमक्षयं=क्षियते अस्मिन् (क्षि-धा+अधि-अल) क्षयः गृहं, यमस्य (६तत्) क्षयं (कर्म) गमिष्यावः+यास्यावः मरिष्यावः इत्यर्थः (क्रिया) । ८६ ॥

वाच्यान्तरं । शोकार्त्ताभ्यां अनाथाभ्यां कृपणाभ्यां उभाभ्यां आवाभ्यां हीनाभ्यां यमक्षयः गमिष्यते । ८६ ॥

हम दोनों इस वनमें अनाथ, दीन और शोकातुर हुए हैं तेरे बिन झट मर जायंगे । ८६ ॥

(86.) We thy poor parents, helpless and mourning for thee in this forest, would without thy assistance reach the house of Pluto with the greatest rapidity.

अपापः इति । अन्वयः। (हे) पुत्र अपापः (त्वं) पापकर्म्मणा यथा निहतः असि, तेन (शुद्धः सन्) सत्येन अस्त्रयोधिनां ये लोकाः (तान्) गच्छ, यद्वा (हे) पुत्र पापेन निहतः यथा (त्वं) असि, (तथापि) तेन सत्येन अपापः (भूत्वा) अस्त्रयोधिनां इत्यादि प्राग्वत् । ८७ ॥

व्याख्या । अथ मृतस्य पुनर्लाभं अशक्यं मत्वा विश्वामित्रः त्रिशङ्कुः इव स्वमहिम्ना पुत्रं स्वर्गं प्रापयति अपापः इत्यादि । हे पुत्र (सम्बो) अपापः=पापरहितः (कर्त्ता-विश) त्वं इति शेषः (कर्त्ता) पापकर्म्मणा=पापं कर्म्म यस्य (बहुव्री) तेन पापकारिणा अनेन क्षत्रियेण इत्यर्थः (निहतः इत्यस्य कर्त्ता-३या) यथा=यद्रूपं (अव्य) निहतः=विनाशितः (नि-हन-धा+कर्म्मणि क्त) असि=भवसि (अस धा+लट्-२पु-१व, क्रिया), तेन=हननेन प्रायश्चित्तरूपेण शुद्धः सन् इति शेषः, सत्येन=* मदीयपुण्येन (करण) यद्वा तेन पुण्येन=अपापत्वरूपेण (करण) अस्त्रयोधिनां=अस्त्रेण युद्ध्यन्ते ये (युध-धा+णिन्) तेषां संग्रामे अपराङ्-मुखानां मृतानां शूराणां (सम्ब) ये लोकाः=स्थानानि स्वर्गं इत्यर्थः (प्रातिपदिकार्थे-१मा, द्वावेव पुरुषौ लोके सूर्य्यमण्डलभेदिनौ । परिव्राट् योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखे हतः) तान् लोकान् इति शेषः (कर्म्म) गच्छ=याहि (क्रिया) अथवा हे पुत्र पापेन कर्म्मणा शस्त्रवधलक्षणेन (करण) निहतः=विनाशितः यथा=यद्यपि त्वं असि=भवसि तथापि तेन=मदीयेन सत्येन (करण) अपापः=पापरहितः भूत्वा अस्त्रयोधिनां लोकान् गच्छ । ८७ ॥

पाठान्तरं । अपापेन त्वया निहतेन भूयते, गम्यतां । ८७ ॥

हे पुत्र तू अपाप है, और तुझे पाप कर्माने मारा है, इस सत्यसे तू उस लोक को जल्द जा जहां अस्त्रयोधा लोग जाते हैं । ८७ ॥

(87.) As you, my son, were free from sin and were slain by a foul hand, so win on that account, the sphere appropriated to those that die fighting boldly in battle.

यां इति । अन्वयः । संग्रामेषु अभिमुखाः अनिवर्त्तिनः शूराः हताः सन्तः यां हि गतिं यान्ति । (हे) पुत्र तां परमां गतिं व्रज ।८८॥

व्याख्या । उक्तं एव अर्थं पुनः आह यां इति । संग्रामेषु=युद्धेषु (अधि) अभिमुखाः=अग्रसराः (कर्त्तृ-विश) अनिवर्त्तिनः=न निवर्त्तन्ते ये (न-नि-वृत धा+णिन्) ते न प्रत्यागताः प्राणभयात् न पलायनपराः इत्यर्थः (कर्त्तृ-विश) शूराः=वीरपुरुषाः (कर्त्ता) हताः=विनष्टाः संग्रामेषु स्वदेशरक्षार्थं स्वधर्मरक्षार्थं च मृताः सन्तः इत्यर्थः (कर्त्तृ-विश) यां हि गतिं=पन्थानं स्वर्गमित्यर्थः (कर्म) यान्ति=लभन्ते (या-धा+लट्, क्रिया) हे पुत्र (सम्बो) तां परमां=उत्कृष्टां (कर्म-विश) गतिं (कर्म) व्रज=गच्छ लभस्व इत्यर्थः (व्रज-धा+लोट, क्रिया, गोब्राह्मणनृपतिमित्रधनदारजीवितरक्षणात् ये हतास्ते स्वर्गभाजः । वर्णसङ्कररक्षार्थे च, इति विष्णुस्मृतिः । ८८ ॥

वाच्यान्तरं । अभिमुखैः अनिवर्त्तिभिः शूरैः हतैः या गतिः यायते, सा गतिः व्रज्यतां । ८८ ॥

हे पुत्र शूरवीर संग्राम में से वेलौटे और मरके जिस गति को जाते हैं, तू उस परम गति को प्राप्त हो । ८८ ॥

(88), Attain to that blessed sphere, my son! which is appointed for the heroes that fall boldly confronting the enemy and never leaving the battle-field.

यां गतिं इति । अन्वयः । सगरः, शैब्यः, दिलीपः, जनमे-

जयः, नहुषः, धुन्धुमारः च (एते यां गतिं प्राप्ताः,) हे पुत्रक तां गच्छ। ८९॥

व्याख्या। सगरः=गरेण विषेण सह जातः सूर्य्यवंशोद्भवः तन्नामकः राजा (कर्त्ता-परिचायक-विश) शैब्यः=शिवेः गोत्रापत्यं पुमान् (शिविः अ+ष्यञ्) शिविवंशोत्पन्नः तन्नामा कश्चित् राजा (पूर्व्ववत्-विश) दिलीपः=सूर्य्यवंशोद्भवः तन्नामकः राजा (कर्त्ता-विश) जनमेजयः=जनं एजयति यः (एज-धा+णिच्=खश) स पुरुपुत्रः तन्नामकः राजा (पूर्व्ववत्-विश) नहुषः=चन्द्रवंशोद्भवः तन्नामकः राजा (पूर्व्ववत्-विश) धुन्धुमारः=धुन्धुं मारयति यः (मारि धा+अण्) सूर्य्यवंशोद्भवः तन्नामकः राजा (पूर्व्ववत्-विश) एते राजानः इति शेषः (कर्त्ता) यां=यादृशीं स्वकर्म्मोपार्ज्जितां इत्यर्थः (सर्व्व-कर्म्म विश) गतिं=पश्चात् स्वर्गं इत्यर्थः (कर्म्म) प्राप्ताः=लब्धाः (कर्त्तरि-क्त, क्रिया) पुत्रक=हे अल्पवयस्क पुत्र (सम्बो, ह्रस्वार्थे-कः) तां गतिं स्वर्गं (कर्म्म) गच्छ=प्राप्नुहि (क्रिया) एते राजानः अश्वमेधादिकं इष्ट्वा तत्फलेन यथा स्वर्गं लेभिरे, तथा त्वमपि पितृशुश्रुषाफलेन स्वर्गं गच्छ इत्यर्थः। ८९॥

वाच्यान्तरं। सगरेण, शैब्येन, दिलीपेन, जनमेजयेन, नहुषेण, धुन्धुमारेण या गतिः प्राप्ता, सा गम्यतां। ८९॥

सगर, शैब्य, दिलीप, जनमेजय, नहुष और धुन्धुमार ने जिस गति कोपाई है, हे पुत्र तूभी उसी गतिको प्राप्त हो। ८९॥

(89). Attain to that sphere in heaven my son, which is now claimed by Sagar, Dilipa, Janamejaya, Nahush, Dhundhumara, all mighty heroes of the old.

या गतिः इति। अन्वयः। सर्व्वभूतानां स्वाध्यायात् या गतिः तपसः च या (गतिः), भूमिदस्य (च), आहिताग्नेः, एकपत्नीव्रतस्य च, गोसहस्रप्रदातृणां च, गुरुसेवाभृतां अपिच, देहन्यासकृतां च या (गतिः), (हे) पुत्रक तां गतिं गच्छ। ९०-९१॥

व्याख्या । सर्व्वभूतानां=सर्व्वे भूताः प्राणिनः (कर्म्म-धा) तेषां स्वाध्यायवतां जनानां (गतिः इत्यस्य कर्त्ता-६ष्ठी) स्वाध्यायात्=स्वाध्यायः अध्ययनः वेदाध्ययनं (स्व-अधि-इ-धा+घञ) तस्मात् (अपा) या गतिः (कर्त्ता) भवति इति शेषः (क्रिया), तपसः—तपश्चरणात् (अपा) या गतिः, भूमिदस्य= भूमिं महीं ददाति यः (दा-धा+ड) तस्य=भूमिप्रदातुः (कर्त्ता-६ष्ठी), या गतिः, आहिताग्नेः=आहितः (आ-धा-धा+क्त) अग्निः येन (बहुव्री) तस्य साग्निकस्य द्विजस्य (कर्त्ता-६ष्ठी) या गतिः, एकपत्नीव्रतस्य=एका पत्नी (कर्म्म-धा) तस्यां व्रतं यस्य (बहुव्री) तस्य एकैव मे पत्नी स्थास्यति नान्यां करिष्यामि रामादिवत् इत्येवं सङ्कल्पव्रतं कृतवतः जनस्य (कर्त्ता-६ष्ठी) या गतिः, गोसहस्रप्रदातॄणां च=गवां सहस्रं (६तत्) तस्य प्रदातारः (६तत्, प्र-दा-धा+तृच) तेषां (कर्त्ता-६ष्ठी) गुरुसेवाभृतां=गुरोः सेवा (६तत्) तां बिभ्रति ये (भृ-धा+क्विप्) तेषां गुरुसेवाकर्त्तॄणां (कर्त्ता-विष) या गतिः देहन्यासकृतां=देहस्य (६तत्) न्यासः त्यागः तं कुर्व्वन्ति ये (कृ-धा+क्विप्) तेषां महाप्रस्थानादिना परलोकार्थं तनुत्यजां (कर्त्ता विष) या गतिः, हे पुत्रक तां गतिं गच्छ—प्राप्नुहि क्रिया । ९०-९१ ॥

वाच्यान्तरं । यया गत्वा भूयते, सा गतिः गम्यतां । ९०-९१ ॥

वेदाध्ययन और तपस्यासे सब प्राणियों की जो गति होती है, भूमि दान करनेवाले, सग्निक ब्राह्मण और एक पत्नीव्रत धारण करनेवालों, हजारी गोदान करनवालों, गुरुसेवा करनेवालों और परलोक में जाने के लिए शरीर त्याग करनेवालों की जो गति होती है, हे पुत्र तेरी भी वही गति हो । ९०-९१ ॥

(90-91). Attain to the heaven my son, the sphere, earned by men by practising fervent rites—by the study of Vedas—by making gift of land—by keeping up sacrificial fire—by a vow of taking only one wife—by those that make

a gift of thousand cows—by them that serve their spiritual preceptor well—as well as by those that cast away their material body in order to go to the other world.

नहि इति। अन्वयः। अस्मिन् कुले जातः तु अकुशलां गतिं नहि गच्छति, सः तु अकुशलां गतिं यास्यति, येन मम बान्धवः त्वं निहतः। ९२॥

व्याख्या। अस्मिन् (सर्व्व-अधि-विण) कुले=मदीये वंशे नित्य-तपस्विकुले इत्यर्थः (अधि) जातः तु=कृतजन्मपरिग्रहः (जन-धा+कर्त्तरि-क्त) कश्चित् जनः (कर्त्ता) अकुशलां=अभद्रां (कर्म्म-विण) गतिं=पन्थानं (गम-धा+क्तिन्) नरकं इत्यर्थः (कर्म्म) न निषेध-अव्य) हि (निश्चये-अव्य) गच्छति—न लभते (क्रिया) सः=जनः (कर्त्ता) अकुशलां गतिं इति शेषः (कर्म्म) यास्यति=प्राप्स्यति (या-धा+लृट्, क्रिया) येन=जनेन (सर्व्व-कर्त्ता-३या) मम=अन्धस्य वृद्धस्य (सम्ब) बान्धवः=बध्नाति स्नेहेन इति बन्धुः (बन्ध-धा+उ) बन्धुः एव बान्धवः=(स्वार्थे-अण्) आत्मीयः मम पुत्रः इत्यर्थः (कर्म्म-विण) त्वं (कर्म्म-१मा) निहतः—विनाशितः (नि-हन्-धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया)। ९२॥

वाच्यान्तरं। जातेन अकुशला गतिः न गम्यते, तेन यास्यते, यः बान्धवं त्वां निहतवान्। ९२ (

इस वंश में पैदा होके कोई बुरी गति को नहीं पाता है, वह बुरी गतिको प्राप्त होगा, जिसने मेरे पुत्र तुझे मारा है। ९२॥

(92). None of this race will ever be in a state of bitterness, in the next world but he, by whom you my beloved son, have been slain, is doomed to that bitter fate,

एवं इति। अन्वयः। तत्र सः एवं असकृत् कृपणं पर्य्यदेवत, तथा उक्ता भार्य्यया सह उदकं कर्त्तुं प्रवृत्तः। ९३॥

व्याख्या। अन्वः मुनिः (सर्व्व-कर्त्ता) एवं = इत्थं पूर्व्वोक्तं इत्यर्थः (अव्य) असकृत् पुनः पुनः (अव्य) कृपणं=करुणं यथातथा (क्रिया-विश) पर्य्यदेवयत=विलपति स्म (परि-दिव धा+णिच् + लङ, क्रिया) तथा=तादृशं (अव्य) उक्त्वा=कथयित्वा (वच-धा+क्त्वा) भार्य्यया सह=स्त्रिया सह (सहयोगे-३या) उदकं=उदकक्रियां तर्पणं (कर्म्म) कर्त्तुं प्रवृत्तः=उद्यतः (प्र-वृत-धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया)। ९३ ॥

वाच्यान्तरं। तेन पर्य्यदेव्यत, प्रवृत्तं। ९३ ॥

वहां उसने इस ढवसे वारवार विलाप किया ; यह कहके भार्य्या के साथ तर्पण करने में प्रवृत्त हुआ। ९३ ॥

(93). After having petiously mourned several times in this way the sage with his wife began to offer funeral water to the dead.

सः इति। अन्वयः। अथ सः महातेजाः तापसः भार्य्यया सह तूर्णं उदकं कृत्वा उपस्थितं कृताञ्जलिं मां उवाच। ९४ ॥

व्याख्या। अथ=अनन्तरं (अव्य) सः (सर्व्व-कर्त्ता विश) महा-तेजाः=महत् तेजः यस्य (वहुव्री) सः अतितेजस्वी (कर्त्ता-विश, तेजस् +अ पुं+१मा-१व) तापसः=तपः चरति यः (तपस्-अ+अण्) सः मुनिः (कर्त्ता) भार्य्यया सह भ्रियते प्रतिपाल्यते असौ (भृ धा+ण्यत्, स्त्रियां आप्) भार्य्या स्त्री तया सह (सहयोगे-३या) तूर्णं=शीघ्रं (क्रिया-विश) उदकं=संस्कारपूर्व्वकं जलाञ्जलिं तर्पणं इत्यर्थः (कर्म्म) कृत्वा (कृ-धा+क्त्वा) उपस्थितं=उप समीपे स्थितं आगतं समीपवर्त्तिनं (कर्त्तरि-क्त) कृताञ्जलिं=कृतः अञ्जलिः येन (वहुव्री) तं अञ्जलिं बद्धा स्थितं इत्यर्थः (कर्म्म-विश) मां=दशरथं (कर्म्म-२या) उवाच=कथया-मास (वच-धा+लिट्, क्रिया)। ९४ ॥

वाच्यान्तरं। तेन महातेजसा तापसेन उपस्थितः कृताञ्जलिः अहं ऊचे। ९४ ॥

में हाथ जोड़े वहां खड़ा था, उस घोर तेजस्वी तपस्वी ने भार्य्या के साथ झट तर्पण करके मुझे कहा । ९४ ॥

(94). The mighty sage, quickly finishing the offering of water with his wife addressed me who stood there with the palms joined suppliantly,

पुत्रव्यसनजं इति । अन्वयः । यत् मम एतत् पुत्रव्यसनजं दुःखं साम्प्रतं (वर्त्तते), (हे) राजन् एवं पुत्रशोकेन त्वं कालं करिष्यसि । ९५ ॥

व्याख्या । यत्=यस्मात् (अव्य) मम (सम्ब) एतत्=वर्त्तमानं (.कर्त्ता-विण) पुत्रव्यसनजं=पुत्रस्य (पुत् त्रै-धा+ड) व्यसनं मरणं (इतत्, वि-अस-धा+ल्युट) तस्मात् जायते (जन-धा+ड) पुत्रमरण-निमित्तं इत्यर्थः (कर्त्ता-विण) दुःखं (कर्त्ता-विण) दुःखं (कर्त्ता) साम्प्रतं=अधुना मरणसमये अपि इत्यर्थः (अव्य) वर्त्तते इति शेषः (क्रिया) यतः त्वन्निमित्तं दुःखं मरणपर्य्यवसायि इति भावः । राजन्=हे भूपते (सम्ब) एवं=इत्थं (अव्य) पुत्रशोकेन=पुत्रस्य (इतत्) शोकः (शुच-धा+घञ्) तेन (करण) कालं (कर्म्म) करिष्यसि=मृत्युं प्राप्स्यसि (कृ धा+लृट, क्रिया, सर्व्वासु क्रियासु भूधातोः कृधातोः च अनुप्रवेशात् अत्र करणेन प्राप्तिः सूच्यते । ९५ ॥

वाच्यान्तरं । एतेन पुत्रव्यसनजेन दुःखेन ह्यते, त्वया कालः करिष्यते । ९५ ॥

मुझे जैसा अब पुत्रके मरण से दुःख हुआ है, वैसेही तूभी पुत्रके शोक से मरेगा । ९५ ॥

(95). Oh monarch, since you have caused me to experience this bitterness resulting from the death of my son, so you yourself shall die mourning for your son.

अज्ञानात् इति। अन्वयः। यस्मात् क्षत्रियेण त्वया अज्ञानात् तु मुनिः हतः तस्मात् (हे) नराधिप ब्रह्महत्या त्वां आशु न प्रविशति। ९६॥

व्याख्या। यस्मात्=हेतोः (हेत्वर्थे-५मी) क्षत्रियेण=क्षत्रियजातौ उत्पन्नेन (कर्त्ता-विण) त्वया—दशरथेन (कर्त्ता-३या) अज्ञानात्= ज्ञायते बुध्यते अनेन (ज्ञा-धा+करणे-ल्युट) ज्ञानं बुद्धिः, तदभावः अज्ञानं तस्मात् अबुद्धिपूर्व्वकं इत्यर्थः (हेत्वर्थे-५मी) मुनिः=तपस्वी (कर्म्म-१मा) हतः—विनाशितः (हन-धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया), तस्मात्= हेतोः (हेतौ-५मी) नराधिप=अधिपाति पालयति यः (अधि-पा-धा+ ड) स अधिपः पालकः प्रभुः इत्यर्थः, नराणां (६तत्) अधिपः तत्-सम्बोधने हे राजन् (सम्बो) ब्रह्महत्या=ब्रह्मणः ब्राह्मणस्य (६तत्) हत्या वधः (हन-धा+क्यप् स्त्रियां टाप्) ब्रह्महत्या पापं तपस्विवधेषु तत्-सदृशपापं (कर्त्ता-१मा) त्वां (कर्म्म-२या) आशु=शीघ्रं (क्रिया-विण) न प्रविशति=न तव अन्तर्गच्छति न आक्रामति इत्यर्थः (प्र-विश-धा+ लट, क्रिया)। ९६॥

वाच्यान्तरं। क्षत्रियः त्वं मुनिं हतवान्, ब्रह्महत्यया त्वं न प्रविश्यते। ९६॥

तू क्षत्रिय ने अज्ञानता से मुनिको मारा है, इस लिए हे महाराज तुझे ब्रह्महत्या न लगेगी। ९६॥

(96). Oh monarch, since a hermit has been killed by you, a Kshatriya, and that unwittingly, you will not be guilty of the sin of killing a Brahmin.

एवं इति। अन्वयः। मयि एवं शापं न्यस्य करुणं बहु विलप्य तत् मिथुनं देहं चितां आरोप्य स्वर्गं अभ्ययात्। ९७॥

व्याख्या। मयि=दशरथे (अधि-७मी) एवं=इत्थं (अव्य)

शापं (कर्म्म) न्यस्य=स्थापयित्वा शापं दत्वा इत्यर्थः (नि-अस-धा+ल्यप, अत्र) करुणं=करुणाजनकं यथा तथा (क्रिया-विण) बहु=अत्यन्तं (क्रिया-विण) विलप्य=रुदित्वा (वि-लप-धा+ल्यप) तत=अन्ध (सर्व्व-कर्त्ता-विण) मिथुनं=युगलं मुनिपत्नी मुनिः च (कर्त्ता-नपुं १मा) देहं=स्वस्वशरीरं (कर्म्म) चितां=क्रव्यादाग्निं (कर्म्म) आरोप्य= स्थापयित्वा श्मशानाग्निं आरुह्य इत्यर्थः (आ-रुह-धा+णिच=रोपि-धा+ ल्यप, णिजन्तत्वात् द्विकर्म्मकः) स्वर्गं=देवलोकं (कर्म्म-२या) अभ्ययात् =अगच्छत् तौ पत्नी पतिश्च अगच्छतां इत्यर्थः (अभि-या-धा+लङ, क्रिया) मिथुनं इति कर्तृपदं एकवचनान्तत्वात् क्रियायां अपि एक-वचनं। ६७॥

वाच्यान्तरं। मिथुनेन स्वर्गः अभ्यायत। ६७॥

मुझे इस ढब से शाप दे वह मुनि और मुनिपत्नी बहुत विलाप कर अपने देह को चितापर रख स्वर्ग को सिधारे। ६७॥

(97). After having laid thus his curse on me and bitterly mourned a good deal for his son, the sage with his consort ascended the funeral pyre and at once passed to heaven.

तद्देतत् इति। अन्वयः। (हे) देवि=शब्दवेध्यनुकर्षिणा मया तदा बाल्यात् स्वयं कृतं तत् एतत् पापं चिन्तयानेन सता स्मृतं।६८॥

व्याख्या। देवि=हे महिषि कौशल्ये (सम्बो) शब्दवेध्यनुकर्षिणा =शब्दं लक्ष्यनिष्ठं शब्दमात्रं श्रुत्वा अलक्षितं अपि-लक्ष्यं शब्दमात्रेण श्रुयमाणेन इत्यर्थः विध्यति यः (विध-धा+णीन्) शब्दवेधी, अनुकर्षति यः (अनु-कृष-धा+णीन्) सः अनुकर्षी प्रथमं शब्दवेधिना पश्चात् विद्ध- शल्यानुकर्षणं कृतवता (पूर्व्वकालैक इत्यादिना ज्ञातानुलिप्तवत् समासः) मया=दशरथेन (कर्त्ता-३या) तदा=तस्मिन् बाल्यकाले (अधि-अव्य) बाल्यात्=बालस्य शिशोः भावः (बाल-श+ष्यञ) तस्मात् बालकसुलभ-

चाञ्चल्यात् हेतोः (हेतौ-५मी) स्वयं=आत्मना (अव्य) कृतं=अनुष्ठितं (कर्म्मणि-क्त) तत् एतत् पापं=मुनिकुमारवधरूपं (स्मृतं इत्यस्य कर्म्म-१मा) चिन्तयमानेन कथं मम एतादृशं दुःखं इति विचारता इत्यर्थः (चिन्ति-धा+शानच, आर्षः प्रयोगः) स्मृतं=स्मरणपथं प्रापितं (स्मृ-धा+कर्म्मणि-क्त, क्रिया) कथं मे दुःखं आपतितं इति चिन्तयतः मम मनसि मुनिपुत्रहत्यापापं अधुना उदितं इति भावः । ९८ ॥

वाच्यान्तरं । शब्दवेध्यनुकर्षी अहं चिन्तयमानः तत् पापं स्मृतवान् ।९८

हे देवि लड़कपन में पहिले शब्दानुसार बान मार पीछे उसे निकाल मैंने जो पाप किया था, वह सोचते सोचते याद हुआ है । ९८ ॥

(98). Oh lady, as I was pondering on the matter the sin, I myself committed in my youth in shooting by sound and then extracting the arrow, came back to my memory.

तस्य इति । अन्वयः । अपथ्यैः सह अन्नरसे सम्भुक्ते (सति) व्याधिः यथा (तथा) (हे) देवि तस्य कर्म्मणः अयं विपाकः समुपस्थितः तस्मात् (हे) भद्रे उदारस्य तस्य तत् वचः मां आगतं । ९९ ॥

व्याख्या । अपथ्यैः सह = न पथिहितानि (पथिन्-श+यण) तैः रोगवृद्धिकरैः द्रव्यैः सह (सहयोगे-३या) अन्नरसे=अन्नस्य (अद-धा+ क्त) रसः (६तत्) तस्मिन् (भावाधि-७मी) सम्भुक्ते=भक्षिते (सम्-भुज धा+क्त) व्याधिः=आमयः रोगः इति यावत् (उपमा-कर्त्ता) यथा उपतिष्ठते तथा तस्य कर्म्मणः=मुनिपुत्रहत्यारूपस्य पापस्य (सम्ब) अयं=मरणरूपः (कर्त्ता-विण) विपाकः परिणामः फलं इत्यर्थः (कर्त्ता, वि पच-धा+घञ्) समुपस्थितः=आगतः (सम्-उप-धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया), तस्मात्=कर्म्मणः विपाकात् हेतोः (हेतौ-५मी) भद्रे=हे कल्याणि कौशल्ये (सम्बो) उदारस्य=महात्मनः (सम्ब) तस्य =अन्धमुनेः (सर्व्व-सम्ब) तत् वचः=पुत्रशोकेन त्वं मरिष्यसि इति शाप-

वाक्य' (कर्त्ता १मा) मां=पापग्रस्तं दशरथं (कर्म्म-२या) आगतं—उपस्थितं तस्य शापः अद्य सफलः भविष्यति इत्यर्थः (आ-गम-धा+कर्त्तरि-क्त, क्रिया) । ९९ ॥

वाच्यान्तरं। व्याधिना यथा अनेन विपाकेन समुपस्थितं, तद्वचसा अहं आगतः । ९९ ॥

जैसे और अपथ्य द्रव्य के साथ अन्न के खाए जाने पर रोग होता है वैसेही मेरा वह कर्म्मफल उपस्थित हुआ है, हे कल्याणि उस महात्मा की बात आज मेरे पर सफल होगी । ९९ ॥

(99.) Oh lady; the time has come for the fruit the deed bore to become ripe, when the words of that great-minded, will be fulfilled, just as disease is the ultimate result of taking rich food.

इत्युक्त्वा इति । अन्वयः। इति उक्त्वा त्रस्तः सः भूमिपः रुदन् (सन्) भार्य्यां आह। १०० ॥

व्याख्या।। इति=एवं (अव्य) उक्त्वा=कथयित्वा (वच-धा+क्त्वा) त्रस्तः=मरणभयात् भीतः (त्रस-धा+क्त, (कर्त्ता-विण) सः भूमिपः=भूमिं पाति यः (पा धा+ड) सः राजा दशरथः (कर्त्ता) रुदन्=मरणसमये न रामदर्शनं जातं इति क्रन्दन् सन् (रुद धा+शतृ) भार्य्यां=पत्नीं (भृ-धा+क्यप, स्त्रियां आप) कौशल्यां (कर्म्म-२या) आह=ब्रवीति (ब्रू-धा+लट, क्रिया, परस्मैपदी प्रथमपुरुष एकवचन ब्रुवश्च आहः) अपराद्धे परित्यक्तं । १०० ॥

वाच्यान्तरं। त्रस्तेन तेन भूमिपेन भार्य्या उच्यते । १०० ॥

राजाने यह कह रोते रोते मरण के डरसे डरके भार्य्या से कहा । १०० ॥

(100.) Having said this the monarch with dread of death and weeping thus addressed his wife.

कौशल्ये इति । अन्वयः । (हे) कौशल्ये हृदयं चित्त-मोहेन सीदतेतरां, अहं संयुक्तान् शब्दस्पर्शरसान् न च वेदये । १०१ ॥

व्याख्या । (हे) कौशल्ये (सम्बो) हृदयं = मनः (कर्त्ता) चित्तमोहेन = चित्तस्य अन्तःकरणस्य (६तत्, चित-धा+क्त) मोहेन (मुह धा+अल) दुःखातिशयप्राप्तमूर्च्छया इत्यर्थः (करण) सीदतेतरां = अतिशयेन अवसादं गच्छति । अहं = दशरथः (कर्त्ता) संयुक्तान् = इन्द्रियसंलग्नान् (सम्-युज-धा+क्त, कर्म्म विण) शब्दस्पर्शरसान् = शब्दः आकाशगुणः स्पर्शः वायोः गुणः, रसः जलस्य गुणः, शब्दाः च स्पर्शाः च रसाः च (द्वन्द, त्रिमात्रं अविवक्षितं रूपगन्धौ अपि गृह्यते) तान् इन्द्रियभोग्यान् रूपादीन् विषयान् (कर्म्म) न च वेदये = न जानामि, हृदयस्य मोहेन सर्व्वाणि इन्द्रियाणि अवसीदन्ति, तेन मृत्युः मे निकटवर्त्ती इति भावः । १०१ ॥

पाठान्तरं । हृदयेन सीद्यतेतरां । संयुक्ताः शब्दस्पर्शरसाः न विद्यन्ते । १०१ ॥

हे कौशल्ये चित्तके मोह से मेरा हृदय अवसन्न होता जाता है, मैं मिले हुए शब्द स्पर्श और रस को अनुभव नहीं कर सक्ता हूं । १०१॥

(101.) My spirits, Oh Kausalya! sink lower and lower through the distraction of my feelings, I cannot hear, or feel, overcome by this lethergy of soul (senses).

अयं इति । अन्वयः । आत्मभवः अयं शोकः नदीरयः कूलं यथा (तथा) वेगेन अचेतनं अनाथं मां संसाधयति । १०२ ॥

व्याख्या । आत्मभवः = भवति अस्मात् (भू-धा+अपादाने-अल) भवः उत्पत्तिस्थानं, आत्मा भवः यस्य (बहुव्री) सः आत्मकर्म्मजातः इत्यर्थः (कर्त्ता-विण) शोकः = पुत्रविवासनजन्यं दुःखं (कर्त्ता) नदीरयः = नदीनां (६तत्) रयः वेगः (उपमा-कर्त्ता) कूलं यथा = तीरं इव

(उपमा कर्म्म) वेगेन=जवेन (प्रकृत्यादिभ्यः इति ३या) अचेतनं=नास्ति चेतनं (चित-धा+ल्युट) यस्य (बहुव्री) तं क्रमशः हीयमानचैतन्य इत्यर्थः (कर्म्म-विण) अनाथं=रक्षकहीनं अशरणं इत्यर्थः (कर्म्म-विण) मां (कर्म्म) संसाधयति (सम् साधि धा+लट, क्रिया) नाशयति ।१०२॥

वाच्यान्तरं। आत्मभवेन अनेन शोकेन नदीरयेण कूलं यथा अचेतनः अनाथः अहं संसाध्ये। १०२॥

इस मेरे शोक का कारण मैं ही हूं, मुझ अनाथ और अचेतको यह नाश करता है, जैसे नदीका वेग किनारे को नाश करता है।

(102.) This woe, the result of my own action, kills me helpless and unmanned, as the flood destroys swiftly the river's shore.

हा राघव इति। अन्वयः। हा राघव, हा महाबाहो, हा मम आयासनाशन, हा पितृप्रिय, हा मम नाथ, हा मम सुत गतः असि। १०३॥

व्याख्या। हा (खेदे-अव्य) राघव=रघोः अपत्यं पुमान् (रघु-अण्) तत् सम्बुद्धौ हे रघुकुलतिलक एतत्सम्बोधनेन दुःखातिरेकात् पूर्व्वपुरुषस्य रघोः स्मरणं व्यज्यते, हा महाबाहो=महान्तौ बाहू यस्य (बहुव्री) तत् सम्बुद्धौ हे वीर (सम्बो) अनेन तस्य गुणस्मरणं उक्तं, हा मम (सम्ब) आयासनाशन=नाशयति यः (नाशि-धा+न्यु) सः नाशनः, आयासस्य क्लेशस्य नाशनः (६तत्) तत्सम्बुद्धौ एतेन तत्कृतोपकारस्मरणं उक्तं, हा पितृप्रिय=पिता प्रियः (बहुव्री) तत्सम्बुद्धौ हे पितृवत्सल, अनेन रामस्य पितृभक्तिस्मृतिः। हा मम (सम्बो) नाथ=वार्द्धके प्रतिपालक (सम्बो) अनेन भविष्यदुपकारलाभाशास्मृतिः उक्ता। हा मम (सम्ब) सुत=पुत्र (सम्बो) अनेन परलोके उपकारस्मरणं उक्तं। गतः असि=मां परित्यज्य कुत्र प्रस्थितः इत्यर्थः एतेन निराशत्वं उक्तं अत्र

हा इत्यस्य पुनः पुनः उक्तिः न दोषाय, वस्तुतस्तु दुःखाधिक्यं गुणाय, तदाह दर्पणकारः, कथितं च पदं पुनः, विहितस्यानुवाद्यते विषादे विस्मये क्रुधि। गुणः स्यात् इति अनुषज्यते। १०३॥

वाच्यान्तरं। गतेन भूयते। १०३॥

हा राघव, हा महाबाहु, हा मेरे दुख मिटावनहारे, हा पिताके प्यारे हा मेरे नाथ तू कहां गया। १०३॥

(103.) Ah *Raghab*! ha mighty-armed! the destroyer of my cares and anxieties, the darling of thy father, his lord, my son, where art thou?

हा कौशल्ये इति। अन्वयः। हा कौशल्ये, हा तपस्विनि सुमित्रे, हा कुलपांसनि नृशंसे मम अमित्रे कैकेयि न पश्यामि। १०४॥

व्याख्या। निराशावस्थायां किञ्चिदवलम्बनमाह हा इति, हा कौशल्ये=हे राममातः (सम्ब) प्रियस्य अप्राप्तौ तत्प्रियस्मृतिरपि सुखाय भवति इति भावः, हा तपस्विनि=निरपराधे (सम्बो-विण) सुमित्रे=लक्ष्मणमातः (सम्बो) एतेन कारणं विनापि वनं गतस्य लक्ष्मणस्य स्मरणं उक्तं, हा कुलपांसनि=कुलकलंकिनि (सम्ब-विण) नृशंसे—नॄन्=मनुष्यान् शंसति हिनस्ति या (नृ-शंस-अ+अच्) तत्सम्बुद्धौ निष्ठुरे (सम्बो) मम (सम्ब) अमित्रे—शत्रुभूते (सम्ब-विण) कैकेयि=भरतमातः (सम्बो) एतेन अस्य क्रोधोदयः उक्तः, न पश्यामि—न अवलोकयामि इन्द्रियाणि मे अवशानि मे अन्तिमः समयः समुपस्थित इति भावः (दृश-धा+ल-१पु-१व, क्रिया), अत्रापि-हा इत्यस्य पुनः पुनः उक्तिः गुणाय। १०४॥

वाच्यान्तरं। न दृश्यते। १०४॥

हा कौशल्ये, हा दीना सुमित्रे, हा नृशंसे मेरी अमित्र, कुल का नाश करनेवाली कैकेयि मुझे कुछ दीखता नहीं है। १०४॥

(104.) Ah Kausalya! the gentle devotee Sumitra! ah Kaikeyi, the cruel-hearted! my bitter foe, the shame of thy race, I cannot see.

तथा इति। तदा दीनः प्रियस्य पुत्रस्य विवासनातुरः भृश-दुःखपीड़ितः उदारदर्शनः नराधिपः तथा कथयन् (सन्) अर्द्धरात्रे गते (सति) प्राणं जहौ। १०५॥

व्याख्या। तदा=तस्मिन् काले (तद-श-७मी+दा, अधि-अव्य) दीनः=दुःखितः (दा-धा+क्त, कर्त्ता-विश) प्रियस्य=स्नेहपात्रस्य (प्री-धा+क, ६ष्ठी-विश) पुत्रस्य=पुतः पुन्नामनरकात् त्रायते यः (पुत्-त्रै-धा+ड) तस्य तनयस्य (विवासनं इत्यस्य कर्म्म-६ष्ठी) विवासनातुरः=विवास्यते इति (वि-वस-धा+णिच=वासि-धा+ल्युट सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः) विवासनं विदेशे प्रेषणं वनप्रस्थापनं इत्यर्थः तेन (३तत्) आतुरः (आ-तुर-धा+क) रामवनगमनेन दुःखितः (कर्त्ता-विश) भृशदुःखपीड़ितः=भृशं दुःखं (कर्म्म-धा) तेन (३तत्) पीड़ितः अर्दितः पीड़-धा+क्त) शोकाकुलः (कर्त्ता-विश) उदारदर्शनः=उदारं (उत्-आ-ऋ-धा+अप्) दर्शनं (दृश-धा+ल्युट) यस्य (बहुव्री) सुन्दराकृतिः (कर्त्ता-विश) नराधिपः=अधिपतिः, नराणां मनुष्याणां (नृ-धा+अच) अधिपः (६तत्) राजा (कर्त्ता-१मा) तथा=पूर्व्वोक्तं (तद-श+था, अव्य) कथयन्=वदन् (कथि-धा+शतृ=कथयत्-श+१मा-१व, कर्त्ता-विश) अर्द्धरात्रे=अर्द्धं रात्रेः=अर्द्धरात्रं तस्मिन् निशीथे (भावविकरण-७मी) गते=अतीते सति (गम-धा+क्त, अधि-विश) प्राणं=प्राणान् जीवनं (कर्म्म-२या एकवचनं आर्षं प्र-अन-धा+करणे-घञ्) जहौ=तत्याज ममार इत्यर्थः (हा-धा+लिट १पु-१व, क्रिया)। अत्र वंशस्थविलं वृत्तं, तच्च च छन्दोमञ्जर्य्यां, वदन्ति वंशस्थविलं जतौ जरौ इति।

ज त ज र

तथातु दीनःक थयन्न राधिपः । ५४ ॥

वाच्यान्तरं । दीनेन विवासनातुरेण भृशदुःखपीड़ितेन उदार-दर्शनेन नराधिपेन कथयता प्राण: (प्राणाः) जहे (जहिरे) । १०५ ॥

वह दीन उदारदर्शन राजा दशरथ ने प्यारे पुत्रको वन में भेजकी बहुत दुःखित हो, आधी रात को प्राणत्याग किया । १०५ ॥

(105.) Saying thus, the dejected but beautiful Raja Dasaratha, grieving for the exile of his darling, and being sorely distressed thereby, breathed his last at dead of night.

परिशिष्ट।

संक्षिप्तछन्द के नियम।

पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा।
वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत्॥

जिस के चार पाद हों, उसे पद्य कहते हैं, पद्य वृत्त और जाति भांत के हैं; जिस पद्य में अक्षर गिने हुए होते हैं, उसे वृत्त और जिस में मात्रा गिनी जाती हैं, उसे जाति कहते हैं।

मस्त्रिगुरुस्त्रिलघुश्च नकारो
भादिगुरुः पुनरादिलघुर्यः।
जो गुरुमध्यगतो रलमध्यः
सोऽन्तगुरुः कथितोऽन्तलघुस्तः॥

गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः।
क्रमेण चैषां रेखाभिः संस्थानं दर्श्यते यथा॥

तीन गुरु अक्षर को मगण, तीन लघु अक्षर को नगण, आदिगुरु को भगण, आदिलघु को यगण, मध्यगुरु को जगण, मध्यलघु को रगण, अन्तगुरु को सगण, और अन्तलघु को तगण कहते हैं। *

---

* छन्दःशास्त्र में तीन तीन अक्षरों के एक एक गण होते हैं, और हलन्तवर्ण एक अक्षर नहीं समझा जाता।

एक ग को गुरु और एक ल को लघु कहते है, वह नीचे लकीरों से दिखाए जाते हैं,—

म— — — न ◡ ◡ ◡ भ— ◡ ◡ य ◡ — — ज ◡ — ◡

र— ◡ — स ◡ ◡ — त — — ◡ ; ग— ल ◡ ।

सानुस्वारश्च दीर्घश्च विसर्गी च गुरुर्भवेत् ।
वर्णः संयोगपूर्व्वश्च तथा पादान्तगोऽपि वा ॥

वह अक्षर गुरु समझा जाता है, जिस में अनुस्वार विसर्ग और दीर्घ स्वर हो, और जो संयुक्त वर्ण के पहिले हो, और जो पाद के अन्त में हो, वह विकल्प से लघु और गुरु दोनों समझा जाता है।

समवृत्तं ।

एकादशाक्षरावृत्तिः

इन्द्रवज्रा ।

स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः ।

शिक्षा १६पृ० । विवृति ८७ पृ० ।

त	त	ज	ग	ग
— — ◡	— — ◡	◡ — ◡	—	—
यस्यास्ति	सर्व्वत्र	गतिःस	क	स्मात्

उपेन्द्रवज्रा ।

उपेन्द्रवज्रा प्रथमे लघौ सा ।

शिक्षा २५ पृ । विवृति १५६ पृ ।

ज	त	ज	ग ग
◡ — ◡	— — ◡	◡ — ◡	— —
बुभुक्षि	तःकिं न	करोति	पापं

उपजातिः ।

अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ

पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ॥

जिस पद्य में ऊपर बताए हुए दोनों लक्षणों के एक एक पाद हों उसे उपजाति कहते हैं ।

द्वादशाक्षरावृत्तिः ।

वंशस्था जतौ जरौ । पिङ्गलः । ६ । ७ ।

वदन्ति वंशस्थविलं जतौ जरौ । छन्दोमञ्जरी

शिक्षा १६पृ । विवृति १०४ पृ ।

ज	त	ज	र
– ◡ –	◡ ◡ –	– ◡ –	◡ – ◡
अरचि	तं तिष्ठ	ति दैव	रचितम्

द्रुतविलम्बितं ।

द्रुतविलम्बितं नभौ भरौ । पिङ्गलः । ६ । २६ ।

द्रुतविलम्बितमाह न भौ भरौ । छन्दोमञ्जरी ।

शिक्षा ६०पृ । विवृति ३४४पृ ।

न	भ	भ	र
– – –	◡ – –	◡ – –	◡ – ◡
विपदि	धैर्य्यम	थाभ्युद	ये क्षमा

चतुर्दशाक्षरावृत्तिः ।

वसन्ततिलकं ।

वसन्ततिलकं तभजौगौ । पिङ्गलः । ७ । ७ ।

ज्ञेयं वसन्ततिलकं तभजाः जगौगः । । छन्दोमञ्जरी

त भ ज ज ग ग

उद्योगि नं पु रु ष सिंह मुपैति लक्ष्मीः

ऊनविंशत्यक्षरावृत्तिः ।

शार्दूलविक्रीड़ितं ।

शार्दूलविक्रीड़ितं म्सौ जजौ तौगादित्य ऋषयः । पिङ्गलः । ७ । ७ ।

सूर्य्याश्वै र्यदि मः स जौ स त त गाः शार्दूल विक्रीड़ितं । छन्दोमञ्जरी ।

म स ज स त

दारिद्रा न्द्रियमे ति क्लीप रिगतः सत्वात्म

त ग

विभ्रश्य ते ।

विषमवृत्तं ।

अष्टाक्षरावृत्तिः ।

पञ्चमं लघु सर्व्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः ।

गुरु षष्ठञ्च पादानां शेषेष्वनियमोमतः ॥

हर पाद का पांचवा और दूसरे और चौथे पाद का सातवां अक्षर-लघु और हरपादका छठा गुरु हो और शेष अक्षरों के लिए कोई नियम नहीं है, इसे अनुष्टुप कहते हैं ।

अनुष्टुपछन्द के हर पाद में आठ आठ अक्षर होते हैं ।

लिंगानुशासनम् ।

पुंलिङ्ग ।

१। घञ् और अप् प्रत्ययान्त शब्द—पाकः, त्यागः, करः पर भय, लिंग, भग और पद नपुंसक हैं।

२। नङ् प्रत्ययान्त—यज्ञः, यत्नः, पर याच्ञा स्त्रीलिंग है।

३। किप्रत्ययान्त धातु—आधिः, निधिः, उदधिः, पर इषुधि शब्द स्त्री पुं दोनो होता है।

४। देव असुर, आत्मा, स्वर्ग, पर्वत, समुद्र, नख, केश, दन्त, स्तन, भुज, कण्ठ, खड्ग, शर और पंकवाचक शब्द। पर स्वर्गवाचक दिव् शब्द स्त्रीलिङ्ग है, और शर वाचक बाण और काण्ड शब्द पुंलिङ्ग और नपुंसक दोनो होते हैं।

५। नकारान्त शब्दः—आत्मन्—आत्मा, राजन्—राजा, तक्षन्—तक्षा। कर्म्मन् और चर्म्मन् आदि मन् प्रत्ययान्त शब्द नपुंसक हैं।

६। यज्ञ, पुरुष, कपोल, और मेघवाचक शब्द—क्रतुः, नीरदः, पयोधरः, कपोलः, गंडः, पर अभ्र शब्द नपुंसक है।

उप्रत्ययान्त शब्द—प्रभुः, इक्षुः, पर धेनु, रज्जुः, सरयु, जतु, त्रपु और रेणु स्त्रीलिङ्ग हैं, और श्मश्रु, जानु, वसु, अश्रु, जतु, त्रपु और तालु केवल नपुंसक हैं।

८। रु प्रत्ययान्त शब्द—मेरुः, सेतुः।

९। इमन्प्रत्ययान्त शब्द—अणिमन्—अणिमा, महिमन्—महिमा, लघिमन्—लघिमा, गरिमन्—गरिमा।

१०। अथु प्रत्ययान्त धातु—वेपथुः, वमथुः, दवथुः।

११। ऐसे शब्द जिनके अन्त में अकारान्त क, ट, ण, थ, न, प, भ, म, य, र, ष, और स, हो—स्तवकः, (१) पटः, घटः, (२), गुणः, गणः, पाषाणः (३); रथः (४) इनः, फेनः (५) यूपः, दीपः, सर्पः (६); तम्भः, कुम्भः, (७); सोमः, भीमः, (८); समयः, हयः, (९); अंकुरः, क्षुरः, (१०); वृषः, वृक्षः, (११); वत्सः, वायसः, महानसः (१२)।

अपवाद (Exceptions).

(१) चिबुक, शालुक, प्रातिपदिक, अंशुक शब्द नपुंसक हैं; और कण्टक, अनीक, सरक, मोदक, चसक, मस्तक, पुस्तक, तड़ाक, पिनाक, आदि शब्द पुलिंग और नपुंसक, दोनों होते हैं।

(२) किरीट, मुकुट, ललाट, वट, बीट, आदि नपुंसक होते हैं। और कुट, कपट, नट, निकट, कीट और कट पुलिंग और नपुंसक दोनों हैं।

(३)—ऋण, लवण पर्ण तोरण, रण नपुंसक हैं, और स्वर्ण, सुवर्ण, द्रषण, व्रण, विषाण, चूर्ण, और तृण पुंलिंग और नपुंसक दोनों हैं।

(४)—रिक्थ काष्ठ (थ) दृष्ठ (थ) शब्द नपुंसक और तीर्थ, प्रोथ, यूथ, शब्द पुंलिंग और नपुंसक दोनों हैं।

(५)—जघन, अजिन, तुहिन, कानन, वन, विपिन, वृजिन, वेतन, सोपान, मिथुन, श्मशान, रत्न, निम्न, चिह्न शब्द नपुंसक और मान, यान, अभिधान, नलिन, पुलिन, आसन, स्थान, चन्दन, वसन, भवन, विमान आदि शब्द पुं नपुंसक दोनों हैं।

(६)—पाप, रूप, तल्प, पुष्प, शष्प, समीप, और अन्तरीप, शब्द नपुंसक और सूर्प, द्वीप, और विटप, शब्द पुं-नपुंसक दोनों हैं।

(७)—जृम्भ शब्द पुं नपुंसक दोनों हैं।

(८)—रुक्म, युग्म, गुल्म, अध्यात्म, कुंकुम शब्द नपुंसक और, संग्राम, दाडिम, कुसुम, आश्रम, क्षेम, क्षौम, और होम शब्द पुं-नपुंसक दोनों हैं।

(९)—किसलय, इन्द्रिय, हृदय, और उत्तरीय नपुंसक और गोमय, कषाय, मलय, अन्वय, और अव्यय, पुं-नपुंसक दोनों हैं।

(१०)—द्वार, अग्र, वप्र, क्षुद्र, नीर, तीर, दूर, क्रच्छ्र, केयूर, केदार, उदर, शरीर, कन्दर, जठर, चामर, गह्वर, अम्बर, शिशिर, तन्त्र, यन्त्र, क्षेत्र, मित्र, कलत्र, छत्र, मूत्र, नेत्र, गोत्र, शस्त्र, वस्त्र, पत्र, पात्र, नक्षत्र, आदि शब्द नपुंसक हैं, और चक्र, वज्र, अन्धकार, क्षीर, तिमिर आदि पुं-नपुंसक दोनों हैं।

(११)—शिरीष, पीयूष, पुरीष, किल्बिष, कल्माष शब्द नपुंसक और यूप, करीष, मिष, वर्ष और विष शब्द पुं-नपुंसक दोनों हैं।

(१२)—पनस साहस और बिस नपुंसक, और मांस, कर्पास, मास, कास, उपवास, आदि शब्द पुं-नपुंसक दोनों हैं।

१२। दार, और गृह शब्द स्त्रीवाचक हैं, पर तब भी पुंलिङ्ग और सदा बहुवचन में आते हैं।

१३। ऐसे समासान्त पद जिन के अन्त में अह्न, अह और रात्र शब्द आते हैं—पूर्वाह्णः, प्राह्णः, मध्याह्नः, अर्द्धरात्रः, मध्यरात्रः। पर संख्यावाचक पद के साथ समास होने पर रात्र शब्द नपुंसक होता है—द्विरात्रम्, पञ्चरात्रम्।

१४। सूर्य के किरण और दिवसवाचक शब्द दिवसः, किरणः दीधितिः। पर दिन और अहन् शब्द नपुंसक होते हैं।

नपुंसकलिङ्ग ।

१। ऐसे शब्द जो भाववाच्य में ल्युट् क्त और तद्धित के त्व और ष्यञ प्रत्यय से बनेः, हसनं, गमनं ; हसितं, गीतं, शुक्लत्वं, शौक्ल्यं ।

२। ण्यत्, तव्य, अनीयर्, यत् और क्यप् प्रत्ययान्त शब्द जो ये प्रत्यय भाववाच्य में हो—ण्यत्—कार्य्यम्,वाच्यम, भोज्यम्, तव्य—कर्त्तव्यं, वक्तव्यं, भवितव्यं ; अनीय-शयनीयं, करणीयं, पानीयं, यत्—गेयम्, देयं, भव्यं, गम्यं ; क्यप्—कृत्यं, शस्यं ।

३। जिनके अन्त में अकारान्त ल हो—कूलम्, कुलं स्थलं ; पर तूल, उपल, गाल, कम्बल आदि शब्द पुंलिङ्ग हैं। और शील, मूल, मङ्गल, कमल, तल, मूसल, कुण्डल, पलल, मृणाल, वाल, अखिल शब्द पुं-नपुंसक दोनों हैं।

४। सुख, नयन, वन, जल, धन, और रुधिरवाचक शब्द—सुखं, नयनं, वनं, तपनं ।

५। जिन के अन्त में त्र हो—वहित्रं, खनित्रं, पात्रं, सूत्रं, मूत्रं, वक्त्रं, नेत्रं, चरित्रं । पर यात्रा, मात्रा, भस्त्रा आदि शब्द स्त्रीलिङ्ग होते हैं।

६। जिनके अन्त में अस्, इस् और उस् हो—तपस् तपः, अम्भस्-अम्भः, उरस्-उरः, तमस्-तमः, सर्पिस्-सर्पिः, वर्हिस्-वर्हिः, आयुस्-आयुः, धनुस्-धनुः, चक्षुस्-चक्षुः ।

७। मन प्रत्ययान्त शब्द जिनमें दो स्वर हों—चर्म्मन्-चर्म्म, कर्म्मन्-कर्म्म पर ब्रह्मन् पुंलिङ्ग भी होता है। ब्रह्मा, ब्रह्म ।

८। कोटिको छोड़के शतादि संख्यावाचक शब्द—शतं, सहस्रं, अयुतं, नियुतं, लक्षं ।

९। फलजातिवाचक—आम्रं आमलकं ।

१०। छाया शब्दके साथ बहुवचन में तत्पुरुष समास हो—इक्षूणां छाया-इक्षुच्छायं, वटानां छाया-वटच्छायं।

११। समाहारद्वन्द्व समास—पाणिपादं, मांसास्थिरुधिरं, वाक्त्वचं, अहिनकुलं।

१२। समाहार द्विगु समास—त्रिभुवनं, चतुर्युगं, पञ्चपात्रं।

१३। अव्ययीभावसमास—कूलस्य समीपे उपकूलं, अनुदिनं, यथाजातं, यथाशक्ति।

स्त्रीलिङ्ग।

१। आ, ई, ऊकारान्त शब्द—प्रायः स्त्रीलिङ्ग होते हैं,—विश्वपा, सेनानी, अग्रणी, सुधी, प्रधी, आदि और प्रतिभू, वर्षाभू, सुलु, खलपू पुंलिङ्ग हैं।

२। तल प्रत्ययान्त शब्द—गुरुता, लघुता, जड़ता मूर्खता।

३। क्ति प्रत्ययान्त शब्द—वृद्धिः, गतिः, मतिः, भक्तिः, स्मृतिः, श्रुतिः।

४। मातृ, स्वसृ, यातृ, ननान्दृ और दुहितृ शब्द।

५। विंशति आदि शब्द—विंशतिः, त्रिंशत्, सप्ततिः।

धातूनां रूपाणि ।

धातु	लट्	लोट्	लङ्	लिट्	शतृ वा शानच्	क्त	विशिष्यपदं	वाच्यान्तरं
अद् (भक्षणे)	अत्ति,	अत्तु,	आदत्	जघास	अदन्	जग्ध	घासः food	अद्यते
अर्च् (पूजायाम्)	अर्चति	अर्चतु	आर्चत्	आनर्च	अर्चन्	अर्चितः	अर्चा	अर्च्यते
अर्ज् (उपार्जने)	अर्जति	अर्जतु	आर्जत्	आनर्ज	अर्जन्	अर्जितः	अर्जनम्	अर्ज्यते
अर्थ् (याचने)	अर्थयते	अर्थयताम्	आर्थयत	अर्थयाञ्चक्रे	अर्थयमानः	अर्थितः	अर्थनम्	अर्थ्यते
अश् (भोजने)	अश्नाति	अश्नातु	आश्नात्	आश	अश्नन्	अशितः	अशनम्	अश्यते
अस् (सत्तायाम्)	अस्ति	अस्तु	आसीत्	बभूव	सन्	भूतः	भवः	भूयते
अस् (क्षेपणे)	अस्यति	अस्यतु	आस्यत्	आस	अस्यन्	अस्तः	आसः	अस्यते
आप (प्राप्तौ)	आप्नोति	आप्नोतु	आप्नोत्	आप	आप्नुवन्	आप्तः	आप्तिः	आप्यते
आस् (उपवेशने)	आस्ते	आस्तां	आस्त	आसाञ्चक्रे	आसीनः	आसितम्	आसनम्	आस्यते
इ (गतौ)	एति	एतु	ऐत्	इयाय	यन्	इतः	अयनम्	ईयते
अधि+इ (अध्ययने)	अधीते	अधीताम्	अध्यैत	अधिजगे	अधीयानः	अधीतः	अध्ययनम्	अधीयते

इष् (इच्छायाम्)	इच्छति	इच्छतु	ऐच्छत्	इयेष	इच्छन्	इष्टः	इच्छा	इष्यते
ईक्ष् (दर्शने)	ईक्षते	ईक्षतां	ऐक्षत	ईक्षाञ्चक्रे	ईक्षमाणः	ईक्षितः	ईक्षणम्	ईक्ष्यते
कथ (कथने)	कथयति	कथयतु	अकथयत्	कथयामास	कथयन्	कथितः	कथनम्	कथ्यते
कम्प् (कम्पने)	कम्पते	कम्पताम्	अकम्पत	चकम्पे	कम्पमानः	कम्पितः	कम्पः	कम्प्यते
कर्ण् (श्रवणे)	कर्णयति	कर्णयतु	अकर्णयत्	कर्णयामास	कर्णयन्	कर्णितः	कर्णनम्	कर्ण्यते
काश् (प्रकाशे)	काशते	काशताम्	अकाशत	चकाशे	काशमानः	काशितः	काशः	काश्यते
कुप् (कोपे)	कुप्यति	कुप्यतु	अकुप्यत्	चुकोप	कुप्यन्	कुपितः	कोपः	कुप्यते
कृ (करणे)	करोति	करोतु	अकरोत्	चकार	कुर्वन्	कृतः	करणं	क्रियते
	कुरुते	कुरुताम्	अकुरुत	चक्रे	कुर्वाणः	,,	,,	,,
कृष् (आकर्षणे)	कर्षति	कर्षतु	अकर्षत्	चकर्ष	कर्षन्	कृष्टः	कर्षणं	कृष्यते
कॄ (क्षेपणे)	किरति	किरतु	अकिरत्	चकार	किरन्	कीर्णः	किरणं	कीर्यते
क्रम् (पादविक्षेपे)	क्रामति	क्रामतु	अक्रामत्	चक्राम	क्रामन्	क्रान्तः	क्रमः	क्रम्यते
क्षि (हिंसायां)	क्षिणोति	क्षिणोतु	अक्षिणोत्	चिक्षाय	क्षिण्वन्	क्षितः	क्षयः	क्षीयते
क्षिप् (क्षेपणे)	क्षिप्यति	क्षिप्यते	अक्षिप्यत्	चिक्षेप	प्यन्	क्षिप्तः	क्षेपः	क्षिप्यते
	क्षिपति	क्षिपतु	अक्षिपत्	,,	क्षिपन्		,,	,,

धातु	लट्	लोट्	लङ्	लिट्	शत वा शानच	क्त	विशेष्यपदं	वाच्यान्तरं
गद् (कथने)	गदति	गदतु	अगदत्	जगाद	गदन्	गदितः	गदनं	गद्यते
गम् (गमने)	गच्छति	गच्छतु	अगच्छत्	जगाम	गच्छन्	गतः	गमनं	गम्यते
गर्ज्ज् (गर्ज्जने)	गर्ज्जति	गर्ज्जतु	अगर्ज्जत्	जगर्ज्ज	गर्ज्जन्	गर्ज्जितं	गर्ज्जनं	गर्ज्ज्यते
गै (गाने)	गायति	गायतु	अगायत्	जगौ	गायन्	गीतः	गानं	गायते
ग्रह (ग्रहणे)	गृह्णाति	गृह्णातु	अगृह्णात्	जग्राह	गृह्णन्	गृहीतः	ग्रहणं	गृह्यते
चर् (गतौ)	चरति	चरतु	अचरत्	चचार	चरन्	चरितः	चरणं	चर्य्यते
चल् (गतौ)	चलति	चलतु	अचलत्	चचाल	चलन्	चलितः	चलनं	चल्यते
चि (चयने)	चिनोति	चिनोतु	अचिनोत्	चिचाय,	चिन्वन्	चितः	चयनं	चीयते
	चिनुते	चिनुताम्	अचिनुत	चिच्ये, चिक्ये	चिन्वानः	,,	,,	,,
चिन्त् (चिन्तने)	चिन्तयति	चिन्तयतु	अचिन्तयत्	चिन्तयामास	चिन्तयन्	चिन्तितः	चिन्ता	चिन्त्यते
छद् (आच्छादने)	छादयति	छादयतु	अच्छादयत्	छादयामास	छादयन्	छादितः	छादनं	छाद्यते
छिद् (छेदने)	छिनत्ति	छिनत्तु	अच्छिनत्	चिच्छेद	छिन्दन्	छिन्नः	छेदः	छिद्यते
	छिन्ते	छिन्तां	अच्छिन्त	चिच्छिदे				

जन (जनने)	जायते	जायतां	अजायत	जज्ञे	जायमानः	जातः	जननं	जन्यते
जि (जये)	जयति	जयतु	अजयत	जिगाय	जयन्	जितः	जयः	जीयते
जीव (जीवने)	जीवति	जीवतु	अजीवत्	जिजीव	जीवन्	जीवितः	जीवनं	जीव्यते
ज्ञा (ज्ञाने)	जानाति	जानातु	अजानात्	जज्ञौ	जानन्	ज्ञातः	ज्ञानं	ज्ञायते
ज्वल् (ज्वलने)	ज्वलति	ज्वलतु	अज्वलत्	जज्वाल	ज्वलन्	ज्वलितः	ज्वलनं	ज्वल्यते
तप् (तापे)	तपति	तपतु	अतपत्	तताप	तपन्	तप्तः	तापः	तप्यते
तृप् (तृप्तौ)	तृप्यति	तृप्यतु	अतृप्यत्	ततर्प	तृप्यन्	तृप्तः	तृप्तिः	तृप्यते
तॄ (तरणे)	तरति	तरतु	अतरत्	ततार	तरन्	तीर्णः	तरणं	तीर्यते
त्यज (त्यागे)	त्यजति	त्यजतु	अत्यजत्	तत्याज	त्यजन्	त्यक्तः	त्यागः	त्यज्यते
त्रै (पालने)	त्रायते	त्रायतां	अत्रायत	तत्रे	त्रायमाणः	त्रातः	त्राणं	त्रायते
दम (उपशमे)	दाम्यति	दाम्यतु	अदाम्यत्	ददाम	दाम्यन्	दान्तः	दमः	दम्यते
दह (भस्मीकरणे)	दहति	दहतु	अदहत्	ददाह	दहन्	दग्धः	दाहः	दह्यते
दा (दाने)	ददाति	ददातु	अददात्	ददौ	ददत्	दत्तः	दानं	दीयते
दा (य) (दाने)	यच्छति	यच्छतु	अयच्छत्	ददौ	यच्छन्	,,	,,	,,
दिव् (क्रीडायां)	दीव्यति	दीव्यतु	अदीव्यत्	दिदेव	दीव्यन्	द्युतः, द्यूनः	देवनं	दिव्यते

धातु	लट्	लोट	लङ्	लिट्	शतृ वा शानच्	क्त	विशेष्यपदं	वाच्यान्तरं
दिश् (अतिसर्जने)	दिशति	दिशतु	अदिशत्	दिदेश	दिशन्	दिष्टः	देशः	दिश्यते
दिश् (आदेशे)	दिशते	दिशतां	अदिशत	दिदिशे	दिशमानः	,,	,,	,,
दृश् (प्रेक्षणे)	पश्यति	पश्यतु	अपश्यत्	ददर्श	पश्यन्	दृष्टः	दर्शनं	दृश्यते
द्रु (पलायने)	द्रवति	द्रवतु	अद्रवत्	दुद्राव	द्रवन्	द्रुतः	द्रवः	द्रूयते
द्विष् (वैरे)	द्वेष्टि	द्वेष्टु	अद्वेट्	दिद्वेष	द्विषन्	द्विष्टः	द्वेषः	द्विष्यते
धा (धारणे)	दधाति	दधातु	अदधात्	दधौ	दधन्	हितः	धानं	धीयते
	धत्ते	धत्तां	अधत्त	दधे	दधानः	,,	,,	,,
धाव (द्रुतगतौ)	धावति	धावतु	अधावत्	दधाव	धावन्	धावितः	धावनं	धाव्यते
ध्यै (ध्याने)	ध्यायति	ध्यायतु	अध्यायत्	दध्यौ	ध्यायन्	ध्यातः	ध्यानं	ध्यायते
नन्द (आनन्दे)	नन्दति	नन्दतु	अनन्दत्	ननन्द	नन्दन्	नन्दितः	नन्दः	नन्द्यते
निन्द् (निन्दायां)	निन्दति	निन्दतु	अनिन्दत्	निनिन्द	निन्दन्	निन्दितः	निन्दा	निन्द्यते
नी (प्रापणे)	नयति	नयतु	अनयत्	निनाय	नयन्	नीतः	नयः	नीयते
	नयते	नयतां	अनयत	निन्ये	नयमानः	,,	,,	,,

भाष् (कथने)	भाषते	भाषतां	अभाषत	बभाषे	भाषमाणः	भाषितः	भाषा	भाष्यते
भास् (दीप्तौ)	भासते	भासतां	अभासत	बभासे	भासमानः	भासितः	भासः	भास्यते
भिक्ष् (भिक्षायां)	भिक्षते	भिक्षतां	अभिक्षत	बिभिक्षे	भिक्षमाणः	भिक्षितः	भिक्षा	भिक्ष्यते
भिद् (भेदे)	भिनत्ति	भिनत्तु	अभिनत्	बिभेद	भिन्दन्	भिन्नः	भेदः	भिद्यते
	भिन्ते	भिन्तां	अभिन्त	बिभिदे	भिन्दानः	,,	,,	,,
भी (भये)	बिभेति	बिभेतु	अबिभेत्	बिभाय	बिभ्यत्	भीतः	भयं	भीयते
भुज (पालने)	भुनक्ति	भुनक्तु	अभुनक्	बुभोज	भुञ्जन्	भक्तः	भोगः	भुज्यते
भुज (भोजने)	भुङ्क्ते	भुङ्क्तां	अभुङ्क्त	बुभुजे	भुञ्जानः	भुक्तः	भोगः	भुज्यते
भू (सत्तायां)	भवति	भवतु	अभवत्	बभूव	भवन्	भूतः	भवः	भूयते
भृ (पोषणे)	बिभर्ति	बिभर्तु	अबिभर्	बभार, बभ्रे	बिभ्रत्	भृतः	भरणं	भ्रियते
	बिभृते	बिभृतां	अबिभृत	बिभराञ्चक्रे	बिभ्राणः	,,	,,	,,
भ्रम् (चलने)	भ्राम्यति	भ्राम्यतु	अभ्राम्यत्	बभ्राम	भ्राम्यन्	भ्रान्तः	भ्रमणं	भ्रम्यते
मण्ड (भूषणे)	मण्डते	मण्डताम्	अमण्डत्	ममण्डे	मण्डमानः	मण्डितः	मण्डनं	मण्ड्यते
पत् (पतने)	पतति	पततु	अपतत्	पपात	पतन्	पतितः	पातः	पत्यते
पा (पाने)	पिबति	पिबतु	अपिबत्	पपौ	पिबन्	पीतः	पानं	पीयते

धातु	लट्	लोट्	लङ्	लिट्	शतृ वा शानच्	क्त	विशेष्यपदं	वाच्यान्तरं
पा (रक्षणे)	पाति	पातु	अपात्	,,	,,	पातः		पीयते
पीड़् (पीड़ने)	पीड़यति	पीड़यतु	अपीड़यत्	पीड़यामास	पीड़यन्	पीड़ितः	पीड़ा	पीड्यते
पुष (पोषणे)	पोषति	पोषतु	अपोषत्	पुपोष	पुषन्	पुष्टः	पोषः	पुष्यते
	पुष्णाति	पुष्णातु	अपुष्णात्	,,	पुष्णन्	,,	,,	,,
पू (शोधने)	पुनाति	पुनातु	अपुनात्	पुपाव	पुनन्	पूतः	पूतिः	पूयते
पूज् (अर्चायां)	पूजयति	पूजयतु	अपूजयत्	पूजयामास	पूजयन्	पूजितः	पूजा	पूज्यते
पूर् (पूरणे)	पूर्य्यते	पूर्य्यतां	अपूर्य्यत	पुपूरे	पूर्य्यमाणः	पूर्णः	पूर्त्तिः	पूरणं पूर्य्यते
प्रच्छ् (जिज्ञासायां)	पृच्छति	पृच्छतु	अपृच्छत्	पप्रच्छ	पृच्छन्	पृष्टः	प्रश्नः	पृच्छ्यते
फुल्ल् (विकाशे)	फुल्लति	फुल्लतु	अफुल्लत्	पुफुल्ल	फुल्लन्	फुल्लः	फुल्लनं	फुल्ल्यते
बुध् (अवगमे)	बुध्यते	बुध्यतां	अबुध्यत	बुबुधे	बुध्यमानः	बुद्धः	बोधः	बुध्यते
भक्ष् (भक्षणे)	भक्षयति	भक्षयतु	अभक्षत्	भक्षयामास	भक्षयन्	भक्षितः	भक्षणं	भक्ष्यते
भज् (सेवायां)	भजति	भजतु	अभजत्	बभाज	भजन्	भक्तः	भागः	भज्यते
भञ्ज (भङ्गे)	भनक्ति	भनक्तु	अभनक्	बभञ्ज	भञ्जन्	भग्नः	भङ्गः	भज्यते

मद् (हर्षे)	माद्यति	माद्यतु	अमाद्यत्	ममाद	माद्यन्	मत्तः	मदः	मद्यते
मन् (ज्ञाने)	मन्यते	मन्यतां	अमन्यत	मेने	मन्यमानः	मतः	मानः	मन्यते
मन्त्र् (मन्त्रणायां)	मन्त्रयते	मन्त्रयतां	अमन्त्रयत	मन्त्रयाञ्चक्रे	मन्त्रयामास	मन्त्रितः	मन्त्रणा	मन्त्र्यते
मस्ज् (अवगाहने)	मज्जति	मज्जतु	अमज्जत्	ममज्ज	मज्जन्	मग्नः	मज्जनं	मज्ज्यते
मिल् (मिलने)	मिलति	मिलतु	अमिलत्	मिमिल	मिलन्	मिलितः	मेलनं	मिल्यते
	मिलते	मिलतां	अमिलत	मिमिले	मिलमानः	,,	,,	,,
मुच् (त्यागे)	मुञ्चति	मुञ्चतु	अमुञ्चत	मुमोच	मुञ्चन्	मुक्तः	मुक्तिः	मुच्यते
	मुञ्चते	मुञ्चतां	अमुञ्चत	मुमुचे	मुञ्चमानः	,,	मोचनं	,,
मुद् (हर्षे)	मोदते	मोदतां	अमोदतां	अमोदत, मुमुदे	मोदमानः	मुदितः	मोदितः	मुद्यते
यत् (प्रयत्ने)	यतते	यततां	अयतत	येते	यतमानः	यतितः	यत्नः	यत्यते
यम् (उपरमे)	यच्छति	यच्छतु	अयच्छत्	ययाम	यच्छन्	यतः	यमः	यम्यते
या (गमने)	याति	यातु	अयात्	ययौ	यान्	यातः	यानं	यायते
याच् (याच्ञायां)	याचति	याचतु	अयाचत्	ययाचे	याचन्	याचितः	याच्ञा	याच्यते
	याचते	याचतां	अयाचत	ययाचे	याचमानः	,,	,,	,,
युज् (योग्यतायां)	युज्यते-युनक्ति	युज्यतां-युनक्तु	अयुज्यत-अयुनक्	युयुजे	युज्यमानः	युक्तः	योगः	युज्यते

धातु	लट्	लोट्	लङ्	लिट्	शतृ वा शानच्	क्त	विशेष्यपदं	वाच्यान्तरं
युज् (योगे)	युङ्क्ते	युङ्क्तां	अयुङ्क्त	युयुजे	युञ्जन्	युञ्जान:	„	„
रच् (पालने)	रचति	रचतु	अरचत्	ररच	रचन्	रचित:	रचा	रच्यते
रम् (क्रीड़ायां)	रमते	रमतां	अरमत	रेमे	रममाण:	रत:	राम: रमणं	रम्यते
राज् (दीप्तौ)	राजति	राजतु	अराजत्	रराज	राजन्	राजित:	राजनं	राज्यते
	राजते	राजतां	अराजत	रेजे	राजमान:			
रुच् (अभिलाषे)	रोचते	रोचतां	अरोचत	रुरुचे	रुचमान:	रुचित:	रुचि:	रुच्यते
रुद् (रोदने)	रोदिति	रोदितु	अरोदीत्, अरोदत्	रुरोद	रुदन्	रुदितं	रोदनं	रुद्यते
रुध (रोधे)	रुणद्धि	रुणद्धु	अरुणत्	रुरोध	रुन्धन्	रुद्ध:	रोध:	रुध्यते
	रुन्धे	रुन्धां	अरुन्ध	रुरुधे	रुन्धान:	„	„	„
रुह् (उत्पत्तौ)	रोहति	रोहतु	अरोहत्	रुरोह	रुहन्	रूढ:	रोह:	रुह्यते
लभ् (प्राप्तौ)	लभते	लभतां	अलभत	लेभे	लभमान:	लब्ध:	लाभ:	लभ्यते
लम्ब् (लम्बने)	लम्बते	लम्बतां	अलम्बत	ललम्बे	लम्बमान:	लम्बित:	लम्ब:	लम्ब्यते
लिङ्ग् (आपूर्व्व आलिङ्गने)	आलिङ्गति	आलिङ्गतु	आलिङ्गत्	आलिलिङ्ग	आलिङ्गन्	आलिङ्गित:	आलिङ्गनं	आलिङ्ग्यते

वस् (निवासे)	वसति	वसतु	अवसत्	उवास	वसन्	उषितः	वासः	उष्यते
वह् (वहने)	वहति	वहतु	अवहत्	उवाह	वहन्	ऊढः	वाहः	उह्यते
	वहते	वहतां	अवहत	ऊहे	वहमानः	,,	,,	,,
विद् (ज्ञाने)	वेत्ति	वेत्तु	अवेत्	विवेद	विदन् विद्वान्	विदितः	वेदनं	विद्यते
	वेद	विदाङ्करोतु	विदाञ्चकार					
विद् (सत्तायां)	विद्यते	विद्यतां	अविद्यत	विविदे	विद्यमानः			
विश् (प्रवेशे)	विशति	विशतु	अविशत्	विवेश	विशन्	विष्टः	वेशः	विश्यते
वृत् (वर्तने)	वर्तते	वर्ततां	अवर्तत	ववृते	वर्तमानः	वृत्तः	वर्तनं	वृत्यते
वृध् (वृद्धौ)	वर्धते	वर्धतां	अवर्धत	ववृधे	वर्धमानः	वृद्धः	वृद्धिः	वृध्यते
शक् (शक्तौ)	शक्नोति	शक्नोतु	अशक्नोत्	शशाक	शक्नुवन्	शक्तः	शक्तिः	शक्यते
शङ्क् (त्रासे)	शङ्कते	शङ्कतां	अशङ्कत	शशङ्के	शङ्कमानः	शङ्कितः	शङ्का	शङ्क्यते
शास् (शासने)	शास्ति	शास्तु	अशात्	शशास	शासन्	शिष्टः	शासनं	शिष्यते
शी (शयने)	शेते	शेतां	अशेत	शिश्ये	शयानः	शयितः	शयनं	शीयते
शुच् (शोके)	शोचति	शोचतु	अशोचत्	शुशोच	शुचन्	शोचितः	शोकः	शुच्यते
श्रम् (खेदे)	श्राम्यति	श्राम्यतु	अश्राम्यत्	शश्राम	श्राम्यन्	श्रान्तः	श्रमः	श्रम्यते

धातु	लट्	लोट	लङ्	लिट्	शतृ वा शानच्	क्त	विशेष्यपदं	वाच्यान्तरं
श्रु (श्रवणे)	शृणोति	शृणोतु	अशृणोत्	शुश्राव	शृण्वन्	श्रुत:	श्रवणं	श्रूयते
श्लिष् (आलिङ्गने)	श्लिष्यति	श्लिष्यतु	अश्लिष्यत्	शिश्लेष	श्लिष्यन्	श्लिष्ट:	श्लेष:	श्लिष्यते
श्वस् (प्राणने)	श्वसिति	श्वसितु	अश्वसीत्-सत्	शश्वास	श्वसन्	श्वसितं	श्वास:	श्वस्यते
सद् (विषादे)	सीदति	सीदतु	असीदत्	ससाद	सीदन्	सन्न:	साद:	सद्यते
सह् (सहने)	सहते	सहतां	असहत	सेहे	सहमान:	सोढ:	सहनं	सह्यते
साध् (सिद्धौ)	साध्यति	साध्यतु	असाध्यत्	ससाध	साध्यन्	साधित:	साधनं	साध्यते
	साध्नोति	साध्नोतु	असाध्नोत्	,,	साध्नुवन्	,,	,,	,,
सिच् (सेके)	सिञ्चति	सिञ्चतां	असिञ्चत	सिषेच	सिञ्चन्	सिक्त:	सेक:	सिच्यते
	सिञ्चते	सिञ्चतां	असिञ्चत	सिषिचे	सिञ्चमान:	,,	,,	,,
सू (प्रसवे)	सूते	सूतां	असूत	सुषुवे	सुवान:	सूत:	सूति:	सूयते
सृज् (त्यागे)	सृजति	सृजतु	असृजत्	ससर्ज	सृजन्	सृष्ट:	सर्ग:	सृज्यते
	सृज्यते	सृज्यतां	असृज्यत	ससृजे	सृज्यमान:	,,	,,	,,
सेव् (सेवायां)	सेवते	सेवतां	असेवत	सिषेवे	सेवमान:	सेवित:	सेवा	सेव्यते

धातु	लट्	लोट्	लङ्	लिट्	शतृ वा शानच्	क्त	विशेष्यपदं	वाच्यान्तरं
स्तु (स्तुतौ)	स्तौति, स्तवीति	स्तौतु, स्तवीतु	अस्तौत् अस्तवीत्	तुष्टाव	स्तुवन्	स्तुतः	स्तवः	स्तूयते
	स्तुते	स्तुतां	अस्तुत	तुष्टुवे	स्तुवानः	,,	,,	,,
स्था (स्थितौ)	तिष्ठति	तिष्ठतु	अतिष्ठत्	तस्थौ	तिष्ठन्	स्थितः	स्थितिः	स्थीयते
स्पृश् (स्पर्शे)	स्पृशति	स्पृशतु	अस्पृशत्	पस्पर्श	स्पृशन्	स्पृष्टः	स्पर्शः	स्पृश्यते
स्मृ (स्मरणे)	स्मरति	स्मरतु	अस्मरत्	सस्मार	स्मरन्	स्मृतः	स्मरणं	स्मर्यते
स्रु (प्रवाहे)	स्रवति	स्रवतु	अस्रवत्	सुस्राव	स्रवन्	स्रुतः	स्रावः	स्रूयते
हन् (हिंसायां)	हन्ति	घ्नन्तु	अहन्	जघान	घ्नन्	हतः	घातः	हन्यते
हस् (हसने)	हसति	हसतु	अहसत्	जहास	हसन्	हसितं	हासः	हस्यते
हा (त्यागे)	जहाति	जहातु	अजहात्	जहौ	जहत्	हीनः	हानिः	हीयते
हृ (हरणे)	हरति	हरतु	अहरत्	जहार	हरन्	हृतः	हरणं	ह्रियते
हृष् (तोषे)	हृष्यति	हृष्यतु	अहृष्यत्	जहर्ष	हृष्यन्	हृष्टः	हर्षः	हृष्यते

VYAKARANABODHA

A

TREATISE ON SANSKRIT GRAMMAR

IN

HINDI

BY

PUNDIT KANHAIYALAL SASTRI,

Assistant Hindi Translator to the Government of Bengal,

Late Sanskrit Scholar, Benares College,

Examiner, Calcutta University, &c.

··ibed as a text-book for the Calcutta .versity Entrance Examination by e Sanskrit Board of the University

Price Re. 1-. Postage Ans 2.

To be had of S. C. Addy.

58 *Wellington Street.* CALCUTTA.

AND

·. P, Capoor, Manager School-Book Depot, Allahabad City.

